

# **URFA'NIN KÜLTÜR VE İNANÇLAR SERÜVENİ**

**Mahmut KARAKAŞ**

**T.C.**  
**ŞANLIURFA VALİLİĞİ**  
**İl Kùltür ve Turizm Mùdùrlùğü Yayınları**  
Şehir Kitaplığı Dizisi: 19

**ISBN: 978-605-363-757-8**

**Yayın Koordinatörü**

Selami YILDIZ

**Yayın Kurulu**

Selami YILDIZ

Mehmet Sait RIZVANOĞLU  
Bayram SOYKAN

**Kapak Fotoğrafları**

İbrahim H. KARACA  
Mehmet Sait RIZVANOĞLU

**Baskı**

Atalay Matbaacılık  
0312 384 41 82  
Ankara

**Yapım**

Navimedya  
0 312 446 04 61  
Ankara

**Yayın Hakkı**

Bu eserden iktibas yapılırken,  
dipnot veya bağlaç usulü kaynak gösterilmeden yararlanılamaz.  
Kitabın hukuki sorumluluğunun tamamı yazarına aittir.

## TAKDİM

Şanlıurfa, kökü derin ve geleceği olan bir şehirdir. Bu şehir bir medeniyet anlayışını varlığında sembolleştirmekte ve evrensel ile yerelin mesut buluşma kavşaklarını burada buluşturmaktadır..

Ayrıca Şanlıurfa; tarihi derinliği, felsefi ve güçlü bir düşünsel arka planı ifade etmektedir. Şanlıurfa, tarihi süreç içerisinde önemli değerler üretmiş ve ürettiği bu değerleri de bütün dünyayla paylaşmıştır.

11.500 yıllık tarihi, birçok medeniyete beşiklik eden konumu, doğu ile batının kavşak noktası ve stratejik önemi açısından Ortadoğu'ya ve Ortadoğu'nun açıldığı bütün kapılara açılan bir inanç ve kültür şehridir.

Şanlıurfa, bereket hilalinin tam merkezinde, tarımın ilk olarak yapıldığı, ilk üniversitenin kurulduğu, üç semavi dinin yeşermesine ev sahipliği yapan “ateşin insanı yakmadığı” kadim bir şehirdir.

Ve yine Şanlıurfa, bilinen insanlık tarihini değiştirecek ve tarihin yeniden yazılmasına vesile olacak Göbeklitepe tapınaklarını da bünyesinde barındırmaktadır.

***İnsan, önünden şehirlerin geçtiği bir aynadır.*** Bu doğrultuda insanlar şehri şekillendirdiği gibi, şehirler de insanları şekillendirir. Şanlıurfa, ortak değer yargılarına sahip, farklı kültür unsurlarının bir arada yaşadığı ve misafirperver insanların bulunduğu bir şehirdir.

\*\*\*

Kitap değil midir en yalnız zamanlarımızda bize yoldaşlık eden?

Kitap değil midir, sevdalarımızı satır aralarına sakladığımız?

Kitap değil midir, gece sabahlara kadar gözümüzü kırpmadan bizi kendisine bağlayan?

Ve yine kitap değil midir kendimizi yanında en rahat belki de bazen en tedirgin hissettiğimiz arkadaşımız?

İşte o kitaplar, o cümleler, o kelimeler değil midir bizi saatlerce, günlerce, haftalarca belki de yıllarca çarpıp sendeleten, aratan, ağlatan, güldüren, düşündüren...?

Bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olunur mu?

Bizi biz eden her şey ama her şey işte kitaplar...

Bizi biz eden bu kitapları yazarlar...

\*\*\*

Elinizde bulunan bu eser, insanlığın var olduğu günden bu güne tarihe, kültüre, sanata ve medeniyete ev sahipliği yapan Şanlıurfa'nın kültür ve inanç serüvenini ele almaktadır. Bu eseri kaleme alan Mahmut Karakaş'a ve bu eserin ortaya çıkmasında emeiği geçenlere Őükranlarımı sunuyorum.

\*\*\*

Şanlıurfa, dn üretilip bütün insanlıkla paylaştığı değerleri bu gün de üretilip paylaşacak potansiyele sahiptir. Yapmamız gereken, hiç zaman kaybetmeden üzerimizdeki kllere flelemek ve o potansiyelimizi ortaya çıkarmaktır.

Hayatımızın merkezine kitabı almak, okumak ve okutmak temennisiyle...

**Nuri OKUTAN**  
Şanlıurfa Valisi

## **İÇİNDEKİLER**

Takdim / 3

Önsöz / 9

Giriş / 15

### **I. BÖLÜM**

Tarih öncesi Çağda Urfa'da kùltür ve İnanç / 21

Eski Çağlarda Urfa ve Urfa İsimleri / 45

İlkçağlarda ki putperestlik dini Paganizm / 49

a.Urfa Paganizmi / 49

b.Harran Paganizmi / 57

c.Soğmatar'da Paganizm / 69

Hazreti İbrahim'in Urfası / 73

Hazreti İbrahim'den Sonra Urfa / 87

Urfa'da Hz. Eyyub ve Hz. Elyasa Peygamberler / 100

Urfa'da Hz. Musa ve Hz. Şuayb Peygamberler / 103

Urfa'da Yahudilik / 103

Urfa'da Maniheizm / 105

Urfa'da Selefkoşlar Devri / 106

Selefkoşlar Devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel Hayat / 109

Urfa Osrhoene Krallığı Devri / 111

Osrhoene Krallarının Devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel Hayat / 116

### **II. BÖLÜM**

Hıristiyanlığın Urfa'ya girişı ve Hazreti İsa'nın (a.s) mektubu / 121

Hazreti İsa'nın Portresi / 133

Urfa'da Hıristiyanlığın Yayılması / 141

İznik Konsülü ve Hıristiyanlıkta İncil Çeşitleri / 150

Roma Hâkimiyetinde Urfa / 156

Romalılar Devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel Hayat / 159

Roma Döneminde Urfa'da Eğitim ve Öğretim / 169

Urfa Okulu (Akademisi) / 171

Hıristiyan Urfa'da Mezhep Kavgaları / 188

### **III. BÖLÜM**

- Urfa'yı Müslümanların Fethi ve Dört Halife Devrinde Urfa / 204  
Dört Halife Devrinde Urfa'da İslamî inanç ve Kùltürünün  
Başlaması / 211  
Urfa'da Emeviler devri / 215  
Emeviler devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel hayat / 216  
Emevi Devrinde Tabii Afetler / 221  
Urfa'da Abbasiler Devri / 222  
Abbasiler devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel Hayat / 222  
Abbasiler Devrinde Tabii Afetler / 226  
İslam Fethinde Harran Ve Sabiler / 228  
Urfa'da Hamdaniler ve Nümevriler Devri / 233  
Nümevrilerde Sosyal ve Kùltürel Hayat / 237  
Nümevriler Devrinde Tabii Afetler / 238  
Urfa'da Selçuklular devri / 239  
Selçuklular devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel Hayat / 243  
Urfa'da Haçlı Kontluğu Devri / 247  
Haçlılar Devrinde Urfa'da Tabii Afetler / 250  
Urfa'da Zengiler devri / 250  
Zengiler Devrinde Sosyal ve Kùltürel Hayat / 256  
Urfa'da Eyyubiler devri / 264  
Eyyubiler devrinde Urfa'da Sosyal ve Kùltürel hayat / 266  
Eyyubiler Devrinde Harran'da Sosyal Ve Kùltürel Hayat / 274  
Moğol istilasından sonra Urfa / 280  
Urfa'da Mısır Memlûklüleri devri /282  
Urfa'da Karakoyunlular devri / 283  
Urfa'nın Sel Baskınları ve Karakoyun Deresinin Açılması / 284  
Urfa'da Akkoyunlular devri / 289  
Akkoyunlular Zamanında Urfa'da Sosyal ve Kùltürel Hayat/ 290  
Urfa'da Safeviler devri / 292  
Harran Üniversitesi / 294  
Urfa ve Harran'da yetişen bazı alimler / 297

#### **IV. BÖLÜM**

- Osmanlı İdaresinde Urfa / 307  
Osmanlı Döneminde Urfa Sancağı / 316  
Osmanlı Devrinde Urfa'da Eğitim – Öğretim / 320  
Osmanlı Devrinde Urfa'da Ve İlçelerinde Bulunan Mahalleler,  
Okullar, İbadethane Ve Sosyal Mekânlar /330  
Osmanlı devri sonlarında Urfa'da sosyal ve Kültürel Hayat / 373  
Osmanlı Devrinde Urfa'da Hanlar Ve Kervansaraylar / 385  
Urfa'da Sertunayi ağaları / 391  
Osmanlı devrinin son senelerinde Urfa'da Misyoner  
faliyetleri / 398  
Osmanlı devrinde yaşayan Urfa âlimleri / 405  
Urfa'da Su Değirmenleri / 414  
Urfa Hamamları / 417

#### **V. BÖLÜM**

- Urfa'nın Cumhuriyet devrine girişı / 419  
Cumhuriyet Devrinde Urfa'da Sosyal Ve Kültürel Hayat / 421  
Cumhuriyet Devrinde Urfa'da Eğitim / 423  
Urfa'da Alevilik ve Kısaslı Aşıklar geleneği / 431  
Urfa'da Yezidilik / 440  
Suyu bol Urfa'nın susuzluk derdi / 441  
Urfalı çocukların masumca yağmur duası Çömçe Gelin / 443  
Ve susuzluk derdi çeken Urfa Suyuna Kavuşuyor / 446  
Urfalıların olayları yorum farkı / 455  
Urfa'da Meczup tavırlı kimseler / 470  
Urfa Serüveninde Sonsöz / 475  
Kitapta geçen belgeler / 479  
Faydalandığımız kaynaklar / 503



## ÖNSÖZ

Bu kitab Urfa ve yakın çevresinin kültür ve inançta geçirdikleri değişiklikleri dile getirmektir. Her ne kadar kitabın ismi “Urfa'nın kültür ve inançlar serüveni” ise de Urfa ve çoğu zaman kendisine tabi olan çevresi, bilhassa Harran, birlikte anlatılmaktadır. Urfa ve Harran'ı birlikte ele almamızın sebebi bu iki komşu şehrin tarih ve kültür bakımından birbirinden ayrılamamasıdır. Bölgenin bu iki şehri bu bakımdan tarihte adeta kader birliği etmiştir.

Bilmem kaç kişi bu yaşlı ve bilge kenti yeteri kadar tanıyabilmiştir? Bu şehri tanıyabilmek, tanıdığı kadarı ile tanıtabilmek... Kaç kişinin nasibi olmuştur acaba? Elbette çeşitli dillerde birçok kitap yazılmıştır bu bilge şehir hakkında. Ama ne şimdiye kadar yazılanlar gereği gibi tanıtabilmiştir, ne de bundan sonra yazılacaklar yeteri kadar tanıtabilecektir bu gizemli ve bilge şehri.

Binlerce yıllık yaşına mütenasip bu bilge şehir Urfa, kaç bahtiyarın yüzüne gülmüş, kaç bahtiyara manevi hazlarını tattırmıştır. Elbette bunları bilmek zor, hatta mümkün bile değildir. Ama güneşin battığı yerden Urfa'ya girerken göze çarpan antik kalıntılar, bu bilge şehre yaşlılığın verdiği olgunluk ve gizeme şahitlik etmektedir.

İnsanın doğup büyüdüğü şehri tanınması, nelerin ve kimlerin var olduğunu bilmek istemesi elbette lazımdır. Bunun için cereyan eden tarihi olaylardan başka sosyal yapısı, ekonomi, kültür ve eğitimini öğrenmesi gerektiği gibi bunlar hakkında yapılmış tesislerini, bilim müesseselerini ve bu tarih süreci içinde yetişmiş olan bilim adamlarını da tanımak gerekmektedir.

Tarih kaynaklarında Urfa ve çevresinin çok eski devirlerden itibaren varlığını sürdüren önemli şehirler oldukları kayıtlıdır. Onların kuruldukları tarihler ve kuran kişiler çeşitli rivayetlerle anlatılır. Hatta dünyanın ilk şehirlerinden oldukları da söylenilir. Bu anlatımlar arasında daha çok efsaneleşmiş rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetler nasıl olursa olsun hiç şüphesiz ki bu şehirler çeşitli kültürler yaşamış ve çeşitli devletlerin hâkimiyetine girmiş birer şehirlerdir.

Urfa Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan ticaret yolu olan İpek yolu üzerinde olmasından dolayı her kavmin uğrak noktası olmuştur. Bu durum birçok kavimlerin işgaline uğramasına, büyük devletlerin mücadele sahalarının ortasında yer almasına sebep olmuştur. Toprağının verimliliği, sularının bolluğu ve bilhassa Doğu ve Batı dünyalarının ticarî işleri bakımından en uygun geçit yerini teşkil etmesi dolayısıyla

etrafındaki büyük devletlerin dikkatlerini üzerine çekiyordu. Bu sebeple tarihin çeşitli devirlerinde bu devletlerin saldırısına uğramaktan kurtulamamış, işgallere uğramış ve bazen şehir yıkılarak yerle bir edilmiştir. Bu yüzden de değişik devletlerin tabiiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bütün bu işgaller ve savaş ortamı içinde bile Urfa, binlerce yıldan beri kendi varlığını ve kültürünü sürdürebilmiş bir şehirdir. Urfa, her işgalle yeni bir serüvene başlamış oluyordu.

Bu mücadeleler arasında birçok kültür ve inancı içinde toplamış, bu kültürlerin beşiği konumunda bulunmuştur. Tarih akışı ve kültür zenginlikleri içinde Urfa, kendi şehir devletini bile kurarak uzun yıllar devam ettirmiştir. O, çeşitli inançlar yaşamış değişik devletlere tabi olmuştur. Tarihin ilk devirlerinde hem putperestlik dinini yaşayan ve hem de bu inanca karşı tevhid mücadelesini veren peygamberleri içinde barındıran bir şehir olmuştur Urfa.

Dolayısıyla Urfalı uzun asırlar boyu gök cisimlerine tapan, kendilerine Pagan denilen putperestlik dinlerini yaşadığı gibi Hazreti İbrahim'in (a.s) dini ile de tevhidi tanımıştır. Urfa, Hazreti İbrahim'in Nemrutla mücadelesine şahit olmuş, birçok peygamberi toprağında misafir etmiş, Hazreti İsa'yı (a.s) tanımış, O'nun Allah'ın birliğine davetini kabul ve O'na iman etmiştir. Daha sonra Allah'ın birliğini emreden tevhid akidelerinin bozulmasından dolayı Hıristiyanlık tevhid dini olmaktan çıkınca yıllar boyu çeşitli sapık mezheplerle boğuşan Urfa ve yakın çevresi halkı, nihayet İslam fethi ile Müslümanlıkla tanışmış ve son peygamber Hazreti Muhammed'e (s.a.s) iman ederek, İslam dinini kabul etmiştir. Böylece uzun bir zaman birimi içinde Urfa değişik kültür ve inançları yaşadı. Bu arada ilk çağlardan beri bu topraklarda bu değişik inançları yaşayan birçok devlet kuruldu ve bir o kadar devlet de sönüp tarihe karıştı.

Bütün bu olayları Urfa halkının başından geçen bir hayat hikâyesi, bir serüven olarak düşündüğümüzden, bu kitaba "Urfa'nın kültür ve inançlar serüveni" ismini verdik. Çünkü bir devletten bir devlete, bir kültürden diğer bir kültüre, bir inançtan diğer bir inanca geçiş, doğru veya yanlış olsun bu arada inançları ve vatanları uğruna yapılan savaşlar, yaşanan acılar, felaketler, esaretler, sürgünler, salgın hastalıklar gibi olayların hepsi bir serüvendir. Binlerce yıllık serüven...

Elbette yüzyıllar içerisinde hâkimiyetin el değiştirdiği dönemlerde mağlup olan ve ölen veya sürgün edilen Urfalıların yerine, galip olan değişik ırklardan insanlar gelerek yerleşmişler ve eski yerlileri ile birlikte yeni Urfalıları oluşturmuşlardır. Böylece Urfa'da çeşitli ırklar

ve değişik kùltürlerin kaynaşmasından meydana gelen bir toplum oluşmuştur. İşte böyle yüzyıllar boyunca yenilenme özelliği bulunan Urfa, yetiştirdiği mütercimler ve âlimleriyle hem Hıristiyanlık devrinde Hıristiyanlık dünyasında söz sahibi olmuş ve hem de İslamiyet devrinde İslam medeniyetine hizmet etme şerefine ulaşmıştır.

Biz burada bir Urfa Tarihi yazmıyoruz. Sadece yüzyıllar boyu Urfa'daki dinlerin yayılışı ve bu dinlere inanan Urfalıların inançlarından dolayı yaşadıklarını, tarih akışı içerisinde dile getirmeye çalışacağız. Bu sebeple lüzum gördüğümüz bazı tarihi olayları hatırlatmakta fayda olduğundan çok kısa olarak da dinlerin tarihçesine ve siyasi tarihe değineceğiz.

İşte bu kitapta, uzun tarihi boyunca Urfa'nın yaşadığı serüveni gerçeklerden uzaklaşmamaya gayret göstererek anlatmaya çalıştım. Eğer bunu bir derece başarabildiysem ne mutlu...

Bu arada bu kitabın hazırlanması sırasında kontrolünü yapan Sayın Mehmet Hulusi Öcal ve Sayın Abdullah Ekinci'ye teşekkür ederim. İstanbul'daki çalışmalarında bana yardımcı olan oğlum Abdurrahman Karakaş'a da teşekkür ederim. Yine kitabın hazırlanmasında her usanç getirip, acze düştüğüm zamanlarda bana devamlı manevi destek veren ve gerektiğinde değerli fikirleriyle teşvik eden Sayın Yusuf Demirkol'a da teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, kitabın basılmasında değerli desteklerini esirgemeyen Sayın Valimiz Nuri OKUTAN'a ve İl Kùltür ve Turizm Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç bilirim.

Eylül 2009

**Mahmut KARAKAŞ**



## Mahmut KARAKAŞ

1946 yılında Urfa'da doğdu. İlk ve Orta tahsilini Urfa'da yaptı. Yüksek tahsilini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı. 1971 yılı Mart ayında Şanlıurfa Atatürk Ortaokulunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmeni olarak göreve başladı. Aynı okulda Müdür başyardımcılığı görevinde de bulundu. İslam Medeniyetine olan sevgisi ve merakından dolayı, Bu konuda araştırmalar yapmaya başladı. Yine Urfa kültürü hakkında araştırmalar ve çalışmalar yaptı. Bu çalışmalarını çeşitli kitaplarında topladı. 1979'da yayın hayatına başlayan ve 2002 yılına kadar devam eden Harran Dergisi'nde Şanlıurfa kültürüne yönelik araştırma yazıları yazdı. Ayrıca "Edessa", "Şanlıurfa", "ŞURKAV" ve "Eyvan" dergilerinde hikâyeler ve araştırma yazıları yazdı ve halen yazmaya devam etmektedir. Yayınladığı kitaplar, yerel basında olduğu gibi ulusal basında da köşe yazarları tarafından takdirle değerlendirilmiştir. 1990 yılında Şanlıurfa Belediyesi'nin "Şair Nabi Araştırma Ödülü"nü, 18 Kasım 1991'de Şanlıurfa Kültür ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) "Kültür ve Sanat Ödülü"nü aldı. 24 Kasım 1991'de yılın öğretmeni seçilerek, Şanlıurfa öğretmenlerini temsilen Ankara'ya gönderildi. 1995 yılı Aralık ayında emekliye ayrıldı.

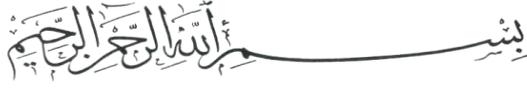
### YAYINLANMIŞ KİTAPLARI:

- ŞAİR NABİ'NİN "TÜHFETÜ'L-HARAMEYN - Hac Hatıraları" Özdal Yayınları, Şanlıurfa 1989
- MÜSBET İLİMDE MÜSLÜMAN ÂLİMLER, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991
- CUMHURİYET ÖNCESİ ŞANLIURFA'DA KÜLTÜR VE EĞİTİM, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995
- ŞANLIURFA EVLİYA VE ÂLİMLERİ, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 1996
- ŞANLIURFA MEZAR TAŞLARI, Şanlıurfa Kültür ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) Yayınları, Şanlıurfa 1996
- ŞANLIURFA VE İLÇELERİNDE KİTABELER, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001
- KARADAĞ DESTANI, Şanlıurfa belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Şanlıurfa 2006

### BASKIYA HAZIR KİTAPLARI:

- URFA'DA TASAVVUF İZLERİ
- NABİ'NİN HAYRABADI
- ŞAİR ÖMER NÜZHET'İN HAYATI VE DİVANI





## GİRİŞ

Şehirler; ancak içinde yaşayan insanların şerefleriyle şeref kazanırlar. Öyle ki Mekke şehri Hazreti İbrahim ve İsmail (a.s)'ın üzerinde yaşadıklarından ve Kâbe'yi bina ettiklerinden, Medine şehri de Resulullah Efendimiz Hazreti Muhammed (s.a.s)'in hicret yurdu olmasından dolayı şeref kazanmıştır. Hatta “Yesrib” olan ismi, O'nun mübarek kademinin basmasından sonra “Medine” olarak değiştirilmiştir. “Medine” ismini bizzat Resulullah kendisi vermiştir.<sup>1</sup> Yine Kudüs de içinde yaşamış olan peygamberlerden ve içindeki Mescid-i Aksa'dan dolayı şerefli dir.<sup>2</sup> Resul-i Ekrem Mekke için “**Ne güzel bir beldesin ve bana ne kadar sevimlisin! Benim kavmim beni çıkarmamış olsaydı senden başkasında oturmazdım.**”<sup>3</sup> Buyurarak Mekke'ye olan sevgisini dile getirmiştir. Âlemlere rahmet olan O yüce peygamber Medine için de “**Allah'ım! İbrahim senin kulun ve dostun idi. Mekke halkı için sana bereket duasında bulundu. Ben de senin kulun ve peygamberinim. Medine halkı için sana dua ediyorum. Medine halkının müdd ve sa'larını, Mekke halkına bereketli kıldığın iki misli bereketli, her bir bereketin yanında iki bereket kıl.**”<sup>4</sup> Cümleleri ile duada bulunmuştur. Yine “**Evimle minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir.**”<sup>5</sup> Buyurması ve daha birçok hadis-i şerifler bu şehirlerin kutsallığını ve şereflerinin yüceliğini gösterir. Yoksa bir toprağın şerefi olmaz. Bir mevkiin diğer bir mevkiye üstün olması, değer kazanması ancak o yerde yapılan Salih amellerden dolayıdır.<sup>6</sup> Bu üç şehir Cenabı Hakk'ın mukaddes kıldığı şehirlerdir. Bir şehre kutsallığı da ancak Allah (c.c) verir. Nitekim Kur'an-ı Kerimde bazı vesilelerle birkaç ayette isimleri geçen Mekke (Bekke), Medine

<sup>1</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, tercüme Kamil Miras, Ankara 1939, VI, 273

<sup>2</sup> İbni Haldun, Mukaddime, çeviren Zakir Kadiri Ugan, Ankara 1954, II, 264-287

<sup>3</sup> İmam Tirmizi, Sünen-i Tirmizi, tercüme Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul 1977, VI, 393

<sup>4</sup> İmam Tirmizi, a.g.e, VI, 387

<sup>5</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, a.g.e, Ankara 1938, IV, 268 – İmam Tirmizi, a.g.e, VI, 387

<sup>6</sup> İbni kayyim el-Cevziyye, Zadü'l-Mead, çeviren Şükrü Özen, İstanbul 1988, I, 49

(Yesrib) ve Kudüs şehirleri böyledir. Allah'tan başka kimse kutsiyet veremez. Şam şehri ise İslam fethinde savaş sırasında şehit düşen şehitlerin veya fetihten sonra burada yerleşerek vefat eden ve bu yüzden içinde türbeleri bulunan birçok sahabe-i kiramdan dolayı şeref kazanmış, Şam-ı şerif ismiyle isimlendirilmiştir. Resul-i Ekrem (s.a.s) **“Rahman'ın melekleri kanatlarını Şam'ın üzerine germişlerdir.”**<sup>7</sup> Buyurmakla Şam'ın şerefini bildirmiştir.

Mescitlerde namaz kılmanın fazileti bakımından resulullah efendimizin bildirdiği hadislerinden anladığımıza göre Mekke Mescidi olan Maccid-i Haramda kılınan namazın yüzbin, Medine Mescidi olan Mescid-i Nebevide kılınan namazın bin ve Kudüs'deki mescid-i aksada kılınan namazın beşyüz namazdan daha hayırlı olduğudur. Diğer mescitlerin birbirinden farkı yoktur.<sup>8</sup>

Bu şehirler gibi Urfa da üzerinde doğduğu ve ateşe atıldığına inanılan peygamberlerin cediti Hazreti İbrahim (a.s) ile hastalığını Urfa'da geçirdiğine inanılan Hazreti Eyyüp (a.s)'ten dolayı şerefli dir. Nihayet Hıristiyanlar arasında Hazreti İsa'nın (a.s) bu şehre bir mektup ve portresini gönderdiği, bu şehir hakkında dua etmiş olduğu inancının varlığı da Urfa'ya daha geniş bir çevre sağlamış, yalnız Urfalının ve Müslüman halkın değil bütün dünya Hıristiyanlarının da daha fazla önem vermelerine sebep olmuştur. Bu yüzden Urfa, Kudüs şehrinde sonra her üç din mensupları tarafından kutsal kabul edilen tek şehir olma özelliğini kazanmıştır.

Şöyle ki Hazreti İbrahim'in Urfa'da doğmuş ve ateşe atılmış olmasına inanılması, bu şehre bir maneviyat kazandırmış, isteyerek veya istemeyerek, inanarak veya inanmayarak da olsa, üzerinde yaşayanların saygı göstermesine sebep olmuştur. Hazreti Eyyub'un de hastalığını geçirdiği bölge aynı durumdadır. Yalnız şehir halkında değil, dışardan ziyarete gelenlerde de bu saygı açıkça görülür. Belki yabancı ziyaretçilerin saygısı daha aşikâr olduğu gibi şaşkınlık ve heyecanları da o derece fazladır. Çünkü içinde yaşayanlar bu yerleri sık sık gördüğünden dolayı bu özellik alışkanlık haline gelmiş olup, normal bir mekân durumunda yaşamakta ve fazla bir hayret ve heyecan duygusuna kapılmamaktadır. Ama dışardan gelen misafirlerde bu ruhanî ve nuranî hava, kalp ve ruhu okşayan tatlı bir maneviyat, saf ve temiz bir havanın

<sup>7</sup> İmam Tirmizi, a.g.e, VI, 408

<sup>8</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, tercüme Kamil Miras, Ankara 1938, IV, Mekke ve Medine mescitlerinde kılınan namazın fazileti babı, s.203

kapladığı duygu sağanağı kendini açıkça belli eder. Adeta bir manevi sarhoşluk içinde hayranlıklarını ifade ederler.

İşte Urfa'daki bu manevî hava, orada doğduğu ve orada ateşe atıldığı kabul edilen Hazreti İbrahim (a.s)'den kaynaklanmaktadır. O yüce peygamber, bu şehirde Cenab-ı Hakk'ın “**Ey ateş! İbrahim'in üzerine serin ve selamet ol**” vahyine mazhar olmuş ve yakıcı ateşten, serin ve selamet olan Firdevs-âsâ gülşene kavuşmuştur. Onun ateşe atılması sonucu meydana geldiğine inanılan iki küçük göl ve bu göller içinde süzülerek gezinen nazenin balıklar, Urfa'ya ayrı bir güzellik ve çeşitlilik vermiştir. Bu toprakta yaşayan imanlı Urfalı, yine bu toprağın yetiştirdiği gıda ile gıdalanarak, buraya şeref veren O yüce peygamberin güzel huyunu, dostluğunu, cömertliğini ve misafir-perverliğini almış, Onun dolaştığı topraklarda dolaşmanın zevkini ve şerefini yaşamıştır.

Urfa şairlerinden **Şair Derviş Fenâî**, bu anlamda yazdığı mütekerrir müseddesinin bir kıtasın'da bu konuyu çok güzel ifade etmektedir:

*Bilâd-ı hayr-i halkillah olan şehri-i Ruhâ'dır bu  
Zülal-i mu'ciz-i cari makam-ı enbiyadır bu  
Hicaz-ı kudsiden gayri makamlardan ulâdır bu  
Letâfetde şerafetde müzeyyen dil-güşâdır bu  
Bu mevlid-i Halilullah nazargah-ı Hüdâ'dır bu  
Halile ateşi berden selam eden Ruhâ'dır bu*

“Bu şehir, Allah'ın (c.c) yarattığı hayırlı şehirlerden biri olan Urfa'dır. Bu şehir, içinden mucizevî tatlı suyun aktığı peygamberlerin makamıdır. Bu şehir, mukaddes Hicaz'dan başka bütün makamlardan yücedir. Bu, Güzellik ve şereflikle süslenmiş, gönül açıcı bir şehirdir. Bu, Allah dostu Hazreti İbrahim'in doğduğu, onun için Allah'ın nazar kıldığı, koruduğu bir şehirdir. Bu, o şehirdir ki Allah'ın dostuna ateşi söndürüp soğuttuğu ve onu selamete ulaştırdığı Urfa'dır.” Demektedir.

Dolayısıyla Hazreti İbrahim'in doğduğu ve ateşe atıldığı fakat ateşten yanmadan kurtulduğu bu mekân, yıldızlara tapan putperestler arasında bile büyük bir şeref ve kutsallık kazanmıştır. Bu kutsallık ve şeref nesilden nesile, dilden dile putperestlik devirlerini aşmış, Yahudilik ve Hıristiyanlık dönemlerini geride bırakmış, İslam'a yetişmiş ve devrimize kadar gelmiştir. İşte Hazreti İbrahim'e inanan Urfalı, İslam'dan önce Cenâb-ı Hakk'ın “**Gerçekten İbrahim'de ve onunla beraber bulunanlarda sizin için güzel bir örnek (Üsve-i**

**hasene) vardır.”<sup>9</sup> Buyurduğu “Üsve-i hasene – güzel örnek sahibi”** olan Hazreti İbrahim’in (a.s) güzel ahlakını ve hayat tarzını benimsedi, kendine örnek aldı. İslam’ın bu bölgeleri şereflendirdiği devirlerde de Urfa ve yine imanlı Urfalı, yine “**Andolsun Allah’ın elçisinde sizin için Allah’ı ve ahireti arzu eden ve Allah’ı çok anan kimseler için uyulacak en güzel bir örnek vardır.”<sup>10</sup> Ayet-i kerimesinde buyurduğu gibi “Üsve-i hasene”** yani güzel ahlakı örnek alınacak olan İslam Peygamberi Hazreti Muhammed’in (s.a.s) ahlakını ve hayat tarzını benimsemiş, hayran olmuş, O’nu örnek almış ve Ona layık olmaya çalışmıştır. İşte bu yüzden de bu şehir sayısız mutasavvıf, din âlimi ve Allah âşığı yetiştirmiştir.

**Şair Vecdi’nin** (ölüm.1863) Urfa hakkında bu anlamda yazdığı bir şiirinden üç kıtası:

*Temaşa kıl behişt-asa makarr-ı evliyadır bu  
Mariz-i derd-i isyana şifa ender şifadır bu  
Acep ca-yi safâ hatır-güşa eşref binadır bu  
Bulunmaz misli asla bilad içre Ruha’dır bu  
Ferah-bahşa makam-ı cedd-i şah-ı enbiyadır bu  
Ki mevlid-i Halil zat-ı pâk-i Kibriyadır bu*

*Tazarru’la niyaz eyle der-i Mevlaya et gafil  
Alâyişten tecerrüd kıl civar-ı Hakka ol nail  
Yapış bir damen-i pâke aradan ref’ ola hail  
Ne mümkündür bu dergâh içre mahrum ola bir sail  
Ferah-bahşa makam-ı cedd-i şah-ı enbiyadır bu  
Ki mevlid-i Halil-i zat-ı pâk-i Kibriyadır bu*

*Hezaran mürşid-i kâmilleri vardır bu dergâhın  
Serin bahşeyleyip canın veren yolunda bu rahın  
Huzur-i kalb ile sür yüzünü dergâhına şahın  
Demadem ağla lütfundan ümidi kesme Allah’ın  
Ferah-bahşa makam-ı cedd-i şah-ı enbiyadır bu  
Ki mevlid-i Halil-i zat-ı pâk-i Kibriyadır bu<sup>11</sup>*

<sup>9</sup> Kur’an-ı Kerim, (60) Mümtehine suresi / 4

<sup>10</sup> Kur’an-ı Kerim, (33) Ahzab suresi /21

<sup>11</sup> Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa 1986, I, 230

“Velilerin toplantı merkezi olan bu cennet gibi mekânı temaşa eyle. Burası isyan derdi hastalığına düşenler için şifa içinde şifa kaynağıdır. Burası gönlü şenlendiren ve açan bir mekân, insanları hayrete düşüren şerefli bir yerdir. Burası dünyadaki şehirlerin arasında eşi bulunmaz Urfa'dır. Burası peygamberler şahının atasının ferah bahşeden makamıdır. Çünkü burası Cenabı Hakk'ın dostu İbrahim Peygamberin doğduğu yerdir.”

“Ey gafil! Mevla'nın bu kapısında kendini alçaltarak yalvar. Gösteriştten soyunarak Cenab-ı Hakk'ın yakınlığına kavuş. Eteği temiz, günahsız birinin eteğine yapış, bir veliye intisap et ki aradaki engel kalksın. Bu dergâhın içinde dua eden bir kimsenin mahrum kalması mümkün değildir. Burası peygamberler şahının atasının ferah bahşeden makamıdır. Çünkü burası Cenabı Hakk'ın dostu İbrahim peygamberin doğduğu yerdir.”

“Bu ulu dergâhın yolunda başını feda eden ve canını veren binlerce mürşid-i kâmil vardır. O bakımdan kalbin huzur içinde olarak, O şahın bu dergâhına yüzünü sür. Sık sık ağlayarak yalvar, ne kadar çok günahın olsa da Allahın lütfünden ümidini kesme. Çünkü burası peygamberler şahı Hazreti Muhammed'in atası İbrahim'in ferah bahşeden makamıdır. Çünkü burası Cenabı Hakk'ın dostu İbrahim peygamberinin doğduğu yerdir.”

Gönüllere haz veren bu güzel gazelleri okuduktan sonra, ahlak ve yaşayışlarında insanlara güzel örnek sahibi olan Hazreti İbrahim'in (a.s) bu şerefli makamını görmeleri dileğiyle bir manzume ile ben de bir çağrıda bulunuyorum.

## ŞU URFA'YI SEYRANE GEL

*Dolaş şehir ü beldeleri şu Urfa'yı seyrana gel,  
Bu mevlid-i Halilullah kıl tefekkür, burhana gel.*

*Canlar canını vakfetmiş bu menzil-i dil-ârâya,  
Var sen de bu menzilgaha, et temaşa hayrana gel.*

*Bir yanda Hazreti Eyyüb, bir yanda Halilürrahman,  
Ezkâra dalmış veliler, aşk ile bu ummana gel.*

*Ateş iken Gülşen olan İbrahim 'le şeref bulan,  
Berd ü selam ayetine mazhar olan meydana gel.*

*Gökte mah, gölde mahiler mucizeye delil geldi,  
Hulus-i kalp ile sen de bu makam-ı gufrana gel.*

*Bu mevlid-i nebiyullah şeksiz şifadır kalplere  
Et ziyaret bu dergâhı liyakatle dermana gel*

*Geceleri tesbih eyle gündüzler salât-ı hamse,  
Tövbe-i Nasuh eyleyip ol Mevla'dan emâna gel.*

*Mest-i Nigar oluver hep kalmasın hiç şek u şüphe,  
Hamrı bırak gerilerde mahmurunla peyman'a gel.*

*Subh ü mesâ taat eyle geçirme vaktin boş yere,  
Kıl taabbüd tamam eyle saadetle Sübhan'a gel.*

*Gözyaşını dök yerlere, kapan huşuyla secdeye,  
Ver salâvat peygambere, selametle Sultan'a gel.*

*Kıl tarahhum mahlûkata, Halık da rahmetsin sana  
Sarıl salât u selama sadakatle Rahman'a gel.*

*Gel arifler meclisine sen de çek zıkr ü ezkârı,  
Kalbin "Allah, Allah" diye şu meclis-i irfana gel.*

*Gez dünyayı sefer eyle, Urfa'yı ziyaret eyle  
Gir makam-ı İbrahim'e gör bu gari, şükrana gel.*

*Bu şehir-i Ruha'da **Nebih**, mukim olsan da sen yine  
Edebinle duhul eyle bu makama, ihsana gel.*

## I. BÖLÜM

### TARİH ÖNCESİ ÇAĞDA URFA'DA KÜLTÜR VE İNANÇ

Cenabı Hak kendi azametini, büyüklüğünü göstermek, gizli hazinesini açıklamak istedi ve bunun için insanı yarattı. Allah (c.c) insanı elbette boşuna yaratmadı.<sup>12</sup> Ona vazifeler ve sorumluluklar verdi. İnsan, dünyadaki bütün canlılar arasında vazife ve sorumluluğu taşıyan yegâne varlıktır. Kâinatın yaratıcısı insanı yaratmadan önce meleklerle;

—“**Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım**”<sup>13</sup> diye buyurduğu zaman meleklerin hayretler içinde kaldığını anlıyoruz. Çünkü ayetin devamında meleklerin:

—“**Sen orada bozgunculuk yapacak, kanlar dökecek birini mi yaratacaksın? Hâlbuki biz seni hamdinle tesbih ve noksan sıfatlardan tenzih edip duruyoruz.**” Diyerek Allah'a tamamen eksiksiz ibadet ettiklerini söyledikleri Kur'an-ı Kerimde belirtilmektedir. Evet, melekler Allah'a eksiksiz ibadet ediyorlardı. Fakat Allah yeryüzünde kendi adını yüceltsinler, yeryüzünü mamur etsinler diye insanı yarattı. Onu, iyiyi ve kötüyü ayırt edebilmeleri için de nefis ve akıl denen nesne ile techiz etti. Yine ayet-i kerimeden anladığımıza göre Cenabı Hak insanı ve cinleri sadece kendisine ibadet etsinler diye yaratmıştır.<sup>14</sup> İşte bu bakımdan Cenabı Hak İnsana kendisini tanıtmaları ve kendisine ibadet etmelerini öğretmeleri için de zaman zaman peygamberler gönderdi.

İlk insanın yaratılışının ancak kutsal kitaplarda Hazreti Âdem'le olduğu anlatılmıştır. Kur'an-ı kerim'in bildirdiğine göre önce cennette topraktan yaratılan ve Âdem adı ile isimlendirilen insan, Allah'ın kendisine eş olarak yine Âdem'in kendi vücudundan Havva'yı da yaratmasından sonra Allah tarafından yeryüzüne indirildiler. Çocukları oldu ve çocuklarının çocukları dünyaya geldi. Nihayet sayıları günden güne çoğalan Âdemoğulları bir toplum haline geldiler. Cenabı Hakk'ın:

—“**Onun ayetlerinden biri, sizi topraktan yaratmasıdır. Sonra siz, (yeryüzüne) yayılan insanlar oluverdiniz.**”<sup>15</sup> Buyurduğu üzere ilk

<sup>12</sup> Kur'an-ı Kerim, (23) Muminun suresi / 115

<sup>13</sup> Kur'an-ı Kerim, (2) Bakara Suresi / 30

<sup>14</sup> Kur'an-ı Kerim, (51) Zariyat suresi / 56

<sup>15</sup> Kur'an-ı Kerim, (30) Rum suresi / 20

yaratılıştan sonra insanlar yeryüzüne dağıldılar, çeşitli kıta ve bölgelerde yurt edindiler. Elbette sosyal bakımdan ilkel bir hayat tarzı süren bu insanlar çeşitli çalışmalar yaptılar ve değişik eserler bırakarak dünyadan ayrıldılar. Bu ilk insanlar, yaşayış tarzlarından dolayı XIX. Yüzyılda bazı kimselerin sadece kendi inanç ve düşünceleri doğrultusunda yanlış değerlendirmelerine neden olmuşlardır. Dolayısıyla bu gibi kimseler, ilk insanların bedenleri itibariyle değişime uğrayarak geliştiklerini, evrim geçirdiklerini ileri sürdüler. Oysaki ilk insanlar bu gibi kimselerin ileri sürdükleri gibi sonradan tekâmül ederek insan haline gelmiş yaratıklar değillerdir.

—**“Biz insanı en mükemmel surette yarattık.”**<sup>16</sup> Ayeti kerimesinde belirtildiği gibi insan, her şeyi istediği gibi mükemmel yaratan kâinatın yaratıcısı Allah tarafından mükemmel ve eksiksiz bir insan olarak yaratılmıştır. O, eğer fiziki bakımdan olsun, eğer akıl bakımından olsun, bugünkü gibi tam ve eksiksiz yaratılmış bir varlıktır. İlk insan iki ayak üzerinde dik bir şekilde zamanımız insanı gibi yürüyor ve hareket ediyordu. Bugünün insanından hiçbir farkı yoktu. Peygamber Efendimiz de bir hadisinde Cenab-ı Hakk'ın Âdem'i çok güzel insan kılığında yarattığını buyurmuştur. Âdem dünyaya indikten sonra kendindeki güzellik torunlarında yavaş yavaş azalmaya başladı ve Hazreti Muhammed ümmeti zamanında bu azalma durdu. Bu hadisin başka bir rivayetinde

—**“Allah Âdem'i kendi suretinde hüsn-ü cemalde benzeri bulunmamak suretiyle yarattı”** buyurulmaktadır.<sup>17</sup> Tevrat'ta da Allah'ın Âdem'i kendi suretinde yarattığı belirtilmiştir.<sup>18</sup> Güzelliğiyle şöhret bulan Yusuf peygamber bile Hazreti Âdem kadar güzel değildi. Her şeye gücü yeten Allah'ın, yarattığı bir şeyin şekil değiştirmesini beklemesine ihtiyacı da yoktur. O her canlıyı istediği surette bir anda yaratmıştır. Zaten evrim (tekâmül) nazariyesi, nazariyeden (teoriden) daha ileri gidememiştir. Zamanımızda ise yeni bulunan fosillerle de tamamen çürütülmüştür. Kasıtlı ve gerçeğe aykırı olarak ortaya atılan bu nazariyenin sebebi Ataistlerin kendi tezlerine bir dayanak, bir delil gösterebilmektir. İlk zamanlarında çok yapılan propağandalara rağmen, zaman geçtikçe sebep ve yanlışlığı ortaya çıktı.

<sup>16</sup> Kur'an-ı Kerim, (95) Tin suresi / 4

<sup>17</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, tercüme Kamil Miras, Ankara 1971, IX, 76-77

<sup>18</sup> Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974, tekvin bab 1, s. 2

Kur'an-ı Kerimde Âdem'in (a.s) cennette topraktan yaratıldığı, sonra yeryüzüne indirildiği belirtilmiştir. Cenabı Hak Âdem'e yeryüzünde yaşayabilmesi için o devre göre kendisine lazım olan şeyleri öğretmiştir. Bu kendisine öğretilen bilgilerle Hazreti Âdem, yeryüzünde çiftçilik yapmış, tabii olarak yetişen yiyeceklerin dışında kendisi de ekip biçerek buğday yetiştirmiştir.

Nitekim Âdem cennetten yeryüzüne indirildiği vakit rivayete göre otuz türlü meyveyi kendi yanında getirmiştir. Bu meyvelerin on çeşidi kabuklu meyveler olan ceviz, fındık, fıstık, haşhaş, nar, muz, badem ve kestane gibi meyvelerdi. On çeşidi çekirdekli olan Şeftali, hurma, erik gibi meyvelerdi. Diğer on çeşidi de hem kabuksuz ve hem çekirdeksiz olan Elma, portakal, üzüm, dut, incir, kavun, armut gibi meyvelerdi.<sup>19</sup> Âdem peygamber buğdayı da beraberinde getirmiş veya karnı acıkınca, Allah'ın emriyle Cebrail tarafından on yedi buğday tanesi getirilmiştir. Cebrail bu taneleri Âdem'e vermiş ve yere serpmesini söylemişti. Âdem de taneleri yere serpti, Allah hemen o tanelerden buğday yetiştirdi. Bu yetişen buğdayı iki taş arasında ufalayarak hamur yapmasını ve sonra pişirmesini Cebrail'in öğretmesi sonucu öğrendi. Bundan sonra Âdemoğulları yere tohum ekerek yetiştirmeyi adet haline getirdiler.<sup>20</sup>

Cenabı Hak yeryüzünde hâkim olmak ve bütün kâinatın güçlerini kendisine boyun eğdirmek üzere yarattığı insanları öyle kuvvetlerle donatmış, öyle bir kabiliyette yaratmıştır ki adına akıl dediğimiz bu kabiliyet ile insan her şeyin aslını araştırır, her olayın sebebini anlamak, öğrenmek ister. Teknik alandaki ilerlemeler, tıbtaki gelişmeler, her türlü alet ve adavattaki en ince düşünce ve ustalıkla yapıldığı görünen sanatlar hep aklın eseri olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bunun içindir ki aklı başında olan her insana Allah'ın bilmek vaciptir.

Allah, Âdem'i eksiksiz yarattı. Onu evlatları üzerine peygamber olarak görevlendirdi. Dolayısıyla Allah'ın Âdem'e indirdiği vahiy ile Hazreti Âdem, oğlu Şit'e vasiyetini etmiş, Allah'ı tanıtmış ve O'na nasıl ibadet edeceklerini de öğretmişti. Ayrıca ona gece ve gündüzün saatlerini, her mahlûkun dahi günün her saatinde Cenabı Hakka ibadet etme keyfiyetini anlattı.<sup>21</sup> Bu sebeple insan başlangıçtan itibaren Allah'ın (c.c) yüceltmesine ve ilhamına mazhar olmuştur. O, bu suretle

<sup>19</sup> Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, çev. Zakir Kadiri Ugan – Ahmet Temir, Ankara 1954, I, 173

<sup>20</sup> Taberi, a.g.e, I, 175

<sup>21</sup> İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih tercümesi, tercüme Abdullah Köşe, İstanbul 1989, I, 43

hem kendini yaratanını tanımış ve anlamış, hem de dünyada kendisini idare edebilmesi için gerekli şeylere kabiliyet kazanmıştır. Bir müddet böylece Allah'a iman akidesi üzerine devam eden insanlık, zamanla çoğalarak çevre bölgelere yayılmaya başladıklarında artık evvelki feyzin tesiri azalmış, ilk saflık ve temizlik bozulmuş, yerini nefsanî ihtiraslar almıştır. Bu sebeple de ihtilaflar ve anlaşmazlıklar çoğalmış, bütün bunların sonucunda gerçek tanrı unutulmuş ve yerini birçok sapık fikirler almıştır.<sup>22</sup> İnsanoğlu bilgiyi aldığı ilk kaynaktan uzaklaştıkça, almış olduğu feyzi, bilgiyi kaybetmiş, bozuk fikirlerin ağına yakalanmıştır.

Âdem'den binlerce yıl sonra Allah inancından ayrılan insanlara birkaç peygamber daha gelmişti. Bu peygamberler arasında en önemlisi olan Nuh peygamber, Âdem'den sonra Allah'ın birliğini unutarak içlerinde var olan tanrı inancıyla putlara ilah diye tapan kavmini Allah'ın birliğine imana çağırdı:

—“...Ey kavmim, dedi, Allah'a kulluk edin. Sizin Ondan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben size büyük bir günün azabının imesinden korkuyorum.”<sup>23</sup> Mealinde bildirildi. Nihayet Nuh peygamber zamanında Allah'a inanmayanların tamamen azıtması sonucu Cenabı Hak büyük bir tufan verdi. Gökten yağın şiddetli yağmurla bütün dünya su altında kaldı, Nuh peygamberin inanmayan oğlu da dâhil bütün insanlar helâk oldu. Böylece dünya Allah'a şirk koşma kirliliğinden bir zaman da olsa kurtulmuş oldu. Yalnız Nuh peygamber, Allah'ın emri ile bir gemi yaparak içine aldığı inanan onüç kişi ve birer çift hayvanlarla birlikte Cudi dağında karaya çıkarak kurtuldular. İnsan nesli Nuh peygamberle devam edegeldi. İnsanlığın ikinci babası olarak kabul edilen Nuh peygamberden sonra insanlar yine çoğaldılar ve bütün dünyaya dağıldılar. Fakat Allah'a şirk koşma insanlar arasında zaman zaman devam etti.

İnsanlığın ilk yaratılışından itibaren başlayan insanlık tarihi meçhullerle dolu bir sıralar hazinesidir. Geçmişin bilinmesi isteği devamlı insanoğlunun meraklı çalışmaları arasında olmuştur. Geçmişteki bu bilgiler de geleceğe bırakılan eserler sayesinde olmaktadır. Böyle bir eser olmayınca o devirler, zamanımız insanları için sır olarak kalmaya mahkûmdur. Onun için bu sıralar hazinesinin tarih öncesi dönemini bilmek belki de kesinlikle mümkün

<sup>22</sup> A.Hamdi Akseki, İslam Fitri, tabii ve umumi bir dindir, İstanbul 1966, s. 175

<sup>23</sup> Kur'an-ı Kerim, (7) A'raf suresi / 59

olamayacaktır. Ama insanlığın azmi, bu sırlar hazinesini çözmek için gerekli çalışmayı ve gayreti göstermekte olup çalışmalarına büyük bir hızla devam etmektedir. İnsanlığın bu sırlar dünyasını öğrenemezsek bile, tarih sayfalarında görülmeye başladıkları ve dünya üzerinde iz bıraktıkları en eski dönemleri tanıyabilme imkânlarımız olacaktır. Dünyanın en eski dönemleri olarak isimlendirilen **Paleolitik Çağ**'dan (M.Ö.400.000 – M.Ö. 15.000 yılları arası) kalma yerleşim yerleri dünya üzerinde bulunmakta ve incelenmektedir. İşte bu Paleolitik Çağ bakımından Urfa bölgesinin zengin olduğu, yapılan kazılar sonucu anlaşılmıştır. Aşağı yukarı M.Ö.365.000 senelik bir zamanı içine alan bu paleolitik çağ döneminde insanların kullandıkları çeşitli taş aletleri bulunmuş olduğu gibi avcılık ve toplayıcılık yapan insanların Urfa'da yerleştikleri ve yaşadıkları da ispatlanmıştır.<sup>24</sup> Paleolitik çağı da Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik çağ diye üç devreye ayırmışlardır. Yaratılıştan sonra Cenabı Hak Hazreti Âdem'e ziraat yapmayı, toprağı işlemeyi öğretmişti. Onun evlatları da bu şekilde ziraati öğrenmiş ve yapmışlardı. Bu devir insanları daha çok avcılıkla yiyeceklerini elde ediyorlardı. Paleolitik Çağdan sonra **Mezolitik çağ** (M.Ö.15000-M.Ö.8500) gelmektedir. Mezolitik Çağda, Urfa bölgesinde yerleşim ve yaşam yerleri olarak kullanılan mekânların olduğu, yapılan kazılar sonucu görülmüştür. Bu mezolitik dönemde, Paleolitik dönemde kullanılan aletlere göre daha küçük çakmak taşı aletleri kullanılmaya başlanmıştır. Yani biraz daha bu aletler kabalıktan kurtulmuş, biraz daha zerafet kazanmıştır. Bilhasa Bozova ilçesine bağlı Sögüt tarlası mevkileri Mezolitik dönem aletleri bakımından zengindir.<sup>25</sup> Mezolitik Çağ, Paleolitik Çağdan Neolitik Çağa geçiş dönemidir. Urfa, Harran, Soğmatar ve Bozova gibi yerleşim merkezlerinde bulunan aletlerden bu merkezlerin Mezolitik Çağ dönemi aletleri bakımından zengin olduğu anlaşılmıştır. Öyleki Birecik yakınlarında Türkiye'nin paleolitik çağa ait ilk yontma taş buluntu olarak bir el baltası bulunmuştur. Hemen Urfa'nın bütün ilçelerinde böyle çeşitli buluntular görülmüştür. Mezolitik çağdan sonra da **Neolitik çağ** (M.Ö.9000–6000) gelmektedir.

Sadece birkaç sene evvel Urfa'nın dünyanın en eski şehirlerinden biri olduğu söylenildiği zaman bu deyim bazı kimseler tarafından fazla abartılı bulunuyordu. Bundan dolayı birçok kimse nezaketen kabul etse bile bıyık altından bir istihza ile güler, geçerdi. Ama 1980'lerden sonra

<sup>24</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 66

<sup>25</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 68

Urfa merkezinde tesadüfen de olsa bulunan bir heykel, Urfa'nın dünyanın en eski şehirlerinden biri olduğunu ispatlamaya yetti. Bu heykel 1980'li yıllarda Urfa'nın Balıklı Göl bölgesinin hemen kuzey tarafında bir bina yapımı sırasında bulundu. Bu heykelin M.Ö. X. bin ile IX. bin yılları arasında Neolitik devre ait olduğu arkeoloji uzmanları tarafından tesbit edilerek onaylandı. Dolayısıyla “**Urfa Heykeli**” adını alan bu heykel, bütün olarak ele geçirilmiş dünyanın en eski heykeli ünvanını aldı.<sup>26</sup> Bu heykel Urfa'nın yerleşim tarihini zamanımızdan en az on iki bin sene evveline götürdü. Heykelin bulunduğu bölge Balıklı Göl denilen Halilürrahman ve Aynızüleyha göllerinin sularının geçtiği vadinin hemen kenarı idi. Bu bölge bilhassa eski tarihi dönem için Urfa'nın merkezidir. Aynı vadiden ilk çağlarda Karakoyun deresi de geçiyordu. Dolayısıyla suyun olduğu her yerde hayatın ve medeniyet varlığının kesin olduğu görüldüğü gibi bu yerde bulunan heykel de Urfa'da on iki bin sene evvel yaşayan insanların bir medeniyetinin varlığını ispatlıyor ve bize o devrin Urfalısının hayat tarzını gösteriyordu. Bu heykel acaba tapınmak için mi yapılmış, yoksa sadece bir sanat eseri olarak mı yapılmıştı? Tabii bu da insanı düşündüren bir husustur. Ama bu gibi şeylerin daha ziyade dini duygularla yapıldığı kesindi ve bu heykel de dini duygularla yapılmıştı. Çünkü bölge eski mabetlerin çokça yapılmış olduğu bir bölgedir. Devrin mabetleri de tanrı diye tapılan putların içinde bulunduğu binalardı veya açık mabet alanlarıydı. Mabetlerin olduğu bu bölgede bulunan heykelin de dini amaçla yapılmış olması gerekir. Zaten sanat, dini amaçlı eserlerin yapılmasından meydana çıkmamış mıdır? M.Ö. X. bin yılında yapılmış olan bu heykelin bulunması bile Neolitik Çağ'da Urfa'da bir inancın varlığını göstermektedir. Neolitik Çağ insanı, o devirde bile ibadet etme ihtiyacını duyuyordu ve inancı gereği ibadetini yerine getirmek için bu heykeli veya bunun gibi heykelleri yapmıştı.

<sup>26</sup> Klaus Schmidt, Göbekli Tepe, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007, s. 226



Balıklı gl yakınında bulunan Urfa heykeli  
(Urfa Müzesinde)

Bu bölgede yapılabilecek kazılarla daha nice bulgular elde edileceği şüpheşizdir. Peki, bu heykeli yapan, buralarda yaşayan bu kavim veya kavimlere ne oldu? Elbette:

—**“Her ümmetin bir süresi (eceli) vardır. Süreleri gelince (onlar), ne bir an geri kalırlar, ne de öne geçerler.”**<sup>27</sup> Anlamındaki ayette olduğu gibi bu kavimler sürelerini tamamlayıp, yeryüzünden ayrılmışlardır. Aynı eceli gelen insanlar gibi eceli gelen kavimler de yeryüzünden ayrılmaktadır. O devrin Urfalıları da muhakkak süresini tamamlayıp, bir şekilde dünyadan gitmişlerdir. Tabii onların yerlerine zamanımıza kadar birbirini takip eden yeni kavimler gelmiş, kendilerinden öncekilerin yerini doldurmuşlardır. Ama devamlı bir önceki yok olan kavim, nasıl ve niçin yok olmuştur? İnsanoğlu bu soruya devamlı cevap aramakla meşğul olmuştur. Acaba Urfalının serüveni bu tür yok oluşlarla bu devirde mi başlamıştır? Elbette ki hayır, kim bilir bu gibi serüven veya serüvenler zinciri daha kaç bin sene öncelerinden başlamıştır.

Sadece Urfa'da bildiğimiz ve izlerine rastladığımız, Neolitik çağ olan X. bininci yıldan itibaren görebildiklerimizdir. Ya bu izlerini bulabildiklerimiz devirlerden daha önceki devirlerde acaba kimler ve neler vardı. Hangi kavimler veya henüz kavim olamadan önceki insan toplulukları nasıl bir hayat yaşıyorlardı, bu kavimlerin bir isimleri var mıydı? İşte o devri hiç bilemiyoruz. Öyle görünüyor ki Urfa daha izlerine yetişemediğimiz nice medeniyetleri koynunda saklamış sırlarla dolu bir şehirdir. Bu insanlar, çeşitli inançların gereği ne gibi ibadetler yapmışlardı ve neleri tanrı diye kabul etmişlerdi. Gerçek Allah'ın birliğine inanmışlar mıydı? İnanmışlarsa bu inançları ne kadar zaman sürmüştü? Bulunan bu heykeller kimi veya kimleri temsil ediyordu veya kimin adına yapılmışlardı? Elbette bu inanç ve tanrıların isimleri yüzyıllar geçtikçe belirlenecektir. Görülen bu harabeler Urfa halklarından kaç nesili içinde barındırmış, kaç nesil bu topraklarda helâk olmuştur. Çok eski bir yerleşim merkezi olduğu kabul edilen Urfa'nın ve buranın sakinleri olan Urfa halkının kurduğu şehirler ve medeniyetler acaba üst üste kaç tabaka halinde dizilmişti? Urfa acaba kaç defa yıkılmıştı ve yine kaç defa yapılmıştı? Hepsi açıklama bekleyen sorular...

Evet, Neolitik Çağ'ın bu yerleşim merkezleri Urfa'nın hem bizzat içinde ve hem de yakın çevresinde yer almaktadır. Zaten Urfa'nın

<sup>27</sup> Kur'an-ı Kerim, (7) A'raf suresi / 34

yakınlarında yapılan kazılar da böyle yerleşim merkezlerinin olduğunu hemen göstermiştir. Urfa'da ilk Neolitik Çağ yerleşmesi 1979 yılında Urfa yakınlarında Fırat nehri kenarında Nevali Çori kazısında bulundu. Burası çanak çömleksiz Neolitik çağa ait bir yerleşim merkeziydi.<sup>28</sup> Burada M.Ö. I. Bin yıllarına ait mezarlarla birlikte birçok heykeller de bulundu. Bulunan heykeller o devrin kültür ve inancını yansıması bakımından büyük önem taşıyordu. Nevali Çori'de bulunan büyük heykeller ve totem direğini andıran tasvirli dikilitaşlarının o zamana kadar Ön Asya İlk Neolitiğini geliştirmiş olduğu görülmüştür. Dini inançların hâkim olduğu kesin belli olan bu bölgede bulunan ve dans eden insan tasvirleriyle süslenmiş ve içinde tütsü yapıldığı zannedilen bir tabak, Taş Çağı Şamanizmini hatırlatmaktadır.<sup>29</sup> Bu kazılarda İnançla ilgili eserlerin bulunması, bu çağlarda yaşayan insanların bir dini yaşamlarının da olduğunu göstermektedir. Tarih boyunca insanların hayatlarında çeşitli güç veya güçlere yer verdikleri, inançlarını, düşüncelerini, hal ve hareketlerini bu üstün kabul ettikleri güç veya güçler doğrultusunda belirlemiş oldukları görülmüştür. Bu durum bize tarihine henüz ulaşamadığımız zaman diliminde bile bir din inancının varlığını hatırlatmaktadır. Öyle görünüyorki bu din inancı, diğer ihtiyaçlar arasında günlük yaşam içinde çok önemli bir yer işgal etmektedir. Bir din inancının varlığı ise yine bu devir insanlarına daha önce dini öğreten bir kişinin de gelmiş olduğunu gösterir. Elbette bu kişi kendi yanından değil, fakat kendisine yüce Allah tarafından öğretildiği şekilde din öğreten bir peygamberdir. Nitekim her şeyi yaratan Allah Kur'an-ı Kerimde:

—“**Her ümmetin bir peygamberi vardır...**”<sup>30</sup> Başka bir ayette de

—“**Andolsun, senden önce, evvelki (millet)lerin kolları içinde de elçiler gönderdik.**”<sup>31</sup> Buyurmuştur. Allah'ın (c.c) vahyetmiş olduğu bu ayetler daha yaratılıştan itibaren her bir kavme Allah'ın dinini öğreten bir peygamberin gönderilmiş olduğunu bize bildirmektedir. Bu peygamberler arasında geniş kitlelere hitap edenler olduğu gibi küçük bir bölgeye, bir kavme de hitap edenler vardır. Her yaratılan kavim, kendinden öncekilerin kültür ve inançlarını aldıkları gibi kendilerini yaratana çağıran bir peygamberle de gerçek inanca çağırılmışlardır.

<sup>28</sup> Klaus Schmidt, Göbekli Tepe, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007, s. 72

<sup>29</sup> Klaus Schmidt, a.g.e, s. 81-82

<sup>30</sup> Kur'an-ı Kerim, (10) Yunus suresi / 47

<sup>31</sup> Kur'an-ı Kerim, (15) Hicr suresi / 10

Öyle ise bu topluma ve toplumlara da bir peygamber gönderildi. Fakat sonradan gerçek inancı unuttular, tanrıyı yıldızlarda veya taşlarda aradılar. Gerçek dini unutan insanlık, daha evvel bildiği gerçek dinin bazı kısımlarından faydalanarak yeni inancını ona göre tanzim etmiştir. Eski dinlerden Mısır dininde Mısır tanrıçası İsis'in Hazreti Havva'ya benzetilmiş olması bu yüzdendir.<sup>32</sup> Hazreti Havva'yı eski dinî bilgilerinden hatırlayan insanlık, tanrı zannettiği bir puta Hazreti Havva'nın özelliğini vermiştir. Nevali Çori'de de bulunan bu tanrı heykelleri, bu bölgeye de daha evvel bir peygamberin geldiğine açık bir delildir. Çünkü Tanrı inancı, ilk insan ve ilk peygamber olan Hazreti Âdem (a.s) tarafından ilk defa insanlara öğretilmiştir.

Nevali Çori'de bulunan taşınabilen eserler müzelere kaldırıldı. Çünkü Atatürk Barajı yapıldığında bütün buralar sular altında kalacaktı. Zaten öyle de oldu. Nevali Çori'deki bu çeşit bulgulardan yalnız bu kazı yerinde değil, bunun gibi yine Urfa'nın hemen yakınındaki Gürcü Tepe'de de yapılan kazılarda Neolitik çağı gösteren çeşitli çakmak taşlarından yapılmış bulgular elde edilmiştir. Urfa'nın bu devrelere ait kültürünü gösteren bu bulguların yanında aslında bir inancın da olduğu şüphesizdir. Şimdilik bu bulguların arasında inanç ve ibadetle ilgili bulguların görüldüğü anlaşılamamıştır. O bakımdan bunların ibadet şekilleri hakkında bilgi verilememiştir.

Fakat zikrini ettiğimiz bu kazılardan başka yapılan bir kazıda meydana çıkan buluntular, hem kazı yapanları ve hem de eski çağ tarihiyle uğraşanları büyük hayretler içinde bıraktı. Burası Urfa yakınlarında tamamen dini amaçlarla yapılmış, o devrin Urfa kültür ve inancını açık şekilde gösteren bir yapı idi. Bu kazı yeri Urfa merkezine 20 kilometre kadar uzaklıkta olup, buranın daha ziyade bir ibadethane ve bir sunak olduğu izlenimini vermektedir. Daha M.Ö. X. bin yıllarında bir sunağın olması, insanı gerçekten düşündüren bir olaydır. Öyle ise bu Neolitik Çağ insanı tanrıyı biliyor ve inandığı tanrıya kurban adamasını da biliyor, bununla tanrıdan bir dilekte bulunuyordu. Peki, bu devir insanı tanrıya adak adama olayını nereden öğrenmişti? Zaten,

—“Onlara Âdem'in iki oğlunu, gerçek (bir kıssa) olarak oku: **Hani her biri birer kurban sunmuşlardı, (kurban) birinden kabul edilmiş, ötekenden edilmemişti.**”<sup>33</sup> Ayet-i kerimesi daha Hazreti Âdem

<sup>32</sup> Edouard Schure, İnsanlığı aydınlatan Büyük İnisiyeler, ter. Yavuz Keskin, İstanbul 1999, s. 197

<sup>33</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi / 27

zamanında Allah'a kurban adandığını göstermektedir. İbni İshak'ın rivayetine göre Hazreti Havva yirmi batında her batın ikiz olmak üzere kırk çocuk doğurmuştur. Bu ikizlerin biri oğlan diğeri kız idi. **Kâbil** ve **Habil** de birer kız kardeşe bir karında ikiz doğmuşlardı. Allahu taala Âdem peygambere bu ikizlerden her birisinin kızını öbürüsünün erkeğiyle evlenmesini vahyetti. Kâbil ve Habil de bu hükme tabi olarak birbirinin kız ikizi ile evleneceklerdi. Fakat Kâbil'in ikizi olan kız, Habil'in ikizinden güzeldi. Bu sebeple Kâbil bu değişikliği kabul etmemişti. İkizini kendi almak istemişti. Âdem peygamber bunun meşru olmadığını açıklayarak, Kâbil'in ikiz ve kızkardeşi olan **Aklima** hakkında Cenab-ı Hakk'a birer kurban takdim etmelerini, bunlardan hangisinin kurbanı kabul olunursa Aklima'yı onun alması şeklinde bir hal çaresi bulmuştu. Bunun üzerine Habil ve Kâbil kurbanda bulunmuşlar, Habil'in kurbanı kabul edilmiş ve o zaman adet olduğu üzere gökten inen beyaz bir ateş parçası Habil'in kurbanını yakmıştı. Kâbil'in ki kabul edilmemişti.<sup>34</sup> Çünkü Allah vadinden dönmez. Bu yüzden buna kızan Kâbil, Habil'i öldürmüştü.

Demek oluyor ki adak daha Âdem peygamber zamanında vardı. Âdem zamanında Cenabı Hakk'a kurban kesiliyordu. Öyle ise her ne kadar tanrı inancında yanlış bir yola sapılmışsa da ecdadından aldığı inanç mirası ile bu bölge halkı da adak adamasını biliyordu ve kendisinin dini inançları arasında Tanrıya kurban kesmek inancı vardı. Onun için de böyle bir adak yeri yapılmıştı. Bu sebeple bu adak yeri bile bu insanlara daha önce tanrıya kurban edilmesi gerektiği bilgilerini veren bir peygamberin geldiğini göstermektedir.

Bu kazı yerine Göbekli Tepe adı verildi. Göbekli Tepe adını taşıyan bu bölgede bu kazı ile şimdilik Urfa'nın en eski yerleşim bölgesi bulunmuş oldu. Ama eğer yeni kazılar yapılacak olursa daha eski tarihlere gidileceği, daha eski mabet ve yerleşim yerlerinin bulunacağı kesindir. Arkeoloğların belirttiklerine göre Urfa'nın en eski yerleşim bölgesi olduğu anlaşılan Göbekli Tepe, aynı zamanda bu kazılar içinde şimdilik en muhteşem olanıdır. Göbekli Tepe'nin tarihi M.Ö. X. bin yıllarına çıkmaktadır. Bu tarihlerde daha çanak çömlek yapma tekniği bile yoktur. Bu devrin Urfalıları henüz çanak çömlek yapmasını bilmiyorlardı. Onlar sadece taşları işlemesini öğrenmişler ve çok güzel kabartmalar yapabiliyorlardı. Bu kabartmaların yapılmasının sebebi de yine dini inançları gereği idi. Burası üç tabakadan oluşuyordu ve

<sup>34</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, tercüme Kamil Miras, Ankara 1971, IX, 84

buranın III. ve en eski tabakasında görülen bulgular, Urfa bölge halkının M.Ö. X. bin yıllarında büyük bir kültüre sahip olduğunu göstermiş olduğu gibi yerleşmiş bir inançlarının da varlığını gösteriyordu. Burada bulunan bulgulara göre Ön Asya Neolitik Çağ dünyasında insanların tarım ve hayvancılığın en eski biçimlerini bildikleri anlaşılmıştır.<sup>35</sup> Bu devir Urfalıları avcılığın ve hayvancılığın yanında ziraat yapmasını da biliyorlardı. Göbekli tepe çevresinde yaşamış olan insanların evlerinde sanat eseri olarak tanımlanabilen kendi kültürlerini gösteren büyüklü küçüklü kült nesnelere bulunmuş olduğu da söylenilmektedir. Göbekli Tepede bulunan bu bilgilerde bu bölgede yerleşmiş olan insanları açısından her ne kadar teferruatıyla olmasa bile dini bir inanın ana hatları görünmektedir.

Göbekli Tepe isminden de anlaşılacağı gibi yüksek bir tepe üzerinde geniş bir alana kurulmuştur. Üç tarafı vadi olup bütün bölgeye hâkimdir. Yani bulunduğu yer o devirde ırmakların geçtiği, sel sularının suladığı bir arazinin ortasındadır. Böyle bir mekâna kurulmuş olan Göbekli Tepe kazı alanı hakkında çeşitli yorumlar yapan Klaus Schmidt, burasının ilk bakışta bir köy gibi görünüyorsa da köy olmadığı ve daha ziyade dinî özelliği ön plana çıkmış bir meydan, bir mabet görünümünde olduğunu söylemektedir. Bu tepenin üzerinde kurulan mekânın ve sadece sert taş aletlerinin kullanılması ile yapılmış olan her biri devrinin büyük sanat eseri kabul edilen kabartmaların, M.Ö. X. bin ile IX. bin yılları arasında bir zaman diliminde yapıldığı ve insanlığın en eski mimari anıtlarının olduğu döneme ait olduğunda şüphe olmadığı anlaşılmıştır.<sup>36</sup> Burası da henüz çanak çömlek yapılmayan çok eski bir devre aittir. Ama insanlar her şeyden önce mabetlerini düşünmüşler ve yapmışlardır. Zaten dünyadaki ilk yapılan mabet bizzat kâbedir<sup>37</sup> ve kâbeyi de Âdem peygamber inşa etmiştir. İnsanlar önce mabet yapmayı daha o zamandan öğrenmişlerdir.

Bu tepede 7 metre uzunluğunda yaklaşık 50 ton ağırlığında ( T ) harfi biçiminde dikilitaşlar bulunmaktadır ki hala bunların taş ocağından çıkartılıp getirilmesinin bile nasıl olduğu düşündürücüdür. Bölgeyi gezip inceleyenler göreceklere ki bir Kaya Tapınağını andıran bu anıtların dikilmesi o devrin insanların nasıl bir enerji sarfettiklerini ve kaç kişinin kaç gün çalışarak yaptığını gerçekten merak ettirmektedir.

<sup>35</sup> Klaus Schmidt, Göbekli Tepe, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007, s. 102

<sup>36</sup> Klaus Schmidt, a.g.e, s. 107-108

<sup>37</sup> Kur'an-ı Kerim, (3) Al-i İmran suresi / 96

Bütün bunların sonucu Göbekli Tepe'de bulunan çok sayıdaki buluntu ve yapılar, höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içindeki yapı izlerinin bir bütün olarak yorumlanmasından sonra burasının büyük bir ihtimalle Neolitik Çağ'a ait muhteşem bir **"dağ kutsal alanı"** diye tabir edilen bir alan olduğu anlaşılmıştır. Bu suretle uzun senelerden beri bu kazıyı yapan uzmanlar, Neolitik Çağ'da buranın bölge insanlarının uzun bir zaman kendi inanışlarına göre ziyaret ettikleri ve kendilerince inançlarının gereğini yerine getirdikleri kutsal bir kült merkezi olduğu sonucuna varmışlardır.<sup>38</sup> Anlaşıldığı üzere bunların hepsi dini amaçla yapılmıştır. İlk çağ insanların çeşitli varlıklara taptıkları bilinmektedir. Taptıkları tanrılar bazen insan veya hayvan suretinde olduğu gibi bazen de çeşitli tabiat varlıkları idi. Her kavmin ve beldenin kendi tanrı inancı başka idi. Göbekli tepedeki bu yapılar ve kabartmalar da kendi bölgelerindeki bir inancın taşlara yansımasydı. Belki de bu taşlardan her biri tanrılarında birini temsil ediyordu.

Göbekli Tepe'deki ( T ) dikilitaşların üzerlerinde boğa, tilki, turna gibi veya Bukranion, boğa ve tilki ya da yılan ve domuz gibi hayvan motifleri bulunmaktadır. Bu hayvan motiflerinin tehlikeleri kovmak için kullanılan bir çeşit korumalar olduğu düşünülmektedir. Yine bunların bir totem sembolü olarak kullanılmış olabileceği de kabul edilmektedir. Belki de avlarının bereketli olması için tanrılarında sundukları hayvanların tasvirleridir. Öyle ise bu tasvirler erken zamanlara rastlayan ilkçağ Urfalısının iyi av yapabilmesi için yaptığı bir büyü idi, tılsım idi. Yapılan yorumlar arasında bu ( T ) dikilitaşlarının Şamanizmle de ilişkisinin olabilirliği düşünülmektedir.<sup>39</sup> Şamanizm inancı ise tanrı bilimciler arasında bütün dinlerin çıkış kaynağı olarak kabul edilmektedir. İşte burada eğer bütün dinler Şamanizm'den çıkmışsa, o zaman Şamanizm hangi dinden çıkmıştır, sorusu da akla geliyor. Evet, elbette bu akla gelecek bir sorudur. Oysaki İslam bilginlerine göre putperestlik, gerçek Hak dinin bozulması sonucu, insanların kendileri için Allah katında şefaathiler koymakla başlamıştır. İnsanlar önce melekleri kendileri ile Allah arasında şefaathiler olarak düşünmüşler<sup>40</sup> daha sonra da gök cisimlerinden ay, güneş ve gezegen yıldızları put halinde tasvir ederek tapmışlardır. Bu şekilde daha önce ki hak dinden sapıtmış oldular. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de bu konuda:

<sup>38</sup> Klaus Schmidt, a.g.e, s. 112-113

<sup>39</sup> Klaus Schmidt, a.g.e, s. 121

<sup>40</sup> A. Hamdi Akseki, İslam fitri, tabii ve umumi bir dindir, İstanbul 1966, s. 218

—“Allah’ı bırakıp kendilerine ne zarar, ne de yarar veremeyen şeylere tapıyorlar ve *“bunlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir!”* diyorlar. De ki *“Allah’ın, göklerde ve yerde bilmediği bir şeyi mi Allah’a haber veriyorsunuz?”* O, onların **koştukları ortaklardan uzak ve yücedir.**”<sup>41</sup> Buyurmuştur. Bu ayetten de anlaşılıyor ki insanlarda daha önceden bir Allah inancı vardır. Amma sonradan kendileri için birer aracı olarak bazı yaratıkları koymuşlar ve hak dinden ayrılmışlardır. Bu inanın M.Ö. 50.000 yıllarına kadar uzandığı söylenilmektedir. Şamanist dininde tabiata ve yağmur, kar, güneş, fırtına, rüzgâr gibi tabiat olaylarına tapınılmaktadır. Şamanist inançta insan üzerinde doğrudan etkisi olan şeyler tanrı kabul edilmiştir. Bu inanca sahip olan insanlar orta ve kuzey Asya’nın yanında uzakdoğu, kuzey ve güney Amerika ve hatta Avusturalya gibi geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bunlar aynı zamanda yıldızlara aya, güneşe, heykellere ve cinlere de taparlardı.

Daha ilk çağlarda bu insanların cinlere tapmaları, görünmeyen bir varlık olan cinlere de inandıklarını göstermektedir. Bu varlığa inanmak bile bu inançların gerçek bir dinin bozulmasından kaynaklandığının açık bir delilidir. Şamanizm dini temelde sihir ve büyüye dayanmaktadır. Bu dinin herhangi bir kurucusu ve kutsal bir kitabı yoktur. Şamanizm dininde olanlar dünyayı, gök, yerüstü ve yeraltı olarak üç bölüme ayırmaktadırlar. Şamanizm inancı daha ziyade avcı toplumlarda görülmektedir. Bu inançta hayvanların ve bitkilerin bir takım ruhlar barındırdığına ve bu ruhların hayvanların üremesi, bitkilerin büyümesi, yağmurun yağması gibi tabiata can verdiğine inanıldığı gibi tam tersi olarak öldürdüğüne de inanılmaktadır. Aslında bu inançtaki insanlar, çaresiz kaldıkları bir olay karşısında, akıllarına ne gelmişse ondan medet ummuşlardır. Bu yüzden bu çaresizliklere çare aramışlar, aciz kalınca da böyle büyülere kehanetlere başvurmuşlardır. Şamanlar belirli zamanlarda ruhlarla temasa geçerlerdi. Dolayısıyla Şamanizm’de kehanette bulunulur, hastaları iyileştirmeye çalışılır ve sihirler yapılırdı. Böylece şamanlar, insanları etki altına almaya çalışırlardı. Zaten bu inançta insanları kolayca etki altına alma olayı hâkim olan unsurdur. Bu şekilde Şaman, diğer insanlara karşı kendi üstünlüğünü de kabul ettirmiş oluyordu. Dolayısıyla insanlar Şamanlardan çekinmekte ve emirlerine uymaktaydılar. Şamanizmin, ilk defa insanların kötü ruhlardan korunabilmesi için ruhlarla ilişki kurmanın çarelerini aramakla çıktığı

<sup>41</sup> Kur’an-ı Kerim, (10) Yunus suresi /18

söylenilmektedir. Bu dinde olanlar törenlerinde çalgılar çalar, müzikle ruhların sesini taklit etmeye çalışırlardı. Bu yüzden Göbekli tepedeki mabed hakkında Şamanizmle ilişki kurulmuştur. Ayrıca başka yerlerde olmayan bazı buluntuların Göbekli Tepe'de çıktığı görülmüştür. Göbekli Tepe kayalarına çizilmiş insan gibi ayakları üzerine çöken, dans eden turna resimleri de bulunmaktadır. Bu turnaların gövde kısmının insan gövdesi olduğu düşünülmekte ve bunun da Şamanizm çağrısı yaptığı kabul edilmektedir. Bu yüzden buranın Şamanizm'in ilk devirlerinin bir mekânı olduğu zannını da uyandırmaktadır.<sup>42</sup>

Urfa için göbekli Tepe ilk çağ Urfalıının inancı bakımından olduğu gibi zamanımız insanlarına bilgi verme bakımından da çok açık bir örnektir. Bu tapınak, Neolitik çağ Urfalıının en azından tanrı inancının olduğunu ve bu inançla birlikte tanrıya dua edip, dilekte bulduklarını ve bu dileklerinin olması için yaptıkları kurban olayını anlatmakta ve göstermektedir. Bu, tarihe karışmış Neolitik çağ Urfalıının

—**“Bizim helâk ettiğimiz her ülkenin mutlaka uyarıcıları vardı.”**<sup>43</sup> Veya

—**“...Her millet içinde mutlaka bir uyarıcı (peygamber gelip) geçmiştir.”**<sup>44</sup> Ayet-i kerimelerinde ve daha başka ayet-i kerimelerde belirtilmiş olduğu gibi elbette bir uyarıcısı yani peygamberi olmuştu. Ama zamanın Urfalıları belki de peygamberlerine inanmadılar uzun yıllar bu Şamanist inançlarında devam ettiler. Belki de inandıktan sonra sapıtarak başka tanrıların varlığına inandılar veya putlara tapmaya başladılar.

Göbekli Tepe'de yukarıda verdiğimiz bütün bu yorumların yanında arkeoloğlar arasında başka düşüncelerde kendini göstermekte, henüz isimleri olmayan eski tanrıları akla getirmektedir. Öyle ya! Neolitik çağ Urfalıı Hazreti Âdem'den (a.s) bu yana ve Hazreti Âdem'den dolayı Yaratan, yaşatan, kendilerine bu kadar nimetler veren ve nihayet öldüren üstün bir gücün varlığını biliyorlardı ama nasıl ve nice olduğunu bilemiyorlardı. Bunlar kuvvetli bir ihtimal ile Hazreti Nuh (a.s) peygamberden kim bilir kaç bin sene sonra yaşayan insanlardı. Eski Sumer mitolojisinde isimleri konulmamış **“Anunna”** denilen çok eski tanrılar vardı. Klaus Schmidt'in kitabında yazdığına göre işte bu tanrı inancı Göbekli tepe hakkında da düşünülebilir. Çünkü

<sup>42</sup> Klaus Schmidt, Göbekli Tepe, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007, s. 241

<sup>43</sup> Kur'an-ı Kerim, (26) Şuara suresi /208

<sup>44</sup> Kur'an-ı Kerim, (35) Fatır suresi / 24

Göbekli Tepe'de insana benzeyen ama oldukça stilize edilmiş dikilitaşlar bunlarla birlikte düşünüldüğünde eski Anunna tanrıları olabileceğinin de akla geldiği, kitabın yazarı tarafından hatırlatılmaktadır.<sup>45</sup> Birçok hayvan resimlerinin olduğu Göbekli Tepe'de, buna karşılık insanların devamlı yaşadığını gösterecek bir ocak veya ateş yakma yerleri görülmemiştir. Belki de böyle bir ateş yakacak yer yapmayı düşünmemişlerdir bile. Bu da buranın bir yerleşim yeri olmadığını, insanların burada devamlı kalmadıklarını göstermektedir. Demek oluyor ki asıl yerleşim merkezi veya merkezleri daha başka yerlerde, belkide insanlar henüz bir yere yerleşmemişlerdir. Bu devirde daha çok göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bu durum ilk insanların kendi yerleşim yerlerinden önce ibadet yapacakları bir mabetlerinin olmasını istemiş olduklarını göstermektedir. Onlar, bu mabetlerinde tanrı veya tanrılarına ibadet etme ve kurban adama görevlerini yerine getiriyorlardı. Her devirde olduğu gibi ilkçağda da mabet, insanlar için yerleşim merkezlerinden önce gelmekteydi ve öncelik kazanmıştı.

Kazıyı yapan; Göbekli Tepe'de mezar, kafatası gömüsü ve yeniden şekillenmiş kafatasları bulmadıklarını, buna karşılık bu yerin anıtsal megalitik yapılar sunmakta ve böylece kendisini bileşik ritüel olayların gerçekleştirdiği muhteşem bir sahne olarak ifade ettiğini söylemektedir. Kafataslarının olmadığı bu yerde göz alıcı dikilitaşlar bulunmaktadır. Bu muhteşem kült yeri ve anıtsal yapılar “**Taş Çağı tapınakları**” olarak kavranılmaktadır. Yine ifade edildiğine göre burası çevrede yaşayan ve avcılık yapan insanların ortaklaşa olarak kullandıkları bir tapınak idi. Buraya yakın ve uzak çevreden ve değişik topluluklardan avcılar geliyorlar ve burada toplanarak dini ayinlerini yapıyorlar ve bu törenlerde belki de kendi çağlarına ait müzikli ayinler icra ediyorlardı.<sup>46</sup> Belki de bu ayinler, avlarının iyi geçmesi için yapılan birer büyü idi veya tanrılarına bir dua idi, avdan sonra da bir şükran ayini idi.

Göbekli tepe de yüksek bir yerde olup üç tarafından ırmaklar aktığı belli olan bir mekândır. Bu tepeden Urfa ve Harran ovasının ufka kadar uzanmakta olduğu görülür. Öyle sanılıyor ki binlerce sene evvel etrafı derelerle çevrili bu tepenin etrafı ormanla kaplı düz ovalardan oluşmaktadır. Evet, buraları ilk çağda daha insanların zarar vermedikleri

<sup>45</sup> Klaus Schmidt, a.g.e, s. 245

<sup>46</sup> Klaus Schmidt, Göbekli Tepe, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007, s. 274

uçsuz bucaksız ormanlarla çevrili idi ve envaî türlü ağaçlar vardı. Dolayısıyla bu ormanlar çeşitli hayvanların bol bulunduğu, avlanmaya en elverişli yerlerdi. Nitekim Neolitik çağın sonlarına doğru M.Ö. 1100 yıllarında Asurluların buraya yakın olan Harrandan bu taraflara uzanmak suretiyle fil av partileri kurdukları ve bu yörelerde on fil avladıklarının kaydedildiği görülmüştür. Asur kralı I.Tiglat-Pileser'in Harran'da ve Habur civarında on erkek fil öldürdüğünü ve dört fili de canlı yakalayarak ölü fillerin derileri ve dişleriyle birlikte Asur'a götürdüğünü anlatmaktadır.<sup>47</sup> Yine bunun gibi Asumnasirpal'ın (M.Ö. 884-859) Belih nehri kenarında aslan, Fırat nehri kenarında yaban domuzu avladığı bilinmektedir.<sup>48</sup> Neolitik Çağ Urfalıları belki de bu tepeyi av yerlerine yakınlığından dolayı seçmişlerdi. Bölgede, günde yüzlerce kilo yaprak yemek zorunda olan sayısız fillerin bulunması, buraların gerçekten sık ormanlarla kaplı olduğunu göstermektedir. Avcılar bu mabette toplanıyor ve yapacakları avlarının bereketli geçmesi için tanrı kabul ettiklerine dua ediyorlar ve dualarının kabulü sonunda tanrılarına adak adıyorlardı. Dualarının sonunda avlanma başlıyordu. Etraf balta girmemiş ormanlarla kaplı olan geniş bir avlanma sahasıydı. Burası belkide mabedlerinde tasvirlerini yaptıkları çeşitli hayvanlarla dolu idi. Avlanma sonunda avları ile birlikte tekrar bu mabede geliyorlar ve kendilerine bu avlanmayı yaptıran tanrılarının avlarından birini müzik eşliğinde kurban ederek adaklarını yerine getirmiş oluyorlardı. Bunun için elbette bir ayin de yapılıyor. Tanrılara ayinler eşliğinde kurban yapıldığı için, bu ayini idare edecek bir de din adamının olduğu şüphesizdir. Bu ayinin sonunda tanrılarının kendilerinden memnun olması için kurban ettikleri av etini tanrılara yesin diye sunak taşının üzerinde bırakarak ailelerine geri dönüyorlardı. Bütün bu olaylar yanlış olsalar bile devrin insanların tanrıyı inkâr etmediklerini, bilakis tanrının hoşnutluğunu kazanma çabası içinde olduklarını göstermektedir.

Bu tapınakların, yerleşik yaşamdan önce yerleşim merkezlerinden evvel yapılmış olduğunu ve böylece burasının en eski köylerden daha eski olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.<sup>49</sup> Öyle ise bu tapınakları yapan insanlar henüz bir yerde yerleşik olan insanlar değillerdi. Bunlar göçebe hayatı yaşıyorlar ve bir yerde devamlı bulunmuyorlardı. Fakat bu

<sup>47</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 142

<sup>48</sup> Segal, Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, çeviren Prof. Dr. Ahmet Aslan, İstanbul 2002, s.

33

<sup>49</sup> Klaus Schmidt, Göbekli Tepe, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007, s. 276

düşüncenin aksine, bu dağ tapınağında ibadet için gelen insanların, Urfa'nın merkezi gibi daha uzak yerlerde yerleşmiş olan kimseler de olabilirdi. Bunlar sadece av için yapılan törenlerde burayı kullanabilirlerdi kanaati de mevcuttur. Nitekim 1997 senesinde Urfa'nın merkezi olan Balıklıgöl ile Yeni Mahalle'nin kesiştiği noktada bulunan höyükte yapılan kazılarda, cilalı taş devrinin çanak çömleksiz dönemine ait hayvan kemikleri ve kömürleşmiş buğday ve arpa tohumları bulunmuştur. Bu kömür haline gelmiş Buğday ve Arpa taneleri zamanımızdan 12 bin sene evvel Urfalıların ekip biçtiğini gösteriyordu.

Bulunan bu mekânlar gerek yerleşim yerleri olsun, gerek kutsal alanlar olarak bulunsun Urfa tarihinin M.Ö. X. bin yıllarına çıktığını ve belki yapılacak kazılarda daha eskilere gidebileceğini ortaya koymuştur. Bu yerleşim merkezlerinde insanların dinî duygularından dolayı bir mabet de yaptıkları şüphe götürmez. Çünkü insanın tabiatında varlıklara hâkim olan bir manevi gücün varlığına inancı vardır. Dinler tarihiyle uğraşanların belirttiğine göre din fikri, insanlarla beraber doğmuştur. Tarihin hiçbir devrinde dinden habersiz bir kavim görülmemiştir. Nerede bir insan topluluğu görülmüşse, orada muhakkak tanrıya bir çeşit iman ve ibadet vardır. Tarih toplum olarak tanıdığı kavimlerin hepsinde bir dinin hâkim olduğunu haber verdiği gibi tarih öncesi insanların bile din fikrinin ve dinî duyguların var olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Bazılarının ileri sürdüğü gibi din duygusu insanlığa sonradan girmemiştir. O, ruhun fitrî bir kuvvesi bir özelliğidir.<sup>50</sup>

Nitekim Harranlı Paganlar hakkında bilgi veren ve son asırda bulunan bir kitapta, Hazreti Âdem'den ve onun vahyinden söz edilmektedir. Bu kitapta Hazreti Âdem'in oğlu Şit'e öğrettiği bazı sırlar anlatılmakta ve bu sırlarda Tanrının Âdem ve Havva'yı topraktan yarattığı bildirilmektedir. Sonra da tanrının bunlara kızdığı ve dünyaya düşürdüğü söylenmektedir. Burada Âdem'in tanrıyı tanıdığı ve ona hizmet ettiği ama sonra kalblerinin karardığı da eklenmektedir. Yine bu arada tanrının Âdem'e

—“Ben tanrırım, başkası yoktur. Fakat sen topraktansın ve karın Havva ile birlikte tekrar toprak olacaksın.” dediğini yazmaktadır. Ayrıca bu kitaba göre Âdem, oğlu Şit'e kendisinden sonra Nuh'un geleceğini ve insanların Allah'ı tanımamaları yüzünden sağanak halinde yağın yağmur sonucu tufanın olacağını, Nuh'un ailesinden başka bütün

<sup>50</sup> A. Hamdi Akseki, İslam fitri, tabii ve umumi bir dindir, İstanbul 1966, s. 134-135

insanların yok olacağını da söylemiştir.<sup>51</sup> Paganlar hakkındaki bütün bu bilgiler, daha evvel bu kimselere gerçek bir peygamberin geldiğini ve bu bilgilerin o peygamberden alındığını göstermektedir. Çünkü bu bilgiler, bir tanrının var olduğunu ve Âdem ile Havva'yı topraktan yarattığını önceden bilmeyen insanın kendi yanından söyleyeceği sözler değildir. Öyleki Âdem peygamber ömrünün sonunda hastalanmıştı. Oğlu Şit peygamberi çağırarak ona vasiyette bulunmuş ve bu vasiyetinde mahlûkatın ibadet vakitlerinin bulunduğunu anlattığı gibi Nuh tufanından da haber vermişti.<sup>52</sup> Nitekim İdris Peygamber de Nuh peygamberin üçüncü derecede büyük babası olan Uhnud'dur.<sup>53</sup>

Bütün bu bilgilerden, insanların sonradan gerçek tanrıyı unutup yanlışlara sapmış oldukları anlaşılmaktadır. İşte yanlışta olsa peygambere ve tanrıya inanmalarının sebebi daha önceki bu doğru bilgilerden kaynaklanmaktadır. O bakımdan yerleşim yerleri ne kadar eski olursa olsun insanlar, bu manevi güçten korunmak ve ona nasıl yaptıklarını bilemeyeceğimiz bir şekilde ibadet etmek için mabet diyebileceğimiz bir kutsal alan muhakkak yapmışlardır. Urfa'daki bu Göbekli tepede ki kutsal alan da böyle bir mabettir.

Garip olan taraf şu ki bu mabedin sonradan insanlar tarafından toprakla doldurulmuş olduğudur. Acaba buranın insanları burayı kendileri mi doldurarak terkedip gitmişler, yoksa başka bir kavim mi gelerek bura halkını kovmuş ve bu mabedi de toprakla doldurmuştur, henüz anlayamamıştır. Mabedin elle doldurulmuş olmasının, buranın herhangi bir felakete uğramadığını göstermektedir. Burası bir deprem veya başka bir afet sonucu yıkılmamıştır. Çünkü yapılan doldurma insan eli ile olmuştur. Diğer taraftan, mademki bu kadar emek vererek kendi elleriyle yaptıkları bu mabedi yine kendi elleriyle doldurmuşlardı. Öyle ise kendilerine bu inançlarının yanlışlığını anlatan biri gelmiştir diye de düşünülebilir. Belki de bir peygamber geldi ve insanlara:

—Allah birdir, eşi benzeri yoktur. Diye Allah'ın birliğini bildirdi.

Onlar da iman getirdiler ve irşad oldular, bu yüzden eski mabetlerini terk ettiler. Öyle ya, gerçek Allah inancını öğreten bir peygamberin emri ile bu mabedin müdavimlerinin gerçek bir dinin gelişi ve yeni dine inanmanın gereği olarak putperestliği terk ettikleri ve

<sup>51</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 214–215

<sup>52</sup> Taberi, Milletler ve Hükümdarlar tarihi, çev. Zakir Kadiri Ugan – Ahmet Temir, Ankara 1954, I, 214

<sup>53</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, tercüme Kamil Miras, Ankara 1971, IX, 88

mabedlerini de kapamış oldukları düşüncesini de akla getirmektedir. Çünkü artık o tapınak ve sunakların görevi bitmiştir, anlamları kalmamıştır. Artık bu insanlar için gerçek bir mabed gerekmektedir. Tarih böyle putperestliği bırakıp tek tanrı inancına dönenlere veya tek tanrı inancından putperestliğe dönenlere çok şahit olmuştur. Yine de bu harabelerdeki durum insana Cenab-ı Hakk'ın:

—“**Andolsun biz her millet içinde: “Allah’a kulluk edin, şeytan(a tapmak)tan kaçının” diye bir elçi gönderdik. Onlardan kimine Allah hidayet etti, onlardan kimine de sapıklık hak oldu. İşte yeryüzünde gezin de bakın, yalanlayanların sonu nasıl olmuştur!**”<sup>54</sup> Ayet-i kerimesindeki sapık inançtakilerin sonunu ne güzel göstermektedir. Eski mamur bir mabedin ve içindeki kutsal kabul edilen taşların zamanla harabe oluşları insanlık için gerçekten büyük bir ibrettir.

Urfa'nın Göbekli Tepe insanları yıllarca belki de yüzyıllarca büyük bir emek vererek yaptıkları ve kutsiyetine inanıp gözleri gibi korudukları bu mabedi sonradan bozarak gittiler. Acaba o devrin Urfalılarının inançlarında düşündüğümüz gibi yeni bir değişiklik mi olmuştu? Kim bilir...

Evet, her canlının bir sonu vardır. Urfa'nın bu ilkçağ sakinleri de bir müddet kendi inançlarını yaşadılar ve yerlerini yeni bir inançın sakinlerine bırakarak dünyadan ayrıldılar. İşte, Urfalının dünya üzerindeki öğrenebildiğimiz ilk kültür ve inanç serüveni bu olsa gerektir. Eski bir inançtan yeni bir inanışa, eski bir kültürden yeni bir kültüre geçiş...

Haktan uzaklaşan ve bir peygambere dayanmayan batıl dinlerin hepsi Allahı iyi bilmemekten ve peygamberlerin gösterdikleri doğru yolu kaybetmekten kaynaklanmış ve kendi hayallerinde canlandırdıkları tanrılarına tapma sapıklığından doğmuştur. Bir rivayete göre Allah **Hermes'i** (bunun İdris Peygamber olduğu da söylenilmektedir) kendi yanına yükselttiği zaman öğrencisi ve hükümdar olan **Asklaipidis** çok üzülmüştü. Çünkü Hermes büyük bir hikmet ve bereket sahibi idi. Bu yüzden insanlar onun göğe yükselmesinden sonra bu bereket ve hikmetten mahrum kalmışlardı. İşte bundan dolayı Asklaipidis onun semaya yükselen bir adam şeklinde resmini yaptırdı ve Allah'a ibadet ettiği mabede Hermes'in bu heykelini koydu. Asklaipidis mabede girdiği zaman Hermes'in yaşadığı zamanda nasıl karşısında oturuyorsa yine öyle heykelin karşısında oturuyor ve bu yüzden ondan

<sup>54</sup> Kur'an-ı Kerim, (16) Nahl suresi / 36

feyizleniyordu. Bu hareketini devamlı yapan Asklaipidis, başkaları tarafından da görülüyor ve izleniyordu. Asklaipidis kendini görenler tarafından taklit edilmeye başlandı. Denildiğine göre yeryüzünde heykellere ibadet etmenin sebebi işte budur.<sup>55</sup>

Gerçekten İdris peygamber ölmeden göğe yükseltilmiş bir peygamberdir.<sup>56</sup> Demek ki putperest insanın bundan haberi vardır ve bu doğru bilgi üzerine kendi sapık inancını bina etmiştir. Çünkü din insanda fitrî bir duygudur. Bu fitrî (yaratılıştan var olan) duyguyu tatmin için doğruyu görmemiş veyahut doğruluktan sapmış olanlar mutlaka sığınmak için bir ilah arayacaklar ve böyle taklitler yapacaklardır.<sup>57</sup>



Göbekli tepe kazıları (T) dikme taşları bulunan mabed

Genel olarak Putperestler ele alındığında görülmektedir ki inançlarına göre âlemin sonradan ortaya çıkan ve eksiklik şüphelerinden uzak, mukaddes bir yaratıcısı vardır. O yaratıcının ululuk basamağına varmak ve O'na yaklaşabilmek için O'na en yakın olan araçlara müracaat etmek lazımdır. İşte bu araçlar ise cevher, fiil ve halet

<sup>55</sup> Gregory Abu'l-Farac, Bar Hebraeus, Abü'l-Farac Tarihi, çeviren. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I, 72

<sup>56</sup> Kur'an-ı Kerim, (19) Meryem suresi / 57

<sup>57</sup> A.Hamdi Akseki, İslam fitri, tabii ve umumi bir dindir, İstanbul 1966, s. 211

itibariyle en pâk ve mukaddes olan “Ruhaniyet = Melekler”dir. Putperestlere göre Âlemi yaratan Allah, rabların rabbi, ilahların ilahıdır. Ona ancak bu ruhaniler yani melekler vasıtasıyla yaklaşılabılır. Bu melekler Allah yanında putperestlerin vasıtaları ve şefaatçileridir. Dolayısıyla putperestler bu meleklerle bir münasebet kurmak ve bunların namına kurban kesmek, ibadet etmek lazımdır diyorlar. İşte bu çeşit inanç ve düşüncelerle başlamış olan putperestlik, başlangıcından itibaren dört büyük devir geçirmiştir.<sup>58</sup>

**Birinci devir:** Allah ile insanlar arasında sadece ruhani bir aracının lüzumuna ve Allah'a yaklaşmanın bunlar vasıtasıyla olabileceğine inanan insanlar, putperestliğin ilk devrinde yalnız bu ruhanilere ibadet ettiler, bunlara yalvardılar, her şeyi bunlardan beklediler. Fakat onlar Allah'ı göremedikleri gibi vasıta kabul ettikleri bu ruhanileri, melekleri de göremiyorlardı. Yalnız inançlarına göre gezegen ve sabit bütün yıldızlar o ruhanilerin bedenleri ve heykelleri idi. Gökyüzü işte bu taptıkları ruhanilerin yani meleklerin mekânı idi. Ay, güneş ve yıldızlar da onların durağı ve bedeni idi.

**İkinci devir:** Bu ikinci devirde insanlar göze görünmeyen ruhanilere ibadet etmekten ve onlara yönelerek dua etmekten vazgeçerek, ruhanilerin, meleklerin bedenleri olduklarını tasavvur ettikleri yıldızlara tapmaya başladılar. Çünkü yıldızlar göze görünüyordu. Böylece bu devirde Allah ile kendileri arasında aracı olarak yıldızlar kabul ediliyordu. Artık bu devirde insanların bu inançlarından dolayı yıldızlar araştırılıyor, gökyüzü ve gezegenler hakkında bilgiler edinilmeye başlanılıyordu. Fakat bu defa da bulutlu gün ve gecelerde olduğu gibi bazı zamanlar yıldızlar da gözden kayboluyordu. Hâlbuki bu insanlar tanrılarının daima gözlerinin önünde olmasını istiyorlardı. O bakımdan bu yıldızların heykellerini yapmaya ve bu heykellere tapmaya başladılar. Bu heykellerin her birine bir yıldız ismi verdiler. Böylece çeşitli putperestlikler meydana çıkmış oldu. Bu devrin insanları bazen atalarında ve bazen de aralarında yetişmiş kahramanlarda ilahi bir kudretin olduğuna inanmışlar ve tanrı diye tapmışlardır.

**Üçüncü devir:** Bu devir, artık putperestliğin istikrar bularak kitaplara geçtiği ve bunun öğrenilip öğretildiği devirdir. Bu devirde diyanetin esasları, sebepleri araştırılarak incelenmeye başlanmıştır. Böylece kâinatın görünüşüne dair konular işleniyor, fikirler

<sup>58</sup> A. Hamdi Akseki, a.g.e, s. 218

yürütülüyordu. Bu devirde artık din felsefesinin başladığı görülmektedir. Yine bu dönemde putlar ve yıldızlar hakkında tartışmalar yapılyordu. Gök cisimlerinin tanınıp incelendiği bu devir, astrolojinin başlangıcı olarak kabul edilebilir bir devirdir. Hazreti İbrahim'in devrinde bu gibi gök cisimlerinin tanımı yapıldığından, Hazreti İbrahim'in bu üçüncü devirde geldiği kabul edilmektedir. Bu duruma göre İbrahim peygamber insanlığın putperestliğe geçişinden binlerce yıl sonra gelmiştir.

**Dördüncü devir:** bu devir, milattan biraz evvel başlamıştır. Bu devirde putperestler, bilhassa Sabiiler Yahya peygamberin bekledikleri müceddid olduğu inancına varmışlar ve onu çok büyütmüşlerdir.<sup>59</sup>

İlkçağ Yunan inancına göre de yaratan birdir ve tektir. Her yerde yaratanın kudreti hâkimdir. Fakat tanrıların sayısı çoktur ve çeşitli tanrılar vardır. Çünkü ulûhiyet ezeli – ebedidir. Bu tanrıların en yüceleri yıldızların ruhlarıdır. Çünkü güneşlerin, yıldızların, ayların da kendi ruhları vardır. Bu ruhların hepsi Zews'in semavî ateşinden ve ilk ışıktan meydana gelmişlerdir. Bunlar yarı şuurlu ruhlardır. Melekler de bu yarı şuurlu ruhlardandır.<sup>60</sup>

Ayrıca eski kavimlerden bazıları hükümdarlarına ve bazı büyük işler başaran kahramanlarına da ilahlık sıfatı vermişlerdir. Bunlar hükümdar ve kahramanlara önce sevgiden kaynaklanan saygı ve tazimde bulunmuşlar, zamanla bu tazimlerini arttırarak, tapınma derecesine çıkarmışlardır. Böylece onlara heykeller dikmişler, tarihi durumlarını büyüterek ilahlık vermişlerdir. Bu hareketle insana tapma meydana çıkmıştır. Hazreti İsa'nın ulûhiyetine inanarak resimlerine yüzlerini, gözlerini sürenlerin olması, bundan kaynaklanmaktadır.<sup>61</sup>

Görüldüğü gibi bütün putperest dinlerin hepsi temelde tek Tanrıya dayanmaktadır. Ama sonradan bazı şeyler katmak suretiyle bu inancı bozmuşlardır. İlk din, Allah'ın vahdaniyeti esasına dayandığı halde, putlara tapınma fikrinin çıkışı hakkında dinler tarihi ile uğraşanlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Ama hepsinin birleştikleri ortak nokta, insanların Allah hakkında kendi akliyle hüküm vermeye kalkışmalarıdır. İnsanlık, peygamberin tebliğatını kabul etmeyip, Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında kendi akliyle hüküm vermek istediği zaman doğru yoldan ayrılmış ve yanlış yollara girmiş oldu ki bu da kendisini

<sup>59</sup> A. Hamdi Akseki, a.g.e, s. 219–222

<sup>60</sup> Edouard Schure, İnsanlığı Aydınlatan Büyük İnisiyeler, ter. Yavuz Keskin, İstanbul 1999, s. 259

<sup>61</sup> A. Hamdi Akseki, a.g.e, s. 230

sapıklığa düşürmüştür. Allah'ı ve ona giden doğru yolu kaybedenler mutlaka bir Allah tasavvur edecek ve O'na giden bir yol arayacaklardır. Bu yüzden bu arama sonunda gerçek bir dayanakları olmadığı için de sapıklık içinde bocalamaya devam etmişlerdir. Cenabı Hak buyuruyor ki:

—“Biz, her ümmete yaptıkları işi böyle süslü (cazip) gösterdik. Sonunda dönüşleri Rab'lerinedir. O, onlara ne yaptıklarını haber verir.”<sup>62</sup> Böylece insan yaptığı işlerin doğru olduğunu, güzel olduğunu zannetti.



Göbekli Tepe kazılarındaki hayvan kabartmalarından biri

<sup>62</sup> Kur'an-ı Kerim, (6) En'am suresi / 108

## ESKİ ÇAĞDA URFA VE URFA İSİMLERİ

Rivayete göre eski Yunanlılar Enoch'un (Enoch=Hermes = İdris Peygamber = Uhnud, bu dört ismin aynı kimse olduğu kabul edilmektedir.) insanlara şehirler kurmayı öğrettiğini ve onun devrinde 180 şehir kurulduğunu, bunların en küçüğünün **Urhai** veya diğer bir okunuşla **Orhay** yani **Urfa** olduğu söylenilmektedir.<sup>63</sup> Bu rivayete göre İdris peygamber Nuh peygamberden önce geldiğinden Urfa Nuh tufanından önce kurulmuştur. Nuh tufanında bütün dünya gibi Urfa'da harap oldu. Fakat tufandan sonra dünya yeniden kuruldu ve Urfa da tarihte ki yerini aldı. Yine anlatıldığına göre Nuh tufanından sonra Babil'de hüküm süren Nemrut üç şehir inşa etmişti. Bunlardan biri de Urfa şehridir. Bu şehir önce **Arach** ve daha sonra zaman süreci içinde **Erech, Orhay, Edessa**<sup>64</sup> ve **Ruha** isimlerini almıştır.

Tarihin ilk çağlarında Urfa halkı eski kildaniler veya Babillilerin uzantısı olan Aramiler ve Süryanilerdi.<sup>65</sup> Aramiler ve Süryaniler, Keldani ve Babillilerin soylarından gelmekte idiler.

Urhai veya Orhay ismi, Urfa'nın ilk sakinleri olan Arami – Süryanilerin verdiği isimdir. Daha sonra Urfa'ya gelen Helenler Edessa ismini verdiler. Helenlerin verdiği Edessa ismi “suyu bol” anlamına gelmektedir. Urfa da içinden akan Karakoyun (Daysan) deresi ve kaynaklı pınarlardan dolayı suyu bol bir şehirdi. Urfa'ya Edessa isminden başka yine suyu güzel çeşme anlamına gelen “**Kaliruha**” adı da verilmiştir. İslam'ın fethinden sonra Müslüman Araplar tarafından “Kaliruha”nın “Kali” heceleri atılmış ve sadece “**Ruha**” heceleri kullanılmıştır. İkinci bir rivayete göre Orhay kelimesinin hafif bir değişikliğe uğratılmasıyla Ruha denilmiştir. Böylece şehir, İslam'ın fethinden sonra Müslümanlar tarafından artık “**Ruha**” diye çağrılmıştır.<sup>66</sup> Osmanlı devrinde Urfa denilmeye başlanmıştır. Başka bir rivayetle Orhay isminin Urfa'ya dönüştürülmesi daha uygun görülmektedir.

Urfa'daki kiliselerin pencere kenarları birbirine sarılmış iki boynuzlu yılan motifini ile süslüdür. Bugün hala sağlam kalan kiliselerde bu yılan motifleri görülmektedir. Bu tür yılan motiflerinin, Urfa'da bir

<sup>63</sup> Gregory Abu'l-Farac, Bar Hebraeus, Abü'l-Farac Tarihi, çeviren. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I, 71

<sup>64</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e. I, 75 – İ. A. XIII, s. 50

<sup>65</sup> Corci Zeydan, a.g.e, III, 263 – Gregory Abu'l-Farac, a.g.e. I, 71

<sup>66</sup> Halep Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 256

yılan kültünün de olduğunu gösterdiği kabul edilmektedir. Bu yüzden Urfa'nın kurucusunun “**Yılanın oğlu Orhay**” olduğu bile bazı tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir.<sup>67</sup>

Urfa, eski Osrhoene ve yeni Diyar-ı Mudar'ın önemli bir şehri idi<sup>68</sup>. **İmadeddin Zengi** (1127–1146) Urfa'yı 1144 senesinde fethettiği zaman Urfa Yakubi Metropoliti olan **Basil Bar Şumana**, Orhay adındaki şehrin yani Urfa'nın Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan **Keldanilerin Ur** şehri olduğunu kabul eden ilk kişiydi.<sup>69</sup> Ondan daha önce kimse Orhay (Urfa) şehrinin Keldanilerin Ur'u olduğunu söylememişti. “Ur” şehir anlamına geliyordu ve “Keldani Ur'u” Keldanilerin şehri anlamına geliyordu. Zaten o devrin Urfalıları da Keldanilerdi.<sup>70</sup> Ama yalnız Urfalılar değil hemen bütün Mezopotamya bölgesindeki halk Keldani idi.

Çeşitli isimler alan ve nereden bakılırsa bakılsın, Urfa'nın efsanevi bir şehir olduğu ve kuruluşunun da bir mitoloji kahramanı tarafından yapıldığının kabul edildiği görülmektedir.

Urfa'nın ilk devirleri hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat M.Ö. 4000 yıllarında Mezopotamya'yı ellerinde bulunduran Sümerlerin Urfa'da da hüküm sürdükleri kesin olarak düşünülebilir. Urfa, kurulduğu günden krallık devrini yaşamaya başladığı (M.Ö.132-M.S.244) devrine kadar, diğer komşu şehirlerden farklı bir görünüm kazanamamıştır. Yalnız milattan binlerce yıl önce bölgede yaşayan ve kurulan bazı devletlerle birlikte Urfa da tarihin akışı içerisinde bölgede hâkim olan büyük devlete tabi bir şehir devleti olarak varlığına devam etmiştir. Urfa bölgesi, M.Ö. yüzyıllar boyu devam eden Sümerler, Asurlar, Hititler, Kaldeliler, Aramiler, daha sonra Makedonyalılar, Romalılar, Medler ve Persler dönemini yaşamış, bunların hâkimiyetini görmüştür. Urfa'nın asırlarca devam eden bu dönemi şimdiye kadar henüz öğrenilememiş devridir. Urfa çevresinde yapılan kazılarda Kurban Höyük, Lidar Höyük, Titriş Höyük gibi eski tunç devrine ait çok sayıda höyükler olduğu görülmüştür. Bunlar da Urfa'nın tarihi bakımından bize sağlam bilgiler vermektedirler.

M.Ö. III. Bin yıllarında Hurrilerin şehirlerinden olan Hurri şehrinin bugünkü Urfa şehrinin yerinde bulunduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla Hurrilerin başkentinin de Hurri şehri yani Urfa olduğu

<sup>67</sup> Segal, a.g.e, s. 152

<sup>68</sup> E. Honigmann, “Urfa” İslam Ansiklopedisi, XIII, 50

<sup>69</sup> Segal, Edessa, çeviren. Prof. Dr. Ahmet Arslan, İstanbul 2002, s. 32

<sup>70</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 71

söylenilmektedir.<sup>71</sup> Öyle ise Urfa aşağı yukarı milattan 1500 sene önce Hurri ismi ile de Hurrilerin başkenti olarak biliniyordu.<sup>72</sup> Yine M.Ö. II. Bin yıllarında Urfa, bölgede kuvvet kazanan Mitannilerin eline geçmiştir. M.Ö. II. Binli yıllarda Hititlerin hâkimiyetinin olduğu bu bölge, Hititlerin yıkılmasından sonra Aramilerin istilasına uğramıştır. Asurluların kuvvet kazanmasından sonra da Urfa (Osroene) bölgesi olarak Asur kralı III. Salmanasar (M.Ö. 859–824) zamanında 857 yılında bir Asur eyaleti haline getirilmiştir.<sup>73</sup> Daha sonra M.Ö. VI. yüzyılda Perslerin hâkimiyetine giren ve halkının Süryaniler olduğu Urfa bölgesi, Mekadonya kralı Büyük İskender'in M.Ö.331 yılında Urfa'yı istila etmesiyle Pers hâkimiyetinden çıkmış, Helen hâkimiyetine girmiştir.

### **Harran:**

Bu dönemde Urfa'nın 45 kilometre güneydoğusunda bulunan ilçesi **Harran** ise ilk ve orta çağlarda aynen Urfa gibi en önemli din, ticaret, ziraat ve ilim merkezlerinden biri olarak görülmektedir. Çeşitli rivayetler içinde en fazla tutulanı Harran'ın Nuh tufanından hemen sonra Nuh peygamberin torunlarından Haran anlamına gelen **Kaynan** tarafından yeryüzünde kurulan ilk şehir olmasıdır. Diğer bir rivayette Hazreti İbrahim peygamberin amcası veya kardeşi yine Harran anlamına gelen **Aran** tarafından kurulmuş ve onun adı ile isimlendirilmiştir. Harran Asur ve Kalde dillerinde yol, Arapçada sıcaklık anlamına gelmektedir. Harran ismini harareten almıştır ve hatta buradakilere “Harran adamı veya susayan adam” diye çağırılmakta idiler.<sup>74</sup>

M.Ö. III. Bin yıllarında bu bölgelerde Halep yakınlarında görülen şehir devletlerinden biri olan Ebla şehir merkezi kazılarında çıkan arşivde, Harran'ın küçük bir şehir devleti olarak bir kral tarafından yönetildiği belirtilmektedir.<sup>75</sup> Kuzey Mezopotamya'da Urfa'nın yakınlarında yer alan Harran şehri ticaret kervanlarının önemli bir konaklama yeridir. Bu şehrin ismine Asurca “**Harranu**” denilmekteydi. Harranu kelimesi ise aynı dilde “yol, seyahat, kervan durağı ve ticaret

<sup>71</sup> Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, I, 50

<sup>72</sup> Abdulhadi Toplu, Tarih içinde Anadolu Sakinleri ve İsyancılar-Ayaklanmalar, Ankara 1996, s, 31

<sup>73</sup> Fikret Işıltan, urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 9

<sup>74</sup> Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz, II, 271

<sup>75</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 99

merkezi” anlamlarına gelmekteydi. Harran Milattan önce VIII. asırdan itibaren Asurlular ve Babillilerin hâkimiyetinde yaşamıştır. M.Ö. 612 yılında Babil ve Medlerin birleşerek Asurluları yenmeleri üzerine Asurlular Harran’a çekildiler ve orada tutunmaya çalıştılar. Harran’da Aşuruballit kendini Asur kralı ilan etti.<sup>76</sup> Birkaç sene sonra Babilliler Harran’a girerek Asurluların Harran’daki hâkimiyetlerine de son verdiler.

---

<sup>76</sup> Abdulhadi Toplu, Tarih içinde Anadolu Sakinleri ve İsyancılar-Ayaklanmalar, Ankara 1996, s, 25

## İLKÇAĞLARDA Kİ PUTPERESTLİK DİNİ PAGANİZM

### a.) URFA PAGANİZMİ:

Urfalılar Pagan denilen putperestlik dininde idiler. Pagan kelimesi değişik anlamlarda kullanılmış ise de özel anlamda bütün dünyadaki putperest topluluklar için kullanılmış bir kelimedir.<sup>77</sup>

İlk çağlarda Hıristiyanlıktan önce Urfa'nın kendine mahsus bir dini yoktu. Mezopotamya halkının inandığı dine Urfalılar da inanıyorlardı. Yani bölgede kabul edilen inanç Urfa'da da kabul edilmekteydi. Fakat bölge şehirleri arasında inanç bakımından bazı farklılıklar oluyordu. Urfalının da bu inancı diğer şehirlerle tıpatıp aynı değildi. Bazı farklılıklar gösteriyordu. Yanıbaşındaki Harran şehri ile bile inançta farklı idi. Urfalı, tarih boyunca siyasi ve dini önderliği açısından yanıbaşındaki komşusu Harranlılarla bir çekişme içinde olmuştur. İlk çağlarda Devamlı olarak Urfa, bölgenin siyasi merkezi olma gücünü elinde tutarken, Harran da daima Paganizm dininin merkezi olmuştur. Urfa her ne kadar Pagan dininde idiyse de bu konuda Harran gibi ön plana çıkamamıştır.

İlk çağlarda Urfa halkı eski Keldaniler veya Babillilerin uzantısı olan Aramiler ve Süryanilerdi.<sup>78</sup> Yani Aramiler ve Süryaniler Keldani ve Babillilerin soylarından gelmekteydiler.<sup>79</sup> Mezopotamya halkı olan Keldaniler gök cisimlerini rasat eden bir kavim olup, yüzyıllar boyu bu işle uğraştıkları için yıldızları çok iyi tanıyorlardı. Eski medeniyetleri ile şöhret bulmuş olan Yunanlılar, Hintliler ve Mısırlılar bu ilmi Keldanilerden almışlardır.<sup>80</sup> Bu yüzden Keldaniler yıldızlar âlemine inanırlar ve yıldızlara taparlardı. Bütün yıldızları ve gezegenleri isimlendirmişlerdi. Keldanilerin astronomide kullandıkları isim ve tabirleri kendilerinden alan diğer milletler değiştirmişlerse de Araplar ve Yahudiler değiştirmeden aynen kullanmışlardır.<sup>81</sup>

Kendileri de Keldani olan ve Keldanilerle aynı kültürü yaşayan ilkçağ Urfalıları da aynı inanışa sahiptiler. Urfa'da da Harran'da olduğu gibi yıldızlar akidesi hüküm sürüyordu. Urfalıların çeşitli yıldız tanrıları

<sup>77</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 9

<sup>78</sup> Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiye Tarihi, tercüme Zeki meğamiz, Dersaadet 1329, III, 263

<sup>79</sup> Gregory Abu'l-Farac, Bar hebraeus, Abü'l-Farac Tarihi, çeviren. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I, 71

<sup>80</sup> Corci Zeydan, a.g.e, III, 18

<sup>81</sup> Corci Zeydan, a.g.e, III, 20

vardı ve her bir tanrının görevi de ayrı idi. Yine her bir tanrı bir hayvan başı şeklinde tasvir edilmekteydi. Bu bakımdan Urfa halkı Pagan döneminde yıldız ve yedi gezegen (Güneş, Ay, Jupiter, Venüs, Merkür, Satürn ve Mars) kültürünü yaşıyordu ve bu yıldızlara tanrı diye tapıyor, kurbanlar kesiyordu. Yedi gezegen kültürünü din olarak kabul ediyordu. Urfalıların bu pagan inancı, ilkçağdan başlamak üzere Hıristiyanlığın Urfa'ya girmesinden yüzlerce sene sonraya kadar sürmüştür. İşte bütün bu yüzyıllarda Mezopotamya bölgesindeki Pagan şehirlerinde olduğu gibi Urfa'da da yıldız gezegen kültü çerçevesinde astrolojik gözlem ve kehanetlerde bulunmak yaygın ve gelişmişti.<sup>82</sup> Hatta Keldanilerin kehaneti Araplara da götürdükleri kabul edilmektedir.<sup>83</sup> Urfa'da gezegenlerin ilahî varlıklar olduğuna inanılır ve bunların insan kaderine etki ettikleri kabul edilirdi. Fakat bu gezegenler asıl tanrı değillerdi. O dönem Urfalıların inançlarına göre bunlar her ne kadar asıl tanrı değillerse de insanlarla tanrılar arasında aracı varlıklar idiler. Çünkü doğrudan doğruya asıl tanrıya ulaşmak mümkün değildi. Onun için bu gezegenlere ibadet eder, dualarda bulunurlardı.

İlk yaratılıştaki tevhid inancını bilen ve tanıyan bütün insanlık gibi Urfalılar da bir tanrıya inanıyorlardı. Fakat zaman ilerledikçe bu inanç değişmiş ve yerini çeşitli varlıklara tapma inancı almıştı. Gök cisimlerine tapma ve onlardan yardım bekleme devrine gelindiğinde Urfalılar da bu gök cisimlerine tapmaya başlamışlardı. Bu inanç bütün bölgelerde aynı ismi taşıyor idiyse de her şehirdeki inanç arasında muhakkak bir farklılık bulunurdu.

Urfa'da Güneş kültü önemli bir yer tutmaktadır ve bu dönemde Urfalılar Güneşe de tanrı diye inanmakta ve tapmakta idiler.<sup>84</sup> Zaten Urfa halkının asıl inandığı ve taptığı tanrı Güneş (Şemes) tanrısıydı ve Urfa'da güneş (Şemes) tanrısının bir mabedi de vardı. Bir rivayete göre Güneş mabedi şehrin ortasında bugünkü Urfa Ulu Camii'nin yerinde bulunmaktaydı.<sup>85</sup> Urfa'nın kuzeyindeki iki kapıdan birinin adı da "Güneş Kapısı" anlamına gelen "Beytü'ş-şems kapısı" o devrin konuşulan diliyle "Bet Şemes kapısı" idi. Yine başka bir rivayete göre Güneş mabedi, şehrin kuzeyinde bulunan Bet-şemes denen bu güneş

<sup>82</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 376

<sup>83</sup> Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiye Tarihi, tercüme Zeki meğamiz, Dersaadet 1329, III, 29

<sup>84</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 379

<sup>85</sup> Hasan Açıanal, Urfa ilinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 343, 27 Haziran 1945, sayfa 2

kapısının yakınında bulunuyordu.<sup>86</sup> Bu kapı zamanımızda Samsat kapısı dediğimiz kapı olabilir veya bu kapıya yakın bir yerde olabilir.

Urfalılar arasında Harran'daki gibi Ay tanrısı Sin'e de inanılırdı. Fakat Sin Urfa'da baş tanrı kabul edilmezdi. Urfa'da her zaman Güneş tanrısı "Şemes" Ay tanrısı "Sin"den daha önde geliyordu.

Urfalıların birden fazla tanrıları vardı ve bu tanrılar çeşitli isimlerle anılmakta idiler. Bunlardan Urfa tanrısı kabul edilenlerden biri **Bel**'dir. Buna Ba'al da denilir. Bu **Jupiter** yıldızını temsil ediyordu. Bunun oğlu **Nabu** veya Nebo ismini taşıyordu ve **Merkür** yıldızını temsil ediyordu. Bu iki tanrı en önde gelen tanrılardı. Yine tanrılardan **Tar'ata** ise **Venüs** yıldızını temsil ediyordu. Urfalılar Venüs'e Ningal'ın kızı anlamına gelen Baş Nikkal adını vermişlerdi.<sup>87</sup> Urfa halkı inancına göre Gezegenler arasında bilhassa "Bel" veya "Ba'al" diye isimlendirilen Jupiter ve Bel'in oğlu, ilahi kâtip ve ilahi bilge "Nabu veya Nebo" olarak isimlendirilen Merkür ve "Tar'ata" diye isimlendirilen Venüs oldukça önemlidirler. Bunlar belki de Urfa Paganizminin zirvesinde yer alan gezegen tanrılarıdır. Urfa'da Nabu'ya çeşitli özellikler verilmiş, verilen bu özellikler yetmeyince daha değişik kudret ve kuvvetlerle süslenmiştir.

Urfa'da daima Bal ve Nabu tanrıları ön planda idiler. Urfalıları büyük bayram günlerinde şehrin ortasındaki adak yerlerine başta Nebo ve Bel olmak üzere tanrılarını getirirler, onları süslerler ve ibadet ederlerdi.<sup>88</sup> Kurbanlar keserler, çağlılar çalarak şarkılar söylerlerdi. Urfalıları bu tanrıların isimlerini kişilere de isim olarak verirlerdi.

Pagan dini mensupları Mezopotamya, Filistin ve Suriye bölgelerinde yaygın vaziyette bulunmakta idiler. İlk çağlarda Urfa Paganizminde bir "**Tar'ata**" kültü de mevcuttur. Bu külte göre Tar'ata Venüs yıldızı olan bir tanrıçanın adıdır. Tanrıça Tar'ata'nın Suriye'deki adının ise "**Tanrıça Atargatis**" olduğu söylenilir. Bu isim bölgelerine göre daha çeşitli şekillerde de telaffuz edilmektedir. Temelde aynı olmakla birlikte öyle anlaşılıyor ki bu din her bölgede isminde olduğu gibi ufak tefek değişiklikler göstermektedir. Bu dine bağlı olanlar, Tanrıça Atargatis'e tapmaktadırlar. Atargatis (Tar'ata) kültüründe Paganist Urfalıları, Tar'ata Tanrıçasının bereket tanrısı olduğuna inanırlardı.<sup>89</sup> Bu tanrıça aynı zamanda aşk ve ihtiras tanrısı idi. Pagan

<sup>86</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s.28

<sup>87</sup> İ.A. XIII, 50

<sup>88</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 99

<sup>89</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 382-383

dini mensupları kendi tanrılarına kendileri istedikleri kudreti veriyorlardı. Yeri geldikçe bereket tanrısı olan bir tanrıya bunun gibi aşk ve ihtiras tanrılığını da verebiliyorlardı.

Urfalılar dinlerine çok sadık inançlarına bağlı kimseler idiler. Öyleki tanrılarının hoşnutluğunu kazanmak için hayvan kurban edenlerin yanında kendilerini bile kurban edenler vardı. Hatta aşk, ihtiras, şehvet ve bereket tanrısı olan Atargatis uğruna kendini ve çocuklarını hadım eden Urfalı erkekler de çıkıyordu.<sup>90</sup> Bu devirde ve bu kültürü yaşayan Urfalının hayata bakışı, belki de sadece tanrıların hoşnutluğunu kazanabilmekten ibaret idi. Onlar da inançlarına göre yapılması gereken bu gibi şeyleri ibadet niyeti ile yapıyorlardı. Başka bir düşünce tarzı da zaten yoktu. Bununla tanrıların hoşnutluğunu kazandıklarına inanıyorlardı.

Atargatis kültüründe diğer gezegenler kültüründen değişik bir kültür vardır. Güneş ve ay gibi gök cisimleri inanışında her şey gökte aranmaktadır. Bütün saygı ve dualar bu gök cisimlerine yapılmaktadır. Fakat Atargatis kültüründe tanrı kabul edilen gök cisimleri adeta bir tarafa itilmiş, sular ve balıklar ön plana geçmiştir. Yani bir tanrılar devrimi diyebileceğimiz bir değişiklik meydana gelmiştir.

Tanrıça Atargatis rivayete göre içinde kutsal balıklar yaşayan havuzlara ve su kanallarına sahipti. Çünkü bu Atargatis inanışında akarsuyun önemli bir yeri vardır. Bu dinde, tapınaklar ya bir göl veya bir akarsu kenarına yapılırdı. Tanrı Atargatis kültüne bağlı olanların sahip oldukları inanca göre, tanrıça bu sulardan doğmuş ve yine evlilik töreni ve zifaktan sonrasında bu sulara yıkanmış ve bu sulara kutsal balıklar oluşmuştur. Hatta onlara göre bu balıklar ilahî ruhlar taşımaktadır. Bu konuda, Tanrıça Atargatis kutsal balıklar arasındaki bir yumurtadan doğmuştur veya yine Tanrıça Atargatis, oğlu ile birlikte suya girmiş ve orada balığa dönüşmüşlerdir gibi değişik inanışlar da vardır. Onun için bu sular ve balıklar kutsaldır. Dolayısıyla Atargatis kültüne göre bazı sular ve göller kutsal olduğundan içinde yaşayan balıklar da kutsaldır. Bu yüzden bu balıklara dokunulmaz, yakalanmaz ve yenilmez olduğuna dair bir tabu oluşmuştur.<sup>91</sup> O bakımdan kimse bu balıklara dokunamaz ve yakalayıp, yiyemezdi.

Bu değişik kültür ve inançları içinde barındıran Urfa, elbette bu inançların tanrıları hakkında değişik efsane ve hikâyelere de sahiptiler.

<sup>90</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve İnanç arasında, Samsun 1998, s. 18

<sup>91</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 385 - Segal, a.g.e. s. 85

Bütün bölge kültürünü genelde anlatan efsanelerin yanında, Urfa'ya özel tanrıları ile ilgili hikâye ve efsaneler de oluşturdular. Böylece her tanrının kudretini bu hikâyelerle açıklamaya çalıştılar. Çevredeki mekânların oluşmasına birer sebep bularak yakıştırdılar. Bu yolla, dinî kuralmış gibi birçok efsane meydana çıktı.

Bazı dinler tarihi araştırmacılarına göre Urfa'daki Balıklıgölün de bu tanrıça Atargatis için yapıldığı söylenilmektedir.<sup>92</sup> Yine Selefkoslar döneminde M.Ö. 302'de Urfa şehrinin yeniden kuruluşundan sonra içinde kutsal balıklar bulunan bu göllerin yapılmış olduğu da rivayet edilmektedir.<sup>93</sup>

Paganizm devrinde bu gölün yanına Atargatis ilahının adına bir mabet yapılmıştı. Hıristiyanlık döneminde ise bir kilise yapıldığı gibi İslam devrinde de yapılan Halilürrahman Camiinin, bu Pagan mabedinin yerine yapılmış olduğu söylenilmektedir.<sup>94</sup>

Kur'an-ı Kerimde yıldızlara tapan bu putperestlerden uzunca bahsedilmiştir. Ayeti kerimede:

—“...**Sen putları tanrı mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum.**”<sup>95</sup> Diye Hazreti İbrahim'in babasını ikaz ederek Allah'ın birliğine çağırması, bu putperestlere karşı verdiği tevhid mücadelesinin bir başlangıcıdır.

Urfa'nın merkezinde “**Mar alahe**” tanrısına da inanılmakta idi. Bu inanç Urfa'nın yirmi kilometre kadar uzağında tektek dağlarında bulunan Soğmatar beldesinde kabul edilen bir inançtı. Nitekim Urfa şehir merkezinin hemen bitişiğinde olan Kırk mağara denilen mevkideki M.S. III. Yüzyıla ait olan bir kitabe'de:

—“**Her kim kemiklerimi buradan kaldırsa, onun için ahiret olmasın ve Mar Alahe tarafından lanetlensin**”<sup>96</sup> şeklinde bir beddua görülmüştür. Bu ifade “Mar Alahe”nin Urfa merkezinde de tapılan tanrılar arasında olduğunu göstermektedir. Bu kitabede geçen “ahiret olmasın” ifadesi Urfa'da M.S. III. Yüzyılda pagan inancında ölümden sonra bir hayatın var olduğuna inanıldığını da göstermektedir. Bu inançta, o devirde artık Urfada yerleşmiş olan Hıristiyanlığın tesiri olduğu ileri sürülmektedir. Gerçekten III. Yüzyıl başlarında Hıristiyanlık Urfa'da az da olsa yerleşmişti. Onun için Urfa paganları,

<sup>92</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve İnanç arasında, Samsun 1998, s. 151 ve 225

<sup>93</sup> Prof. Dr. Adnan Demircan, Seyir dergisi, Şanlıurfa 2005, sayı 11/12, s. 42

<sup>94</sup> Hasan Açıanal, Urfa Gazetesi, sayı 552, 6 Ağustos 1948

<sup>95</sup> Kur'an-ı Kerim,(6) En'am suresi / 74

<sup>96</sup>Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 229

Urfa'ya giren yeni dinden ahiret inancını hemen aldılar. Harran'daki pagan inançlarında, ölümden sonra bir hayatın var olduğu böyle açık bir şekilde belirtilmemişti. Onlarda her şey bu dünya içindi ve ödül de ceza da bu hayatta verilirdi.

Bu devrin Urfa inancına göre ölen kişi, öldükten sonra da ailesi ile birlikte yaşayacaktı. Dünyadaki makam ve rütbesi ne ise öldükten sonra da aynı olacaktı. Bunun için mezarlarına dünyadaki durumlarını tasvir eden resimler yaparlardı.

M.S. III. Yüzyıl başlarında Urfa inancında yavaş yavaş bazı değişiklikler görülmektedir. Çünkü bu devirde Hıristiyanlığı kabul ettiği söylenen Urfa Kralı Abgar'ın Urfa paganları hakkında verdiği emirleri bunu göstermektedir.



1900'lü yıllarda Halilürrahman Gölü (Balıklıgöl) ve Rızvaniye Camii

### **Urfa geleneklerinde Paganizm izleri:**

VII. yüzyıldan itibaren her ne kadar Anadolu büyük bir hızla İslamlaşmış ve İslam kültürünün tesiri altında kalmışsa da daha önceki dinî ve kültür zenginliklerinin bıraktığı mirasın etkisini de devam ettirmiştir.<sup>97</sup> Şehrimiz Urfa da bu açıdan aynı benzerlikleri göstermektedir. Urfa ve çevresinde bu çeşit Paganist, gezegen ve

<sup>97</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 27

yıldızlara tapanların bıraktıkları izler, son zamanlara kadar çokça görülen geleneklerdendir.

Bu açıdan diyebiliriz ki yakın zamanlara kadar Mart ayının onuncu gününe Sultan Nevruz denilirdi. Sultan Nevruzu karşılamak ve o günde beyaz elbiseler giyinmek, kesesine altın koymak âdeti vardı. Bu adet Urfa'da Sabîlikten kalan paganist bir gelenektir.<sup>98</sup> Urfa'da Nevruz günü geldiğinde bilhassa kadınlar kıra gitmeye başlardı. Nevruz yeni gün anlamına geldiği ve yılbaşı olarak kabul edildiği için bütün bir kış mevsimi boyunca evine kapanan Urfa kadınları çocukları ile birlikte, o gün yanlarına ufak tefek yiyecek ve eğlencelikler alarak yakın tepe ve ağaçlar bulunan kırlara gider piknik yaparlardı. Bu yerler belirli yerlerdi ve o gün, o yerlere sadece aileler gider, erkekler gitmezlerdi. Buna da Urfa'da "kıra gitmek-dağa gitmek" denilirdi. "Kıra gitmek" kelimesi Urfa'da pek kullanılmazdı. Hele yabancı bir kelime olan "piknik" kelimesi hiç kullanılmazdı. Onun yerine "dağa gitmek" denilirdi. Böylece artık o günden itibaren yağmurlar başlayınca kadar haftanın Çarşamba ve Cumartesi günleri kıra gidilirdi. Bu, Urfa'da bir gelenek haline gelmişti. Bu geleneğin Hazreti İbrahim zamanından kaldığı söylenilir. O zaman Nemrud'un kavmi Nevruz geldiğinde tanrularına ibadet için kırlara çıkmışlardı. Hazreti İbrahim de bundan istifade ederek putlarını kırmıştı. Zaten Nevruz kutlamaları doğu milletlerin hemen hepsinde vardı. Elbette Urfalı kadınlar bunu bir pagan inanışında değil, baharın gelmesiyle kışın içeri kapanmışlığından kurtulmak için sadece bir gelenek olarak yaparlardı.

1950 ve daha büyük doğumlu olanlar hatırlarlar, Urfa'da çocuklara ay ve güneşin iki kardeş olduğu ve ayın erkek, Güneşin de kadın olduğu anlatılırdı. Ay erkek olduğu için korkmaz ve geceleri çıkardı. Sevimli yüzü ve gülen gözleri ile insanlara güç kaynağı olur, yollarını aydınlatır ve onları kötülöklere karşı korurdu. Hâlbuki Güneş kadındı ve çok güzel ve parlaktı. Onun için güneşin düşmanı çoktu. Güneş, eşkıyaların korkusundan geceleri çıkmaz, gündüzleri çıkar dünyayı hem ısıtır ve hem de aydınlatırdı. Bu söylenti çocukların ay ve güneş hakkındaki meraklarını gidermek için söylenilirdi. İşte bu inanışın arkasında saklı bir gerçek vardı ve o da bu inanışın yine ay ve gezegenler inanışı kültüründen kalma olduğu idi. Çünkü ilk çağ Urfa inanışında Güneş (Şamas) tanrısı şekillerde kadın güzelliğinde

<sup>98</sup> Hasan Açınal, Urfa İlinin bilgin büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 344, 30 Haziran 1945

gösterilirdi. Ay (Sin) tanrısı kültürü inancına göre ise “Ay” hilal şeklinde iken erkek kabul edilirdi. Dolayısıyla Urfa'daki bu efsanevi söylentilerin, ilk çağ paganizminin uzantıları olduğu söylenilebilir.

Yine Urfa'da son zamanlara kadar ay ve güneş tutulması halinde, bunları kırk haremilerin yakaladığına inanılırdı. Güneşi ve ayı eşkıya elinden kurtarmak için de teneke, davul çalınır, silah atılırdı. Böylece gürültü ederek, eşkıyayı korkutup kaçırdıklarına inanılırdı. Bu gürültüler ay ve güneş tutulması sona erene kadar devam ederdi. Ay veya güneşin gölgeden çıkması ile eşkıya elinden kurtarıldığı kabul edilirdi. Pagan inancında da ay ve güneş tutulmalarında bu gibi hareketler yapılırdı.

Halk arasında bu pagan inancını hatırlatan şöyle bir inanış daha bulunmaktadır. Her sene yaz mevsiminde bulutsuz gecelerde gökte iki parlak gezegen olan Merkür ve Venüs yıldızlarının birbirine çok yaklaştıkları görülür. İşte bu yıldızları gece gökyüzünde birbiriyle en çok yaklaşık yani birbiriyle birleşmiş vaziyette gören kimse eğer bir dilekte bulunursa, o dileği muhakkak kabul olur inancı vardı.

Urfa'da bazı kimselerin balıklı göllerin ve içindeki balıkların kutsal olduğunu söylemeleri de pagan inancının etkisine dayanmaktadır.

1960 yıllarına kadar Urfa'da dabakların derileri temizledikleri yer olan dabakhanede iki metre çapında ve yine hemen hemen aynı derinlikte içine derilerin konduğu havuzlar vardı. Bu havuzlar daima derilerle dolu olup, derilerin temizlenmesi için yapılmıştır. Buraya Urfalılar tarafından “Ahırvan” denilmektedir. Bu kelimenin “Ahi Evran” kelimesinin Urfa ağzında tahrif edilmiş şekli olduğu sanılmaktadır. Nereden geldiği bilinmeyen bir gelenek de son zamanlara kadar bu pis su ile dolu havuzların etrafında Urfalı kadınların dönmesi idi. Bazı hastalıklara yakalananları bilhassa çocukları veya başka türlü kötü hallere düşenleri ahırvana götürerek bu havuzların etrafında dolaştırırlar, Oradaki pis suların üzerinden atlatırlardı. Oldukça geniş olan havuzdan atarken içine düşme tehlikesi bile geçirenler olurdu. Biraz da bir şişe içine bu pis sudan doldurularak eve götürülür ve evin kapısı önüne serpilirdi. Bir çeşit büyü anlamına gelen bu tür davranış “pisi pis temizler” diye bir inancın olmasından kaynaklanmaktadır. Bu inancın, bir putperestlik olan Zerdüştlük dininden halkımıza geçtiği ve zamanımıza kadar geldiği düşünülmektedir.<sup>99</sup> Bir Müslüman memleketi

<sup>99</sup> Ali Tenik, Ahiliğin tasavvufi boyutu ve Şanlıurfa'da Ahilik izleri, Marife, Ankara 2002, sayı 2, s. 156

Urfa'ya bu cahilane inançlar ne zaman ve nasıl girmiştir? Yine bu geleneğin o zamanın kadınları tarafından yapılmış olduğu da dikkat çekicidir. Zamanımızda artık deri dabaklaması modern sisteme geçtiği için ahırvan denilen bu yer de yıkılmış, kalmamıştır.



1900'lü yıllarda Aynüzüleyha gölü

### **b.)HARRAN PAGANİZMİ:**

Eskiden beri Harran gökyüzünün hareketlerini inceleyen bir şehir halkına sahiptir. Harran topraklarında gökyüzü berrak ve temiz bir şekilde görülür. Gökyüzünün yıldızlarla ve ayla donandığı zaman ise gecedir. Böyle berrak bir gökyüzüne sahip olan Harranlılar da gökyüzünün sade ve masmavi görünen gündüzü ile değil, Ay ve yıldızlarla donanmış olan gecesi ile ilgilenmiş, ay ve yıldızların hareketlerini gözetlemişler, incelemişlerdir. Bütün çalışmalarını gök cisimlerini gözetlemede yoğunlaştırmışlardır.

Harran'dan ilk defa tarihi kaynaklarda M.Ö. II. bin başlarında yazılmış Kültepe ve Marî tabletlerinde bahsedilmiştir.<sup>100</sup> Bundan sonraki Hitit tabletlerinde ise Harran'dan sık sık bahsedilmektedir. M.Ö. II. Bin yılının ikinci yarısında ise Harran'dan Hitit belgelerinde defalarca bahsedilmektedir. Hitit kralı Şubbiluliuma ile Mitanni kralı Mattiwaza yaptıkları anlaşmaya Harran'ın ay ve güneş tanrılarını şahit

<sup>100</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 5 – Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 4

olarak çağırılmışlardır.<sup>101</sup> Bu devirlerde Harran'daki bu Sin mabedi bütün anlaşmaları onaylamak için savaşıyan tarafların başvurdukları mekân olarak çok meşhur olmuştur.

Harranlılar tarih boyunca eski Mezopotamya Politeizmine (çok tanrıcılığına) bağlı kalmışlardır. Pagan denilen bu putperestler Ay (Sin) ve güneş (Şamas) tanrılarına ve diğer yedi gezegenlerin ruhlarına taparlardı. Harranlılar uzun yıllar yıldız ve gezegenlere tapan Asurlular ve Babillilerin egemenliklerinde kalmışlardır. Dolayısıyla uzun zaman egemenlikleri altında yaşadıkları Asurlular ve Babilliler'in yıldız ve gezegenleri temsil eden tanrılar kültü, Harranlıların inanç sisteminin merkezini oluşturmuştur. Asur ve Babil devirlerinden İslam devrine kadar yedi gezegenle ilişkili tanrılar (Sin, Şamas, İştâr, Mara Samya, Girgis, Bel ve Nabu) ve bu tanrıların ailelerinden meydana gelen tanrılar grubu Sin'in eşi Ningal, ateş tanrısı Nusku ve Nusku'nun eşi Sadarnunna gibi isimler Harran'ın tanrıları arasında yer almışlardır.<sup>102</sup>

Böylece Harranlılar hem bir grup tanrıya ve hem de bu tanrıların ailelerine tanrı diye taparlardı. Tanrıların da insanlar gibi bir aile düzenlerinin olduğunu düşünmekteydiler. Onlar da insanlar gibi eğlenirler, kızarlar, üzülmelerdi. Onların bu gibi duyguları yaşamaları insanların üzerine de etki ederdi. Evlenirlerdi, çocuk sahibi olurlardı. Harranlıların tanrıların başında ay tanrısı Sin gelmektedir. Harranlıların Sin kültü ve bu kültü temsil eden tapınaklar Asur ve Babilliler devrinden zamanımıza kadar Harran'ı ve Harranlıları bölgede meşhur eden başlıca amiller olmuştur. **Sin (E-Hul-hul)**, Harran'ın en büyük tanrısı olma özelliğini asırlar boyu devam ettirmiştir. Bu tanrı Asur ve Babillerin hâkim oldukları dönemde tanrıların tanrısı, tanrıların efendisi olarak kabul ediliyor ve öyle adlandırılıyordu. İşte bu inanış ve bu inancın ibadethanesi olan Sin mabedi E-Hul-hul, bugün bile dünyada şöhretini devam ettiren bir mabed olarak özelliğini sürdürmektedir. Harran'da Tanrı Sin daima bir hilal figürü ile tasvir edilmiştir. Bu özellik yazılan kitabelerinde ve paralarında belirtilmiştir.<sup>103</sup>

Harran halkının yıldızlara tapması, bu şehri kuzey Mezopotamya bölgesinin yıldız- gezegen kültü merkezi haline getirmiştir. Bilhassa Ay Tanrısı Sin kültü daha çok önem kazanmıştır. Çünkü Harran'da yapılan "Sin mabedi" yalnız Harran'a değil, Urfa da dâhil olmak üzere belki

<sup>101</sup> Fikret Işıltan, a.g.e, s. 5

<sup>102</sup> Şinasi Gündüz, Harranlılar, DİA, XVI, 241- Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 167

<sup>103</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 230

bütün çevresine hitap eden büyük ve kutsal kabul edilen bir mabetti. Asur kralı III. Şalmaneser'in (M.Ö.859–824) krallığı zamanında Harran çok önemli bir dini merkezdi. Kral III. Şalmaneser, Harran'ın Ay Tanrısı Sin'i kendi tanrıları arasına katmış ve Sin tapınağı E-hul-hul'u restore ederek Harran'ı bölgenin başkenti durumuna getirmişti. Öyle ki son yüzyılda yapılan kazılarda çıkan Kültepe ve Marî tabletleri arasında bulunan bilgilere göre, bölgedeki kuvvetli devletler, aralarında barış anlaşmalarını Harran'daki Sin mabedinde yaparak, Sin Tanrısını yaptıkları anlaşmaya şahit göstermiş oldukları yazılmıştır.<sup>104</sup> Nitekim M.Ö. 754–745 yılları arasında kral olan V.Asur-nirari zamanında, Asurlarla Aramiler arasındaki savaşta Aramiler mağlup olmuş ve V. Asur-nirari ile Arpat Arami kralı Mattieli arasında yapılan bir ittifak anlaşmasına Harran şehrinin koruyucusu kabul edilen Sin tanrısı şahit tutulmuştur.<sup>105</sup> Yine Kuzey Mezopotamya'nın yerel kralları göreve başlarken Harran'daki Ay tanrısı mabedinde törenler yapılırdı. Eğer Sin mabedine gidilmezse, Ay tanrısı adına törenler yapılarak bu krallık görevinin başlatıldığı belirtilirdi.<sup>106</sup> İşte Harran'daki Sin mabedi bu derece önemli kabul ediliyordu. Harran'ın yıldız ve gezegenlere tapması Hazreti İbrahim devrinden evvel vardı. Hazreti İbrahim devrinde de Harranlılar yedi gezegene ve yıldızlara, putlara taparlardı. Zaten o zaman Hazreti İbrahim'in mücadelesi de yıldızlara tapanlarla olmuştu.

Harran, ilk çağlarda birkaç yüzyıl Asurluların kuzeybatı başkenti konumunda olan bir şehir durumunda idi. M.Ö. VII. yüzyılda Asur kralı Asurbanipal Haran'da tanrı Sin'den kraliyet tacını almak için Harran'a gitmişti. Asurbanipal tahta geçer geçmez Harran'ın Sin tapınağında büyük bir restorasyona girişti. Çünkü tanrı Sin ve Ningal kral Asurbanipal'a kraliyet serpuşu giydirmişler ve onu kral yapmışlardı. İşte bundan dolayı kral, kardeşini Sin'in hizmetine adadı. Yine aynı Asur kralı Harran'da iki tapınak daha yaptırmıştı.

M.Ö. 610 yılında Babillilerle İskitlerin ortak saldırısına uğrayan Harran, bunlara teslim oldu. Fakat savaşız teslim olduğu halde Harran

<sup>104</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 3 – Şinasi Gündüz, Manden / Sabii geleneğinde Harran, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 55 – Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 31

<sup>105</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s.10 – Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 5

<sup>106</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 139

yine de yağma edildi ve Harran'la birlikte Sin mabedi E-Hul-hul de yıkılıp yerle bir edildi.<sup>107</sup>

Bu saldırıdan sonra Nabonidus (M.Ö.555–538) kral oldu. Sin mabedi, ancak bu Babil hükümdarı Nabonidus tarafından M.Ö. 553–552 tarihinde yeniden inşa edilmiştir. Kral mabedi inşa etmeden evvel bir rüya görmüştü. Bu rüyası hakkında Nobonidus diyor ki:

—*Geceleyn tanrı Sin bana bir rüya gösterdi ve şöyle dedi:*

—*“Harran’da bulunan Sin tapınağı E-Hul-hul’u hemen inşa et. Böylelikle ülkenin hepsi senin ellerine sunulacak.”*<sup>108</sup> Denilmişti. Bu rüyaya kral samimiyetle inanmıştır. Sin mabedini tamir etmenin karşılığı olarak kendisine büyük bir ülke bağışlanıyordu. Elbette bu inancını da Sin mabedi E-hul-hul’u yeniden inşa ve tamir ettirmekle gösterdi.

Kral mabedi inşa edişini de:

—*“Sin tapınağı E-Hul-hul’u yeniden inşa ettim. Onun işini bitirdim. Kraliyet şehrim Şuanna’dan Sin, Ningal, Nusku ve Sadarnunna’nın ellerini tuttum ve onları sevinç ve neşeyle sürekli kendilerine tapınılacak olan yere koyup yerleştirdim. Önlerine cömertçe içecekler akıttım ve hediyeler verdim.”*<sup>109</sup> İfadeleri ile anlatmıştır.

O devrin putperest Urfalıları tanrılarının insanlar gibi yeyip içtiklerini, evlendiklerini çoluk çocuk sahibi olduklarını kabul ederlerdi. Bu yüzden en nefis yiyecek ve en kıymetli içecekleri putlarının önlerine bırakırlardı. Kral da tanrısını memnun etmek için öyle yaptı. İnançlarına çok sadık olan kral, harabe haline getirilmiş olan bütün Harran şehrini de tamir ettirmiştir. Kral Nabonidus’un böyle çok dindar ve Sin’e bağlı olmasının da bir sebebi vardı. Bu sebebi de annesi şöyle anlatmaktadır.

—*“Tanruların kralı olan Sin bana baktı ve rahmimden doğan biricik oğlum Nabonidus’u krallığa çağırды. Mısır sınırlarından itibaren Sümer ve Akad krallığını, yukarı denizde ve hatta aşağı denizde olan bütün toprakları, burada onun ellerine teslim etti.”*<sup>110</sup>

Bu anlatımda öyle bir teslimiyet görülüyor ki ifade etmek mümkün değil. Anne, oğluna krallık vereceğini daha oğlu doğmadan Sin’in kendisine söylediğini kabul ediyor ve buna samimi bir şekilde inanıyordu. Eğer kendisi bir kraliçe olsaydı elbette oğlu da kral olacaktı.

<sup>107</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 144–145

<sup>108</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 147

<sup>109</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 147

<sup>110</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 148

Ama kendisi bir rahibe, kocası da bir rahip idi. Dolayısıyla çocuğunun kral olması mümkün değildi. Fakat rahibenin tanrılarına sonsuz bir inancı vardı. Ay tanrısı Sin'in rahibesi Bayan Adda-Guppi, Kral Nabonidus'un annesi olduğunu kitabelerde devamla şöyle anlatmaktadır:

—“*Ben, Babil kralı Nabonidus'un annesi ve ilahların olan tanrılar Sin, Ningal, Nuskau ve Sadarnunna'nın rahibesi Bayan Adda-Guppi'yim*”<sup>111</sup> Evet... İşte bu rahibenin oğlu Nabonidus. Babil krallığı içinde kral seçme yüzünden cereyan eden sekiz yıllık bir kargaşa sonunda, rahibe Adda – Guppi'nin düşleri gerçek oldu ve gerçekten de oğlu Nabonidus kral oldu. Kral Nabonidus kendisi aslen Harranlıdır.

Rahibenin oğlu Kral Nabonidus'da da Sin tanrısının isteğiyle kral olduğuna dair samimiyetle bir inanç vardır. Kral Nabonidus da zaten bu samimiyetinden dolayı tapınağın tamirini yaptırmıştır.

Fakat diğer taraftan Sin mabedinin tamir ve yeniden inşasının M.Ö.553–552 tarihinden daha sonraları M.Ö.542 yıllarında ancak tamir edildiği de söylenilmektedir.

Bugün Şanlıurfa Müzesi'nde üzerinde bir kral figürü ve bir kitabe bulunan bir siyah bazalt stel vardır. Bu figür ve kitabe, Harran Sin mabedi inancı hakkında da oldukça bilgi vermektedir. Bu siyah bazalt stel üzerindeki kral figürünün karşısında Sin inancını simgeleyen Ay, Güneş ve Yıldız kabartmaları da bulunmakta olup, kitabe bunların altında yazılmıştır. Kral, yukarıda adı geçen Babil kralı Nabonidus'dur. Kral Nabonidus bu taş üzerine yazdığı kitabede Babil, Borsippa, Nippur, Ur, Uruk, Larsa'nın oğulları, rahipler ve Akkad halkının baştanrıya karşı büyük günah işlediklerini ve hakaret ettiklerini söylemektedir. Bu günahın sonucu olarak da baştanrı bunlara öfkelenmiş ve kendilerine kıtlık ve hastalık verdi. Seneler süren bu kıtlık ve hastalık sonucu halkın çoğu hayatını kaybetti. Bu arada kral Nabonidus da memleketi Babil'i terk edip Arabistan çöllerinde on yıl boyunca dolaştı durdu. Kral Nabonidus, tanrılarının kralı Sin'in koruması ile kendine geldi. Bu kıtlık senelerinin sonunda bol bol yağmur yağdı ve insanlar mal ve mülk sahibi oldular, zenginleştiler. Kral ancak bundan sonra Sin mabedini yeniden inşa etti. Bu kitabede kral Nabonidus, baştanrı sin'i oldukça övmektedir. Yeniden inşa ettiği Sin mabedine, Sin, Ningal,

<sup>111</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 147

Nusku ve Sadarnunna tanrılarının girmelerini sağladığını, onlara güzel yiyecekler verdiğini anlatmaktadır.<sup>112</sup>

Asur – Babil döneminde Harranlıların tanrı inançlarında bir çeşit teslis (üçleme) olduğu görülmektedir. Burada Sin, Sin'in oğlu Şamas (Güneş tanrısı) ve Sin'in kızı İştâr (Venüs gezegeni tanrıçası) bir üçleme oluşturmaktadır.<sup>113</sup>

Harran M.Ö. 530 yıllarında Perslerin eline geçiyordu. Bu tarihten sonra ise en göze çarpan olay Harran'ın Makedonyalı Büyük İskender'in (M.Ö. 331–323) egemenliğine girmiş olmasıdır. Bu egemenlikle birlikte Harran'da büyük bir kültür değişikliği meydana geldi. Çünkü Harran, Helen kültürünün etkisi altına girmiş oluyordu. Bu dönemde inançlarında yeni düzenlemeler yaptılar. Böylece Harranlılar Helen kültürünün etkisinde olarak kendi yıldız gezegen kültürüne Helenizm inancını da kattılar. Bu bakımdan Hermes, Agathodaimon, Aratus, Solon, Eflatun, Euhemerus, pisagor ve daha bazı Yunan tarihî kişileri kutsal varlık veya peygamber kabul ettiler.<sup>114</sup>

Harraniler (Harranlılar), tanrılar adına kurban kesiyorlar, adaklar adıyorlar, mabetlerde o tanrılar sembolize eden heykeller önünde çeşitli tapınma hareketlerinde bulunuyorlar, tanrılar adına senenin çeşitli zamanlarında bayramlar yapıyorlardı. Bu ibadetleri arasında büyü yapmak, astroloji ile uğraşmak da vardı.<sup>115</sup> Haranlılar özel kıyafetlerle tanrıya adaklar adamakta idiler. Şeritler ve küçük çanlarla süslü boğa kurban edilirken yapılan törene çalgıcılar ve şarkıcılar eşlik ederlerdi. Bazen çocuklar kendi anne ve babaları tarafından kurban edilirdi.<sup>116</sup>

Mezopotamya kültüründe olduğu gibi Harran'da ilk çağda Ay erkek olarak kabul ediliyordu. Bilhassa ayın yeni doğduğu hilal şekli ve artık son günlerindeki şekli erkek olarak kabul görürdü. Onlar bu hilal şeklini boğanın boynuzuna benzetirler ve dolayısıyla gücünü de boğanın gücüne temsil ederlerdi. Fakat ne tuhaftır ki ayın dolunay halini de kadına benzetirlerdi. Böylece aya iki cinsiyet verirlerdi.<sup>117</sup> Ayı boğaya benzettiklerinden dolayı olacak ki ay tanrısına da daha çok boğa kurban ederlerdi. Harranlıların bu inançtaki efsaneleri uzun uzadıya devam eder gider.

---

<sup>112</sup> Eyüp Bucak - Selahaddin E. Güler, Yeni Babil (Keldanî) Kralı Nabunaid (M.Ö.556–538) ve Harran Yazıtı, Şanlıurfa Uygarlığın doğduğu şehir, Ankara 2002, s. 52

<sup>113</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 48

<sup>114</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 33

<sup>115</sup> Şinasi Gündüz, Harraniler, DİA, XVI, 241

<sup>116</sup> Segal, a.g.e, s. 85

<sup>117</sup> Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Ankara 2006, s. 126



Kral Nabunidus, ay, güneş, yıldız kabartması ve kitabesi

### **Harranilerde tek tanrı inancı:**

M.Ö. IV. Yüzyılda Makedonya'dan Mezopotamya'ya gelerek Harran'ı da işgal eden Makedonyalılar zamanından itibaren Harran, Helen kültürüyle tanışmış ve kaynaşmıştır. Harranlılar Helen kültürüyle kaynaşmasından dolayı Yunan felsefesini almış, kendi inançları arasına katmışlardır. Ortaçağda yaşayan Harranlıların ise artık putperestliğin yanında İslam döneminde tek tanrıcılığa da yer vermiş oldukları görülmektedir. Bu dönemde her şeyin üzerinde olan ve hiç ölmeyen kötülük etmeyen yüce bir yaratıcının varlığını da kabul ettiler. Harranlıların inançlarına göre tek olduğuna inandıkları bu tanrı sadece yaratan idi ve yarattıktan sonra da diğer işleri başka tanrılara bırakırdı. Bu inançları daha ziyade orta çağda Yunan kültürü ve yeni Eflatuncuların tesirinde kalmalarından kaynaklanmakta olduğu kabul

edilmektedir.<sup>118</sup> Çünkü bu dönemde Harranlılar bazı Yunan filozoflarını peygamber olarak kabul etmekte idiler. Yine bu devirde yıldızlara tapan Harranlı putperestlerin Şit Peygamber (Agarhademon) ile İdris peygambere (Hermes) peygamber olarak inandıkları da söylenilmektedir.<sup>119</sup> Bu yüzden Harranlılara Hermetikler de denilir. Bir rivayette Harranlılara göre gök cisimlerini, gök bilimini Hermes icat etmiştir. İnsanoğullarının Allah'a ibadet etmelerini, adaklar adamalarını, oruç tutmalarını, sadaka vermelerini ve öşürler vermelerini Hermes emretmiştir. Günahlara sebep olan yemekleri ve sarhoşluğu yasaklamıştır. Yine güneşin yer değiştirmesini ve ayın her doğuşunda bayramlar yapılmasını, davarlardan kurbanlar kesilmesini Hermes emretmiştir.<sup>120</sup>

Fakat diğer bir rivayette de Harranlılar Şit peygamberle İdris peygamberi peygamber olarak tanımıyorlardı. Aslında Agarhademon'u Şit peygamberin ve Hermes'i İdris peygamberin isimleriyle bağdaştıranlar Müslüman âlimler olmuştur. Harranlıların Şit ve İdris peygamberi eskiden beri peygamber olarak tanımadıkları, Onların sadece Âdem peygamberin peygamberliğini kabul ettikleri oryantalistlerce söylenilmektedir. Bir kısmına göre ise Harranlılar, Eflatunun dedesi Atinalı devlet adamı Solon'u (M.Ö.640-559) da peygamber kabul ederlerdi.<sup>121</sup> Yunanlılardan bazılarını peygamber olarak tanımaları, Yunanlıların Harran'a gelmelerinden sonra olmuştur. Harranlılar ölümden sonraki hayata inanmazlardı. Fakat sevap ve cezanın bu dünyada olduğuna inanırlardı. Tenasühe yani ruhun bir bedenden bir başka bedene geçmesine de inanırlardı.<sup>122</sup> Tenasüh ve hulûl inancının Harranlılardan çıktığı söylenilmektedir. Çünkü tenasüh devr-i daimin sonsuza kadar tekrarlanmasıdır. Hulûl inancı da bir varlıkta vücut bulma olayıdır. Hulûl, bir şeyin bütün olarak veya bir kısmının girmesiyle olur. Bu durum ise hulul edilen şahsın tabiatındaki kabiliyetine bağlıdır.<sup>123</sup> Bu da Harranlıların inancına uygun düşüyordu.

<sup>118</sup> Şinasi Gündüz, Harranîler, DİA, XVI, 241- Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 169

<sup>119</sup> İbni Nedim, el-Fihrist, matbaatü'l-istikame Kahire tarihsiz, s. 456

<sup>120</sup> Gregory Abu'l-Farac, Bar hebraeus, Abü'l-Farac Tarihi, çeviren. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I, 71

<sup>121</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 48

<sup>122</sup> Şinasi Gündüz, Harranîler, DİA, XVI, 242

<sup>123</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 56

Harranîler tamamen putperestlik olan bu dinlerini ve inançlarını asırlarca devam ettirmişlerdir. İslam tarihçilerinden Yakut el-Hamevi'nin Milel'den naklettiğine göre İslam fethine kadar Harran'da kalan Harranîler ibadetlerinde Müslümanlar gibi Kâbe'ye dönerlerdi. Yine anlatıldığına göre Harranlılardan hikmet ehli olan filozof ve ilmi nücum sahibi olan Sab adındaki bir âlim önce Bağdat'a gitmiş, orada bir mabede yerleşmiş ve kâhin olmuştu. Bu alim, lisanlarına göre büyük âlim anlamına gelen Kermen diye isimlendirilmişti.<sup>124</sup>

İbni Nedim (ö.969) de Harranlı Paganların inanç ve ibadetlerinden uzun bir şekilde şöyle bahsetmiştir. Harranlıların da Allah'a karşı bazı görevleri vardır. Bunların bildirilmesi için Allah kendilerine peygamber göndermiş ve bu peygamber onları Allah'ın gazabından kaçınmalarına ve Allah'ın rızasını kazanmaya davet etmiştir. Harranlılara göre Allah kulunu önce 9000 defa azap ettikten sonra yarlıgar. Ama bu durum ancak Allah ve doğruluk yolunda olanlara mahsustur. Bunların bazı büyük âlimleri vardır. Bu meşhur âlimleri Aranî, Ağasazimon ve Hermes'dir. Arani hakkında günümüz tanrı bilimcileri bazı görüşler ileri sürmüşlerse de gerçeğe yakın bir şey bilememektedirler. Yalnız W. Scoot'un "Aranî"nin geleneksel olarak Harran'ın kurucusu kabul edilen ve İbrahim peygamberin kardeşi olan Haran olabileceğini savunmaktadır.<sup>125</sup>

Bazıları filozof Eflatun'un ana tarafından dedesi olan Solon'u da bu büyükler arasında sayarlar. Eski Harranlılar Sabiilerle aynı inançtadırlar. Bunların kibleleri aynıdır. Yine Harranlıların "**Sufretü'l-ukala**" adlı kitapları vardır ki bu kitapta kuzey kutbunun kibleleri olduğunu söylerler. Bunlarda ibadetlerinin gayesinin kötülüklerden sakınmak ve faziletli şeyleri almak olduğu söylenilir. Sabiiler gökyüzüyle çok ilgilendikleri için gökyüzünün isteğe bağlı olarak ve aklî bir hareketle hareket ettiğini kabul ederler. İbni Nedim'in belirttiğine göre Harranlılar günde üç vakit namaz kılarlardı. Sabahleyin güneş doğmadan yarım saat evvel sekiz rekât kılarlardı ve her rekâta üç secde vardı. İkinci olarak kıldıkları namaz zeval vakti olup beş rekâtı ve her rekâta üç secde vardı. Üçüncü olarak da güneş battıktan sonra kılınırdı ve ikincisinin aynı idi.<sup>126</sup> Bunlarda günün üç vaktinde vitir namazı bile vardı. Namazlarını da abdestli kılarlardı. Harranlıların

<sup>124</sup> Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz, II, 272 (dipnot)

<sup>125</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ile İnanç arasında, Samsun 1998, s. 172

<sup>126</sup> İbni Nedim, el-Fihrist, matbaatü'l-istikame Kahire tarihsiz, s. 456

senenin değişik aylarında 30 gün tuttıkları oruçları da vardı. Yıldızlar için kestikleri kurbanları da vardır ve bu kurbanlıklar erkek sığır, keçi ve koyun olurdu. Güvercin dışında diğer kuşlar da kurban edilirdi. Kurbanın eti yenmez ve yakılırdı. Ayrıca bayramlarının isimleri de yedinci gün yaratılışı bayramı, ayın yaratılışı bayramı, yaratılışın otuzundan iki gün evvel bayramı ve bu yaratılıştan beş gün sonra ve bu yaratılıştan on sekiz gün evvel ve o da ayın yirmi altıncı günü gebelik bayramıdır ve teşrini evvelin yirmi beşidir. Milad bayramı da kanun-ı evvelin yirmi üçüdür, denilmektedir.<sup>127</sup>

İbni Nedim her ne kadar Harranlıların da Sabiîlerle aynı inançta olduklarını söylüyorsa da bunların Sabiîlerle hiçbir ilişkileri yoktu. Çünkü Sabiîler Fırat kenarında Musul çevresinde suyu bol olan yerlerde yaşayan, daima su ile yıkanmak zorunda olan bir kavimdi. Bunlar devamlı suda yıkanarak vaftiz oldukları için Sabii kelimesinin suya daldırmak anlamına gelen (Sab) fiilinden türetilmiş olduğu söylenilmektedir. Oysa Harranlılar kurak bir iklime sahip olan Harran'ın yerlileriydi ve Keldanilerin devamı idi. İçmeye bile suyu zor bulurken, her gün yıkanmak için nasıl su bulacaklardı? İlerde de görüleceği gibi Harranlılar Abbasiler döneminde halife Me'mun (813–833) zamanında Sabiî ismini almışlardır. İslam'dan önce Harran'da Sabiî ismi bilinmemekteydi. Ancak Sabiîlerin inançları, kendilerine Sabiî denildikten sonra Harranlılara da verilmiş bir isimdir. “Yine “Beş sır Kitabı” ve “Bâbâ'nın Kitabı” gibi Harranlıların kendi kaynaklarında Sabiî ismi veya ilk dönem kaynaklarınca Sabiîlerin karakteristik özellikleri olarak ifade edilen niteliklerle ilişkili herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Yine M.Ö. III. binli Yıllardan itibaren Harran dininin karakteristik özellikleri olan yıldız ve gezegen kültüne dayalı paganizme yer verilmektedir.”<sup>128</sup>

Zaten halife Memun'nun halifeliğinden çok önce vefat eden İmam Ebu Yusuf (731–798) zimmîlerin cizye ve haraçları hakkında yazdığı kitabında bildirdiğine göre Harran, Urfa şartlarına göre İslam ordusuna teslim olduğu zaman, Harran'da Nebatilerle bir miktar da Rumların olduğunu söylemiştir. Sabiîlerin varlığından hiç söz edilmemiştir.<sup>129</sup> Çünkü o tarihlerde Harran'da Sabiî ismi bile bilinmiyordu.

İslam'dan önce yaşayan ve “**Harranlı Baba**” diye adlandırdıkları bir kimsenin yazdığı “**Babanın kehanetleri**” isimli eseri Astroloji ile

<sup>127</sup> İbni Nedim, a.g.e, s. 457

<sup>128</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ile İnanç arasında, Samsun 1998, s. 120

<sup>129</sup> İmam Ebu Yusuf, Kitabü'l-Haraç, çeviren Ali Özek, İstanbul 1973, s. 80

ilgilidir. Bu Harranlı Baba kendini bir peygamber olarak tanıtmıştır. Bu kitapta yazdıklarının kendi isteğiyle değil tanrının emriyle olduğunu söylemiştir.<sup>130</sup> Harranlı Baba'nın, Harranlıların peygamberi olduğu söylenildiği gibi tanrısı olduğu da söyleniliyor. Haranlı Babanın ne zaman yaşadığı bilinmemekle beraber İsa'dan sonra III. Yüzyılda yaşadığı söylenildiği gibi İsa'dan (a.s) önce yaşadığı da tahmin edilmektedir. İşte böyle karanlık bir durumu olan bu Harranlı Baba'nın kitabının, Harranlıların dini literatürleri arasında önemli bir yer tuttuğu kabul edilmektedir. Harranlı Baba'nın kitabı tamamen Harran'ın klasik Paganizmi hakkında bilgi vermektedir.<sup>131</sup> Harranlı Baba daha çok geleceği bildiren kehanetlerde bulunmuştur. Bu kitapta bahsedilen konulardan biri de semavi halk adını verdiği çok kuvvetli bir güce sahip olan gök halkının güneyden Harran tarafına geleceğidir. Dediğine göre bunlar o kadar kuvvetlidirler ki bir kişileri düşmanlarından yüzyirmi kişiye bedeldir. Bunlar tanrı tanımayanlara karşı çok kızgın olacaklardır. Fakat Halep halkı ile Harran halkı bunlardan emin olacaktır. Bunlar Mısır, Filistin ve Ürdün'e hâkim olacaklardır. Bu dönemde eskiden beri Harran'ın rakibi olan Urfa yerle bir edilecektir. Urfalılar tarafından Harran'dan alınarak Urfa'ya götürülen su da tekrar Harran'a getirilecek ve yerle bir edilmiş olan Urfa'dan taşlar getirilerek Harran onarılacaktır. Böylelikle Harran'a yapılmış olan haksızlığın giderileceği söylenilmektedir.<sup>132</sup> Bu ifadeden Harran'ın, Harranlı Baba'dan çok önceleri önemli miktarda suyu olduğu fakat sonraları bu suyun kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Harranlı Babanın anlattıklarına göre sonradan Harranlılar iyiliği bırakarak kötülüğe meylecekler ve böylece tanrının yolundan uzaklaşacaklardır. Bu sebeple yabancılar Harran'a saldıracaklar ve her tarafı yıkıp yakacaklardır. Bundan sonra güneyden gelen adil bir kral Harran'ın rakiplerini yok edecek ve Harran'ı da onların zulmünden kurtaracaktır.

İslamdan önceki devirlerde Harran'da gençlerin dine kabul edilişleri sır ayinleri halinde yapılırdı. Bu törenler yeraltı mabetlerinde gizli yapılırdı.<sup>133</sup> Erkek çocuklar için yapılan bu dine giriş törenleri rahiplerin gözetiminde yapılırdı ve yedi gün sürerdi. Kimse bunların

<sup>130</sup> Cengiz Batuk, Ortaçağ Harranilerinin gelecek dönem (Eskatoloji) Mitleri, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 98 -101

<sup>131</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ile İnanç arasında, Samsun 1998

<sup>132</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 181-184

<sup>133</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 42

yapılış şekline vukuf olamazdı. Bu zaman içinde rahipler ilahiler söyler, dualar yaparlar ve dini hikâyeler okurlardı.<sup>134</sup>

Hazreti İbrahim'in peygamberliğine inanmayan Harranlı paganların Hazreti İbrahim hakkında şöyle bir inanışları vardır: "Harranlıların ve Mezopotamya paganlarının inançlarına göre İbrahim aslında kendi dinlerinde idi. Tenasül uzvunda bir hastalık meydana geldiği için dinen kirli sayıldı ve halkı arasından ayrıldı. Bu hastalığından kurtulmak için sünnet oldu. Bu bakımdan vucutça bir eksiklik meydana geldiğinden ikinci defa dinen kirlenmiş oldu. İbrahim bu haliyle tapınağa girmek isteyince tapınaktan kovulmuştur. Buna sinirlenen İbrahim tekrar tapınağa girerek tanrı putlarını kırmış ve oradan uzaklaşmıştır. Daha sonra buna pişman olan İbrahim tövbe ederek oğlunu Satürn gezegenine kurban etmek istemiştir."<sup>135</sup> Halbuki Hazreti İbrahim'in ve kendisinin evinde olan bütün erkeklerin sünnet olmalarını Allah'ın (c.c) emrettiğini Tevrat'ta kaydetmiştir.<sup>136</sup>

Harran ve Urfa'da Dördüncü yüzyıldan itibaren Yunan felsefesi ve ilâhiyatı tedris edilmekteydi. Hıristiyanların idare ettiği bu bölgeler Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da buralardaki bilim adamları akademik çalışmalarını devam ettirdiler. İşte bu dönemde Müslümanlar bu felsefî ilim ve düşünceyi elde etmeye çalışmışlar ve buna da muvaffak olmuşlardır. Bu çalışmalar arasında Urfa ve Harran okulları da kendilerine düşen ilmî görevi yerine getirmişlerdir. Bilhassa Abbasiler döneminde Harranlılar arasında çok kıymetli ilim adamları yetişmiş ve bunlar İslam medeniyetine de hizmet etmişlerdir. Bu ilim adamları kendilerini tanıtabilmek için isimlerinin sonuna "el-Harranî el-Sabiî" isimlerini eklemişlerdir. Felsefe, tıp, astronomi, kimya gibi ilim dalları ile ilgilenmişler ve oldukça ileri gitmişlerdi. Bilhassa astronomi kendi inançları gereği en fazla ilgilendikleri bir ilim dalı olarak görülmüştür. Harranlılar, Astronominin bir kolu gibi görünen astroloji ile geleceği keşfedebilme, kehanetlerde bulunma amacıyla uğraşmışlar çeşitli eserler vermişlerdir. Astrolojiden sonra Haranlılar arasında en önemli olan felsefe ilmi idi.

<sup>134</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 77

<sup>135</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 76-77

<sup>136</sup> Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974, tekvin bab 17, s. 14

### c.) SOĞMATAR'DA PAGANİZM

Urfa'nın altmış kilometre kadar güney doğusunda tek tek dağlarında bulunan Soğmatar beldesi de ilk çağlarda Pagan dininde idi. Soğmatar, Harran ve Urfa birbirlerine çok yakın şehirler olup, halkları hemen hemen aynı kültür ve inancı paylaşmakta idiler. Soğmatar hakkındaki bilgiler, bilim adamlarının yaptıkları araştırma sonucuna dayanılarak elde edilen sadece Soğmatar'daki arkeolojik bulgulara dayanan bilgilerdir. Soğmatar'ın halkı da gök cisimlerine tapıyorlardı. Bu şehir de Ay tanrısı Sin önemli bir kült merkeziydi. Burası da Harran kadar Urfa krallığının da bir tapınak merkezi olmuştur. Soğmatar yanı başındaki Urfa ve Harran arasında kaldığından fazla şöhret bulamamıştır. Soğmatar, ilk defa buraları ziyaret eden Fransız diplomat H. Pognon'un dikkatini çekmişti. H. Pagnon Burada bulunan bir mağarada bazı Süryanice yazılar ve kabartmalar bulmuştu.<sup>137</sup> Bulduğu bu mağara kendi isminden dolayı Pognon mağarası diye isimlendirilmiştir. Daha sonra İngiliz J.B. Segal da bunları incelemişti. Segal Soğmatar'da tepelerin üzerinde daha başka Süryanice yazılar ve kabartmalar da bulmuştu.

Aynen Göbekli tepedeki kutsal alan gibi Soğmatar'da ki çıplak kayalıklar da kutsal bir dağ olarak kabul edilmektedir. O bakımdan bazı kabartma heykeller yapılmıştır. Burası adeta bir açık hava mabedi görünümündedir. Dağın kuzey yamacında iki kabartma bulunmaktadır. Kabartmaların yanında, bu kabartmanın tanrının emri ile dikildiğini belirtten Süryanice yazılar da bulunmaktadır. Diğer bir yazıda bu insanların tanrı önünde hatırlanmasını dilemekte ve üçüncü yazı ise bu kabartması yapılan tanrının “Sin” olduğunu belirtmektedir.<sup>138</sup> Soğmatar'da bu yüksek dağın etrafında yedi adet yuvarlak biçimde yapılmış anıt mezar görünümünde fakat tapınak olması muhtemel, harabe yapılar da mevcuttur. Kutsal kabul edilen dağın üzerindeki bu anıt yapıların yedi gezegeni temsil ettiği kabul edilirdi. Bunlar;

**Satürn Gezegeni Tapınağı:** Harranlılar Cumartesi günleri siyah elbiseler giyerek ve ellerinde zeytin dalları olduğu halde Satürn tapınağına gelirler ve kurban olarak bir öküz sunarlardı.

**Jupiter Gezegeni Tapınağı:** Bu tapınağın günü Perşembe idi ve halk selvi dallarını taşıyarak bu tapınağına gelirlerdi. Jupiter tapınağına bazı zamanlar çocuk kurban edildiği de olurdu.<sup>139</sup>

<sup>137</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 226

<sup>138</sup> Segal, a.g.e, s. 94 – 95

<sup>139</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 67

**Mars gezegeni tapınağı:** Bu tapınağa tapanlar, Salı günleri kırmızı elbiseler giyinerek ellerine kılıç ve hançerler alırlar ve tapınağa gelirlerdi.

**Şamaş (Güneş) Tapınağı:** Bu tapınağın günü de Pazar günü idi.

**Merkür Gezegeni Tapınağı:** Bu tapınağın günü de Çarşamba idi. Merkür tapınağına da yılda bir kez insan kurban edildiği söylenilmektedir.<sup>140</sup>

**Venüs Gezegeni Tapınağı:** Halk beyaz elbiseler giyinerek ve çeşitli çalgılar çalarak Cuma günleri Venüs tapınağına gelirler ve tapınırlardı.

**Sin (Ay) tapınağı:** Bu tapınak da en önemli tapınaklardan idi.

Yine aslında bir höyük olan Soğmatar kalesinin kuzeybatısında bulunan ve kapısı doğuya bakan bir mağaranın içten taraf güney, kuzey ve batı duvarlarında tanrıları tasvir eden tam boy insan kabartmaları bulunmaktadır. Bu kabartmaların aralarında da Süryanice yazılar yer almaktadır. Kabartmalardan birinin başı üzerinde ay tanrısını sembolize eden hilal kabartması bulunmaktadır. Bu mağara, mağarayı bulan bilim adamının adı “Pognon” ile anılmaktadır.

Soğmatar’da Sin tanrısından ayrı önemli bir tanrı olarak kabul edilen bir tanrı da “Mar alahe” denilen tanrıdır. Bazı din bilimciler ise bu “Mar alahe”nin Sin tanrısından başka bir şey olmadığını ileri sürmektedirler. Bunun tanrıların efendisi, tanrıların tanrısı anlamına gelen Asurca bir kelime, diğeri de aynı anlamı taşıyan Süryanice bir kelime olduğu kabul edilmektedir. Mar alahe tanrı ismi Soğmatar’daki kitabelerde çok geçmektedir. Bulunan kitabelerin hemen hepsi dini içerikli yazılardır. Kitabelerde tanrının kendilerini hatırlaması için dua edilmektedir. Ayrıca yakınları için de bazı dileklerde bulunulmakta ve onlara da dualar edilmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu bu kitabelerden Soğmatar’daki bu tepenin de kutsal bir mabet tepe olduğu kabul edilmekte ve burada dikilen anıtların da tanrı “Mar alahe” adına dikildiği anlaşılmaktadır. Burada bulunan kitabelerden birinde:

—“*Adona'nın oğlu ordu komutanı Absmaya hatırlansın. O, Mar Alahe'nin huzurunda hatırlansın. Absmaya'nın oğulları Babas ve Tirdat hatırlansın.*”<sup>141</sup>

Şeklinde tanrı Mar alahe tarafından unutulmamasını isteyen bir dua yer almaktadır. Diğer bir kitabede:

—“*Şila'nın oğlu ve Şila bu sureti Adona'nın oğlu Tirdat ve kardeşlerinin hayatı anısına tanrı Sin için yaptı.*”<sup>142</sup>

<sup>140</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 69

<sup>141</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 229 – Segal, a.g.e, s. 95

Aynı zamanda bu kitabeler gelecek için de bir belge niteliğini taşımakta olup, kendilerinden sonra gelen insanların kendilerinin varlığından haberlerinin olması da istenmiştir. Kendilerinden sonra gelenlere kendilerini tanıtmışlardır. Bu kitabelerle, buldukları mevkiin önemini vurgulamış, buranın tanrılarının bulunduğu kutsal bir yer olduğunu gelecek nesillere bildirmişlerdir.

Etrafındaki tanrı kabartmalarıyla ve gezegenler için yapılan anıt mezarlarıyla Soğmatar adeta bir dini alan görünümündedir. Gerçekten Soğmatar'ı gezenler burada hemen her yüz metrede bir mabet veya kayalara oyulmuş tanrı figürleri görecektir. Soğmatar tepesinin doğu ve batı cephesindeki kitabelerde, bu kült yerinin M.S. 165 tarihinde Soğmatar bölgesinin valisi Tirdat tarafından yaptırıldığı ifade edilmekte olup bu vali de Urfa kralına bağlıydı.<sup>143</sup> Soğmatar'da bu tarihlerde hala bu tür putperestlik çok tutulan bir din olup, Hıristiyanlık ise henüz tanınmıyordu. Yine Burada bulunan Aramice bir kitabe, Soğmatar'ın M.Ö. IV. Yüzyıldan bu yana bir yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir.<sup>144</sup>

Burada kral ve oğullarının kurtarılması için kral Wael Sharo (Aydın oğlu) tarafından şöyle bir kitabe yazıldığı görülmüştür.

—***“Bu kutsal tepe üzerinde bu sütunu diktik ve bu kürsüyü kim beslerse ona yaptık. Tradate'den sonra vekilim Boghdar olsun ve kürsüyü kim beslerse ona versin. Mar alahe tarafından ona başarı gelsin.”***<sup>145</sup> Bu mabette ki yazıların çoğunluğu dini bir mahiyet taşımaktadır. Yaptıkları insan büstlerinin yanına muhakkak bir kitabe yazarak, o büstü niçin yaptıklarını belirtmişlerdir. Tanrının rızasını kazanmak için ona yapılan bir taht ve sütun, o devrin soylu kişilerinin dindarlığını göstermektedir. Taht, seleften halefe devredilmek üzere yapılmıştır.

Yukardaki pagan mabetlerinden anlaşıldığına göre sözü edilen bu dönemde Urfa'nın ve Harran'ın inancı ile Soğmatar'ın inancı birbirine çok benzemektedir. Soğmatar, Urfa ve Harran halkının bütün bölgede kabul edilen bölgesel tanrıları olduğu gibi bu şehirlerin sadece kendilerine mahsus ayrı tanrıları da vardı. Zaten bütün Urfa bölgesinin inançları birbirine benzemekte olup, bunların en büyük mabedi Harran'da bulunan Sin mabedi idi. Urfa, Harran ve Soğmatar coğrafi bakımdan birbirine çok yakın bir üçgen teşkil eden önemli birer yerleşim merkezleri idiler.

<sup>142</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 70

<sup>143</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 228

<sup>144</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 226

<sup>145</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 98 – Segal, a.g.e, s. 95



Soğmatar'da Pognon mağarasında tanrılar kabartmaları



Kutsal tepe kuzeyinde kayalar üzerinde Ay ve Güneş tanrısını temsil eden kabartmalar

## HAZRETİ İBRAHİM'İN URFA'SI

### Hazreti İbrahim'in Doğum Yeri

Bütün dünya ile birlikte Urfa halkı da böyle gök cisimlerini tanı kabul edip, onlara taptıkları bir devirde, İsa ve Musa peygamberlerden binlerce sene önce Cenab-ı Hak, insanları bu sapıklıktan kurtarmak ve Allah'ın birliğine davet etmek için Hazreti İbrahim peygamberi dünyaya gönderdi.

İbrahim peygamber küfürle mücadeleye başlamış ve insanları hak dinine davet ediyordu. Urfalı artık Hazreti İbrahim'in daveti ile İlah diye taptıkları putlardan ayrı gerçek bir İlah'tan söz edildiğine şahit oluyordu.

Gerçi Kur'an-ı Kerim, Hazreti İbrahim'in doğduğu ve ateşe atıldığı yer ve tarihi hakkında bilgi vermez. Dolayısıyla Hazreti İbrahim'in doğum yeri hakkında sadece İsrailiyata ve eski tarihçilerin rivayetlerine dayanılarak çeşitli şehir isimleri verilmektedir. İbni Cerir et-Taberi (839–923) tarihinde, Hazreti İbrahim'in Sevad ülkesinde (bunun Babil ülkesi olduğu sanılmaktadır) doğduğu anlatılır. Fakat yine Hazreti İbrahim'in Sevad ülkesinin değişik şehirleri olan **Kusa**'da veya Zevabi bölgesinde kesker sınırında **el-Verka**'da veya Ehvaz topraklarında bulunan **Sus**'da doğduğu da rivayet edilir. Hazreti İbrahim doğduğunda babası onu Nemrut'un yaşadığı Kusa'ya götürmüştür. Yine Hazreti İbrahim Harran'da doğmuş, babası Tareh (Azer) onu Babil'e götürmüştür de denilmektedir.<sup>146</sup> İbni İshak'ın söylediğine göre babası Tareh (Azer), Sevad'daki (Babil bölgesi) Kusa ahalisindedir. Bu çağda Nemrud doğuda hükümdar olup, el-Hasır adını taşıyordu. Yine iddia edildiğine göre yeryüzünün doğu ve batı tarafları hep Nemrud'un hâkimiyetinde idi.<sup>147</sup> Başka bir grub tarihçinin anlattıklarına göre asıl hükümdar Zahhak (Dahhak) idi ve Nemrud bu hükümdarın Sevad bölgesi valisi idi.<sup>148</sup> Başka bir rivayette ise Hazreti İbrahim'in Harran'da doğduğu söylenilmektedir.<sup>149</sup> Diğer bir rivayette Hazreti İbrahim'in babasının Harran ahalisinden olduğu fakat İbrahim'in annesi Nuna ile birlikte Hürmüzcürd şehrine göç etmiş olduğu, böylece İbrahim'in (a.s.)

<sup>146</sup> Taberi, Milletler ve Hükümdarlar tarihi, çev. Zakir Kadiri Ugan – Ahmet Temir, Ankara 1954, I, 336

<sup>147</sup> Taberi, a.g.e. I, 337

<sup>148</sup> Taberi, a.g.e. I, 432

<sup>149</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, I, 86

Hürmüzcürd'de doğmuş olduğu sonradan Nemrud'un putçuluğunu yapan babasının onu Babil ülkesindeki Kusa'ya götürdüğü rivayeti de vardır.<sup>150</sup> Yine İbni Abbas'ın (r.a), Hazreti İbrahim'in (a.s) Şam ovasındaki Berze köyünde doğduğunu rivayet ettiği de söylenilmektedir.<sup>151</sup>

Görüldüğü gibi Hazreti İbrahim'in doğduğu yer hakkında çok değişik ve birbirini tutmayan rivayetler vardır. Fakat bu rivayetler arasında Urfa'nın adı geçmemektedir. Bilhassa bütün Mezopotamya bölgesi Babil Ülkesi (Sevad Ülkesi) olarak kabul edilmektedir. Bu duruma göre İbrahim peygamber **Babil Ülkesinde** (Sevad ülkesi) yani Mezopotamya bölgesinde doğmuştur amma hangi şehirde doğduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur.

Bu konuda Hazreti İbrahim zamanında Makedonyalıların Urfa'yı işgali olan Selefkoslar devrine kadar Urfa'nın tanınmaması veya adının karıştırılmasının, Urfa'nın politik ve askeri öneminin olmamasından kaynaklandığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü Selefkoslar zamanına kadar Urfa tanınmıyor ve ismi pek bilinmiyordu.

\*\*\*

Şimdi hazreti İbrahim'in doğum yeri hakkındaki bilgileri göz önüne alarak kanaatimizi şöyle söyleyebiliriz.

**Aşağıdaki sebeplerden dolayı Hazreti İbrahim'in doğum yeri güney Mezopotamya'da değildir:**

1.) İbrahim peygamberin Güney Mezopotamya'daki Ur kentinde (Kildani Ur'u) doğduğu ileri sürülmektedir. O devirde Güney Mezopotamya'da kutsal su ve balıkların olduğu Atargatis kültü hâkim vaziyette idi. Oysaki Kur'an-ı Kerim'de Hazreti İbrahim'in yıldızlara tapan kavmin içinde yaşadığı anlatılırken, o kavmin kutsal balıklı bir gölünün varlığından söz edilmemiştir. Mademki Atargatis inancında kutsal balıklı göller vardır ve mademki Hazreti İbrahim Güney Mezopotamya'daki Ur şehrinde doğmuştur, öyle ise Kur'an'da ve hatta ilk kaynak olan Tevrat'ta Hazreti İbrahim kıssasında böyle kutsal bir balıklı gölden söz edilmez miydi? Niçin söz edilmemiştir? Hâlbuki Kur'an'da, Tevrat'ta ve İncil'de Hazreti İbrahim'in kavminin yaşadığı yerde kutsal balıklı göllerinin olduğu hiç söylenilmemiştir.

<sup>150</sup> İbni Saad, Tabakat el-Kübra, Darü Sadır Beyrut 1998, I, 46

<sup>151</sup> İbni Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, (Büyük İslam Tarihi), tercüme Mehmet Keskin, İstanbul 1994, I, 198

Bu duruma göre kutsal balıkları olan göllerin bulunduğu Atargatis inancı olan Güney Mezopotamya'da İbrahim Peygamberin yaşaması sözkonusu edilemez. Çünkü İbrahim peygamber gök cisimlerine tapan bir kavme gelmiştir.

Kur'an-ı Kerimde Hazreti İbrahim'in:

—**Üzerine gece basınca bir yıldız gördü. Budur benim rabbim dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi. Ayı doğarken görünce, budur rabbim dedi. O da batınca: Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapan topluluktan olurum, dedi. Güneşi doğarken görünce: Budur rabbim, bu daha büyük, dedi. O da batınca dedi ki: Ey kavmim ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben yüzümü tamamen gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben O'na ortak koşanlardan değilim**"<sup>152</sup> diye buyurması bu bölgede sadece gök cisimlerine tapıldığını göstermektedir. Hazreti İbrahim gök cisimlerine tapan bir kavme geldiğine göre de o şehirde kutsal gölleri olan Atargatis inancı yoktur demektir. Öyle ise İbrahim Peygamber Güney Mezopotamya'da yaşamamıştır.

Hazreti İbrahim'in gönderildiği kavim keldanilerdi ve Keldaniler yıldızlara tapıyorlardı. Bunlar yıldızların kâinattaki olayları yönetip yönlendirdiklerine inanırlardı. Hayır ve şerrin, mutluluk ve bedbahtlığın yıldızlardan kaynaklandığına inanırlardı. Bu bakımdan yıldızlar vasıtasıyla büyü yaparlardı. Hazreti İbrahim bunların bu batıl inançlarını düzeltmek için gönderilmişti.<sup>153</sup>

2.) Tevrat'ta geçen "Ur" hariç hiçbir şehir isminden de söz edilmemiştir. Yalnızca yıldızlara tapan bir kavimden bahsedilmiştir. Bilim adamları tarafından da adı verilen şehirler ise sadece tahminlerden ileri gitmemektedir. Öyle ise Hazreti İbrahim, suyu ve içindeki balıkların kutsal kabul edildiği güney Mezopotamya'daki Atargatis inancı yaşayan Ur'da değil, içinde böyle bir suyun olmadığı sadece gök cisimlerine tapan bir kavmin yaşadığı bir "Ur" şehrinde doğmuştur.

Öyle ise İbrahim Peygamber Güney Mezopotamya'da doğmamıştır ve yaşamamıştır.

3.) Geçen konuda da geçtiği gibi Hazreti İbrahim'in geldiği bu devir, insanların tapmış oldukları yıldızların incelendiği, araştırıldığı ve

<sup>152</sup> Kur'an-ı Kerim, (6) En'am suresi / 76, 77, 78, 79

<sup>153</sup> Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, zaman gazetesi İstanbul tarihsiz, I, 367

ilmi bir şekilde istikrar bularak kitaplara geçmesi ve bunun öğrenilip, öğretildiği putperestliğin üçüncü devridir. Bu devirde dinin esasları, sebepleri araştırılarak incelenmeye başlanmıştır. Böylece kâinatın görünüşüne dair konular işleniyor, fikirler yürütülüyordu. Bu devirde artık hem din felsefesinin başladığı görülmektedir ve hem de Gök cisimlerinin tanınıp incelendiği ve astrolojinin başladığı bir devir olduğu anlaşılmaktadır.<sup>154</sup> Böyle bir devirde Hazreti İbrahim, peygamber olarak gelmiştir. Bütün dikkat ve çalışmalar gezegen yıldızlar üzerinde yoğunlaşmıştır ve bu gök cisimlerinin heykelleri yapılarak tapılmaktadır. Bu devirde sudaki balıklarla ilgilenen kimse yoktur.

Öyle ise İbrahim Peygamber Atargatis inancının olduğu Güney Mezopotamya'da doğmamıştır.

4.) Yine eğer Hazreti İbrahim'in Güney Mezopotamya'da doğduğu kabul ediliyorsa, İbrahim Peygamberin kardeşi, kardeşi oğlu Lut peygamber ve amcası gibi çok yakın akrabaları neden Güney Mezopotamya'dan aylarca uzak olan Harran'da yaşamaktadırlar? Elbette birbirine en azından bir – iki günlük gibi daha yakın yerde yaşamaları gerekmiyor muydu? O bakımdan da İbrahim peygamber Güney Irak'ta doğmamıştır ve yaşamamıştır.

5.) Kur'an-ı Kerimde "**İbrahim babası Azer'e demişti ki:**

—**Sen putları tanrı mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum.**"<sup>155</sup> Ayeti kerimesi İbrahim peygamberin babası ve kavminin tuttukları yolun yanlış olduğunu ve doğru yolun Allah'ın birliğine inanmak olduğunu söylemesi de dikkat çekicidir. Her ne kadar biraz zayıf olduğu kabul edilse bile Azer'in İbrahim peygamberin babası değil, amcası olduğunu ileri süren tefsirciler de bulunmaktadır. Çünkü Araplarda amcaya da baba dedikleri olurdu. Hazreti İsmail Yakub'un amcası olduğu halde ona baba demesi bu yüzdendir.<sup>156</sup> Eğer İbrahim peygamberin amcası Azer Harran taraflarında, kendisi de güney Irak'ta idiyse, nasıl oluyor da amcası Azer'e dinini tebliğ ediyor? Bu mümkün değildir. Bu bile Hazreti İbrahim'in güney Irak'ta yaşamadığını gösterir.

<sup>154</sup> A. Hamdi Akseki, İslam fitri, tabii ve umumi bir dindir, İstanbul 1966, s. 222

<sup>155</sup> Kur'an-ı Kerim, (6) En'am Suresi / 74

<sup>156</sup> Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, zaman gazetesi İstanbul tarihsiz, III, 449 – 454

### **Aşağıdaki sebeplerden dolayı Hazreti İbrahim'in doğum yeri Urfa'dır:**

1.) Urfa paganizmi konusunda belirtildiği gibi İlk çağların bilinen devrinden Hıristiyanlığın yayıldığı II.- III. yüzyıllara kadar Urfa'da:

a.) Bir Güneş kültü vardır. Urfalılar gök cisimlerine tapmaktadırlar ve burada Bel ve Nabu tanrıları ön plandadır.

b.) Yine Harran'daki Sin, Ay tanrısı inancı Urfa'da da vardır, fakat ikinci derecededir.

c.) Yine Urfa'da Atargatis inancı denilen ve içinde kutsal balıkların olduğu göller bulunan kült de vardır.

d.) Son olarak da Urfa'da, Soğmatar'daki Mar-alahe inancı da bu kültürler arasında sayılanlardandır.

Bunlar hakkında Urfa Paganizmi konusunda söz edilmişti. Görüldüğü gibi Urfa'daki inanç kültü birden fazladır. Bu da elbette hepsi birlikte aynı zamanda değil, zamanla birbiri ardınca kabul edilmiş kültürlerdir. Ama bunlar içinde en eski olan ve en önde gelen inanç Bel ve Nabu tanrılarının içinde geçtiği gezegenler kültürüdür. Diğer inanç çeşitleri komşu şehirlerden alınan ortak inançlardır ve hem zaman bakımından hem de inanç ve itikat bakımından Bel ve Nabu kültüründen sonra gelmektedir. Burada Kutsal balıkların bulunduğu göllerin olduğu Atargatis kültü de gezegenler kültüründen daha sonra ve ikinci planda gelen kültürdür.

Öyle ise İbrahim peygamber ateşe atıldıktan, göller oluştuktan ve bu inanca zemin hazırlandıktan yüzlerce sene sonra ancak Atargatis kültü Urfa'ya girmiştir. Zaten bazı dinler tarihi araştırmacılarına göre Urfa'daki Balıklıgöllerin de bu tanrıça Atargatis için yapıldığı söylenildiği daha önce geçmişti. Yine Selefkosların M.Ö. 331 yılında Urfa'yı alarak, M.Ö. 302'de Urfa şehrini yeniden kurduklarında içinde kutsal balıklar bulunan bu göllerin yapılmış olduğunun rivayet edildiği de önceki konularda geçmişti. Bu rivayetler bile göllerin hazreti İbrahim'den sonra oluştuğunu ve Atargatis inancının sonradan Urfa'ya girdiğini göstermektedir. Aslında bu göllerin bulunduğu bölge Karakoyun (Daysan) deresinin de geçtiği vadidir. Bu dere Mayıs ayı ile birlikte bütün yaz mevsimi süresince, ertesi senenin kış yağmurlarına kadar kururdu. Böylece bu bölge de susuz kalırdı. Selefkoslar hem pınarların yerini derinleştirerek göl halinde suyun toplanmasını sağladılar, hem de bu şekilde baharla birlikte kuruyan Karakoyun deresinin bıraktığı kötü görünüşünü düzeltmiş oldular.

Görüldüğü gibi rivayet edilen bu iki görüşe göre de Atargatis kültü ve kutsal balıklı göller inancı, Hazreti İbrahim'den binlerce sene sonra İsa Peygamberden ise ancak 300 küsur yıl önce Urfa'ya girmiştir. Yani çok eski değildir.

Öyle ise Hazreti İbrahim Atargatis inancı gelmeden önce Urfa'da doğmuştur.

2.) Bazı kimseler İbrahim peygamber ile İsa Peygamber arasında sadece 1000 – 1200 senelik bir zaman dilimi olduğunu düşünüyorlar. Oysaki bu iki peygamber arasında daha çok uzun bir zaman dilimi vardır. Bazı İslam kaynaklarında ve Tevrat'ta Hazreti Musa'nın Mısır'dan çıkışının M.Ö. XIII. - XII. Yüzyıl olan<sup>157</sup> Ramses II (M.Ö. 1302 – 1212) devrinde olduğu kaydedilmektedir. Bu kabul edilirse, sadece Musa Peygamber ile İsa Peygamber arasında 1200 seneden fazla bir zaman var demektir. Hazreti İbrahim'le Hazreti Musa arasında da bir o kadar sene zaman olursa, İbrahim ile İsa Peygamberler arası en az 2200 sene eder. Bu kadar eski bir tarihte ise Urfa'da bütün bu adı geçen inançların hepsini bir arada görmek mümkün değildir. Bu inançlar zamanla ayrı ayrı Urfa'ya girmiştir. Dolayısıyla Hazreti İbrahim'in yaşadığı devirde Urfa'da halkın sadece inceledikleri gök cisimlerine tapıyor olduğu aşırılık kazanmaktadır.

Bu bakımdan Hazreti İbrahim'in Urfa'da doğduğu kuvvetle muhtemeldir.

Oysaki bölgede var olan ve Pagan denilen putperestlik inancının çok değişik türleri de vardı. Bu inanç her bölgede ufak da olsa farklılıklarla göze çarpıyordu. O bakımdan bu inanç her şehirde tıpatıp aynı değildi.<sup>158</sup> Urfa'daki pagan ile Güney Mezopotamya'daki pagan arasında elbette farklılıklar görülmekteydi. Bu yüzden Urfa'da var olduğu söylenen ve devamlı kutsal su ve balıklarla birlikte zikredilen Atargatis inancı ise İbrahim peygamber devrinde yoktu. Bu Atargatis inancı, İbrahim Peygamberden yüzlerce sene sonra devamlı temas halinde olduğu komşu bölgelerin tesiriyle, bilhassa Helenlerin Urfa'yı zaptı ve bunun devamı olan Selefkoslar devrinde Urfa'ya girmiş oldu. Zaten Urfa'nın asıl kültü Bal (Merkür) kültü idi. Tar'ata (Atargatis) kültü ise asıl Bal kültüründen ayrı bir inanış kültü idi.<sup>159</sup> Bu Tar'ata kültü, Bal kültü ile birleşerek sonradan ön plana çıktı.

<sup>157</sup> Şaban Kuzgun, a.g.e, s. 41 – Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974, Çıkış bab 1, s. 54

<sup>158</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 382

<sup>159</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 36

3.) Hazreti İbrahim'in doğum yeri hakkında tarihçilerin en çok başvurdukları kaynak Tevrat'tır. Tevrat'ta Hazreti İbrahim'in **Kildanî Uru**'nda doğduğu rivayeti<sup>160</sup> bütün tarihçilere kaynak olmaktadır. Kildani Ur'u ise Güney Mezopotamya'da bulunan bir şehirdir. Bu bölgede ise kutsal balıklar ve suları olan Atargatis inancı hüküm sürmektedir. Değişik bir rivayete göre ise bu "Kildanî Uru" kelimesi bir yanlış okuma mahsulüdür. Çünkü M.Ö. 587 senesinde Asurluların saldırısı sonucu Kudüs'teki Yahudi mabedi tahrip edilmişti. Bu tahribatta Tevrat kitabı da tamamen ortadan kalkmıştı. Ancak yüz sene kadar sonra Yahudiler Tevrat'ı yeniden yazmışlardır. Yazarken de Sümerlerin çivi yazısı ile yazılmış tabletlerinden faydalanmışlardı. Bu tabletlerdeki Yahudi tarihi ile ilgili bilgiler, olduğu gibi Tevrat'a konulmuştur. Ama tabletlerin eksikliği ve kırılmış olması birçok bilgi eksikliklerinin görülmesine sebep oluyordu. Tabii bu eksik bilgilerin arasındaki boşluklar, Tevrat olup olmadığına bakılmadan ne bulunmuşsa, yeni yazılan Tevrat'a dolduruluyordu. Bu yüzden yanlışlıklar birbirini takip etmiştir. Böylece Allah'ın indirmiş olduğu Tevrat, yanlış ve yalanlarla dolduruldu. Tevrat'ın bu yazılışı sırasında tabletlerdeki okunamayan veya kırılmış olan harfler de yanlışlıklara sebep oluyordu. Dolayısıyla mukaddes şehir anlamına gelen "**Kasdim Uru**" olduğu düşünülen kelime, bir kırıklık yüzünden "**kaldim Uru**" şeklinde yani "Kaldelilerin Uru" şeklinde Tevrat'a geçiyor olmuştur. Oysaki Kaldeliler Tevrat'ın indirilişinden ancak 500–600 sene sonra tarih sahnesine çıkmışlardır.<sup>161</sup> İşte bu kelime bütün tarihçilerin yanlış bilgilendirilmelerine sebep oluyor. Eğer harfi kırılan kelime "kasdim" okunacak olsa "kutsal şehir" anlamına gelecekti. Dolayısıyla Hazreti İbrahim'in Kalde Ur'unda değil, Kutsal Ur denilen şehirde doğmuş olduğu anlaşılacaktı.<sup>162</sup> Bu duruma göre İbrahim peygamberin yaşadığı şehir "Kaldim Ur" değil, kutsal şehir anlamına gelen "Kasdim Ur"dur.

Bu Kutsal Ur ise o zamanlar yalnız dünyaca meşhur, kutsallığı ile tanınan Harran'ın yakınındaki Urfa'dır.<sup>163</sup>

4.) Yine İbrahim Peygamber'in Güney Mezopotamya'da, Amcası ve yakın akrabalarının ise Harran'da yaşadıkları söylenilmektedir. Oysaki ilkçağlarda ailelerin birbirinden aylarca uzakta yaşaması

<sup>160</sup> Yarattılış / 11, 31 - Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974, tekvin bab 11, s. 10

<sup>161</sup> Şaban Kuzgun, 1. Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri "Hz. İbrahim'in doğum yeri", Şanlıurfa 2007, s. 35

<sup>162</sup> Şaban Kuzgun, a.g.e, s. 35–43

<sup>163</sup> Şaban Kuzgun, a.g.e, s. 38

mümkün görülmemektedir. İbrahim peygamberin de yakın akrabaları böyle uzak yerde yaşamıyorlardı. Evet, İbrahim'in akrabaları aslında birbirine yakın yerde yaşıyorlardı. Amcası ve kardeşinin Harran'da oldukları kesin olduğuna göre ve Hazreti İbrahim de Harran'a, onların yanına gitmiş olduğuna göre Hazreti İbrahim inanç bakımından da birbirine yakın olan bu iki şehirden biri olan Urfa'da doğmuş ve yaşamış olduğu daha kolay kabul edilir.

5.) Bazen göç etmek için Harran'ın çok yakın olduğu, onun için İbrahim peygamberin Urfa'da yaşamadığı da ileri sürülmektedir. Urfadaki Nemrud'un Harran'a gitmiş olan İbrahim Peygamberi yakalayabileceği söylenilmektedir. Zaten İbrahim Peygamber Harran'a göç etmiyordu ki daha uzaklara göç ediyordu. İbrahim peygamber ayrılmak zorunda kalırken, Harran ile Urfa birbirinden ayrı iki küçük şehir devleti statüsünde idiler.<sup>164</sup> Urfa'nın Harran'a müdahale etmeye hakkı ve gücü de yoktu. Öyle ise İbrahim peygamber neden korksun ve niçin Haran'da konaklamasın? Hem Harran'da yerleşmek için değil sadece bir müddetliğine konaklamak için gitmiştir. Yani göç Harran'da bitmemiştir, devam etmektedir. Bu bakımdan Harran ve Urfa'nın birbirine yakın olması, İbrahim peygamberin Urfa'da yaşamasına engel olmadığı gibi Harran'da konaklamasına da engel değildir. Aksine Urfa'da yaşadığı inancını kuvvetlendirmektedir.

6.) Tevrat'a göre İbrahim peygamberin babasının adı Terah'tır. Terah'ın İbrahim'den başka Nahor ve Haran adında oğulları daha vardır.<sup>165</sup> Şimdi Güney Irakta doğan ve yine doğduğu şehirde ölen Haran'ın adı neden Urfa'nın yakınındaki bir şehre verilsin? Bu mümkün değildir. Öyleyse İbrahim de Haran da Harran'ın yakınındaki Urfa'da doğmuşlardır.

7.) Elbette o zamanlarda Urfa, şimdiki gibi "Urfa" ismi ile geçmiyordu. Urfa'nın bilinen en eski ismi "**Urhay**"dır. Bu isim Helenlerin verdiği "Edessa" isminden çok önceleri şehrin yerlileri tarafından kullanılıyordu. Öyle ise bulunan bu tabletlerde "Urhay" isminin son hecesi atılmış, zaten şehir anlamına gelen sadece "**Ur**" kısmı kullanılmış da olabilir.

8.) IV. yüzyılda yaşayan Hıristiyan din ve bilim adamlarından Aziz Efraim (ö. 373) de yaptığı tekvin şerhinde, Tevrat'ta ki bilgilere

<sup>164</sup> Segal, a.g.e, s. 56

<sup>165</sup> Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974, tekvin bab 11, s. 10

dayanarak, Nemrud'un Orhay (Edessa) olan Erekh şehrinde yaşadığını yazmıştır.<sup>166</sup>

Yine Urfa'nın Zengi tarafından 1144'de fethedildiğinde metropol olan Yakubi metropolit Basil Bar Şumana, Orhay (Urfa) adındaki şehrin Fırat ve Dicle arasındaki Tevrat'ın kaydettiği bu Keldanilerin Ur'u olduğunu söylemektedir.<sup>167</sup> Bu anlatıma göre de Hıristiyan din adamlarının söylediği "Kildani Ur" ile "Kasdim Ur" birbirine karıştırılmıştır.

1842–1850 yıllarında doğuya misyoner olarak gelen ve bu arada Urfa'da da bulunan İngiliz misyoner papaz George Percy Badger de Urfa'nın İbrahim Peygamberin doğum yeri olan "Ur" olduğunu kabul etmektedir.<sup>168</sup>

Nitekim Halep şehrinin 55 kilometre güneybatısında Tell Mardik'de yapılan kazılarda Mezopotamya ve Mısır belgelerinde adı geçen **Ebla tabletlerinin** 17000 saray arşivinin bulunması, Hazreti İbrahim'in Urfa'da yaşadığına dair inançları biraz daha kuvvetlendirmiştir.<sup>169</sup> Şimdiye kadar henüz doğruluğu kanıtlanmamış olan bu tabletlerdeki bilgilerin varlığı eğer doğru çıkar ve kesinlik kazanırsa, 2000 seneden daha öncelere ait olduğunu ve Hazreti İbrahim'in Urfa'da doğduğunu ve yaşadığını ilmî olarak ispatlayacağı ümit edilmektedir.

9.) Hazreti İbrahim'in nerede doğduğu tarihçiler tarafından kesin olarak bilinmemesine rağmen, Sevad (Babil) ülkesinde doğduğu kesindir. Nitekim amcası Azer'in Harran halkından olduğu söylenilmektedir.<sup>170</sup>

İşte bu doğduğu bölge kabul edilen ve büyük şehir anlamına gelen Sevad ülkesi içinde (Babil ülkesi, Mezopotamya bölgesinde) Urfa şehri de bulunmaktadır. Dolayısıyla Nemrut Urfa'da yaşamaktadır ve yine Hazreti İbrahim'in Urfa'da doğmuş olduğu kuvvet kazanmaktadır.

10.) Urfa'nın Balıklıgöl – Mevlidihalil bölgesinde pagan döneminde bile birçok mabet yapılmış olduğu bilinmektedir. Bu bölgenin İslam'dan önce gerek putperestler tarafından ve gerekse

---

<sup>166</sup> Segal, a.g.e, s. 29

<sup>167</sup> Segal, a.g.e, s.32

<sup>168</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, "Misyoner Papaz George Percy Badger'in Notlarında Urfa", Şanlıurfa 2009, s. 65

<sup>169</sup> Mehmet Oymak, Hz. İbrahim Halilullah ve Urfa, Şanlıurfa 2004, s. 74

<sup>170</sup> Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, Zaman gazetesi İstanbul tarihsiz, III, 452

Hazreti İbrahim'e (a.s) inanan çeşitli dinlerin mensupları olan Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmesi ve bütün bu din mensupları tarafından burada mabetler yapılması manidardır. Bu mabetlerin yapılmış olması, buranın Hazreti İbrahim'in makamı olduğu inancını kuvvetlendirmekte olup, saygı gösterilmesini sağlamaktadır.

Dolayısıyla bütün bu sebepler göz önüne alındığında rahatlıkla diyebiliriz ki, Hazreti İbrahim Urfa'da doğmuş ve Urfa'da ateşe atılmıştır.

\*\*\*

İbrahim peygamberin ateşe atılışı, fakat ateşin onu yakmayışı ve ateş yakıldığı yerin kendinden sonra gül gülistanlık bir mekâna dönüşmesi insanlar arasında unutulmadı. Dolayısıyla Hazreti İbrahim'den dolayı bu olay ve mekân, olaya şahit olan putperestler arasında bile büyük bir şeref ve kutsallık kazanarak nesilden nesile, dilden dile putperestlik devirlerini aşmış, Yahudilik ve Hıristiyanlık dönemlerini geride bırakmış, İslam'a yetişmiş ve devrimize kadar gelmiştir.

*Urfa, nasıl ki İslam fütühatının Anadolu'ya açılan bir kapısı olmuşsa, bin yıllar öncesi de tevhid meşalesinin parladığı ilk şehir olmuştur. Evet... Urfa, Hazreti İbrahim'in Allah'a şirk koşanlara karşı tevhid mücadelesini başlattığı ilk şehirdir.*

Zamanımızda Urfalı, Urfa ile İbrahim Peygamberi gönlünde adeta özdeşleştirmiştir. Çünkü tevhid inancı, Allah'ın birliğini kabul etmektir. Dolayısıyla tevhid düşüncesi, İbrahim Peygamberin küfrün timsali olan Nemrutla mücadelesini hatırlatmaktadır. İbrahim Peygamberin Nemrutla mücadelesi de İbrahim Peygamberin ateşe atılmasını hatıra getirir. Artık bu Urfa, İbrahim Peygamber ve Nemrut üçlü ismi Urfalının gözündeki birlikte canlanmaktadır. Urfalı için bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir.

### **Göllerin ve balıkların kutsallık inancı nereden geldi?**

Zamanımızda bile halkın bazı kesimi tarafından bu göllerin ve balıkların kutsal olduğuna inanılmaktadır. Bu yüzden bu balıkların yenilemeyeceği de söylenilmektedir. Burada hemen şunu hatırlatmakta fayda vardır ki İslam'da bir yere kutsallığı ancak Allah verir. İslam inancına göre sadece sırasıyla Mekke, Medine ve Kudüs şehirleri mukaddestir. Dolayısıyla ne bu göller ve ne de içindeki balıklar kutsal değildir.

Öyle ise bu göller ve balıklar hakkında kullanılan “kutsallık” nereden gelmiş ve niçin verilmiştir? Daha önceki Urfa Paganizmi konusunda da geçtiği gibi Hazreti İbrahim devrinde bütün bu bölgelerde olduğu gibi Urfa’da da halk yıldızlara tapıyorlardı ve bu dinin adına da genel olarak Paganizm deniliyordu. Hazreti İbrahim’in ateşe atılmasından ve Urfa’dan ayrılmasından çok sonraları yakın çevrelerde inanılan **Atargatis (Tar’ata)** kültür ve inancı Bel ve Nabu kültürünün yanında ikinci derecede de olsa Urfa’da da yerleşti. Urfa ağzında Tar’ata olan Atargatis Tanrıçasının aşk ve bereket tanrısı olduğu kabul ediliyordu. Atargatis kültürüne göre bazı sular ve göller kutsal olduğundan içinde yaşayan balıklar da kutsaldır. Onun için bu balıklara dokunulmaz, yakalanmaz ve yenilmez olduğuna dair bir tabu oluşmuştur.<sup>171</sup>

Hazreti İbrahim’den belki yüzlerce sene sonra buradaki pınarlardan göller meydana getirildi ve Atargatis kültü de ancak bundan sonra Urfa’ya girdi. Daha sonra bu inançta olanlar gölleri tam bir düzene sokarak Atargatis inancına uygun kutsallık verdiler. İşte bu bakımdan bu inançtakiler için bu göl ve balıklar da kutsal kabul edilmiştir.

Ne yazık ki bu kutsallık inancı Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık devirlerinde de halkın bazı kesimi tarafından aynen kabul görmüştür. İşte zamanımızda bile halkın bazı kesimi tarafından bu göl ve balıkların kutsal olduğuna inanılması Atargatis inancı devrinden kalmış batıl bir inançtır. İslam’la ve Hazreti İbrahim’le hiç bir ilgisi yoktur. Bu inançta olan kimseler balıkları yiyenlerin hemen orada öleceğine bile inanırlar.<sup>172</sup>

Halen zamanımızda bu göllerdeki sayısız balıklara halk tarafından yem atılmaktadır. Bu balıklar kendilerine yem atılmasına öyle alışmışlardır ki insanların arkasından onları takip ederler.<sup>173</sup>

### **Efsaneye göre Hazreti İbrahim’in (a.s.) ateşe atılması**

Urfa’da halk arasında Hazreti İbrahim’in doğması ve ateşe atılması konusunda gerçekte efsane iç – içedir. Efsaneler, mekânların ve görüntülerin de verdiği bir yorum şekli ile gerçeklerle birleştirilerek

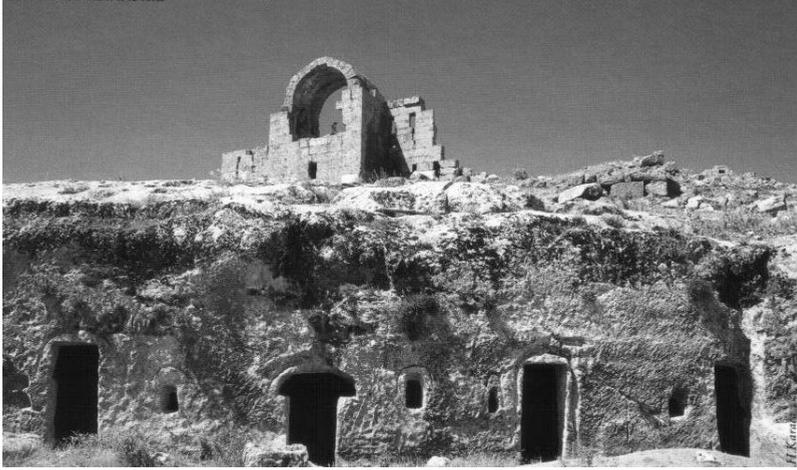
<sup>171</sup> Mehmet Çelik, Edessa’dan Urfa’ya, Ankara 2007, I, 385 - Segal, a.g.e. s. 85

<sup>172</sup> Olivier, Türkiye seyahatnamesi, tercüme Oğuz Gökmen İstanbul 1991, kitap II, s.

119

<sup>173</sup> Jean-Baptist Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör Stefanos Yerasimos, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s.198

anlatılmaktadır. Fakat bunu bilmeyen Urfa halkının bir kısmı, efsanelerin de gerçek olduğunu zannederler. Bu sebeple bu efsanelerle gerçekleri birbirinden ayırmak gerekmektedir.



Urfa'nın güney tepeleri üzerinde Nemrut'un tahtı denilen Der Yakup Manastırı

Rivayete göre Hazreti İbrahim Urfa'nın güneyine düşen ve kalenin olduğu bu sarp kayaların altındaki mağarada doğdu. Zamanın hükümdarı Nemrud'a kâhinleri bu günlerde doğacak bir çocuğun tahtını devireceğini söylemişlerdi. Bu kehanet üzerine Nemrud, o sene doğan bütün erkek çocuklarını öldürtüyordu. Yine rivayete göre 70.000 çocuk öldürüldü.<sup>174</sup> Urfalı Tahir'in yazdığı "Sahaif-i cami el-lataif" adlı kitabında, annesi doğumu yaklaştığı zaman şehrin dışına çıkararak onu bir mağarada doğurdu ve bu sebeple annesi Hazreti İbrahim'i aynı mağarada sakladı. Hazreti İbrahim Nemrut'un ölüm fermanından kurtularak büyüdü ve Cenabı Hak kendisine peygamberlik verdi.

Urfa'nın güneyinde halk arasında Nemrut tepeleri olarak isimlendirilen tepeler vardır. Burada bulunan bir kalıntı yine halk arasında "Nemrudun Tahtı" olarak kabul edilir. Aslında burası "Deyr Yakup" diye adlandırılan bir kilise kalıntısı olup, araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Yine burası araştırmacılar tarafından bir pagan mabedinin kalıntıları olarak da değerlendirilmektedir. Fakat bu pagan

<sup>174</sup> Tahir b. Nebi b. Tahir er-Ruhavi, Sahaifi Cami el-lataif, istinsah eden müderris İshak, Urfa H. 1126, s. 55

mabedinin üzerine sonradan bir manastır yapılmış olabilir diye de düşünülmektedirler. Diyarbakırlı papaz Aziz Günel bu harabe manastırın bir penceresi altında Yunanca ve Süryanice kitabe olduğunu, bu Süryanice kitabede **“Mano oğlu Aryo'nun karısı Gündüz”** yazıldığını kaydetmiştir.<sup>175</sup> Dolayısıyla burada bir mezarın olduğu anlaşılmıştır. Yine böyle bir mezarın bulunması, burada devrin ileri gelenlerine ait başka mezarların da bulunabileceğini göstermektedir. Bu tepe etrafında birçok mağara da bulunmaktadır.

Bu kalıntının varlığı ve adına “Nemrut'un tahtı” denilmesi, halkın bunun hakkında da bir efsane yorumlamasına sebep olmuştur. Rivayete göre Nemrut zamanında bu tepe yakınlarında bulunan Kazane köyünde kazanlarla yemek pişirilirdi. Pişirilen yemek elden ele verilmek suretiyle soğumadan Nemrud'un tahtına getirilirdi.<sup>176</sup>

Bugün hala Urfa iç kalesinin kuzeye yakın yerinde şehre bakan yan yana bulunan iki sütun vardır. Urfa halkının bazısının inandığı Rivayete göre Hazreti İbrahim'i ateşe atmak isteyen Nemrut, bu sütunları mancınık olarak yaptırmış ve onu bu sütunlardan aşağıda yaktırdığı ateşe atmıştır. Oysaki Hazreti İbrahim'in ateşe atıldığı sırada mancınık olarak kullanıldığı söylenen bu sütunlar yoktu. Belki onun devrinde kale bile yoktu. Ama Urfa halkı, mancınık olayının anlatılabilmesine daha kolay geldiği için bu sütunları mancınık kabul etmişlerdir. Hazreti İbrahim'in ateşe atılma olayı, elbette kalenin yapılışından daha önceleri meydana gelmiştir. Kale ve bu sütunlar sonradan yapılmışlardır.

Yine rivayete göre bunların biri Hazreti İbrahim'in adından dolayı “Halilürrahman” diğeri de Hazreti İbrahim'e iman eden ve onun arkasından kendini ateşe atan, Nemrut'un kızı olduğu söylenen Züleyha'nın adından dolayı “Aynüzüleyha” yani “Züleyha pınarı” adını almıştır. Yine Züleyha isminin Nemrud'un annesi “Sulha”dan da gelmiş olduğu düşünülmektedir.

Yabancılar arasında Hazreti İbrahim'in beşiğinin ve mezarının Urfa'da olduğunu söyleyenler dahi bulunmaktadır.<sup>177</sup> Dolayısıyla bunların arasında Hazreti İbrahim'in Urfa'yı koruduğu inancı bile yaygındır. Yine buradaki bir kuyuya Arapların “İbrahim'in Gölü” dedikleri söylenildiği gibi “Hazreti Yakub'un Çadırı”nın da Urfa'da

<sup>175</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 95 – Segal, a.g.e, s. 63

<sup>176</sup> Mehmet Oymak, Hz. İbrahim Halilullah ve Urfa, Şanlıurfa 2004, s. 84

<sup>177</sup> W.A. Wigram – Edgar T.A. Wigram, İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam, İstanbul 2004, s. 36

korunduğu ve imparator Antoniyus zamanında yıldırım çarpması sonucu yok olduğu da söylenilmektedir.<sup>178</sup>

\*\*\*

### **İslam inancına göre Hazreti İbrahim'in ateşe atılması:**

Cenabı Hak, yıldızları kendilerine ilah edinen kavmi arasında Hazreti İbrahim'e gök cisimlerini iyice tanıtmak ve onların sadece birer yaratık olduklarını öğretip, bilgilendirmek istedi. Böylece Allah (c.c), Hazreti İbrahim'i kesin kudretine inandırmak, mutmain etmek için ona göklerin ve yerin melekûtunu (büyük ve harikulade muhteşem varlıklarını) gösteriyordu.<sup>179</sup> İşte bunun için önce ona gök cisimlerini tanıttı. Çünkü Yaşadığı bölgedeki halk yıldızlara tapıyorlardı. Dolayısıyla Cenabı Hak, halkın yıldızlara tapması alışkanlığının yanlışlığını öğretmek için ona bazı alametler gösterdi ve Hazreti İbrahim:

—“Üzerine gece basınca bir yıldız gördü. Budur benim rabbim dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi. Ayı doğarken görünce, budur rabbim dedi. O da batınca: Rabbim bana doğru yolu göstermeseydi, elbette sapan topluluktan olurdum, dedi. Güneşi doğarken görünce: Budur rabbim, bu daha büyük, dedi. O da batınca dedi ki: Ey kavmim ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben yüzümü tamamen gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben O'na ortak koşanlardan değilim”<sup>180</sup> dedi. Böylece İbrahim peygamber bütün bu gök cisimlerinin Allah'ın yarattıkları varlıklar olduklarını anladı. Bu varlıklar yerine, bunları yaratan Allah'a kulluk etmek gerektiğini öğrendi.

O dönemlerde Urfa ve çevresi yıldızlara tapınma dini olan Pagan (putperestlik) dininde idi. Allah İbrahim peygambere, yıldızlara tapan Nemrut'u ve kavmini Allah'a imana çağırmasını emretti. İbrahim Peygamber de bu emri yerine getirerek Nemrut'u Allah'a imana çağırırdı. Fakat Nemrut ona inanmadığı gibi kendi ilahlığını ileri sürdü. O zaman baharın ilk gününde halk, Nevruz bayramını kutlamak için kırlara çıkarlardı. Hazreti İbrahim, Nemrut'un ve halkın putperestlere mahsus böyle bir bayram günü şehir dışına gittiği bir sırada onun mabedinde ki putları kırmış, baltasını da büyük putun boynuna asmıştı. Bunun üzerine putlarının intikamını almak isteyen Nemrut bunu ancak İbrahim'in yapacağını söyleyerek, Hazreti İbrahim'i ateşe atmak için onu, İbni

<sup>178</sup> E.R. Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 21

<sup>179</sup> Kur'an-ı Kerim,(6) En'am suresi / 75

<sup>180</sup> Kur'an-ı Kerim, (6) En'am suresi / 76, 77, 78, 79

Saad'ın kaydına göre bu günkü Mevlid-i Halil Camiinin bulunduğu yerin üzerinde bulunan mağaralardan bir mağarada yedi sene hapsetti.<sup>181</sup> İçlerinde rahatlıkla aylarca yaşanabilecek derinlikte olan bu mağaralar, halen mevcudiyetlerini korumaktadırlar.

Evet, gerçekten Hazreti İbrahim mancınkla ateşe atılmıştır ama sözü edilen bu sütunlarla değil, tepenin üzerinde ve sütunların yerinde başka bir mancınık yapılarak, onunla ateşe fırlatılmıştır. Fakat Cenabı Hakk'ın (c.c.) ateşe:

—“*Ey ateş! İbrahim'in üzerine serin ve selamet ol*”<sup>182</sup> emrini vermesi üzerine, ateş hemen sönmüş ve yerini huzur verici, serin ve gülistan bir mekân almıştır. Böylece Hazreti İbrahim bu güzel yere, güllerle kaplı adeta cennet bahçelerinden bir bahçeye inmiştir.<sup>183</sup> Hâsılı İbrahim peygamber kendisini yakmayan, yaşanılabilir bir ortam ve mekâna inmiştir.

Muhakkak bir anda çevresinde bir gül gülistan olduğu düşünülmemeyeceği gibi hemen içinde balıklarla dolu bir gölün meydana gelmiş olduğu da düşünülemez. Ancak sönen ateşin yerinde İbrahim peygamberden ne kadar olduğunu bilemediğimiz bir zaman sonra iki pınar fışkırmış ve suları toplanarak göl halini almıştır.

\*\*\*

Bu duruma göre Hazreti İbrahim, Nemrud'un ateşinden kurtulduktan sonra Harran'a giderek orada bir müddet yaşadı. Memleketinde kendisine iman eden olmuş muydu? Öyle sanılıyor ki birkaç kişi dışında kendisine inanan olmamıştır. Urfalıların çoğunluğu Nemrud'un yanında yer almış, İbrahim de memleketinden ayrılmak durumunda kalmıştır. Zaten Harran'da yakın akrabaları da vardı. Onun için yol üzerinde olan Harran'a gitti. Harran'da Hazreti İbrahim'in yaşamış olduğu kitabı Mukaddes'te de zikredilmektedir.<sup>184</sup> Harran'da kendi adına yapılmış bir mescit ve oturduğu zaman sırtını dayadığı bir taşın olduğu söylenilmektedir. Ünlü İslam gezgini İbni Cübeyr, 1184 senesinde Harran'ı ziyaret ettiğinde, Harran'ın 25 km. kadar güneyinde içinden bir pınarın çıktığı ve Hazreti İbrahim'in Hazreti Sara ile burada oturarak Allah'a ibadet ettiği kutsal makamının olduğunu da

<sup>181</sup> İbni Saad, a.g.e, I, 46

<sup>182</sup> Kur'an-ı Kerim, (21) Enbiya suresi / 69

<sup>183</sup> Tahir b. Nebi b. Tahir er-Ruhavi, Sahaifi Cami el-lataif, tercüme Abdurrahman b. Muhammed, istinsah eden İshak, Urfa H. 1126, s. 56

<sup>184</sup> Segal, a.g.e. s. 29

söylemektedir.<sup>185</sup> Daha sonra Hazreti İbrahim Filistin'e doğru yola çıktı. Filistin'den de Mısır'a geçmiştir. Mısır Firavunu ile de görüşmüş ve Firavunun, İbrahim'in çok güzel olan hanımı Sara'yı haremine katmak istemesinden dolayı<sup>186</sup> Hazreti İbrahim Filistin'e geri dönmüştür. Bu Firavunun, Mısır'ın hangi firavunu olduğu bilinmemektedir. Bazı İslam kaynaklarında Yahudilerin Hazreti Musa önderliğinde Mısır'dan çıkışının M.Ö.13.-12. yüzyıl olan<sup>187</sup> Ramses II (M.Ö. 1302- 1212) devrinde olduğu kaydedilmektedir. Bu kabul edilirse Hazreti İbrahim'in Mısır'a gelişi bu tarihten bir o kadar sene daha gerilere yani M.Ö 3000 – 2000 yıllarına uzanmış olur. Çünkü aradan sayısını bilmediğimiz kadar nesil geçmiştir. Daha sonra Cenabı Hakk'ın kendisine vahyetmesi üzerine Hazreti İbrahim ikinci hanımı Hacer ve oğlu İsmail'i o zaman henüz boş olan Mekke topraklarına götürerek bırakmıştır. Sonra da Cenabı Hakk'a şöyle dua etmişti:

—“**Rabbimiz, ben çocuklarımdan bazısını, senin Beyti Haram'ının yanında, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz, namazı kılsınlar diye (böyle yaptım). Artık sen de insanlardan bir takım gönülleri, onları sever, (onlara koşar) yap ve onları çeşitli meyvelerle besle ki (sana) şükretsinler.**”<sup>188</sup>

---

<sup>185</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 22

<sup>186</sup> Zeyneddin Ahmed Zebidi, Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi, tercüme Kamil Miras, Ankara 1971, IX, 113 – Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974, tekvin bab 12, s. 10 -11 – İbnü'l-Esir, el-kamil fi't-Tarih Tercümesi, çeviren Abdullah Köşe, İstanbul 1989, I, 92

<sup>187</sup> Şaban Kuzgun, a.g.e, s. 41

<sup>188</sup> Kur'an-ı Kerim, (14) İbrahim suresi / 37

## HAZRETİ İBRAHİM'DEN SONRA URFA

Timur Han'ın (ölüm.1405) Urfa'yı zapt ettiği sırada, Timur Han devletinin tarihini yazan Nizamüddin Şamî de yazdığı "Zafername"sinde Urfa'nın, Nemrut'un bina ettirdiği bir şehir olduğunun söylenildiğini nakletmektedir. Timur Hanla birlikte Urfa'ya gelen Nizamüddin Şamî, Urfa'yı ve Hazreti İbrahim'in ateşe atıldığı yeri görmüş, halkla görüşmüş ve Nemrut'un Hazreti İbrahim'i burada ateşe attığını, fakat Hazreti İbrahim yanmadığı gibi ateşin ortasında bir pınarın çıktığını da halkın ağzından anlatmıştır.<sup>189</sup>

Hazreti İbrahim'in Urfa'da doğduğu, Urfalılar arasında o kadar kesinlik kazanmıştır ki Urfalı şair Nâbî de bir gazelinde bunu şu mısralarla dile getirmiştir.

*Sanma erbab-ı mesaviye müsaviyiz biz  
Sûzen-i fikirle leb-dûz müsaviyiz biz  
Merdum-i âlem-i süfliden edüp kat'i ümmid  
Çeşm-i du zinde-i imdad-ı semaviyiz biz  
Mihnet-i devleti andıkça teselli buluruz  
İllet-i reşke hakimane müdaviyiz biz  
Ma'na-i fahr u mübahat nedir bilmeziz  
Ders na-hande teklif-i deaviyiz biz  
Bağ-ı kevnin ne usulun ne fûruğun biliriz  
Gerçi kim tohum gibi cümleyi haviyiz biz  
Gördük ancak mey-i gülrenk leb-i hubanda  
Dehen-i gayrden ol lezzeti raviyiz biz  
Hâkimiz mevlididir hazreti İbrahim'in  
Nâbiyâ rast makamında Ruhaviyiz biz.*<sup>190</sup>

"Bizim kötü kimselerle aynı düşüncede olduğumuzu sanma, biz sadece ağızları diken (yeri geldiğinde hak ettiği cevabı veren) fikir iğnesi gibiyiz."

"Bizim süfli, aşağılık dünyanın insanından bir ümidimiz yok. Yaşamak için iki gözümüz göklerde Allah'tan yardım beklemekteyiz."

"Devletin bize yaptığı eziyeti, haksızlığı hatırladıkça ancak teselli buluruz. Çünkü biz kıskançlık hastalığını hakimane tedavi ediciyiz."

<sup>189</sup> Nizamüddin Şamî, Zafername, çeviren Necati Lugal, Ankara 1949, s. 178

<sup>190</sup> Yusuf Nabi, Külliyat, divan, rûbai bölümü, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1292 (miladi 1875), s. 90

“Biz kibir ve övünmenin manası nedir bilmeyiz. Sadece dersini okumayanları müdafaa edenleriz. Onlara yol göstericileriz.”

“Biz dünyanın ne aslını, ne de ondan türeyenleri biliriz. Amma bir tohum gibi bütün her şeyi içimizde toplarız.”

“Biz, şarabın tadını başkasının ağzından rivayet ediyoruz. Ancak şarabın gül gibi kırmızı rengini güzellerin dudağında gördük. (Çünkü biz şarap içmeyiz. Onun lezzetini tasvir ettiğimiz için bizim de şarap içtiğimizi zannetmeyin.)”

“Bizim toprağımız (yurdumuz), Hazreti İbrahim'in (a.s) doğduğu yerdir. Ey Nabi! Biz rast makamında (gerçekten, doğrulukta) olan, (kimseyi aldatmayan) Urfalılarız.”

Demek suretiyle kendisinin, kimsenin kötülüğünü istemeyen, devletten ve başkasından yardım beklemeyen, ancak Allah'tan yardım bekleyen, sadece insanların iyiliğini düşünen, şarabın bile tadını başkasının ağzından duyarak anlattığını söyleyen bir kimse olduğunu ve doğum yerinin bu vasıflarla vasıflanmış Hazreti İbrahim'in doğduğu Urfa olduğunu anlatmaktadır. Öyle görülüyor ki Nabi, bu vasıflarla da gerçekten Urfalı olmakla övünmektedir.

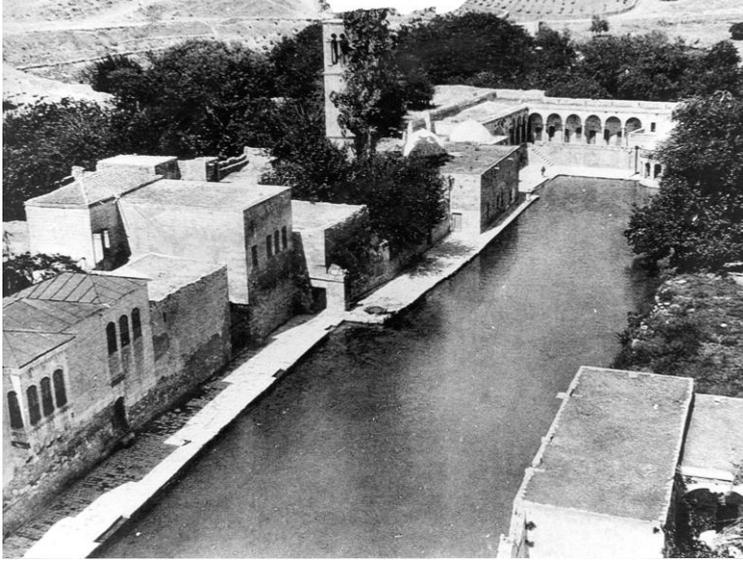
Gazelin bu son beytinde ki rast (doğru) ve Ruhavî (Urfalı) kelimelerinin, tenâsüb yoluyla ortaya çıkan ve birer müzik makam adı olan ikinci manalarının ancak bir musiki-şinas'ın bilebileceği şekilde ustalıkla kullanıldığı, dolayısıyla Nabi'nin iyi bir müsikî şinas olduğu da kabul edilmektedir.<sup>191</sup>

Urfalı şairlerden Ömer Nüzhet'in de Hazreti İbrahim hakkında söylediği manzume şöyledir:

Komaz bus-i dehane ebruvani dal-ı hançerde  
Ne denlü ra-yi lütfiyle gönül olsa tekâpude  
Sefa-yi sine mikdarıncadır tesir-i güftarın  
Bu suret böyledir mirat-ı tuti-i suhangude  
Yine gülzar eder fikr-i cemali **Nüzhet** İbrahim  
Seni firkatle şimdi etse ilka nar-ı Nemrud'e<sup>192</sup>

<sup>191</sup> Meserret Dirioz, Nâbî Divanı, İstanbul 1994, s. 269

<sup>192</sup> Ömer Nüzhet, Divan, s. 53/a



Halilürrahman camii ve gölü, yanındaki evler yıkılmadan önce

Devrimizin âlimlerinden Üstad Bediüzzaman Said Nursi de Urfa'yı bir ziyareti sırasında, Urfa'nın İbrahim Halilullah'ın menzili olduğunu söylemiştir.<sup>193</sup> Zaten bu inançtan dolayı bu küçük bölgede beş cami ve birkaç tekke ve zaviye yan yana yapılmıştır. İslamiyetin Urfa'ya girişinden sonra burada Hazreti İbrahim'in adına iki cami yaptırılmıştır. Bunlardan biri Halilürrahman Camii, diğeri Mevlidihalil camiidir. Devrinin meşhur mutasavvıfı Mevlana Halid (k.s.) Urfa'ya geldiğinde Halilürrahman camiini ziyaret ettiğinde camiin duvarına yanaşarak dua etmişti. Kendisine niçin böyle yaptığını soranlara

—Camiin altındaki her şeyde yağma ve zulüm kokusu vardır, duvarı hariç demişti.<sup>194</sup>

Daha gerilere gidecek olursak, pagan mabetleri, kiliseler ve havraların da bu bölgede çok yapılmış olduğu görülmektedir. Bu kadar değişik inançlara ait mabetlerin bu bölgede yapılmasının sebebi, bu bölgede bütün bu inançlara kaynaklık eden bir inancın, İbrahim peygamberin tevhit inancının varlığıdır.

<sup>193</sup> Bediüzzaman Said Nursi, Emirdağ lahikası, İstanbul 1960, II, 156

<sup>194</sup> Abdülmecid Hanî, el-Hadaikü'l-Verdiye, çev. Abdulkadir Akçipek, İstanbul 1986, s. 937

Evet, böyle bir yerde İnsanın, bir peygamberin gezmiş olduğuna inandığı bir mekânda binlerce yıl sonra bile olsa kendisinin de gezindiğini, dolaştığını düşünmesi, sanki o an bizzat peygamberin huzurundaymış ve onunla birlikte geziniyormuş, adeta ona arkadaşlık ediyormuş hissini vermektedir. Bu yüzden manevî âlemlere dalmakta, kendine bir çeki düzen vermeye çalışmakta bundan haz duymaktadır. Hele, Hazreti İbrahim peygamberin doğduğu kabul edilen bu mağaranın üstünde ve camiin sırtını dayadığı kayaların içinde bulunan daha başka mağaraların varlığı da bu bölgenin manevî havasını yoğunlaştırmakta, insanların ruhlarına bir haz ve manevî bir ferahlık vermektedir. Çünkü bu mağaralar Cumhuriyet devrine kadar bazı zahid ve tasavvuf ehlinin “çille” veya “erbain” denilen inzivaya çekildikleri yer olarak da kullanılmıştır. Dolayısıyla Mevlid-i Halil Camiinin üstündeki kayalıklar arasında olan bu mağaralara halk arasında “Kırklar Mağarası” ismi verilmiştir. Böylece buraya yoğun bir tasavvufî hava hakim olmuştur. Bu topraklarda gezinenler, bu mağaralardan halen Kadirî dervişlerinin zikir seslerini duyar gibi olmaktadırlar.

Hazreti İbrahim (a.s.)'in adına yaptırılan Mevlidihalil camiin avlusunda birçok mutasavvıfın mezarları da bulunmaktadır. Başta Kadiri olmak üzere çeşitli tarikatlara mensup olan bu sofî mezarlarının bulunması, buraları tarikat mensuplarının ve halkın yoğun bir şekilde ziyaret etmelerine sebep olmakta, bu da mekânın hem manevi zenginliğini arttırmakta hem de daha bir hareketlilik vermektedir. Halktan birçok kimsenin de aile mezarlıkları buradadır. Dolayısıyla günün birçok saati kalabalık olan bu cami avlusunda, bilhassa namaz saatleri sırasında çeşitli dua ve zikir sesleri de yankılanmakta, insanların ruhunu süslemekte, manevi duygulara sokmaktadır. Ayrıca sabah, ikindi ve yatsı namazlarından sonra bir Kadirî şeyhi olan Dede Osman Avni Efendinin müntesipleri tarafından bu camide yapılan Kadiri zikri de bu manevi havayı oldukça zenginleştirmektedir.

Cami avlusunun güney tarafında ki türbede bulunan mezarların üzerine yazılmış mersiyeler de okuyanları derin düşüncelere daldırmakta, dünyayı unutturup, ahiret âlemine gark ettirmektedir. İşte bu mezarlarda yatan Seyyid Muhammed Tayyib Derviş ve Derviş Hüseyin'in 1865 tarihli ilgi çekici mezar kitabesi:

*Devr edüp geldim cihane benden devran ola  
Ben gidem bu ten sarayı yıkılıp viran ola  
Cuş edüp umman-ı can cismüm gemisin dağıla  
Yerler altında bu benim hâk ile yeksan ola  
Kabrim dostlar gelüp fikr ede(ler) ahvalimi  
Her biri bilmekte halim valih ü hayran ola  
Her taraftan nar u bad u ab u hâk eyler hücum  
Benliğim anlar alup bu varlığım talan ola  
Dağıla terkebim cismim otuz iki harf ola  
Nokta-i sırrım kamunun gevherine kân ola  
Bu vücudum dağı kalka atıla yünler gibi  
Şeş-cihâtım açıla bir haddi yok meydan ola  
Her kim bu **Niyazi-i derdimendi** ol zaman  
Okusun bu sözleri kim sırrıma mihman ola.<sup>195</sup>*

Manzumeye baktığımız zaman ezcümle şunları anlayabiliriz:

“Ben bu dünyaya, (ana rahmine düşerek, önce bir et parçası, sonra bir cenin ve sonra çocuk olarak doğmak suretiyle) döne döne (şekilden şekle girerek) geldim.<sup>196</sup> Böylece benim bu hareketimden zaman denilen mefhum meydana geldi. Ben gidince, ruhum bedenimden çıkınca, bu vücudumun sarayı yıkıldı viran oldu.”

“Can deryası coştı, bedenimin gemisi parçalandı, dağıldı. Böylece bu bedenim de yeraltında toprak olup, yerle bir oldu.”

“Dostlar kabrim gelip, bu toprak olan halimi düşünerek durumumu anladıktan sonra her biri benim bu halimi görüp hayranlıklarını ve şaşkınlıklarını gösterdiler. (Vahlar olsun bana; İşte benim bu halimden dostlarım ibret alsınlar, ders çıkarsınlar.)”

“Bu görüşleri sonucu bana her taraftan şu dört unsur olan ateş, rüzgâr, su ve toprak saldırdı. Bunların her birinin vücudumun bir parçasını kaçırp talan ettiklerini sadece benliğim anladı.”

“Bir madde olan cismimi meydana getiren terkipler ölüm sonucu dağılarak, vücudum otuz iki parçaya ayrıldı. Sırrımın noktası halkın cevherine kaynak oldu.”

<sup>195</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, ŞURKAV Yay. Şanlıurfa 1996, s. 124

<sup>196</sup> Kur'an-ı Kerim, (23) Müminun suresi, 13–14 (sonra onu sağlam bir yerde (ana rahminde) bir nutfeye (hakir bir damla sudan süzölmüş hulasa) olarak yerleştirdik. Sonra o nutfeyi bir alaka olarak yarattık, sonra o alakayı bir mudga olarak yarattık. Sonra bu mudgayı bir takım kemikler halinde yarattık, sonra bu kemiklere bir et giydirdik. Sonra onu başka bir yaratılışla (insan olarak) meydana getirdik. İşte yaratılanın en güzeli olan Allah, ne yücedir.)

“(Kıyamet günü herkesin mezarından kalkma emri geldiği zaman), bu dağ gibi olan vücudum ve vücudum üzerindeki dağlar yün gibi atıldı. Dört bir taraf tamamen açılarak, uçsuz bucaksız dümdüz mahşerî bir meydan oldu.”

“Her kim benim bu sırrımı anlamak isterse, bu dertli Niyazi'nin mezarındaki bu sözlerini, mısralarını okusun.” Demek suretiyle tasavvufî bir şekilde ölümü, vücudun çürüyerek toprağa karışmasını, mahşeri ve kıyameti tasvir etmiştir.

Tasavvuf edebiyatının büyük ustalarından ve Halveti tarikatı şeyhi **Niyazi-i Mısri**'nin (1618–1694) olan bu şiir, nüshalar arasındaki farktan dolayı bazı kelimeleri değiştirilerek bu mezar taşına yazılmıştır. Zamanla taşta ki yazının da bozulması sonucu mezar kitabesi biraz daha bozuk bir hal almıştır. Dolayısıyla 1997'de hazırlamış olduğum “Şanlıurfa Mezar Taşları”nda ki yanlış okunan dört kelimeyi de “Niyazi-i Mısri Divanı”ndan düzelterek, ancak değişik nüshalardan dolayı meydana geldiğini sandığımız kitabeldeki değişikliklerini ise aynı bırakarak yazdık. Niyazi-i Mısri'nin bu şiirinin diğer beyitleri de şunlardır:

*Cümle efkâr u havassım haşr ola bu arsada  
Kalkalar hep yeniden sankim baharistan ola  
Yevm-i tüblâdır o gün her mana bir suret giyer  
Kim nebat u kimi hayvan kimisi insan ola<sup>197</sup>*

“Bütün düşüncem ve özelliklerim bu meydana haşr olur. Yeni bir baharın başlaması gibi bütün herkes yeniden kalkar ve böylece yeni bir diriliş olur.”

“O gün, yeniden diriliş ve devir günüdür. O gün, vücutları toprak olmuş çeşitli canlılar kendi suretlerine girerler. Bu suretlerin kimi bitki, kimi hayvan ve kimisi de insan suretinde dirilirler.”

Anlamını veren bu beyitlerle tamamlanmaktadır. Her halde bu iki beyit taşta sığmadığı için yazılmamıştır. Bu şiir ve buna benzer şiirler, Urfalıların başka şehirlerdeki mutasavvıf ve şairlerle irtibatlı olduklarını da göstermektedir.

Bu camiin mezarlığında yine Kadiri dervişi Muhammed Ali Hocanın 1894 tarihli ilgi çekici mezar kitabesi de şöyledir:

<sup>197</sup> Dr. Kenan Erdoğan, Niyazi-i Mısri Divanı, Ankara 1998, s. 169

*Genc-i menba'ı muhabbet salikân-ı Kadirî  
Reh-i vakıf-ı aşkıkan tarikat-ı Kadirî  
Badehu merhum el-merhum ve zat-ı muhterem  
Dar-ı bekaya azm edüp bendegân-ı Kadirî  
Namı Meccd-i Ali şöhetidir ona kâfi  
Destiyle hazreti Sultanü 'ş-Şeyh-i Kadirî  
Rahmetinle yargıla ey padişah-ı Zü'l-Celal  
Bu fakir-i abd-i aciz dervişan-ı Kadirî  
Yazsunlar şefaata ile ehli beytin aşkına  
Cennet içre kıl sefasın intisab-ı Kadirî*<sup>198</sup>

Kadiri tarikatı dervişlerinden olan bu zatın kitabesinde: “Kadiri tarikatının salikleri sevgi kaynağının hazinesidir. Âşıkların durdukları yol yine Kadiri yoludur. Dünyadan ahirete göçen bu muhterem zata ve daha önce vefat eden Kadiri dervişlerine Allah rahmet etsin. Kadiri şeyhlerinin sultanının eliyle Şerefli Ali'nin (R.A) şöhetü ona kâfidir. Ey celal sahibi olan padişah, Kadiri dervîşi olan bu aciz kulunu rahmetinle yargıla. Ehli beytin aşkına ona şefaata yazılsın. Ya Rabbi, Kadiri tarikatına intisap edenleri cennet içinde mutlu kıl.” Denilmekte ve Allah'tan mağfîret dilenmektedir.

Bu mersiyeleri görüp de insanın tefekküre dalmaması, kendini bunlarda ki anlama kaptırmaması mümkün mü? Öyle ya! Yakarışlar, yakarışlar. Adeta burası dünya ile ilişkilerin kesildiği bir yerdir. Burada uhrevî bir hava esmektedir. Burası sessizliği ile insana gerçeği gösteren mekândır.

1952 senesinde Urfa'nın büyük meşâyihinden Nakşibendî Şeyhi Şeyh Müslim Hafız Efendi (1884–1958) Mevlid-i Halil Camiinin tamiratını ve bahçe düzenlemesini yaptı. Cami avlusunun etrafına revaklar yaptırdı, üç köşesine de birer küçük minare diktirdi. Avlunun ortasından geçen suyun akışına güzel bir şekil verdirdi. Camii avlusunun kuzey tarafına da iki türbe yaptırdı. Bu türbeleri,

- Sizin için mi, başkaları için mi yaptırdınız? Diye soranlara da;
- Hayır, benim değil, sahibi yakında gelecek demişti.

Nihayet, 1960 senesinde Urfa'da vefat eden Bediüzzaman Said Nursi'yi (r.a.) Mevlidihalil camiinin avlusunda Şeyh Müslim Hafızın yaptırdığı bu türbeye defnettiler. Onun da buraya defnedilmesi,

<sup>198</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, ŞURKAV Yayınları Şanlıurfa 1996, s. 132

öğrencileri ve sevenleri tarafından ziyaret edilmesi de bu mekâna ayrı bir ruhaniyet zenginliği ve değişik bir manzara katmıştır. Fakat vefatından üç veya üç buçuk ay kadar ve 27 Mayıs 1960 ihtilalinden de az bir zaman sonra bir gece, ihtilali yapanlar tarafından bu zatın mezarı açılmış ve cesedinin uçakla bilinmeyen bir yere götürülmüş olduğu, ancak sabahleyin duyuldu. Bunun üzerine öğrencileri Bediüzzaman Said Nursi'nin defnedildiği yerin etrafını düzenleyerek, tekrar bir türbe şekli verdiler. Böylece mezar yerinin belli kalmasını sağladılar.

Evet, O yüce peygamber İbrahim (a.s.)'in içinde yaşadığına inanıldığı Urfa ve Onu seven Urfalılar, kendi topraklarında misafir ettiği bu büyüklere, İbrahimî sevgi ve saygısını, İbrahim dostluğunu daima göstermiştir.

Böylece Urfalı, henüz ilmî olarak kabul edilmiş olmasa bile Urfa toprakları üzerinde doğduğuna, büyüdüğüne, gezdiğine, dolaştığına hâsılı acı ve tatlı günler yaşadığına ve ateşe atıldığına inandığı bu yüce peygamberin hatırasını unutmamış, onun hatırasına saygı göstermiştir. Öyle ki cismiyle, ruhuyla bu peygambere tabi olmuş ve onun izlerinin bulunduğu bu topraklarda yüce peygamberin hemşehriliğine yakışır bir tarzda yaşamaya çalışmıştır. Urfalı mümin, daha o günlerde bile o yüce peygambere saygısını göstermiştir.

\*\*\*

İşte bu yüzdendir ki Urfa'nın bilhassa bu bölgesinde her zaman bir manevî hava hâkimdir. Bu duygularını dile getirmek için Urfa şairleri şiirler söylemişler, duygularını şiirlere dökmüşlerdir. Onun için Urfa şairleri tarafından gerek Hazreti İbrahim'e (a.s.) olsun, gerek Hazreti Muhammed (s.a.s.) ve ehli beyte olsun naatlar, methiyeler ve ağıtlar yazılmıştır. Tabi Hülafai Raşidîn hakkında da yazılan şiirler az değildir.

Bu ruhanî havaya örnek olan bir yakarışı da Urfalı şair **Remzi** (1875–1924) yine Urfalı şair **Kani**'nin (1845-?) naat'ına yazdığı tahmisle şöyle dile getirmiştir.

*Ne ulviyet ki vassafın Huda'dır Ya Resulallah  
Vücutun şems-i taban-ı hüdadır Ya Resulallah  
Ki sensiz hali kevneynin hebadır Ya Resulallah*

*Gubar-ı makdemin kehl-i ciladır Ya Resulallah  
Gözümde hâk-i pâyin tutiyadır Ya Resulallah*

*Küdumun nurdan arş-i azime saye salmıştır  
Melaik hayret ender hayret olmuş fikre dalmıştır  
Bakup Namus-i ekber suret-i bi-can kalmıştır*

*Şeb-i mi'raçda nalin-i şerifin nakşin almıştır  
Biri meh diğeri mihr-i semadır Ya Resulallah*

*Cila vermezse hâk-i pâ-yi rahın çeşm-i nemnâke  
Fiğanım velvele endaz olur ayyuk-i eflâke  
Reh-i aşkta cismim zerre zerre ferş olup hâke*

*Gubarım ruzigar etmezse semt-i ravza-i pâke  
Dem-i mahşerde de halim fenadır Ya Resulallah*

*Kemal-i şermle eşk-i nedamet dide-i terde  
Kapunda arz-ı hal etmek diler bu abd-i kemter de  
Olursa cürmümün evrakı ger meydan-i küsterde*

*O denli mücrimim zerre sevabım varsa defterde  
Ya sehv-i kâtiban ya iftiradır Ya Resulallah*

*Değil ihlâs ile **Remzi**-i kemter kaim ve saim  
Heman şayan-i avf ü merhamet bir bende-i âsim  
Hulasa Hazret-i zi-şan ki malumudur bu halim*

*Şefaât mücrime derler meseldir söylenür daim  
Kulun **Kâni** de bir aciz gedadır Ya Resulallah<sup>199</sup>*

Manzumedede şu anlam ifade edilmektedir:

“Ya Resulallah! Bu ne yüceliktir ki vasfını öven bizzat Cenabı Hak'tır. Senin varlığın parlayan bir hidayet güneşidir. Sensiz her iki

<sup>199</sup> Bir medrese öğrencisinin not defteri, s. 191 (Kendi arşivimizdeki elyazması)

cihanın da varlığı boştur, önemi yoktur. Ayağının tozu göze çekilen sürmenin parlaklığını veren cilasıdır. Ayak bastığın toprak ise gözüm için bulunmaz bir ilaçtır, Ya Resulallah.”

“Dünyaya gelişin yerden göğe kadar nurdan bir gölge salmıştır. Bundan dolayı melekler şaşkınlığa düşmüş, düşünceye dalmışlardır. Cebrail bile sana bakarken cansız bir resim gibi kalmıştır. Ay ve güneş ise Miraç gecesinde senin takunyalarının şeklini almıştır. Ya Resulallah”

“Eğer senin yolunun temiz toprağı yaşlı gözlere cila vermezse, feryat ve figanım ayyuka (göğün en üst katındaki yıldız) çıkan vaveyla olur. Senin aşkının yolunda zerrelere şeklinde toprak haline gelen vücudum yerlere serpildikten sonra, o toprağı eğer rüzgâr senin temiz ravzana taraf savurmazsa, mahşer gününde de halim kötü olur Ya Resulallah.”

“Günahlarımın yazılı olduğı sayfalar mahşer gününde çıkarıldığı zaman, bu alçak kulun utanma olgunluğunda bulunan yaşlı gözünün pişmanlık gözyaşlarıyla kapında halini arz etmek istiyor. Şöyle ki, ben o kadar günahkârım ki eğer defterimde zerre kadar sevabım olursa, ya kâtiplerin yanlışlığıdır veya bana bir iftiradır Ya Resulallah.”

“Hakir **Remzi** namazında ve orucunda ihlâslı değildir. Ancak ben af ve merhamete layık bir günahkâr kulum. Hâsılı halim hazreti Zîşana malumdur. Ya Resulallah! Daima günahkâra şefaât istemesi söylenilir. Kulun **Kâni** de bir aciz dilencidir, şefaât et, Ya Resulallah.”

Bütün bu yakarışlar, methiyeler hep Allah ve Resulüne olan sevgiyi göstermiyor mu? Şüphesiz, içten gelen samimi bir duygu ile yazılıp bir tarafa bırakılan bu şiirler, Allah resulüne olan o yüce aşkın bir tezahürüdür. İşte bunun gibi burada hepsini yazamayacağımız kadar çok methiyelerle sevgilerini dile getiren Urfalı şair vardır.

\*\*\*

Urfa Ulu camide senelerden beri her seher Kur'an-ı Kerimden bir cüz okunur. Halen bu devam etmektedir. Ben de 1980'li yıllarda Ulu camiye yakın mahallede otururken Ulu Camiye sahurda bu mukabeleyi dinlemeye giderdim. Cüz takip etmeye gelenler arasında dikkatimi çeken bir kişi de vardı. Orta yaşlı olan bu zat Kur'an-ı Kerim okunuşu sırasında devamlı ağlardı. Benim bazen gözlerim Kur'an'ı takip etmekten ayrılır, bu zata daldı. Nereden bu kadar gözyaşı gelirdi bilemiyorum. Öyle ki hafız efendi Kur'anı okumaya başladıktan bir müddet sonra bu zatın gözlerinden sessizce boşanan yaşlar yanaklarından aşağı süzülürdü. Bir elindeki mendille de devamlı gözyaşlarını silerdi. Adamın mendili devamlı Kur'anı üzerine koyduğu

rahlenin kenarında dururdu. Gözyaşları gözlerini her doldurduğu zaman o, mendilini eline alır ve yüzünü gözünü siler tekrar Kur'an-ı kerimi takip ederdi. Cüz tamamlanıncaya kadar mendili sırlı sıklam olurdu. O kadar gözyaşı nereden geliyordu, anlamıyordum. Fakat bu ağlama sırasında kesinlikle sesi çıkmazdı. Sadece su gibi yaş boşanırdı. Adeta gözleri pınar olmuş ve bu pınardan gözyaşı akar olmuştu. Onun bu ağlamasına Kur'an-ı Kerimin manasını anlaması sebep olabilir miydi? Belki, ama Kur'an-ı Kerimin manasını anladığını sanmıyorum, çünkü Arapçası yoktu. Ama insanın Allahu Taalaya yaklaşmasında Kur'an-ı kerimi okurken, onu anlamakla anlamamak arasında bir fark yoktu ki...

İmam Ahmed ibni Hanbel (780–855) bir gece rüya âleminde Cenabı Hakk'a:

—Ya Rabbi! Sana yakın olanları, yaklaştıran vasıtalar arasında en değerlisi nedir? Diye sordu. Cenab-ı Hak şöyle buyurdu:

—Kelamımı okumak... İmam Ahmed tekrar soruyor:

—Anlayışla mı, anlayışsız mı? Cenab-ı Hak:

—Hem anlayışlı, hem anlayışsız... Diye buyuruyor.<sup>200</sup>

Evet, sözünü ettiğimiz bu zat Kur'an-ı kerimi anlasa da anlamasa da her gün her seher âşık olduğu Allah'ın (c.c) kelamını okuyordu ya... Bu okuma sırasında Kur'an'ın aşkı ve şevki ile doluyordu. O aşkı ve sevgiyi içinde tutmaya gücü yetmiyor, gözyaşlarıyla dışarı fişkırtıyordu. Ama kimseye duyurmadan...

Şeyh Sadi Şirazi'nin Gülistan'ında dediği gibi:

—Ey bülbül! Sen kendini âşık mı sanıyorsun ki bu kadar feryat ediyorsun? Sen, aşkı pervaneden öğren. Bak, o, kendini ateşe attı, yandığı halde hiç sesi çıkmadı, feryat figan etmedi.

İşte Urfa bu mümin gibi, tanınmayan daha nice Allah âşıkları ile dolu bir şehirdir. Evet... Bu topraklarda Allah'a tamamen teslim olmuş, kalbi Allah aşkı ile yanan çok Urfalı yetişmiştir. Mevlana Celaleddin Rumi'nin (k.s) Mesnevisinin şerhini yapan Tahir ül-Mevlevi, Aşk kelimesinin tarifini yaparken diyor ki; "Aşk" kelimesi sarmaşık anlamına gelen "Işk" kelimesinden alınmıştır. Sarmaşık, sarıldığı yeri nasıl istila ederse, aşk da girdiği kalbi, hatta insanın bütün vücudunu çepeçevre sardığından dolayı "Aşk" ismi ile isimlendirilmiştir.

<sup>200</sup> İmam Şaranî, Tabakatü'l-Kübra, Çeviren. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1968, I, 203

*Aşk; muhabbetin, seveni kavraması, bütün vücuduna yayılması, adeta onu sarmaşık gibi sarmasıdır.*<sup>201</sup> Diye tarif ediyor Tahirü'l-Mevlevi.

İşte, Allah ve Resulünün Urfalı âşıkları da aşk denilen duyguyu bütün kalplerinde öylesine duymuşlardır. Bu aşk bütün bedenlerini baştan aşağı istila etmiş ve sarmaşık gibi onların da vücutlarını sarmıştır.

### **URFA'DA HZ. EYYUB ve ELYASA PEYGAMBERLER**

İbrahim Peygamberden Sonra eski dinlerinde kalmaya direnen putperestleri Cenabı Hak serbest bırakmamış ve yine onlara peygamber göndermiştir. Hazreti İbrahimden sonra Urfa'da yaşayan peygamberlerden biri de Hazreti Eyyub'dur (a.s). Hazreti İbrahim'in oğlu Hazreti İshak'ın torunu olan Eyyub peygamber, Cenabı Hakk'ın verdiği hastalığa sabırla karşılık vermiş, adı sabır kelimesiyle birlikte söylenen bir peygamberdir. Hastalığının en şiddetli olduğu bir zamanda Cenab-ı Hak:

—“(Biz ona): “**Ayağını yere vur! İşte sana yıkanılacak ve içilecek soğuk bir su**” dedik.”<sup>202</sup> Buyurdu ve Hazreti Eyyub bu emir üzerine yeri kazarak çıkan sudan yıkandı ve içti, bütün hastalığı iyileşti. Hastalığından önceki kıyafet ve güzelliği kendisine geri döndü.<sup>203</sup> Zamanla bu çıkan su, toprağın kazılıp derinleştirilmesi suretiyle bir kuyu haline geldi.

Urfa'nın güneyinde şehir surlarının dışında Hazreti Eyyub'un hastalığında çile çektiği ve hastalığını geçirdiğine inanılan bir mağara vardır. Bu mağara şimdi ziyaret yeri olarak kullanılmakta ve yanına da bir cami yapılmış bulunmaktadır. Cumhuriyet devrinde Urfa genişleyip nüfusunun artmasından dolayı burada bir mahalle oluşmuştur ve bu mahalleye de Hazreti Eyyüb'ün adından dolayı “Eyyubiye Mahallesi” denilmiştir. Bazı kaynakların belirttiklerine göre Hıristiyanlık devrinde de Eyyüp peygamberin makamının olduğu yerdeki bu kuyu şifa dağıtması bakımından çok önemliydi. O zaman bu kuyunun yanında Kozmas adında bir manastır vardı, ayrıca bir hastane ile bir de misafirhane yapılmıştı. Bilhassa damla hastalığına yakalanmış olan hastalar bu kuyunun suyuyla yıkıyor ve tedavi oluyorlardı. Buraya gelen hastalar geceyi bu kuyunun yanında geçirmekte idiler.

<sup>201</sup> Tahirü'l-Mevlevi, Şerh-i Mesnevi, İstanbul tarihsiz, ikinci baskı, s. 63

<sup>202</sup> Kur'an-ı Kerim, (38) Sad suresi /42

<sup>203</sup> Taberi, a.g.e, I, 452

Yine bu kuyu hakkında anlatılan bir efsaneye göre, “İran kralı Hüsrev’in kızı hastalanmıştı. O zamanın inancına göre Hüsrev, kızının içine bir cinin girmiş olduğunu kabul ediyordu. Kızının bu cinden kurtulması için Hazreti Eyyub’un makamında Kozmas manastırında muhafaza edilen Hazreti İsa’nın resmini getirmesi için Urfa’ya bir adam göndermişti. Bunu duyan Urfalıların yetkilileri bu resmin bir kopyasını çıkararak o adamla İran’a göndermişlerdi. Kızının içine girmiş olan Cin bu resmi görünce kaçmış ve kral kızı hastalıktan kurtulmuştu. Kral da hediyelerle birlikte resmi Urfa’ya geri göndermişti.”<sup>204</sup>

1144’de Urfa’yı Haçlılardan geri alan İmadeddin Zengi’de de damla hastalığı vardı. Bu yüzden İmadeddin Zengi damla hastalığını iyileştirmek için Hazreti Eyyub kuyusunun suyu ile yıkanmıştı.<sup>205</sup> İmadeddin Zengi, gelen hastaların kullanması için kuyunun yanında bir hastane yapılmasını da emretmişti. Fakat bunun yapımına ömrü vefa etmedi.

İmadeddin Zengi Urfa’da bazı kiliseleri ziyaret ediyordu. Bu ziyaretleri sırasında yanında bulunan Metropolit Vasil bar Şumana’ya, - Bugün Eyyup peygamber’in hastalığını geçirdiği mağaranın bulunduğu makam dediğimiz yer olduğu söylenen - Şehit Hekim Kosmas’ın şehir dışındaki manastırını sormuştu. Bunun üzerine Vasil bar Şumana, İmadeddin Zengi’ye bu manastırda Hazreti İsa’nın üzerinde portresi bulunan mendili çalmak isteyen doğulu bir adamın hakkında şöyle bir hikâye anlattı:

—“Doğulu biri Urfa’yı ziyarete geldiğinde Hazreti İsa’nın (s.a.) üzerinde portresi olan mendili saklı bulunduğu kilisedeki yerinden çalar. Sonra bu adam geceyi Kosmas manastırında geçirir. Fakat bir anda cebine sakladığı mendil tutuşur, alev alır. Adam mendilin alev aldığını görünce paniğe kapılır ve hemen mendili Kosmas manastırının kuyusuna (Hazreti Eyyub’ün suyu ile yıkanmış olduğu kuyuya) atar. Kuyudan yukarıya doğru bir ateş yükselir ve suyun içinde güneş gibi parlar. Bunun üzerine kilise görevlileri tarafından çalındığı anlaşılan mendil kuyudan çıkartılır ve tekrar muhafaza edildiği yerine konur.” Gerçi bu hikâye yukarıdaki hikâyeye oldukça benzemektedir. Ya ikisi aynı hikâyedir, değişik ağızlarda değiştirilmiştir. Ya da birbirini tamamlayan hikâyelerdir.

Tabi bu olaydan sonra Hazreti İsa’nın mendili sayesinde, adeta bir şifa kaynağı olduğuna inanılan bu kuyunun suyundan yıkananların damlacık, fil hastalığı ve cüzam gibi cilt hastalıklarını iyileştirdiği

<sup>204</sup> Segal, a.g.e, s. 114 (dipnot)

<sup>205</sup> Segal, a.g.e, s. 112–113

söylentisi etrafa yayıldı.<sup>206</sup> Hastalığın iyileşmesi için bir de şart ortaya atılmıştı. O da hastanın Hıristiyan olmaması idi. Aslında bu çok zekice düşünülmüş bir şarttır. Çünkü kuyunun suyu ile yıkanan hasta Hıristiyan ise iyileşmediği takdirde Hıristiyanların kendi dinlerine ve mendile olan inançları sarsılacaktı. Onun için Hıristiyan olmaması şart koşulmuştu. Hasta Hıristiyan olmayıp başka bir dinden olunca, zaten inananmayan bir kimse olacağından iyileşmediği takdirde kendilerine bir zarar vermeyecekti. Hasta iyileşince de Hıristiyanlık propagandası oluyordu.

Bütün peygamberler elbette gerektiği zaman birçok mucizeler gösterebilirler. Yalnız kuyu, içine Hazreti İsa'nın portresinin düşmesinden önce mi hastalıklara şifa idi, yoksa portre düştükten sonra mı şifa kaynağı olmuştur? Bu hikâyeye göre mendil düştükten sonra kuyunun şifa verici özelliğini kazandığı anlaşılmaktadır. Eğer zikredilen Kosmas manastırı, surların dışında ki manastır ise bu, Hazreti İsa'dan yüzlerce yıl önce yaşamış olan Eyyub Peygamber'in (a.s.) hastalığını çektiği mağarası ve makamı olan yerdir. Yine zikredilen kuyunun da Hazreti Eyyub'un yıkanarak iyileştiği kuyu olması gerekir. Cenab-ı Hak ayet-i kerimede:

—“(Biz ona): “Ayağını yere vur! İşte sana yıkanılacak ve içilecek soğuk bir su” dedik.” buyurduğu ve Hazreti Eyyub bu emir üzerine yeri kazarak çıkan sudan yıkanıp, içtiği, bütün hastalığının iyileştiği söylenen kuyudur. Bu duruma göre kuyunun suyu zaten bir şifa kaynağıdır. Mendilin kuyuya düşmesinden sonra bu özelliği kazanmış değildir. Yani bu özellik İsa peygamberden önce Hazreti Eyyub devrinden bu yana vardı. Yine denildiğine göre kuyunun suyu birçok hastalığa iyi geldiği için bu kuyu Hıristiyanlar arasında Balıklı gölden daha önemliydi.

Hazreti Eyyub'un türbesi ise Urfa'nın ilçesi Viranşehir yolu üzerinde kendi adıyla söylenen Eyyub Nebi köyündedir. Bu köyde yine peygamberlerden Hazreti Elyasa'nın (a.s) türbesi de vardır. Hazreti Elyasa Hazreti Eyyub'u ziyarete gelirken çok az bir mesafe kala onu göremeden vefat etmiştir.<sup>207</sup>

<sup>206</sup> Segal, a.g.e, s. 315

<sup>207</sup> Mehmet Oymak, Hazreti İbrahim Halilullah ve Urfa, Şanlıurfa 2004, s. 90-91

## URFA'DA HZ. MUSA VE HZ. ŞUAYB PEYGAMBERLER

Hazreti Musa peygamberin gençliğinde Mısır'dan kaçarak Urfa ve Harran yakınlarındaki adını Şuayb peygamberin adından alan Şuayb şehri ve Soğmatar adı verilen köylere geldiği kabul edilmektedir. Şuayb şehri ve Soğmatar köyleri ilkçağ yerleşim yerleri kalıntılarının ve büyük mağaraların olduğu çok eski yerleşim yerleridir. Soğmatar'daki Pagan inancından daha önceki konularda anlatılmıştı. Şuayb şehri ismindeki köy ise altta derin ve geniş onlarca mağaralar üstte de eski şehir kalıntılarının bulunduğu bir köydür. Musa (a.s) Mısır'da iken bir kıptiyi öldürmüş ve bu yüzden kaçmıştı. Musa peygamber bu kaçıışı sonunda Harran yakınlarına geldi ve sürülerini sulamaya çalışan iki genç kız gördü. Bunlar diğer çobanların sürülerini sulamalarını bekliyorlardı. O çobanlar sürülerini sulamadıkça kendilerine sulamaları için izin vermiyorlardı. Bunu gören Musa (a.s) kızların sürülerini kuyudan su çekerek sulamalarına yardım etti. Bu kızlar Hazreti Şuayb peygamberin kızları idi. Sürülerini sulayarak eve dönen kızlarının eve erken geldiklerini gören babaları Şuayb peygamber sebebini sorduğunda durumu kendisine olduğu gibi anlattılar.<sup>208</sup> Hazreti Şuayb o sıralarda yaşlı ve gözleri iyi görmeyen bir peygamberdi. Kızlarının sözleri üzerine Hazreti Musa'yı yanına çağırmıştı. Hazreti Musa ile Hazreti Şuayb tanıştıktan sonra Şuayb (a.s) kızını Musaya nikâhladı. Hazreti Musa'nın sürüyü sulamak için su çektiği kuyunun Şuayb peygamberin yaşadığı köye yakın olan Soğmatar köyünde olduğu kabul edilir. Bu kuyu halen "Musa Kuyusu" diye adlandırılmaktadır.

## URFA'DA YAHUDİLİK

Hazreti Musa'nın (a.s) tebliğ ettiği Yahudilik İsrail oğullarına gönderilmiş bir din idi ve İsrail oğulları Filistin'de yaşıyorlardı. Merkezi de Kudüs idi. Fakat Yahudiler bazı savaşlar sonunda Kudüs'ün tahrip edilmesi ve bazen de Yahudilerin Filistin'den sürgün edilmesi sonucunda çeşitli bölgelere dağılmışlardı. Bir grup Yahudi de putperestlik zamanında Urfa'ya gelmişti. Bunların çoğu ticaretle meşgul oluyorlardı. Yahudilerin Urfa'da iki havraları da bulunuyordu. Bu havralardan biri şehrin merkezinde, diğeri de eski katedralin karşısında idi.<sup>209</sup> Hıristiyanlıktan önce Yahudiler Urfa'da Pagan putperestleriyle

<sup>208</sup> Kur'an-ı Kerim, (28) Kasas suresi / 23-29

<sup>209</sup> Segal, a.g.e. s. 77

uzun zaman birlikte yaşadılar. Hıristiyanlığın Urfa'ya geldiği senelerde bunlar hala Urfa'da bulunuyorlardı. Hıristiyanlık önceleri hep Yahudilere hitap ettiğinden, onlara anlatıldığından dolayı Urfa Yahudileri tarafından büyük bir destek gördüğü gibi, Hıristiyanlığın Urfa'da hızla yayılmasında da Yahudilerin büyük yardımları oldu. Hatta ilk Hıristiyanlığı kabul eden aile de bir Yahudi ailesiydi. Fakat M.S. IV. Yüzyıl başlarında fikir ayrılığından dolayı artık Hıristiyanlarla Yahudiler birbirlerine karşı düşmanca davranış içine girdiler. Yahudiler Urfa'da bazı zamanlar çeşitli sebepler ileri sürülerek, artık sayıları çoğalan Hıristiyanlar tarafından suçlanmışlar, baskı ve zulümlara uğramışlardı.

Buna sebep olarak M.S. 363 tarihinde Roma ile İran arasında devlet sınırlarının belirtilmesi olduğu kabul edilir. O zamana kadar sınır belli olmadığı için iki devletin iç bölgelerine kadar rahatça gidilebiliyordu. Fakat sonraları kabul edilen sınıra göre Urfa Roma tarafında, Nusaybin İran topraklarında kalıyordu. Bu durumda Urfa'da olanlar Nusaybindeki kendi inançlarında olanlardan ayrı kalıyorlardı. Urfa'daki Yahudiler de Nusaybin'le ilişkileri kesildiği için ticaret bakımından fakirleşmiş oldukları gibi lidersiz de kalıyorlardı. Yine bu dönemde Hıristiyanların Putperestlikle mücadele etmelerinde artık Yahudilere ihtiyaçları kalmamıştı. Bu yüzden Yahudiler yalnız Urfa'da değil bütün Roma imparatorluğunda hor ve hakir görülmeye başlanmışlardı. Hıristiyanların ileri gelen din adamlarından Aziz Efraim (ö.373) bile onlara hakaretler yağdırıyordu. İmparator II. Theodosios'un emriyle piskopos Rabula Urfa'daki Yahudi Havrasını Aziz Stephanos kilisesine çevirdi. Yine bu Rabulanın binlerce Yahudiyi Hıristiyanlığa kazandırdığı da söylenilir. Ama acaba nasıl kazandırmıştır, onu da ancak Allah bilir... İmparatorun kardeşi Urfa'daki Yahudilerin öldürülmesini emretmişti. Bu sebeple çok sayıda Yahudi öldürüldü. Sonra İmparatorun bunun durdurulması için bir mektup göndermesi ile bu katliam durdurulmuştu. Yahudilere karşı öyle bir kampanya başlatılmıştı ki 500 tarihinde Urfa'da görülen kıtlıkta ekmek yapmak için Yahudi kadınlarına un bile verilmiyordu. Viranşehir'de ise 502 senesinde burayı kuşatan İranlılara şehri teslim etme girişiminde buldukları iddiasıyla Yahudilere korkunç bir katliam yapılmıştır.

Urfa piskopozu Efraim (ö. 373) Yahudilere kin kusuyordu. O, Yahudilerin her şeyine saldırıyordu. Efraim'in görüşüne göre Yahudiler İsa peygamberin katilleriydiler. Bu yüzden yazılarında Yahudiler hakkında şöyle yazıyordu:

—“Yahudilerin ölülerinden iğreniyorum. Hatta Cehennem'in ortasındaki kemiklerinden iğreniyorum. Keşke onların kemiklerini cehennemden dışarı atmanın bir yolunu bulabilsem, çünkü orayı kokutuyorlar. Ruhulkudüsün bu kadar pis kokulu bir halkın arasında oturmasına hayret ediyorum.”<sup>210</sup> Gerçekten de hayret! Bu sözleri söyleyen kişi, kendi kitapları İncil'in başına Yahudilerin Tevratlarını yerleştirmiş olan Hıristiyan dininin bir din adamıydı. Bu sözler, hoşgörülen söz eden bir dinin mensuplarının hoşgörülerini acaba ne kadar gösteriyor?

### URFA'DA MANİHEİZM

Maniheizm, Hıristiyanlık devrinde İran'da çıkmış olan bir dindir. M.S. III. Yüzyılda İranlı Manî tarafından kurulan Manî dini kısa zamanda birçok yerlere yayılmıştı. Hıristiyanlık dininin Urfa'ya girmesinden sonra Mani dini meydana çıkmış ve Mani'nin kendisi hayatta iken bu din Urfa'ya girmişti. Mani dini her ne kadar Paganizm gibi çok yaygın değildiyse de yine de Urfa'da bir cemaat olarak kendini göstermektedir. Urfa'da oldukça taraftar bulmasından dolayı Hıristiyan din âlimlerinden Afraim konuşmalarında Manilerin üzerlerine şiddetle saldırmıştır. VI. yüzyılda İmparator Justinianus Maniler aleyhinde sert emirler vermiş, zulümler yapmıştı.<sup>211</sup>

İşin tuhaf tarafı ilerdeki konularda geçecek olan Hıristiyanlıktaki Tuma ve Adday isimlerindeki Hazreti İsa'nın iki havarisinin olduğu gibi Mani dininde de aynı isimde ve aynı şekilde Mani'nin iki misyoner yardımcısının olduğunun görüldüğüdür. Hıristiyan Adday'ın Hıristiyanlığı yaymaya çalıştığı gibi Dicle nehrinin doğusunda da Maniheist Adday da insanları mani dinine kazandırmaya çalışıyordu.<sup>212</sup> Aynen ilerdeki sayfalarda geçen İsa peygamberin Kral Abgar'a gönderdiği mektup gibi Mani'nin de Urfa'daki cemaatine bir mektup gönderdiği olmuştur.<sup>213</sup> Mani dini mensupları Roma imparatoru I. Anastasios devrinde takibata başlanmış ve büyük katiller yapılmıştır. Mani mensupları İran'da da aynı akibete uğramış ve bitirilme durumuna gelmişlerdir.

<sup>210</sup> Segal, a.g.e, s. 148

<sup>211</sup> Mehmet çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 485

<sup>212</sup> Segal, a.g.e, s. 107

<sup>213</sup> Mehmet çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 406

## URFA'DA SELEFKOSLAR DEVRİ

Urfa hakkındaki ilk ve anlaşılır tarzdaki bilgilerimiz Makedonya kralı **büyük İskender**'in (ö. M.Ö.323) Urfa'yı M.Ö. 331 yılında zapt etmesi ile başlar. Bu tarihten itibaren Urfa artık tarih sahnesinde görülen ve tanınan bir şehir olmuştur. Daha önce Urfa tanınmıyordu. Urfa'da İskender devri sekiz sene kadar sürmüştür. İskender meşhur filozof Aristo'nun (M.Ö. 384–322) öğrencisi idi. Onun yanında yetişmişti. İskender Makedonya'dan kalkıp doğu Asya'ya kadar zapt ederek büyük bir dünya imparatorluğu kurmuştu. İskender'in gayesi Helen kültürünü her tarafa yaymaktı. Urfa'nın bilinen ilk tarihleri İskender'in Urfa'yı zaptından sonra, M.Ö. II. yüzyılda İskender'in kumandanlarından **Seleucos Nikator**'un (323–281) hâkimiyeti altına girmiş olduğudur. Daha evvelki senelerde Urfa hakkında hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Makedonya kralı büyük İskender, bütün Ön Asya'yı Çin'e kadar zapt ettikten sonra vefat edince, ülkesi komutanları arasında paylaştırılmıştı. Bunlardan **Antiochus, Seleucos Nikator** ile birlikte bütün Anadolu ve Suriye bölgesine hâkim olmuştu. Antiochus'un ölümünden sonra Seleucus tek başına Suriye bölgesinde ve bütün büyük Asya'da Hindistan'a kadar Babilonya denilen bu bölgede 21 yıl hüküm sürdü. Bu sebeple bu devlete Selefkoslar devleti denildi. Bu geniş bölgede Keldaniler - Aramiler (bunlara sonradan Süryaniler denilecektir), Yunanlılar, Ermeniler, İranlılar ve Yahudiler gibi pek çok ırktan ve kültürden insan yaşıyordu. Bu bölgede Yunan tipi şehirler kuruldu ve bu şehirlere Yunanca isimler verildi. Yine bu şehirlere Yunanistan'dan halk getirilerek bölge Yunanlaştırılmaya çalışıldı. Dolayısıyla bölge insanının asimilasyonu hızlandırıldı. Sosyal olarak bölge halkı Yunanlılardan etkilendiği gibi Yunanlılar da bölge halkından etkilendi. Bu sebeple M.Ö. 313 yılından itibaren Helenik düşünceler 250 yıl boyunca Urfa'nın da içinde bulunduğu bütün bu bölgeyi etkiledi. Böylece Helen ve yerel kültürün birleştirilmesiyle ortak bir kültür meydana çıktı. Yaptıkları sitelerde yaşayan Yunanlılar, yerli halkı köle gibi çalıştırırken, kendileri de vergi vermeden yaşıyorlardı. Helenler bu kurdukları sitelerde ki tapınaklarda geleneksel tanrı kültürlerini sürdürüyorlardı. Kendi kurdukları okullarda gençlere Yunan kültürünün temel kavramlarını aşıyorlardı. Bu okullarda yalnız Yunan dili kullanılıyordu. Yunanca, yerli halkın seçkin aileleri tarafından da benimsenmiştir. Bu senelerde Seleucus Nikator'un, İskender'in ölümünden altı yıl sonra birkaç şehirle birlikte Urfa'yı da yeniden inşa

ettiğini söyleyenler vardır.<sup>214</sup> Yukarıda belirtildiği gibi bu, şehri yeniden inşa etmek değil sadece Orhay ismini Edessa ismi olarak değişikliğe tabi tutmaktır diye de kabul edilmektedir. Diğer taraftan **Edessa** isminin Selefkoslar zamanında Makedonya'dan bu bölgeye gelen Makedonyalılar tarafından verilmiş olduğu da söylenilmektedir.<sup>215</sup> Fakat o zaman Urfa'nın yerlisi olan Süryaniler, Grekçe olan bu ismi kullanmamış, kendi dillerindeki eski ismi **Orhay**'ı kullanmışlardır. Buna rağmen Selefkoslardan itibaren Urfa, uzun bir zaman sürecinde Edessa ismi ile şöhret bulacaktır. Bugün bile Avrupa'nın kullandığı isim Helenlerin verdikleri Edessa ismidir.

O devirlerde Selefkoslar tarafından birçok şehre verilmiş olan Edessa ismi “suyu bol” anlamına gelmektedir. Urfa da içinden akan Karakoyun (Daysan) deresi ve kaynayan pınarlardan dolayı suyu bol bir şehirdi. Bu devirde Urfa'nın şifalı kaynakları, gürül gürül akan pınarları vardı. Suyun bol olduğu yerde medeniyet de vardır. İşte bu yüzden Urfa devamlı insanların yerleştiği en eski medeniyet şehirlerinden biri olmuştur.

Selefkoslar Urfa'nın yakınında bulunan Haran, Suruç ve Birecik gibi şehirleri de alarak yeniden inşa etmişlerdi.

İlk çağda Urfa etrafı çift surla çevrili bir şehirdi. Dışardan gelen saldırılara karşı koyabilmek için şehrin çevresine içli dışlı olmak üzere iki sur yapılmıştı. İç surlar Bizans döneminden çok daha önce yapılmıştı.

Selefkoslar M.Ö.132 yılında İranlıların baskısına dayanamayarak yıkıldı. Bölgede bu tarihten itibaren Osrhoene ismi ile bir şehir devleti kuruldu.

\*\*\*

Bu devirde Haran şehri Nuh, İbrahim, İshak, Yakup ve İsa peygamberlerin de geldiği ve bir müddet yaşadıkları bir şehir olarak bilinmektedir.

Bu bölgede önemli bir yer alan Asurlular, son devirlerini Harran'da yaşamışlar ve son Asur kralı Asur-ubalit Haran'da M.Ö. 610 yılında Babil ve med ordularına yenilerek Asur devleti son bulmuştur.<sup>216</sup>

<sup>214</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 110 – Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz, III, 120

<sup>215</sup> Fikret Işıltan, urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 14 (nıpnót) - Ş. Sami, Kamus el-a'lam, İstanbul 1316, II, 1074 ve 813 – Segal, a.g.e, s. 35

<sup>216</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 11

Babillerin de tutundukları son şehir yine Harran olmuştur. Harran ilkçağlardan bu yana Babillilerin, Kaldelilerin, Asurluların, Hititlerin, İranlıların, İskender'in Makedonya İmparatorluğunun, Roma, Bizans ve İslam devletlerinin idaresine girmiştir. İlkçağlardan itibaren büyük ve meşhur bir şehir olan Harran, ekseriya Asur ceziresi adı verilen yukarı Mezopotamya'nın ve Diyar-ı Mudar denilen bölümünün merkezi olmuştur. İskender'in Harran'ı zapt etmesi ile bu şehirde de Helen kültürü yayılmaya başlamıştır. Urfa'nın dışardan gelen saldırılara karşı surlarından başka kendini koruyacak dağ, tepe ve nehirler gibi tabii engellerinin olmasına karşılık, Harran tamamen ova ortasında yapılmış korumasız bir şehirdi.

M.Ö. IV. Yüzyılda Büyük İskender'in Harran'ı almasıyla Harran, Yunan ve Roma hâkimiyetine girmiştir. Büyük İskender'den sonra Harran da Urfa gibi İskender'in generali Selefkosların hâkimiyetine girmiş oldu. Bu hâkimiyetle birlikte oldukça çok Makedonyalı ve Yunanlı gelerek Harran'a yerleşti. Bu yüzden Harran kültürüyle Yunan kültürünün birbiriyle kaynaşması sonucu Helenizm kültürü bölgeye hâkim oldu. Romalıların Harran'a hâkim oldukları dönemde, putperest Roma imparatorları Harran'a uğradıkları zaman Sin mabedini muhakkak ziyaret ederlerdi.

Bir kısmı Güneydoğu Anadolu bölgesi içinde kalan, İslam'ın yayıldığı devirlerde el-Cezire diye isimlendirilen Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında bulunan şehirlerden birkaçı olan Urfa, Harran, Rakka ve Suruç, daha İslam'dan evvel Mudar kabilesinin yerleştikleri şehirler haline gelmiştir. Dolayısıyla bu bölgeye Diyar-ı Mudar da denilmiştir. Harran ise bu şehirlerarasında bu bölgenin merkezî şehri olmuştur.<sup>217</sup> Mudarların "Kays" kolu gök cisimlerine taptıklarından dolayı daha ziyade Harran'da yerleşmişlerdi.<sup>218</sup> O devirde Harran ay, güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı putperestliğin merkezi oluşunu devam ettirmiştir. Geniş caddeleri, surları, kalesi ve varoşu ile Harran, devrinin mamur bir şehriydi. Bu mamuriyetini uzun yıllar devam ettirdi. Harran halkının yıldızlara tapması, bu şehri kuzey Mezopotamya bölgesinin yıldız- gezegen kültü merkezi haline getirmiştir. Asurlar ve Babiller zamanından beri Harran'iler tamamen putperestlik olan bu dinlerini ve inançlarını asırlarca devam ettirmişlerdir. Bu dinlerine Paganizm deniliyordu. Harran bu bakımdan bölgenin en meşhur

<sup>217</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 3

<sup>218</sup> Adem Apak, "Fetihten Emevilerin sonuna kadar Harran" Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 30

şehriydi. Kendilerine Harraniler veya Keldaniler ve Nebtiler deniliyordu. Harranlılar, Hıristiyanlığa ve hatta İslamiyete uzun zaman direnmiş olduklarından, Hıristiyan din adamları tarafından Putperest şehir anlamına gelen “Hellenopolis” diye isimlendirilmiştir.<sup>219</sup>

## **SELEFKOSLAR DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:**

M.Ö. 331–132 yılları arasında Selefkosların (Seleucus) hâkim oldukları bu topraklar, batıdan doğuya, Mezopotamya'dan Urfa'ya uzanan ve birbirinin her şeyine yabancı olan insanların yaşadıkları topraklardı. Bu işgal sırasında Makedonya'dan Urfa bölgesine büyük gruplar halinde gelen insanlar oldu. Böylece Urfa'nın yerlileri ile Yunanistan Makedonya'dan gelen Helenler bir arada yaşamak durumunda oldular. Bu iki dünyanın insanların birbirine sosyal bakımdan olsun, kültürel bakımdan olsun, hiçbir benzerlikleri yoktu. Büyük İskender'in Urfa bölgesini istila etmesi ve onun arkasından Selefkoslar devrinin başlaması ve 200 sene kadar bir zaman devam etmesi, bu bölgede yaşayan ve ekseriyetle Keldani-Aramilerden teşekkül eden halkın Helenizm tesiriyle yeni bir kültürün etkisine girmelerine sebep olmuştur. Bu yeni kültür, Makedonya'dan Makedonyalılarla birlikte gelen Grek, Helen inanç, kültür ve ilmi idi. M.Ö. IV. Yüzyılda Yunan topraklarında çok gelişmiş bir Helen kültürü vardı. İsimleri yüzyıllar sonra bile söylenilecek büyük filozoflar yetişiyordu. Dolayısıyla felsefe akımları yaygın vaziyette idi. Bu felsefî akımlar, Selefkosların hâkimiyetleri sırasında Urfa'ya da gelmiş, Urfa ve çevresinde kendini kabul ettirmişti. Sokrat (M.Ö. 470–399), Eflatun (M.Ö.427–347) ve Aristo (M.Ö.384–322) gibi filozofların yaşadığı ve geliştirdiği bu Yunan felsefesi artık Urfa'da da öğrenilmeye başlanmıştı. Çünkü Helen yazar, filozof ve bilim adamları selefkosların eğemen olduğu bu şehirlere dolayısıyla Urfa'ya da gelerek yerleşmişler ve İskenderiye, Urfa, Nusaybin, Harran ve Cündişapur gibi kültür ve bilim merkezleri geliştirmişlerdi.<sup>220</sup>

Yine o devrin Helen inançları birçok tanrılar kabul ediyorlardı. Zews adında bir baş tanrı yanında çeşitli görevleri olan tanrılar da vardı.

<sup>219</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ve inanç arasında, Samsun 1998, s. 165

<sup>220</sup> Aday Şer, Nusaybin Akademisi, çeviren Nesim Doru, İstanbul 2006, s. 10

Helenlerin Urfa'da kaldıkları müddet içinde çocuklarının okuması ve öğrenmesi için bir okul kurdukları da bilinenler arasındadır.<sup>221</sup> Muhtemelen daha sonraları bu okul, yalnız Helenlerin çocuklarına ders vermekle kalmamış, Urfa'nın diğer halkına da hizmet vermiştir. Hatta Osrhoene krallığı döneminde Urfalı zengin aileler erkek çocuklarını tahsil için Fırat nehrinin batısındaki büyük şehirlerde bulunan Yunan okullarına, Antakya'ya hatta Yunanistan'da Atina'ya bile gönderiyorlardı.<sup>222</sup> Bu Helen kültür ve ilmini alan Urfa halkı da ilim adamları yetiştirdi. Kendisi de yüzyıllar sonra zamanı geldiğinde İslam medeniyetinin temellerinin atılmasına yardımcı oldu. Helenlerin ve sonraları Romalıların eğemen oldukları bölgelerde aynı eğitim uygulanmaktaydı.

M.Ö. 387 tarihlerinde Platon (Eflatun) (M.Ö.427-347): Atina'da Akademi'yi kurmuştu. Bu akademi de ahlakî, siyasî, metafizik ve felsefî sorunlar tartışılıyordu. Bunların yanında birçok bilim dalı da öğretiliyordu.<sup>223</sup> Bu okulun faaliyet göstermesinden sonra Helen bölgelerinde birçok felsefe okulu açıldı.

Okulların açılması ile öğrenciler arasında bazı sorunlar da çıkmaya başladı. Bazı suçlar işlendi. Bu suçlar için de okul yönetimi değişik cezalar veriyordu. Helen eğitiminde suç işleyen öğrenciye ceza, onu kırbaçlamak suretiyle verilirdi. Bu kırbaçlama usulü Roma eğitiminde de vardı ve daha şiddetli idi. Kırbaçlama, sadece gelenekleri devam ettirmek için terk edilmeyen bir ceza şekliydi.<sup>224</sup> Helenlerde ve Romalılarda eğitimde, öğrenciye verilen cezalarda hep aynı ceza aletleri kullanılırdı. Bu aletlerden biri Muşta idi. Muşta cezaların en hafifi kabul ediliyordu. Diğer biri de kırbaçtı ve kırbaç sırimdan veya yılan derisinden yapılıyordu. Çocuk ödevini yapmazsa sırtına kırbaçla vurulurdu. Bazen de bir terlikle vurulurdu. Bu şekilde cezalar çağın bütün okullarında vardı.<sup>225</sup> Elbette ödevini yapmayan küçük çocuklara ödevlerini yaptırmanın başka yolları da vardı. Dayaktan önce öğüt verilir, olmazsa tehdit edilirdi.

Eğitim, insanlar için önemli bir yaşam tarzı hazırladığından bilhassa soylular arasında rağbet görürdü. Bu bakımdan Helenlerde

<sup>221</sup> E. R. Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 45

<sup>222</sup> Segal, a.g.e. s. 64

<sup>223</sup> Efrem İsa Yusif, Süryani Tercüman ve Filozofları, çeviren Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 15

<sup>224</sup> Albert Harrent, Antakya Akademisi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2003, s. 28

<sup>225</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 30-31

olduğu gibi Urfa'da da eğitim kurumlarına büyük önem vermekteydiler. Helenlerde ve Romalılarda da eğitim üç ayrı biçimde yapılıyordu.

1.Öğretmenler kendi okullarını açıyorlardı. Burada öğretmen bütün riski kendi sorumluluğuna alıyordu.

2.Belediye tarafından okullar açılıyordu. Kentlerde belediye öğretmenlerini seçerek, onlara güvence veriyordu.

3.Devlet tarafından okullar açılıyordu. Burada devlet, programını yaparak, öğretmenlerini de kendisi seçiyordu.<sup>226</sup> Urfa'daki eğitim, Helenlerden sonra da bu devletlerin eğitiminden olduğu gibi örnek alınmıştır. Yine Selekoslar zamanında basılan sikkeler üzerinde Urfa'ya atıfta bulunulan yazılar yazılmıştır. Ayrıca bu devirde Roma paralarında ayağının altında yüzen bir nehir tanrısı figürüyle bir yığıntı üzerine oturmuş şehir tanrıçasının resmi bulunmaktadır. Bu temalı parayı Urfa ile birlikte komşu şehirleri de kullanıyorlardı.<sup>227</sup>

Urfa halkı bütün ilk çağlarda olduğu gibi Selekoslar devrinde de tanrı diye gök cisimlerine taparlardı. Bu cisimler arasında ay, güneş ve yıldızlar bulunmaktaydı. İnanıkları tanrıların içinde en büyüğü de Şamas (Şems) denilen güneş tanrısı idi. Bunun için de Urfa'nın kuzey tarafında olduğu söylenen kapısının yanında bir mabet yapmışlardı. Putperest Urfalılar tanrılarına adadıkları kurbanları kesmek için de yine burada sunaklar inşa etmişlerdi.<sup>228</sup>

## URFA OSRHOENE KRALLIĞI DEVRİ (M.Ö.132 – M.S.244)

Selekoslar devleti zamanında M.Ö. 139 tarihine kadar Urfa'nın mühim bir rolü yoktu. Helenlerin kurmuş oldukları Selekoslar, zamanla Roma imparatorluğu ile İran Pers imparatorluğunun baskısına dayanamayarak yıkılınca bu bölgelerde küçük devletler kuruldu. İşte bu devletlerden biri de Urfalıların kurdukları devlettir. Böylece Urfalılar bu devletle birlikte bölge içinde yeni bir serüvene başlamış oldular. Urfalıların bu devletleri Romalılar devrinde Tiberius Sezar'ın imparatorluğu zamanında M.Ö. 132 senesinde **Osrhoene (Orhay = Urfa)** krallığı adıyla kurulmuştur. Urfa'da kurulan ilk ve tek bağımsız devlet Osrhoene krallığıdır. Segal'ın belirttiğine göre Osrhoene adının Urfa'nın ilk adı Orhay'dan türemiş olabileceğidir. Osrhoene, Urfa ve çevresine birlikte verilen bir isimdir. Fakat başka bir rivayete göre Urfa

<sup>226</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 33

<sup>227</sup> Segal, a.g.e. s. 36

<sup>228</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, İstanbul 2002, s. 28

krallığının adının **Osrhoene** olmadığı, bu ismin Urfa krallığının Roma hâkimiyetine geçtikten ve bir Roma eyaleti olduktan sonra bu eyalete verilmiş bir isim olduğu da ileri sürülmektedir.<sup>229</sup> Urfa krallarının çoğu Abgar ismi ile çağrıldığından bu devlete Abgarlar devleti denildiği gibi Abgarlar dönemi de deniliyordu. Abgarlar dönemi Urfa'nın en belirgin ve meşhur dönemidir.

Osrhoene devletinin sınırları batıda Fırat nehri, güney doğuda Nusaybin sınırları, kuzeyde Toros dağları ve güneyde de çöl boyunca uzuyordu. Osrhoene devletin başkenti de Urfa idi.<sup>230</sup> Fakat doğu sınırlarının belirtilmemesine rağmen Şevket Beysanoğlu'nun verdiği bilgilere göre Diyarbakır de Urfa sınırları içinde kalıyordu. Diyarbakır isminin Urfa kralı Abgar Buhro (Bekir)'ya izafeten verildiğini kaydetmektedir. Çünkü Abgar'ın ikinci ismi Buhro idi ve Buhro Bekir anlamına geliyordu. Kral Abgar Buhro'ya izafeten Diyar-ı Buhro yani Diyar-ı Bekir denilmiştir.<sup>231</sup> Bu bilgilere göre bu açıklama Urfa krallığı sınırlarının Diyarbakır'a kadar da uzandığını göstermektedir. Kral Abgar harabe halinde olan Diyarbakır'ı yeniden tamir ettirmiş ve kendi adını vererek Diyarbakır olarak adlandırmıştır.<sup>232</sup>

Urfa şehrinin güney ve doğusuna doğru uzanan Harran ovası, yabancıların göz diktiği Urfa'nın servetinin kaynağı olmuştur. Şehrin güney-batısında surların dibinden kaynaklanan Halilü'r-rahman gölü ve o devirde Daysan ırmağı, (bugün Karakoyun deresi dediğimiz dere) Urfa'nın güney doğu taraflarında Cüllap suyu ile birleşip, Belih nehrine dökülerek bu münbit ovayı sulamaktadır. Karakoyun deresi doğu-batı istikametinde uzanmakta ve şehri ikiye bölmektedir.

Urfa her ne kadar bağımsız bir krallık idiyse de yine Roma imparatorluğunun isteğine uymak, ona boyun eymek zorunda kalıyordu. Bu bakımdan her fırsatta bundan kurtulmak istiyorlardı. M.Ö. 69 senesinde Urfa krallarından Phylarkh'ın (veya I. Abgar'ın) Romalılara ihanet ettiği rivayetler arasındadır. Bu tarihte Urfa kralı Roma ordusuna karşı Ermeni kralı Dikran'la birlikte hareket etmiş ve fakat Romalılara yenilmişlerdi. Dolayısıyla Urfa kralı, Roma İmparatorunun emrine boyun eğmek zorunda kalmıştı. Herhalde bu Urfa kralı Abgar, Romalılarla değil de Partlarla işbirliği yapmak istiyor ve Romalıları sevmiyordu. Bu yüzden M.Ö. 53 yılında yeniden Urfa önlerine gelen Roma ordusunu çöle yönlendirerek yolunu şaşırtmış ve felakete

<sup>229</sup> Hasan Açıanal, Urfa Gazetesi, sayı 547, 13 Temmuz 1948

<sup>230</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 22

<sup>231</sup> Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, I, 5

<sup>232</sup> Aziz Günel, a.g.e, s. 106

uğramalarına sebep olmuştu. Bu savaşta Roma kralı krasus da esir edilmişti. Urfa kralı Abgar esir Krasus'un ağzına erimiş altın döktürerek öldürmüştü. Altını ağzına döktürdüğünde Kara Abgar'ın:

—Bunca memleket zaptıyla doymadın da Urfa'ma da mı göz diktin? Al bu altınları ye de doy, dediği dillere destan olmuştur.<sup>233</sup>

Bu savaşta yenilen Roma ordusunun kurtulan askerleri nispeten dağlık ve taşlık olan Suruç tarafına kaçmışlar ve iri taş yığınlarının arasına saklanarak hayatta kalmaya çalışmışlardı.<sup>234</sup> Bu savaşın sonra Urfa krallığı Diyarbakır bölgesi ile birlikte onbeş yıl Partların hâkimiyetine girmişti.<sup>235</sup> Belki Urfa kralının İranlılardan çekindiği için de bunu yapmış olabileceği de söylenilmektedir. Urfa'da çoğu zaman Roma'nın istediği kral oluyordu. Bazende İranlıların isteği ile kral olunuyordu. Hâsılı Urfa kralları bu iki büyük devletle iyi geçinmek mecburiyetinde idiler. M.S.114 senesinde Roma İmparatoru Traianus Antakya'ya gelmişti. Urfa kralı Abgar imparatoru ağırladı ve Partlardan korktuğunu imparatora açıkça söyledi. İmparatora çeşitli kıymetli hediyeler verdi. Ancak bu şekilde Kral Abgar tahtında kalabilmişti.

Urfa krallığı devrinde bu bölgede Roma imparatorluğunun daima bir garnizonu bulunuyordu. Bu garnizon Romanın bölgeyi kontrol altında tutmasını sağlıyordu. M.S.116 yılında Mezopotamya'da Romalılara karşı bir isyan başladı. Urfa hareketli ve heyecanlı bir şehir olduğu için, Urfalılar da bu isyana katıldılar. Romalıların garnizonları tamamen kılıçtan geçirildi. Kalanlar da bölgeden kovuldular. Tabii bu olaydan sonra Roma ordusu hemen Mezopotamya'ya girdi ve en sert şekilde bu isyanı bastırdı. Urfalıların bu isyanlarına çok kızan Romalılar Urfa'yı yakıp yıktılar, her tarafı harabeye çevirdiler. Birçok kimse bu isyanda hayatını kaybetti. Kral Abgar da bu kargaşa içinde öldü veya öldürüldü.<sup>236</sup> Bu arada Urfa da tekrar Romalılar tarafından işgal edildi. Romalıların Urfa'da yaptıkları bu zulüm ve tahribattan sonra Urfa devletinin bağımsızlığı da tehlikeye düşmüştü. Bu isyanın ağır bir şekilde bastırılmasından sonra Urfa kralları Romalılara sadık kalacaklarına dair söz verdiler. Ama buna rağmen bağımsızlığın düşkün olan ve daha ziyade aklına eseni yapmasını seven Urfalı, her sene ve her dönemde yeni bir macera yaşamak mecburiyetinde kaldı.

<sup>233</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 89

<sup>234</sup> W.A. Wigram – Edgar T.A. Wigram, İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam, İstanbul 2004, s. 28

<sup>235</sup> Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, I, 102

<sup>236</sup> Segal, a.g.e. s. 44

M.S.165 tarihinde Harran yakınındaki Soğmatar bölgesi de Urfa krallığının kontrolüne girmiştir.<sup>237</sup> Urfa'nın en parlak devrinin kralı olan IX. Abgar (M.S.179–214) Roma imparatoru tarafından M.S. 204 yılında Roma'ya davet edildi ve Roma'da çok muhteşem bir şekilde ağırlandı.

**Osrhoene krallarının isim listesi şöyledir:**<sup>238</sup>

1. Arjaw (Aryu),.....M.Ö. 132–127 krallık müddeti 5 yıl.
2. Abdu bar Maz'ur, .....M.Ö. 127–120 krallık müddeti 7 yıl.
3. Phradasht b. Gebar'ü, .....M.Ö. 120–115 krallık müddeti 5 yıl.
4. Bakru I b. Phradasht, .....M.Ö.115–112 krallık müddeti 3 yıl.
5. Bakru II b. Bakru (yalnız),.....M.Ö. 112– 94 krallık müddeti 20 yıl.
6. Bakru II ve Manu I,.....M.Ö. - -94 krallık müddeti 4 aydır.
7. Bakru II ve Abgar I, dilsiz, .....M.Ö. 94–92 krallık müddeti 2 yıl 4 aydır.
8. Abgar I (yalnız), .....M.Ö. 92–68 krallık müddeti 23 yıl 5 aydır.
9. Abgar II Ariamnes b. Abgar,.....M.Ö. 68–53 krallık müddeti 15 yıldır.
10. Part hâkimiyeti, .....M.Ö. 53–52
11. Manu II, Tanrı (Alaho),.....M.Ö. 52–34 krallık müddeti 18 yıl 5 aydır.
12. Paquri,.....M.Ö. 34–29 krallık müddeti 5 yıldır.
13. Abgar III, .....M.Ö. 29–26 krallık müddeti 3 yıldır.
14. Abgar IV. , Kızıl,.....M.Ö. 26–23 krallık müddeti 3 yıldır.
15. Manu III. Saphlul, .....M.Ö. 23 – 4 krallık müddeti 18 yıl 7 ay.

<sup>237</sup> Segal, a.g.e. s. 56

<sup>238</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 15

16. Abgar V. Kara (büyük) b. Manu,.....M.Ö. 4 – M.S. 7 krallık müddeti 10 yıl.
17. Manu IV. b. Manu, .....M.S. 7–13 krallık müddeti 6 yıldır.
18. Abgar V. (tekrar), .....M.S. 13–50 krallık müddeti 37 yıldır.
19. Manu V. b. Abgar, .....M.S. 50–57 krallık müddeti 7 yıldır.
20. Manu VI. b. Abgar, .....M.S. 57–71 krallık müddeti 14 yıldır
21. Abgar VI. b. Manu,..... ..M.S. 71–91 krallık müddeti 20 yıldır.
22. Sanatruk, adiabene kralı, .....M.S. 91–109 bu 18 yıllık fetret devridir.
23. Abgar VII. b. İzat, .....M.S. 109–116 krallık müddeti 7 yıldır.
24. Roma hâkimiyeti, .....M.S. 116–118
25. Jalud ve Ptatamaspat b. Husraw, .....M.S. 118–122 fetret devri
26. Pratamaspat (yalnız), .....M.S. 122–123 fetret devri
27. Manu VII. b. İzat, .....M.S. 123–139 krallığı 16 yıl 8 aydır.
28. Manu VIII. b. Manu,.....M.S.139–163 krallığı 24 yıldır.
29. Wail b. Sahru,.....M.S. 163–165 krallığı 2 yıldır.
30. Abgar VIII.....M.S. 165–167 krallığı 3 yıldır.
31. Manu VIII. Philoromaios (tekrar).....M.S. 167–179
32. L. Aelius septimius Abgar IX., (büyük) b. Manu (yalnız),.M.S. 179–214
33. Abgar IX. ve Severus Abgar X. b. Abgar,...M.S. Eylül 214-Nisan 216
34. (Antonius) Manu IX. b. Abgar (ismen kral).....M.S. 216–242
35. abgar XI. Phrahates b. Manu (kral).....M.S. 242–244

## OSRHOENE KRALLARININ DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:

Bu dönemde, Urfa halkı, Harran ve diğer birçok şehir halkının olduğu gibi **Pagan** denilen, yıldızlara tapan putperest idiler. Urfa devletinin ömrü 350 sene devam etti ve M.S. 244 senesinde yıkıldı.

Şehrin etrafını çevreleyen surlar, iç kalenin kayalıklarında tamamlanmaktadır. Urfa'nın güney-batısındaki sarp kayaların üzerinde iç kalesi bulunmakta olup, bu kalenin doğu, batı ve kuzeyi hendekle çevrilidir. İç kalenin kuzey kapısı da şehrin içine "Halilü'r-rahman" ve "Ayn-ı Züleyha" göllerine açılmaktadır. Kalenin altından uzanan bir tünel de Aynüzüleyha gölüne açılmaktadır. Surların batı ve güney taraflarında o devirde ki Urfalıların kaya mezarlıkları bulunmaktaydı. Urfalılar, ölülerini birer aile mezarlığı durumunda olan kaya mezarlıklara gömerlerdi.

Bu devleti meydana getiren halkları da **Arap, Arami (Keldani)** ve **nebatilerden** oluşan Sami ırkıydı. Aramiler Hıristiyan olduktan sonra, Hıristiyan olmayan diğer Aramilerden ayrılmak için kendilerine **Süryani** adını almışlardır.<sup>239</sup> Bir başka yazar da kendilerini Suriye'de yaşayan Aramilerden ayırmak için Suriyeli anlamına gelen Süryani adını kullandıklarını yazmaktadır.<sup>240</sup> Birincisinin doğru olduğu akla daha uygun gelmektedir. Yine Süryanice, Aramice'nin bir lehçesi olup, Helen işğaline karşı, kendi kültürlerini korumak için Urfa'da geliştirilmiş ve M.Ö. I. Yüzyılda bütün Ortadoğuya yayılmış olduğu da söylenilmektedir.<sup>241</sup> Aramilere Kildani de denildiği daha önceki "Urfa Paganizmi" konusunda geçmişti. Urfa'nın yerli halkı ile Makedonya'dan gelen işgalci halk aynı şehir içinde muhakkak ki ayrı mahallelerde yaşıyorlardı. Fakat adını ettiğimiz Makedonya'dan Anadolu'dan ve suriyeden gelen bu kolonici halkla, Urfa'nın yerli halkı arasında zamanla evlilikler meydana gelmiş ve bu evliliklerden dolayı muhakkak bir kaynaşma da olmuştu. Dolayısıyla bütün bu halklardan ve bunların kültürlerinden kurulmuş geniş bir kültüre sahip olan yeni aileler, yeni bir toplum meydana gelmişti.

Urfa krallığı içinde bulunduğu devre göre mutlakiyetten ziyade Cumhuriyet izlenimini veren bir idare şekli ile idare ediliyordu. Her ne

<sup>239</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 30

<sup>240</sup> Abdulhadi Toplu, Tarih içinde Anadolu Sakinleri ve İsyenlar-Ayaklanmalar, Ankara 1996, s. 39

<sup>241</sup> Efreml İsa Yusif, Süryani Tercüman ve Filozofları, çeviren Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 19

kadar bir kral varsa da devlet, kraliyet ailesinin fertlerinden meydana gelen bir yaşlılar meclisi tarafından idare edilmekte idi.<sup>242</sup> Yaşlılar meclisi toplantılarında yerde bağdaş kurarak otururlardı. Bu idare şeklinin, Helenlerin Urfa'ya hâkim oldukları devirden kaldığı düşünülmektedir. Urfa'da cereyan eden olaylar belgelerle belirtilmiş ve bu belgeler arşivlenerek saklanmıştı. Bu belgeleri düzenlemek için ayrı bir memuriyet oluşturulmuştu.

Urfa Osrhoene krallığı döneminde, Urfalılar tarafından kullanılan kendi paraları da mevcuttu. Hıristiyanlıktan önce paralarının bir yüzünde Ay-Yıldız, diğer yüzünde Güneş şeklini gösteren bir sembol bulunmakta idi. Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra ise Kara Abgar paranın üzerine bir Haç alameti eklemiştir.<sup>243</sup> Abgar Mano VIII. (167–179) devri parasında Eylül ayının ilahı anlamına gelen Süryanice olarak "İlah Elül" yazılmış olduğu görülmüştür.<sup>244</sup>

Osrhoene (Urfa) Krallığı zamanında mimari de oldukça ileri bir seviyede idi. Daha bu devirde Urfa'da güzel gösterişli binaların sayısı az değildi. Balıklı göllerin yanında kralın büyük bir sarayı bulunuyordu. Bu sarayın geniş revakları, avluları ve odaları vardı. Bu saray, devrinin güzel bir mimari örneği idi. Urfa'nın sel baskınından sonra bu saray da sular altında kalmıştı. Bu yüzden sel baskınından korunmak için kralın sarayı iç kalenin üzerinde yapılmıştı. Dolayısıyla asilzadeler de bu sarayın yakınlarında kendi evlerini yaptırmışlardı. Böylece gösterişli bir mimari ve modern mahalleler oluşmuştu. Urfa sanatkarlarının mimaride, resim ve heykel sanatlarında da yaptıkları eserler zamanımızda bile takdir edilecek bir ustalık arz etmektedir. Son zamanlarda Halepli Bahçesi semtinde yapılan kazıda bulunan ve güzel bir şekilde dekore edilmiş saray ve hamam içinde işlenmiş mozaikler halen görenlerin hayretini uyandırmaktadır. Bu buluntular bile Urfa krallığı zamanında Urfa'da ileri bir sanatçılığın varlığını ispat etmiştir. Bu mozaikler belki de bütün bölgede bulunan mozaiklerin hepsinden daha kaliteli idiler. Burada bulunan mozaikteki renklerin canlılığını zamanımıza kadar koruması, bu sanatta ki ustalığın bir kanıtıdır. Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra zamanla birçok kilise de yapılarak Urfa'nın gelişmişliğini gösteren güzel mimari örnekleri verilmiştir. Hatta Hiba veya İbas (ö. 457) adındaki piskoposun Urfa'nın doğusunda yaptırdığı Oniki Havari Kilisesi, mimari bakımından dünyada eş

<sup>242</sup> Segal, a.g.e, s. 48

<sup>243</sup> Aziz Günel, a.g.e, s. 90

<sup>244</sup> Aziz Günel, a.g.e, s. 96

olmayan bir yapı olarak kabul edilmektedir. Osrhoene krallığı devrinde yapılan daha birçok yapılar Urfa'nın güzelliğine güzellik katıyordu.

Urfa kalesinin kuzey cephesi yakınında büyük taşlardan yapılmış ve yukarı ucu açılmış yapraklarla süslenmiş korint tarzı başlıklı iki sütun bulunmaktadır. Bu sütunlardan birinin üzerinde bir bayan kabartması da yapılmıştır. Diğer sütunun üzerinde ise Osrhoene (Orhay=Urfa) krallığı devrinden kaldığı söylenen bir kitabe mevcuttur. Adeta bir sevgiliye sevgisini göstermek amacı ile ona ithafen yapıldığı kanaatini uyandıran, aslında şehir komutanının krala ve kraliçeye olan bağlılığını gösteren kitabede Süryanice olarak:

—“*Ben Eftuha'yım, güneşin oğluyum. Bu sütun iki heykeli Manu'nun kızı Şelmet için yaptırım.*” Yazıldığı söylenilmektedir.<sup>245</sup>  
Veyahut

—“*Ben bu kaleyi zapteden kumandan... Oğlu, bu sütunu Kraliçe Büyük Mano “Fafradaş”ın kızı Şalmet için yaptırım.*”<sup>246</sup>  
Yazılıdır.

Bu sütunların adına yaptırıldığı belirtilen Şelmet'in, Kral Abgar Okaman'ın zevcesi olduğu da söylenen rivayetlerden olduğu gibi<sup>247</sup> Abgar Okama'nın değil, büyük Abgar denilen IX. Abgar'ın karısı Şalmat'ın adına yapılmış olduğu ve üzerine yapılan heykelin de buna ait olduğu söylenilmektedir.<sup>248</sup> Sütun üzerine kabartma şeklinde yapılan heykel kırılmıştır. Sütunlar yarım silindir şeklinde yirmi yedi taş bloktan yapılmıştır. Şehre hakim vaziyette ve adeta mağrur bir tavırla bakan bu sütunlar, daha sonraki yüzyıllarda haklarında efsaneler anlatılmasına sebep olmuşlardır. Yukarıdaki satırlarda mancınık diye geçen sütunlar, bu sütunlardır.

Urfa krallarının sarayında adet ve giyim İran etkisi altında kalıyordu. Fakat bunun yanında Mezopotamya gelenekleri de hâkim vaziyette idi.<sup>249</sup> Urfa'da kılık kıyafet bakımından devlet adamları, kabile şefleri, kumandanlar, asilzadeler ve üst düzey görevliler ipekten serpuş takmaktaydılar. Putperest rahipleri ise başlarına altın işlemeli serpuş takarlardı. Kral ise hem özel bir serpuş takar hem de taç giyerdi. Diğer halk topluluğu serpuş takamazlardı. Bu onlar için yasaklanmıştı. Urfalı

<sup>245</sup> Segal, Edessa, çeviren Ahmet Aslan, İstanbul 2002, s. 51—Cihat Kürkçüoğlu, Urfa kalesi ve şehir surları, Her yönüyle Şanlıurfa İl yillığı, Şanlıurfa 1997, s. 76

<sup>246</sup> Aziz Günel, a.g.e, s. 94

<sup>247</sup> Hasan Açınal, Urfa Tarihi, Urfa 1997, s. 31

<sup>248</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 59 ve 111

<sup>249</sup> Efreml İsa Yusuf, Süryani Tercüman ve Filozofları, çeviren Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 35

erkeklerin İran kıyafeti giymelerine karşılık Urfalı kadınlar Roma kıyafetini kullanırlardı. Bazen başlık giydikleri de oluyordu. Başlarına toka takıyorlar, süs eşyası kullanıyorlardı. Urfalı kadınlar uzun kollu elbiseler giyiyorlardı. Bu elbiselerde bolca nakışlar da bulunuyordu. Çünkü Urfalı kadınlar nakışlı elbiseleri seviyorlardı. Bazen de yerlere kadar uzanan kaftanlar kullanıyorlardı. Ayaklarına giydikleri çarıkları sivri ve uzun burunlu idi. Urfalı kadınlar ekseriya saçlarını örüyorlardı. Urfalı kadınlar toplum içinde büyük bir saygı görürlerdi. Ailenin diğer fertleri arasında her bakımdan eşit bir hakka sahip oldukları mozaiklerdeki tasvirlerde belirtilmiştir. Ama durum yasalara gelince, erkeklerle eşit olmadıkları anlaşılmaktadır. Erkek çocukların dizlere kadar uzanan zıbın giydikleri, yine erkeklerin şalvar giydikleri tesbit edilmiştir.<sup>250</sup>

Urfa kralları, halka vergileri kendileri koyardı. İsterse bu vergileri affetme de ancak krala aitti. Vergilerin toplanması için de vergi memurları bulunuyordu. Urfa'da okçuluk da önemli idi ve Urfalıların bu sanatta büyük yetenekleri vardı. Urfalı erkekler avcılığa da meraklıydılar, adeta bunu bir spor haline getirmişlerdi. Osrhoene döneminde Urfa kelimenin tam anlamıyla bir lüks hayat yaşamaktaydı. Bu dönemde doğu ve batı medeniyeti Urfa'da bir canlılık meydana getirmişti. Yine bu dönemde balıklı gölün yanında bir kış hamamı inşa edildiği gibi Urfa'nın kuzey batısında bir arena da yapılmıştı.<sup>251</sup>

Grekçe Edessa, Süryanice Urhai veya Orhay, Arapça Ruha adları ile isimlendirilen Urfa, hem eski ipek yolunun üzerinde doğuya açılan bütün yolların kavşağında, hem de felsefe ve kültür yolu kavşağında bulunan bir şehirdi. Urfalılar, Abgarlar devrine kadar Bal kültü ve Atargatis tanrı inancını kabul eden putperest bir şehir halkı idiler. Fakat Hıristiyanlığın meydana çıkmasından 80 yıl kadar sonra Urfa'da yavaş yavaş Hıristiyanlık dini de görülmeye başlandı. Bu dönemden itibaren bu dine inananların sayısı günden güne artıyordu.

Urfa'nın bu döneminde Urfalılar arasında müziğe de çok rağbet gösterildiği görülmektedir.

Urfa krallığı tarihte büyük ehemmiyet kazanmış bir devletti. Elbette bu önemi topraklarının büyüklüğünden ve ordusunun kuvvetliliğinden değildi. Onun bu önemi ilerde de görüleceği gibi dinî inanç ve edebi sahada aldığı mesafede idi.<sup>252</sup> Urfa Krallığı bu dönemde Hıristiyanlığı benimsemişti. 205 yıllarına doğru Kral IX. Abgar

<sup>250</sup> Segal, a.g.e. s. 50-77

<sup>251</sup> Segal, a.g.e, s. 65

<sup>252</sup> Hasan Açıanal, Urfa Gazetesi, sayı 547, 13 Temmuz 1948

Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etti. Hıristiyanlığın kral tarafından kabul edilmesi ile Tevrat da Urfa'da Süryaniceye tercüme edildi. Urfa'nın dili Aramice (Süryanice) idi. Urfa eski Suriye medeniyetinin önemli bir ocağı ve Süryani yazısının doğduğu bir şehirdir.<sup>253</sup> Urfa, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Aramicesi (Süryanicesi) gelişti. Süryanice, bütün doğu kiliselerinin Akdenizden Basra körfezine kadar dinî ve edebî dili oldu.<sup>254</sup> Bu III. Yüzyılda Urfa, Süryani edebiyatı ve felsefesinin beşiği bir şehir olarak ün yaptı.<sup>255</sup> Bu dönemde bile Urfa'da Yunan kültürü de önemli bir yer tutmakta idi. Urfalılar arasında Süryanice yazılar arasında Yunanca yazılar da kullanılmakta idi. Bilhassa asiller çocuklarını Fırat nehrinin batısındaki şehirlere hatta Yunanistan'a tahsil için gönderirlerdi. Urfa bir Yunan öğretim merkezi haline gelmişti.<sup>256</sup> Selefkoslar devrinde Helenlerde nasıl bir eğitim sistemi vardysa, aynı sistem Osreohane krallığında aynı şekilde tatbik edilmiştir.

Bu çağlarda felsefeye büyük önem veriliyordu. Adeta her şey felsefe ile halledilebilir inancı hâkimdi. Öyleki M.S. I. veya II. Yüzyılda yaşamış olan Mara adındaki Samsatlı filozof, Samsat'a saldıran Romalılara esir düşmüştü. Roma'ya götürülen Mara esareti sırasında oğluna yazdığı mektuptaki tavsiyelerinde, bilimin ve bilgeliğin önemine şöyle vurğu yapıyordu:

“Kendini tüm iyiliğin kaynağı ve asla kaybolmayan bilgeliğe ver. Kafanı bilgeliğe dayayarak dinlen. Çünkü bilgelik yaşamında hem anan, hem baban ve hem iyi bir yol arkadaşı olacaktır. Tüm gücünü sabırlı olmak ve sıkıntılara karşı dayanıklı olmaya ver. Çünkü tüm sıkıntılara dayanabilen zayıf insanlar, güçlerini ikiye katlayabilirler. Açlığa ve susuzluğa dayanabilenler, sıkıntılarını hafifletebilirler veya ölüme karşı güçlü bir duruş sergilerler.”<sup>257</sup> Samsatlı bu filozofun mektubu, felsefeye verilen önemi göstermesi bakımından Urfa için de geçerlidir.

Urfa'nın Hıristiyanlığı kabul etmeye başladığı bu dönemde, Urfa'da yetişen en önemli ilim adamı Bardaysan'dır.

<sup>253</sup> Prof. Dr. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çeviren Prof. Dr. M. Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 10

<sup>254</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 7

<sup>255</sup> İ.A. XIII, 51 – Segal, a.g.e, s. 28

<sup>256</sup> Segal, a.g.e, s. 64

<sup>257</sup> Efreml İsa Yusif, Süryani Tercüman ve Filozofları, çeviren Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 27

## II. BÖLÜM

### HIRİSTİYANLIĞIN URFA'YA GİRİŞİ VE HAZRETİ İSA'NIN (a.s) MEKTUBU

Urfa halkı ay, güneş ve yedi gezegene tanrı diye taptıkları, onlara kurbanlar adadıkları Pagan denilen putperestlik dininde iken, Hazreti İbrahim ve Hazreti Musa peygamberlerden uzun zaman sonra bu zülmekten onları kurtaracak yeni bir ışık görüldü. Yalnız bu ışık Urfa'nın içinden değil, uzaklardan Ta Kudüs'ten zuhur etmişti. Böyle bir dönemde Kudüs'te **Hazreti İsa** (a.s.) Cenabı Hak tarafından peygamber olarak gönderilmiş ve insanları Allah'a imana davet etmeye başlamıştı.

O tarihlerde Urfa'da Abgar kral olarak bulunuyordu. Kral Abgar'ın İsa peygambere bir mektup gönderdiği ve bu mektubuna Hazreti İsa'nın verdiği cevap hakkında yaygın bir efsane vardır. Bu efsane şöyle anlatılmaktadır. Efsaneye göre **Urfa Kralı V. Abgar** (M.Ö.4-M.S.7 ve ikinci defa M.S.13– M.S.50), bir heyetle birlikte elçisi Hannan'ı o sırada Ortadoğu'da bulunan Roma İmparatoru Tiberius'a (M.S.14 - M.S.37) göndermişti. Bu heyet dönüşte Kudüs'e uğramış ve bu şehirde yeni bir peygamber çıktığını, bu peygamberin bütün hastalıkları da iyileştirdiğini duymuştu. Hannan Urfa'ya geldiğinde gördüklerini ve duyduklarını Kral Abgar'a anlattı. Hazreti İsa'nın yeni bir din yaydığını ve hastaları iyileştirdiğini duyan ve ikinci defa saltanatını süren devrin Urfa kralı V. Abgar, "**John**" veya "**Hannan**" ismindeki bu adamını bu defa bir mektupla, Hazreti İsa'ya (a.s.) gönderdi ve onu Urfa'ya davet etti. Gönderilen bu adam aynı zamanda ressam olduğu için Hazreti İsa'nın bir portresini de yapacaktı ve tabii yine rivayete göre bir levha<sup>258</sup> veya bir bez üzerine onun portresini yaptı.

Kral aynı zamanda Yahudilerin Hazreti İsa'ya kötülük yaptıklarını ve onu öldürmek istediklerini de duymuştu. Bu bakımdan Kral V. Abgar Hazreti İsa'ya inandığını, Hannan adındaki bu adamıyla ona bir mektup göndererek bildirdiğinde, Yahudilerin kendisine fenalık ettiklerini duyduğunu, kendisini Yahudilerden koruyabileceğini ve güzel bir

<sup>258</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 120

şehrinin olduğunu anlatıyordu. Dolayısıyla onu Urfa'ya davet ettiğini, böylelikle hastalıklarının da tedavi etmesini istiyordu. Çünkü kral Abgar ağır ve çaresiz bir cilt hastalığına yakalanmıştı. Bu hastalığın cüzam hastalığı olduğu söylenilmektedir. Kral Abgar bu yüzden tedavi için pagan tanrılarına dua etmiş, büyücülere ve üfürükçülere çok gidip gelmişti.<sup>259</sup> Fakat Pagan tanrıları dualarına cevap vermedikleri gibi büyücü ve üfürükçülerden de hiçbir fayda görememişti. Hastalığının aşırı derecede ilerlemiş olması dolayısıyla halkı arasına bile çıkamıyordu. Kral çok zor durumdaydı. Hazreti İsa'nın hastaları iyileştirdiğini duyunca, şifa için ona ümit bağladı. Bu hastalığı yüzünden kendisi Hazreti İsa'nın yanına gidemiyor, onun yanına gelmesini istiyordu. Kralın Hazreti İsa'ya gönderdiği mektup şöyleydi:

—“*Senin ilaç ve şifalı bitkiler kullanmadan ellerinle yaptığın tedavileri duydum. Körlerin görmesini, kötürümlerin yürümesini sağladığın söylendi ve bildirildi. Sen cüzzamlıların yaralarını iyileştiriyor, günahkâr ruhları ve şeytanları kovuyor, uzun süredir şifa bulunamayan hastalıklar nedeniyle acı çekenleri iyileştiriyor ve ölüleri diriltiyorsun. Seninle ilgili bütün bu şeyleri duyduğumda iki şeyden birine, ya senin tanrı olduğuna ve bu şeyleri yapmak için gökten indiğine veya bu şeyleri yapan tanrının oğlu olduğuna karar verdim. İşte bu nedenle bana gelmen ve hastalığımı iyileştirmen için yalvarmak amacıyla bu mektubu yazdım. Ayrıca Yahudilerin senden şikâyet ettiklerini ve sana kötülük etmek istediklerini duydum. Benim her ikimize de yetecek, uygun, küçük ve güzel bir kentim var.*”<sup>260</sup>

Kralın bu davetine karşılık olarak Hazreti İsa, şöyle bir mektupla cevap verdi:

—“*Ne mutlu beni görmeden inanan kimseye, çünkü benim hakkımda beni görenlerin bana inanmayacakları, beni görmeyenlerin bana inanacakları ve yaşayacakları yazılıdır. Ziyaretimi isteyen mektubunuzu aldım. Fakat burada herşeyi ikmal etmek ve buradan beni gönderene çıkmak gerektiğinden ötürü beni mazur görünüz. Ben yücelendikten sonra şakirtlerimden birisini sana şifa vermek üzere göndereceğim. Şehrin sana mübarek olsun. Asur'lu ona musallat olmasın.*”<sup>261</sup>

Böylece bu mektubunda kendisine inandıklarından dolayı memnuniyetini bildirdikten başka, buradaki görevinden dolayı Urfa'ya

<sup>259</sup> W.A. Wigram – Edgar T.A. Wigram, İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam, İstanbul 2004, s. 32

<sup>260</sup> Segal, a.g.e, s. 102 - E.R.Hayes, a.g.e, s. 33

<sup>261</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 91

gelemeyeceğini yazıyor, hastalıklarını iyileştirmesi için kendisine inananlardan “**Adday**” adında ki birini gönderdiğini kral Abgar'a bildiriyordu.<sup>262</sup>

Tarih akışı içerisinde o zamana kadar putlara tapan Urfa halkının inançlar serüveni, Adday'ın Urfa'ya gelmesiyle yeni bir mecraya girmektedir. Çünkü Urfalı, Adday ile birlikte yeni bir inancın, yeni bir dinin var olduğunu duymuştur ve öğrenmiştir. Yeni bir inanç demek ise eski düzenin yerinden sarsılması, bozulması demektir. İnsanın kendi içinde doğruluk ve yanlışlık mücadelesinin çarpışmasının başlaması demektir. Bu mücadele ise bir başkasıyla yapılan çarpışmadan, savaştan çok daha yaralayıcı, daha vurucu, çok daha zor ve tehlikelidir. İki inançtan birini kabul etmedikçe, insanın kendi içindeki bu dalgalanmadan, bu mücadeleden kurtulması mümkün değildir. Urfalı da Adday'ın Urfa'ya gelmesi, tek tanrı hakkında konuşmalar yapmasıyla böyle bir iç mücadeleye girmiş oldu.

Yanına aldığı mektupla birlikte Urfa'ya gelen Hazreti İsa'nın havarisi Adday, Hazreti İsa'nın mektubunu Kral Abgar'a verdiği gibi onun hastalığını da iyileştiriyor. İyileşen kral Hıristiyanlığı kabul ediyordu. Hazreti İsa'dan mektup gelmesi ve havarisinin kralı iyileştirmesi Hıristiyanlık için iyi bir propaganda olduğundan, bu olaylardan haberi olan Urfa halkından bazı kimseler de Hıristiyanlığı kabul ediyorlardı.

Veya değişik bir anlatış tarzı ile Hazreti İsa'dan sonra havarisi olan **Tuma**, Adday'ı ( veya Thaddeus'u) Urfa kralı Abgar'a gönderdi. Adday (Thaddeus) Urfa'ya geldi, Tobias'ın oğlu Tobias'ın evinde kaldı. Adday'ın geldiğini kral Abgar'a haber verdiler ve ona:

—İsa'nın bir havarisi, onun sana yazdığı gibi buraya geldi, dediler. Abgar bu kimsenin İsa'nın bahsettiği kişi olduğunu düşündü ve evinde kaldığı Tobias'ı yanına çağırarak:

—Kudret sahibi bir adamın geldiğini ve senin evinde kaldığını duydum. Onu bana getir, dedi.

Bunun üzerine Tobias, Adday'a (Thaddeus'a) gelerek ona:

—Kral Abgar beni çağırıyor ve kendisini iyileştirmen için seni ona götürmemi emretti. Bu sözü duyan Adday (Thaddeus) da;

—Mucizevî bir şekilde ona gönderildiğim için onun yanına çıkacağım dedi. Ertesi sabah ikisi birlikte kralın sarayına gittiler.

<sup>262</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 121

Urfa'nın ileri gelenleri de kralın yanında ayakta duruyorlardı. Kral Abgar Adday'ı görünce önünde eğilerek selamladı, sonra ona sordu.

—Sen gerçekten bana, seni iyileştirmek ve hayat vermek üzere sana öğrencilerimden birini göndereceğim diyen Tanrının oğlu İsa'nın bir öğrencisi misin? Bu soruya karşılık Adday (Thaddeus) da:

—Evet, dedi. Beni gönderen kişiye büyük bir inanç beslediğin için sana gönderildim,

Bu konuşmalardan sonra Adday elini Abgar'ın üzerine koydu ve koyması ile birlikte Abgar hastalığından ve acılarından kurtuldu. Adday, bundan başka Abgar'ın yardımcısı Abdus oğlu Abdus'u da tutulduğu damla hastalığından kurtardı.<sup>263</sup>

Adday'ın isteği üzerine Kral Abgar ertesi gün tüm halkı ve Urfa'ya ticaret için gelen tacirleri de topladı ve Adday bu topluluğa İsa (a.s) ve yeni din hakkında uzun uzadıya hitabette bulundu, heyecanlı vaazlar yaptı. Adday'ın vaaz yaptığı yer, bugün Urfa kalesinin üzerindeki sütunların bulunduğu yüksek yerd. Rivayete göre bu konuşmadan sonra başta kral olmak üzere ailesi ve birçok kimse yeni dine girdiler.<sup>264</sup>

Yıldızlara tapan Urfalılarından bazıları Hazreti İsa'nın havarisi olduğu söylenen elçisi Adday tarafından bu eski inançlarından vaz geçerek tek tanrıya inanan yeni dini kabul etmeye çağrıldılar. Urfalı, bu Adday ismindeki yabancı ile o zamana kadar duymadıkları bir Allah ismini duydu. Bu, Pagan Urfalısı için çok tuhaftı, çok garip idi. Denildiğine göre Adday öyle heyecanlı konuşmalar yapıyordu ki onun konuşmasının etkisine kapılan Urfa'nın yıldızlara tapan Pagan halkı bir anda Adday'ın çağrısına uyarak Hıristiyan olmaya başlıyorlardı.<sup>265</sup>

Adday'ın burada en çok üzerinde durduğu konu Pagan inancındaki Bel ve Nebo tanrılarıdır. Adday bu pagan tanrılarına devamlı hücum etmiş ve onların hiçbir işe yaramadıklarını halka anlatmıştır. Çünkü Urfalıların tanrı diye kabul ettikleri bu iki put Bel ve Nabu (Nebo), Urfa kültüründe çok önemli bir yer tutmaktaydılar. Bunlar, tanrıların büyükleri ve en kudretlisi kabul ediliyordu. Öyle ise önce Urfalıların inandıklarının tersine, onlara bu tanrıların işe yaramaz olduğunu kabul ettirmek, inandırmak lazımdı. O bakımdan Adday, önce tanrı zannettikleri putların gerçek tanrı olmadığını, bunların sadece bir

<sup>263</sup> Segal, a.g.e, s. 103–104

<sup>264</sup> Segal, a.g.e, s. 120121- Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 400 – E.R.Hayes, a.g.e, s. 34

<sup>265</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 34

aldatmaca olduğunu anlatarak, Urfalıları bu inançlarından döndürmeye çalışıyordu. Dolayısıyla Adday bu putlara hücum etmiş ve şöyle konuşmuştu.

**—Bu şehrin Tanrı'ya karşı çıkan putperestlerle dolup taşıdığını gördüm. Önünde eğildiğiniz Nabu kimdir? Kendi ellerinizle yaptığınız ve Taptığınız bu Nabu bir tanrı mıdır? Kendisine şeref verdiğiniz Bel kim? O mu sizi koruyacak, bereket verecek? Bakın aranızda Bath Nikal'a tapanlar var. Harran'da oturan komşularınız Beth Nikal'e ve Mabbuğlular'ın Tar'ata gibi, Araplar gibi kartala, aynı zamanda Güneş ve Aya tapanlar da vardır. Sizin gibi olan Harran'ın diğer sakinleri gibi aya tapanlar da vardır. Güneş ve parlak yıldızın ışıkları sizi doğru yoldan saptırmasın. Cisimlere tapan herkes önce tanrı tarafından lanetlenir.**<sup>266</sup>

Adday, Bel ve Nebo'nun insanlara hiçbir faydalarının olmadığını, bunların sadece uydurma tanrılar olduğunu, güzel cümleler kullanmak suretiyle söylüyordu. İnsanların Bel ve Nabu gibi Ay ve Güneşe de tapınmaktan sakınmalarını öğütüyordu. Çeşitli isimler verilen bu tanrılara inanmanın gerçek bir Allah'a karşı gelmek olduğunu, dolayısıyla suç olduğunu anlattı. Bunların hiçbir işe yaramadığını, kendilerini kurtaramadıkları gibi hiçbir faydalarının da olmadığını söyledi. Bu yüzden Allah'ın kendilerini cezalandıracağını vaaz ediyordu. Adday'ın bu vaazları kaç gün devam etti bilinmez. Ama uzun süre devam ettiği ve Urfalılar üzerinde büyük etki bıraktığı kesindir. Çünkü Adday hayatının sonuna kadar Urfa'da putperestlikle mücadele etmiştir.

Şavide ve Abid Nebo adlarındaki Pagan rahipleri de yeni bir dinin inanç ve kurallarını anlatan bir kişinin geldiğini ve bazı vaazlar verdiğini duymuşlardı. Bu kişinin neler anlattığını dinlemek için Adday'ın vaaz verdiği meydana geldiler. Adday'ın, tanrılar hakkındaki konuşmaları, tanrılarının hiçbir işe yaramadığını söylemesi, doğrusu Şavide ile Abid Nebo'yu şaşırtmış, onların din duygularını çok rencide etmişti. Şimdiye kadar duymadıkları şeylerdi bunlar. İki rahip birbirlerinin yüzüne hayretle baktılar. Nasıl olur da bu adam tanrılarının güçsüz ve bir taş parçasından başka bir şey olmadığını söylemek cesaretinde bulunabiliyordu. Tanrılar ise kendilerine hakaret eden, küçümseyen bu adama bir şey yapmıyor, onu cezalandırmıyorlardı. Hâlbuki bu kadar nimet ve zenginlikleri kendilerine veren Bal ve Nabu

<sup>266</sup> Segal, a.g.e, s. 87

ve diğer tanrıları değil miydi? Abid Nebo'nun adı bile tanrılarının adı idi. Şimdi Adday'ın bu söyledikleri de neyin nesiydi? Bu sözler çok düşündürücü, haysiyet kırıcı sözlerdi.

Şavide ve Abid Nebo bunları günlerce düşündüler. Kendi inançları ile Adday'ın anlattıklarını karşılaştırdılar. Yıllardır, hatta yüzyıllardır doğruluğuna inandıkları, güçlerini, kuvvetlerini kabul ettikleri tanrıları, Adday'ı niçin cezalandırıyorlardı? Bu durum gerçekten onları bir çıkmaza sokmuştu. Onlar bu düşüncelerini kendileri gibi pagan rahibi olan Firoz ile Danho'ya da anlattılar. Zaten Firoz ve Danho da Adday'ı dinlemişlerdi ve işin vehametinin farkındaydılar.

Artık bu dört rahip, Adday'ın konuşmalarını takip ediyorlardı. Günler geçtikçe onun sözlerinin etkisinde kalıyorlar ve hatta doğruluğuna bile kanaat getiriyorlardı. Çünkü Adday'ın anlattıklarına karşı, kendi tanrılarını koruyacak bir cevap bulamıyorlardı.

Yine bir vaazında Adday:

—***Bu şehrin ortasına dikmiş olduğunuz, sık sık ziyaret ettiğiniz, üzerinde şeytanlar şerefine içkiler döküp yine onlar adına kurbanlar kestiğiniz büyük sunak nedir?*** Şeklinde heyecan verici vaazlarda bulunuyordu. Çünkü pagan inancında olanlar, tapınakta ayin sırasında kurban keserler ve tanrıların şerefine yere içki dökerlerdi. Bu hareketler yapılırken tütsü yakılır ve dua edilirdi. Adday'ın anlattıklarını dinleyen ve bu heyecanlı vaazların etkisinde kalan Urfalıları, çağrıya uyarak tek tanrı inançlı yeni dine girmeye başladılar. Pagan dininin ileri gelen din adamlarından Şavide ve Abid Nebo adlarındaki bu iki rahip de bu gerçekleri anlatan vaazlara daha fazla karşı koyamadılar ve tek tanrılı bu yeni dini kabul edenlerin arasında yerlerini aldılar. Bu rahipler halk arasındaki değerli mevkilerini bırakarak yeni dine girdikleri gibi meslektaşlarından Firoz ile Danho da kendilerine katıldılar. Artık yeni dinin verdiği heyecanla bir şeyler yapmaları gerekiyordu. Bunlar kalabalık bir halk topluluğunu da yanlarına alarak hemen mensubu oldukları eski dinlerinin tanrılarına saldırdılar ve tanrılarına kurban kestikleri sunakları devirdiler, yerle bir ettiler.<sup>267</sup> Urfa halkının bir kısmının yeni dini kabul etmeleri üzerine, hemen bir kilise yaptırıldı ve Adday bu kilisede Hıristiyanlığı öğretmeye başladı. Ayinler tertiplemedi ve bazı kimselere bu kilisede hizmet etme görevi verdi.

Bu ifadelerle adeta Adday'ın bir iki cümlesi ile kendi dinlerinin uzmanı olan şahısların nasıl din değiştirerek Hıristiyan oldukları

<sup>267</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 33

Adday'ın hitabette ki üstünlüğü ve mucizevî bir olayın meydana geldiğini göstermektedir. Oysaki Adday'ın bu çağrısı ile Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısının birkaç kişiden fazla olmadığı belki aylarca hatta yıllarca yapılan vaazlardan sonra ancak böyle bir topluluk yeni dini kabul etmiş olabilirdi. Yine de Adday'ın gayretleri ile yeni dine girenler çoğalıyordu. Bu, dine davet vaazlarında Urfa'da ilk defa asıl mesleği kralın ipek elbise ve serpuşlarını dokuyan Aggay ile Palut, Barşelama ve Barsamya Hıristiyanlığı kabul ettiler ve Adday'a öğrenci oldular.<sup>268</sup> Böylece Hıristiyan olan daha doğrusu Hazreti İsa'nın getirdiği Hak dini kabul eden ilk Urfalılar, bu adları verilen Urfalılar oldu. Adday, öğrencilerine kaçınılmaları gereken şeyleri şöyle sıralamıştı: Yalan yere yemin etmek, ahlaksızca öldürmek, yalancı tanıklık etmek, zina etmek, büyücülere merhamet etmemenin gerekliliği, tanrılaştırma, kâhinlik, ruh çağırma, kader ve yıldız falı, kör Kildanilerin gururu, yalnızca aptalların güvendiği yıldızlar ve burçlar.<sup>269</sup> İşte bunlardan uzak durmalarını istiyordu. Çünkü bu hareketler bütün kötülükleri, pagan putperest hareketlerini içinde toplamıştı.

Adday'dan beş asır sonra yaşayan Suruçlu Yakup (451–521), Adday'ın bu vaazları ve Hıristiyanlığın yayılışı hakkında “Putların düşüşü üzerine” bir nutuk vermiştir. Bu nutukta şunları söylüyordu:

*“Efendimizin zamanında dünyada büyük bir ışık görüldü ve onun görünmesiyle kasvet içinde olan bölgelere sevinç geldi. Babanın ışıklarıyla gölgeler artık işlerinin bittiğini anladılar. Onlar korktular, birbirlerini yuttular, öldüler ve yok oldular. Golgotha'da doğan hakikatin parlak güneşi bütün dünyaya kendini gösterdi ve putperestliğin gecesini kovdu.*

*Şeytan, Apollo ve diğer putları Antakya'ya yerleştirdi ve Nabu, Bel ve birçok diğerlerini Edessa'ya koydu. Tanrıçalar Sin, Be'elşamin, Bar Nemre, köpeklerinin Mar(i)si, Tarahta ve Gedlath'la Harran'ı doğru yoldan çıkardı. Mabboğ'u tanrıçaların hizmetinde olan bir rahipler şehri yaptı. Şeytan tepelerin üzerine tanrıçalar için saraylar inşa etti ve yüksek yerlere putlar için boyalı tapınaklar yaptı... Bir tepe üzerinde Ares'e sunulan kurbanlar boğazlandılar. Bir başka tepe üzerinde Hermes için bir sunak dikildi. Bir vadiye Herkül vadisi adı verildi ve bir başka yüksek yer... “Tanrıların evi” diye adlandırıldı. Kurbanların kanı ile ıslanmamış hiçbir tepe, tanrılar için içkilerin*

<sup>268</sup> Segal, a.g.e, s. 121

<sup>269</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Günenç, İstanbul 2005, s. 99

*dökülmediği hiçbir yüksek yer yoktu. Kitleler halinde gençler kurban olarak sunuluyor ve bakire kızlar kadın tanrıçalar için... Güneş için, ay için, Venüs yıldızı ve diğer parlak yıldızlar için boğazlanıyordu. Tanrılar yüksek yerlerde oturuyorlar, muazzam sütunlar üzerinde onların tasvirleri konuluyor ve rahipler ketenden dokunmuş değerli elbiseler ve güzel kaftanlar giyiyorlardı. Hıristiyanlığın gelişiyile ışık ortaya çıktığında tapınaklar yıkıldılar.*

*Tepelerin üzerine şeytanların evleri yerine manastırlar yerleştirildi ve yüksek yerlere tapınaklar yerine türbeler koydu... Şeytan Edessa'ya gitti ve orada çok şey yapılmış olduğunu gördü. Onun kralı kilisenin bir işçisi oldu ve onu inşa etti. Havari Addai, orada bir kurucu gibi duruyordu ve kral Abgar onun tacını giydi ve onunla birlikte onu inşa etti.*"<sup>270</sup>

Bu ifadelerle putperestlerin tanrı ve mabetlerinin tasvirini ve ibadet şeklini tasvir ve tarif ettikten sonra Urfa'ya Hıristiyanlığın gelişini şiirsel bir üslupla anlatmaktadır.

Adday'ın Urfa'ya gelişi tarihinde de çelişkiler vardır. Hatta onlarca sene sonra bile Hıristiyanlığı kabul ettiği söylenen Kral Abgar'ın sarayında hala büyük pagan sunağı duruyordu ve kral özel hayatında da putlara tapmaya devam ediyordu.<sup>271</sup> Eğer kral yeni dini kabul etmiş olsaydı niçin hala putlara tapıyordu? Demek ki denildiği gibi hemen Adday'ın vaazlarına uymamıştı.

Başka bir rivayette Kral Abgar'a giden Adday değil, **Thaddeus** adındaki bir havariydi ve bu meydana gelen olaylar o devrin Selefkos takvimine göre 340. yılda yazılmıştır.<sup>272</sup> Bu takvimin başlangıcı milattan önce 312 yılı olduğuna göre, Miladi takvime çevrildiğinde olay M.S. 28 senesinde meydana gelmiş olur. Hazreti İsa'nın doğumu ( 0 ) kabul edildiğine ve ancak 30 sene sonra kendisine peygamberlik gelmiş olduğuna göre, verilen bu tarih Hazreti İsa'ya peygamberliğin gelmesinden iki sene evveldir. Bu yüzden bu tarih bile oldukça şüpheli görünmektedir. Diğer taraftan bu olayda kendilerine rol verilen **Thaddeus** ve **Adday** isimleri daha sonra herhalde akılların karışmaması için aynı şahısta birleştirilmeye çalışılmıştır veya bu iki isim ayrı dillerde aynı anlama gelmekte olduğu söylenilmektedir. Böylece iki ismin aynı adam olduğu söylenilmiştir.

<sup>270</sup> Segal, a.g.e, s. 225-226

<sup>271</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 405

<sup>272</sup> Segal, a.g.e, s. 104

Nitekim Adday'nin Hazreti İsa tarafından değil, Hazreti İsa'nın on iki havarisinden biri olan “**Tuma**” tarafından Hazreti İsa'dan 80 sene sonra Hıristiyanlığı yaymak için Filistin'den Urfa'ya gönderildiği de rivayet edilmektedir.<sup>273</sup> Bu tarihe göre ise o sırada Hazreti İsa (a.s) çok öncelerden beri hayatta değildir. Yine aynı kitapta Adday'ın birinci yüzyılın sonuna doğru Urfa'ya geldiği ve Hıristiyanlığı yaydığı, (o zaman için bizim buna Hak dinini yaydığı dememiz daha doğru olur. Çünkü bütün peygamberlerin getirdiği dinler hak dinidir) Urfa'da bir kilise ve Hıristiyanlık okulu kurduğu da ifade edilmektedir.<sup>274</sup> Hazreti İsa'nın doğumu (0) kabul edildiğine göre, dünyadan ayrılışı da 33 yaşında olup ölümü de (33) kabul edilir. Öyle ise iki rivayet arasında elli yıllık bir zaman dilimi vardır. Bu duruma göre evvela Adday havari değildir. Zaten az önce de Havari olmadığı belirtilmişti. İkinci olarak da hasta olan ve İsa'dan sonra 50 yılında öldüğü tarihlerde kayıtlı olan kral V. Abgar, nasıl olur da Hazreti İsa'dan 80 yıl kadar sonra gelen Adday tarafından iyileştirilir? Yani burada Adday, Kral Abgar'ın ölümünden de 30 yıl sonra gelmiş oluyor. Bu sözde ne kadar doğruluk payı olabilir? Bu mümkün değildir. Öyle ise Hıristiyanlığın Urfa'ya Hazreti İsa (a.s) devrinde yerleştiğini ve Hazreti İsa'nın Urfa'yı kutsadığına dair mektup gönderdiğini ispatlayabilmek için bu gibi çelişkili yollara başvurulmuş olduğu kesindir.

Yine yukarıda geçtiği gibi Meçhul Urfalı'dan nakledildiğine göre İsa Peygamber:

—“*Asur'lu ona musallat olmasın.*” Diye cevap vermiştir. Burada “*hiçbir düşman kendisini oraya asla sahip kılmayacaktır*” yerine “*Asurlu ona musallat olmasın*” cümlesi kullanılmıştır. Acaba bu ifadeler zamana ve yerine göre değiştirilerek mi yazılmıştır? Niçin başkası değil de Asurlu denmiştir? Doğrusu insanı gerçekliği bakımından düşündürmektedir.

Başka bir rivayette de Hazreti İsa'nın gönderdiği mektubunda Kral Abgar'a:

—“*Senin şehrin kutlanacak ve hiçbir düşman kendisini oraya asla sahip kılamayacaktır*” dediğini söylemektedir.<sup>275</sup> Bu yüzden de

<sup>273</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 34 – Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul 1987, I, 39 – Diyarbakırlı papaz Aziz Günel'e göre de Adday miladi birinci yüzyılın sonlarına doğru Urfa'ya gelmiştir. (Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 104)

<sup>274</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 45

<sup>275</sup> Mar Yeşua, Urfa ve Diyarbakır'ın felaket çağı, İstanbul 1996, s. 21 – E.R.Hayes, a.g.e, s. 36 – Segal, a.g.e, s. 116

Urfalılar arasında hiçbir düşmanın Urfa'ya hâkim olamayacağına inanılıyordu. Hatta 503 senesi Eylül ayında İran kralı Kubad'ın (ö.531) Urfa'yı kuşatmasında, bütün kapıların açık olmasına rağmen İran kralının şehre girmekten korktuğunu ve dokuz saat bekledikten sonra kuşatmayı kaldırarak çekilip gittiğini, kilise mensupları bu inanca bağlamaktadırlar.<sup>276</sup> Şehri alamayan Kubad surların dışında kalan kiliseleri ve manastırları yıktırması, civardaki köyleri yağmalayarak Urfalılarından öcünü alıp çekilip gitmişti.

Diğer taraftan yine Segal'ın kitabında bu kutsanma ve düşmanın zabt edememesi cümlesinin sözü edilen mektuba sonradan ilave edildiği de belirtilmiştir.<sup>277</sup>

Barthold'a göre ise Hazreti İsa'nın (a.s) mendilini gönderdiği ifade edilen hükümdar **IX. Abgar**'dır (179–214). Bu hükümdarın, hükümdarlar arasında en evvel Hıristiyan olduğu kabul edilir. Fakat bu kralın Hazreti İsa devrinde yaşamamasına, ondan 200 sene kadar sonra yaşamasına rağmen, Hıristiyan menkıbesi bu kralın İsa peygamber zamanında yaşadığını ve onunla mektuplaştığını kabul etmektedir.<sup>278</sup> Bu suretle bu mendil olayının biraz hikâyeye dayandığı anlatılmak isteniyor. Anlatılan bu olaylar zaten tarihçiler tarafından da şüphe ile karşılanan olaylardır.

Kral V.Abgar'ın ve Hazreti İsa'nın zikredilen mektuplarının metnini **Eusebius** adındaki bir kişinin 324 veya 325 senesinde tamamlanmış olan "**Kilise tarihi**"nde, Edessa şehrinin resmi arşivlerinden bulduğu ve yazdığı bildirilmektedir.<sup>279</sup> Ayrıca bu konuyu anlatan yazarlar, aynı kitaba dayanarak Kral Abgar'ın iyileştirilmesini de uzun bir hikâye şeklinde naklediyorlar. Fakat diğer taraftan ayrı bir rivayete göre IX. Abgar'ın (M.S. 179–214) Hıristiyanlığı kabul ettiği ve Urfa'nın ilk Hıristiyan devleti olduğu kabul edildiğinden, buna bir zemin hazırlamak için daha evvel V.Abgar'ın Hazreti İsa (a.s) ile mektuplaştığı efsanesini yaymış oldular.<sup>280</sup> Aradaki sene farkına bile bakılmadan Adday'ın IX. Abgar'ın krallığı zamanı olan 179 senesine yetişmesi bile hemen hemen mümkün değildir. Yetişebilmesi için Adday'ın 200 seneden fazla yaşaması gerekmektedir. Hâlbuki o böyle

<sup>276</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 82

<sup>277</sup> Segal, a.g.e, s. 115

<sup>278</sup> Prof. Dr. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Ankara 1963, s. 10

<sup>279</sup> Segal, a.g.e, s. 101 – E.R.Hayes, a.g.e, s. 33

<sup>280</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 18

uzun bir ömür yaşamamıştır. Diğer taraftan az yukarıda da belirtildiği üzere eğer Adday, Hazreti İsa'dan 80 sene sonra Urfa'ya gelmişse ne V. Abgar'a ve ne de IX. Abgar'a yetişemez. Nereden bakılsa gerçeğe uygun düşmemektedir. Yine kral IX. Abgar'ın 202 senesinde Roma'yı ziyaret edip dönüşünden sonra ancak Hıristiyanlığı kabul ettiği de rivayetler arasındadır.<sup>281</sup>

Bütün bunlar uzun uzadıya anlatılmasına ve bu mektup ile portreye bu kadar önem verilmesine rağmen, 494 senesinde Papa Gelasius bir kararname yayınlayarak **“Hazreti İsa'nın mektubu”**nun uydurma olduğunu resmen ilan etti.<sup>282</sup> Papa'nın bu kararnamesi böylece bütün bu anlatılanları ve inançları alt üst etmiştir. Böylece Hazreti İsa (a.s.)'nın gönderdiği mektupla birlikte Urfa için söylediği “kutsanmış şehir” ifadesinin de, yine Hazreti İsa'nın Urfa'nın düşmanlar tarafından zapt edilemeyeceği gibi sözlerinin de gerçek dışı olduğu ortaya çıkmış oldu. Zaten yukarıda verdiğimiz tarihler ve Adday'ın Urfa'ya Hazreti İsa'dan yıllar sonra gelmesi de mektup işinin gerçek olamayacağını göstermektedir. Ama buna rağmen İsa peygamberin mektubu ve Urfa'yı kutsadığı, düşmanların Urfa'yı asla alamayacaklarına dair olan yazı, Urfa şehir kapısı üzerine yazıldığı gibi yine Urfa'da Kırk mağara'da bir mezar taşı üzerine de yazılmıştı. Fakat yapılan incelemede bu yazının İsa peygamberden 500 sene kadar sonra yazıldığı anlaşılmıştır.<sup>283</sup>

Öyle ise hala zamanımızda bile inanılan bu söylentiler ve yazışmalar niçin etrafa yayılmış, bu mektuplaşmaların yapılmış olduğu, Hazreti İsa'nın Urfa'yı kutsamış olduğu bile ilan edilmişti? Oysa bunların hiç biri aslında olmamış, bu sözler ve mektupların sonradan bazı kimseler tarafından ortaya atılmış olduğu bizzat Papanın kararnamesi ile ifade edilmişti. Öyleyse bu söylentilerin sebebi neydi?

W. Barthold'un belirttiğine göre Fırat'tan doğuya doğru, kuzey Suriye'den gelen yol üzerinde bulunan Urfa şehri, hem Hıristiyanlık ve hem de Suriye medeniyeti tarihinde çok önemli ve apayrı bir yer tutmaktadır.<sup>284</sup>

İşte Urfa'nın bu öneminden dolayı durum onu gösteriyor ki bu ifadeler

1. O zaman bu kadar önemli bir şehir olan Urfa'da evvela Hıristiyanlığın kabul edilmesi için anlatılmış açık bir propaganda olduğudur.

<sup>281</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 20

<sup>282</sup> Segal, a.g.e, s. 114

<sup>283</sup> Segal, a.g.e, s. 117

<sup>284</sup> Prof. Dr. W. Barthold, a.g.e, s. 10

2. Hıristiyanlık kabul edildikten sonra ise bir sınır şehri olması dolayısıyla devamlı saldırılarla karşı karşıya olan Urfa için eğer Hıristiyanların kendi arasındaki savaşlarda ve eğer İranlılar ve Müslümanlarla yaptıkları savaşlarda olsun, bir manevi destek sağlanmak istenmiş, insanları cesaretlendirmek amacıyla söylenilmiş ve uydurulmuş ifadelerdir.

Bu tür söylentiler, gerçekten insanlara cesaret vermekte, Allah'ın muhakkak kendilerine yardım edeceğine ve başarıya ulaştıracağına inandırmakta, dolayısıyla insanların can ve başla savaşmalarını sağlamaktadır. Bu gibi benzer söylentiler gerek duyuldukça çoğu yerlerde ve değişik dinlerde başvurulan bir çare olmuştur. Nitekim "Hazreti İsa'nın mektubu"nun o dönemde adı Edessa olan Urfa şehrini düşmanlarından korumak için şehir kapısı üzerine kazılması, böylece koruyucu kutsal bir kalkan durumunu kazanmış olması<sup>285</sup> bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Çünkü savaş sırasında bu mektup ve portre ortaya çıkartılıyor ve halkın arasında dolaştırılıyor, Hazreti İsa'dan yardım istenmiş oluyor ve böylece askerin maneviyatı kuvvetlendirilmiş oluyordu. Seneler sonra düşünülen bu Hazreti İsa'nın, kral Abgar'a mektup ve portresini gönderme işinin sebebini sağlamak için ise önce Kral Abgar'ın ona bir mektup yazması gerekiyordu. Dolayısıyla bu olay bazı kimseler tarafından yukarıdaki şekilde planlanarak kral Abgar adına bir mektup yazılmış oldu ve anlatıldı. Fakat iki kral Abgar arasındaki süre, bir türlü aynı zamanda birleştirilemedi ve o bakımdan ikisi arasında gidilip gelindi.

Hıristiyan Din Bilimcilerine göre de bu mektup sahte belgeler arasında anlatılmakta olup, V. Abgar'la IX. Abgar'ın karıştırıldığı kabul edilmektedir. Bu karıştırılmanın ise kasıtlı yapıldığını da kaydetmektedir. Bundan gaye de Urfa kilisesinin bir havari tarafından kurulduğunu göstermek olup,<sup>286</sup> böylece Urfa'ya diğer şehirlerden üstün bir değer kazandırmaktı.

Bu mektuba olan inanç Hıristiyanlar arasında uzun müddet devam etti ve hala etmektedir. Bu mektubun koruma inancından dolayı İngiliz köylüleri, İngilizceye çevrilen mektubu XIX. Yüzyıla kadar çeşitli hastalıklardan korunmak amacıyla kullandılar.<sup>287</sup> Böylece kilise, bu mektup sayesinde manevi bir çıkar ve kudret sağladı.

<sup>285</sup> Segal, a.g.e, s. 118

<sup>286</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 36

<sup>287</sup> J. Rendel Haris ve Helen B. Haris, Ermeni Mektupları, çeviren Ömer Öztürk, İstanbul 2008, s. 64

## HAZRETİ İSA'NIN PORTRESİ

Yüzyıllar sonra Kralın elçisi Hannan'ın yaptığı portre hakkında da Hıristiyanlık âlemi için çok önemli ve ilgi çekici iki rivayet anlatıla gelmiştir. Şöyle ki:

1. Birinci rivayete göre aynı zamanda bir ressam olan Hannan, Hazreti İsa'nın tasvirini bir bez üzerine çizerek Kral Abgar'a götürdü.

2. İkinci rivayette ise Hazreti İsa'nın tasviri, kralın gönderdiği adamı Hannan tarafından bir bez üzerine yapılmamıştır. Hazreti İsa'nın yüzünü sildiği mendile, yüzünün izi bir portre şeklinde çıkmıştı. Hazreti İsa da o mendili Hannan vasıtasıyla kral Abgar'a göndermişti.

Acaba elle yapılması veya mendile yüzünün izinin çıkması hakkındaki bu iki ayrı rivayet niçin ve nasıl ortaya çıkmıştı? Hannan'ın portreyi bir beze çizdiği rivayetinin, Hazreti İsa'nın portresinin mendile çıkması şeklinde değiştirilerek anlatılmasının sebebi neydi?

Anlaşılan, Hazreti İsa'nın tasvirinin (portresinin) yapılması da mektuplar gibi ilgi çeken bir durum kazanmıştır. Hatta portrenin macerası daha çok ilgi çekicidir. Çünkü bu portre, yukarıda anlatılan iki rivayetteki ikinci durumu alıncaya kadar birkaç aşama geçirmiş ve ancak ondan sonra rivayet edilen ikinci durumu almıştır. Şöyle ki, Segal'in kitabında belirttiğine göre;

1. Yukarıda ki satırlarda geçtiği gibi portre, Kral Abgar'ın gönderdiği adamı Hannan tarafından yapılmıştı.

2. Fakat daha sonra bunun etkisinin az olduğu görülünce, bu defa ancak İsa'nın (a.s) yardımı ile portrenin yapılmış olduğu söylenildi. Yani biraz daha kutsallığa yaklaştırıldı.

3. Daha sonraları ise bu da yeterli fayda sağlayamayınca bu defa da portrenin bütünüyle İsa'nın (a.s) eli ile yapılmış olduğu söylenildi. Çünkü İsa Peygamber, Hannan'ın portresini iyi yapamadığını gördü ve fırçayı elinden alarak kendisi yaptı.

4. Dördüncü Yüzyıllarda ise herhalde İsa'nın eseri olması da yetmiyor olmalı ki, insanlar üzerinde daha etkili olacak bir şey düşünülüyor ve artık bu portre, Hazreti İsa'nın (a.s) yüzünü mendile silerken, yüzünün izinin mendile çıkmış olduğu anlatılıyor ve böyle mucizevî bir mendil olarak yaygınlaşıyor.<sup>288</sup> Değişik bir rivayette ise Hannan, İsa (a.s.) portresini yapmaktan aciz kalınca Hazreti İsa

<sup>288</sup> Segal, a.g.e, s. 119

Hannan'ın elinden tuvali alarak kendi yüzüne bastırmış ve yüzünün resmi tuvale çıkmıştır denilmektedir.<sup>289</sup>

Başka bir rivayette Kralın elçisi Kudüs'e gelerek İsa peygamberle görüştü ve kralın mektubunu ona verdi. İsa peygamber mektubu okudu ve kralın isteğini önceden sezdiği için yüzünü yıkayarak mendiliyle sildi. Böylece yüzünün portresi mucizevî olarak mendile çıktı. Bekleyen elçiye resimli mendili vererek mektubun cevabını bu şekilde hazırlamış oldu.<sup>290</sup>

Böylece portre son derece büyük bir kutsallık kazanıyor. Artık zamanımıza kadar gelen bütün kitaplarda Hazreti İsa'nın mendile yüzünün izi çıktığı kabul ediliyor ve her tarafa öyle yazılıyor. Dolayısıyla yukarıda anlatmaya çalıştığımız portre rivayetinde ki Abgar'ın adamı tarafından yapılmış veya Hazreti İsa'nın yüzünün izi çıkmış gibi tereddüt gösteren iki değişik rivayetle anlatılmasının sebebinin, portrenin daha çok kutsallık kazandırılmasının olduğu anlaşılıyor. Böylece ikinci rivayette karar kılınmıyor. Fakat birinci rivayet de hatıralarda kaldığı için onun izi tamamen silinemedi. Dolayısıyla değişik ağızlarda iki rivayet şeklinde anlatıldı.

Bu bilgiler bize, şimdiye kadar "Hazreti İsa'nın portresinin Hannan tarafından yapıldığı" ve hatta "Hazreti İsa'nın yüzünü mendile silerken yüzünün resminin çıktığı ve bunu Kral Abgar'a gönderdiği" rivayetinin de aynen mektuplar konusunda olduğu gibi gerçek dışı olduğunu göstermektedir. Bu portrenin de aynen mektup gibi, savaş zamanı çıkarılarak Halk arasında dolaştırılması ve böylece düşmana karşı Urfa'yı koruduğu ve halkın maneviyatının yükseltildiği inancı ile ortaya atıldığı anlaşılmış oluyor.<sup>291</sup> Yani sonradan gerçek dışı olarak yazılan mektuplar gibi portreler de sonradan yapılmıştır. Zamanla mezheplerin çoğalmasıyla artık X. Yüzyılda portrelerin kopyaları çoğaltılıyor ve mezhepler arasında gerçek kabul edilen ilk portre üzerinde bazı kazançlar ve menfaatler sağlanmaya çalışılıyor oldu. Öyleki Hazreti İsa (a.s), Yahudi ve Araplarla aynı Sami ırksal kökene mensup biri olduğu halde Avrupalılar tarafından ırkçı bir yaklaşımla genellikle mavi gözlü bir beyaz adam olarak resmedilmiştir. Yani Ortadoğulu olan İsa peygamber bir Avrupalı sarışın beyaz adam olarak

<sup>289</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 37

<sup>290</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 91

<sup>291</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 37

insanlara tanıtılmıştır.<sup>292</sup> Avrupalı, bir resimde bile çarpıtma yapmıştır. Avrupalı kendi hayalindeki İsa'nın portresini yaptı. Dünyaya da böyle inandırmaya çalıştı. Bu sarışın portre bile, portrenin yüzyıllar sonra yapıldığına şahitlik etmekte olup Burada da Urfa halkı ile beraber Hıristiyanlığa inanan herkes aldatılmış oldu.

X. yüzyılda Abbasi devletinin zayıfladığını gören Bizans İmparatoru 942 senesinde İslam topraklarına saldırmış ve bu arada Urfa'yı da kuşatmıştı. Durum böyle iken Bizans imparatoru 942 senesinde Abbasi halifesine bir mektup gönderdi. Bizans imparatoru Halifeye gönderdiği mektubunda Hazreti İsa'nın portresi olan bu mendili kendisine verilerse, Müslüman esirlerin birçoğunu serbest bırakacağını söylüyordu. Bu teklif üzerine Abbasi Halifesi Muttaki Lillah (940-944) din âlimlerinden mendilin verilmesi hakkında fikirlerini sorduğunda onlar;

—Böyle bir mendil kutsal bir şey olsa bile esir Müslümanlar aç, çıplak ve ıstırap içinde oldukları için, bunu vermekte bir mahzur yoktur dediler.<sup>293</sup> Diğer bir ifadede halife Muttaki Lillah'ın topladığı âlimlerin bir kısmı:

—Esir Müslümanları kurtarmanın daha önemli olduğunu söylediler. Diğer kısmı da:

—Bunun verilmesinin bir zaaf olacağı görüşünü savundular. Vezir Ali bin İsa da:

—Müslüman esirleri kurtarmanın daha iyi olacağı görüşüne katılınca, halife mendilin gönderilmesine karar verdi.<sup>294</sup>

Bizanslılarla Halife arasında bu müzakereler yapılırken, Urfa Hıristiyanları, kendileri için bir manevi hazine olan bu mendili vermek istemiyorlardı. Fakat halife huzurunda verileceğine dair karar verilince, yapacakları bir şey kalmıyor ve bu emre baş eğmek zorunda kalıyorlardı. Bunun üzerine halifenin emriyle mendil Bizans'a gönderildi. Bu mendil Bizans'a 944 senesinde yetişmiş ve Ayasofya kilisesi ve İmparatorluk sarayına konulmuş olduğu bazı tarihlerde geçmektedir.<sup>295</sup>

<sup>292</sup> Ebulfazl İzzeti, İslamın yayılış tarihine giriş, çeviren Cahit Toytak, İstanbul 1984, s. 274

<sup>293</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 256

<sup>294</sup> İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi), tercüme. Dr. Ahmet Ağrakça, İstanbul 1991, VIII, 343 – İbni Kesir, a.g.e, XI, 356

<sup>295</sup> Segal, a.g.e, s. 278

Yukarıda adı geçen papa Gelasius, mektupların uydurma olduğunu söylerken, Hazreti İsa'nın portresine hiç değinmemiştir. Yani bu portrenin doğru olduğunu bir çeşit kabul etmiştir. Acaba onun zamanında portre meselesi daha ortaya atılmamış mıydı? Çünkü bu portre Hazreti İsa'nın getirdiği dinde büyük bir değişikliğe sebep olmuştur. Şöyle ki, Hazreti İsa'nın portresinin ister yüzünü silerken mendile çıkması olsun, ister elle yapılması olsun, başka bir düşünceyi daha gündeme getirmektedir. O düşünce de bu portrelerle putperestlik inancının yeniden Hıristiyanlığa sokulmasıdır. Yani eski putperestlerin, heykele ve resme tapma inançları burada da kendini göstermiştir. Böylece putperestler bunu yapmak suretiyle Hıristiyanlığa resimlere ve heykellere ibadet etme ve onlardan yardım isteme inancını yerleştirmişlerdir. Bu şekilde Hazreti İsa'nın ve Hazreti Meryem'in resimlerinden medet ummak suretiyle de olsa kendilerinin Hıristiyanlık dedikleri, gerçekte **Allah'ın indirdiği hak dini** bozarak, Hıristiyanlaştırdıkları, putlaştırdıkları görülmektedir. Artık Hıristiyanlar kiliselerinde bu portrelerin önünde diz çöküyor ve dua ediyor oldular. Oysaki bu dinin yeni yayıldığı yıllarda Urfa'nın eski dini putperestlik (Pagan) dininde olanlar Hıristiyanlığa kendi inançlarını sokmaya çalıştıklarında, Hıristiyanlığın öncülüğünü yapanlar buna şiddetle karşı koyuyorlardı.<sup>296</sup> Bilhassa Adday yaptığı konuşmalarda bu gibi putperestlik inancına şiddetle saldırmıştı. Fakat Pagan dinindeki eski putperestlerin inançlarına bu şekilde karşı çıkanlar, belki de yüzyıllar sonra kendilerini puta tapmaktan men eden yüce bir peygamberin bizzat kendi portresini put olarak kullandılar. Bütün kiliselerini İsa ve Meryem resimleriyle doldurdular. Hazreti İsa'yı ve annesi Hazreti Meryem'i ilah olarak tanıdılar.

Mektupların ve portrenin Urfa Kralı için yazılıp gönderilmesi de yine çok anlamlıdır. Yukarıda geçtiği gibi deniliyor ki

a.) Savaş zamanı mektup ve portre halk arasında dolaştırılarak, Urfa'nın korunması sağlanıyordu.

b.) Urfa kilisesinin bir havari tarafından kurulduğunu gösterip, Urfa'ya diğer şehirlerden üstün bir değer kazandırmak istenmiştir.

Mektup ve portrenin bu iki sebepten başka çok vahim bir sebebi daha vardır. O da yeni dinin yani tevhid dininin geleceğine etki edecek olan vahim bir durumdur. Bunlardan

<sup>296</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 30

1.) Kralın İsa Peygambere yazdığı mektuptaki, ona tanrılık verme ifadesidir. Kralın:

—“*Seninle ilgili bütün bu şeyleri duyduğumda iki şeyden birine, ya senin tanrı olduğuna ve bu şeyleri yapmak için gökten indiğine veya bu şeyleri yapan tanrının oğlu olduğuna karar verdim.*” söylemesi ve Hazreti İsa'nın bu söze rağmen Krala Adaydı göndermiş olduğunun kabul edilmesi, İsa peygamberin ilahlığına zemin hazırlamak içindir.

2.) Yine İsa Peygamberin resminin yapılarak krala gönderilmesi, resme ve heykellere tazim etmeyi Hıristiyanlığa yeniden sokmak için hazırlanmış bir plandır. Yani mektup ve portre putperestlerin kendi inançlarını Hıristiyanlığa yerleştirmek ve tevhid inancını bozmak için ortaya konulmuş bir plandan başka bir şey değildir.

Zaten Kral Abgar'ın Hazreti İsa'ya gönderdiği mektubun bir bölümünde Hazreti İsa için;

—“*Seninle ilgili bütün bu şeyleri duyduğumda iki şeyden birine, ya senin tanrı olduğuna ve bu şeyleri yapmak için gökten indiğine veya bu şeyleri yapan tanrının oğlu olduğuna karar verdim.*”

Şeklindeki Kral Abgar'ın sözleri ile putperest ve Yahudilerin, Hıristiyanların İsa peygambere ilah olarak inanmaları ve portresine tapınmaları için adeta bir zemin hazırlamış olduklarını göstermektedir. Bu cümleler bile bu mektubun Hazreti İsa zamanında değil, ancak hazreti İsa'dan yüzyıllar sonra Hazreti İsa'nın tanrı veya tanrının oğlu olduğunu kabul etmeleri için yazıldığını göstermektedir. Hıristiyanların o zamana kadar Hazreti İsa hakkında böyle bir fikirleri yoktu. Çünkü bir peygamber kendisini ilah kabul eden birinin bu mektubunu asla kabul etmezdi. Şüphesiz kralı bu yüzden azarlardı. İşte papa bu sebeple olsa gerek heykelin önünde diz çöküp dua etmelerine sebep olan portreden söz etmemişti.

Meçhul Urfalı'dan naklen alan Aziz Günel ise

—“*Seninle ilgili bütün bu şeyleri duyduğumda iki şeyden birine, ya senin tanrı olduğuna ve bu şeyleri yapmak için gökten indiğine veya bu şeyleri yapan tanrının oğlu olduğuna karar verdim.*” Cümlesini kaydetmemiştir.<sup>297</sup>

Kur'an-ı Kerimde bu yüzden Cenab-ı Hak:

—“*Ey Meryem oğlu İsa, sen mi insanlara: “beni ve annemi, Allah'tan başka iki tanrı edinin” dedin?*”<sup>298</sup> Buyurmak suretiyle

<sup>297</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 90

<sup>298</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi / 116

kiyamet gününde bu yüzden Hazreti İsa'yı azarlayacak ve sorğuya çekeceğini belirtmiştir. Bu azarlama aslında Hazreti İsa ve annesi Meryem'i ilah kabul edenlerin, ne kadar büyük bir kötülük ve zülüm yaptıklarını göstermektedir. Cenabı Hakk'ın bu azarlama ve sorusu üzerine, aynı ayetin devamında Hazreti İsa cevaben:

—“**Hâşâ dedi, sen yücesin, benim için gerçek olmayan bir şeyi söylemek bana yakışmaz. Eğer demiş olsam, sen bunu bilirsin. Sen benim nefsimde olanı bilirsin, ben senin nefsinde olanı bilmem. Çünkü gaybları bilen yalnız sensin, sen.**” Demektedir ki bu, bütün küfür inancına karşı kendini koruma ifadesi olduğu gibi Cenabı Hakkın her şeyi zaten bildiğini göstermektedir. Zaten Hazreti İsa'nın insanlara her şeyi bilen Allah'a (c.c) kulluk etmelerini emrettiğini de:

—“**Ben onlara; benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin, diye senin bana emretmiş olduğundan başka bir şey söylemedim. Ben onların içinde olduğum sürece onları kolladım. Fakat sen beni vefat ettirince onları gözetleyen (yalnız) sen oldun. Sen her şeyi görensın.**”<sup>299</sup> Şeklinde belirtmiştir. Bu ayetlerden anlaşılacağı üzere, Hazreti İsa ve annesine ilahlık yüklemek, İsa peygamberin dünyadan ayrılmasından çok sonra olmuş, ona ve annesine ilahlık atfedilmiştir. Oysaki Hazreti İsa onlara:

—“**Önümdeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri helal kılmak için (geldim) ve Rabbiniz tarafından size bir mucize getirdim. Artık bana uyun.**” “**Şüphesiz Allah, benim de Rabbinim, sizin de Rabbinizdir. Onun için hep O'na kulluk edin. İşte bu, doğru yoldur.**”<sup>300</sup> Anlamındaki ayette buyrulduğu gibi Hazreti İsa insanlara, kendisine itaat etmelerini ve kendisinin de bütün insanların da Rabbi olan Allah'a kulluk etmelerini emretmişti. O, insanlara kendisine kul olmalarını söylememiştir. Ama onlar bu emre uymadılar. Hazreti İsa ve annesi Hazreti Meryem'i de İlah olarak kabul ettiler.<sup>301</sup>

İşte, o devrin Hıristiyanlarının Hazreti İsa'nın resmini yapmaları, kral adıyla mektup yazmaları, onu ve annesini İlah olarak tanımlarına sebep oldu. Hıristiyan âleminin teslis (baba, oğul ve kutsal ruh şeklinde veya baba, ana ve oğul şeklinde üçleme) denilen böyle büyük bir şirke düşmelerine sebep oldu. Zaten ilk devir Hıristiyan âlimleri bu teslis

<sup>299</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi / 117

<sup>300</sup> Kur'an-ı Kerim, (3) Ali İmran suresi / 50, 51

<sup>301</sup> Barnabas-İncil/ bölüm 55

inancının bir açıklamasını da tam olarak yapamamışlardır.<sup>302</sup> Bunun hakkında Kur'an-ı kerimde Cenabı Hak:

—“**Andolsun, Allah, ancak Meryem oğlu Mesih'tir, diyenler elbette kâfir olmuşlardır...**”<sup>303</sup> Ayetiyle böyle diyenlerin kâfir olduklarını açıkça belirtildiği gibi aynı zamanda Hazreti İsa'ya iman ve onu yüceltme adına söylenmiş olan bu sözün, aslında onu yalanlamak ve davetine karşı çıkmak olduğu da anlatılmıştır.

—“**Allah, için üçüncüsüdür, diyenler elbette kâfir olmuşlardır. Oysa yalnız bir İlah vardır, başka ilah yoktur...**”<sup>304</sup> Buyurmakla Hıristiyanların teslis inançlarının küfür olduğunu hatırlatmıştır. Devam eden ayet-i kerimde Cenabı Hak:

—“**Meryem oğlu Mesih bir elçiden başka bir şey değildir...**”<sup>305</sup> Buyurmak suretiyle Hazreti İsa'nın sadece Allah'ın göndermiş olduğu bir peygamber, bir elçi olduğunu, ilahlıkla bir ilişkisinin olmadığını bildirmiştir.

Diğer taraftan sonradan uydurulmuş rivayetler olduğu anlaşılan Urfa Kralı V. Abgar ile Hazreti İsa'nın birbirleriyle karşılıklı mektuplaşmalarından, Urfa'nın bu kral zamanında Hıristiyanlığı kabul ettiği zannedilmektedir. Oysaki Urfa kralı ve halkının çoğunluğu Hazreti İsa'dan hemen sonra Hıristiyanlığı kabul etmiş olsalardı, Urfa'daki Hıristiyan halkın o devirde Antakya kilisesine tabi olmaları akla uygun gelmezdi.<sup>306</sup> Urfa Hıristiyanlarının Antakya kilisesine tabi olmaları, Urfalıların Antakyalılardan daha sonra Hıristiyanlığı kabul etmiş olduklarının bir delilidir. Çünkü Hıristiyanlığı ilk kabul etme üstünlüğünü başkasına veremezlerdi. Kur'an-ı Kerimde Yasin suresinde bir belde halkına gönderilen elçilerin, Allah'ın birliğine davet ettikleri beldenin Antakya olduğu kabul edilir. İnsanları Allah'ın birliğine çağıran bu elçiler şüphesiz Hazreti İsa'nın havarileri idiler. Antakya'ya giden ve halkı Allah'ın birliğine davet eden iki elçi ahali tarafından kabul görmeyince, Cenabı Hak, onları takviye için şehrin halkından üçüncü bir kişinin daha koşarak geldiğini ve bu gelen elçileri desteklediğini ve hemşehrilerine, bu elçilere uymalarını, Allah'ın birliğine inanmalarını söylediğini bildiriyor. Fakat şehir halkı bu elçiyi

<sup>302</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 163

<sup>303</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi / 72

<sup>304</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi / 73

<sup>305</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi / 75

<sup>306</sup> Segal, a.g.e, s. 105

öldürüyorlar.<sup>307</sup> İşte bu öldürülen kişinin Habibi Neccar olduğu kabul edilir. Hemşehrilerinin azaptan kurtulmalarını isteyen bu zat, bizzat hemşehrileri tarafından öldürülüyor. Allah'a iman etmiş olduğu ve imanını açığa vurmuş olduğundan öldürüldüğü için şehit oluyor. Şehit olduktan sonra sorgusuz sualsiz cennete girdi. Cennetteki o güzellikleri görünce de kendisini öldürdükleri halde hemşehrilerinin bu durumunu görmelerini ve iman etmelerini ne kadar çok istediğini de belirtiyor. Her ne kadar ayette belde adı verilmemişse de müfessirler bu beldenin Antakya olduğunu kabul ederler.<sup>308</sup> Bazı müfessirler bunların Allah tarafından gönderilmiş elçi olduğunu söylüyorlarsa da daha fazlası bunların İsa peygamberin havarileri olduğunu kabul ediyorlar. Bu durum bile Antakya'nın Urfa'dan önce İsa peygambere inandığını göstermektedir.

İşte Antakya'da olduğu gibi Urfa'ya da İsa'dan sonra yeni dinin tanıtılması için Adday böyle bir elçi olarak gönderilmiş olabilir. Adday'ın çalışması sonucu Urfa'da insanların ferdî olarak, tek tek Hıristiyan olmaları, Adday'ın geldiği yıllara rastlayabilir ama şehir halkının çoğunluğunun toplu olarak Hıristiyanlığı kabul etmeleri ancak daha sonraları olmuştur.

Hıristiyanlığın Urfa'ya Filistin tarafından değil, II. yüzyılda doğudan Nusaybin'den girmiş olabileceği ve bu suretle toplu olarak Hıristiyan oldukları da söylenilmektedir.<sup>309</sup> Bu arada bazı tarihçiler tarafından da Kral IX. Abgar'ın Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinin Urfa'nın bağımsızlığını tehdit altında görmesinden dolayı olduğu da ifade edilmektedir. Bu yüzden Hıristiyanlığı isteyerek değil siyasi nedenlerle himaye etmiş olduğu da akla gelmektedir.<sup>310</sup> Çünkü o zaman Roma imparatorluğu ile İran devleti arasında Urfa üzerinde devamlı bir çekişme oluyor, Urfa bu çekişmelerden büyük zararlar görüyordu.<sup>311</sup>

Urfa'nın Hıristiyanlaşması hakkında daha başka efsaneler de söylenile gelmiştir. Bilhassa M.S. 104 senesinde putperest olan imparator Traianus bir emir göndererek pagan törenlerinin daha etkin

<sup>307</sup> Kur'an-ı Kerim, (36) Yasin suresi / 13-27

<sup>308</sup> Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, sadeleştirilenler komisyon, İstanbul tarihsiz, VI, 406

<sup>309</sup> Segal, a.g.e, s. 110

<sup>310</sup> Prof. Dr. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çeviren Prof. Dr. M. Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 10 – Segal, a.g.e, s. 111

<sup>311</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 26

bir şekilde yapılmasını istemişti. Diğer taraftan Urfa piskoposu Bar Samyo ve iki papazın telkinleriyle pagan başkâhini olan Şarbil Hıristiyan olmuştu. Onun Hıristiyan olduğunu duyan Urfa'nın pagan halkı heyecana gelmiş ve büyük bir çoğunluk da onun arkasından Hıristiyan olmuşlardı. Bunun üzerine yönetim, Hıristiyan olmaların önüne geçmek ve halka gözdağı vermek için Şarbil'i idama mahkûm ederek başını kesmek suretiyle öldürdü. Piskopos Barsamya da tutuklandı ve işkence edildi.<sup>312</sup> Bunun gibi daha başka heyecanlı menkibelerle, Hıristiyanlığın nasıl zor şartlar altında kabul edilmesini anlatmaya çalışanlar, aslında Hıristiyanlık propagandası yapıyorlardı. Çünkü bu menkibelerin çoğunluğunun gerçekte bir ilgisi yoktu. Bu gibi efsanevi menkibeler Hazreti İsa'dan en az III Yüzyıl sonra yazılmaya başlanmış Hıristiyanlık propagandasından başka bir şey değildi. Ayrıca bu efsanelerin geçtiği belirtilen devir Roma imparatorluğuna bağlı olduğu devir değil, Urfa'nın bağımsız olduğu Urfa krallığı devridir. Onun için bu anlatılanlar içinde Roma imparatorlarının isminin geçmesi tamamen yanlıştır. Bu gibi menkibelere Hıristiyanlığın ilk devirlerinde rastlanmamıştır. Bunların hepsinin uydurma menkibelerden başka bir şey olmadıkları artık tamamen anlaşılmıştır.<sup>313</sup>

## URFA'DA HIRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI

Hıristiyanlık Urfa'ya girdiği sıralarda Urfa halkı Süryani idi ve dili de Süryanice idi. Bunların yanında az da olsa bir grup Yahudi cemaati bulunuyordu. Çünkü Yahudilerin birçok şehirde kolonileri vardı.

Urfa'nın ilk Hıristiyanlarının Pagan halkından ziyade, burada yerleşmiş olan ve yukarıda adı geçen Yahudi ailelerinden meydana gelmiş olduğu kabul edilmektedir. Hıristiyanlığın Urfa'da hızla yayılmasında Yahudilerin büyük rolü olmuştur. Miladi birinci yüzyıl sonlarında Adday'ın, öğrencileri Aggay ve Mara ile birlikte başka şehirlere de gittiğini ve hemen hemen bütün Mezopotamya'yı dolaştığını, oralarda yeni dini yaydığını kabul etmektedirler.<sup>314</sup> Dıyrbakır ve çevre ilçelerine bile Adday'ın Hıristiyanlığı götürdüğü

<sup>312</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 416

<sup>313</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 422

<sup>314</sup> Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul 1987, I, 40

bilinmektedir.<sup>315</sup> Bu tarihlerde Diyarbakır, Urfa krallığına bağlı bulunuyordu. Daha sonra Urfa'ya geri dönen Adday, Urfa'da Hıristiyanlığı yaymak işine devam etti. Bunun için çok çalıştı ve Urfa'da vefat etti.

Urfalılar onun kendilerine yeni din telkin ettiğini ve putperestlikten kurtardığını unutmazlar. Ona bir minnet duygusu olarak öldüğünde onu, hatırasına yaptırılan bir kiliseye veya az önce belirttiğimiz gibi kendisi tarafından sağlığında iken yaptırılmış olan kiliseye defnettiler. Aslında bu kilisenin kendinden sonra yaptırılmış olması akla daha uygun gelmektedir. Çünkü o zaman Hıristiyanlar da Yahudi mabetlerinde ibadet ederlerdi. Urfa Hıristiyanlarının da ilk zamanlarda Urfa'daki Yahudi havrasında ibadet ettikleri düşünülebilir.

Adday'ın ölümünden sonra yerine asıl mesleği serpuş yapmak olan öğrencisi Aggay geçti.<sup>316</sup> Aggay'ın zamanında Kral Abgar ölmüş, yerine oğlu geçmişti. Bu yeni Urfa kralı putperestti. Yeni kral, asıl mesleği serpuşçuluk olan Aggay'dan o zamanın putperest krallarının giydiği bir altın serpuş yapmasını istemişti. Krallara serpuşlarını bu serpuş ustaları yaparlardı. Çünkü serpuş putperest kralların özel başlıklarıydı. Kral Aggay'a:

—Daha önce atalarım yaptığın gibi benim için de altından bir serpuş yap, dedi.

Anlaşıldığına göre serpuş yapmak putperestliği kabullenmek anlamına geliyordu. O bakımdan bu emre Aggay'ın itiraz ettiğini görüyoruz.

Onun için Aggay da krala:

—Ben, İsa tarafından görevlendirildim. İsa'nın görevini terk etmeyeceğim ve kötüler için serpuş yapmayacağım, diye karşılık vermişti.

Aggay putperest geleneğini terkettiği için serpuşu yapmamış, kralın isteğini red etmişti. Bu sebeple Aggay, kralın isteğini yerine getirmediği için kralın gazabına uğradı. O, kral tarafından ayakları kırılmak suretiyle idam edilmişti.<sup>317</sup>

İkinci yüzyılın başlarında anlatılan bu hikâyeler, Hıristiyanlığın söylenildiği gibi Adday'ın vaazıyla hemen kolayca değil, aksine nasıl

<sup>315</sup> Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, I, 128 – Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 104

<sup>316</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 59

<sup>317</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 34 – Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 62 - Segal, a.g.e, s. 122

zor şartlar altında yayıldığını göstermektedir. Ama gerçek olan şu ki M.S. III. Yüzyıl olduğu tahmin edilen bu zamanda Urfa halkının hepsi Hıristiyan olmadığı gibi kralın bile Hıristiyan olmadığı görülmektedir. Bu devirde Urfa'da daha çok pagan mensubu putperest vardır ve Hıristiyanlar azınlıktadır.

Daha evvel geçen Mektupları Kral V. Abgar'ın mı, yoksa IX. Abgar'ın mı göndermiş olduğu hakkında fikirlerin çelişmesine karşılık, Hıristiyanlığı kabul eden ilk devletin Urfa Oshreone devleti olduğu ve bu dönemde de Urfa kralının **IX. Abgar** (179–214) olduğu kesindir. IX. Abgar, krallığı döneminde Urfa hem Hıristiyanlık ve hem de Edebiyat merkezi haline geldi.<sup>318</sup> Hıristiyanlık Abgar zamanında yayılmaya başladı. Kral Abgar'ın kendisi Hıristiyan olmasa bile devlet resmen Hıristiyandır. Bu durum Kral Abgar'ın insanların tanrıları hoşnut etmek için kendilerini hadım etmelerini yasaklaması ile de anlaşılmalıdır.<sup>319</sup> O zamana kadar Pagan dini mensuplarından bazıları tanrılara hoş görünmek için kendilerini hadım ederlerdi. Yine denildiğine göre 201 senesindeki sel baskınında bir kilisenin de yıkılmış olması bu tarihte Urfa'da oldukça çok Hıristiyanın varlığını da göstermektedir. Dünyada inşa edilen ilk kilise olduğu söylenen bu kilisenin<sup>320</sup> ise Selefkosların bir putperest tapınağının yerinde yaptırılmış olduğu da rivayetler arasındadır.<sup>321</sup> Bu cümleden Hıristiyanların da kiliselerini bir önceki dinin mabedi yerine yaptırıldıkları anlaşılmalıdır. Yıllar sonra 313 senesinde aynı yerde tekrar Büyük Kilise denilen bir kilise yaptırıldığı söyleniliyor. Bu kilise de 679 yılında meydana gelen depremde tahrip olmuş, daha sonra 718'de de tamamen yıkılmıştır. Onun yerine bugünkü Mevlidihalil Camiinin bu bölgede yapıldığı rivayet edilmektedir.<sup>322</sup> Bu durum 200'lü tarihlerde Urfa'da artık oldukça çok Hıristiyan varlığını göstermekte olduğu gibi yalnız bir tek kilisenin yeterli olduğunu da göstermektedir. Yani sınırlı sayıda Hıristiyan vardır ve yine Urfa'nın en az yarısından fazlası Pagan putperestleridir.

Bütün peygamberlerde olduğu gibi Hazreti İsa'ya (a.s) ilk inananlar Allah'ın birliğine inanmış ve hak dinini kabul etmiş oluyorlardı. O sebeple Roma devleti topraklarında ilk üçyüz yıl içinde

<sup>318</sup> Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 37

<sup>319</sup> Segal, a.g.e, s. 94

<sup>320</sup> Mary Caroline Holmes, Urfa'da Ermeni Yetimhanesi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 17

<sup>321</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 254

<sup>322</sup> Segal, a.g.e, s. 59

putperestler, putlara tapmayı bırakıp Allah'ın birliğine inanan, hak dinini kabul eden binlerce insanı her dinde ve her devirde görüldüğü gibi zindanlara atıyor, işkence ederek öldürüyorlardı. Aynı işkenceler III. Yüzyılda artık Roma'ya bağlı olan Urfa'da da yapılıyordu. Binlerce Urfalı inanan, Allah'a inandıkları için zulme maruz kalıyordu.

Bu dünyada ezilenlere ölümden sonra büyük bir mutluluk vadettiği ve onları bu fikre yönlendirdiği için bilhassa fakir tabaka arasında Hıristiyanlığa girenler çok oluyordu. Zaten putperestler arasında da bilhassa Hıristiyanlıktan kısa bir zaman evvel Urfa'da ölümden sonra bir hayatın varlığına dair bir inanç başlamıştı.<sup>323</sup> Böyle bir inancın varlığı o devirdeki mezarlarında yazdıkları bazı yazılardan anlaşılmaktadır. Bu sebepten Roma ülkesinin hemen her yerinde olduğu gibi Urfa'da da Hıristiyanlık günden güne yerleşiyor, bu dini kabul edenler çoğalıyordu.

Urfa Oshreone Krallığı nihayet M.S. 244 yılında yıkıldı. Bu tarihten itibaren Urfa tamamen Roma hâkimiyetine girdi. Din bakımından ise artık Hıristiyan kimliği belirmiş olan Urfa, M.S. 300'lü yıllarda artık ferah bir hayat yaşıyordu. Fakat bu rahatlık uzun sürmedi. Roma imparatorlarının değişik fikirlerinden dolayı bazı imparatorlar Hıristiyanlığa her zaman müsamaha göstermiyorlardı. Bu yüzden inançlara müdahale ediyorlar, akıllarına ne gelirse yapıyorlardı. Sebebi bilinmeyen bir nedenle M.S. 303 yılında Roma imparatoru Diocletianus (284–305) bütün ülkede Hıristiyanlığı yasakladı ve bütün kiliselerin yıkılmasını emretti. Herkesin resmi devlet dini Pagan mabedlerine devam etmelerini mecbur etti. Urfa'da da başlayan bu yasak büyük huzursuzluk meydana getirmişti. Bu yasaklara karşı koyanlar, her yerde olduğu gibi Urfa'da da acımasızca cezalandırıldı.<sup>324</sup> Her ne kadar bu yasağın sebebi bilinmiyor deniliyorsa da, o devirde Hıristiyanlık büyük ölçüde yayılmaya başlamış olup, Roma topraklarında İmparatorun emrinden ziyade başta patrik olmak üzere din adamlarının sözü geçiyordu. Savaşlarda bile imparatorun emri yapılmıyordu. Böyle bir durum ise bir devlet tarafından kabul edilecek bir şey değildi. Bu sebeple imparator Hıristiyanları tehlikeli görmüş ve Hıristiyanlık yasaklanmıştı. Dolayısıyla karşı gelenlere işkenceler yapılıyordu. Bilhassa inançlarındaki samimiyet ve sadakatlerinden dolayı, Urfa'da birçok insan öldürülüyordu. 303 senesindeki bu öldürülenler arasında

<sup>323</sup> Segal, a.g.e, s. 99

<sup>324</sup> Ebu'l-Farac, Tarih, Ankara 1945, I, 132

Hıristiyanlarca aziz kabul edilen Gorya ve Şamuna da bulunuyordu. Bunlar Urfa'da doğmuş ve Urfa'da yaşamışlardı. Dünya işlerinden el çekmişler, sadece kendilerini Allah'ın emrini yerine getirmeye adanmışlardı. Bunlar da putlara tapmayı red ettikleri için Romalı vali tarafından yargılandılar ve birçok Hıristiyanla birlikte zindana atıldılar. Bir müddet sonra şehrin dışına çıkarılan Gorya ve Şamuna boyunları vurulmak suretiyle idam edildiler. Bu işkenceleri Süryanice olarak destanlar halinde yazanlar da oldu.<sup>325</sup> Onları, bugün şehitlik dediğimiz “Beth Alah kikla” denilen tepeye gömdüler. Bu yüzden o tepeye şehitlik adını verdiler. Tarihin cilvesine bakın ki yüzyıllar sonra Cumhuriyet döneminde aynı tepeye yine şehitlik ismi verilmiştir.<sup>326</sup> Bütün bu işkencelere ragmen yeni dini yayma çabaları durmadan ilerledi. İşkencelerin haddi aşması üzerine bu işkencelerden kurtulmak için Hıristiyanlık yeniden yeraltına çekildi. İbadetlerini yapabilmek için gizli mekânlarda, mağaralarda toplanılmaya başlandı.

Urfa ve çevresinde özellikle tektek dağlarında bulunan yeraltındaki mağara kiliselerinin mevcudiyeti bu yasaklanmadan kaynaklanmış kiliselerdir. Urfa'nın doğusunda Tektek dağlarında Sanem mağara (Sene Mağara) adı verilen bir köyde bulunan kalıntılar, burada V. Yüzyıllarda bir Hıristiyan merkezinin bulunduğunu göstermektedir. Burada kayaların içine oyulmuş mağara kiliseler bulunmaktadır. Bir mağara kilisenin saçağına işlenmiş olan haç motifleri, bakla dilimleri, üzüm salkımları Bizans sanatını göstermektedir. Bizans'ın putperest imparatorlarının Hıristiyanlığı yasaklaması sonucu ibadetlerin böyle mağara kiliselerde gizlice yapıldığı sanılmaktadır. Yine daha sonraki senelerde yapıldığı sanılan ve köyün tepesinde bulunan bir manastır veya bir saray kalıntısı da vardır. Bu bina kesme taşlardan yapılmış üç katlı anıtsal bir yapıdır. Doğudaki kapısı büyük kemerli bir kapıdır. Yapının kenarında süslemeler yapılmıştır.<sup>327</sup> Aynı dağ silsilesi üzerinde bulunan “Kasrü'l-Benat” denilen köydeki kalıntıların da bu devirden kalma manastır olduğu sanılmaktadır. Burada da Soğmatar beldesindeki mabet tepe gibi kayaların üzerine yazılmış Süryanice yazılar bulunmaktadır. Yazıların milattan sonra III. Veya IV. Yüzyıllara ait olduğu sanılmaktadır.<sup>328</sup>

<sup>325</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 126

<sup>326</sup> Segal, a.g.e, s. 127

<sup>327</sup> Cihat Kürkçüoğlu – Harun Sarıfakıoğulları, Adım Adım Şanlıurfa, Şanlıurfa 2002, s. 24

<sup>328</sup> Cihat Kürkçüoğlu – Harun Sarıfakıoğulları, a.g.e, s. 26

Bu yasaktan birkaç sene sonra Büyük Kostantinos'un imparator olmasıyla bütün Hıristiyanlarla birlikte Urfa Hıristiyanları da rahata kavuştular. Çünkü bu imparator 313 senesinde Hıristiyanlar ve diğer bütün putperest dininde olanlar için bir ferman yayınlarak, dinlerinde serbestçe hareket edebileceklerini bildirmiştir.<sup>329</sup> Bu emirname ile bütün dinlere olduğu gibi Hıristiyanlığa da adil davranılacağı bildirildiği gibi devlet himayesine de alınmış oluyordu. Aslında 313 tarihine kadar Kostantin'in yerine devleti annesi Elena idare ediyordu ve Elena iyi bir Hıristiyandı. Fakat bu serbestlik de uzun sürmedi, İmparator Diocletianus'un 361 yılında imparator olan yeğeni Julianus'da (361–363) aynı şekilde Pagan dinini resmi din kabul etmiş ve Hıristiyanlara karşı yeni bir baskıya girmişti. Onun niyeti Hıristiyanlığı tamamen ortadan kaldırmaktı. Zaten o senelerde konulan yasaklardan dolayı Hıristiyanlık da neredeyse bitmek üzereydi. Bazı kimseler bu imparatorun sihirbaz olduğuna inanıyorlardı. Bir nedenle 363 senesinde Antakya'ya gitmiş ve Antakya'dan dönüşünde Urfalılara bir mektup göndererek kendisini karşılamalarını istemişti. Urfalılar, hıristiyanlığa çok şiddet kullanması yüzünden imparatoru sevmiyorlardı. O yüzden imparatoru karşılamaya çıkmadılar. Urfalılar onu karşılamayınca, o da yerel kurallara uygun olarak ve yalnız başına sunak önünde durarak Ay tanrısına kurban adamak için Harran'a gitmişti. İmparator Harran'da putlara kurbanlar kesti, mabetlerde saygı durdu. Yahudilere de ikramda bulunduğu için Urfalı Hıristiyanlar buna kızmışlar ve kıskançlıklarından onlar da komşuları olan Yahudileri öldürmüşlerdi.<sup>330</sup>

Urfalıların kendisini karşılamamalarından dolayı çok kızan İmparator da Urfalıların büyük cezalara çarptırılmalarını, mallarının müsadere edilmesini ve kendilerinin sürgün edilmesini emretti. Ayrıca Nusaybin'de kumandan olan Juvianus'a Urfalıları cezalandırması için Urfa üzerine gitmesi emrini verdi. Bu emirle Urfalılar için yine bir zulüm görülüyordu. Fakat Allah Urfalıların yüzüne baktı ve İmparatorun isteği olmadı. Çünkü yine bir rivayete göre dindar bir Hıristiyan olan kumandan Juvianus bu emre çok üzülür ve bu emri Nusaybin piskoposuna söyler. Böylece kumandan, piskoposla birlikte Urfa'nın bu beladan kurtulması için Allah'a dua ederler. Cereyan eden hadiseler gösteriyor ki Allah dualarını kabul etti ve İranlılarla savaş patlak verdi. İmparator da Urfayı cezalandırmayı erteleyerek, İranlılarla

<sup>329</sup> Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul 1987, I, 76

<sup>330</sup> Ebu'l-Farac, Tarih, Ankara 1945, I, 137

savaş için hazırlanarak İran'ın üzerine yürüdü.<sup>331</sup> Savaş sırasında İmparator 26 Haziran 363'de bir okla vurularak öldü.

Julianus çok mağrur bir imparatordu. Bu mağrur imparatorun savaşı tam kazanacağı sırada ölmesi de yine Urfalı Hıristiyanlar arasında bazı efsanelerin anlatılmasına sebep olmuştur. Bunlardan bir rivayete göre imparator Julianus vurulduktan sonra iki elini kanla doldurmuş, gökyüzüne doğru serpmiş ve:

—Beni sen mağlup ettin ey İsa, şimdi sen kendi İlahınla birlikte hâkimiyeti kazandın, demişti. Başka bir rivayette mukaddes adamlardan biri bir rüya görmüştü. Bu rüyaya göre imparatorun ölümüne sebep olan oku kırk şehitlerden biri atmıştı.<sup>332</sup>

Ölen imparatorun yerine seçilen Juvianus 363 senesinde imparator oldu. Bu imparator Hıristiyanlık taraftarıydı ve onun devrinde bütün Hıristiyanların olduğu gibi Urfalı Hıristiyanlar da çok rahat etmişlerdi. Fakat bu defa da Hıristiyanlar kendileri olay çıkarmak ve geçmişteki olaylardan dolayı putperestlerden intikam almak istediler. Geçmişte kendilerine yapılan işkenceleri ileri sürdüler ce fırsatın geldiğini düşünerek putperestlere saldırdılar. Böyle bir durum da imparatorlukta sükûneti bozuyor ve asayiş sağlanamıyordu. Bunu farkedenden imparatorun her din mensuplarına aynı davranacağını ve emre uymayanları cezalandıracağını söylemesi üzerine Urfalı Hıristiyanlar putperestlerden intikam almak niyetlerinden vaz geçtiler.<sup>333</sup>

Urfalılar yalnız putperest olan imparatorlardan zulüm görmüyorlardı. Bazen de Hıristiyan olmuş, fakat değişik bir mezhepte olan imparatorlar da vardı. İşte bu Hıristiyan olan imparatorlar zamanında da baskı görüyorlardı. Bilhassa imparator Valens'in (364–378) mezhep farkından dolayı diğer mezheplere yaptığı baskı çok büyüktü. İmparator Valens Arius taraftarı bir hükümdardı. Bunun zamanında mezhep ayrılıklarından dolayı bütün imparatorlukta olduğu gibi o sırada çoğunluğu Ortodoks olan Urfalıların da başları büyük derde girdi. Bu mezhep farkı yüzünden Urfalılarından da birçok kimse sürgün edildi. Birçoklarının başı kesildi.<sup>334</sup> Sürgün edilenler ancak imparator Valens'in ölümünden sonra Urfa'ya geri dönebildiler.

Valens'in ölümünden sonra 379 yılında İmparator olan Theodosius da Urfalı Hıristiyanlara rahat bir nefes aldırdı. İmparator

<sup>331</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 130 – Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 190

<sup>332</sup> Ebu'l-Farac, Tarih, Ankara 1945, I, 137

<sup>333</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I,193

<sup>334</sup> Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul 1987, I, 104

Theodosius diğer taraftan 392 yılında bir ferman yayınlarak devletin eski dini de dâhil bütün putperestlikleri yasakladı. Bu defa da Urfa putperestlere zülmedildi. Urfa şehri içindeki bütün pagan mabetleri yıkıldı. Yalnız birine dokunulmadı. Onun da içinde ayin yapılması yasaklandı. Pagan olanlara işkence edildi. Onun bu emri bilhassa Harran üzerinde büyük etki yaptı. Tarihin en büyük pagan mabedine sahip olan Harranlılar bu emir karşısında ne yapacaklarını şaşırıldılar. Yasaklanan Pagan Mabetlerindeki putları çıkartılarak bir kısmı kırıldı.<sup>335</sup> Az bir zaman sonra ise M.S. 395'de Roma imparatorluğu doğu ve batı diye ikiye ayrıldı.

İsa peygamberden 400 yıl gibi uzun seneler sonunda Hıristiyanlık Urfa'da tamamen yayılmış ve az bir topluluk dışında hemen hemen Hıristiyan olmayan kalmamıştı. Bu V. yüzyılda Urfa kalabalık bir nüfusa sahip olup, Hıristiyanlık görevlerini yerine getiren dindar bir şehirdi. O tarihlerde Urfa'nın içinde Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen birçok yerler vardı. Öyleki Urfa'nın yakın tepeleri üzerinde yüzlerce rahip inziva hayatı yaşarlardı. Bu yüzden buralarda manastırlar da kurulmuştu. Bu tarihlerde Urfa civarında bilinen manastırların sayısının 14'ü bulunduğu görülmüştür. Yine bazı rivayetlere göre Urfa çevresinde ki rahiplerin sayısı 90.000 kişiyi bulmuştu.<sup>336</sup> Denildiğine göre bunlar et veya ekmek yemezlerdi, ancak dağlardaki otlarla karınlarını doyururlardı. Devamlı olarak dualar ve ilahilerle tanrıyı anarlardı. Şehrin içinde de birçok kilise yapılmıştı. Bu kiliselerden vergi alınmıyordu ama buna karşılık kiliselerin masrafları oldukça çoktu. Kilise yalnız arazileri için vergi ödüyordu. Dinî binaların yapımı da kilisenin üzerineydi. Görevlilerin maaşını vermek, hastalara, dullara, yetimlere, yoksullara ve yabancıların geçimlerini temin etmek kilisenin görevleri arasında idi. Tabii bu masraflara karşılık kilise cemaatinden bağış topluyordu. Bu sebeple kilise büyük bir servete sahip olmuştu.

\*\*\*

Urfa'da Hıristiyanlık her gün biraz daha nüfus kazandıkça, Harran Putperestliğine devam ediyordu. Hatta imparator Julianus'da (361–363) Harran'a gitmiş ve orada putlara kurbanlar kesmişti. Harran çevresindeki bazı Hıristiyan Arap kabilelerinin Harran civarına yerleşmeleri ile Hıristiyanlar çoğaldı. Ama Harran yerlileri kendi inançlarından ayrılmadılar. Harran putperestliğini İslamiyet devrine kadar sürdürmüş, Hıristiyanlığa hiç yüz vermemiştir. IV. Yüzyılda bile

<sup>335</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 130 – Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 197

<sup>336</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 263

Harran'da çok az kimsenin Hıristiyan olduğu gör÷lmektedir. Bu devirde Harran'ın bilinen ilk piskoposu 361 yılında buradan Urfa'ya geçen **Barsai**'dir. Bu şahıs bile Harran'da oturmaya korkmuş ve yerine bir başkasını vekil bırakmıştı. Harran'ın Pagan putperestliğinde kalışından dolayı İran hükümdarı I. Hüsrev'in 540 yılında Harran'ın fidesini putperest oldukları için kabul etmediği söylenilmektedir.<sup>337</sup> Putperest olmalarından dolayı Harran, devrinin Urfalı Hıristiyan yazarlarınca kötü ve pis kabul edilmekteydi. Eski putperestliğin önemli bir merkezi olan Harran, İslam'ın bu bölgede yayılmaya başladığı senelerde bu önemini hala koruyordu. Bu sebeple Hıristiyan liderleri Harran'a "Hellenopolis" adını vermişlerdi.<sup>338</sup>



Sene Mağara kalıntıları

<sup>337</sup> Segal, a.g.e, s. 151

<sup>338</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 47

## İZNİK KONSÜLÜ VE HİRİSTİYANLIKTAKİ İNCİL ÇEŞİTLERİ:

İznik konsülü ve İncil çeşitleri konusu her ne kadar genel bilgiler ise de Urfa'daki mezhep anlayışına etkisi olduğundan az da olsa bu konuya değinmeyi lüzumlu gördük.

Urfa, Kitabı mukaddesin Süryaniceye tercüme edildiği kabul edilen şehirdir.<sup>339</sup> Belki de birkaç defa tercüme edilmiştir. Hıristiyanlığın yayılmaya başlamasından ancak dört yüzyıl sonra Urfa, Hıristiyanlığın büyük merkezlerinden biri haline gelmiş, büyük Hıristiyan din âlimleri yetiştirmiş, tabii bu durum Urfa'nın Hıristiyanlıktaki mezhep kavgalarına da katılmasına sebep olmuştur.

Hazreti İsa aslında yeni bir din getirmemişti. O, Yahudi dininin düzeltilmesi ve onun bir mezhebi gibi bir din getirmişti. Zaten Hazreti İsa Yahudilerin mabedinde ibadet ediyordu.<sup>340</sup> Ancak ilk Hıristiyanlar Yahudilerle biraz bozuştuktan sonra ve Hıristiyan olan Yahudilerin dışında Putperestlerden de Hıristiyanlığı kabul edenler çoğaldıktan sonra ibadet için kendi kiliselerini yapmışlardı.

Hazreti İsa'ya (a.s) ilk inananlar da Yahudilerdir. Hazreti İsa dünyadan ayrılırken de yazılı bir şey bırakmamıştı. O yüzden din adamlarının bilgi ve inançları değişti. Hiçbir şehir kilisesi diğer bir kilise gibi düşünmüyor ve inanmıyordu. Cenabı Hakk'ın İsa'ya (a.s) indirdiği “İncil” İsa peygamberin sağlığında yazılmamıştı. Sadece kendisine inanan havarilerine yaptığı konuşmalarla yeni dini ve İncil'i öğretiyordu. Zaten kendisine inanan havarileri okumuş tabakadan kültürlü kimseler de değillerdi. Onların çoğu çoban, balıkçı, çiftçi ve fakirlerden oluşmuş kimselerdi.<sup>341</sup> Yeni dinin yayılmasına bunlar önyak olmuşlardı ve Hazreti İsa'dan öğrendiklerini, akıllarında kaldığı kadarıyla halka anlatmışlardı. Bu yüzden de Hıristiyan olan bazı Yahudi hahamları, Hazreti İsa'dan en az 50 sene sonra İncilleri yazmışlardır. İncillerin hazreti İsa devrinde değil de ondan çok sonraları yazılması ve birden fazla olması, büyük bir sorundu. Bu bakımdan bir Hıristiyan din bilimcisinin deyişi ile İsa peygamber zatındaki tüm yüceliğe rağmen, yine de ahdini tam anlamıyla hedefine ulaştıramamıştır.<sup>342</sup>

<sup>339</sup> Segal, a.g.e, s. 78

<sup>340</sup> Barnabas, İncili, bölüm 127

<sup>341</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 24

<sup>342</sup> Edouard Schure, İnsanlığı Aydınlatan Büyük İnisyeler, ter. Yavuz Keskin, İstanbul 1999, s. 553

—“Onlardan bir grup var ki, kitapta olmayan bir şeyi, siz kitaptan sanasınız diye dillerini Kitaba eğip bükerek (uydurdukları sözleri, vahiymiş gibi göstermek için kelimeleri dillerinde bükerek okur, onları kitabın sözlerine benzetmeğe çalışır) lar ve: “O, Allah katındandır” derler. Oysa o, Allah katından değildir. Bile bile Allah’a karşı yalan söylerler.”<sup>343</sup> Ayet-i kerimesinde belirtildiği gibi İncilleri yazan Hıristiyan âlimleri İncil’de olmayan sözleri, Allah’ın ayeti imiş gibi İncil’e kattılar. Bu sebeple İncil yazarların ve değişik din adamlarının yaptıkları yorumlarda İncil içine yazdıkları kendi fikir ve görüşlerinden dolayı çeşitli İnciller ortaya çıktı. Öyle bir durum hâsıl oldu ki İncil’i yazan kişilerin sözleri “Petrus, kutsal kitapta şöyle diyor” şeklinde, sanki Allah’ın ayetiymiş gibi geçer oldu.<sup>344</sup> Allah’ın buyurması yerine Petrus’un söylüyor olması önem kazanmıştır. Durum böyle olunca Allah’ın indirdiği kitapta bir insan sözünün ne işi olabilir, düşüncesi akla geliyor. Böyle bir şey elbette olamaz. Kendi gördükleri bir olayın Allah’tan indiği söylenen kitapta yazılması, o kitabın ancak insanlar tarafından ilaveler ve değişiklikler yapılarak yazıldığını gösterir. Güya Tomas, İsa’nın ellerindeki çivi izine dokunmadıkça onun dirildiğine inanmayacağını söylemişti. İsa ona görüldüğünde “parmaklarınla ellerime ve böğrüme dokun, inançsız olma” demiş. O da dokunmuş ve inanmış. Bu gibi sözler incillerde çok bulunmaktadır. İsa peygamberle bir havarisi arasında geçen bir söz, neden Allah’ın indirdiği İncil içinde olsun? Söylenen bu söz, Allah’ın sözü değilki İncile yazılsın. Öyle anlaşılıyor ki Hıristiyan din âlimleri Allah’ın ayetiyle kendi hatıralarını bir arada yazmış ve adına İncil demişlerdi. Yine İsa aleyhisselam öldükten sonra öğrencilerinin kırk gün boyunca İsa’yı gördükleri ve insanlarla tanrının eğemenliği hakkında konuşmuş olduğu İncile kaydedilmiştir.<sup>345</sup> Adeta Mesih her inanmayanın gözüne görünmüştür. Böyle yazılmış olan bir kitap, İlâhi bir kitap olmaktan çok bir hatıra veya bir **siyer kitabı** görünümünü vermektedir.

Bu şekilde değişik inanç ve görüşlerde üç yüz civarında İnciller yazıldı. İncillerin aşırı derecede çoğalması devleti ve kiliseyi de harekete geçirdi. Buna bir çare bulmak için 325 senesinde imparator Kostantin’in talimatıyla ünlü İznik Konsülü toplandı. Bu konsülde üç önemli karar alındı.

<sup>343</sup> Kur’an-ı Kerim, (3) Al-i İmran suresi / 78

<sup>344</sup> Josh McDowell, Diriliş Gerçeği, çev. Fikret Böcek ve Düzgün Aral, sene 2007, s.

20

<sup>345</sup> Josh McDowell, a.g.e, s. 24

### **325 senesi İznik Konsülünde alınan kararlar:**

**1.) Teslis;** Pavlus Kilisesi'nin resmî inancı olarak ilân edildi. Teslis, üçleme anlamına geliyordu. Tanrının birliğini kabul etmekle birlikte tanrıyı baba, İsa peygamberi Oğul ve bir de kutsal ruhu birlikte kabul ederek tanrılık durumunu üçe çıkarmaktır. Bu üçleme inancı ilerde de geçeceği gibi putperestlikten Hıristiyanlığa geçmiş bir inançtır. Bu inanç Pavlus'un çabası ile Hıristiyanlığa sokuldu.

Peki, bu Pavlus kimdi? Pavlus önce İsa peygambere düşman olan ve Hıristiyanlara zulmeden bir adamdı. Adı da Şaul idi. İsa'dan üç yıl sonra Şam'a gelirken yolda İsa olduğunu söyleyen bir nurla karşılaşmış ve nurun gücünden yere yıkılmıştı. Tir tir titreyerek;

—Sen kimsin? Diye haykırdı. Aldığı cevap şöyleydi:

—Ben eza ettiğin İsa'yım. Fakat kalk ve şehre git ve ne yapman gerektiği sana söylenecek. Korkudan nutku tutulmuş olan adamları onu yerden kaldırdılar. Onlar bir şey görmemişlerdi. Sadece sesi işitmişlerdi. Işığın etkisiyle Şaul'un gözleri kör olmuştu. Üç gün sonra gözü açılmış ve İsa'nın dinine girmiş ve “Pavlus” adını almıştı.<sup>346</sup>

Pavlus Hıristiyan olduktan sonra putperestlerin (çok tanrıcuların) havarisi diye anılmıştır. Pavlus'un Hıristiyan olmaması halinde, Hıristiyanlığın batı insanlığını bugünkü haliyle fethetmiş olamayacağı söylenilmektedir.<sup>347</sup> Yani Hıristiyanlığın yayılması Pavlus'un Hıristiyan olmasına bağlanmaktadır. Aynı zamanda Pavlus'un koyu bir Yahudi olduğu ve zamanın bütün felsefi ve dini akımlarını bilen aydın bir kişi olduğu da söylenilir. İlk Hıristiyanlar tarafından Pavlus şeriata kayıtsız bir kimse olarak görülür. Pavlus Yahudilikteki sünneti kabul etmezdi ve putperestlikten dönerek Hıristiyan olanlara sünnetin gereksiz olduğunu söyler ve sünnet olmamalarını tenbih ederdi. Bu durum Kudüs'te de duyuldu. Kendisine Kudüs cemaat başkanı ve Hazreti İsa'nın kardeşi Yakup, bu bakımdan nasihatte bulundu. Fakat o kendi ayrı fikirlerine devam etti. Böylece Hıristiyanlıkta fikir ayrılıkları baş gösterdi.<sup>348</sup> Böylece Pavlus, tevhid inancını tekrar çok tanrı inancına çevirmiş oldu.

**2.) Dört İncilin seçimi;** O zaman elde bulunan üçyüz kadar İncil'den dördü Kilise'nin resmî İnciller'i olarak seçildi. Bunlar, Matta, Markos, Luka, Yuhanna'nın yazdıkları İncillerdir. Özünde Eflatun'un

<sup>346</sup> Edouard Schure, İnsanlığı Aydınlatan Büyük İnisyeler, ter. Yavuz Keskin, İstanbul 1999, s. 548 (Resullerin işleri 9/5-9'dan naklen) - Kitab-ı Mukaddes, İncil, İstanbul 1974, Resullerin İşleri bab 9, s. 129

<sup>347</sup> Edouard Schure, a.g.e, s. 548

<sup>348</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 34

ortaya attığı trinite fikri, İsa'dan sonra I. ve II. yüzyıllarda kaleme alınan bu İncillerde yer aldı. İçlerinde Barnabas İncili'nin de bulunduğu diğer inciller yanlış ve sapık görülerek, bunların bütünüyle yok edilmesi emredildi. Bu konsülde geçerliliği tanınmamış İnciller'den birini yanında bulunduranın öldürüleceğine dair emir çıkartıldı. Bu konsülde kabul edilen inciller;

**Luka İncili:** Luka adındaki biri tarafından yazılmıştır. Luka Antakyalı olup hem yazılı kaynaklardan ve hem de İsa peygamberle birlikte bulunmuş olanların sözlü şahitliğinden faydalanmıştır. Antakyalı birçok Hıristiyanın sözleri onun için belirleyici olmuştur.

**Matta İncili:** Bir Havarı olan Matta tarafından yazılmıştır. Matta İsa'nın (a.s) ilk havarilerindendir. Bu incili İsa'dan sonra 65 yıllarında yazmıştır. Önce Aramice yazılmış sonra Yunancaya tercüme edilmiştir.

**Markos İncili:** Markos, havari Petrus'un öğrencisidir. Pavlus'a birinci seyahatte eşlik etmiştir. İskenderiye Hıristiyan cemaatinin kurucusudur. İsa (a.s) ile ilgili bilgilerini Petrus'un vaazlarından öğrenmiştir. İncili 63–70 yıllarında Roma cemaatinin isteği üzerine yazmıştır.

**Yuhanna İncili:** Yuhanna oniki havariden biridir ve en genç olanıdır. İncilini 90–110 tarihleri arasında Efes veya Antakya'da yazmıştır. Yuhanna'nın incili İsa'nın (a.s) tanrılığına vurgu yapmaktadır.

**3.) İsa peygamberin tanrı olduğu inancı;** Aynı toplantıda Hazreti İsa'nın da tanrı olduğuna karar verildi. Bu inanışta olmayanlar takibata uğratarak cezalandırıldı.

Konsülde karara alınan saydığımız bu İnciller, bugün Hıristiyanların kullandıkları İncillerdir. Fakat bu inciller tevhid inancından uzak olup, Hazreti İsa'ya tanrılık vasfı veren incillerdir. Eflatun'un üç tanrı fikri bu incillere konulmuştur. Çünkü Hıristiyanlığın yayıcıları, önceleri Eflatun ve yeni Eflatuncuların Hıristiyanlığa girmesini önlüyorlardı. Fakat buna rağmen Eflatunculuğun Hıristiyanlığa büyük etkisi oldu. Nitekim Kilise babalarında olan felsefe ve ortaçağda skolâstik düşüncenin temeli, tamamen yeni Eflatunculuktur.<sup>349</sup>

Bu dört İncil bir kitap haline getirilmiş ve baş tarafına da Tevrat konulmuştur. Böylece Tevrat ve İnciller bir arada “**Kitab-ı Mukaddes**” adını almıştır. Diğer inciller sahte kabul edilerek yasaklanmıştır. Kendi

<sup>349</sup> Albert Harrent, Antakya Akademisi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2003, s. 134

siyasi ve felsefi görüşlerine göre kabul edilen bu incillerin dışında yasaklanan inciller ise belki de kabul ettikleri İncillerden daha doğru olabilirdi. Böylece kendi görüşlerinde olmayan bu İncillerin fikri öğrenilmesin diye bunları yanlarında bulunduranlar ağır cezalara çarptırılmıştır.

Hıristiyan kaynaklarında, sahte inciller arasında adı geçen inciller şöyle sıralanmaktadır. Tomas incili, Yahudilerin incili, Marcion'un incili, Gerçek incil, Petrus'un incili, Mısırlıların incili, Logia veya İsa'nın sözleri, Nasıralıların incili, Havarilerin İncili, Matthias'ın İncili, Ni-Komedios'un İncili, Küçüklerin incili, Arapça incil, Ermenice incil, Yetmişler incili, Hatıra incili, Barnabas incili sayılmaktadır.

**Barnabas İncili:** Bunların içinde son zamanlarda bulunan ve en fazla dikkati çeken Barnabas (Barnaba) incilidir. Bu incil, İsa'nın (a.s) peygamberliği sırasında yanından ayrılmayan bir öğrencisi olan Barnabas tarafından yazılmıştır. Asıl adı Yusuf olan Barnabas Kıbrıslı bir Yahudi çocuğudur. O, bilgilerini doğrudan İsa'dan almıştır. Barnaba İncili 325 senesine kadar İskenderiye kiliselerinde gerçek bir İncil olarak kabul ediliyordu. Bu barnaba İncili İsa'dan sonra I. Ve II. Yüzyıllarda elden ele dolaşıyordu. Eflatun felsefesinin girdiği İncillerin aksine Barnabas incili tevhid inancını bildiriyordu. 325 yılında toplanan İznik konsülünde birçok İncille birlikte Barnabas İncili de yasaklandı. Barnabas İncili Hazreti İsa'nın dili olan Aramice (Süryanice) yazılmıştır.

M.S. 366'da papa olan Damasus'un (304–384), Barnabas İncili'nin okunmaması hakkında emir yayınladığı kaydedilir. Bu emir M.S. 395 senesinde ölen Sezarya piskoposu Gelasus tarafından desteklenmiştir. Bu piskopos Barnabas İncil'ini Apoler; fal kitaplar listesine almıştır. Apokrif (apocrypha-) basitçe '**halktan gizlenen**' demektir. Böylece, daha bu aşamada İncil kimsenin eline geçmez olmuştur... Barnaba Incili'yle ilgili daha bazı talimatlar da vardır. 382'de Batı Kiliseleri talimatıyla ve 465'te **Papa Innocentın** talimatıyla yasaklanmıştır... Tüm bu talimatlar **Şansölye Segurier** (1558–1672) Kütüphanesi'ndeki **B. de Montfaucau** (1655–1741) tarafından hazırlanmış Yunanca elyazmalar katalogunda anılmaktadır...<sup>350</sup> El yazma nüshası yıllarca Viyana kütüphanesinde saklanan Barnabas incili'nin basımı kilise tarafından engellenmiştir. Bu incili yanında bulunduranlar büyük cezalara çarptırılmıştır.

<sup>350</sup> Barnabas – İncili, sunuş kısmı, s. 1

Erken kilise tarihçilerinden önemli bir kişi olan **John Toland**, bu yazmayı incelemiş ve ölümünden sonra 1747'de basılmış olan muhtelif çalışmalarında ona atıflarda bulunmuştur. İncil hakkında şöyle der: «**Bu, tıpkı kutsal bir kitap görünümündedir.**» İtalyanca elyazma **Canon ve Bayan Beggo** tarafından İngilizce'ye çevrilerek, 1907'de Oxford Üniversitesi Basımevi tarafından basılıp yayınlandı. Bu İngilizce çevirinin hemen tüm nüshaları birden ve esrarengiz bir şekilde piyasadan kayboldu. Bir rivayete göre, Barnabas İncili'nin basımından habersiz olan Vatikan yayım satım gününden hemen önce haberdar olunca acilen aldığı bir kararla kitabın satıma sunulacağı her kitapçının önünde yüzlerce kişilik kuyruklar oluşturularak tüm basımların alınıp imha edilmesi şeklinde rahip ve rahibelere talimat vermişti. Bu baskıdan sonra da Papalık, gücünü kullanarak kitabın yeni baskılarının yapılmasının önüne geçmiş olduğu söylenilmektedir.<sup>351</sup>

Ancak, bu defa bazı kütüphanelere dağıtım öncesi gönderilen basımlar gözden kaçmış. Bugün için, biri **British Museum**'da, diğeri **Washington'da Kongre Kütüphanesi**'nde bulunmak üzere, 1907 tarihli ingilizce basımın yalnızca iki nüshası biliniyor. Bu tarihten sonraki ilk baskı ise 1979'da gerçekleşti. Kongre Kütüphanesi'ndeki nüshanın mikrofilm kopyasını alan Pakistanlı Müslüman bir araştırmacının sayesinde, 72 sene sonra kitabın yeni bir baskısı yapılabildi.<sup>352</sup>

İncillerin bozulacağını Hazreti İsa'nın önceden belirttiğini yine Barnabas incili şöyle açıklıyor:

“Sonra, ellerini Rabb'e kaldırıp, dua ederek dedi:

—“İbrahim'in Allah'ı, İsmail ve İshak'ın Allah'ı, babalarımızın Allah'ı, Allah'ımız Rabb, bana verdiklerine merhamet et ve onları dünyadan koru. Onları dünyadan al demiyorum, çünkü benim İncil'im tahrif edeceklere karşı onların şahitlik etmesi gerekiyor. Bunun yerine, onları şerden koruman için dua ediyorum ki, Senin Hüküm Günü'nde, benimle birlikte, senin ahdini bozan İsrail ailesine karşı ve dünyaya karşı şahitlik etmek için gelsinler. Putatapıcı babaların oğullarına karşı, tam dördüncü soya kadar putatapıcılıktan intikam alan kadir ve gayyûr Rabb Allah, benim Senin oğlun olduğumu yazdıkları zaman, bana verdiğin İncil'im tahrif edecek olan herkesi Sen ebediyen lanetle. Çünkü çamur ve toprak olan ben, Senin kullarının hizmetçisiyim ve hiç

<sup>351</sup> Barnabas – İncili, sunuş kısmı, s. 2

<sup>352</sup> (-Jesus, A Prophet of islam, Londra, 1979, s: 39 – 42)'den naklen, Barnabas – İncili, sunuş kısmı, s. 3

bir zaman kendimi senin iyi bir kulun olarak düşünmedim; Şundan ki, ben Sana, bana verdiklerin karşısında hiç bir şey veremem. Çünkü her şey senindir.”<sup>353</sup>

Bütün bu değişik düşüncelerle, farklı uygulamalarla birlikte Urfa'da görölen Hıristiyanlık, diğere bölgelerdeki Hıristiyanlıktan oldukça farklı bir inanç ve görünüme sahipti. Onun için bugünkü Hıristiyanlık dünyası eski Urfa ve yakın çevresindeki ilk Hıristiyanlık inancı hakkında bilgi edinme çabasına ve araştırmasına girmişlerdir.

### **ROMA HÂKİMİYETİNDE URFA (244–637)**

Urfa her ne kadar bağımsız bir devlet görünüyordu ise de daha çok Roma'nın güdümünde bir devletti. Zaman zaman Roma'nın müdahalesi ile krallar değişiyor, yeni kral Roma tarafından tayin ediliyordu. Nihayet bu durum Urfa devletinin M.S. 244 tarihinde tamamen Roma eğemenliğine girmesine kadar devam etti. Bu tarihten itibaren Urfa bir Roma şehri idi. Artık bu tarihte, Hazreti İsa'dan yüzyıllar sonra tamamen olmasa bile azami çoğunluğu Hıristiyanlığı kabul eden Urfa Krallığı, Romalıların ve İranlıların baskısına dayanamayarak Roma İmparatoru Hadrian'ın zamanında 244 senesinde yıkıldı. 244 tarihinden itibaren Urfa, Roma imparatorluğunun Osrhoen adında bir eyaleti oldu ve artık Urfa'yı Roma'dan gönderilen valiler idare etmeye başladı. Romalılar devrinde merkezden uzak bölgeler valiliklere ayrılmıştı. Bu bölgelerin idaresi valilere verilmiş bulunuyordu. Yakın çevredeki şehirlerin bir kısmı bu valiliklere bağlanmıştı. Valiler asilzadelerden atanırdı. Osrhoen bölgesinin merkezi Urfa idi ve Urfa'ya bağlı on iki şehir bulunuyordu.<sup>354</sup>

Romalıların eline geçen Urfa'da Romalılar İranlılarla 260 senesinde yeni bir savaşa girdiler. Bu savaş bu defa Harran'da yapıldı ve bizzat Roma imparatorunun başında bulunduğu Roma ordusu İran ordusuna yenildi. İmparator esir alındı ve canlı canlı derisi yüzüldü. Başka bir rivayette bir müddet esir olarak çalıştırıldıktan sonra öldürüldü ve derisi doldurularak Selevcia Ktesiphon'daki sarayda muhafaza edildi.<sup>355</sup>

<sup>353</sup> Barnabas – İncili / bölüm 212

<sup>354</sup> Corci Zeydan, medeniyet-i İslamiye Tarihi, tercüme Zeki meğamiz, Dersaadet 1328, I, 124

<sup>355</sup> W.A. Wigram – Edgar T.A. Wigram, İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam, İstanbul 2004, s. 29

Roma imparatoru büyük Kostantin'in annesi Elena'nın Urfalı olduğu söylenilmektedir.<sup>356</sup> Denildiğine göre Roma İmparatoru Theodosius veya diğer ismi Kostantius Chlorus (305–306) Urfa'dan kral sülalesinden Elena adlı bir kızla evlendi. Ondan Kostantin adını verdiği bir oğlu oldu.<sup>357</sup> Theodosius ölünce Elena oğlu Kostantin büyüyünceye kadar bir müddet kraliçe olarak devleti idare etti. Kostantin (M.S.324–337) devletin idaresini ele alınca M.S. 330 senesinde bugünkü İstanbul'un bulunduğu yerde kendi adı olan **Kostantinopolis** adını verdiği şehri kurdu. Bu tarihten itibaren bu şehir Roma'nın da ikinci başkenti oldu. İmparator artık Kostantinopolis şehrinde oturuyordu. O zamana kadar putperest olan Roma imparatorluğu Hıristiyanlara ağır işkenceler yaparlardı. Fakat kraliçe Elena herhalde Urfalı olmasından kaynaklanan bir duygu ile Hıristiyanlığı severdi. Belkide Urfada iken Hıristiyan olmuş da olabilirdi. Çünkü IV. Yüzyıl başlarında Urfa'da oldukça çok Hıristiyanlığı kabul eden kimseler vardı. Annesinin Hıristiyan inancından dolayı İmparator Kostantin de Hıristiyanlara hoşgörü ile bakıyordu. Dolayısıyla Hıristiyanlığa sempatisi olan bu imparator devrinde Roma ülkesinde Hıristiyan dinine önemli miktarda geçiş oldu.

Roma imparatorluğunun 395 tarihinde ikiye ayrılmasından sonra da Doğu Roma (Bizans) imparatorluğunun egemenliğine giren Urfa, Güney-doğu Roma'nın merkezi oldu. Artık Urfa Müslümanlar tarafından fethedilmesine kadar 400 yıl Doğu Roma'nın (Bizans'ın) hâkimiyetinde kaldı. Romalılar döneminde Urfa, Doğu Roma'nın (Bizans'ın) İranla aralarında bir sınır kalesi olmuştur. O bakımdan bu devirde Urfa devamlı Bizans ile İran arasında mücadele sahnesi olmuş, bazen İran'ın bazen de daha çok Bizans'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Yani iki devletin birbirine karşı savaşa girmeleri ilk önce Urfa bölgesinde oluyordu ve bir savaş sahnesi olarak Urfa, devamlı eziliyor, insanları savaşlar sırasında öldürülüyor, sürülüyor veya esir ediliyordu. 503 yılında bir İran ordusu yine Urfa'yı kuşattı. Bir Hıristiyan, İran hükümdarına İsa peygamberin mektubunun Urfa'yı koruyacağını söylemişti. İran hükümdarı Kubat (ö. 531) bu anlatılanlara aldırmış etmedi. Urfalılar ve şehirdeki garnizon Urfa'yı savundular. İranlılara ağır kayıplar verdirdiler ve onları geri püskürttüler. İranlıların ikinci saldırısı da aynı şekilde Urfalılar tarafından püskürtüldü. İranlılar

<sup>356</sup> Hasan Açıkanal, Urfa Tarihi, Urfa 1997, s. 32

<sup>357</sup> Şeket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara 1987, I, 26

da surların dışında bulunan yerleri yıkarak çekilip gittiler. I. Hüsrev (ö. 571) de Urfa'ya 540 ve 544 senelerinde saldırdı. Fakat her defasında geri çekilmek zorunda kaldı.

Daha önce de geçmiş olduğu gibi Urfa Sümerler, Asurlar, Hititler, Kaldeliler, Aramiler, Makedonyalılar, daha sonra Romalılar, Medler ve Persler dönemini yaşamış bir şehirdir. Bütün bu kavimler zamanında yapılan savaşlarda da savaşıyan iki tarafın arasında Urfalılar devamlı ezilmişler, öldürülmüşlerdi. Bütün karışıklıklar arasında, Urfa şehri ve çevresi, Osrhoene devletinden evvel ve bu devlet döneminde bölgeye yeni gelen kavimlerin de meskeni oldu. Halkının ekseriyetinin Arami ve süryani olduğu anlaşılan bu Bölgeye Osrhoene krallığı zamanında eğer yapılan savaşlar sırasında olsun, eğer barış sırasında olsun Pagan dininde olan eski halklarının yanında Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Mudar oğullarının da geldiği ve yerleştiği görülmektedir.

579 senesinde imparator olan Tiberius (579–583) zamanında İskitlerin komutanlarından Adramon Urfa'ya saldırarak kiliseleri, manastırları, köyleri basmış ve buraları yakmıştı. Bu saldırıda İskitler ele geçirdikleri esirleri öldürdüler, sonra da bunların cesetlerini yaktılar. Etrafı saran siyah duman bulutları sayesinde Urfa'yı zapt ettiler. Fakat bir Roma ordusunun geldiği haberini alınca kuşatmayı kaldırarak oradan uzaklaştılar.<sup>358</sup> Her savaşta olduğu gibi yine Urfa halkı kadın, çocuk, yaşlı demeden ya esir edilmiş, köle olarak çalıştırılmak üzere memleketinden yüzlerce kilometre uzaklara götürülmüştü veya hemen orada öldürülmüştü.

Bizans İmparatoru Phocas'un (603–610) ölümünden sonra yerine Herakliyus (610–641) imparator oldu. Herakliyus zamanında İranla tekrar savaş yapılmış, Bizans İran'a yenilmişti. İran Bizans'ın bütün şehirlerine girmişti. Bu Bizans için büyük bir hezimetti. Barış için büyük miktarda altın istendi ve buna rağmen barış yapıldı. Hazreti Muhammed'in (s.a.s) İslamı tebliğ ettiği ilk devirde meydana gelen bu savaşı kaybeden Bizanslılar Hıristiyan idiler. İranlılar da mecusî idiler. Bu sebeple, bu yenilgiyi duyan o zaman ki Kureyşli müşrikler, müslümanlara:

—Bizim gibi putperest olan İran nasıl Allah'a inanan Hıristiyanları yendilerse, biz de sizi öyle yeneceğiz, diyorlardı. Bu yüzden Ebu Cehil ile Hazreti Ebubekir iddiaya girmişlerdi. Kur'an-ı Kerimde:

<sup>358</sup> Ebu'l-Farac, Tarih, Ankara 1945, I, 164

—“Rumlar, size en yakın bir yerde mağlup oldular. Onlar bu mağlubiyetten sonra birkaç sene içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O müminler, Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah dilediğine yardım eder. O, Azizdir, Rahimdir.”<sup>359</sup> Ayetlerinde anlatılan, İranlılarla Rumlar arasında geçen bu savaşa işaret etmektedir.

Herakliyus zamanında İranla tekrar savaş yapılmış ve bu defa Bizans İran'ı yenmişti. Urfa da İmparator Herakliyus zamanında 630 yılında tekrar Bizans'a bağlanmıştı. Böylece Bizanslılar, imparator Herakliyus zamanında İranla yaptıkları savaşta, daha önce kaybettikleri savaşın intikamını İran'dan almış oldular. Bu savaşta Bizans'ın kazanması ile ayet-i kerimenin verdiği müjde de yerine gelmiş oldu. Hazreti Ebubekir de iddiaya girdiği Ebu Cehil'in varislerinden hakkını almıştı.

Savaş sonucu şükranlarını bildirmek ve dua etmek için İmparator Herakliyus Şam'a gelmiş, oradan Kudüs'e geçmişti. İşte, Resulullah Efendimiz Hazreti Muhammed'in (s.a.s) Herakliyus'a gönderdiği İslam'a davet mektubu da bu devre rastlamaktadır.

Fakat Bizans'ın bu zafer sarhoşluğu fazla sürmedi. Çünkü sadece birkaç sene sonra bütün bu bölgelere İslam savaşçıları gelmeye başlamışlar ve Bizans'ın huzurunu kaçırmışlardır.

## ROMALILAR DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:

Bizim şimdi şark çıbanı adını verdiğimiz Urfa ve çevre illerde görülen çıbanın ilk defa 494 yılında görüldüğü sanılmaktadır.<sup>360</sup> Çünkü bu tarihten önce böyle bir hastalığın varlığından kimse söz etmemiştir. Başta insanın yüzünün çeşitli yerlerinde görülen bu çıban, yara yaptığı yerin etini oyarak bitiriyor, bu yüzden gözü, burnu, kulağı veya yüzün herhangi bir yerini yok ediyordu. Böylece insan ya kör oluyor veya burunsuz kalabiliyordu. Bu çıban afeti XX. yüzyılda bile Urfa'da görülen korkunç bir felaketti. Halen bu çıbanla mücadele devam etmektedir. Sanki çok iyi birşeymiş gibi Urfa'da bu çıbana “güzellik” adı verilmiştir. Neden böyle bir ismin verildiği de hala anlaşılammıştır. Belki de bir çaresizlik ifadesi olarak bu ismi vermişlerdir. Zikredilen

<sup>359</sup> Kur'an-i Kerim, Rum suresi / 2-5

<sup>360</sup> Mar Yeşua, Urfa ve Diyarbakır'ın felaket çağı, İstanbul 1996, s. 38

senede bu çıban hastalığı salgın haline gelmişti. Yalnız yüz kısmını değil vücudun diğer kısımlarında da görünüyordu. 1852–1855 senelerinde Ortadoğuya seyahat eden ve Urfa'ya da gelen Alman Gezgin Petermann da Urfa seyahati sırasında bu çıbanlara rastlamıştır.<sup>361</sup> 1919 senesinde Urfa'da bulunan Amerikalı misyoner Bayan Holmes de hemen her Urfalı çocukta en az bir çıbanın olduğunu yazmaktadır.<sup>362</sup> Çıbanın yarası bir sene devam ettiğinden, buna senelik de denilirdi.

494 yılında Urfa ve çevresinde kuraklıktan kaynaklanan bir kıtlık meydana geldi. Bu sebepten buğdayın fiyatı da artarak pahalılık baş göstermişti. Kıtlığın sona ermesi halkın işini biraz düzeltmişti. Ama V. yüzyıl içinde Bizans'la İran'ın birbirine olan üstünlük kazanma hırsları iki devlet arasında savaşın bitmesini engelliyordu. Bu durum da Urfa'nın başına büyük felaketlerin gelmesine sebep oluyordu. Bu yüzden Urfalılar daima huzursuzdu. Urfa'nın Roma ve İran arasında devamlı el değiştirdiği bu tarihlerde 496 senelerinde başlayan büyük bir bolluk ve bereketle Urfa halkı biraz refaha kavuşmuştu.

Fakat bu refahın yanında anlaşıldığına göre adeta şımaran Urfa halkının büyük bir ahlak çöküntüsü yaşamakta olduğu görülmektedir. İlkçağ şairlerinin “İsa'nın ilk nişanlısı” gibi sıfatlarla övdükleri Urfa'da<sup>363</sup> Bu senede dini inançlara önem verilmediği ve dini vecibelerin yerine getirilmediği söylenilmektedir. Ahlak o kadar bozulmuştur ki 496 ve 498 senelerinde Urfalılar her Cumayı Cumartesine bağlayan gece Halilürrahman gölünün çıktığı meydana toplanarak ışıklar yakarlar, eğlenceler tertip ederler ve dansöz oynatırlardı. Bu eğlence sırasında o zaman şehrin içinden ve bugünkü Halilürrahman ve Aynızüleyha göllerin geçtiği vadiden akan Karakoyun deresinin kenarında ışıklandırma yapılırdı. Çünkü derenin etrafı oldukça güzel bahçelerle kaplıydı ve yerdeki çimenler bölgeyi yeşil halı serilmiş gibi gösteriyordu. Zaten devrin Urfalıları müzik ve eğlenceye, bilhassa dansa çok meraklıydı. Dans çok sevilen bir eğlence idi. Urfalılar bu Karakoyun deresinin kenarında Göllerin bulunduğu batıdan başlayarak şehrin doğu surlarına doğru dere yatağı boyunca şehirden çıkış kapısına

<sup>361</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, Şanlıurfa 2009, s. 71

<sup>362</sup> Mary Caroline Holmes, Urfa'da Ermeni Yetimhanesi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 28

<sup>363</sup> Segal, a.g.e, s. 152

kadar kandiller yakarlar ve sabahlara kadar eğlenirlerdi.<sup>364</sup> Doğuda bulunan bir tiyatrodaki bu dans yaparlardı. Müzik eşliğinde aktörler de taş bir sahnede dans ediyorlardı. Bir ilkçağ düşünürünün deyişiyle dansçılar güçlerini eski Helen ilahlarına dayanan geleneklerinden alıyorlardı.<sup>365</sup> Bu IV. Ve V.yüzyıllarda erotik danslar çok rağbet görüyordu. Roma okullarında dans dersleri bütün inceliklerine kadar öğretilirdi. Bu bakımdan gündelik hayatta dansın yeri büyüktü. Verdikleri ziyafetlerde ve bazı Bayramlarda danslar yapılırdı.<sup>366</sup> İnsanlar dansa adeta köle olmuşlardı. Bazı yazarlar, bu eğlencelerin Putperestlerin geleneği olup, o zaman henüz oldukça çok olan putperestlerden dolayı, putperest **“Bahar Şenliği”** adı altında yapıldığını söylemektedirler.<sup>367</sup> Kadın erkek karışık bir şekilde kendilerinden geçinceye kadar içkili, sazlı sözlü yapılan bu eğlenceler, bütün ahlak sınırlarını zorluyordu. Öyle ki bu eğlencelerin yanında zina da çok yaygınlaşmış ve aile kutsallığına ihanet etme bile çoğalmıştı. Bu eğlenceler aşırı bir şekilde birkaç sene böyle devam etmişti. Durumun böyle olmasından Hıristiyan din adamları da çok yakınıyorlardı. Fakat bu eğlenceleri durduramıyorlardı. Zinanın çoğalmasından dolayı çıban afetinin de insandan insana bulaşarak artmasına sebep olduğu ileri sürülmüş, Urfa çevresindeki birçok köy halkının bu çıban yüzünden gözleri kör olmuştu.<sup>368</sup>

İhtimal bu eğlenceler sırasında sokaklar çok kirletiliyor ve fakat temizlenmiyordu. Sokakların temizlenmemesi burada hastalıkları arttırıyor, yaşamayı da zorlaştırıyordu. Şark çıbanının biraz da bu kirlilikten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Sokakların temizlenmesi kimsenin aklına gelmiyordu. İlk defa bu sokakların pisliği, 497 senesinde yeni tayin edilen vali Aleksendir tarafından temizlettirildi ve dere kenarında işçilerin kullandıkları barakalar kaldırıldı. Bu vali temizliği seven bir vali idi. Dolayısıyla Urfa'nın temizliğine önem verdi ve bu arada umumi bir hamam da yaptırdı.<sup>369</sup> Gerek şehrin temizlettirilmesi ve gerekse bir hamamın yapılması Urfa halkının yaşam tarzını değiştirmiyordu. Onlar yine her zamanki gayri ahlaki hareketlerine devam ediyorlardı. Ahlaksızlığın haddi aştığı, haftanın yedi gecesinde dansöz oynatıldığı ve zinanın çoğaldığı 498 senesinde

<sup>364</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 39

<sup>365</sup> Albert Harrent, Antakya Akademisi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2003, s. 90

<sup>366</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 101

<sup>367</sup> Segal, a.g.e, s. 153

<sup>368</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 41

<sup>369</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 41-42

yazlık hamamın soğukluk kısmı ile iki direği çökmüştü. Bu yıkılmada büyük bir tehlike atlatılmasına rağmen iki kişiden başka ölen olmamıştı.<sup>370</sup> Bu felaketten sonra Urfa ve çevresi 499 senesi Ağustos ayında bu defa da büyük bir depremle sarsıldı. Çok şiddetli olan bu deprem büyük bir gürültüyle meydana gelmiş ve depremin etkisiyle bazı su kaynakları kurumuş veya yön değiştirmişti.<sup>371</sup>

Bu eğlenceler imparator Anastasius'un 502'de bir kararnamesiyle yasaklanıncaya kadar devam etmişti.

Yine Ekim 499 senesinde tam güneş tutulması meydana geldi. Piskopos Petrus'un emriyle Urfa genelinde duaların yapılması teklif edilmişti. Urfa'da papazlar ve halk ellerinde haçlar taşıyarak, mezmurlar ve ilahiler söyleyerek, şehrin sokaklarında alaylar halinde yürümüşlerdi. Bu yürüyüş sırasında teslimiyetin bir ifadesi olarak da siyah elbiseler giymişlerdi.<sup>372</sup>

500 senesinde Urfa'da bir çekirge istilası görülmüş, yine o sene büyük bir kıtlık olmuştu. Öyle bir kıtlık olmuştu ki halkın çoğu sokaklarda uyuyor ve uykularında ya soğuktan veya açlıktan ölüyorlardı. Şehir işsiz güçsüz dilenen insanlarla dolmuştu. Kimsenin evinde bir parça ekmeği yoktu. Urfa'da büyük kıtlık hüküm sürerken ve halk açlıktan ölüirken buna rağmen her yaz aylarında yapılan ve bahar eğlenceleri denilen uygunsuz eğlenceler devam ediyordu.<sup>373</sup> Bu çekirge istilasında bütün mahsul çekirgeler tarafından yenildiği için vali bu durumu imparatora rapor etti. Bizzat kendisi İstanbul'a giderek bir miktar yardımla Urfa'ya döndü.<sup>374</sup>

Çiftçilikle geçinen Urfa halkı devlete belli bir miktar vergi vermek durumunda idi. Toprak sahipleri topraklarının bir kısmını kiraya veriyor, kiraya verdikleri topraktan belli bir ücret alırken kendisi de devlete vergi veriyordu. Vergi zamanı geldiğinde şehrin valisi bu toprak sahiplerini zorluyor, toprak sahipleri de kiracılarını zorluyordu. Kıtlığı kimsenin düşündüğü olmuyordu. Bu yüzden işkenceler yapılıyor, yiyecek ekmek bulamayan fakir halk vergisini veremeyince elinde olan malı da alınıyordu. Tabii her vali aynı düşünce ve uygulama içinde olmuyordu. V. Yüzyılın sonunda Urfa valisi de merhametsizce

<sup>370</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 43-44

<sup>371</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 46

<sup>372</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 49-50

<sup>373</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 52-56

<sup>374</sup> Segal, a.g.e, s. 169

davranmış ve vergileri toplamak için toprak sahiplerine karşı büyük bir şiddet uygulamıştı.<sup>375</sup>

İmparator Valens İranlılarla yaptığı savaş sırasında orduyu Urfa'da ve diğer şehirlerde yerleştirdiğinden halk büyük bir sıkıntı içine girmişti. Çünkü askerler şehir halkına zulmediyordu. Halk bu orduyu beslemek zorunda kalmıştı. Bir taraftan ordunun beslenmesini yüklenmiş olan Urfa halkı bir taraftan da imparatorun koyduğu vergiler altında ezilmişlerdi.<sup>376</sup> Görevi bu bölgesinin sınırlarını korumak olan Bizans ordusunu barındırmak ve beslemek Urfalıların boynuna yükletilmişti. Devlet için halkın güvenliği önemli değildi. Onun için askerlin güvenliği, halkın refahından da daha önemliydi. Urfalılar, ordunun kalacak yerlerini, yiyeceklerini, içeceklerini karşılamak zorundaydılar. Dolayısıyla Urfa, bağlı bulunduğu devletin bu ağır yükü altında eziliyordu. Askerler Urfa halkının evlerinde kalıyorlar, ev halkının sahip olduğu her şeyi ellerinden alarak kendileri kullanıyorlardı. Zenginler, askerlere adeta aylık bağlamak zorunda kalmışlardı. Buna rağmen askerleri memnun etmek mümkün değildi. Onlar halkın elinde ne varsa yiyorlardı. Artık bu istek ve arzular halkın imkânlarının üstüne çıkmıştı. Elindeki bütün varını askerlerin rahatına veren Urfalılar, bu yüzden Bizanslılardan nefret ediyorlardı. Urfalılar içinde Bizans askerlerinden zarar görmeyen kalmamıştı.

Bütün bu olaylar içinde bazı güzel ve takdir edilecek işler de yapılmıyor değildi. Bu 500'lü senelerde kıtlık ve felaketler yaşayan Urfa'da, Urfa kilisesine bağlı hastane binalarında bir revir kurulmuştu ve hastalar bu revirde yatırılmıştı. Yine aynı senelerde Urfa valisi, sokaklarda yaşayan aç ve çıplak olan insanları kurtarabilmek için kışlık hamamının içine saman döşetmiş, samanın üzerine de kilimler serdirmişti. Vali, aç ve açıkta olan Urfa halkını orada yatırmaya başlattı. Urfa'da bu tarihlerde kışlık hamam ifadesinin kullanılması, başka hamamların da var olduğunu göstermektedir. Bunu örnek alan zenginler de hemen faaliyete geçtiler ve kendi güçleri yettiğince şifa yerleri kurdular ve bu yerlerde fakirleri barındırdılar. Böylece adeta bir organize edilmiş yardım derneği kurulmuş oluyordu. Diğer taraftan Urfalıların halka baktıklarını, onları doyurup barındırdıklarını duyan diğer şehir insanları da bundan faydalana bilmek için Urfa'ya akın etmeye başladılar. İş böyle olunca başka yerlerden gelen insanlar

<sup>375</sup> Segal, a.g.e, s. 169

<sup>376</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 130

yüzünden Urfa'daki fakirlere iyi bakılamaz duruma geliniyor ve sefalet azalacağı yerde daha da artıyordu. Bütün bu ibate ve iaşelere rağmen yine de hergün açlık ve soğuktan yüzlerce insan ölüyordu. Bu durum 500 senesi Kasım ayından 501 senesi Mart sonuna kadar devam etmişti.<sup>377</sup>

Roma devrinde valiler aynı zamanda adalet dağıtıcısı olarak görev yaparlardı. Adalet müessesesi valilerin elinde idi. Urfa'da daha önceleri mahkeme binasının nerede olduğu bilinmemektedir. Fakat IV. Yüzyılda kış hamamının anında, V. Yüzyılda ise Aziz Yahya kilisesinin yanında idi.<sup>378</sup> Mahkemelerde yargıçlar daha ziyade rüşvetle karar verirlerdi. Bu bakımdan valiler çok zengin olmuşlardı. Böyle olunca da fakirler devamlı zulme uğrarlar, zenginler de rüşvet vermek suretiyle haklı çıkartılırlardı. 496-7 senesinde Urfa'da vali olan Aleksandros fakirlerin haklarının yenilmemesine dikkat göstermiş ve haklarını aramaktan korkan fakirler için bir dilekçe kutusu yaptırmıştı. Şikâyeti olanlar bir kâğıda yazdıkları şikâyetlerini kutunun kapağındaki delikten içine atarlardı. Fakir halk bu yol ile haklarını arıyorlardı.<sup>379</sup>

502 tarihinin Kasım ayında İranlılar Harran ve Urfa'ya saldırmışlar ve birçok esir alarak götürmüşlerdi. Bu esir alınanların sayısının 15.800 kadar olduğu söylenilmektedir. Bu saldırılardan korunmak için Urfa'nın surları tamir edilmiş, hendekler kazılmış ve şehrin kapıları onarılmıştı. Hatta Karakoyun deresinin şehre girdiği ve çıktığı kapılar demir çubuklarla kapatılmıştı.<sup>380</sup> İranlılar bundan sonra da birkaç defa Urfa'yı ve Harran'ı kuşatmışlardı. Bu savaşların sonunda 505 senesinde Roma ve İran her iki taraf olarak ayrılmışlar, kendi memleketlerine çekilmişler ve Urfa da biraz nefes almıştı.

Bizans ile İranlılar arasında yapılan barışa Urfa halkı çok sevinmişti. Çünkü her savaş Urfa ve Urfalıları için bir felaket demektir. Hele bu savaşlarda ölenlerden başka esir alınarak İran'a götürülen ve köleleştirilen Urfalıların durumu daha acıklı idi. elbette bu acıyı tatmayı kimse istemezdi. Be sebeptendir ki Urfalıları barışın yapılmasına çok sevinmişlerdi. Yine o bakımdan da bu barış sonucu İranlılar esir aldıkları Urfalıları ve Antakyalıları Urfalıları geri satmak istediklerinde, Urfalıları hemen bir yardım kampanyası başlatmışlardı. Ellerinde olan kıymetli eşyalarını, altın, gümüş ne varsa getirip esirlerin kurtarılması

<sup>377</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 56-59

<sup>378</sup> Segal, a.g.e, s. 170

<sup>379</sup> Segal, a.g.e, s. 171

<sup>380</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 69

için kiliseye verdiler. Denildiğine göre fahişeler bile bütün paralarını ve ziynet eşyalarını getirmiş vermişlerdi. Toplanan bu paralar, İranlılara verilmek için Bizanslı idarecilere teslim edildi. Fakat bu kadar toplanan paranın esirlerin kurtarılmasına verilmesini Bizanslılar istemediler. Paralar, yine Urfalıların iyiliğini istemeyen Bizans idarecilerinin elinde kaldı. Esirlerin kurtarılması için toplanan paralar, Bizans idarecilerinin kesesini doldurdu. Bu yüzden de İranlılar esirleri satmadan İran'a götürdüler.<sup>381</sup>

Devrinin Hıristiyan tarihçisi ve papazı olan Ebu'l-Farac'ın anlattığı şu olay Urfa'da yüzlerce yıl evvel ki kültürü ve ahlak anlayışını belirtmesi bakımından çok önemlidir:

İmparator Tiberius'tan sonra 583 senesinde imparator olan Mauricius'un (583–603) zamanında 591 senesinde İran Kısrası II. Hüsrev Perviz'e İran halkı isyan etmişti. İsyanı karşı koyamayan Kısra Romalılara iltica etti. İmparator Mauricius'a mektupla iltica isteğini bildiren Kısra, imparatorun kabulü üzerine İran sınırında ki Urfa'ya geldi. Devletin bir görevlisi olan Rusafa'lı Joannes Kisrayı evinde misafir etti, onu ağırladı. Bu durumu imparatora da bildirdi. İmparator Tarkların kumandanı olan Joannes'e 20.000 asker ile yanına 20.000 Ermeni ve Bulgar savaşçısı alan Anastasius'u gönderdi. Bunların masrafı için de 40 talen altın verdi. Urfa'da bulunan Kısra bunları alarak İran'a kendisine isyan edenlerin üzerine yürüdü. Onlara İran kumandanlarından Hürmüzan da katıldı. Böylece Kisranın kuvvetleri oldukça kabardı. Kısra topladığı bu kuvvetlerle kendisine isyan eden Bahram'ın kuvvetlerini yendi ve onları kaçırttı. İmparatorun kendisine yapmış olduğu bu iyiliğe karşı ona kıymetli hediyeler gönderdi ve Dara ile Ra'sül-Ayn şehirlerini Roma'ya geri verdi. İmparator da zevce olarak kızını Kısraya verdi.

Zamanla askerlerin ücretlerini ödemeyen Bizans İmparatoru Mauricius'a askerleri isyan ederler, 603 yılında oğullarını ve kendisini öldürürler. Yerine Phocas (603–610) imparator olur. Bunu duyan Kısra, hem kendisine yaptığı iyilikten ve hem de karısının babası olmasından dolayı Mauricius'un öldürülmesine eğer gerçek eğer yapmacıktan çok üzülür ve imparator için kendisi de halkı da matem tutar. Bu sebeple Kısra hem imparatorun intikamını almak hem de bazı yerleri işgal etmek düşüncesiyle Bizans topraklarına girdi. İranlılar bazı şehir ve kaleleri alarak içindeki Bizanslıları öldürdüler, fakat diğer halka

---

<sup>381</sup> Segal, a.g.e, s. 212

dokunmadılar. 607 yılında Diyarbakır da İranlılara teslim oldu. İki yıl sonra yani 609 senesinde İranlılar Urfa'yı da alarak Fırat'ı geçmiş Antakya'ya girmişlerdi. İşte bu savaş sırasında Urfa'yı da almış olan Kisra, daha önce evinde misafir olduğu Rusafa'lı Joannes'in karısını da esir aldı. Anlatıldığına göre Kisranın bu kadına kını vardı. Oysaki halkın isyanından kaçtığı zaman bunların evine sığınmıştı. Kisra Joannes'in evinde misafir iken birgün:

—İranlıların âdetine göre bir hükümdar kendi valilerinden birinin evine indiği zaman, evin hanımı hükümdara hürmet eder ve onun şarabına su karıştırır, demişti. Bu sözüne karşılık Joannes'in hanımı:

—Efendimiz büyük bir kral olduğu için ona hürmet göstermemiz icabeder, fakat erkeklerin birlikte içki içtikleri sırada kadınların görünmesi Suriye'de adet değildir. Bu yüzden ve kralın huzuruna çıkmaktan utandığımdan dolayı kral bizi muahaze etmesin. Diye cevap vermişti. İşte bu söze hiddetlenen Kisra o zaman Joannes'i görevinden attırılmış ve karısına olan hiddetini de unutmamıştı. Bu yüzden Urfa'yı zaptından sonra kadını İran'a götürmüş ve orada işkence ile öldürmüştü.<sup>382</sup>

İranlılar bu savaşta bütün Mezopotamya, Antakya ve Suriyeyi zapt ettiler, birçok yerleri yakıp yıktılar. Buralardaki Musevilerin de İranlılara yardım ettikleri söylenilmektedir.

Kisra halka ağır vergiler koydu. Ancak Hüsrev Perviz II. Bütün Urfa şehrinin boşaltılmasını ve Urfalıların hepsinin İran'a gönderilmelerini emretti. Fakat İranlı komutan halkın hepsini birden değil, küçük kabileler halinde gönderiyordu. Bizans ordusu Urfa'ya yaklaşmıştı ki halkın ancak dörtte biri Urfa'dan ayrılmıştı. Sonra imparatorun talimatı üzerine gönderilen bu Urfalıların geri dönmelerine izin verildi.<sup>383</sup> Sözü ettiğimiz bu savaş, İslam dininin yayıldığı ilk yıllarda İmparator **Phocas**'un (603–610) zamanında cereyan etmişti. Bu savaşta İran Bizans'ı yendi ve Urfa'yı da kendi topraklarına kattı. Böylece Urfa yeniden İran'ın katliamına uğramış, Urfa halkı ya katledilmiş veya sürgün edilerek perişan olmuştu. Yine Urfalının gözyaşları sel olmuş, yine anaları evlatlarından, yine sevenleri sevdiklerinden ayırmışlardı.

Roma devrinde Urfa valileri şehrin her şeyi ile sorumlu olduklarından şehrin imarıyla da ilgilenmişlerdir. Çeşitli zamanlarda

<sup>382</sup> Ebu'l-Farac, Tarih, Ankara 1945, I, 166–168

<sup>383</sup> Segal, a.g.e, s. 162

surların tamiri yapılmış olduğu gibi halkın rahatlıkla gidebileceği bir halk hamamı da yapılmıştı. Şehre su getiren su kemerleri de valiler tarafından tamir edilmişti.<sup>384</sup> Urfa'nın imarı için bölge valiliğince bazı binalar yapıldığı gibi bizzat imparatorun emri ve maddi yardımı ile de yaptırılan inşaatlar bulunmaktaydı. Urfa valisi, Urfa'nın batı kapısı yanında 496–97 senesinde surlara destek olarak ikinci bir sur daha yaptırdı ve bu surların üstünü örterek kapalı bir yol meydana getirdi.<sup>385</sup> 505 yılında İranla yapılan barış sonunda bölge biraz sükûn bulmuştu.

İşte bu sükûnet zamanında Urfa valisi Eulogius Urfa'yı yeniden imar etmeye başladı. Şehrin surlarını tamir etti, Urfa'nın kuzeyindeki köylerden gelen iki suyunu da tamir ettirdi. Çünkü o zaman kuzey köylerden şehre gelen içme suyu, Karakoyun deresinin üzerinde yaptırılan su kemerleri vasıtasıyla şehre giriyordu. Vali, yıkılan hamam ve sarayı, şehirde ki diğer binaları yeniden tamir ettirdi.<sup>386</sup>

Yine bir belediye binasının da bu devirde yaptırıldığı bilinmektedir. Ayrıca hamamlar, yoksullar evi, hastaneler ve tahıl ambarı da bu dönemde yapılmış binalardandır. Urfa'nın surları 504–5 senesinde valinin müracaatı ile imparatorun maddi yardımı ile tamir edildi.<sup>387</sup> Hele yoksullar evi, tam anlamı ile fakir ve kimsesizlerin barınağı olarak, her an bir kıtlık ve saldırı ile karşı karşıya olan Urfa gibi bir şehirde büyük bir önem taşıyordu.

Yine melkitlerin (Kadıköy) elinde bulunan katedral, Ayasofya diye isimlendirilen ve bir pınarın yanında olan bir kilise altın kaplamalıydı ve cam ve mermerleri çok meşhur, mimari sanatı çok yüksek bir kilise idi. Meryem ana kilisesi ve daha birçok kilise Romalılar döneminde yapılmış binalardır. Bunların yanında birçok ev, köşk ve saraylar Urfa mimarisini zenginleştiren binalar olarak sayılmaktadır.<sup>388</sup>

Roma döneminde daha Selefkoslar devrinde görülen ve halk tarafından seçilen iki stratejist de Urfa'nın idaresinde çalışan memurlar idiler. Yine Urfa'da halkı temsil eden bir belediye meclisi de bulunmakta idi. Bu meclis de Selefkoslar devrinde Urfa'da bulunan bir

<sup>384</sup> İ. A. XIII, 52

<sup>385</sup> Segal, a.g.e, s. 36

<sup>386</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 105–106

<sup>387</sup> İ. A. XIII, 52 - Segal, a.g.e, s. 243

<sup>388</sup> Segal, a.g.e, s. 248

meclis olarak bilinmektedir. Bu meclis üyeleri özgür ve tanınmış insanlar arasından seçilirdi.<sup>389</sup>

Romalılar döneminde Urfalıların çoğu esas itibariyle toprağa bağılı ziraatçi idiler. Fakat ticaretle de uğraşanlar az değildi. Ticaret kervanları Çin'den batıya Urfa üzerinden geçirdi. Bunlar çabuk zengin oluyorlardı. Bilhassa ipek Urfa'da çok revaçta olan bir ticaret malı olarak görölmekteydi.



Cumhuriyetten önce Urfa'dan bir görünüş

---

<sup>389</sup> Segal, a.g.e, s. 174

## ROMA DÖNEMİNDE URFA'DA EĞİTİM VE ÖĞRETİM

Çoğu yerde olduğu gibi Urfa'da da çocukların eğitimine önem verildiği kesindir. Sınıf içinde öğrencilere gruplar halinde ders veriliyordu. Bu derslerde önce harfler öğretilip, okuma yazmaya geçtikten sonra incilden de ders veriliyordu. Ancak anlaşıldığına göre ders sırasında başarısız olan öğrenci, öğretmeni tarafından tokatlanarak cezalandırılmaktaydı. Öğrenciyi çalıştırmak için dayaktan başka bir yöntem yoktu. Helenlerde olduğu gibi Romalılarda da eğitimde kırbaçlamak usulü vardı.<sup>390</sup> Helenlerde olan ceza usullerinin hepsi Romalılarda da görülmektedir. Bu arada öğretmenlerin maaşlarının düşük olduğu da belirtilmektedir.

Roma egemenliğinde olan bütün şehirlerde eğitimde aynı sistem uygulanmaktadır. Urfa'nın da Roma egemenliğinde olmasından dolayı özel eğitim yapan okullarda aynı sistem Urfa için de geçerli olmaktadır. Özel eğitim yapan bu okullarda ücret oldukça pahalıydı. Onun için fazla fakir kimseler buralarda okuyamazlardı. IV. Yüzyıla kadar, eğitim yapılan okullar derece bakımından kademeli olarak yükselirdi. Bunlar sıra ile şöyle idi:

İlkokul; Burada öğrenci, yedi sekiz yaşlarında okula başlar ve okuma, yazma ve saymayı öğrenirdi. Ayrıca ilkokulda müzik eğitimi de yapılırdı. Bu okulda verilen derslerden biri de hesaptı. Yine bu devirde sayılar alfabenin harfleriyle gösteriliyordu.<sup>391</sup>

Gramer Okulu; Bu okul, ilkokuldan sonra devam edilmesi gereken okuldur. Burada öğrenci gramer bilgilerini görür. Edebiyat ve şairleri okuyarak özelliklerini öğrenirlerdi.<sup>392</sup>

Hitabet okulu; Buraya öğrenci, gramer okulundan sonra biraz daha gelişmiş bir bilgi birikimi ile gelir ve Hitabetçinin derslerinden faydalanmaya başlardı. Hitabet programını da,

a.) Düşünceli ve ölçülü yöntem, b.) Adli yöntem, c.) Gösterişli yöntem olarak üç parçaya ayırmışlardı.<sup>393</sup> Bilhassa bu hatiplik okulu çok masraflı olduğu için ancak soylular ve zenginlerin çocukları bu okulda okuyabiliyorlardı.

<sup>390</sup> Albert Harrent, Antakya Akademisi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2003, s. 28

<sup>391</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 50-54

<sup>392</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 60-61

<sup>393</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 66-75

Okullarda müzik ve usul, dans ve jimnastik de gösterilirdi. Hıristiyanlık dininde Müzikten faydalanılmış ve Nastur, Aziz Efraim, Aziz Yuhanna gibi kilise ileri gelenleri tarafından besteler yapılmıştır.<sup>394</sup> Böylece kiliselerde okunan ilahiler hazırlanmıştır. Bu okullarda okunan dersler şunlardı: Aritmetik, cebir, geometri, astronomi, simya, hukuk, felsefe ve tıp bilgileriydi. Bilhassa Tıp Hıristiyanlığın yayılmasında da propağanda aracı olarak kullanıldı. Bu okullarda kız ve erkek öğrenciler birlikte okuyorlardı.

VI. yüzyıl içinde Urfa'da İranlıların Okulu, Ermenilerin okulu ve Süryanilerin okulu olmak üzere üç ayrı etnik kökene göre adlandırılan okullar vardı.<sup>395</sup> Burada okuma, telaffuz, gramer, vaaz verme sanatı ve yazı yazmayı öğretirlerdi. Öğretim sabahtan akşama kadar devam ederdi ve üç yıl okunurdu. Kilise yönetimindeki okullarda Urfa'da eğitim ve öğretim genellikle papazların elleriyle yapılırdı. Çocuklar dindar bir insan olarak yetiştirilmek için manastırlarda okumaya tabi tutulurlardı. Bu öğrenciler manastırlarda mezmurlar ve kitabı mukaddes olmak üzere dini kitaplar okuyorlardı.

Bu tür eğitim Urfa piskopozu Rabula (ö. 435) zamanında daha çok görülmektedir. Rabula'nın soyluların çocuklarının okullarını ayda iki defa ziyaret ettiği söylenilmektedir.<sup>396</sup> Tabii fakirlerin okuduğu bir okulun olduğu ve yine onları da ziyaret edip etmediği bilinmemektedir. Rabula bilhassa putperestlerin çocuklarını yanına çağırarak ve onlara İncilden pasajlar öğretmekte idi.

Fakat en önemlisi bir akademi özelliğinde olan felsefe, tıp ve Hıristiyanlık eğitimi veren İran Okulu da denilen "Urfa okulu" idi. Mezhep ayrılıklarında, fikirlerin çıkması ve birbirleriyle çatışmasında bu okulun büyük rolü vardı. Urfa Okulu, Antakya akımını Nusaybin üzerinden Cüdi-Şapur'a ulaştırmıştır.<sup>397</sup>

---

<sup>394</sup> Albert Harrent, a.g.e, s. 91

<sup>395</sup> Segal, a.g.e, s. 200

<sup>396</sup> Segal, a.g.e, s. 199

<sup>397</sup> Heinz Herbert Schöffler, Cüdi-Şapur Akademisi, çevirenler Sedat Umrans-Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 130

## URFA OKULU (AKADEMİSİ)

Hıristiyanlığın doğması, yayılması ve mezhep farklılıklarının çıkmasında büyük faaliyet gösterdiklerinden, Urfa okulu Hıristiyanlık tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. Urfa halkı heyecanlı bir mizaca sahipti. Doğru veya yanlış da olsa inancında samimi ve inandığına bağlı idi. bir anda karar verme özelliği bulunuyordu. O bakımdan Adday'ın vaazi sırasında halk kolayca heyecana gelmiş ve içlerinden bazıları İsa peygambere iman etmişti. O devirde bölge halkı olan Süryanilerin Mezopotamya'da elli kadar okulları mevcuttu. Bu okullarda ilim ve fen tahsili yapıldığı gibi Yunanca ve Süryanice de tahsil edilirdi. Bu okulların içinde en meşhuru adını verdiğimiz Urfa'daki okul idi.<sup>398</sup> Geçirdiği aşamalardan dolayı Urfa okulunu iki döneme ayırmak yerinde olur.

### 1 – Urfa okulunda I. dönem:

Urfa Okulunun bu dönemi, yukarıda da anlatıldığı gibi Adday'ın birinci yüzyılın sonuna doğru Urfa'ya geldiği ve Hıristiyanlığı yaydığı, bu sırada da Urfa'da bir kilise ve Hıristiyanlık Okulu kurduğu veya bu okulun hemen kendisinden sonra kurulduğu da belirtilen<sup>399</sup> dönemdir. Bu okulun kuruluş tarihi verilmiyorsa da Adday'ın Urfa'ya geliş tarihi olan Hazreti İsa'dan sonra 80. yılları olduğu söylenilebilir. Daha ilerdeki senelerde Fars Okulu adını bile alacak olan bu okul, bugünkü Halilürrahman ile Ayinzüleyha gölleri arasında kurulmuştu.<sup>400</sup> Nusaybin'de rakip bir ruhban okulu kuruluncaya kadar, Urfa ruhban okulu, Asur ruhbanlarının yetiştirdiği en büyük merkezdi. İşte bu yüzden tanrıbilim alanında Asur kilisesi'nin düşüncelerinin oluşmasında Urfa Okulu büyük bir paya sahip oldu.<sup>401</sup> Burada Adday'ın kendisi vaiz ve nasihatlerde bulunmuş, Hıristiyanlığı öğretmiştir. İşte Adday'ın kurduğu söylenen bu okulun zamanla gelişerek ünlü Urfa Okulu (Akademisi) haline geldiği kabul edilir. Böylece daha önceleri Yahudilerin kolonilerinde yaptıkları çalışmaları Urfa Hıristiyanları da örnek aldılar ve Hıristiyanlığın ilk senelerindeki bu okulları zamanla

<sup>398</sup> Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiye Tarihi, tercüme Zeki Meğamiz, Dersaadet 1329, III, 265

<sup>399</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 45

<sup>400</sup> Hasan Açıkanal, Urfa İlinin Bilgin büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 353, 3 Agustus 1945

<sup>401</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 11

bütün bölgenin yararlandığı bir okul durumuna getirdiler. Bu okul büyük bir ihtimalle önceleri Hıristiyanlık bilgileri verirken daha sonra Aristo felsefesi ile de meşğul olmaya başlamıştır. Burada Helen kültürü ve bilgileri, felsefe sistemleri öğretilmeye başlandı. Anlaşıldığına göre bu okul hem kilisenin bitişiğinde bulunuyordu. Bu okulda hem Grekçe (Yunanca) hem de Süryanice öğrenmek mecburiyeti vardı.

Urfa Okulu her ne kadar Hıristiyanlığı öğretiyor idiyse de diğer dünyevi ilimler de burada okunuyor, tıp tahsili için gelenler de aynı okulda tahsil görüyorlardı. Bu yüzden bu okulda ders veren öğretmenler ve tabipler Syro-Roman kanununa göre genellikle vergi vermedikleri gibi diğer mükellefiyetlerden de muaftılar.<sup>402</sup> Devrin Urfa'sında doktorların yüksek bir statüsü vardı. Bizans (Batı Roma) kanunlarına göre köy veya şehirlerdeki doktorlar angarya işlerde çalıştırılmazlardı. Urfa'da da aynı kanun geçerlilikte idi. Urfa'nın diğer şehirlerden apayrı bir konumu vardı. Urfa'nın bu konumu, doğu ile batı arasında aracılık yapmaya tamamen elverişli olmasıydı ve bu aracılık yalnızca ticaret ve savaşta olmamıştı. Aynı durum edebiyatta ve bilimde de gerçekleşmişti.

Bu okullarda okuyan öğrencilerden tıp dersi alanlar hiçte az değildi. Çünkü o devirde Mezopotamya bölgesinde hastalıklar aşırı derecede yaygındı. Hastalıkların iyileştirilmesi ise önemli bir sorundu. Onun için tıp tahsiline önem veriliyordu. Dolayısıyla Hıristiyanlığın yayılmasında işte bu önemli sorun olan hastalıkları iyileştirme olayından faydalanmaya gidiliyordu ve bu faydalanma işi ön plana alınmıştı. Hazreti İsa zamanında hastalıkların çok oluşundan dolayı Hazreti İsa'nın hastalıkları iyileştirme mucizesi de çok görülürdü. Havariler her gittikleri yerde Hazreti İsa'nın kendilerine verdiği izinle hastaları iyileştirme çabası içinde idiler.<sup>403</sup> Zaten bunun için Kral Abgar hasta gösterilmiş ve Adday da onu iyileştirmiş olduğu hikâyesi anlatılmıştı. O tarihlerde bütün dünyada olduğu gibi Urfa ve çevresinde de hastalık insanların korkulu rüyalarıydı. Hastalığın iyileşmesi ise ancak Allah'ın bir lütfü olarak görülüyordu. Bu sebeple Hıristiyanlığın çıkışından itibaren hastaların bakımına öncelikle önem verilmesi emredilmişti.<sup>404</sup> Bu şekilde insanların Hıristiyanlığa girmeleri daha kolay olacaktı. İnsanları Hıristiyanlığa ısındırmak için Tababet ile bir çeşit Hıristiyanlık propağandası yapılıyordu. Bu sebeple 410 yılında

<sup>402</sup> T.J. de Boer, İslamda Felsefe tarihi, çeviren Dr. Yaşar Kutluay, Ankara 1960, s. 12-13

<sup>403</sup> Barnabas, İncil / bölüm 126

<sup>404</sup> Segal, a.g.e, s. 112

hemen her kilisenin yanında bir hastane açılmıştı. Bölgedeki tıp okullarında oldukça çok öğrenciler okuyorlardı. Urfa'da ise V.yüzyıl ortalarında piskopos Nona, Beth Şamaş kapısının (Güneş kapısı) yakınında bir cüzzam hastanesi inşa etmişti. Bir salgın hastalık sırasında Bizans askerleri ölüm derecesinde hasta olanlar için bir hastane çalıştırmışlardı. Yine daha önce de (Urfa'da Hazreti Eyüp ve Elyasa peygamberler konusunda) bahsedildiği gibi Eyyüp peygamberin makamının olduğu yerdeki kuyu şifa dağıtması bakımından Urfa Hıristiyanları için çok önemliydi. Bu kuyunun yanında bir hastane ve bir de misafirhane yapılmıştı. Bilhassa damla hastalığına yakalanmış olan hastalar bu kuyunun suyuyla tedavi oluyorlardı. Hastalar geceyi bu kuyunun yanında geçirmekte idiler.<sup>405</sup> Urfa okulunun birinci dönemi 363 yılına kadar sürmüştür.

### **Birinci dönem Urfa Okulu Üyeleri:**

**Markiyon** (ö.M.S.79'dan sonra): Harranlı bir dini liderdir. Miladi 79 senesinde yaşamıştır. Markoniye mezhebini kurmuştur. Ona göre kâinat iki kadim unsurun mahsulüdür ve bu unsurlar nur ile zulmettir.<sup>406</sup>

**Tityanus** (Tatien) (M.S. 110 – 180): Asur'da (Mekadonya'da) doğduğu söylenen Tityanus, yüksek ve zengin bir sınıfa mensuptur. Doğum yeri kesin olarak bilinmemekte olup, muhtemelen Urfa'dır. Helen bilimini öğrenen Tityanus, doğduğu yeri bırakarak seyahata çıktı. Yunanistan'a oradan da Roma'ya gitti. Kendisini Sofist, yani felsefenin ve belâğat biliminin vakanüvis üstadı olarak kabul ediyordu ve kendini barbar olarak tanıtıyordu.<sup>407</sup> O, barbar kavramını binlerce yıl eski bir medeniyetin mirasçısı olan Asur, Mısırlı ve Persler gibi Helenlerden ayrı olan halklar için kullanıyordu. Grekleri sevmediğini ve onların sadece bir taklitçi olduklarını kabul eden Tityanus, Grekler (Yunanlılar) için şöyle diyordu:

*“Ey Grekler, barbarlara karşı bu kadar düşmanca davranmayın ve kurumlarına kötü bakmayın. Kurumlarınızdan hangisi özünü barbarlara borçlu değildir? Telmessianların enbüyüğü rüyalarla*

<sup>405</sup> Segal, a.g.e, s. 113

<sup>406</sup> Hasan Açıanal, Urfa ilinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 348, 16 Temmuz 1945

<sup>407</sup> Efreml İsa Yusuf, Süryani Tercüman ve Filozofları, ter. Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 20

*kehaneti icat etti. Astronomiyi Babillilere, sihri Perslere, geometriyi Mısırlılara, alfabetik yazıyı da Fenikelilere borçluyuz. Dolayısı ile size has olan bu icat taklitlerini övmeyi bırakın...”*

Bu konuşmasının ardından da şöyle devam ediyor:

*“Başkalarının konuşmalarıyla geçiş törenleri yapmayı ve başkasından tüy ödünç almış ala karğa gibi süslenmeyi bırakın.”*<sup>408</sup> Bu şekilde Yunanlıların aslında kültürle ilgili hiçbir şey yapmadıklarını, yaptıklarının sadece laftan ibaret olduğunu vurgulamıştır.

Tityanus'un Yunan ve Romalıların din sistemlerinin bozukluğunu gördüğünü ve okuduğu eski ahid'ten dolayı Hıristiyanlığı beğenerek seçtiği söylenilir.<sup>409</sup> Roma'da Hıristiyanlığı öğretmeye başladı. Tityanus Roma'da bulunuyorken kilisenin sapkın kabul ettiği bir mezhebe meylecti. Bunun resmi kiliseye ters düşen fikirleri:

1.“Hangi canlıdan olursa olsun et yemek, şarap içmek ve evlenmek haramdır.”

2.“Âdem günahattan kurtarılmıştır.”

3.“İsa-Masih'in hakiki cesedi yoktur.” şeklinde açıklanmaktadır.<sup>410</sup> Bu fikirlerinden dolayı sapık ilan edildi.

Tityanus 172 senesinde Urfa'ya döndü. Urfa'da ise kendini tamamen Süryani edebiyatına verdi. Tityanus kilise tarafından sapık ilan edilışinden sonra 180 senesinde Urfa'da öldü.

Eserleri:

1. **Diatessaron:** İlk defa Tityanus 4 incil'den derleme yaparak Hazreti İsa'nın hayatını anlatan Süryanice bir eser meydana getirdi. Eserinin adına da “**Diatessaron**” dedi. Tityanus'un bu eseri dört İncil'in bağdaştırılması idi. Tityanus, İncil'ini Urfa'da Süryanice olarak yazmıştı. Bu eseri Süryaniler arasında kanuni kutsal kitap olarak yıllarca okundu. Bu, Tityanus'un Hıristiyanlık öğretisinin tektanrıcılığı ve bundan kaynaklanan görüşlerdi. Ona göre zamanın ve uzmanın kavramları tanrıya uygulanamaz. Tanrı, başlangıçsızdır ama kendisi her şeyin başlangıcıdır. Bu evveli ve sonu olmayan ve gücü sonsuz tanrı, yaptıklarında ve yarattıklarında kendini belli eder. Onun düşüncesine göre tanrı zamanda var olmaya başlamış değildir. Yalnızca o, başlangıçsızdır ve o, her şeyin başlangıcıdır.<sup>411</sup>

<sup>408</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 22

<sup>409</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 48

<sup>410</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 82 – E.R.Hayes, a.g.e, s. 76 – Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 21

<sup>411</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 70

2. **Greklere Hitap:** Adında yazdığı kitabı Helen kültürüne karşı katı bir savunmadır. Tityanus bu eserinde Grek kültürünü eleştirmiştir. Bunun yanında Hıristiyanlığı övmüştür.<sup>412</sup>

**Bardaysan** (154–222): Hıristiyanlığın başlarında ve Urfa okulunun ilk zamanlarında yetişen ilim adamlarından birisi belki de en göze çarpanı Bardaysan'dır. Urfa'nın en büyük edebiyatçısı olduğu söylenen **Bardaysan**, II. yüzyıl sonları ve III. yüzyıl başlarında yine ilk Hıristiyan kralı olduğu söylenen Urfa kralı IX. Abgar (179–216) zamanında yaşamıştır. IX. Abgar'ın gençliğinde onun dostu ve sütkardeşi olarak onunla aynı sarayda yetişmişti.<sup>413</sup> 25 yaşlarında iken Hıristiyanlığı kabul eden ünlü Bardaysan'ın aynı zamanda Urfa kilisesinin de en önemli kişisi olduğu kabul edilmektedir. Bu kişiye Bardaysan isminin, Urfa içinden akan bugün Karakoyun dediğimiz Daysan ırmağından dolayı verildiği söylenilmektedir.<sup>414</sup> Bir rivayete göre Bardaysan, yeni doğmuş bir çocuk iken Karakoyun (Daysan) deresinin Urfa kapısı yakınındaki bir yere atılmıştı. Onu gören birisi alarak evine götürmüş ve beslemişti. Bu yüzden kendisine Daysan deresinin oğlu anlamına gelen Bardaysan ismi verilmiştir.<sup>415</sup> Veya putperest olan ailesi Erbil'den Urfa'ya gelerek yerleşmişti. Bardaysan da Daysan nehri kenarında dünyaya geldiği için kendisine bu isim verilmiştir.<sup>416</sup> İyi bir okçu ustası da olduğu söylenen Bardaysan yalnız Hıristiyanlık din ilmi ile değil edebiyat ve tıptan astronomiye kadar diğer birçok ilimle de ilgilenmiştir. Şiirlerinde tıp konularını da işlemiştir. Bardaysan, bir rivayete göre tanrıça Atargatis'in meşhur kült merkezi olan Hierapolis'teki putperestler arasında tahsil görmüştür. Felsefeye ve dine dair eserler yazmış, bir Ermenistan tarihi ve bir de Hint tarihi bile yazmıştır.<sup>417</sup>

Bu kadar büyük bir şöhrete sahip olan Bardaysan'ın ömrünün sonunda tekrar eski dini putperestliğe döndüğü de söylenilmektedir. Dolayısıyla sapkınlıkla suçlanmıştır. Onun putperestliğe döndüğü inancı belkide Bardaysan'ın yeni bir mezhep kurmasından kaynaklanmış

---

<sup>412</sup>Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 21

<sup>413</sup>E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 27

<sup>414</sup>E.R.Hayes, a.g.e, s. 81

<sup>415</sup>Hasan Açınal, Urfa İlinin Bilgin büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 351, 1 Ağustos 1945

<sup>416</sup>Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, s. 83 dipnot.

<sup>417</sup>Segal, a.g.e, s. 70

olabileceğini düşündürmektedir. Çünkü bu mezhebini M.S.169 senesinde Roma imparatoru olan Mark Aryeliüs zamanında yaymaya başlamıştır. Rivayete göre kendi kurduğu Daysaniye (Dassaniye) adını alan mezhebin okulunu Karakoyun deresinin kenarında, kundağının atıldığı yerde kurmuştur.<sup>418</sup> O, Gnostisizm ismi verilen ve Paganizm felsefesini Hıristiyanlığın bazı fikirleriyle telife çalışan ve Ahd-i atik'e çok düşman olan bir mesleğin ilk mümessillerinden olmuştur.<sup>419</sup> Onun fikirlerinin III. Asırda İran'da meydana çıkmış olan Maniheizm dini üzerine etki ettiğine kesin gözü ile bakılmaktadır. Bardaysan'ın sonradan bu fikirlerinin çoğunu bırakıp tekrar Ortodoksluğa döndüğü de söylenilir. Yine bazı araştırmacılar onun fikirlerinin gnostik akideden ziyade astrolojik yani yıldızların tesirini kabul eden bir akide olduğunu söylemektedirler.<sup>420</sup> Bardaysan, Harranlı Makriyon gibi Nur ve zulmete inanırdı. Bardaysan'a göre insanlar üç şeyin etkisi altındadır. Bunlar; Doğa, Kader ve İradedir. Doğanın kanunları değişmez. Kader, tek ve yaratıcı tanrının gökteki burçlara insanın inancıdır. İrade ise eylem serbestisidir.<sup>421</sup> Bardaysan'a göre Nur bir cevherdir. Nur bu hayırlı işleri kendi irade ve ihtiyarıyla işler. Nurda bilgi, zekâ, his ve idrak vardır. Nur hem görür ve hem de işitir. Hareket ve hayat nurun eseridir. Güzel ve faydalı şeyleri nur yaratır. Zulmet ise cansızdır. Zulmette idrak ve temiz kabiliyeti yoktur. Kötü olan şeyler, kokma ve çürüme gibi şeyler hep zulmetin eseridir. Zulmet tabiatın kinayedir.<sup>422</sup>

Bardaysan'nın çok kuvvetli bir Süryanicesi vardı. Bu yüzden güçlü bir diyalektikçi ve kabiliyetli bir kişi olan Bardaysan, etkin bir hitabet gücüne de sahipti. Bu özelliklerinden dolayı çok öğrencileri vardı. Kendisinin fikrini kabul edenlere Bardaysancı denildi. Kendisini takip edenlerin hemen hepsi zengin ve seçkin sınıfa mensup kimselerdi.<sup>423</sup> Aynı zamanda iyi şiirler ve çok güzel ilahiler yazan Bardaysan, bu yönden de Urfa gençlerine örnek olmuş, Urfa gençleri onun şiirlerini ağızlarından düşürmemişlerdir.<sup>424</sup> Onun ilahileri hakkında Aziz Efraim şöyle demektedir:

<sup>418</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 351, 1 Agustus 1945

<sup>419</sup> W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çeviren Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 10

<sup>420</sup> W. Barthold, a.g.e, s. 82

<sup>421</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 19

<sup>422</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 351, 1 Agustus 1945

<sup>423</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 20 – Efreml İsa Yusif, Süryani Tercüman ve Filozofları, ter. Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 36

<sup>424</sup> Efreml İsa Yusif, a.g.e, s. 37

—Bardaysan, ilahiler yaratmış ve onları müzik eşliğinde söylemiştir. Mezmurlar kaleme almış ve vezinler icat etmiştir. Kelimeleri vezinler ve tartılarla bölmüştür. Tatlının içine acıyı koyarak saf olanı bozmuştur.<sup>425</sup>

Yine Efraim'e göre, şair ve lüksü seven bir dünya adamı olan Bardaysan,<sup>426</sup> Davut Peygamberi taklit ederek, halkın duygusunu etkilemek için dinî vaazleri ilahi biçimine sokarak, yüz elli ilahi bestelemiştir.<sup>427</sup>

Bardaysan sağlığında Urfa kilisesini şüphesiz büyük ölçüde etkilemişti. Urfa'nın Zenginleri, nüfuslu kişileri, bilgili kişileri onun derslerine büyük ilgi duymuşlardı.<sup>428</sup> Bardaysan'ın öğrencisi tarafından yazılan “Ülkelerin yasaları kitabı” Bardaysan'ın zekâsını ve insan severliliğini göstermektedir. Bu kitapta Bardaysan usta bir astroloğ olduğunu göstermiştir. Kendisinden sonra öğrencileri uzun müddet onun yolundan ayrılmadılar, fizik ve astronomi ile uğraştılar.

Bu Bardaysancıların VIII. Yüzyılın başlarına kadar Urfa'da mevcudiyetlerini devam ettirdikleri söylenilmektedir.

## 2 – Urfa okulunda II. Dönem:

Urfa okulunun ikinci dönemi, Roma'nın putperest imparatoru Julianus (361-363) zamanında 363 senesinde Roma ile İran arasında yapılan savaş sonunda Romalıların yenilmesiyle Nusaybin'in İranlıların eline geçmesi sonucu **Aziz Efraim** (ö. 373) ve arkadaşlarının Nusaybin'den kaçarak Urfa'ya gelmeleriyle başlar. Efraim Nusaybin'deki okulda öğretimle uğraşıyordu. Rivayete göre Efraim Urfa'ya gelince bir mağaraya çekilerek ibadetle gününü geçiriyordu. Fakat sonra ilahi bir çağrı ile Urfa Eğitimine hizmet etmeye başladı. Efraim Urfa'ya geldikten sonra arkadaşlarıyla birlikte öğretim faaliyetlerine başladı. Urfa Okulunu Efraim'in açtığı söyleniyorsa da aslında Efraim artık sönük bir duruma gelmiş olan Urfa okulunu yeniden faaliyete geçirerek devrinin en üst seviyesine çıkardı.<sup>429</sup> Okulun çok sıkı kuralları vardı ve öğrenciler buna uymak zorundaydılar.

<sup>425</sup> Segal, a.g.e, s. 72

<sup>426</sup> Efram İsa Yusif, a.g.e, s. 37

<sup>427</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 19

<sup>428</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 105 – Efram İsa Yusif, a.g.e, s. 45

<sup>429</sup> E. R. Hayes, Urfa Akademisi, s. 133 – Aday Şer, Nusaybin Akademisi, çeviren Nesim Doru, İstanbul 2006, s. 35 – Efram İsa Yusif, a.g.e, s. 47

IV. Yüzyıl ortalarında Urfa'da Süryanilerin kurduğu felsefe, tıp ve diğer ilimlerdeki bu okullar önemli görevler yapmışlar, ilimlerini bütün Mezopotamya bölgesine yaymışlardır. “Urfa Okulu” adı verilen bu okul, VII. Yüzyıl sonlarına kadar çalışmalarını devam ettirmiştir. Bilhassa Urfa'da gelişen Süryani lehçesi de zamanla edebî bir dil hüviyetini kazanmıştı. IV. Yüzyıl sonları ve V. Yüzyıl başlarında Mepsuesteyalı Piskopos Teodor'un (350–428) eserleri Urfa'da Helenceden Süryaniceye çevrildi.<sup>430</sup> Bunun üzerine kutsal kitap yorumlarını Urfa Hıristiyan bilim adamları, Antakya okulunun benimsediği şekilde açık seçik bir yorumlamayı kabul ettiler. Bu çalışmalardan dolayı Urfa Okulu, öğretmenlerinin Nasturi fikirlerini benimsemeleri sebebiyle Pers Okulu adını aldı. Dolayısıyla Urfa Okulu Nasturi fikrinin çıkış yeri, gerçek ocağı oldu.<sup>431</sup>

Pers Okulu diye isimlendirilmesi ve Nasturi fikirlerini benimsemelerinden dolayı 489 senesinde Roma İmparatoru ve aykırı görüşlü Hıristiyan liderleri tarafından kapatıldığından, öğretmenleri Nusaybin'e gitmek mecburiyetinde kalmış ve orada çalışmalarına devam etmiştir. Urfa okuluna Pers Okulu denilmesi, okulu ikinci defa faaliyete geçirenlerin başta Efraim olmak üzere Nusaybinden gelmiş olmalarıdır.<sup>432</sup> Böylece okulun kapatılmasıyla, Urfa'nın şöhretinin dünyaya yayılmasını sağlayan Urfa Okulu tarihe karışmış oldu. 489 tarihinde Urfa Okulu ile birlikte Nasturilik de Urfa'da son bulmuştur. Urfa Okulu Helenistik ve Grek felsefe düşüncesini Hıristiyan ilahiyatıyla birleştirmişti. Bu okul doğu ve batı kültürünün kaynaştığı bir kapıydı. Urfa Okulunun kapanmasıyla Nasturiler de Nusaybin'e giderek orada faaliyet gösterdiler. Çünkü o tarihlerde İran, Firuz döneminde devlet politikası olarak Nasturilere kapılarını açmıştı. Efraim'in öğrencilerinden **Narsay** (399–502) başta olmak üzere Urfa Okulunda yetişmiş bilginlerin Nusaybin'e gitmeleriyle Nusaybin, Urfa'nın yerine geçti ve doğu Suryanilerin en önemli eğitim merkezi oldu.<sup>433</sup> Nasturiler Nusaybinden sonra Cündişapur'a gittiler. Bu arada Urfa'da sahip oldukları Süryanice tercümeleleri de beraberlerinde Cündişapur'a götürdüler. Aynı çalışmalarını orada da sürdürdüler.<sup>434</sup>

<sup>430</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 19 ve 39 - Efreim İsa Yusif, a.g.e, s. 47

<sup>431</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 46

<sup>432</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 23

<sup>433</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 13 ve 45

<sup>434</sup> Heinz Herbert Schöffler, Cündi-Şapur Akademisi, çevirenler Sedat Umran-Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 46

489 senesinde Urfa Okulu, Urfa'da kapandı ama uzantısı önce Nusaybin ardından Cundişapur'da devam etti. Orada eski Urfa Okulu, çalışmalarının zirvesine ulaştı. Cundişapur kendi devrinde birinci derecede önemli olan bir tıp merkezi haline geldi.<sup>435</sup>

Bütün bu dini çalışmaların yanında, yine çok önemli olan bir husus da “Doğunun Atinası” diye vasıflandırılan Urfa'da<sup>436</sup> IV. Yüzyılda Grekçe'den Süryaniceye tercümeler yapan mütercimlerin ve birçok âlimin yetişmiş olmasıdır. Çünkü Urfa Okulunda Grekçe (Helence) yani Yunanca ve Süryanice öğrenmek mecburi idi. Bu okulda dini bilgilerin dışında Hatiplik, Astronomi, tarih, Coğrafya ve felsefe derslerini de görüyorlardı. Urfa okulunda tıp tahsilinin yanında felsefeye de adeta din gereği imiş gibi önem veriyorlardı. Aristo felsefesi öğretimi bu okulların programlarına girmişti. Bu yüzden Urfa Okulunda yetişenler IV. Yüzyılda Yunancadan Süryaniceye bilhassa Aristo felsefesinden birçok tercümeler yapmışlardır. Daha sonra İslamiyet devrinde bu Süryanice eserler bu defa da Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu okulda pek çok Hıristiyan din âlimi ve felsefeciler yetişmiştir. Doğu kilisesi olarak Urfa ve Nusaybin'de gerçekleştirilen bu ilmi çalışmalar, batı kilisesinde VI.-VII. Yüzyıllarda daha yeni gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.<sup>437</sup>

Bu çalışmalarla birlikte yaptıkları tercümeler İslam fethinden sonra canlılığını sürdürmüş ve Urfa bir müddet daha bir ilim merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir.<sup>438</sup>

Urfa'nın ne derece kültürlü ve zeki insanlar yetiştirdiğine dair şöyle güzel bir rivayet anlatılmaktadır. IV. yüzyılda Urfa okulunda görev yapan Hıristiyan âlimlerinden biri olan **Efraim** (ö.373), çok zeki bir kimseydi. O, Nusaybin'den Urfa'ya ilk geldiğinde Urfa şehrine girdiği sırada Karakoyun deresinde Urfalı kadınların çamaşır yıkadıklarını gördü. Kadınlardan birisinin kendisine dikkatle baktığını görünce Efraim, kadına:

—Bana ne bakıyorsun? Yere baksana der. Bunun üzerine kadın:

—Senin yere bakman gerekir. Çünkü sen topraktansın. Benim ise sana bakmam çok yerinde, çünkü senden alındım. Cevabını verir. Veya değişik bir ifadeyle:

<sup>435</sup> İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti, tercüme Komisyon, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989, IV, 339

<sup>436</sup> Kazım Sarıkavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, Ankara 1997, s. 12

<sup>437</sup> Heinz Herbert Schöffler, a.g.e, s. 82

<sup>438</sup> Kazım Sarıkavak, a.g.e, s. 11

—Seni seyretmek benim için iyi ve doğrudur. Çünkü sen bir erkeksin ve ben senden hoşlanmaktan kendimi alamadım. Ama sen, bana bakmamalısın, hoşlandığın toprağa bakmalısın. Diye cevap verdi.<sup>439</sup> Bu zekice söylenmiş derin anlamı olan cevap karşısında Afraim kendi kendine:

—Bu memleketin kadınları eğer bu kadar ince zekâlı ise erkekleri acaba nasıl derin zekâya sahiptirler? Diye geçirmişti.<sup>440</sup>

Urfa Okulu edebiyatta da önemli bir şekilde ileri gitmiş şöhret kazanmış bir okuldu. Adday'ı Urfa'ya gönderen aziz Tuma'nın Hıristiyanlığı yaymak için yaptığı seyahat ve çalışmaları bir hikâye şeklinde Urfa okulunda yazılmıştır. Bu hikâye şöyle anlatılmaktadır:

“İsa peygamber göğe yükseldikten sonra Havariler bir toplantı yaptılar. Çeşitli ülkelere dağılıp İsa peygamberin dinini yaymaya çalışacaklardı. Her biri bir ülkeyi paylaştılar, Aziz Tuma'ya da Hindistan ülkesi düşmüştü. Fakat tuma Hindistan'a gitmek istemedi. Bunun üzerine İsa peygamber Hintli bir tüccarın gözüne görünerek Tuma'yı ona köle diye sattı. Böylece Tuma Hintli tüccarla birlikte deniz yoluyla Hindistan'a gitmek üzere yola çıktılar. Yolculuk sırasında Sandaruk denilen bir yerde mola verdiler. O sırada bir düğün oluyordu. Ülkenin kralı kızını evlendiriyordu. Onlar da bu düğüne katıldılar. Tuma burada ilahiler okuyarak dikkati çekmişti. Bu sırada adamın biri kendisine vurmuştu. Tuma da onun hemen öleceğini söyledi ve adam orada öldü. Bunu kral da duydu ve aziz Tuma'yı yanına çağırdı. Gelin ve damada dua etmesini istedi. O da dua ettikten sonra kral kendisini serbest bıraktı. Tuma'nın oradan ayrılmasından sonra İsa peygamber yeni evlilerin gözüne Tuma suretinde göründü ve onlara iffetli bir hayatın yolunu öğretti. Bundan sonra evliler ve kral Hıristiyanlığı kabul ettiler. Tuma da Hindistan yoluna devam etti. Hindistan'a yetişen Tuma, kral Gondofar'ın kendisinden bir saray yapmasını istemesi üzerine hastalara, dullara, yetimlere yardım ederek çeşitli hayır işleri yaptı ve kendisine verilen parayı bu şekilde bitirdi. Bunu yapmakla krala gökyüzünde bir saray yaptığını söyledi. Kral buna kızdı, Tuma'yı ve arkadaşlarını zindana attırdı. Arkadaşlarını idam edeceği gün kralın kardeşi öldü. Melekler onu cennete aziz Tuma'nın yaptırdığı sarayı göstermeye götürdüler. Sarayı gören kralın kardeşi:

<sup>439</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 137

<sup>440</sup> Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 139

—Bırakın bu sarayın birinci katında kalayım dedi. Fakat melekler ona:

—Hayır, bu senin değil, kral kardeşinin sarayıdır. Dediler. Bunun üzerine kralın kardeşi:

—Öyleyse beni dünyaya geri gönderin bu sarayı kardeşimden satın alayım. Demesi üzerine, bunu melekler kabul ettiler ve onu dünyaya geri gönderdiler. Böylece dirilen kralın kardeşi, Kralın yanına geri döndü. Ahrette kral kardeşi için bir saray yapılmış olduğunu gördüğünü anlattı. Kral, ahrette kendisine ait bir sarayın olduğunu kardeşinden duyunca Tuma ve arkadaşlarının samimiyetine inandı ve onları serbest bıraktı. Kendisi de yeni dine girdi. Aziz Tuma hakkında bunun gibi daha birçok hikâyeler serüven halinde anlatılmaktadır.

Yine bu çalışmalarını sonunda Tuma bir ülkenin kralının hanımını da yeni dine kazandırdığı için kral çok kızar ve Tumayı idam eder. Bu suretle hikâye de son bulur.<sup>441</sup> Bütün bu efsanelerden sonra gerçek olan Tuma'nın yeni dini yayarken doğuda ölmesidir. Tuma'nın doğuda ölümünden yıllarca sonra 232 senesinde Bizansla Persler arasında yapılan savaşın barış anlaşması yapılırken, İskender Seweriyos'un Pers kralı Arteherhes'ten istediği şartlardan biri de Aziz Tuma'nın cesedinin de Urfa'ya getirilmesi olmuştur. Böylece Tuma'nın kemikleri 232 senesinde Urfa'ya getirildi.

### **İkinci Dönem Urfa Okulu Üyeleri:**

**Aziz Efraim (303–373):** Efraim her ne kadar Urfa okulunda yetişmemişse de Urfa okulunu ikinci defa kuran ve canlandırandır. Efraim Nusaybinli bir putperest rahibinin oğlu olup bir Hıristiyan bilim adamıydı ve M.S. 303 veya 306'da doğmuştu. Nusaybin piskopozu Yakup'un yanında okudu ve onun açtığı Nusaybin okulunda 28 sene ders verdi.<sup>442</sup> O zamana kadar Nusaybin Romalıların elinde idi. 363 senesinde Roma ile İran arasında bir savaş yapıldı ve savaşta Romalılar yenildiler. Bu savaş sonunda Nusaybin İranlıların eline geçti. Bu sebeple **Efraim** (ö. 373) ve arkadaşları Nusaybin'den kaçarak önce Diyarbakır'a oradan da Urfa'ya geldiler. Efraim sönükleşmeye yüz tutan Urfa okulunu yeniden canlandırdı. Ölünceye kadar on sene burada okulun idaresini yaptı.

<sup>441</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 106–111

<sup>442</sup> Adday Şer, Nusaybin Akademisi, çeviren Nesim Doru, İstanbul 2006, s. 11 – Efrem İsa Yusif, Süryani Tercümanı ve Filozofları, ter. Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 47

Roma devrinde yetişmiş en iyi şair ve ilim adamı olan Efraim, Süryani yazarlarının en ünlüsü olanıdır. İncile yaptığı yorumlarını Urfa'da yaptığı sanılmaktadır.<sup>443</sup> Efraim beste işlerinde çok başarılı olmuş bir bestekâr olarak da bilinmektedir. Bu yüzden birçok kimse onu taklit etmiştir.<sup>444</sup> Aziz Efraim, şiirlerinde tıbla da ilgilenmiştir. Aziz Efraim hayatının son senelerinde fakir ve hasta insanlara bakmak için Urfalıların yaptıkları müesseselerin idaresini yüklenmiştir.<sup>445</sup> Kendisinden sonra yerine Qiyore ve ondan sonra da Narsay (399–502) geçti.<sup>446</sup>

**Qiyore** (ö.437): Urfalıdır fakat Nusaybin okulunda ders görmüştür. Ölümünden az bir zaman önce Urfa Okulunun başına geçmiştir. Okulda tefsir dersleri vermeye başladı. Küçük de olsa bazı kitaplar yazmıştır.<sup>447</sup> Mopsueste Patriği Teodor'un (350–428) yazdığı İncil tefsirlerini Qiyore Süryaniceye tercüme ettirdi. Patrik Teodor, putperest Libanius'un (314-393) öğrencisi idi.<sup>448</sup>

**Zenobios:** Efraim'in öğrencilerindendir. Bu kişi Efraim'in hayat hikâyesini ve dinî mektuplar yazmıştır.<sup>449</sup>

**Rabbula** (ö.435): Urfa okulunun önemli bir âlimidir. Miladi 435 tarihine kadar Rabbula'nın Urfa okulunun müdürlüğünü yaptığı bilinmektedir. Kinnessrin'de doğmuştur. Soylu ve zengin bir putperest aileye mensuptur. Kendisi orta yaşlarında Hıristiyanlığı kabul etti. Hıristiyan olduktan sonra bütün servetini fakirlere dağıttı ve hanımını boşatarak manastıra çekildi. Nasturi fikrine karşı olduğu için onlara karşı büyük mücadele verdi.<sup>450</sup> Rabbula da devrinin büyük bir ilahiyatçısıydı. Urfa piskoposu olan Rabbula yüksek bir ilme sahip olup, bu ilimde bir de eser yazmıştır. Çok iyi Yunanca bilirdi ve Ortodoks idi. Dini inanç bakımından İskenderiye tarafını tutan Rabula, piskoposluğu sırasında kendi fikirlerine uymadığı için Teodor'un eserlerini yaktırdı.<sup>451</sup>

<sup>443</sup> J. – B. Chabot, *Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen*, İstanbul 2008, s. 23

<sup>444</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 27

<sup>445</sup> Segal, a.g.e, s. 220 – E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, s. 142

<sup>446</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 12

<sup>447</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 54

<sup>448</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 47

<sup>449</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 29

<sup>450</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 43

<sup>451</sup> Efrem İsa Yusif, *Süryani Tercüman ve Filozofları*, ter. Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 48

Yoksullar, öksüzler ve dulların iyi bir hayat yaşamaları için çalıştı. Bunun için zenginlerden bol bağış topluyordu. Rabbula Urfa'daki hastaneyi güçlendirdi veya yeniden inşa etti. Yılda 1000 dinarlık ürün veren bazı tarlaların gelirlerini bu hastaneye vakfetti. Rabula, Bardaysan'ın yazmış olduğu ilahilerine yasaklama getirdi. Putperestlerin tapınaklarını yıktırdı ve taşlarıyla kadınlar hastahenesini tamir etti. Bu çalışmaları ile Rabbula kendini Urfalılara sevdirdi.<sup>452</sup> Rabbula'dan Hıristiyan devrinde Urfa'da mezhep kavğaları konusunda da bahsedilmiştir.

**İbas (Hiba)** (ö.457): Rabula'nın ölümünden sonra yerine Urfa Okulu ve piskopozluğuna bir Nasturi olan İbas (ö.457) (yahut Hiba) geçmişti. Hibas'ın müdürlüğü sırasında Urfa Okulu çok meşhur olmuştu. Her taraftan gelen öğrenciler Urfa Okulunda ders görüyorlardı. O bakımdan Urfa'nın içinden ve dışından Urfa Okulunda öğrenim görmek isteyen kişiler geliyordu. Hiba bu okulda Nasturiliği yaymış ve çok öğrenci yetiştirmişti. O, bu öğretim çalışmaları sırasında Aristo mantığını ön plana aldı ve dini öğretim içinde bu mantığı okutuyordu.<sup>453</sup> Hiba, kendi zamanında Nasturi Fikirlerini doğuya yaymaya başlamıştır. Yine Hiba birçok tercüme de yapmış devrinin âlimlerindendi.<sup>454</sup> Ders verdiği Urfa okulunda iken;

a. Theodore de Mopsueste'in yorumlarını Süryaniceye tercüme etti.

b. Diyotore de Tarse'nin çalışmalarını Süryaniceye tercüme etti.

c. Aristoteles'in eserlerini Süryaniceye tercüme etti. Bu tercümelerinde kendisine De Coumi ve Probus (Pürobüs) adındaki öğrencileri yardım etti. Piskopos olduktan sonra da,

d. Revardaşir Metropolitine meşhur mektubunu yazdı. Mektubu yazdığı Mari, Urfa Okulundan öğrencilik arkadaşı idi. Hiba, bu mektupta Nastur'un cezalandırılmasına üzüldüğünü bildiriyordu.<sup>455</sup> İşte Hiba'nın bu mektubu V. Ekumenik konsülde suçlandı.<sup>456</sup> Daha önce Nasturi fikirlerinden dolayı Rabula tarafından Urfa'dan kovulmuştu.

<sup>452</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 190

<sup>453</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s.51

<sup>454</sup> Hasan Açıanal, Urfa İlinin Bilgin büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 353, 3 Ağustos 1945 – Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul 1987, I, 139

<sup>455</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 49

<sup>456</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 44

Hiba'ı kovduranın Urfa metropolidi Rabula olduğu söylenilmektedir.<sup>457</sup> Fakat sonradan tekrar göreve döndü.

Urfa'da Kurtuluş meydanındaki Havarilerin evi denilen kiliseyi de Hiba inşa ettirdi. Hiba'nın rüşvet aldığı ve kiliseye verilen paranın çoğunu kendi zimmetine geçirdiği söylenilmektedir.<sup>458</sup>

Hiba'nın 457'de ölümünden sonra taraftarları Urfa'dan kovuldular. Bunlar tekrar Nusaybin'e gittiklerinde orada Nusaybin Okulunu yeniden kurdular. Bunların içinde Barsaima ve Narses önemlileriydi.<sup>459</sup>

**Probus (Pürobüs):** İbas'ın ölümünden sonra Urfa okulunun müdürlüğüne öğrencisi **Pürobüs** geldi. Pürobüs de felsefe tarihinde önemli yer işgal eden bir âlimdir. Aristo'nun "Organon" adlı kitabını ve daha başka eserleri Yunanca'dan Süryaniceye çevirmiştir.<sup>460</sup> Bu ilim adamlarının zamanında Urfa Okulu en önemli günlerini yaşamıştır. Bilhassa İranlı öğrenciler bu okula akın etmişlerdir. Bu âlimlerden sonra ise artık Urfa Okulu son günlerini yaşamıştır.

**De Coumi:** bu da İbas'ın öğrencisidir. Romalılara mektup yorumunu ve Theodore Mopsueste'nin yazdığı "Kıyamet Günü Dirilme" adlı on beş kitaplık eserini tercüme etti.<sup>461</sup>

**Suruçlu Yakup** (452 – 521): Urfa Okulu öğrencilerinin Monofizit fikrinde olanlardan idi. Bunlar da kendi fikirlerini yaymaya çalışıyorlardı. Suruçlu Yakup da bunların arasında ileri gelenlerden idi. Şiirleri ile tanınmıştır. Şiirleriyle Süryanilerin beğenisini kazandı. Kendisine "Kutsal ruhun flütü, Ortodoks kilisesinin harpı" diyorlardı.<sup>462</sup>

**Philoxene** (ö. 523): İranlı olan Philoxene, Urfa Okulunda Hiba'nın zamanında okudu. Kendisi Monofizit inancındaydı ve bu inancın hararetli yayıcılarından idi. Monofizit kilisesinin kurulmasında önemli rolü olmuştu. Philoxene, verimli ve yetenekli bir yazardı. Çokça edebî eserleri vardır.<sup>463</sup>

<sup>457</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 47

<sup>458</sup> Segal, a.g.e, s. 179

<sup>459</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 47

<sup>460</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 354, 11 Ağustos 1945 – J. – B. Chabot, a.g.e, s. 45

<sup>461</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 45

<sup>462</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 59

<sup>463</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 60

**Etienne Bar Soudaili** (V.Yüzyıl): V. Yüzyılın ikinci yarısında Urfa'da doğdu. Gençliğinde Mısır'a yerleşti. Tevrat ve özellikle Mezmurlar üzerine yazılar yazdı.<sup>464</sup>

**Narsay** (399–502): Nasturilerin Urfa'dan sürülüp Nusaybin'e gitmelerine kadar Narsay Urfa'daydı. Narsay Musul'un biraz uzağında bir köyde doğdu. Anne ve babasının ölümünden sonra Urfa okulunda tahsil görmüş olan amcasının yanında bir sene kaldıktan sonra genç yaşta Urfa'ya gelerek Urfa Okuluna girdi. Urfa okulunda on yıl tahsil gördü. Sonra amcasının yanına geri dönen Narsay, tekrar Urfa'ya gelerek on sene daha kaldı.<sup>465</sup> Okulda görülen derslerin hepsini okudu ve inceledi. 437 yılında ölen okul müdürü Qiyore'nin yerine Urfa Okuluna müdür seçildi. Gerçi önceleri bu görevi yüklenmek istememişti. Ama sonradan yaşını ve sağlık durumunu da göz önüne alarak, okuma ve heceleme işinin dışında okulun sadece yorum işini yükledi.<sup>466</sup> Böylece 437'den 457 yılında Urfa'dan sürülene kadar Urfa Okuluna 20 yıl müdürlük yaptı.<sup>467</sup> Narsay'a Süryaniler “Doğunun dili”, “Kutsal Ruhun Gitarı”, “Öğretmenler Öğretmeni” gibi isimler vermişlerdi. Metropol Hibas'ın ölümünden sonra İran yanlısı olmakla suçlandı. Bu yüzden öldürülmekten korkan Narsay Urfa'dan kaçtı. Narsay 457 yılında Urfa'dan ayrılınca Nusaybin'e giderek Nusaybin okulunu kurdu. Narsay'ın öğrencilerinin ifadesiyle

—“Urfa inançsızlığın içine düşüp, Mısır şeytanının yarattığı dana ile zina yapınca topluluk doktorla birlikte oradan ayrıldı. Ve kök salarak büyüyüp geliştiği Nusaybin'e geldi.”<sup>468</sup> Demeleri ile o zaman Urfa'da inancın bozulduğunu bu yüzden Narsay ve arkadaşlarının Nusaybin'e geldiklerini anlatmak istemişlerdir.

Kısa bir müddet ayrılışı dışında, Nusaybin okulunu ölünceye kadar 45 yıl idare etti. Narsay iyi bir yazar ve iyi bir öğretmendi. Bu yüzden Nusaybin okuluna “Bilgi Kenti” denilmiştir.<sup>469</sup> Doğru telaffüz ve okuma için ünlü harfleri noktalarla gösteren Urfa sistemini, Urfa'dan

<sup>464</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 63

<sup>465</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 67

<sup>466</sup> Adday Şer, Nusaybin Akademisi, çeviren Nesim Doru, İstanbul 2006, s. 177

<sup>467</sup> E. R. Hayes, a.g.e, s. 249 – Adday Şer, a.g.e, s. 39

<sup>468</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 194

<sup>469</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 22

Nusaybin'e Narsay götürmüştür.<sup>470</sup> Narsay Urfa'dan ayrıldığında, yazdığı kitapların bir kısmını fikrine karşı olanlar yaktılar.<sup>471</sup>

**Urfalı Sercis:** VI. yüzyılda yaşamış olan Sercis Resulaynli olup, Urfa okulunu yeniden canlandırmıştır. Yunanca'dan tıp ve felsefeye dair çok eser tercüme etmiştir. Fakat ahlaken beğenilmemektedir.<sup>472</sup>

**Urfalı Tuma:** Urfa'da doğdu. VI. Yüzyılda yaşamıştır. Helenceyi çok iyi biliyordu. Nusaybin Okulunun öğretmenlerinden Mor Abo Urfa'ya giderek Helenceyi Urfalı Tuma'dan öğrenmiştir.<sup>473</sup> Urfalı Tuma Nusaybin okulunda hem öğrencilik ve hem de öğretmenlik yaptı. Mor Abo ile birlikte 525 ile 533 yılları arasında İstanbul'a gittiler. Urfalı Tuma İstanbul'da ölmüştür.

**Urfalı Yakup** (640–708): Urfalı olmadığı halde bu isimle tanınmaktadır. Urfalı Yakup, Kinnesrin okulunda yetişmiş Hıristiyan bir din âlimidir. Fen ilimlerinde büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Antakya bölgesinde Ayn-Deba köyünde doğdu.<sup>474</sup> Miladi 708 yılında vefat etmiştir.<sup>475</sup> Kinnesrin manastırında piskopoz Seweriyos'tan Grekçe öğrendi. Hıristiyanlıkla ilgili bilgilerini alarak bu konuda uzmanlaştı. Daha sonra Helen kültürü hakkında bilgisini geliştirmek için İskenderiye şehrine gitti. Yakubi mezhebinde tutmuş olduğu yer önemlidir. Yakup kendi devrinde ve daha sonraki devirlerde ilim ve edebiyat adamı olarak meşhur olmuştur.<sup>476</sup> Sonunda Urfa'ya yerleşen Yakup, bir ara Urfa Piskopozluğu yaptı. Disiplini bozulmuş olan manastırları düzeltmeye çalıştı. Fakat işlerin düzelmesini istemeyenler kendisine engel olduklarından başaramadı ve bu yüzden piskopozluktan istifa etti. Eski konsil kararlarının uygulanması için çok çaba sarfetti. Fakat kimse kendisini dinlemedi. Bunun üzerine Ewseboma manastırına çekilerek 'kutsal yazılar'ın Grekçe metne göre açıklamasını yaptı. Bu çalışması on bir sene sürdü. Sonra buranın rahipleriyle de anlaşamayınca Teledo manastırına çekildi ve orada da dokuz yılda 'eski

<sup>470</sup> E. R. Hayes, a.g.e, s. 252

<sup>471</sup> Adday Şer, a.g.e, s. 44

<sup>472</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 355, 15 Ağustos 1945

<sup>473</sup> Aday Şer, a.g.e, s. 51 - Heinz Herbert Schöffler, Cüdi-Şapur Akademisi, çevirenler Sedat Umran-Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 195

<sup>474</sup> Efrem İsa Yusif, Süryani Tercüman ve Filozofları, ter. Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 103

<sup>475</sup> Hasan Açıanal, Urfa ilinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 355, 15 Ağustos 1945

<sup>476</sup> W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, çeviren Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 14

ahit' incelemesi ve öğretilmesini yaptı.<sup>477</sup> Yakup, Yakubi kilisesinin en göze çarpan yazarı idi. O, bir tanrı bilimci, filozof, tarihçi ve dil bilimci, Tevrat ve İncil yorumcusu idi.<sup>478</sup> Birçok eser yazmıştır. Bir Hıristiyan âlimi olarak meşhur olan bu kişinin İslam devrinde yetişmiş olması da çok manidardır. Bu devirde Urfa İslam topraklarına katılmış bir şehirdi ve artık bu şehirde müslümanlar da az da olsa bulunuyordu. Bu devir İslam medeniyetinin de yenileye parlamaya başladığı devirdir. Böyle bir âlimin İslam hâkimiyeti altında bulunan Urfa'da yetişmiş olması, İslam dininin gayri müslimlere ne kadar hoş görülmesi davrandığını da göstermektedir. Başka bir Urfalı Yakup daha vardır ki bunu onunla karıştırmamak lazımdır.

Eserleri:

1. Mezopotamya Dili'nin Grameri: bu isimde ilk defa bir Süryani dili gramerini yazdı. Burada Süryani dilinin kurallarını belirledi.<sup>479</sup>

2. Enchiridion: bu eser felsefenin teknik terim ve kavramlarını içermektedir.

3. Hexaameron: Dini olmaktan çok bilimsel bir eserdir.<sup>480</sup>

**Teophilos** (ö. 785): Abbasiler devrinde Halife Mehdi (775–785)'nin sarayında yaşayan Urfalı astronom Teophilos İlyada ile Odisse'yi Yunanca'dan Süryani diline tercüme etmişti.<sup>481</sup> Bu Urfalı astronom Süryani dilinde kronolojiye dair güzel bir eser de yazmıştır.<sup>482</sup> Teophilos Abbasi halifesi Mehdi'nin hizmetinde bulunuyordu. Onun münecimlikteki (astrolojideki) maharetinden dolayı halifenin yanında yüksek bir mevki vardı.<sup>483</sup>

**Urfalı Eyup el-Abras** (VIII. Yüzyıl): Galien'in 35 kitabını Yunancadan Süryaniceye tercüme etti. VIII. Yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir.<sup>484</sup>

---

<sup>477</sup> E. R. Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 309

<sup>478</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 80

<sup>479</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 104

<sup>480</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 105

<sup>481</sup> Prof Dr. W. Barthold, a.g.e, s. 15

<sup>482</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 203

<sup>483</sup> J. – B. Chabot, a.g.e, s. 87 - Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 117

<sup>484</sup> Efrem İsa Yusif, a.g.e, s. 117

## HIRİSTİYAN URFA'DA MEZHEP KAVGALARI

Hazreti İsa'nın tebliğatından az zaman sonra Filistin'in dışına taşan Hıristiyanlık o zamana kadar Yahudilerin bir kısmı tarafından kabul ediliyordu. Fakat Filistin dışına taştıktan sonra ve I. yüzyıl sonlarına doğru Hıristiyanlık dinine putperest kavimlerden de birçok insan girmeye başladılar. Urfa da Hıristiyanlığa giren putperest şehirlerin arasında idi. Fakat yeni yayılan bu dinin hiçbir yazılı akide birliği ve kuralı yoktu. Herşey şifahi olarak anlatılıyordu. Dolayısıyla Hıristiyanlığı kabul eden Yahudiler Hıristiyanlığı kendi dinlerine göre yorumlarken, putperestler de Hıristiyanlığın yorumlanmasında eski dinleri putperestlikle ilgili görüş ve inançlarını Hıristiyanlığa taşıdılar. Böylece Hıristiyanlığı kendi eski din ve kültürlerinin etkisinde yorumladılar.<sup>485</sup> Bu yorumlamalar, zamanla Tanrının birliği ile birlikte oğulun (Hazreti İsa'nın) ve ruhü'l-kudüs'ün de tanrı olduklarının ileri sürülmesine sebep oldu. Böylece bir üçleme yani teslis inancı meydana çıktı. Aslında (oğul, baba ve kutsal ruh) kavramı ilk defa Hıristiyanlıkta görülmüş değildi. Bu kavram ilk çağlarda bile kabul edilen bir kavramdı.<sup>486</sup> Filistin ve Kuzey Mezopomya gibi bu bölgelerde tanrısal üçleme inancı yaygındı. Urfa'da da aynı inanç geçerli bulunmaktaydı. Ayrıca Urfa'da Hıristiyanlıktan önce de ölümden sonra bir hayatın varlığına inanılırdı.<sup>487</sup> Pagan dinindeki Atargatis inancında da tanrıyı üç olarak kabul etme vardı. Bu tanrılar (Bel, Yarhibol veya Aglibol) veya (Be'alşamin, Aglibol ve Melekbil) isimlerini taşıyan putlardı. Bunlar üçlenmiş tanrı olarak kabul ediliyordu. Yine Harran'da Sin, Güneş ve İştâr (veya Venüs) üçlemesi de bunun bir başka benzeridir. Aynı üçleme Yunanistan'da Atargatis, kocası Zews ve Apollon olmak üzere kendini göstermektedir.<sup>488</sup> Pagan inancında tanrının eşi ve çocukları vardı ve onlar da tanrı kabul ediliyordu. Hıristiyanlıktaki teslis de bunun benzeri idi. Yani Hıristiyanlığı kabul eden putperestler vasıtasıyla, putperest görüş Hıristiyanlığa aktarıldı. Bilhassa İsa peygamber hakkındaki yorumlama tamamen putperest inancına uygun düşüyordu. İsa Peygamber inancı, Putperestlerin ölen ve dirilen, kurtarıcı tanrı Mitra, Attis, Adonis, Osiris gibi tanrı inançlarına paralel düşüyordu. Sadece

<sup>485</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 77

<sup>486</sup> Edouard Schure, İnsanlığı Aydınlatan Büyük İnisiyeler, ter. Yavuz Keskin, İstanbul 1999, s. 554

<sup>487</sup> Segal, a.g.e, s. 99

<sup>488</sup> Segal, a.g.e, s. 82-83

Hıristiyanlıkta Mitra veya Attis, İsa olmuştu. Yani sadece isimler değişmişti.<sup>489</sup>

Hıristiyanlarda ilk görüş ayrılıkları bayram günlerinin tesbitinde görülmüştü. 155 senesinde İzmir piskoposu ile Roma Papası bayram günleri konusunda anlaşamamışlardı. II. yüzyılın sonuna doğru ise Roma piskoposu Viktor bu sorunu çözmek için yeniden bir girişime girdi. İzmir piskoposu bayramların gününü tesbit etmekte Yahudi asıllı Hıristiyanların görüşünü destekliyordu. Roma papası ise Putperest asıllı Hıristiyanların görüşünü destekliyordu. Toplanan bölgesel bir sinodda Papa Viktor'un görüşü reddedildi. Yahudi asıllı Hıristiyanlardan kalma göreneğin devamına karar verdiler. Bunun üzerine Papa Viktor ve Roma kilisesi Anadolu kiliseleriyle ilişkilerini kestiler. Bu konuda Urfa piskoposu da İzmir piskoposunun görüşünü destekledi ve Roma'yı reddedenler arasında yer aldı.<sup>490</sup>

III. ve IV. Yüzyıllarda bilim namına ileri sürülen çeşitli dinî ve felsefî bir akım olan Gnostisizm<sup>491</sup> ve pagan felsefesi yaygın bir hale gelmişti. Hıristiyan din adamları da buna karşı koyabilmek için felsefî delillerden istifade etmeye başladılar. Böylece çeşitli dini-felsefî mezhepler meydana çıktı. Bunların en büyükleri İskenderiye ve Antakya şehirlerinde bulunuyordu. İskenderiye'de olanlar Eflatun'un felsefesine, Antakya'da olanlar Aristo'nun felsefesine dayandılar.<sup>492</sup> Böylece IV. Yüzyılda dini münakaşalar başladı.

İsa peygamberin tabiatı üzerinde bütün Hıristiyanlık dünyası inanç bakımından bölünmüştü. İsa peygamberi ve kutsal ruhu da tanrı diye vasıflandırmak, aslında Tevhid inancını getiren bir dinde ters düşüyordu. Böyle olunca Hıristiyan âlimleri, bu iddialarına bir açıklama getirmeleri gerekiyordu. Bunun üzerine kilise ileri gelenleri bu konu hakkında büyük bir çalışmaya giriştiler. Bu çalışmaları sonucu kutsal metinlerden, felsefe ve mantık kitaplarından buldukları delillerle Baba tanrı, Oğul tanrı ve Ruh'u'l-kudüs'ün ne olduğunu açıklamaya çalıştılar.<sup>493</sup> Bütün bu çalışmaların yapılmasına rağmen akla uygun geçerli bir şey bulamadılar. Bu sebeple bir piskoposun fikrini diğerleri küfürle itham ediyordu. Dolayısıyla ortak bir görüş üzerinde anlaşamadılar. Her yeni gelen bir piskopos bir öncekinin fikrini

<sup>489</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 35

<sup>490</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 92

<sup>491</sup> Prof Dr. W. Barthold, a.g.e, s. 81

<sup>492</sup> Prof Dr. W. Barthold, a.g.e, s. 11

<sup>493</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 78

beğenmiyordu. O sebeple “**teslis**” denilen bu inanç, içinden çıkılmaz bir duruma gelmişti.

Tabii ki hiçbir tartışmadan geri kalmayan Urfalılar bu fikir tartışmasında da kendi yerlerini aldılar. Dolayısıyla Urfa'dan da **Tityanus** (m.s.110–180) ile **Bardaysan** (m.s.154–222) adlarındaki Hıristiyan din âlimleri, II. Yüzyıl sonları ve III. Yüzyıl başlarında bu teslis tartışmalarına katılan şahıslardan oldular. Fakat az zaman sonra bunların her ikisi de diğer kiliseler tarafından sapık ilan edildiler.<sup>494</sup>

Bardaysan felsefe ve astrolojiye merak salmıştı ve bunların tahsilini yapmıştı. Mısırlıların ve Kildanilerin astroloji kitaplarını incelemişti. Kildani filozofları dünyanın başlangıcını ve bütün fiziksel olayları astrolojiye dayanarak açıklıyorlardı. İçinde Urfa'nın da bulunduğu bu bölgelerde münecimlik dinsel sistemlerin çoğunun temelini oluşturuyordu. Yani bu bölgelerin filozoflarına göre tüm tanrısal, insansal ve maddesel olayları yıldızlar yönetiyordu. Hıristiyanlık inancı ise bunun tam tersiydi. Dolayısıyla Bardaysan, metafizik ve astrolojik fikirlerle uğraştığından dolayı sapık ilan edildi. Onun birden fazla tanrıya inandığını, Meryem'in ölümüne uygun bir gövde doğurmadığını, kıyameti inkâr ettiğini söylerler.<sup>495</sup> Bardaysan heretik düşünceye kapıldı ve başka şeylerle birlikte, bedenlerin yeniden dirilişini kabul etti.<sup>496</sup>

Urfa'da daha başka mezhepler de çıkmıştı. Udayiler denilen bir mezhep kurucusunun Urfa bölgesinde baş diyakos olduğu söylenilmektedir.<sup>497</sup> Bu mezhep uzak bölgelerde kendine taraftar bulmuştu. Yine Urfalı Adelphos adındaki biri de mezhep kurucularından idi. VI. Yüzyılda Origenes'in tesirinde kalarak Urfa'da varlık birliğine dayanan bir mezhep kuran Stephanos Bar Şudaile de kendine pek çok taraftar bulmuştu.<sup>498</sup> Yani Urfa fikirler üreten ve mezhepler çıkaran bir şehir olmuştu. Bu mezheplerin içinde çok sapık fikirli olanlar da bulunuyordu.

Hıristiyanlıktaki Baba, Oğul ve Ruhü'l-kudüs görüşü bütün kiliseleri bir çıkmaza sokmuştu. Her bir kilise ayrı bir görüş sergiliyordu. Bu görüşlerin arasını bulmak için Sebellius adındaki bir ruhban, teslisin içindeki oğul ve ruhu'l-kudus unsurlarını, baba olan tek

<sup>494</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 83

<sup>495</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 83 dipnot.

<sup>496</sup> E.R.Hayes, Urfa Akademisi, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 97

<sup>497</sup> Segal, a.g.e, s. 136

<sup>498</sup> İ.A. XIII, 52

tanrının tezahürleri olarak açıklama yoluna girdi.<sup>499</sup> Önceleri bu fikir kilise tarafından iyi karşılanmışsa da bir zaman sonra bu da beğenilmedi. Antakya patriği Pavlos buna sert bir cevap verdi. Pavlos (patrikliği 260–272) tevhid görüşüne en yakın görüş olan görüşünü **(baba, oğul ve ruhu'l-kudus diye üç ayrı unsur yoktur. Tek unsur vardır. O da bir tek olan tanrıdır ki kitab-ı mukaddes onu baba olarak adlandırmaktadır)** diye belirtmiştir.<sup>500</sup> Pavlos Antakya kiliselerinde Hazreti İsa'nın Tanrı olduğuna dair söylenen ve gösterilen her şeyi yasaklamıştı. Pavlos'un bu görüşünün yayılmasını istemeyen İskenderiye piskoposu, bu konuyu görüşmek üzere 265 yılında Antakya'da bölge piskoposlarından oluşan bir sinod topladı. Fakat bu sinoda katılan piskoposlar bir neticeye varamadan dağıldılar. 269 yılında tekrar toplanan sinodda Pavlos aforoz edilerek piskoposluktan alındı.<sup>501</sup>

Bu fikirlerin çatıştığı III. Yüzyılda artık Urfa, Hıristiyan dinini kabul etmiş bir şehir devletidir. İçinde kilisesi, dinî ve felsefî öğretim yapan okulu vardır. Fakat Hıristiyan âlimleri, Allah'ın (c.c) Hazreti İsa vasıtasıyla indirdiği hak dinini, teslis inancı ile bozdular. Siyasilerin ve dini liderlerin bazı çıkarlar uğrunda Hazreti İsa ve Hazreti Meryem'in resim ve heykellerine dua etme durumunu bu dine koymuş olmaları ile Allah'ın hak dinini değiştirdiler. Yukarıda belirtildiği gibi kendilerinden önceki putperestler gibi kendi peygamberlerinin heykel ve resmine dua etmeye başladılar.

Bunlar, bir Allah'a iman yerine teslis denilen baba Allah, oğul Allah ve kutsal ruh diye üçlü bir Tanrı sistemi meydana getirmişlerdir. Urfa okulunda ders veren öğretmenlerin ve yetişen öğrencilerin yazdıkları kitaplarındaki fikirler de bu doğrultudadır.<sup>502</sup> Hazreti İsa'nın Tanrının kendisini evlat edinme lütfuna erdirdiği, böylece Hazreti İsa'nın Tanrı ile akraba olduğu Hıristiyan âlimleri tarafından söylenen akideler silsilesi arasındadır.<sup>503</sup> Bu çeşit fikirler sebebiyle Hıristiyan din adamları arasında yüzyıllar süren fikir ayrılıkları başgöstermiş, her biri bir diğerini kâfirlikle itham etmişlerdir.

Hazreti İsa'nın, Allah'ın oğlu olduğu konusunda, diğer inciller arasında doğruya en yakın olan Barnabas incilinde şöyle denmektedir:

<sup>499</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 86 – Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İst. 1987, I, 57

<sup>500</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 86

<sup>501</sup> Mehmet Çelik, Süryani Tarihi, Ankara 1996, I, 90

<sup>502</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 139, 168, 169, 171–174

<sup>503</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 175, 285

“İsa Bayramdan sonra Kudüs'ten ayrılıp Filipus Kayseriyesi sınırlarından içeri girdi. Bu sırada, melek Cebrail halk arasında başlayan fesadı kendisine söyleyince, havarilerine sordu:

—İnsanlar benim için ne diyor?

Dediler:

—Bir kısmı senin İlyâ olduğunu, bir diğer kısmı Yeremya, bir diğer kısmı da eski peygamberlerden biri olduğunu söylüyor. İsa cevap verdi:

—Ya siz; benim için siz ne diyorsunuz? Petrus cevap verdi:

—Sen Allah'ın oğlu Mesih'sin. O zaman, İsa kızdı ve kızgınlıkla onu azarlayıp, dedi;

—Defol, ayrıl benden, çünkü sen şeytan'sın ve beni günaha sokmaya çalışıyorsun! Ve onbir havariyi de tehdit edip, dedi:

—Eğer böyle inanıyorsanız, yazıklar olsun size, çünkü ben böyle inananlara karşı Allah'tan büyük bir lanet kazandım. Ve Petrus'u kovup atmak istedi; bunun üzerine onbir havari onun için İsa'ya yalvardılar. O da onu kovmayıp, yeniden azarlıyarak dedi:

—Uyanık olun da, bir daha sakın böyle bir söz söylemeyin, çünkü Allah sizi reddeder.”<sup>504</sup>

Bu konu hakkında başka bir bölümde: “Bu zamanda Yahudiye'nin her yanında, İsa hakkında büyük bir dedikodu vardı: Romalı askerler şeytan'ın çalışmalarıyla, İsa'nın kendilerini ziyaret etmeye gelen Allah olduğunu söyleyerek, İbranîler'i karıştırıyorlardı. Bunun üzerine, öylesine büyük bir fitne doğdu ki, kırk gün demeden tüm Yahudiye silahlandı; o kadar ki, oğul babasına, kardeş kardeşine karşı durdu. Çünkü bazıları İsa'nın dünyaya gelen Allah olduğunu söylerken, diğerleri,

—“Hayır, O Allah'ın oğludur” diyor; bir diğerleri de,

—“Hayır, çünkü Allah insana benzemez, bu nedenle de, oğul edinmez; Nasıralı İsa ise Allah'ın bir peygamberidir, diyorlardı” Ve bu (fitne) İsa'nın gösterdiği büyük mucizeler nedeniyle doğmuştu.”<sup>505</sup> Şeklinde geçmektedir.

Başka bir bölümde de: “Ve kalabalık böyle deyip, İsa ile ilgili ve akidesi ile ilgili büyük görüşmeler yapmış olarak, kâhin, vali ve Hirodes'le birlikte ayrıldılar. Bundan sonra kâhin, Roma'ya, Senato'ya tüm meseleyi yazmasını validen rica etti; vali bunu yerine getirdi.

<sup>504</sup> Barnabas - İncil./ bölüm 70

<sup>505</sup> Barnabas - İncil./ bölüm 91

Bunun üzerine, Senato İsraililere acıyıp, Yahudilerin peygamberi Nasıralı İsa'ya 'Allah' veya 'Allah'ın oğlu' diyenin öldürüleceği hükmünü verdi. Bu hüküm, bakır üzerine kazınıp mabede kondu...<sup>506</sup> Diye bahsedilmektedir.

Hıristiyanlıktaki bu inancı İslam inancı ile karşılaştırdığımızda şunları görebiliriz. Çocuk edinme hakkında Cenabı Hak

—“Eğer Allah çocuk edinmek isteseydi, yarattıklarından dilediğini seçerdi. O (bundan münezzehtir) yücedir. O tek ve kahredici Allah'tır.”<sup>507</sup> Buyurmak suretiyle çocuğa ihtiyacı olmadığını ve tek olduğunu belirtmiştir. Yine başka ayetlerde de

—“De ki: Allah birdir. Allah Samedir. Kendisi doğurmamıştır ve başkası tarafından doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'nun dengi değildir.”<sup>508</sup> Buyurmak suretiyle Cenabı Hak evlat edinmeyi de ana-baba edinmeyi de tamamen redetmiştir. İslam tamamen tevhid dinidir. Bilhassa devamlı olarak Allah'ın birliğini vurgular.

Mezhep kavğalarının alabildiğine şiddetlendiği bu dönemde Urfa, içinde kurulan okullar sayesinde uygarlık, eğitim ve öğretimde olduğu gibi ilk devirlerde Hıristiyanlığın da büyük merkezlerinden biri olmuştur. İran bölgelerine Hıristiyanlığın Urfalı misyonerler tarafından götürülmüş olduğu da söylenilmiştir. Yine Urfa, dünyadaki ilk Hıristiyan Krallığına beşiklik etmiştir. Hatta Urfa ve Nusaybin bölgesindeki Hıristiyanlık inancı ile bugün dünyada hâkim olan Hıristiyanlık inancı birbirinden farklı görünmektedir.<sup>509</sup> Bu bakımdan zamanımızda batılı ilim adamları Urfa'ya büyük bir önem vermiş, Urfa'daki Hıristiyan inancı hakkında özel araştırma konusu yapmışlardır. İmparator büyük Kostantin zamanında Hıristiyanlık 313 tarihinden itibaren Roma imparatorluğunun resmi dini olmuştur.<sup>510</sup> Bu seneye kadar piskoposların kendi aralarında yaptıkları bölgesel toplantılardı ve bu yüzden bu toplantılara “sinod” diyorlardı. Fakat 313 senesinde Hıristiyanlık Roma imparatorluğunun resmi dini olunca, imparatorun emriyle ülke çapında yaptıkları toplantılara “konsil” adını verdiler. Çünkü artık din, devletin siyasi görüş ve faaliyetlerine etki ediyordu. Bu yüzden devletin kontrolü altında tutulmaya çalışılıyordu.

<sup>506</sup> Barnabas - İncil./ bölüm 98

<sup>507</sup> Kur'an-ı Kerim, (38) Zümer suresi / 4

<sup>508</sup> Kur'an-ı Kerim, (112) İhlâs suresi / 1-4

<sup>509</sup> Kâzım Sarıkavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, Ankara 1997, s. 10

<sup>510</sup> Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, İstanbul 1987, I, 76

Yine bu arada III. Yüzyılın Hıristiyanlık dünyasında kurulan piskoposluklardan biri de Urfa'da idi. Kona adındaki ilk Urfa piskoposu 313 senesinde Urfa katedralini yaptırmaya başlamıştı.<sup>511</sup> Urfa, piskopos Aeithalas ile 325 yılında yapılan İznik konsiline katılmıştı.<sup>512</sup> Yine Urfa 381 yılında yapılan konsile üç piskoposla iştirak etmiş, fakat 451 yılında yapılan Kadıköy Ökümenik konsiline ise Osrhoene bölgesi olarak on bir piskoposla katılmıştı. Bu duruma göre başta Urfa olmak üzere Osrhoene bölgesinde piskoposluklar her konsilde biraz daha artmıştı. O devirde Ortodokslarla Arius taraftarları vardı ve Osrhoene bölgesinde yani Urfa çevresinde Ortodokslar çoğunlukta bulunuyordu.

Hıristiyan dünyasının çok önemli bir ilim adamı da şüphesiz **Arius**'tur. Çok gerçekçi bir rahip olan Arius (ö. 336) 310 yıllarında İskenderiye'nin ilçesi Banealis'te göreve başlamıştır. Arius, Hazreti İsa'nın kardeşi Yakup'un ve havarilerden Matta'nın yolunu takip etmiştir. Arius taraftarları İsa peygamberin beşer olduğunu, vahiy aldığını, bir beşer olarak yaşayıp öldüğünü kabul ederler. Arius dini görüşleri bakımından Nasturiler ile aynı görüşü paylaşıyordu. Ona göre sonsuzdan beri var olan tanrı birdir ve tektir. İsa ise sonradan tanrı tarafından yaratılmıştır. Buna kanıt olarak da Matta incilindeki 5 / 9 ve 5 / 44 ayetlerini "**Ne mutlu barışı sağlayanlara! Çünkü onlara Tanrı oğulları denecek.**" Anlamındaki ayetlerini gösteriyordu. Arius tutarlı görüşleri halka aktarıyor, onların da beğenisini ve takdirini kazanıyordu. Geniş bir halk kitlesini arkasına alan Arius'un eylemlerinden İskenderiye piskoposu Alexander çok rahatsız oldu. Pavlus'un öğretilerini kabul eden Roma kilisesi gibi Alexander da Hazreti İsa'nın tanrı olduğu tezini benimsemişti. Ancak Arius görüşlerini ısrarla savunmaya devam etti. Zamanla taraftarları çoğaldıkça Ariusçuluk hareketi büyüyordu. Bu anlaşmazlıkta halk ikiye bölündü ve Roma ülkesi için büyük bir problem olmaya başlayınca, imparator Kostantin devreye girdi. Bu sorunu bir konsül kurarak kendi inancına uygun bir şekilde çözmeye karar verdi. İmparator kostantin hem güneşe tapan bir putperestti, hem de Hıristiyanlığı benimsiyordu. Kostantin 325 yılında meşhur İznik konyeyini topladı. Bu toplantıda kendi inancına uygun kararlar aldırdı. Hazreti İsa'nın tanrı olduğuna karar verildi ve Arius aforoz edilerek, Ariusçuluk sapık bir inanış kabul edildi.<sup>513</sup> Onun görüşlerini Nasturiler devam ettirdiler.

<sup>511</sup> Segal, a.g.e, s. 130

<sup>512</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 26

<sup>513</sup> <http://www.Kuranda.sevgi.Gen.tr/>

Arius taraftarları Urfa'da da çok kalabalık olmuşlardı. Her şeyde vasat olmayı bırakıp, hızını alamayan ve aşırı gitmeyi seven Urfalılar bu görüş farklarında da ileri gitmekten kendilerine hâkim olamadılar. Dolayısıyla Urfa içinde Arius görüşünü destekleyen Urfalı taraftarları ile Urfalı karşıt görüşler devamlı bir çekişme durumunda idiler. Bu sebeple Urfalı Ariuşular imparator Julianus'un (361-363) öfkesini üzerlerinde topladılar. Daha önce de geçtiği gibi putperestliğe meyilli olan ve Hıristiyan Urfa'dan nefret eden imparator Julianus, Urfalıları eğer emirlerine uymazlarsa, onları öldürmek, sürgün etmek ve ateşe atmakla tehdit etti. Hıristiyan Urfalılarından nefret eden İmparator Julianus, onlara şöyle diyordu:

—Siz, Urfalılar, herkesin önünde size her türlü kavga ve çekişmeden kaçınmanızı emrediyorum. Böyle davranmazsanız, iyilikseverliğimden vazgeçer ve sizi ölüm, sürgün veya ateşe mahkûm ederim. Böylece imparatorluğun düzenini bozmanın cezasını çekersiniz.<sup>514</sup> İşte Urfalıların uğradığı bir zulüm daha...

Bu mezhep kavgası yüzünden olacak ki daha önce de geçtiği gibi Ariuşuları destekleyen ve 373 senesinde Urfa'ya gelen İmparator Valens'in (ö.378) mezhep ayırımı yapmasından dolayı Ortodoksları takibata uğratmış, dolayısıyla Ortodoksların çoğu Urfa'dan kaçmışlardı. Bu defa da Ariyus karşıtı Ortodokslar imparatorun gazabına uğruyorlardı. İmparator, Urfa'daki büyük kiliseyi Ariuşulara vermek istiyordu. Bu yüzden eyalet valisi Modestus'u Urfa'ya gönderdi. O sırada piskopos olan Barşe ve halkı bu emri kabul etmediler ve kilisede toplanıp dua ettiler. Vali Modestus emre uymayanları kılıçtan geçirme emrini aldığı için insanları öldürtmeye başladı. O sırada iki genç oğlunu kiliseye götürün bir anneyi gördü. Kadına ne yapmak istediğini sorduğunda, kadın:

—Tanrıdan korkanların öldürülecekleri haberini aldım. Şehitlik tacını öbür kimselerle birlikte kazanmak için kiliseye gidiyorum cevabını verdi. Vali bu olayı imparator Valens'e duyurdu. Bu olayla kalbi yumuşayan imparator Ortodoksları affetti ve Urfa'dan ayrıldı.<sup>515</sup> Fakat imparatorun ölümünden sonra Ortodokslar tekrar Urfa'ya geri dönmüşlerdi.<sup>516</sup> Nitekim ilk dönemlerde bu bölgedeki Hıristiyan mezhebi 431 senesinden sonra Nasturilik adını aldı. 483 senesinde ise

<sup>514</sup> Segal, a.g.e, s. 135

<sup>515</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 141

<sup>516</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 27

Nasturilik Katolik kilisesinden tamamen ayrılarak doğu kilisesi olarak isimlendirildi.

Roma imparatorluğunun baskısından kurtulan ve o zamana kadar ayrı inançlara sahip olan Hıristiyan din adamları, bu defa da Hazreti İsa'nın (a.s) insan mı yoksa tanrı mı olduğu tartışmasına girdi. Aşağıdaki satırlarda bahsedeceğimiz bu tartışmalara Urfa kilisesi de katıldı. Çünkü Urfa, içinde yüksek din eğitimi veren önemli bir okula sahipti. Bu okul birçok düşünür din adamı yetiştiriyordu. Artık bütün Hıristiyanlık âleminde olduğu gibi Urfa'da da birçok inanç farklılıkları tartışmaları uzun bir mücadele halinde devam etti.

IV. yüzyıl sonlarında tarih M.S. 395 senesini gösterdiğinde büyük Roma imparatorluğu doğu ve batı Roma olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı Roma'nın başkenti yine Roma şehri olarak kalırken, Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti bugünkü İstanbul olan Bizans şehri (Kostantinopolis) oldu. Bu yüzyıl sonlarından itibaren Hıristiyan dünyasında **“Diyofizitçiler”** ve **“Monofizitçiler”** ismi ile iki inanç ayrılığı meydana geldi. Diyofizitçilik tek bir kişilikte iki ayrı tabiatın varlığını kabul etmektir. Monofizitçilik ise tek bir kişilikte tek bir tabiatın varlığını kabul etmek oluyordu. Diyofizitçilerin hemen hepsi Urfa okulunda yetişmişlerdir. Nasturilik adını alan bu fikri destekleyenler Urfa okulunda çoğunlukta oldu.<sup>517</sup> Bu böyle olmakla beraber diğer taraftan Urfa Okulu Monofizitçilere de büyük bir sözcü kazandırmıştır.<sup>518</sup> Yani Urfa Okulu her iki fikirde olanlara da adam yetiştirmiş bir okul durumuna geçmiştir. Fakat Urfa'da Monofizitçiler yani Nasturi fikrini destekleyenler daha çoktu.<sup>519</sup> Çünkü Urfa'ya dışardan okumaya gelen çok öğrenci vardı. Bilhassa İran tarafından gelen öğrenciler çok fazla idi. Bunlar Urfa Okulunda yetişirler, sonra da kendi memleketlerine giderler, orada öğrendiklerini öğretirlerdi. Bunların bir kısmı da putperest olarak gelirler, Urfa'da Hıristiyan olurlar ve memleketlerine döndüklerinde oranın insanlarını Hıristiyanlığa kazandırmaya çalışırlardı. Dolayısıyla Urfa'da bu düşünce mensuplarının hepsinden bulunmakta olup, birbirleriyle çatışmakta idiler. I. Leon 457 senesinde imparator olunca, Hıristiyan dünyasında yönetimin değişmesinden faydalanan Monofizitçiler Ortodokslara saldırdılar. Büyük kavgalar, çatışmalar oldu. Tabii bu olaylar Urfa okulunu da çok etkilemiş oldu. Çünkü Urfa'da her iki

<sup>517</sup> Adday Şer, Nusaybin Akademisi, çeviren Nesim Doru, İstanbul 2006, s. 15

<sup>518</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 269

<sup>519</sup> Segal, a.g.e, s. 164

inançta insanlar olduğundan birbirlerine karşı düşmanlık hareketlerine girişiyorlardı. Bu sebeple büyük tehlikeler baş gösterdi. Dolayısıyla Urfa'da bulunan Monofizitçiler de Diyofizitçilere saldırdılar, iki inançtaki insanlar arasında kavğalar oldu. Böylece Urfalılar birbirine girdiler. Büyük kavğalar sonunda Monofizitçiler Diyofizitçileri Urfa'dan kovdurdular.<sup>520</sup>

Diğer taraftan da Urfa ve çevresindeki Hıristiyanlık inancı İmparator Theodosius (408–450) zamanında daha değişik boyutlar kazanmıştır. Bardaysancılar, Marcionistler, Aryanistler, Maniheiztler, Borborianlar, Saddukiler, Mesallialılar, Adelfoslular ve daha nice dini gruplar ve mezhepler türemiştir. Bu dinî grupların içinde belkide en etkin olanı Aryanizm grubu yani Ariuşçular idi. Ama yukarıda geçtiği gibi bunlar Ortodokslara göre azlardı ve etkilerini kaybetmişlerdi.<sup>521</sup> Bu mezheplerden başka bütün Hıristiyanlık âleminde olduğu gibi Urfa'da da **Nasturîlik** adı altında yeni bir mezhep çıkmıştı. Nasturiliği yayan **Nastoryus** (Nastur) (patrikliği 428–431) adındaki İstanbul Patriği idi. Bu zat Antakya'da tahsilini tamamlamış ve İmparator Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul'a patrik olarak atanmıştı. Çok zeki ve iyi bir hatipti. Nastur, hocası Mopsuetia'lı Theodoros'un öğretisini izlemiştir. O, Hazreti Meryem'in tanrı olan İsa'nın değil, insan olan İsa'nın annesi olduğunu söylemiştir. Nastur'a göre İsa'nın tanrısal kimliği ile insanî kimliği birbirinden ayrıdır. Bu sıralarda Mısır ve Suriye keşişleri Hazreti Meryem'e tanrı anası, tanrı doğuran anlamına gelen "**Theotokos**" unvanını veriyorlardı. Bunu böyle kabul etmeyeni küfürle itham ediyorlardı. Bu görüş İstanbul'da da taraftar bulmuştu. Nastoryus ile beraber İstanbul'a gelen keşiş Anastas kilise minberinde bir konuşmasında "**Kimse Meryem'e tanrı anası demesin. Çünkü Meryem insandır. Ve netice itibariyle doğurduğu bir beşerden başka bir şey değildir. Allah, doğmamış, doğurmamış ve doğrulmamıştır. Hele hele bir beşerden doğduğunu söylemek en büyük küfürdür.**" demişti. Bu sözleri patrik Nastoryus da tasdik etti.<sup>522</sup> Böylece toplum ikiye bölündü ve her tarafta gösteriler başladı. Nastoryus fikirlerini sistemleştirerek Hıristiyanların piskoposları arasında yaymaya başladı. Nastoryus ayinlerden "*Ey bizim yerimize haça gerilen tanrı*" ibaresini bile yasakladı. Onun bu fikirlerine karşı İskenderiye patriği de kendi fikirlerini geliştirdi ve Nastoryus'u kınadı.

<sup>520</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 272

<sup>521</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 199

<sup>522</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 428

İki büyük şehir patriği arasındaki bu çatışmaya Urfalılar sessiz kalamazlardı. Bu sebeple bir ortodoks olan Urfa piskoposu **Rabbula** (ö.435) da bu çatışmaya katılarak İskenderiye patriğinin tarafını tuttu. Böylece Urfalılar da bütün bir Hıristiyanlık dünyasını ilgilendiren bir mezhep kavgasında söz sahibi olmuşlardı. Rabbula zeki ve çalışkan bir piskoposdu. Kendi fikrine göre bozuk kabul ettiği çeşitli fikirlerle uğraştı. Rabbula birçok putperesti Hıristiyan yapmış ve birçok Yahudiyi vaftiz etmişti. Nasturilere karşı büyük bir savunmaya girişmiş ve ruhbanlara, imparatora, soylulara hitap eden 46 mektup yazmıştı.<sup>523</sup> Urfa'daki okulun Nasturi fikirli ilim adamlarını ve ruhanilerini, kendi fikrine dönmeyenleri Urfa'dan kovdu. Bu arada Nasturi olan İbas'ı da (Hiba) kovdurmuştu. Rabula'nın ölümünden sonra Hiba 451'de yine görevine döndü.<sup>524</sup> Daha önce de belirtildiği gibi bu mezhep diğer Hıristiyan mezheplerine göre sapık kabul edilmiş ve 431 yılında yapılan Efes konsilinde Nastur ve taraftarları sapkın ilan edilmiş ve aforoz edilerek mahkûm edilmişti.<sup>525</sup> Bunların ayrıldıkları nokta şu idi. İskenderiye patriği Kurilos ve taraftarları İsa peygamberde tek tabiatın olduğuna inanıyor ve Hazreti Meryem'e tanrı anası, tanrı doğuran anlamına gelen "**Theotokos**" diyorlardı. Diğer taraftan İstanbul Patriği Nastoryus ve taraftarları ise Hazreti İsa'da iki tabiat olduğuna inanıyor ve Hazreti Meryem'e insan anası, insan doğuran anlamına gelen "**Christotokos**" diyorlardı. Urfa piskoposu İskenderiye Patriği Kurilos'u yani Theotokos diyenleri destekledi.<sup>526</sup> Böylece Urfa piskoposu da Kısa zamanda onun ateşli bir savunucusu oldu. Dolayısıyla Urfa'daki Hıristiyanlık piskoposu batıdaki Hıristiyanlıkla fikir ayrılığından dolayı ayrılmış oldu. Patrik Nastoryus taraftarları 431 senesinde Nasturilik adını alarak bağımsız olmuştu. Böylece Urfa'da çeşitli mezhepler kaynaşmaya başladı.

451 yılında yapılan Kadıköy konsilinde Osrhoene (Urfa) bölgesi on bir piskoposla katıldı. Bu konsilde de İsa'da tek tabiatın olduğuna yani "**Monofitizm**"e inananlar (Monofizit ruhbanları) aforoz edilerek sürgüne gönderildiler. Sürgüne gönderilenler yalnız Monofizit din adamları değildi. Monofizit inancını kabul eden bütün halk işkenceler

<sup>523</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 192

<sup>524</sup> Segal, a.g.e, s. 139 – Efrem İsa Yusif, Süryani Tercüman ve Filozofları, ter. Mustafa Aslan, İstanbul 2007, s. 49

<sup>525</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 206 – Heinz Herbert Schöffler, Cündi-Şapur Akademisi, çevirenler Sedat Umran-Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 46

<sup>526</sup> Mehmet Çelik, a.g.e, I, 200

yapılarak sürgün ediliyordu. Urfalıların da çoğu Monofizit inancında idi. Bunlar sürgün sırasında yapılan işkencelerde can veriyorlardı.<sup>527</sup>

Bu olaylar devam ederken **Nasturilik** özellikle Urfa'da hızla gelişti ve bir dinî mezhep durumuna dönüştü. Nasturyalizm adını alan bu akım mensupları Bizans (Roma) devletinin baskısından kurtulmak için İran topraklarına doğru gitmeye başladılar. İran, devlet politikası gereği gelen bu Nasturi mensuplarını korudu. Bizans imparatoru Zenon bu duruma son vermek için bazı kararlar aldı. Bu sırada 471 senesinde Urfa piskoposu Nona'nın yerine Kyrrhos piskopos olmuştu. Kyrrhos da Urfa'da Nasturi meselesini bitirmek istiyordu. Dolayısıyla Nasturilerin okuduğu Urfa Okulunu, Pers okulu olarak kabul eden İmparator Zenon, Urfa piskoposu Kyrrhos'un da kışkırtmasıyla 489 yılında Pers okulu doktrinini yaydığı sebebiyle kapattı. Okul binasını da yıktırdı. Yerine bir kilise inşa ettirdi.<sup>528</sup> Urfa'da ve çevresinde kalan Nasturilere ise oldukça büyük zulümler yapıldı. Bu mezhebin 543 senesine yetişen Monofizit piskoposları saklanmaktan başka çare bulamamışlardı.<sup>529</sup> Toplanan konsillerde hangi tarafın piskoposu çoksa o taraf istediği kararı çıkartıyordu. Bu bakımdan bir taraf sevinirken öbür taraf eziliyor, öbürü sevinirken bir diğer taraf eziliyordu. Urfa'daki okulları kapanan Nasturiler, Süryanice tercümelerini yanlarına alarak önce Nusaybin'e oradan da Cündişapur'a gittiler. Çok geçmeden Cündişapur'da faaliyete geçen Nasturi Okulu zirveye ulaştı. Bu okulda Yunanlılar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Süryaniler ve İranlılar birlikte tahsil ettiler ve büyük bir başarı sergilediler. Cündişapur birinci derece önemli olan bir tıp merkezi haline getirildi. Hastaneler kuruldu ve hastaların tedavisi yanında uygulamalı ve kurumsal tıp öğretimi için kolaylıklar sağlandı.<sup>530</sup>

Urfa'da ise Monofizitlere dolayısıyla Kadıköy konsilinin kararlarını tanımayanlara işkenceler devam etmiştir. 525 tarihinde Urfalı papazlar şehirden kovulmuş, birkaç papaz ise yakalanarak hapsedilmişti. Bunlara gece işkence yapıldı ve ertesi sabah idam edilme kararı verildi. Fakat şansları yaver gitti ve o akşam Karakoyun deresi papazların imdadına yetişti. 525 senesi Nisan ayında yağın şiddetli

<sup>527</sup> Segal, a.g.e, s. 141

<sup>528</sup> Segal, a.g.e, s. 140

<sup>529</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 441

<sup>530</sup> Prof. P.M.Holt-Prof. A.K.S.Lambton- Prof. B.Lewis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, yayın yönetmeni Dr. İsmail Kılıoğlu, İstanbul 1989, IV, 339

yağmurlar sonucu dere taşı ve bütün Urfa sular altında kaldı. Böylece papazlar da idamdan kurtuldu.<sup>531</sup>

İmparator Justinian (ö.565) devrinde dini yönden halkın desteğini kaybeden Bizans devleti, İran ile yaptığı savaşları kaybediyordu. Çünkü bölge halkı dini inançlarından dolayı kendilerine işkence yapan imparatorluğa nefret duyuyordu. Bu bakımdan savaşlarda İran'ı destekliyor ve Bizans'ın aleyhinde çalışıyorlardı. Bu durumu düzeltmek ve halkın desteğini kazanmak için imparator yeni bir çareye başvurdu. 540 yılında Urfa ve bütün bölge için Urfalı Yakup (ö.578) adında bir piskopos üstün yetkilerle görevlendirildi. Urfalı Yakup, aynı zamanda Yunan ve Süryani edebiyatının birinci derecede yetişmiş ilim ve edebiyat adamıydı.<sup>532</sup> Çok kıvrak bir zekâsı vardı ve iyi bir hatipti. Havanın bir anlık durğunluğundan faydalanan Urfalı Yakup, 559 senesinde İran'a giderek başta Kisra Nuşirevan olmak üzere yöneticilerle görüştü. Onlardan İrandaki baskıların kaldırılacağına dair söz aldı. İran'daki Monofizitleri organize ettikten sonra Anadolu'ya döndü. Burada da Monofizit kiliselerini yeniden diriltti. Fakat bu uzun sürmedi. Yakup'un bazı tutumları ters tepkilere sebep oldu. İmparator tarafından çağrılmasına rağmen gitmeyerek kendi başına istediğini yapmaya başladı. Onun bu hareketi Monofizitleri ikiye böldü. Bir kısmı kendi yanında kaldı bir kısmı da yanından ayrıldı. Yanında kalanlara Yakubî adı verildi.<sup>533</sup>

İmparator Mauricius (582–602) zamanında ise bu imparatorun kardeşi Malatya piskoposu idi. Bu piskopos Urfa'ya gitmiş ve buranın papazlarına Kadıköy toplantısını kabul etmelerini emretmişti. Onları ağır cezalarla tehdit etmişti. Fakat Urfalı papazlar bu emri kabul etmedikleri için tahminen 400 rahip Urfa'nın Güneyindeki Harrankapısı dışına çıkarılmışlar ve orada hendek içinde hepsi koyun gibi boğazlanmışlardı. Bu olayla adeta Urfa'da bir papaz katliamı yapıldı. Hem de kendi din mensupları tarafından yapılmıştı. Bunun üzerine Urfa halkı bu öldürülenler üzerine ayinler tertip ettiler. Bu ayin yapılırca, buna da kızan İmparatorun adamları tarafından ayine katılanlardan birçok kimse daha öldürülmüş ve birçoğu da sürgün edilmişti.<sup>534</sup> Bütün bu olaylar Urfalıların İstanbul kilisesine nefret duymalarına sebep oldu.

<sup>531</sup> Segal, a.g.e, s. 142

<sup>532</sup> W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, ter. M. Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 14

<sup>533</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 448

<sup>534</sup> Segal, a.g.e, s. 144

Daha önceleri putperest idareciler tarafından işkence gören Urfalı Hıristiyanlar, bu defa da bu mezhep kavgaları içinde yüzyıllarca çalkalanıp durdu. İmparatorların mezhep farkından kaynaklanan bir zulumla zülmediliyorlardı. Bazen ortalık sükûnet buluyor ve insanlar huzur içinde yaşıyor ve mutlu oluyorlardı. Bazen de mezhep kavgaları ateşleniyor, herkes birbirine giriyor, sürüyor, sürülüyor, ölüyor, öldürülüyor, hâsılı azap, acı ve işkence içinde halk hayatından usanıyordu.

Urfa'nın çoğunluğu Monofizit inancına sahipti. İstanbul da resmi mezhep olan Melkit kilisesine bağlıydı. VI. Yüzyılda İmparator Herakliyus zamanında İstanbul Melkit kilisesi Monofizitlere sapkın gözü ile bakıyordu. Urfalılar da İstanbul kilisesinden büyük bir nefret duyuyorlardı. Dolayısıyla iki mezhep birbirine nefret ve kin besliyordu. Değişik mezhepdekiler birbirine karşı o kadar kin ve nefret besliyorlardı ki Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinde bile bu nefret bütün şiddetiyle kendini gösteriyordu. Bu nefret duygusunun, Urfalıları, Müslümanları şehrin kapısında karşılamaya teşvik ettiği bile söylenilmektedir.<sup>535</sup> Urfa'nın Müslümanlar tarafından 637'de fethedildiği zaman Müslüman emirler, Urfa Hıristiyanlarına mevcut olan durumu devam ettirmesini emretmişlerdi. Böylece Melkitler kiliseler de içinde olmak üzere karşı mezheptekilerin mülklerini ellerinde tutmuşlardı. Bu böyle olunca bile Monofizit bir tarihçi şöyle yorum yapıyordu:

—“İntikam tanrısı... Hüküm sürdükleri her yerde zalimce bir şekilde kiliselerimizi ve manastırlarımızı yağmalayan ve bizi merhametsizce mahkûm eden Bizanslıların zulmünü görünce, bizi Bizanslıların elinden kurtarmaları için güney topraklarından İsmail oğullarını gönderdi. Şüphesiz bizim elimizden zorla alınan ve Kadıköycülere verilen Katolik kiliselerimiz onların elinde kalmaya devam ettiği için bazı acılar çektik (Çünkü şehirler Müslümanlara boyun eğdiklerinde onlar her mezhebe, şehri zaptettikleri sırada ellerinde olan kutsal yerleri geri verdiler ve bu tarihte Edessa'nın Büyük Kilisesi bizden onlara geçmişti). Ancak bizim avantajımız gene de az değildi, şu anlamda ki Bizanslıların zulmünden, onların kötülük ve gazaplarından ve bize karşı keskin taassuplarından kurtulduk.”<sup>536</sup> Bu

<sup>535</sup> Segal, a.g.e, s. 164

<sup>536</sup> Segal, a.g.e, s. 145

ifadeler, Urfalı Monofizitlerin Melkitlerden ne derece nefret ettiklerini gösteriyordu.

Fakat bütün bunlarla birlikte Urfa V. ve VI. yüzyıllarda çok büyük ve çok nüfuslu ve dinî görevlerini yerine getirme konularında şöhretin zirvesine ulaşmış bir Hıristiyan şehriydi. Hıristiyanlığın yayıldığı her yerde Urfa kralı Abgar'ın Hazreti İsa ile mektuplaşması ve Urfa'nın İsa peygamber tarafından kutsanmış olması, yine İsa peygamberin portresinin Urfa'da olduğu inancı yaygındı ve biliniyordu. Urfa'nın bu şöhretinden dolayı V. ve VI. yüzyıllarda Avrupa'nın en batısından bile kafiler halinde Urfa'yı ziyarete gelerek hacı olanlar vardı.<sup>537</sup> Urfa'ya gelen hıristiyan hacılarına balıklı göller gezdiriliyor, Hazreti İsa'nın mektubu ve portresinden söz ediliyordu. Bu mektup ve portreden dolayı Urfa'nın düşmanlarına karşı nasıl korunduğu anlatılıyordu.

\*\*\*

Böylece zamanla Urfa, Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelirken, Harran şehri putperestlik ve Helenizm kültürünün en büyük merkezlerinden biri olmaya devam ediyordu.<sup>538</sup> İslam fethinden önce de Urfa'da Hıristiyanlık güçlendiği halde komşu şehri olan Harran'da Pagan dini yani putperestlik hâkimiyeti önemini korumaktaydı.<sup>539</sup> Milattan sonra 400. yıllarında Urfa'yı ve Harran'ı ziyaret eden Rahibe Egeria da, Harran'da ve Harran surlarının dışında bir iki rahip dışında bir tek bile Hıristiyan bulamadığını söylemektedir.<sup>540</sup>

Hıristiyanlığın Urfa ve Harran'a girdiği senelerde yıldızlara tapan bu paganlara (putperestlere) Hıristiyan liderleri tarafından yasaklama getirilmiş idi. Dolayısıyla Paganlar kendi inançlarını serbestçe sürdüremiyorlardı. Yukarıda da geçtiği gibi İmparator Theodosius 392 yılında bir ferman yayınlayarak devletin eski dini de dâhil bütün putperestlikleri yasaklamıştı. Onun bu emri bilhassa Harran üzerinde büyük etki yaptı. Tarihin en büyük pagan mabedi olan Harran bu emir karşısında ne yapacağını şaşırıldı. İmparatorun adamları tarafından mabetlerindeki putları çıkartılarak bir kısmı kırıldı. VI. yüzyılın sonunda da aralarında Harran valisinin de bulunduğu Harranlı putperestlere İmparator Mauricius (582–602) tarafından acımasızca

<sup>537</sup> Segal, a.g.e, s.155–156

<sup>538</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 7

<sup>539</sup> Mehmet Azimli, Bir Emevi Başkenti Harran, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 44

<sup>540</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi, Şanlıurfa 209, s. 9

işkenceler edilmişti. Fakat İslam'ın bu bölgeye girmesi ile Yıldızlara tapan Harranlılar kendi inançlarını devam ettirmiş ve serbestçe ibadetlerini yapmışlardı.

\*\*\*

Urfa'nın Müslümanların eline geçmesiyle Hıristiyan Urfalılar kendi aralarındaki mezhep kavgalarını bıraktılar ve ilmî inceleme ve araştırmalarla meşgul oldular. Okulları ve manastırları yeniden kùltür ve ilim yuvaları haline geldi. Böylece çeşitli bilim dallarında hizmet etmek üzere İslam medeniyetindeki yerlerini aldılar. Saraylarda önemli görevlere girdiler, halifelere kâtiplik, doktorluk ve öğretmenlik yaptılar. Yunanca'dan Süryaniceye çevirdikleri kitapları, bu defa da Arapçaya tercüme ettiler.

### III. BÖLÜM

#### URFA'YI MÜSLÜMANLARIN FETHİ VE DÖRT HALİFE DEVRİNDE URFA

Urfa henüz fethedilmeden önce Hazreti Ömer (634–644) devrinde, İslam orduları Şam bölgesini fethetmişlerdi. 636 senesinde de Halid bin Velid Kinnesrin savaşını yaptığı günlerde, Bizans İmparatoru Herakliyus da Kudüs'e hacca gitmişti. Kudüs'ten dönüşünde Urfa'ya gelmiş ve bir müddet kalmıştı. Onun Urfa'da kalmasının sebebi Suriye'den çekilmeleri amacıyla Ermeni birliklerine izin vermek için bir süre denetim altında tutma ihtiyacı duyduğu içindi. İslam ordularının Urfa'ya yaklaştığını gören İmparator Heraklius, Urfa'da daha fazla kalmak istemedi ve o zaman ki Urfalılarından ileri gelenlere kendisi ile birlikte Bizans'a gelmelerini istedi. Fakat Urfalılar:

—Bizim burada kalmamız, seninle beraber gelmemizden daha faydalı olacaktır, diyerek isteğini reddettiler. Bunun üzerine Herakliyus onları Urfa'da bıraktı.<sup>541</sup> Herakliyus Urfa'dan ayrılırken yüksek bir yere çıktı ve Şam taraflarına dönerek,

—Selam sana Suriye! Bir daha görüşmemek üzere selam! Bundan sonra sana hiçbir Bizanslı uğursuz çocuk dünyaya gelmedikçe korkusuzca giremeyecektir.<sup>542</sup> Dedi ve kendisi Samsat yoluyla Toroslar'da ki askeri birliğini de denetleyerek İstanbul'a doğru yola koyuldu.

636 tarihinde Kudüs'ün fethi sırasında halife Hazreti Ömer (r.a.) Kudüs'e gitmişti. Oradan Fırat'ı geçerek daha kuzeye doğru çıktığı ve onun bu seyahati sırasında Urfa'ya yaklaştığı, Urfa halkının Hazreti Ömer'i (r.a.) karşılamaya çıktıkları ve Urfa'nın güvenliği hakkında kendisinden söz aldıkları da kaydedilmektedir.<sup>543</sup>

İslam'ı korumak ve yayılmasını gerçekleştirmek için sefere çıkan İslam ordusu Urfa önlerine gelmişti. 637 senesinde Urfa bölgesinin Bizanslı valisi olan Yonnes Kateas, bölgeye ilerleyen Müslüman askerlerini durdurmak için, Müslümanlara haraç vermeyi teklif etmişti. Fakat onun bu fikrini İmparator Herakliyus kabul etmedi ve Kateas'ı

<sup>541</sup> İbni Kesir, a.g.e, VII, 91

<sup>542</sup> İbnü'l-Esir, , el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi), tercüme M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1991, II, 453

<sup>543</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 178

valilikten azlederek yerine Batlamyus'u (Ptolemaios'u) vali tayin etti. Batlamyus da vergi vermeyi ret ettiği gibi İslam ordusuyla baş edemeyerek Fırat'ın batısına çekilmekten başka bir şey yapamamıştı.<sup>544</sup> Bu durum karşısında İslam ordusu Güneydoğu Anadolu'ya girmeye başladı.

İslam askerlerinin Güneydoğu Anadolu bölgesine geldiği zaman Nusaybin'den Dicle'nin ötesine kadar olan yerler İranlıların, Rasülayn'dan (Türkiye'de kalan kısmı bugünkü Ceylanpınar) Fırat'a kadar olan bölge Doğu Roma'nın (Bizanslıların) elinde idi. Halife Ömer, Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra İyaz bin Ganem'i Güneydoğu Anadolu (el-Cezire) valiliğine tayin etmişti. El-Cezire bölgesinin merkezi de Kinnesrin şehri idi. Kinnesrin şehri, Halep'in 28 km. güneybatısında ve bugün harebe halinde bulunan bir şehirdir.<sup>545</sup>

Önce **“Pagan”** dininde (daha sonra kendilerine Sabî denilecek) olan yani halkının yıldızlara taptığı Harran önlere giden ve onlara teslim olmalarını teklif eden İyaz bin Ganem'e Harranlılar, önce Urfa'ya gitmelerini ve bu teklifi onlara yapmalarını, Urfa halkının nasıl bir anlaşmayı kabul ederlerse kendilerinin de aynı anlaşma gereğince teslim olacaklarını söylediler.<sup>546</sup> Bu devirde Bizans İmparatorluğu, putperest olduklarından dolayı Harranlılara çok zulüm ediyordu. Öyleki az yukarıda da belirtildiği gibi aralarında Harran valisinin de bulunduğu Harranlı putperestlere İmparator Mauricius (582–602) tarafından acımasızca işkenceler edilmişti. O sebepledir ki İslam ordusunun Harran önlere gelmesi kendilerine adeta Bizans işkencelerinden kurtulma ümidi vermişti. Yine de Urfa'nın nasıl hareket edeceğini gördükten sonra kendileri de aynı şeyi yapacaklardı. Gerçi aynı devirde Urfalılar da Bizans'a karşı kırğındı. Çünkü Urfa o devirde Hıristiyandı ama daha önce de geçtiği gibi Urfa'da Hıristiyanlığın iki görüşü de vardı. Bunlardan biri Monofizitler, diğeri İstanbul'un yani imparatorluğun kabul ettiği Melkitlerdi. Urfalıların çoğu Monofizitti, oysa VI. yüzyılda Bizans imparatorluğu Monofizitleri tehlikeli ve sapkın görüşlü olarak görüyordu. Bu yüzden Monofizitlerle Bizans'ın resmi Melkit kilisesi birbirine nefret duyuyorlardı. Bu iki mezhep arasındaki düşmanlık o kadar aşırıydiki bu sebeple Urfa'da da birbirlerine acımasızca birçok

<sup>544</sup> Segal, a.g.e, s. 252

<sup>545</sup> Adem Apak, “Fetihten Emevilerin sonuna kadar Harran” Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 33

<sup>546</sup> Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz, II, 272

zülüm yapıyorlardı. Ayrıca bu tarihlerde Urfa'da hala hatırı sayılır bir miktar putperest de mevcuttu.<sup>547</sup>

İşte bu aradaki mezhep anlaşmazlığı yüzünden o devir Hıristiyan Urfalılarının da Müslümanları kurtarıcı olarak ve seve seve karşıladıkları söylenilmektedir. Harranlıların isteği üzerine İyaz bin Ganem Urfa önlerine gelerek etrafta keşifler yaptırdı. Her tarafı kontrol ettirdi. İyaz bin Ganem bir müddet Urfa önlerinde ordusu ile birlikte saldırı sayılamayacak ufak tefek hareketlerde bulundu. Urfa askerleri surlardan dışarı çıkarak İslam ordusuyla karşılaştılar. Müslümanlar Urfa askerlerine taşlar attılar, Urfa askerleri de kendilerine taşlar attılar. Birbirine karşı yapılan taş atışlarından başka bir saldırı meydana gelmedi. Urfa askerleri tekrar şehre girdiler. Her iki taraf da savaş yapmadılar. İmam Ebu Yusuf'a göre şehrin hâkimi kuşatmaya karşı koyamayacağını anlayınca Urfa'nın dağa bakan tarafından geceleyin bir kapı açarak askerlerinin çoğunu alıp kaçtı. Şehirde kalan halk da İyaz bin Ganeme haber gönderip sulh yapılmasını istediler.<sup>548</sup> Bunun üzerine İyaz bin Ganem Urfa kapısı önünde durdu ve:

—*“Heykeller ve onun etrafındaki nesnelere kendilerine ait olmak, mevcut kiliselerden başka kilise inşa etmemek, düşmanlarına karşı Müslümanlara yardım etmek, bunlardan birine riayet etmedikleri takdirde Müslümanların himayesinden mahrum olmak şartıyla”* Urfa halkı ile anlaştı. Güneydoğu Anadolu'nun diğer şehirlerinin halkı da Urfa barış şartlarına göre, Müslümanlarla barış yaptılar.<sup>549</sup> Böylece Urfa miladi 637–38 yılında fethedildi.

Urfa'nın fethinden önce İyaz bin Ganem asıl merkez kumandanı olan Ebu Ubeyde'ye mektup yazarak Urfa halkı ile anlaşacağını bildirdi. Ebu Ubeyde de Muaz bin Cebel'le görüşerek ona şöyle bir tavsiyede bulundu. *“Eğer sen muayyen bir şeye karşılık onların sulh talebini kabul edersen, onlar da o miktarı ödemekten aciz kalırlarsa, onları öldürmeye hakkın yoktur. Bu sefer ödenmesini şart koştuğun muayyen miktarın iptalinden başka çıkar yol bulamazsın. Eğer onlar bu miktarı kolaylıkla öderlerse o zaman da Allah'ın emri olan züllete düşer olmaksızın vergileri öderler. Bu şekil de istenilen değildir. Onların sulh talebini kabul et. Vergi hususunda da güçlerinin yeteceği miktarı vermelerini şart koş. Böyle yaparsan zengin de*

<sup>547</sup> Segal, a.g.e, s. 155

<sup>548</sup> İmam Ebu Yusuf, Kitabü'l-Haraç, çeviren Ali Özek, İstanbul 1973, s. 79

<sup>549</sup> Belazuri, a.g.e, I, 277 – İbni Haldun, Tarih, Beyrut 1971, II, 108 – İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi), tercüme M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1991, II, 487

*olsalar, fakir de düşseler, onlara takatlarının dışında bir yük yüklememiş olursun. Senin şartın da tamam olur. İptal edilecek bir tarafı kalmaz.*"<sup>550</sup> Bu tavsiye üzerine İyaz bin Ganem Urfa'nın teslimi hakkında sulh şartlarını görüştü.

İyaz bin Ganem'in Urfa halkı için yazdığı amanname şöyle idi: *"Esirgeyen bağışlayan Allah adıyla. Bu yazı İyaz bin Ganem'in Ruha şehrine girdiği gün vermiş olduğu aman kâğıdudur. Tayin edilen kafa vergisini ödedikleri, düzen ve hıyanet yoluna sapmadıkları müddetçe onların şahıslarına, mal, mülk ve kiliselerine dokunulmayacak, yıkılmayacak, evlerine kimse iskân edilmeyecektir. Onlar mevcut kiliselerinden başka kilise ve mabetler bina etmeyecekler, kilise çanlarını çalmayacaklar, yağmur dileklerinde icra ettikleri ayin şenliklerini ve haçlarını açığa çıkarmayacaklardır. Bu vesikanın doğruluğuna Allah şahittir."* Diye yazmış ve mühürlenmiştir.<sup>551</sup>

Böylece Urfa halkının can ve malını zimmî (müslümanların üzerine korunması mecburi kılınmış) olarak güvence altına aldılar. Bunun karşılığında ise kendilerinden her erkek Urfalı için bir dinar ve iki ölçek un vermek, yolları ve köprüleri iyi durumda tutmak, müslüman yolculara yardımcı olmak ve müslüman davasını iyi niyetle desteklemek isteniyordu.<sup>552</sup> İyaz bin Ganem köylüyü de şehirliyi de aynı seviyede kabul etti.

Bu vergi Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan (halifeliği 685–705) zamanında arttırılarak değişmiştir. İmam Ebu Yusuf'a göre ise her bir kişiye bir dinar, iki müd (her müd sekiz kilo) buğday, iki kıst (iki hisse) zeytinyağı, iki kıst susam yağı veya sirke vergi koydu.<sup>553</sup> Tarihçilerin ise Urfa ahidnamesinde zikrettikleri malî şartlar şunlardı: Urfa erkekleri şahıs başına bir dinar ve iki müd buğday ödemekle mükelleftiler. Diğer sulh ile fethedilen el-Cezire halkı ile birlikte ilk vergi alınışında halktan yağ, sirke ve yiyecek olarak çeşitli hububat alınmıştır. Sonraları bu vergi daha da hafifletilmiştir.<sup>554</sup>

Bu amanname verildikten sonra İyaz bin Ganem, Urfa'da bir vali ve bir miktar Müslüman topluluk bıraktı. Urfa'da bırakılan ilk Müslüman valinin Ebubekir adında biri olduğu söylenilmektedir.<sup>555</sup> Bu

<sup>550</sup> İmam Ebu Yusuf, a.g.e, s. 79

<sup>551</sup> Belazuri, a.g.e, I, 279

<sup>552</sup> Segal, a.g.e, s. 252

<sup>553</sup> İmam Ebu Yusuf, a.g.e, s. 81

<sup>554</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 94

<sup>555</sup> Segal, a.g.e, s. 252

topluluk ile Urfa'da ilk Müslüman topluluğu varlığını gösterdi. Artık bundan sonra yavaş yavaş Urfa'nın müslümanlaştırılmasına gayret sarfedilecektir. Bunun için çeşitli yerlerden getirilen Arap kabileleri, Urfa'nın çeşitli mahalle ve bölgelerine yerleştirildi. Kuzey mezopotamya bölgesine daha çok Mudarların Kays kolu yerleştirilmiştir. Bunlara şehrin uzaklarından olmak üzere yerler verilmiştir. Fetihden sonra artık Urfa'dan Müslümanlar eksilmeyeceklerdir. İyaz bin Ganem Harran şehrini de aynı şartlarla teslim aldı. İslamın fethinden sonra siyasi bakımdan artık Urfa yavaş yavaş eski önemini kaybederken Harran şehri ön plana geçecektir.

Bu tarihi bilgilere göre Urfa savaşıyla alınmamış, yukarıda belirtilen anlaşma yapılarak alınmıştır. Orta çağda devletler savaşıyla zapt ettiği şehrin halkına istediğini yapabiliirdi. İsterse halkın hepsini katleder, ister ise esir eder, köleleştirirdi. Daha önceki sayfalarda İran ve Roma'nın Urfa'ya karşı yaptıkları savaşlarda, bu devletlerin Urfa'da nasıl katliam yaptıkları ve ne kadar insanı esir alarak götürdükleri belirtilmişti. Nitekim Haçlı seferleri sırasında da Haçlı orduları 1099 tarihinde Kudüs'ü zapt ettiği zaman Müslüman halkın çoğunu kılıçtan geçirmişti. Urfa'da da aynı katliamı yapmışlardı. İslam peygamberi Hazreti Muhammed (s.a.s) savaşlardaki katliamı yasakladı. Böylece Resulallah bir savaş kural ve nizamnamesi tanzim etmişti. Bu sebeple İslam anlayışı ve İslamî kurallar, savaşmayan halkın katledilmesini yasaklamıştır. İslamî kurallara uyulduğu müddetçe bu böyledir. Fakat İslamî kurallar bir tarafa atılır, herkes kendi istek ve arzusuna göre davranır, içindeki kin ve nefret duygularıyla hareket ederse elbette zülüm olur. Segal'ın kitabında anlatılan bazı valilerin yaptıkları hissi davranışlar, zulüm ve işkenceler,<sup>556</sup> o valilerin kendilerine aittir. Bu gibi münferit hadiseler İslama mal edilemez. Bunun gibi zülüm ve işkenceler İslamdan önceki Hıristiyan hükümdarları zamanında da yapılmıştı. İslam ise zulmü kabul etmez. Onun için İyaz bin Ganem'in sulh ile savaşız fethi sırasında, Urfa'da halka dokunulmamış, esir edilmemiş, sadece yapılan antlaşmalara uymaları istenmiştir. Savaş olmadığı için askere de dokunulmamıştı. Bölgenin ve Urfa'nın İslam hâkimiyetine girmesi ile Urfa'ya huzurun geldiği kabul edilen bir gerçektir.<sup>557</sup> Çünkü daha önce Urfa bölgesi Bizanslılarla İranlıların devamlı savaş alanları içindeydi. Halk bu iki devletin ordusu tarafından eziliyordu. İslam

<sup>556</sup> Segal, a.g.e, s. 255–258

<sup>557</sup> Segal, a.g.e, s. 251

idaresinin gelmesiyle bölge birbirinden ayrılmamış ve savaş alanı olmaktan çıkmıştır.

Yukarıdaki cümleleri, papaz Mar Yeşua'nın anlattığı şu cümleler de teyit etmektedir. İran'a karşı Urfa'ya bir kurtarıcı adı ile yardıma gelen Roma yani Bizans ordusu, gelişlerinde de gidişlerinde de halkı adeta düşman ordusu gibi soymuşlardı. Halkın evine girmişler, evlerine yerleşmişler ve asıl ev sahiplerini sokağa atmışlardı. Halkın elindeki malını, davarını alarak onları yoksul bırakmışlar ve hatta çoğunu bir hiç uğruna öldürmüşlerdi. Roma ordusu askerleri bütün halkı soymuşlar, sokaklarda ve evlerde herkesin gözü önünde kadınlara tecavüz etmişlerdi.<sup>558</sup> Yine İranlılarla savaşmak için 506 yılında Urfa'ya gelen Roma ordusu, İranlılarla savaşmamış sadece Urfa'da beş ay kalmıştı. Bu beklentisi sırasında şehrin içinde ve köylerinde yerleşmişlerdi. Bu arada Roma askerleri Urfa halkına birçok eziyetler ve işkenceler yaptılar. Birçoğunun malını ellerinden aldıkları gibi birçoğunu da öldürdüler. Urfa'dan çekilip gidinceye kadar yapmadıkları zulmü bırakmadılar.<sup>559</sup> Tabii Roma ordusunun bütün bu yaptıkları halk tarafından hiçbir zaman unutulmadı. İslam askerleri Urfa'ya ve Anadolu'ya girdikleri zaman buradaki Hıristiyan halk Roma devletini değil İslam devletini tuttu ve hatta onlara yardım bile etti.<sup>560</sup>

Anadolu uzun yıllar Bizans imparatorluğunun hâkimiyetinde bulunuyordu. Bu bölge Hıristiyan olmakla birlikte ayrı kiliselere bağlı idi. Dolayısıyla bu kiliseler uzun yıllar İstanbul'daki ortodoks kilisesiyle sürtüşme halinde yaşıyorlardı. Bizans kilisesi, doğu Anadolu'daki Ermeni, Yakubî, Süryani ve diğer kiliseleri kendi tahakkümü altına almak ve Ortodokslaştırmak istemiş ve bu yüzden bu mezhep mensuplarına sert baskılarda bulunmuştu. Bu baskı karşısında bölge halkı Ortodoks kilisesinden koptuğu gibi halk Bizans'a düşman oluyordu. Bu sebeple de halkın bir kısmı kendi bulunduğu yerlerinden göç etmişti. Bu bölge halkı olan Ermeniler, Müslümanlardan değil Bizanslıların elinden çok çekmişler, çok zulüm görmüşlerdir.<sup>561</sup> Yine Urfalı Mateos'un (XI. Yüzyıl sonları-XII. Yüzyıl başları) bildirdiğine göre Bizans İmparatoru Hıristiyanlığın kurtuluşu için hiçbir şey yapmadığı gibi Ermenilerin de kendi memleketlerinden çıkmalarına,

<sup>558</sup> Mar Yeşua, Urfa ve Diyarbakır'ın felaket çağı, İstanbul 1996, s. 104

<sup>559</sup> Mar Yeşua, a.g.e, s. 111

<sup>560</sup> Segal, a.g.e, s. 251

<sup>561</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 97

başka yerlere göç etmelerine sebep olmuştur.<sup>562</sup> Bundan dolayı Ermeni Hıristiyanları Bizans'ı sevmeyen ve Müslümanları onlara tercih ederlerdi.

Güneydoğu Anadolu (el-Cezire) valisi İyaz bin Ganem 641 senesinde vefat ettiğinde henüz 60 yaşında idi. Ne malı vardı ve ne de borcu çıkmıştı.<sup>563</sup>

Hazreti Ömer, Muaviye bin Ebu Süfyan'ı Şam genel valisi yapmış ve Urfa dâhil Güneydoğu Anadolu (el-Cezire) bölgesi ona bağlanmıştı. O tarihlerde el-Cezire Dicle ile Fırat arasındaki toprakların kuzey kısmına verilen isimdi.<sup>564</sup> Bölgenin güney kısmına da Irak denilirdi. Halife Hazreti Osman (halifeliği 644-656) devrinde yine Muaviye bütün Şam bölgesinin genel valisi idi ve Muaviye de Güneydoğu Anadolu bölgesine önce Abdurrahman bin Halid'i daha sonra da Habib bin Mesleme'yi vali tayin etmişti.<sup>565</sup>

---

<sup>562</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 326

<sup>563</sup> İbni Saad, a.g.e, VII, 398

<sup>564</sup> Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiye Tarihi, tercüme Zeki Meğamiz, Dersaadet 1328, II, 46 -( Zamanımızda El-Cezire bölgesinin Anadolu toprakları içinde kalan bölümüne Güneydoğu Anadolu bölgesi denildiğinden, biz de bu bölgeye Güneydoğu Anadolu Bölgesi diyeceğiz.)

<sup>565</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 10

## **DÖRT HALİFE DEVRİNDE URFA'DA İSLAMÎ İNANÇ VE KÜLTÜRÜNÜN BAŞLAMASI:**

Urfa, İslam fethi ile birlikte yeni bir kültür ve yeni bir inanç olan İslamla tanışmış oldu. Bundan sonra artık Urfa'da Hıristiyan halkın yanında daima Müslüman halk da görülmeye başlandı. Böylece serüvenlerle dolu Roma hakimiyetindeki uzun yüzyılları arkada bırakan Urfa, yeni bir devre ve yeni bir inançla yeni serüvenlere kapılarını açmış oldu.

Mekke'nin fethinden ve Arabistan yarımadasındaki bütün müşrikler Müslüman olduktan sonradır ki Cenabı Hak, Resulullah'a, Müslüman oluncaya veya cizye verinceye kadar bütün ehli kitapla savaşmasını emretti. Cizye, Müslümanların zekât vergisi karşılığı olarak konulan, Yahudi ve Hıristiyanların verdiği bir vergi şekli idi. Hazreti Peygamber bu emre uyararak İslam için tehlikeli gördüğü ehli kitapla savaştı. Savaşıklarının bir kısmı Müslüman oldu, bir kısmı da Müslüman olmayarak cizye vermeyi kabul etti. Dolayısıyla onlarla savaşı durdurdu.

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Urfa, İslamla tanışmış oldu. Cizye ve haraç vergileri İslam topraklarına katılan Urfa'da da uygulanmaya başlandı. Bu fetih sırasında Urfa'da İslamiyeti kabul edenlerin olup olmadığı pek bilinmiyor. Ama Müslüman olmayan Urfa halkının cizye ve haraç vergisini, haksızlık ve zulüm yapılmadan ödedikleri, tarih kitaplarının verdiği bilgilere dayanılarak rahatlıkla söylenilebilir.

İslam devletinin girdiği her ülkede yapılan ilk iş, yeni Müslüman olanlar ve çocuklar için okullar kurmak olmuştur.<sup>566</sup> Çünkü İslam eğitim ve öğretime çok önem vermiştir. İslam'ı tanıtmak ve öğretmek başta gelen bir vazife olmuştur. Bunun için de okuma ve yazma öğrenmek ön planda gelmektedir. O yüzden fetihle birlikte Urfa'da da eğitim ve öğretim işine hemen başlanılmıştır. Bu çalışma için önceleri ibadet yapılmak için bina edilen mescitlerde eğitime başlanılmıştır. Bu eğitim sayesinde henüz halkının hemen hepsinin Hıristiyan olduğu bu şehirde Müslüman çocuklarına İslam dini öğretiliyordu. Böylece Urfa'daki Hıristiyan inancının karşısında İslam inancının yayılmasına çalışıldı.

---

<sup>566</sup> Ebulfazl İzzeti, İslamın yayılış tarihine giriş, çeviren Cahit Koytak, İstanbul 1984, s. 322

İşte bunun için de İyaz bin Ganem'in 641 tarihinde vefatından sonra, yerine Güneydoğu Anadolu (el-Cezire) valisi olan Said bin Amr bin Hiyyem,<sup>567</sup> Rakka ile Ruha'ya yani Urfa'ya birer mescit yaptırdı.<sup>568</sup> Urfa'da yapılan ilk camii, Aziz Yahya ve Meryem Ana kiliselerinin de bulunduğu şehrin merkezinde inşa edilmiştir. Yani cami, bu kiliseler yıktırılıp yerlerine yaptırılmamış, boş bir yere kiliselerin yanına yaptırılmıştır.<sup>569</sup> Bu camii 644 senesinde yaptırıldığı sanılmaktadır.

Bu zamana kadar geçen iki sene içinde herhangi başka bir camii yapıldığı kayıtlı değildir. Urfa'nın Kazancı pazarındaki Halife Hazreti Ömer'in (r.a.) adına ithafen yaptırılan, tamir kitabesinde hicri 701, miladi 1301 tamir tarihini gösteren "Ömeriye Camii" adını taşıyan camii, Güneydoğu Anadolu valisi Said bin Amr bin Hiyyem'in yaptırdığı camii olduğu sanılmaktadır.<sup>570</sup>

Kurtuluş meydanından Bey kapısı'na giden yolda bulunan ve "Yeni Ömeriye Camii" adını taşıyan bir cami daha vardır. Camii cümle kapısı kitabesi şöyledir:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ هٰذَا الْمَسْجِدُ الْمُبَارَكُ عَمَرَ الْاِسْتَدَاد  
مُحَمَّدُ ابْنُ اَحْمَدَ اِلَى رَحْمَةِ اللّٰهِ تَعَالٰی سَنَهٗ عَشْرٌ وَّ سِتْمِائَةٌ  
طَلَبَ الْاَجْرَ اللّٰهُ تَعَالٰی غَفَرَ اللّٰهُ لَهٗ وَّ لَوَالِدِیْهِ وَّ لِجَمِیْعِ الْمُوْمِنِیْنَ

"Bismillahirrahmanirrahim. Haza'l-mescid el-mübarek amere el-fakir Muhammed ibni Ahmed ila rahmetullahi taala sene aşere ve sittemie.

Talebe'l-ecrillahi taala ğafereallahu lehu ve livalideyhi ve li-cemi'il-muminin."<sup>571</sup>

Bu cami de kitabesinde, tarih itibariyle hicri 610 miladi 1214 senesini göstermektedir. Bu camii imar tarihi olduğundan, ilk Ömeriye camiiinden sonra Eyyubiler devrinde yaptırılmıştır. Bu cami, o devirde Urfa'da zaten çok az olan Müslümanlar için yeterli idi.

Halife Hazreti Ömer, Said bin Amr'dan sonra Umeyr bin Sa'd'ı vali tayin etmişti. Bundan sonra inşa edilen ikinci camii Abbasiler

<sup>567</sup> İbni Saad, a.g.e, IV, 269

<sup>568</sup> Belazuri, a.g.e, I, 287

<sup>569</sup> Segal, a.g.e, s. 275

<sup>570</sup> Mahmut Karakaş, Cumhuriyet öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1995

<sup>571</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Ankara 2001, s. 143

devrinde Muhammed bin Tahir tarafından ve 825–6 tarihinden sonra inşa edilmiş olduğu sanılmaktadır. Bu cami de kilise yerine değil, eski kilisenin önünde bulunan dört kapılı Tetrapylon'un yerinde inşa edilmişti.<sup>572</sup>

Urfa fethedildikten sonra, hâkimiyet Müslümanlarda olmasına rağmen, ilk zamanlar şehrin Hıristiyan halkının idaresine yine fazladan yerli bir Hıristiyan tayin edilirdi. Bu durumun bir yüzyıl kadar böyle devam etmiş, sonraları değişmiş olduğu söylenilmektedir.<sup>573</sup> Çünkü Müslümanlar halkın idaresine karışmazlardı. İdarî durumlarda fethettikleri memleketlerle ya hiç meşgul olmamışlar veya çok az meşgul olmuşlardı. Şehri fethettikleri sırada Bizans usulüne göre ne vergi alınıyorsa aynısını tatbik ettiler. Sadece vergilerin toplanmasında piskoposları görevlendirmişlerdi. Onlar vergileri toplar ve İslam idaresine teslim ederlerdi. Hatta defterlerin tutulmasını bile şehrin yerli halkına bırakmışlardı. Müslümanların fethettikleri yerlerin mezhep farkları çok olan bölgelerinde valiler ne sivil idareye, ne de kilisenin işlerine karışarlardı. Sadece yerli halkı temsil edecek piskoposların tayinini tasdik ederlerdi.<sup>574</sup> Fetih sırasında yukarıda verdiğimiz şartlar ne ise ona göre vergiler alınır. Aslında Müslüman idareciler fethettikleri yerlere olan güven duygusundan dolayı daha başka bir şeye lüzum görmemişlerdi.

Bu bölge insanı daha evvel zaten Bizans'ın eğemenliğindeydi, İslam'ın fethinden sonra da İslam idaresine geçmiş oldular. Yani önceleri Romalı olan Bizans valisine boyun eğen Urfa ve çevresi halkı, islamın fethinden sonra Halifenin valisine boyun eğdi. Burada sadece idare değişmişti. İslam idaresinde fazladan olarak kendi başlarına kendilerinden bir emir verilmişti. Hâlbuki Roma devrinde Urfa'ya Romalı bir vali tayin edilirdi.

Bu bölgelerde İslamın hızla yayılmasının bir sebebi de dürüstlüğe verilen önem olmuştur. İslam'da dürüstlüğe çok önem verildiği görülmektedir. Bunu en güzel şekilde ve en anlaşılır bir ifade tarzı ile İslam büyüklerinden Meymun ibni Mehran şöyle açıklamıştır: “Üç şey var ki, bu üç şeyde kâfir ile mümin eşit haklara sahiptirler:

1.Emaneti sana bırakan kimse, Müslüman da olsa kâfir de olsa emanetini ona vereceksin.

<sup>572</sup> Segal, a.g.e, s. 275

<sup>573</sup> Fikret Işıltan, a.g.e, s. 99 – Segal, a.g.e, s. 286 – E.R.Hayes, a.g.e, s. 304

<sup>574</sup> Fikret Işıltan, a.g.e, s. 90–92 – İmam Ebu Yusuf, a.g.e, s.81

2. Annen baban Müslüman da olsalar, kâfir de olsalar onlara iyi davranacaksın.

3. Söz verdiğin kimse mü'min de olsa kâfir de olsa ona verdiğin sözü yerine getireceksin.<sup>575</sup> İşte az ve öz söylenen fakat güzel ifade edilen, dürüstlüğü anlatan bu cümleler İslam'ın kısa zamanda yayılmasının ve yabancılar tarafından beğenilmesinin sebebini göstermektedir.

\*\*\*

Fetihten sonra Urfa'dan ayrılan İyaz bin Ganem, Harran önlerine geldi. Harran şehri de aynı şartlarla anlaşma yapmayı kabul etti. İyaz bin Ganem Harran'daki putperestlere ait olan meşhur Sin mabedini (Ay tanrısı mabedini) camiye çevirdi. Onlara da ayrı bir yer göstererek mabetlerini yeniden yapmalarını söyledi. Bu ikinci yapılan Sin mabedinin miladi XI. Yüzyılın ortalarına kadar kaldığı söylenilmektedir.<sup>576</sup> Urfa ve Harran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle, Urfa eski değer ve şöhretini kaybederken, Harran'ın yıldızı parlamış ve daha çok değer kazanmıştır.

Fetihten sonra Harran şehri ilmi çalışmalarda kaybetmiş olduğu eski itibarını tekrar kazanmış ve yükselmeye başlamıştır. Harran'da putperest rahipleri matematik ve astronomiye ait çalışmalar yaptılar. Bu çalışmalarda Harran'ın özel bir yeri vardır. Yeni Fisağorcu ve Yeni Eflatuncu spekülasyonlarla temasa geçtiler.<sup>577</sup> Bunlar tercüme telif sahasında çalışmışlardır. VIII. yüzyıldan itibaren, bunların çoğu Müslüman âlimlerle birlikte ilmi çalışmalara gireceklerdir.

---

<sup>575</sup> İbni Kesir, a.g.e, IX, 519

<sup>576</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 9

<sup>577</sup> Prof. Dr. T.J. de Boer, İslamda Felsefe Tarihi, Ankara 1960, s. 13

## URFA'DA EMEVİLER DEVRİ

Hazreti Osman'ın şehit edilmesinden sonra Halife olan Hazreti Ali'nin (halifeliği 656–660) halifeliğini Şam valisi Hazreti Muaviye tanımamıştı. O yüzden hazreti **Muaviye**'nin (halifeliği 660–680) Şam valiliği sırasında ve sonra müstakil hareket ettiği halifeliği zamanlarında, Urfa da Muaviye'nin idaresine girmiştir. Hazreti Osman'ın halifeliği zamanında Şam valisi hazreti Muaviye, bu bölgeye Mudar kabilesinin kollarından Beni Temim ve Kays kabilelerini yerleştirmişti. Zaten İslam'dan evvel de Mudarlar bu bölgede yerleşmişlerdi. Onun için Urfa'nın da içinde bulunduğu bu bölgeye bir müddet “Diyar-ı Mudar” deniliyordu. Böylelikle bölgenin nüfusunun Müslümanlar lehine artması temin edilmiş olunuyordu. Bu tarihlerden sonra bu bölgede Mudarların sözleri yeniden hâkim olacaktır.

Hazreti Muaviye'nin halifeliğini ilan etmesinden sonra ölümüne kadar Güneydoğu bölgesinin (el-Cezire) valiliğine Numan bin Beşir getirilmiştir. Hazreti Muaviye (r.a) hilm ve sehaveti sayesinde yalnız kendi emrinde bulunan müslüman kabilelerini değil, Urfa bölgesinde, bölgeyi fetheden fatihlerle beraber yaşayan, Urfa'nın eskiden beri sakinleri olan Hıristiyanları da hoşnut etmişti. Bu bölgenin Hıristiyanlarına karşı da anlayış ve müsamaha göstermiş ve bu sebeple Hıristiyan halkın da beğenisini ve takdirini kazanmıştı. Dolayısıyla Halife Muaviye zamanında el-Cezire bölgesinin devlete ödediği Haraç miktarı 55.000.000 dinarı bulmuştu.<sup>578</sup>

Halife olan **Abdûmelik bin Mervan** (halifeliği 685–705) Urfa'nın da içinde bulunduğu Güneydoğu Anadolu bölgesine 694 yılında kardeşi **Muhammed bin Mervan**'ı (ölüm.720) vali olarak tayin etti. Muhammed bin Mervan çok cesur olup Anadolu içlerine birçok defalar gaza yapmış bir vali olarak tanınmaktadır. Diğer taraftan Muhammed bin Mervan'ın valiliği sırasında Müslümanlığı kabul etmeyen herkesi öldürdüğü de söylenilmektedir.<sup>579</sup> Biraz tuhaf gelen bu söylenti eğer gerçek olsaydı, valilik yaptığı bölgede hiç Hıristiyan kimse kalmazdı. Oysaki buralarda Hıristiyanlığın çokluğu bu söylentiye yalanlamaktadır.

**Velid bin Abdûmelik** (705–715) halife olduktan sonra amcası Muhammed bin Mervan'ı 710 senesinde valilikten azlederek yerine

<sup>578</sup> Fikret Işıltan, a.g.e, s. 104

<sup>579</sup> Segal, a.g.e, s. 256

kardeşi **Mesleme bin Abdülmelik**'i (ö.739) el-Cezire bölgesi (güneydoğu Anadolu) valiliğine tayin etti.<sup>580</sup> Mesleme de devamlı Anadolu içlerine ve hatta İstanbul'a gazalar yapardı. O devrin efsanevi kahramanı Battal Gazi (ölüm.740) de Mesleme'nin komutanlarındandı. Mesleme bin Abdülmelik bölgeye vali olunca, bölgenin merkezini Kinnesrin'den Harran'a taşıdı. İkamet etmesi için de bir saray inşa ettirdi.<sup>581</sup> Böylece Mesleme'den itibaren Güneydoğu Anadolu valileri devamlı Harran'da ikamet etmeye başladılar. Dolayısıyla Anadolu içlerine yapılan gazalar için buradan ordu sevk ettiler.

Urfa ve Harran'ın fethedilmesi ile Urfa Anadolu'ya açılan bir kapı oldu. Bundan sonra Anadolu üzerine yapılan bütün gazalar Urfa ve Harran üzerinden yapılmıştır. Öyle ki Güneydoğu Anadolu (el-Cezire) genel valileri Kinnesrin'den sonra bölgenin merkezi olan Harran'da otururlar ve Bizans üzerine gönderilen orduları buradan idare ederlerdi.

## EMEVİLER DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:

Fethedilen İslam ülkesinde yeni kilise inşa etmek yasaklanmıştı. Buna rağmen **Athanasius** isimli ve Urfa'da doğmuş olan zengin bir Hıristiyan, Halife Abdülmelik bin Mervan'ın dostu olduğundan, 700 tarihlerinde ve halifenin izni ile Urfa'da Meryem ana adına ithaf ettiği bir kilise yaptırdığı gibi Kral Abgar'a gönderildiği rivayet edilen Hazreti İsa'nın portresi şerifine de bir vaftiz yeri inşa ettirmiştir.<sup>582</sup> Athanasius Mısır valiliğinde valinin hizmetinde çalışıyordu. Dolayısıyla çok zengin olmuştu. Bu adamın Urfa'da 400 hanı vardı. Hazreti Meryem adına yaptırdığı kiliseyi ve vaftiz evini de bu hanların gelirinden yaptırmıştı.<sup>583</sup> Segal, bu adamın yaptırdığı kiliselerin belki bugünkü Halilürrahman camiinin yerinde olduğunu söylemiştir.<sup>584</sup> Dikkat edileceği üzere Segal kesin olarak Halilürrahman Camiin, bu kilisenin yerinde yapıldığını söylemiyor. Sadece belki demekle kendi düşüncesini göstermek istemiştir. Bu "belki" ifadesi kesin demek değildir. Fakat burada daha önce bir Pagan mabedinin olduğu da

<sup>580</sup> İbni Kesir, a.g.e, IX, 137

<sup>581</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 10

<sup>582</sup> T. W. Arnold, İntişar-ı İslam Tarihi, çeviren. Hasan Gündüzler, Ankara 1971, s.

112

<sup>583</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 189

<sup>584</sup> Segal, a.g.e, s. 275

söylenilmektedir.<sup>585</sup> Çünkü bu mekânlar Paganların kutsal kabul ettikleri mekânlardı. Zaten Segal Urfa'nın her tarafını kilise olarak kabul etmektedir. Bu da evden fazla kilise anlamına gelmektedir ki, imkânsız görünmektedir. Anlaşıyor ki Segal evlerdeki ibadet için ayırdıkları odaları da mabet göstermiştir. Çünkü o devirlerde evlerde ibadet için bir oda mabet olarak ayrılırdı.

Segal'ın naklettiği bir rivayete göre Urfalı Hıristiyanlar vergilerini ödeyemeyince tahsildar birinin kendisine öğrettiği şekilde İsa peygamberin portresini Urfalı Hıristiyanların ellerinden aldı. Bunun üzerine Urfalı Hıristiyanlar Athanasius'a giderek kendilerine 5000 dinar vermesini istediler. Bu parayı kendisine ödeyinceye kadar portreyi kendi evinde tutmasını söylediler. Athanasius da bu isteği sevinerek yerine getirdi. Portrenin bir kopyasını çıkarttı ve Urfalı Hıristiyanlar parasını getirdiklerinde aslını yanında tutarak, Urfalılara bu kopyayı verdi. Sonradan yaptığı bu işi Yakubilere açıkladı ve yukarıda adı geçen vaftizhaneyi yaptırdı. Portreyi de oraya koydu.<sup>586</sup>

Emevilerin döneminde Urfa'daki Hıristiyan topluluğu Monofizit inancında olan Süryani, Diofizit inancında olan Nasturi ve bu iki mezhep inancıyla birlikte kendi ayrı bir mezhep görüşünü destekleyen, yani devletin mezhebi olan Melkitlerden oluşuyordu. Bu dönemde Urfa'da en kalabalık olarak Süryaniler ve sonra da Ermeniler bulunuyordu. Süryanilerin de Ermenilerin de kendi okulları vardı.<sup>587</sup>

İslamın Urfa'ya girdiği VII. yüzyılın başlarındaki dönemde Urfalı Süryaniler batılı eserlerin çoğunu Süryaniceye tercüme etmişlerdi. Emeviler döneminde bu Süryanice eserleri Arapçaya tercüme etme girişimleri başlatıldı. Hemen Müslüman âlimlerinin de destekleriyle bir tercüme faaliyetleri başlatıldı ve tabii bu tercüme işlerini hem Grekçeyi (Yunancayı) ve hem de Arapçayı iyi bilen Süryaniler yaptılar. Bu tercüme işleri ilk olarak Emevilerden Halid bin Yezid Emevi'nin (ö.704) İskenderiye Üniversitesinde yetişen bir Rahibe kimya ve tıp alanlarındaki kitapları tercüme ettirmesi ile başlanmıştı.<sup>588</sup> Kimya ilmine ilk defa çalışan şehirler arasında Urfalı Nasturi âlimler de bulunmakta idiler.<sup>589</sup>

\*\*\*

<sup>585</sup> Hasan Açıanal, Urfa Gazetesi, sayı 552, 6 Ağustos 1948

<sup>586</sup> Segal, a.g.e, s. 276

<sup>587</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, II, 42

<sup>588</sup> Mahmut Karakaş, Müsbet İlimde Müslüman Âlimler, Ankara 1991, s. 110

<sup>589</sup> Mahmut Karakaş,a.g.e, s. 49

**Ömer bin Abdulaziz** (717–720) Halife olunca 718 yılında Mesleme'yi azlederek yerine **Ömer bin Hübeyre**'yi bu bölgeye vali tayin etti.<sup>590</sup> Daha sonraları Halife olan **Hişam bin Abdulmelik** (724–743) fazla hasis bir kişi olarak biliniyor. Bu zatın halifeliği sırasında halktan fazla vergi topladığı da söylenilmektedir. Halife devletin gelirini arttırmak maksadıyla Mudarların bölgesinde Rakka üzerinden kanallar kazdırmış ve Fırat'tan su getirterek zaten verimli olan toprağı sulamıştır. Rivayet edildiğine göre bu şekilde elde ettiği gelir topladığı vergilerden fazla olmuştur.<sup>591</sup> Halife Hişam bin Abdulmelik, **Mervan bin Muhammed**'i 732 senesinde Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine tayin etti. Mervan bin Muhammed valiliği devrinde Harran'da ikamet etmiştir. O senelerde Müslüman, Hıristiyan ve putperestlerin birlikte yaşadıkları Harran'da Mervan, on milyon dirhem harcayarak bir hükümet sarayı yaptırdı. Fetihden hemen sonra İyaz bin Ganem tarafından yaptırılan Harran **Ulu Camiini** (Firdevs Camii) de tamir ettirdi. Fakat Ulucamiin minaresi Mervan tarafından değil daha sonraları yaptırılmıştır.<sup>592</sup> Mervan, bölgede kanallar açtırarak ziraat ve ticareti de geliştirdi. Ayrıca hastane ve medreseler yaptırarak ilmi çalışmalara hız verirdi. Böylece Harran, Mervan devrinde en parlak devrini yaşadı.<sup>593</sup> Bu dönemde Harran'da ekinler kuyulardan çekilen sularla sulanıyor, kaliteli pamuk yetiştiriliyordu.<sup>594</sup> İşte bu Mervan bin Muhammed (halifeliği 744–750) Emevi devletinin son halifesidir. Halife olunca da devlet merkezini Şam'dan Harran'a taşımıştır. Böylece Harran kısa bir süre de olsa Emevi devletinin başşehri olmuştur. Fakat Halife Mervan da kendisinden yüzlerce sene evvel Harran'ı başkent yapan Babil ve Asurluların son krallarının akibetlerine uğrayacak ve kısa bir zaman sonra bu şehirde devletin yıkılışını görecektir. Böylece Emevi devletinin Abbasiler tarafından 750'de yıkılmasına kadar Harran beş yıl başkent olarak kaldı.

Mervan, devrinde Abbasilerin kendine isyanları karşısında bunlarla büyük bir mücadeleye girdi. Bu yüzden Urfa'ya hem çok yakın

<sup>590</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, V, 88

<sup>591</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 195 - Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 109

<sup>592</sup> Prof. P.M. Holt – Prof. A.K.S. Lambton – Prof. B.Levis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, yayın yönetmeni Dr. İsmail Kılıçoğlu, İstanbul 1989, IV, 250

<sup>593</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 11

<sup>594</sup> Mehmet Azimli, Bir Emevi Başkenti Harran, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 48

olan ve hem de bugün Urfa'nın bir ilçesi olan Harran, Emevilerle Abbasiler arasında cereyan eden kanlı ve şiddetli savaşlara sahne olmuştur. Bu savaşlar sırasında Urfa ve Harran için önemli ve kalıcı olan bazı olaylar meydana geldiği gibi yine bu iki şehir Emevi devletinin yıkılışına da şahit olmuştur.

Bu sırada Abbas oğullarının propagandasını yapanlar, Resulullah'ın (s.a.s.) amcası Hazreti Abbas'ın (ö.653) oğlu Abdullah'ın (ö.687-88) oğlu Ali'nin (ö.736) oğlu Muhammed'e (ö.743) biat ediyorlardı. Onun vefatından sonra da oğlu İbrahim'e biat etmeye başladılar. Dolayısıyla bu İbrahim'e de **İmam İbrahim** diyorlardı. Bu propagandalar üzerine Halife Mervan, İmam İbrahim'i ortadan kaldırmak istemişti. Onun için 746-47 tarihinde Emevi halifesi Mervan, Şam valisine İmam İbrahim bin Muhammed'i yakalaması için emir verdi. Vali de onu yakalatarak o sırada Harran'da bulunan Halife Mervan'a gönderdi. Halife Mervan da İmam İbrahim'i zindana attı.<sup>595</sup> İmam İbrahim Harran'da 749 senesinin Ekim ayında zindanda iken vefat etti. Başka bir rivayette İmam İbrahim aynı sene Hacda iken herkes tarafından çok saygı görmüştü. Bu yüzden Halife Mervan, kendisi için tehlikeli görmüş ve ondan kuşkulandı. Sonra da İmam İbrahim'in kendisine karşı isyan ettiği haberini alan Mervan, arkasından adam göndererek onu öldürtmüştü.<sup>596</sup> Taberi'ye göre ise İmam İbrahim'in yakalanıp hapsedilmesi üzerine halk İmam İbrahim'in kardeşi Abdullah es-Seffah'a biat edince Emevi halifesi Mervan da Harran'da mahpus bulunan İmam İbrahim'i öldürdü.<sup>597</sup> Yine diğer bir rivayete göre Mervan İmam İbrahim'i Harran'da hapsedmiş ve bu hapis sırasında Harran'da baş gösteren veba salgınında İmam İbrahim bin Muhammed de içinde bulunduğu zindanda vefat etmiştir.<sup>598</sup> Bütün bu rivayetler İmam İbrahim'in Harran'da öldüğünü belirtmektedir.

Abbas oğulları Abdullah es-Seffah'a 30 Kasım 749 tarihinde biat ederek halife yaptılar. Böylece ilk Abbasi halifesi Abdullah es-Seffah (halifeliği 749-754) oldu. Bunu duyan Mervan büyük bir ordu toplayarak Harran'dan çıkıp Musul'a doğru hareket etti. Abdullah bin Ali komutasındaki Abbasi ordusuyla Fırat yakınlarında Zap suyu

<sup>595</sup> İbni Kesir, a.g.e, X, 64 – Taberi, Tarih-i Taberi Tercümesi, tercüme. Belirsiz, Elif ofset tesisleri İstanbul 1979, III, 443

<sup>596</sup> İbni Kesir, a.g.e, X, 74

<sup>597</sup> Taberi, a.g.e, III, 450

<sup>598</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, V, 343 – Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz, II, 272

kenarında savaşıyan Mervan, biraz da komutanlarının kendisine ihaneti sonucu yenildi. Bunun üzerine Harran'a geri döndü ve Harran'a kız kardeşinin oğlu ve kendi kızı Ümmü Osman'ın kocası Eban bin Yezid'i vekil bıraktı. Abbasilerin komutanı Abdullah bin Ali, Mervan'ın arkasından Harran'a gelince Eban bin Yezid, Abbasilerin giyimleri olan siyahlara bürünerek onu karşıladı. Bunun üzerine Abdullah bin Ali ona aman verdi ve kendisini tekrar görevinde bıraktı. Fakat **İmam İbrahim**'in hapsedildiği ve içinde öldüğü zindanı yıktırdı.

Abdullah bin Ali, kendisine itaat ettikleri için bütün güneydoğu Anadolu halkını bağışladı.<sup>599</sup> Diğer taraftan Mervan ise Harran'dan ayrıldıktan sonra Mısır'a hareket etti. Sonradan Abbasiler, Mervan'ı Mısır'da yakalayarak Haziran 750 tarihinde öldürdüler.

İmam İbrahim'in Harran'da ölmüş olması, onun orada gömüldüğünü ve zamanla üzerine bir türbe yaptırıldığını da düşündürmektedir. Gerçi Harran'da bu isimde bir türbe yoktur. Fakat bugün Urfa'nın bir ilçesi olan Harran'a bağlı İmam Bakır isimli köyde Hazreti Ali'nin (r.a.) torunlarından **İmam Bakır**'ın (r.a) türbesi olduğu kabul edilir. Tarih kitaplarının hiçbirinde geçmeyen bu türbe ve buna bağlı zaviyeden sadece Urfa Şer'i mahkeme sicillerinde hicri 6 Recep 1309, miladi 5 Şubat 1892 tarihli ve 506 nolu kaydında İmam Bakır köyündeki bir arazinin sınırlarını belirtirken bahsedilmektedir.<sup>600</sup>

İmam Bakır adını taşıyan köy, içinde bulunan bu türbeden adını almıştır. Halkın anlatışına göre bu türbenin içinde yatan zatın, Resulullah'ın (s.a.s.) torunlarından İmam Bakır (ö. 733) olduğudur. Başka bir rivayetle İmam Bakır (r.a) burada bir müddet mahpus tutulmuş olduğundan dolayı yerine hatırasını yaşatmak için bir türbe yapılarak ismi verilmiştir. Yine burada bir parmağı şehit düşmüştür, o yüzden böyle bir türbe yapılmıştır denilmektedir. Hâsılı İmam Bakır türbesi olduğu söylenen bu türbe hakkında hiçbir belgeye dayanmayan bu gibi değişik rivayetler vardır. Oysaki kuvvetli rivayete göre İmam Bakır hicri 115, miladi 733 tarihinde Medine'de 73 yaşında olduğu halde vefat etmiştir.<sup>601</sup> Harran'a geldiğine dair tarih kitaplarında hiçbir kayıt yoktur.

O zaman bu köye ismini veren bu türbe kimin türbesidir? İmam Bakır'ın (r.a.) mı, başka birinin mi? eğer onun değilse kimin türbesi olabilir sorusunu akla getiriyor. İşte bu türbe yukarda adı geçen İmam

<sup>599</sup> İbni Kesir, a.g.e, X, 81 – İbnü'l-Esir, a.g.e, V, 345

<sup>600</sup> Urfa Şer'i mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv No. 222, sayfa 156

<sup>601</sup> İbni Saad, a.g.e, V, 324 – İbni Kesir, a.g.e, IX, 506

İbrahim'in türbesi olabilir. Dolayısıyla Harran'da İmam Bakır adındaki köyün isminin benzerlikten dolayı İmam Bakır'dan değil, bu Abbas oğullarından olan İmam İbrahim'den geldiği düşünülebilir. Çünkü hiçbir tarih kaynağında Hazreti Hüseyin'in oğlu hazreti Ali Zeynelabidin (Ali-i sağır)'in oğlu Ebu Cafer Muhammed İmam Bakır'ın (r.a.) (ö.733) Harran'a gittiği kaydedilmiyor. İbni Saad'a göre İmam Bakır Medine'de ölmüştür. Fakat Resulullah'ın (s.a.s.) amcası Hazreti Abbas (r.a.) soyundan gelen İmam İbrahim bin Muhammed'in Harran'da hapsedildiği ve orada öldüğü kesindir ve İslam tarihlerinde kaydedilmiştir.

İşte Harran ilçesine sadece 2 veya 3 kilometre uzaklıkta bulunan İmam Bakır köyü ve içindeki türbenin hikâyesi bu olsa gerektir. İmam İbrahim'in buraya gömüldüğü kaydı yoktur ama başka bir yere götürüldüğü de kayıtlı değildir. Kendisinin hapsedildiği zindan da yıkıldığına göre İmam İbrahim Harran'dan fazla uzak olmayan bu köyün bulunduğu yere defnedilmiş olabilir. Zaten bu köy Harran'a birkaç kilometre uzaklıktadır. Öyle ise aradan uzun bir zaman geçince buraya gömülmüş olan İmam İbrahim'in adı unutuldu. Onun yerine her iki ismin başındaki "İmam" kelimesinin benzerliği ve ikisinin de Hazreti Resulullah'ın akrabası olmasının çağrışımı ile İmam İbrahim'den daha meşhur, daha zahid ve âlim olduğu kadar, Şiiilerin de on iki imamından biri olarak kabul edilen Resulullah'ın torunu İmam Bakır olduğu kanısına varıldı. Dolayısıyla türbeye ve köye İmam Bakır denildiği düşünülebilir. İşte o devirden bu yana bu türbe Urfa'da İmam Bakır türbesi olarak kalmıştır.

## EMEVİ DEVRİNDE TABİİ AFETLER

Bu tarihlerde 679 senesinde büyük bir deprem meydana geldi. Bu depremde Urfa'nın şimdiki ilçesi Suruç yerle bir oldu. Birçok insan öldü veya sakat kaldı. Urfa'da da birçok yerler yıkıldı. Çok sayıda insan öldü. Yıkılan binalar arasında Urfa'nın büyük kilisesinin dış tarafı ve mihrap tavanı da vardı. Emevi halifesi Muaviye bu kilisenin yıkılan yerlerinin tamir edilmesini emretmişti.<sup>602</sup> Bundan sonra 718 senesinde de bir deprem meydana geldi. Bu depremde de birçok kimse hayatını kaybetti. Yüksek binalar, vaftizhane ve bugünkü Balıklı göl semtinde olduğu söylenen eski kilise yıkıldı.

<sup>602</sup> Segal, a.g.e, s. 265

## URFA'DA ABBASİLER DEVRİ

İmam İbrahim'in vefatından sonra 750–51 senesinde güneydoğu Anadolu halkı (Cezire) Ebu'l-Abbas es-Seffah'a karşı ayaklandı. İshak bin Seleem el-Ukaylî başkanlığında Harran'ı kuşattılar. Fakat Abbasilerin Ebu Cafer Mansur komutasında Harran'a yardım göndermesi üzerine İshak Urfa'ya çekildi. Abbasilerle aralarında şiddetli savaşlar oldu. Fakat Abbasilerin kendisini zorlaması üzerine barış yapmak zorunda kaldı. **Ebu Cafer Mansur** (halifeliği 754–775), kardeşi Ebu'l-Abbas Abdullah Seffah'ın ölümünden sonra kendisi halife oluncaya 750'den 754 senesine kadar burada el-Cezire yani Güneydoğu Anadolu genel valisi oldu. Rivayete göre Ebu Cafer Mansur halife olduktan sonra Rakka'da yaptırdığı saray için Urfa'daki Büyük Kilise'deki mermer sütunların kendisine gönderilmesini istemişti. Fakat Urfalılar bunu kabul etmediklerinden, Mansur Urfa'ya saldırmış ve Urfa surlarını yıktırılmış, yerle bir etmişti. Yalnız doğuda bulunan kule ayakta kalmıştı. Böylece Urfa, bütün saldırılara açık bir vaziyete gelmişti. Bu surları ancak 814 senesi civarında Ebu Şeyh Ganavaya adında bir yetkili şehrin zenginlerinden topladığı paralarla tekrar yaptırmıştır.<sup>603</sup>

Abbasi halifesi Harun Reşid'in ölümünden sonra 812 senesinde oğulları Emin ve Memun arasında çıkan taht kavgasında Suriye bölgesinde ayaklanmalar başlamıştı. Zaten acı içinde yaşamış olan Urfalılar bu ayaklanma sırasında da büyük acılar yaşadılar.<sup>604</sup> Tahtın iki varisi arasındaki kavgada bile Urfalılar boş durmamış, bir tarafı tutmak zorunda kalmışlar ve Emin'in tarafını tutmuşlardı.

## ABBASİLER DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:

797 senesinde Abbasi Halifesi **Harun Reşit** (786–809), Bizans üzerine sefere giderken Urfa'dan geçiyordu. Urfa'da ki Müslümanlar halife Harun Reşit'e

—“Burada bulunan Hıristiyanların Bizans'ın casusu olduklarını, Bizans imparatorunun her yıl gizlice Urfa'ya geldiğini ve Hıristiyanların kilisesinde ibadet ettiği” hakkında bir haber göndererek,

<sup>603</sup> Segal, a.g.e, s. 254

<sup>604</sup> E.R. Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 305

kilisenin yıkılmasını istediler. Bunun üzerine halife Harun Reşit, iddianın doğruluğu hakkında araştırma yaptırdı ve veziri Yahya Bermeki'ye bu suçlama hakkındaki fikrini sordu. O da, bunun kesinlikle uydurma olduğunu söyledi. Halife bunun üzerine iddianın doğru olmadığını anlayınca, iddia sahiplerini oradan kovmak ve kırbaçlatmak suretiyle cezalandırdı.<sup>605</sup>

\*\*\*

Abbasi Halifesi Me'mun (813–833) Bizans seferi sırasında Urfa'ya da gelmişti. Bu arada büyük kiliseye de giren Halife Me'mun, kiliseyi beğenmiş ve gelirinin miktarını sormuştu. İlgili papaz gelirinin halifenin sayesinde çok olduğunu söylemişti. Halife yine de onların, kiliseye gelir getiren hanları, dükkânları, hamamları ve değirmenlerinden vergi alınmamasını, sadece bahçeleri ve toprakları üzerinden vergi alınmasını emretmişti.<sup>606</sup> Böylece İslam halifesi hangi din ve ırktan olursa olsun tabaasının mabetlerine ve dolayısıyla inançlarına ne derece önem verdiğini gösterdi.

Halife Me'mun bu ziyaret sırasında Hazreti İbrahim'in ateşe düştüğü yerde ve yine Hazreti İbrahim'in adıyla isimlendirilen gölün batı kenarında İbrahim Halilullah makamı camiini yaptırmıştır.<sup>607</sup> Bugün Halilürrahman Camii dediğimiz bu camiin yerinde veya yakınında daha önceleri bir kilisenin olduğu söylenilmektedir. Meryem Ana adını taşıyan bu kiliseyi İmparator Anastasius 503 senesinde yaptırmıştı. Burası Karakoyun deresinin (Daysan ırmağı) önceleri geçtiği bir vadi idi. O sebeple çeşitli zamanlarda Karakoyun deresinin taşması ile bu bölgeyi sel basar ve büyük zayıat verdirirdi. Kilisenin XIII. Yüzyıla kadar ayakta olduğu da kabul ediliyor. Sonradan burada yerine Halilürrahman Camii yapıldığı ve çan kulesinin minare olarak kullanıldığı da kaydediliyor.<sup>608</sup> Fakat Halilürrahman Camii daha önce de geçtiği gibi Segal'a göre dahi Halife Me'mun'un valisi Muhammed bin Tahir tarafından 825–26 senesinde yaptırılmıştır.<sup>609</sup> Öyle ise XIII. Yüzyılda ayakta olan bir kilise nasıl olur da üç yüzyıl evvel cami olur. Bu da oldukça şüpheli bir görüştür. Ayrıca bugün kullanılan minare, çan kulesi değil Eyyubi devri yapısı bir minaredir ve minarenin üzerinde

<sup>605</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 206 – Segal, a.g.e, s. 261

<sup>606</sup> Segal, a.g.e, s. 260

<sup>607</sup> Mehmed Zillioğlu, a.g.e, V. 44 – 1927 tarihli Urfa Salnamesi, s. 131 – Segal, a.g.e, s. 275

<sup>608</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 257

<sup>609</sup> Segal, a.g.e, s. 275

inşa kitabesi de vardır. Nitekim aynı tarz minare Harran Ulu Camiinde de henüz ayaktadır. Dikkat edilirse Kuzey Afrika memleketlerinde ki minarelerin mimari uslubu da bu minarelere benzer tarzdadır.

Vali Muhammed bin Tahir'in Urfa Hıristiyan halkına baskı yaptığı, şiddet ve korku uyguladığı söylenilir. Bunun üzerine Antakya Patriği Dionysios ve Urfa Patriği bir çare aramak için Muhammed bin Tahir'in kardeşi ve o sırada Mısır valisi Abdullah bin Tahir'in yanına gitti. Abdullah daha önce Urfa'da valilik yapmıştı. Valiliği sırasında da Hıristiyan halka çok iyi davranmıştı. Patrik, Abdullah'a Kardeşi olan Urfa valisi Muhammed'in Hıristiyan halka çok baskı yaptığını söyledi ve yardımını istedi. Patriğin valiye durumu anlatmasıyla, Abdullah bin Tahir kardeşine Hıristiyanlara baskı yapmaması hakkında bir mektup yazdı. Bunun üzerine Urfa valisi Muhammed bin Tahir bölge ve Urfa Hıristiyanları üzerinden baskıyı kaldırttı.<sup>610</sup>

Elbette valilerin hepsi aynı görüşte ve aynı düşüncede değillerdi. Bunların arasında İslamî hükümleri uygulamayanlar da çıkıyordu. Abbasi halifelerinden Halife Me'mun'un (813–833) el-Cezire valisi adı geçen Muhammed ve Abdullah'ın babaları Tahir Urfa'ya Abdulala (ö.831) adında bir vali tayin etmişti. Bu vali ilme çok meraklı bir kimse idi. Bilhassa tefsir ilmine ve felsefeye merakı çoktu. Hemen her gece, bu ilimleri bilenlerle ilmi sohbetler tertip ederdi.<sup>611</sup> Bu vali aynı zamanda Urfa'nın Hıristiyan halkına ağır vergiler yüklemişti. Ayrıca Urfa'nın Hıristiyan halkını evlerinden çıkarmış ve o evlere kendi kabilesinden Arapları yerleştirmişti. Bu sebepten halk şikâyet için Abdulala'nın yanına gittiler. Abdulala kendilerine:

—“Sizler Romalıların devrinde bu topraklarda istediğiniz gibi ömür sürdünüz. Bizim atalarımızsa çıplak çöllerde dolaşiyor, develerini soğuklarda otlatıyor, soğuk onları yakıyor ve sıcak vücutlarını kavuruyordu. Bu memleketi kılıcımızın hakkı olarak fethettiğimize göre onu bize devretmeyi niçin güç buluyorsunuz?” cevabını vermiş ve bu cevap üzerine Hıristiyan halk üzülererek valinin yanından ayrılmışlardı.<sup>612</sup>

\*\*\*

Dokuzuncu yüzyılda bazı valilerin de iyi davranmaları ve yine bazı avantajların sağlanması sebebiyle Urfa Hıristiyanlarının gruplar halinde Müslüman oldukları görülmektedir. Hıristiyan Urfalıların Müslümanlığı kabul etmelerini üzülererek de olsa anlatan tarihçi, büyük

<sup>610</sup>E.R. Hayes, a.g.e, s. 305 – Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, I, 69

<sup>611</sup>Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 217

<sup>612</sup>Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 216

bir acelecilikle Urfalıların üçlü, beşli, yüzü gruplar halinde Harran'a giderek hükümet görevlilerinin huzurunda Müslümanlığı kabul ettiklerini bildirmektedir.<sup>613</sup> Anlaşıldığına göre bazıları gerçekten inanarak İslam'ı kabul etmiş oldukları gibi bazı kimseler korkularından, bazı kimseler de maddi menfaat sağlamak ümidiyle Müslüman olmuşlardır. Tabii ki yeni bir dinin kabul edilmesinde çeşitli sebeplerin göz önünde bulundurulması normal bir şeydir. Zamanla bu sebepler ortadan kalkarak yerini ihlâs ve samimiyete bırakmıştır. Hâsılı artık Urfa'da Hıristiyanlık yavaş yavaş erirken Müslümanlık da hızla yayılıyordu. Bu arada Harran şehrinde de halk arasında Müslüman olanlar oldukça çoğalıyordu. Harran'ın Urfa'ya göre daha farklı bir sosyal görünüşü vardı. Çünkü Urfa'da çoğunluk Hıristiyan olmak üzere az da olsa Müslüman bulunuyordu. Fakat Harran'da Hıristiyan, putperest ve Müslümanlar olmak üzere üç ayrı dine mensup insanlar bir arada yaşamaktaydı.

Emevilerle Abbasilerin mücadele içinde oldukları bu dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesine bilhassa Urfa ve çevresinde Nasr bin Şebes adında bir yetkili, Hıristiyanları seviyor gibi görünüyor idiye de, bu adam aslında parayı seviyordu. Sadece para alabilmek için yeni Müslüman olan Hıristiyanlara acımasızca baskı yapıyor ve “cizye vermek şartıyla, istedikleri dinde olabileceklerini” söylüyordu. Bu yüzden birçok yeni Müslüman olmuş kimse cizye vererek tekrar Hıristiyanlığa geri dönüyorlardı.<sup>614</sup> Oysaki İslam dininde, İslamı bırakıp başka dine geçenler ölümle cezalandırıldı. İşte bunun gibi hem İslam'a ihanet eden ve hem de Hıristiyanları kullanan bazı valiler de bulunuyordu. Yine bu Nasr bin Şebes bu sırada devlet otoritesinin zayıflığından faydalanarak Urfa ve Harran civarını yağmalatmış ve hatta Harran'ı zapt etmişti. Bu sırada Urfa müslümanlarından bazılarının Nasr b. Şebes'e giderek onu Urfa Hıristiyanları aleyhine kışkırtmış oldukları da söylenilmektedir. Zaten Ebu Cafer Mansur tarafından daha evvel surları yıktırılmış olan Urfa, Nasr b. Şebes'in elinden 5000 zuze haraç vermek suretiyle kurtulmuştur.<sup>615</sup>

Halife Emin (808–813) zamanında adı geçen asi Nasr bin Şebes, halife Me'mun (813–833) zamanında da isyana devam etti. Halife 815 yılında Tahir bin Hüseyin'i (ölüm.822) isyanı bastırmaya görevlendirdi.

<sup>613</sup> Segal, a.g.e, s. 268

<sup>614</sup> Segal, Edessa, çeviren. Prof. Dr. Ahmet Arslan, İstanbul 2002, s. 262

<sup>615</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 213 – Fikret İşiltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 121

Aynı zamanda onu Musul, Suriye, Mağrip ve Güneydoğu Anadolu valiliklerine tayin etti. Fakat Tahir, Nasır'ın karşısında yenilince daha da kuvvet kazanan Nasır Urfa'ya gelerek yağmalamak istemişti. Halife Me'mun Nasr'ı ortadan kaldırması için bu defa Tahir'in oğlu Abdullah'ı görevlendirdi. Urfalılarla şiddetli bir muharebeye tutuştular. Bu sırada burada bulunan İranlılar da yerli halka yardım etmişler surların üzerinde kadın erkek herkes Nasır'ın adamlarıyla savaşmışlardı. Abdullah bin Tahir 824 yılında Nasr bin Şebes'i Keysum'da kuşatarak onu iyice sıkıştırdı. Nasr, Abdullah'tan eman dilemek zorunda kaldı. Abdullah, Nasır'ı halife Me'mun'un yanına gönderdi.<sup>616</sup> 821 senesinde Güneydoğu Anadolu valisi Yahya bin Muaz oldu. Daha sonra Halife Memun 828 yılında oğlu Abbas'ı Güneydoğu Anadolu'ya vali tayin etti.

\*\*\*

Daha önceleri suyu bol her tarafı ormanlarla kaplı olan Harran, Milattan sonra şiddetli bir susuzluk çekmiştir. Daha önceki Harran Paganizmi konusunda anlatılmış olan ve İslam devrinden çok önceleri yaşadığı zannedilen Harranlı baba diye tanınan bir şahıs da Harran'ın suyunu Urfalıların çaldığını söylemiş, ama ilerde çıkacak olan kurtarıcının Harran'ın suyunu tekrar Urfa'dan alarak Harran'a getireceği hakkında bir kahanette bulunmuştu.<sup>617</sup> Abbasiler devrinde Harran'daki bu susuzluğu gören Halife Harun Reşit (786–809) Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllap suyundan Harran'a gelen bir su kanalını inşa ve tamir ettirmişti.<sup>618</sup>

Halife Me'mun devrinde bütün Güneydoğu Anadolu (el-Cezire) bölgesine vali olan Tahir, Kureyşli İbrahim adında birini de Harran'a vali yaptı. Bu vali evinin üst odasında dolaşırken bazı yeni binalar görmüş ve bunların kime ait olduğunu sormuştu. Kendisine,

—“*Bu binaların Hıristiyanlara ait kiliseler olduğunu söylemişler ve bu yüzden Müslümanların kendisine dargın olduğunu da sözlerine eklemişlerdi.*” O da bu duruma kızdı ve yeni yapılan kiliselerin yıkılmasını emretti.<sup>619</sup> Çünkü bunlar İslam'ın fethi sırasında anlaşmaya konulan “izinsiz yeni kilise yapılmayacak” şartına uymamışlardı. Valinin emri üzerine Harran'daki yeni yapılmış kiliseler ve Yahudilerin mabedleri yıktırıldı. Fakat bir iki gün sonra vali fikrini değiştirmiş ve

<sup>616</sup> İbni Esir, el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi) ter. Abdullah Köşe, İstanbul 1991, VI, 336–337

<sup>617</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ile İnanç Arasında, Samsun 1998, s. 184

<sup>618</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 12

<sup>619</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 216

yıkılan kiliselerin tekrar yaptırılacağını söylemişti. Hıristiyan ve Yahudilerin mabetlerini yıktıran aynı vali putperestlerin de ayinlerini serbestçe yapmalarına izin verdi. Böylece iki çelişkili karar ortaya çıkmıştı. Bu sebeple putperestler bir öküzü güzel elbiselerle süsleyerek başına çiçekten yaptıkları bir taç geçirdiler. Boynuzlarına küçük çanlar taktılar. Erkekleri şarkı söyleyip zurnalar çalarak çarşı pazarlarda dolaştılar ve böylece ilahlarına kurban sundular.<sup>620</sup> Başka bir rivayete göre vali putperestlerden hediyeler almak suretiyle kendilerine ayin serbestliği vermiştir.<sup>621</sup>

## ABBASİLER DEVRİNDE TABİİ AFETLER

776-77 senelerinde tahıllar çok verimliydi. Bağlarda üzüm salkımlarıyla doluydu, hayvanlar çoktu. Hıristiyan halk refah içinde yaşıyordu. Ama bu zenginlik Urfalıları şımartmıştı. Diğer taraftan fakir halk da aç, çıplak ve bir dilim ekmeğe muhtaçtı. Manastır mensupları bile zenginlikte sınırı aşmışlardı ve besledikleri kendi malları olan koyun sürüleri dahi vardı. Bu rahipler artık toprak ve mülk sahibi oluyorlardı.<sup>622</sup> Refah içinde yaşayan Urfalılar fakirlerin hallerini düşünmüyorlardı. Ama bu refah ve zenginlik de çok uzun sürmedi.

784 senesinde Urfa ile birlikte bütün Suriye ve Mezopotamya bölgesinin çekirgeler istila etmişti. Yumurtalarını da bırakan çekirgeler, yumurtadan çıkanlarla daha da çoğalarak bütün mahsulü mahvettiler. Evlerin damlarına, pencerelerine, yataklara her tarafa çekirgeler doldu. Adeta şehirde çekirgeden başka bir şey görünmüyor oldu. Güneyden eve giren çekirgeler kuzeyden çıkıyorlar ne buluyorlarsa yiyorlardı. Ot ve ağaç namına bir şey kalmadığı gibi yünlü kumaşları ve insanların giydikleri elbiseleri de yediler. Çekirgeler Urfa ve Suruç bölgesini yeyip bitirdikten sonra batıya doğru gittiler. Bu hadiseden üç sene sonra da çekirgelerin etkisiyle kıtlık baş gösterdi.<sup>623</sup>

842 senesinde yine büyük bir kuraklık oldu. Bu yüzden de kıtlık baş gösterdi. Urfalılar bu kıtlık içinde vergisini ödeyemez duruma gelmişti. Fakat buna rağmen hükümet vergileri affetmedi, aksine tam

<sup>620</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 216

<sup>621</sup> Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960

<sup>622</sup> Segal, a.g.e, s. 266

<sup>623</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 205

olarak tahsil etmek istedi. Buna bağlı olarak aç kalan halk arasında hastalık da baş gösterdi. Bu hastalık ise halkı kırdı geçirdi.<sup>624</sup>

952–53 senesinde Urfa ve bütün Mezopotamya bölgesi büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı. Yedi yıl süren bu kıtlık sırasında Urfa halkı büyük ızdırıp ve meşakatlere katlanmak zorunda kaldı. Müslüman ve Hıristiyan halktan çok sayıda insan açlıktan öldü. Bütün bu müşküllerin yanı sıra bu yedi yılın içinde bir de çekirge sürüleri bölgeyi istila etti. Öyleki açlıktan artık insanlar birbirlerini yiyecek duruma gelmişlerdi. Zengin insanlar bile yiyecek et bulamıyorlar, sadece bitki ve sebzelerle besleniyorlardı.<sup>625</sup> İbni Esir Mezopotamya başta olmak üzere Urfa dâhil el-Cezire, Musul, Şam ve daha başka bölgelerde sadece çekirge sürüsünün 953–54 senesi Şubat ayında ortaya çıktığından bahsederken,<sup>626</sup> İbni Kesir bu olayın 955–56 senesinde olduğunu söylemiştir.<sup>627</sup>

## İSLAM FETHİNDE HARRAN VE SABİİLER

Abbasi halifesi Me'mun (813–833) devrinde aslında Keldani olan Harran halkının çoğu halen kendilerine Pagan denilen putperestti. Paganların ibadethanelerini gezegenlere adayan eski bir putperest inancına sahip olduklarını söylemiştik. Ancak İbni Nedim'in (ö.969) anlattığına göre Abbasi Halifesi Me'mun 830 senesinde Bizans'a yaptığı bir sefer sırasında Mudarların bölgesine geldiğinde kendisini karşılayanlar arasında uzun saçlı ve acayip kıyafetli adamlar da vardı. Bunlara hangi zimmîlerden olduklarını sordu, onlar da

—Biz Harranlılarız dediler. Halife

—Hıristiyan mısınız? dedi.

—Hayır dediler.

—Yahudi misiniz? dedi.

—Hayır dediler.

—Mecusi misiniz? dedi, yine

—Hayır dediler. Bunun üzerine halife Me'mun,

—Öyle ise siz, zındıklardan, putperestlersiniz, kanınız helaldır.<sup>628</sup> Diye bölge halkından bir kısmının halen Pagan dininde

<sup>624</sup> Segal, a.g.e, s. 265

<sup>625</sup> Urfalı Mateos, Vakayiname, çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 3

<sup>626</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, VIII, 436

<sup>627</sup> İbni Kesir, a.g.e, XI, 392

<sup>628</sup> İbni Nedim, el-Fihrist, matbaatü'l-istikame Kahire tarihsiz, s. 459

olduğunu öğrenince kızmıştı. Kendisine Harranîler olduklarını söyleyen bu kimselere ya Müslüman olmalarını veya cizye karşılığında İslam devletinde yaşayabilme hakkını kazanabilmeleri için Allah'ın (c.c) Kur'an-ı Kerimde isimlerini saydığı bir kitabî dine girmelerini istemişti. Aksi takdirde Bizans seferinden geri dönüşünde kendilerini katledeceğini söylemişti. Bu yüzden Harranîler saçlarını kesmiş, elbiselerini değiştirmişlerdi. Bunlardan bir kısmı Hıristiyan veya Müslüman olmuşlar, bazıları da eski dinlerinde kalmışlardı. Fakat eski dinlerinde kalanlar halifenin gazabından kurtulmak için çare ararken, Harranlı bir fakih bunlara;

—Kur'an-ı Kerim'de “Sabiî” denilen ve Allaha inandıkları kabul edilen bir kavimden bahsedilmektedir, siz de kendinizin bu inanca mensup olduğunuzu söyleyin, dedi. Böylece onlara “Sabiî'lerden” olduklarını söylemelerini tavsiye etti.

Bu tavsiye üzerine Harranlılar kendilerine “Sabiî” ismini verdiler ve öyle kullandılar. Fakat Me'mun gittiği seferden geri dönemedi, vefat etti. Me'mun'un vefat haberi bunlara yetiştiğinde Hıristiyan olanlar tekrar eski dinlerine döndüler. Müslüman olanlar ise İslam'daki irtidad edenlerin cezalandırılmasından dolayı korktular ve Müslüman kaldılar.<sup>629</sup> Eski dinlerinde kalanlar da kendilerini güney Mezopotamya'da yaşayan Sabiîlerden olduklarını söyleyerek, 833 tarihinden itibaren kendilerini “**Sabiî**” dininde gösterdiler.<sup>630</sup> Çünkü Sabiîler de Kur'an-ı Kerimde kitabî kabul ediliyordu.

—“**Muhakkak ki inananlar, Yahudiler, Sabiîler ve Hıristiyanlardan kim Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve güzel amel işlerse, onlar için bir korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır.**”<sup>631</sup> Ayetinde ve diğer iki ayette belirtildiği gibi Sabiîler Kur'an-ı Kerimde kitabî gösteriliyordu. Çünkü Allaha ve ahiret gününe kim iman ederse ve güzel ameller işlerse iman etmiş sayılacaktır ve onlara korku yoktur. Böylece önceden Pagan dinini yaşayan

<sup>629</sup> İbni Nedim, a.g.e, s. 460

<sup>630</sup> Şinasi Gündüz, Harranîler, DİA, XVI, 240 – Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm, Ankara 2005, s. 28

<sup>631</sup> Kur'an-ı Kerim, (5) Maide suresi /69, diğer ayetler, Bakara 62. ve Hacc 17. ayetler

Harranlılar, sonradan kendilerine Sabii ismini verdiler.<sup>632</sup> Tabii bunlar asıl sabiiler değillerdir.<sup>633</sup>

Sabiiler kâinatın kudretli bir yaratıcısı olduğunu kabul ederlerse de yine Sabiilere göre bu yaratıcıya ulaşmak mümkün olamazdı. Böyle bir yaratıcıya ancak gövdeleri görülebilen mukaddes ruhları vasıta etmekle yaklaşılabildi. İşte bu ruhlar gezegen yıldızların ruhları idi. Sabiilere göre gezegenleri hareket ettiren onların ruhlarıdır. Bunların hareketlerinden bütün yaratılışlar ve icatlar meydana gelir. Gezegenlerden başka yağmuru, karı, rüzgârı, yıldırımını, şimşekleri, bulutları, pınarları, depremleri ve hatta siyaseti idare eden ilahlar da vardır.<sup>634</sup> Bu inanca sahip olan Harranlılar da kendilerini Sabiî göstererek diğer kitabî dinlerin hukukî haklarından faydalanmış oldular. Bu şekilde gerçekte Sabiî olmayan, putperest olan Harranlılar asıl kendi inançları olan Paganlığı gizlemiş oldular. “Sabiî” adı altında gizlenen bu **“Paganların”** başta ay olmak üzere gezegen yıldızlara taptıkları görülmektedir.<sup>635</sup> Bu tarihten sonra artık bunlar ve bilhassa Harran halkı “Pagan” ismini unutarak, kendilerini isimlendirdikleri **“Sabiî”** dininde olarak söylenile geldiler. Yani bunlar inanç ve ibadette sabii değil, sadece isim olarak Sabii oldular. Gerçekte Sabiiler yıldızlara tapmazlardı. Sabiiler güneş doğarken, güneşin dünyaya dik geldiği vakit ve güneş batarken olmak üzere üç vakit namaz kılarlardı. Namazları da üç rekâtlıydı.<sup>636</sup>

Kur'an-ı Kerimde Sabiilerden bahsediliyorsa da bunlar ve yaşadıkları yerler hakkında bir bilgi verilmiyordu. İslamın ilk yayıldığında müşrik Araplar müslümanlara ve Resulullah'a bile Sabiî demişlerdi. Çünkü Araplar arasında Sabiî kelimesi daha ziyade atalarının dininden dönen, anlamında kullanılmakta idi. Abdurrahman ibni Zeyd'in (ö.798) görüşüne dayanan bazı görüşe göre ise Peygamber Efendimize Sabiî demelerinin sebebi Sabiîlerin de “Allah'ın birliğine inanmaları” olduğu söylenilmektedir.<sup>637</sup> Asıl Sabiiler M.S. III. Yüzyıldan itibaren Fırat, Dicle ve Karun Nehirleri arasında Musul

<sup>632</sup> Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz, II, 271

<sup>633</sup> Sabiler hakkında geniş bilgi için bakınız (Elmalılı M.Hamdi Yazır, Hak Dini, Kuran Dili, Zaman Gazetesi İstanbul tarihsiz, III, 293-310

<sup>634</sup> Hasan Açıanal, Urfa İlinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 343, 27 Haziran 1945

<sup>635</sup> Doç. Dr. Abdullah Ekinçi, Ortaçağda Urfa, Ankara 2006, s. 125

<sup>636</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 49

<sup>637</sup> Şinasi Gündüz, Mitoloji ile İnanç arasında, Samsun 1998, s. 105

çevresinde yaşamış kimselerdir. Akarsuya dalıp çıkma şeklindeki vaftizin Sabiilikte büyük bir önemi olduğu için bunlar devamlı akarsu kenarlarında yaşamak zorunda kalmışlardır. Sabiilerin günde beş vakit namaz kıldıkları, tek tanrıya inandıkları, Hazreti Nuh'un dininde oldukları iddia edilmektedir. Ayrıca güneşe tazim ettikleri de inançları arasındadır. Bunların Zebur okudukları da söylenilmektedir.<sup>638</sup> Görüldüğü gibi aslında Harranlıların bu Sabiilerle hiçbir ilişkileri yoktur. Onlar sadece ölümden kurtulmak için bu ismi almışlardır.

Sabiilerin fikirlerine göre Sabiilik; beşeri vasıtalarından ve kayıtlardan uzak kalmak demektir. İslam âlimlerinin belirttiklerine göre insanlık ilk peygamberlerin tebliğ ettiği yolda bulunuyor iken insanların içlerinden bazıları “Biz Allah’ı bilmek ve O’na itaat etmek, O’nun emirlerini ve hükümlerini tanımakta bir vasıtaya muhtacız. Fakat o vasıtanın bizim gibi insan değil, sırf ruhanî bir varlık olması lazımdır.” demişlerdi. Sabiilerin düşüncelerine göre ruhaniler yani melekler mukaddes ve pâktır ve Allah’a daha yakındır. Allah’a yaklaşmak ve itaat etmek için halis ve sade olan ruhani varlıkları (melekleri) vasıta yapmak lazımdır. İşte Sabiilik ilk önce Hak yoldan bu suretle ayrılmış olan topluluğa verilen isimdir,<sup>639</sup> Denilmektedir. Müfessirlerin bir kısmına göre Sabiiliğin hem ehli kitap denecek yönleri, hem de müşrik ve putperest denecek yönleri vardır. Bunlar, diyanetlerinin temelini Nuh ve İbrahim peygamberin dini olduğunu söylerler. Bunlar meleklerle, yıldızlara ve çeşitli putlara taparlar.

Abbassiler devrinde kendilerini Sabiî diye isimlendiren bu Harranlılar ilim, fen, tıp ve felsefede oldukça ileri gittiler. Bunların Sabiî ismi ile şöhrete ulaşmaları kendilerinde Sabiî ismini pekiştirmiş oldu. Bunun sonucu Sabiîler Pagan dininin genel adı haline geldiler. Bunların arasında kendilerine Sabii ismini veren büyük âlimler yetişti. Bu yüzden asıl Sabiîlerden çok Paganist olan Harranlılar Sabiî olarak tanındı ve şöhret oldular. Bunların içinde yetişen edebiyatçılardan biri olan Ebu İshak İbrahim b. Hilal es-Sabiî (925–994), hem bütün dinleri ve hem de kendi inancı olan Sabiîliği öven güzel bir şiir yazmıştır. O güzel şiirin Türkçe tercümesini aşağıya alıyoruz:

1—“Herkes, müslümanı da ehli ahd olan din sahibi “zimmîler” de senin bu güzelliğin karşısında kendilerini adil birer şahit olarak görürler.

<sup>638</sup> Şinasi Gündüz, a.g.e, s. 103 - 115

<sup>639</sup> Ahmed Hamdi Akseki, İslam fitri, tabii ve umumi bir dindir, İstanbul 1966, s. 216–217

2—Hele Müslümanlar, seni bu güzellikte görünce kendilerine ebedi kalacakları Cennette vaat edilen “Huriler”in varlıklarına kesin olarak inandılar.

3—Hıristiyanlar ise seni, taze ve yeşil bir dalın üzerinde boynunu dolunaya çevirmiş bir ceylan yavrusu olarak görürler ve hemen

4—Teslislerini överek, “Üç”ü “Bir”de topladığım için istavroz çıkarıp imanlarını tazelerler.

5—Yahudiler ise alnındaki nurun parladığını görünce, dinlerini kabul edene de onu inkar edip red edene de:

6—Allah, kulu ve peygamberi olan kelim’i Musa’ya Tur-i Sina’da gösterdiği Rahman’ın nuru (Senaü’r-Rahman) işte budur, dediler.

7—Mecusiler de nurlu yüzünün üzerindeki saçlarını, koyu bir karanlık olarak gördüler.

8—Yüzünün nuruyla, saçının karalığından her muanit için deliller hazırladılar. Böylece

9—Sen, onların taptığı güneş oldun. Onların arasında karanlıkta ve aydınlıkta sana rükû ve secde eden birçok kimse vardır.

10—Sabiiler ise senin eşsiz güzelliğini “Bir” olan Allah’ın varlığına delil olarak gösterirler.

11—Sabiilerce sen, Utarit ile Müşteri gezegenleri tarafından talihli sayılan parlak bir Zühre yıldızı gibisin.

12—Herkes, yolunu sapıtan da doğru yolda olan kimse de senin ellerinle dinen aydınlanmıştır.

13—Sen, onları ıslah ederken sadece beni fitneye düşürüp, fasit bir dinle dolaşır halde bıraktın.”<sup>640</sup>

---

<sup>640</sup> Mahmut Polat, Ebu İshak İbrahim b. Hilal es-Sabii’nin Hayatı ve şiirleri, (basılmamış Doktora Tezi) Şanlıurfa 1999, s. 47

## URFA'DA HAMDANİLER VE NUMEYRİLER DEVRİ (905–1081)

Onuncu yüzyıldan itibaren artık Abbasi halifelerinin askerî ve siyasî güçleri kalmamıştı. Bu yüzden İslam ülkelerinin bazı yerlerinde şehir devletçikleri diyebileceğimiz kendi hâkimiyetlerini kuran hükümdarlıklar oluşuyordu. Böylece bazı valilikler bu şekilde kendi yarı bağımsızlıklarını ilan ediyorlar ve sadece halifeye dini bakımdan hürmet gösteriyorlardı. Hatta buna hürmet demek bile doğru değildi. Güneydoğu Anadolu bölgesinde de aynı durum meydana geliyor ve şehir hâkimleri meydana çıkıyordu. Urfa ve Harran gibi şehirler de bu durumdaydı. Emeviler ve Abbasilerin kuvvetli oldukları dönemlerinde Urfa'da Süryani, Ermeni ve Rum Hıristiyanlarının yanında oldukça kalabalık Arap Müslüman toplulukları da oluşmuştu. Urfa, Müslüman ve Hıristiyan, hatta Yahudi halklar tarafından meskûn bir şehir idi. Birbiriyle sükûn içinde yaşıyorlardı. Bu dönemde Urfa'ya yapılan saldırılarda Urfa halkının her iki inançta olan halkı da eziliyor, zulüm görüyordu. Fakat bazen de inanç ayrılığından dolayı birbiri ile mücadele ediyor, birbirine hükmetmeye çalışıyorlardı. Bilhassa Abbasi devletinin zayıfladığı ve böyle küçük mahalli emirliklerin idareleri zamanında Urfa'nın Müslüman ve Hıristiyan halkının birbiri ile hâkimiyet mücadelesine giriştiği görülmektedir.

İşte bu dönemde İslam dünyasının gerilemesi, askeri ve ilmi sahalarda kuvvet kaybetmesi sonucunda bütün bölge bir buhrana sürüklenmişti. Bu durumu bir fırsat bilen Bizanslılar, Anadolu'nun birçok yerlerindeki İslam şehirlerinde olduğu gibi Urfa'yı da işgal etmişler ve birçok Müslüman'ı öldürmüşlerdi.<sup>641</sup>

Bu cümleden olmak üzere 905 tarihinden itibaren de Hamdaniler (905–991) bölgeye hâkim olmuşlardı. Hamdanilerin bölgeye hâkim oldukları devirde 971 senesinin Kasım ayında Bizans imparatoru **Nikephoros Phokas** devrinde Rumlar Güneydoğu Anadolu bölgesine bir baskın düzenlediler. Urfalıların bir kısmını öldürdüler. Diyarbakır ve Nusaybin'e kadar olan bölgelerde yaşayanların kimini öldürdüler, kimini esir ettiler. O senelerde Güneydoğu Anadolu'nun valisi olan Ebu Tağlib bin Hamdan Rumların baskınına hiç karşı koymamıştı.<sup>642</sup> Ebu'l-Farac 972–73 senesinde yapılan bu baskın sırasında Bizans ordusunun taş üstünde taş bırakmayacak şekilde Urfa'yı da tamamen yıkmış

<sup>641</sup> Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 329

<sup>642</sup> İbni Kesir, a.g.e, XI, 461

olduğunu,<sup>643</sup> hatta İmparator Nikephoros'un (Nikefor) Urfa'yı yaktığı söylenilirken<sup>644</sup> Urfalı Mateos imparatorun Urfa çevresindeki dağlarda ikamet eden 12.000 ruhaniye hürmeten tahrip etmediğini söylüyor.<sup>645</sup> Onuncu yüzyılda Urfa birkaç defa el değiştirerek, bazen Bizanslıların ve bazen de Müslüman Arapların eline geçiyordu. Yine bu devirde tarih sahnesine çıkmış olan Mısır Fatimileri de 994 tarihinde Suriye'yi istila etmiş ve Fırat'ı geçerek Urfa topraklarını harabeye çevirmişlerdi.

On birinci yüzyıl başlarında ise Urfa **Numeyr oğullarından** (991–1081) Utayr adında birinin hâkimiyetinde idi. Utayr kendisi Hille'de oturuyor ve Urfa'yı da naibi Ahmed bin Muhammed adında biri yönetiyordu. Urfa naibi kendini halka sevdirmişti. O yüzden Utayr naibini kıskanmış ve onu kendisine ihanet ediyor iddiasıyla idam ettirmişti. Halk naibi sevdiğinden, bu hareketinden dolayı Utayr'a kızdılar ve Diyarbakır hâkimi Nasruddevle bin Mervan'a (ö.1061) mektup yazarak şehri teslim almasını istediler. Bunun üzerine 1025 tarihinde Diyarbakır'da **Mervanilerin** emiri Nasruddevle bin Mervan, Zenek adlı naibini göndererek Urfa'yı Utayr'ın elinden aldı. Utayr da Salih bin Mirdas'ın yanına giderek Nasruddevle yanında kendisine şefaathetmesini istedi. Salih bin Mirdas'ın ricasını kabul eden Nasruddevle Urfa'nın yarısını Utayr'a verdi. Böylece Utayr, Nasruddevle'nin naibiyle birlikte Urfa'da kaldı. Naib Zenek, Utayr'a bir plan hazırlayarak öldürttü. Numeyr oğulları Utayr'ın intikamını almak için 1027 tarihinde Zenek'e pusu kurdular. Fakat pusudan haberdar olan Zenek Numeyr oğullarıyla savaşa tutuştu. Savaşta yaralanarak öldü. Böylece 1027 tarihinden itibaren Urfa tamamen Nasruddevle bin Mervan'ın hâkimiyetine girdi.<sup>646</sup> Urfalı Mateos'a göre Utayr öldürüldükten sonra karısı, Nasireddevle'ye karşı Urfa'yı savundu. Hatta Nasireddevle'yi firara mecbur bıraktı. Utayr'ın karısının sonradan kaleye yaptığı saldırılar sonunda kale komutanı Selman zor durumda kaldı. Bu yüzden kale komutanı Selman, Samsat valisi aracılığıyla Roma imparatoruna mektup yazarak kendisine bir rütbe verirse kaleyi imparatora teslim edeceğini bildirdi. İmparator Selman'ın isteğini kabul etti ve Urfa'ya gelerek hâkim oldu.<sup>647</sup>

<sup>643</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 263

<sup>644</sup> E.R. Hayes, Urfa Akademisi, çeviren Yaşar Güneç, İstanbul 2002, s. 306

<sup>645</sup> Urfalı Mateos, Vakayiname, çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 23

<sup>646</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, 268

<sup>647</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 54

Yine Salih bin Mirdas Urfa'nın Numeyr oğullarından Utayr'ın oğlu ile Şibl'in oğluna taksim etmesi için Nasruddevle'ye ricada bulundu. Bunun üzerine Nasruddevle bin Mervan, Urfa'yı ikiye bölmüş ve yarısı ile büyük burcu Utayr'ın oğluna diğer yarısı ve küçük burcu da Şibl'in oğluna vermişti.

Utayr'ın oğlu M.1031 tarihinde Bizans imparatoruna haber göndererek şehri kendisine ait olan hissesini ve bazı köyleri 20.000 dinara Bizanslılara sattı. Bizanslılar (Rumlar) iç kaleyi teslim aldılar ve içeri girdikten sonra da Urfa'yı ele geçirdiler. Nasruddevle Urfa'nın Rumların eline geçtiğini haber alınca bir ordu toplayarak üzerine yürüdü. Roma kumandanı Mişel'e bir elçi göndererek ona şöyle dedi:

—“Halep'e karşı iki defa yürümekten ne kazandınız ki şimdi de Urfa'ya göz dikiyorsunuz? Size dostça nasihatim, adamlarınızı alıp buradan çıkmaktır. Gitmezseniz Arap ordusundan neler çekeceğinizi göreceksiniz,” dedi. Mişel de Nasureddevle'ye şöyle cevap verdi:

—“Biz Urfa'yı harp ile almadık. Onu meşru sahibinden satın aldık. Onun elinizde kalacağını bilsem iade ederim. Fakat Maaddilerin, Numeyir oğullarının onu bırakmayacağını biliyorum.”<sup>648</sup> Bu haberleşmeden sonra Nasireddevle Silah zoruyla Urfa'yı zapt etti. Rum askerleri iç kaleye sığındılar. Fakat Nasruddevle iç kalede kuvvetli olan Bizanslılara (Rumlara) yenildi. Bu savaşta Bizanslılar, şehirdeki Müslümanları kılıçtan geçirmişler ve bir camii de yağmalamışlardı.<sup>649</sup> Bu sırada, müslümanların katledilmelerinden dolayı, müslümanların da kendilerine misilleme yapmalarından korkan Süryaniler şehrin büyük S. Sofi kilisesine sığındılar. Diğer taraftan Urfa içinde bulunan Müslümanlar da şehir dışına çıktılar. Müslümanlar sonra kilisedeki Hıristiyanları kuşatma altına aldılar. Onlar kiliseden dışarı çıkınca da çoğunu öldürdüler ve şehri yağma ettiler. Veya kilise içinde iken Nasireddevle'nin saldırıları ve kilisenin yakılması sonucu hepsi eşya ve erzakları ile birlikte yanarak kül oldular.<sup>650</sup> Bu savaş sonunda Nasruddevle bin Mervan'ın yenilmesi üzerine Bizanslılar (Rumlar) Urfa'ya ve yakın şehirlere sahip oldular.

Harran ve Suruç hâkimi İbni Vessab el-Numeyrî de bu sene Rumlarla bir anlaşma yaparak onlara haraç verdi.<sup>651</sup>

<sup>648</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 290

<sup>649</sup> Segal, a.g.e, s. 280

<sup>650</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 55

<sup>651</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, 317

1036 tarihinde Numeyr oğullarından olan Rakka, Suruç ve Harran hâkimi Vessab'ın oğlu (ö.1040) ve Utayr'ın oğlu, Mervan'ın oğlu Nasruddevle'den de yardım alarak Rumların elinde bulunan Urfa'yı tekrar kuşattılar. Urfa halkı çok zor durumda kaldı. Urfa patrik'i gizlice şehirden çıkararak Bizans imparatorunun yanına gitti ve ondan yardım istedi. İmparator kendisine 5000 kişilik bir kuvvet vererek gönderdi. Fakat bu yardımın gelmekte olduğunu anlayan İslam ordusu, bunları pusuya düşürdü ve birçoğunu öldürüp, patrikle birlikte birçoğunu da esir aldılar. Böylece Müslümanlar ellerindeki Patriği Urfa kapısına götürerek şehirdekilere,

—Eğer şehri teslim etmezseniz patriği öldüreceğiz, dediler.

Bunun üzerine halk kapıları açtı. Vessap'ın oğlu şehre girerek halkın çoğunu öldürdü. Fakat Rum askerleri yine kaleye sığınmışlardı. Bu arada Rumlara Yardıma gelenleri duyan Vessab'ın oğlu şehirden çıkmak lüzumunu duydu ve kendi şehri olan Harran'a gitti.<sup>652</sup> Bundan sonra artık Urfa'daki Rumlara karşı koymaktan vazgeçerek, onlarla bir anlaşma yaptı ve Urfa varoşlarını Rumlara teslim etti. Rumlar şehri baştan aşağı yeniden tamir ettiler.<sup>653</sup> Böylece Urfa tekrar Bizanslıların eline geçmiş oldu.

\*\*\*

1062 tarihinde Bizans İmparatorluğunun Urfa Valisi Tavdanos idi.<sup>654</sup> 1065 senesinde her ne kadar Horasan komutanı Urfa bölgesinden Kısas gibi bazı yerleri aldıysa da Bizans ordusunun mukabelesi ile bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı.<sup>655</sup> Böylece 1065 tarihinden itibaren Urfa, 1087'de Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın Urfa'yı almasına kadar Bizanslıların elinde kaldı. Yukarıda geçen satırlarda belirtildiği gibi Salman'ın Urfa'yı Bizanslılara teslim etmesi ve Nasireddevle'nin de Urfa'yı kuşattığı sırada Müslümanların şehrin dışına çıkmış olabilmesi ile bu tarihlerde Urfa'da Süryani ve Ermenilerin yanında Müslümanların da bulunduğunu göstermektedir. Yani Urfa'nın Bizanslıların elinde olduğu bu senelerde bile Müslümanlar hala şehirde bulunuyorlardı.

Urfa, 1077–1078 tarihinde Hıristiyanların kendi aralarında ki savaflara sahne oldu. 1077 tarihinde Bizans'ın zayıflamasından faydalanan Bizans'ın Maraş valisi Ermeni Flarides kumandanı Vasil'i

<sup>652</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, 342

<sup>653</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, 351

<sup>654</sup> Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 109

<sup>655</sup> Osman Turan, a.g.e, s. 117 – Urfalı Mateos, a.g.e, s. 127 – segal, a.g.e, s. 282

göndererek Urfa'yı kuşattı. Vasil şehri şiddetli saldırılarla altı ay kadar sıkıştırdı. Bu arada 1032–1033 tarihinde İmparator Romanos'un Urfa yakınlarında yaptırmış olduğu ve “Remanopolis” diye isimlendirdiği<sup>656</sup> kaleyi de tamir ettirdi. Bu tamir işi bittikten sonra tekrar Urfa'ya şiddetli saldırılarda bulundu. Bunun üzerine Urfalılar kendi dukeleri olan Leon'a isyan ettiler. Halkın isyanı üzerine Leon kaçarak üst kaleye sığındı ve S. Meryem kilisesine girerek minberin altına saklandı. Fakat Urfa halkı kiliseye girerek onu saklandığı yerden çıkarıp, kilise içinde merhametsizce öldürdüler. Sonra da Urfa'yı Vasil'e teslim ettiler.<sup>657</sup> Böylece Flarides Urfa hâkimi oldu. Flarides hem Bizans'la ve hem de Halep Hâkimi Şerefüdevle Müslim ile iyi geçinme siyaseti güdüyordu.<sup>658</sup> Tarsus'tan Urfa'ya kadar yerlerin Hâkimi olan Flarides'in Urfa'daki valisi de Vasil olmuştu. Vasil'in kısa bir süre sonra ölmesi ile Filarides kendisi Urfa'ya geldi.

\*\*\*

Bu arada devamlı hâkimiyet değişikliğinden dolayı Harran'da hutbe bazen Mısır Fatımilerinin adına bazen de Abbasi halifelerinin adına okunuyordu.

## NUMEYRİLERDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:

991–1081 yıllarında Harran'a da hâkim olan Numeyriler'in zamanında Harran ticaret ve ziraat bakımından en zayıf devirlerini yaşadı. Harran'da Numeyr oğullarından kalan Harran kalesi kapısı üzerinde bulunan bir kitabe, buranın tamir tarihini göstermektedir. Kitabe şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم (... ) بعمله مولانا  
الامير السيد الأجل المؤيد المنصور نجيب الدولة  
و رضيتها اب(والزام) منيع ابن الامير صنيعة  
الدولة و صفوتها ابي الريان شبيب ابن مؤيد  
الدولة و ثاب ابن جعبر النميري في سنة  
احد و خمسين و اربع مائة

<sup>656</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 56

<sup>657</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 155

<sup>658</sup> Prof. Dr. Erdoğan Merçil, **Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden Haçlı seferlerinin Başlangıcına kadar Urfa'nın Durumu**, Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 53

*“Bismillahirrahmanirrahim. (...mimma emere) bi’amelihî Mevlana el-Emir el-Seyyid el-Ecellü’l-müeyyed el-Mansur Necib ed-devle ve radiyyuha eb(u ez-zimam) Mani’ ibni’l-emir Sani’atü’d-devle ve safvetuha ebi’r-Reyyan Şebib ibni Müeyyideddevle Vessab ibni Ca’ber el-Nümeysi fi sene 451”*<sup>659</sup>

Rice’nin, bir parçasının Urfa müzesinde olduğunu söylediği bu kitabede: “Caber en-Nümeysi’nin oğlu Müeyyideddevle Vessab’ın oğlu şanlı değerli, Allah tarafından takviye ve yardım görmüş olan, devleti kollayıp razı eden, yönetim ve yetki sahibi, devletini koruyan, devletin kurucu ve yücelticisi Ebu Reyyan Şebib, hicri 451, (miladi 1058–59) senesinde buranın yapılmasına emir verdi.” Denilmektedir.<sup>660</sup> Kapının iki tarafında zincirlerle bağlı birer çift aslan kabartmasının da bulunduğu söylenilmektedir.

Bu dönemde Numeyrilerin Harran Valisi Yahya bin el-Şatır, 1081 yılında Sabîilerin Harran’daki son mabedini de yıktırdı. Bu mabedin yıkılmasından sonra artık Harran’da putperest kalmadı<sup>661</sup> denilmiş olsa bile Harran Paganları ve mabetleri ancak Moğolların devrinde bitmişlerdir.

## NÜMEYRİLER DEVRİNDE TABİİ AFETLER

Urfa 1032–33 senelerinde bütün Mezopotamya, Suriye, Anadolu’da olduğu gibi yine şiddetli bir kıtlık ile karşılaşmıştı. İnsanlar kıtlık yüzünden öyle kötü bir duruma düşmüşlerdi ki karılarını ve çocuklarını satıyorlardı. Açlıktan dolayı insanlar konuşurken bile düşüp ölüyorlardı.<sup>662</sup>

Yine Mateos’un anlattığına göre 1079–1080 tarihinde Akdenizin doğu kıyısında pek şiddetli bir kıtlık baş gösterdi. Urfalı Mateos, bu kıtlığa sebep olarak Türklerin bu bölgelere kadar gelmelerini, her tarafı harabeye çevirmelerini, Hıristiyanların esaret altına düşmelerini ve buralarda çiftçilerin ekin ekememesini göstermektedir. Antakya, Tarsus ve Maraş gibi şehirlerde yaşayan insanlar ne yiyecek bir parça ekmek ve

<sup>659</sup> D.S. Rice, *Anatolian Studies*, Vol. II. 1952, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Ankara, s.

53

<sup>660</sup> Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Ankara 2001, s. 365

<sup>661</sup> Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 17

<sup>662</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 58

ne de rahat edecek bir yer bulamıyorlardı. Fakat bu kıtlığa yalnız Urfa ve çevresi düşmemiştir. Bu kıtlık sırasında bile Urfalı diğer şehirlere göre müreffeh bir hayat yaşamıştı. O yüzden de birçok şehirden binlerce insan Urfa'ya geliyorlar ve sokaklarda dileniyorlardı. Bu kalabalık ve açlık yüzünden de şehirde ölüm çok oluyordu. Her taraf cesetlerle dolmuş, toprak bu cesetler yüzünden leş kokmaya başlamıştı.<sup>663</sup>

### URFA'DA SELÇUKLULAR DEVRİ (1086–1098)

Bir Türk devleti olan Selçuklular Horasan bölgesinde tarih sahnesine çıktıklarında, Kuzey Hindistan taraflarında Kuvvetli olan Gazneliler devleti bulunuyordu. Selçuklular, Gaznelileri yenerek devletlerini yıktılar ve kısa bir zaman sonra topraklarını genişletmek için Anadolu'ya da girdiler. O zamana kadar zaten zayıflamış olan Abbasi halifeleri de artık Selçukluların hâkimiyetlerini kabul etmek zorunda kaldılar.

Bu arada 1059 tarihinde Sultan Tuğrul'un (1040–1063) emriyle Alpaslan Harran'ı ele geçirdi.<sup>664</sup> Daha sonra **Alpaslan** (1063–1073) Selçuklu hükümdarı olunca, kumandanı Gümüştekin 1066 tarihinde Urfa'ya hücum ederek Urfa dukası ile Kısas beldesi yakınlarında savaştı. Urfa dukası mağlup oldu ve Gümüştekin'e esir düştü. Duka 20.000 dinar vermek suretiyle esaretten kurtuldu ve Urfa'ya geri döndü.<sup>665</sup>

Sultan Alparslan Suriye ve Mısır üzerine yürümek niyetinde idi. 1070 senesinde yolu Diyarbakır üzerinden geçtiği için Diyarbakır emiri Nasruddin bin Mervan sultanı karşılamaya çıktı. Ona hediyeler takdim etti ve 100.000 dinar da para verdi. Sultan bu paraların halktan zorla toplatılmış olduğunu öğrenince, paranın sahiplerine ödenmesi için geri verdi. Oradan hareketle Bizanslıların elinde olan Telhum ve Siverek kalelerini fethetti. Daha sonra Urfa üzerine yürüdü, Urfa'yı kuşattı ve şehrin teslimini bekledi. Eski kültür ve dini bir merkez olan Urfa o senelerde hala meşhur bir şehir idi. O senelerde Urfa'da 80.000 Ermeni, 20.000 Süryani, 6.000 Rum ve 1.000 Frank vardı.<sup>666</sup> Urfa'nın dükü,

<sup>663</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 155

<sup>664</sup> İbni Kesir, a.g.e, XII, 192

<sup>665</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 318 – Urfalı Mateos, a.g.e, s. 135 – Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 117'de 40.000 dinar fidye verdiği yazılmıştır.

<sup>666</sup> Osman Turan, a.g.e, s. 126

Bulgar kralı Alüsan'ın oğlu Vasil idi. Alpaslan'ın Urfa'yı kuşatması Hıristiyan halkı büyük bir korkuya düşürmüştü. 50 gün süren kuşatmadan sonra Alpaslan Urfa'yı alamadan kuşatmayı kaldırarak Halep'e doğru gitti.<sup>667</sup> Fakat Ebu'l-Farac'a göre sultan kızgınlığından ağaçları keserek bahçeleri tahrip etti. Bunun üzerine Urfa halkı sultana:

—50.000 dinar karşılığında kendilerini bırakıp gitmesini söylediler. Sultan da bunu kabul etti. Bunun üzerine Urfa halkı:

—Sizin şehri zaptetmek için kullandığınız mancınıkları ve diğer savaş aletlerini imha etmedikçe bir şey vermeyiz. Çünkü bizi aldatmanızdan ve paramızı aldıktan sonra tekrar muharebeye devam edeceğinizden korkarız. Dediler. Güya sultan da bunlara inanarak harp aletlerini yaktı. Urfalılar da bunu gördükten sonra sultanla alay ettiler ve bir şey vermediler. Sultan da büyük bir kin içinde oradan ayrıldı denilmektedir.<sup>668</sup> Dini duygularla dolu kasıtlı bir anlatım olduğu belli olan bu ifadeler pek kabul görmemiştir. Devamlı savaşta olan bir hükümdarın savaş aletlerini kırıp yakması mümkün değildir. Fakat bu kuşatmanın kaldırılması için Urfa dükü ile Sultan arasında, sultana gerektiği zaman maddi yardım sağlama açısından gizli bir anlaşmanın yapıldığı da ifade edilmektedir. Nitekim 1071 yılında Malazgirt taraflarına gelen Bizans imparatoru Romen Diyojen'le savaşmak için Urfa'dan geçen Sultan Alpaslan'a Urfa dükü tarafından atlar, katırlar ve yiyecekler takdim edildi.<sup>669</sup>

Büyük Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın, Bizans İmparatoru Diyojen ile 1071 senesinde yaptığı Malazgirt meydan muharebesini kazanması sonunda yaptığı antlaşma içinde evvelce Müslümanlara ait olan şehirlerden Urfa'nın da Selçuklulara bırakılması maddesi de bulunuyordu.<sup>670</sup> Böylece Urfa tekrar Müslümanlara bırakıldı.

1081 tarihinde Şerefüddeve Müslim bin Kureyş Harran'ı zapt etmiş ve Urfa ile barış anlaşması yapmıştı.<sup>671</sup> Fakat iki sene sonra 1083'de Harranlılar Şerefüddeve'ye isyan ettiler. Bunun üzerine Şerefüddeve gelerek Harran'ı fethetti ve surlarını yıktı. Harran kadısı İbni Hable ile iki oğlunu sur üzerinde astırdı.

<sup>667</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, X, 71 – Urfalı Mateos, a.g.e, s. 139-140 – Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 320

<sup>668</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 320

<sup>669</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 141

<sup>670</sup> Osman Turan, a.g.e, s. 141- Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, I, 323

<sup>671</sup> İbni Kesir, a.g.e, XII, 251

1072 tarihinde Alpaslan'ın ölümü ile Selçuklu tahtına Alpaslan'ın oğlu Melikşah geçti. Büyük Selçuklu sultanı **Melikşah** (1073–1092), amcası oğlu Kutalmış (ö.1064) oğlu Süleymanşah'ı (ö.1086) Anadolu'ya göndererek Urfa ile Birecik arasında yerleşmelerini emretmişti.<sup>672</sup> Böylece Anadolu'nun tasarrufu Süleymanşah'a verilmiş oluyordu. Daha önce 1064 yılında Süleymanşah'ın babası Kutalmış, Alparslan'a isyan etmiş ve onunla savaşmıştı. Bu savaşta mağlup ve maktul düşmüştü. Bunun üzerine oğulları Bizans hududuna sürgün edilmişti. Bu yüzden şehzadeler Urfa bölgesinde başsız ve sönük bir hayat geçiriyorlardı. Süleymanşah'ın Urfa bölgesinde yerleşmesi, daha önce bölgede bulunan bazı Türk kabilelerin de kendisine katılması ile ileride bütün Anadolu'nun fethini sağlamasına yardımcı oldu. Nitekim Süleymanşah, sultan soyundan olduğu için kısa zaman içinde Urfa çevresinde bulunan Türk kabile ve kumandanları kendisini desteklediler.

Sultan Melikşah'ın (1073–1092) komutanlarından **Bozan** (ö.1094) 1086–87 senesinde Urfa'yı kuşattı. Urfa o zaman Bizanslı Rumların elinde idi. İbni Utayr şehri Rumlara satmıştı. Bu kuşatma günlerce sürdü. Halk aç ve susuz kalmaya başladı. Halkın gazabını üzerine çeken Urfa'nın dükü Barsama, Urfa'yı Bozan'a teslim etmek için surlardan atladığında yaralanarak Bozanın karargâhına kaldırılmış ve birkaç gün sonra ölmüştü. Bunun üzerine Urfa'nın ileri gelenleri şehri Bozan'a teslim ettiler. Bu teslimiyetten sonra Urfa ve çevresi tam bir sükûnete kavuştuğu için şehir halkı büyük bir mutluluk ve sevinç yaşadı.<sup>673</sup> Diğer bir anlatıyla Melikşah'ın 1086 tarihinde Urfa önlerine gelmesi ile tehlikenin büyüklüğünü gören şehrin hâkimi olan Filaridos, sultanın yanına gitti. Onunla buluştuktan sonra vergi vermeyi ve sultan adına hutbe okutmayı kabul etti. Sonra Sultan Melikşah'ın önünde Müslüman oldu ve sünnet oldu. Şehri, Sultan Melikşah'a teslim etti.<sup>674</sup> Sultandan hâkimiyeti için de bir ferman aldı. Urfa'ya döndüğü zaman Filaridos'un Müslüman olmasından ve zulmünden şikâyetçi olan Antakya Hıristiyanları ve hatta kendi oğlu, Süleymanşahı davet ederek Antakya'yı da kendisine teslim ettiler.<sup>675</sup>

Sultan Melikşah Urfa'yı zapt eden komutanı **Bozan**'ı Urfa valiliğine tayin etti. Bozan'ın iyi bir idareci olduğu ve Urfa'nın, onun

<sup>672</sup>Yrd. Doç.Dr. Seyfullah Kara, a.g.e, s. 90

<sup>673</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 173

<sup>674</sup> Gregory Abü'l-Farac (Bar Hebraeus), a.g.e, I, 333

<sup>675</sup> Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 216

devrinde sulh ve sükûn içinde yaşadığı kabul edilir. Böylece Bozan'ın Urfa valiliği devrinde Urfa halkı biraz rahata kavuşmuş oldu. Bozan da iç kaleye bir Selçuklu komutan tayin etti. Şehre ise ilk zamanlarda olduğu gibi şehrin Hıristiyan halkından bir Ermeni'yi idareci olarak tayin etti. Melikşah'ın devrinde Müslüman ve Hıristiyanlar birlikte dostluk içinde yaşıyorlardı.<sup>676</sup> Nitekim **Tutuş** (ö.1095) da 1094 senesinde ilerdeki satırlarda geçtiği üzere Bozan'dan Urfa'yı aldığı zaman Roma prenslerinden Toros'u Urfa'ya vali tayin etmiştir.<sup>677</sup> Aynı zamanda Tutuş iç kaleye de Türk muhafızların yanında bir Ermeni müfrezesi de bırakmıştı.<sup>678</sup>

Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra Melikşah'ın kardeşi Tutuş, 1094 tarihinde tahta geçen Selçuklu sultanı Berkıyaruk'a isyan ederek Güneydoğu Anadolu üzerine yürüdü. Böylece Melikşah devrinde rahat bir hayat süren bölge, tekrar kanlı savaflara sahne oldu. Onun Güneydoğu Anadolu üzerine gelmesi üzerine Halep valisi Aksungur ile Urfa valisi Bozan devrin Selçuklu sultanı Berkıyaruk'tan yardım istediler. Fakat Sultan Berkıyaruk bunlara yardım etmedi. Bunun üzerine Tutuş'a karşı Kasımüddeve Aksungur (ö.1094) ile Urfa ve Harran valisi Bozan anlaştılar. Musul valisi Kürboğa da onlara yardıma gelmişti. Halep'e altı fersah mesafede Tell-Sultan (Sultan Tepe) yakınlarında savaşa tutuştular. Burada Aksungur'un askerleri yenildi. Aksungur da esir düştü ve öldürüldü. Bu arada Kürboğa ile Bozan Halep'e girmişlerdi. Tutuş Halep'i de kuşattı ve zapt etti. Bozan ile Kürboğa'yı esir aldı. Tutuş oradan Urfa ve Harran'a haber göndererek şehri kendisine teslim etmelerini istedi. Halk önce bu isteği kabul etmedi. Fakat Tutuş, Bozan'ı öldürerek başını Urfa ve Harran halkına göndermesi üzerine, şehri teslim etmek zorunda kaldılar.<sup>679</sup> Diğer bir rivayette Tutuş, Atabeg Aksungur ile Bozan'ı idam etti. Halep, Harran ve Urfa'yı zapt etti.<sup>680</sup> Tutuş'un Şubat 1095'te ölümünden sonra oğlu **Rıdvan** (1095–1113) Urfa'ya hâkim oldu.

Bu sırada Tutuş tarafından Urfa'ya Hıristiyan vali olan Toros ise Urfa'yı Müslümanların elinden kurtarmak için yeni planlar kuruyor ve şehrin surlarını tamir ediyordu. Bu tahkim etme olayını içerdeki Türk

<sup>676</sup> Segal, a.g.e, s. 286

<sup>677</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 183

<sup>678</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 184

<sup>679</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, X, 198

<sup>680</sup> İbni Kesir, a.g.e, XII, 286 – Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-

Hüseyni, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, Tercüme. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 52

kumandanlar civar emirliklerine bildirmişlerdi. Bunun üzerine 1095–1096 senesinde Artuk'un oğlu Sukman ve Emir Gazinin oğlu Samsat emiri Balduk Urfa'nın üzerine yürüdüler. Şiddetli savaşlar yapıldı fakat şehri alamadılar. Bu savaşlar olurken Halep sultanı Tutuş oğlu Rıdvan ve Antakya senyörü Urfa'nın üzerine yürüdüler. Bunların geldiğini duyan Sukman ve Balduk hemen geri çekildiler. Urfa halkı önce çok korkmalarına rağmen Toros'un teşviki ile bu gelenlerle de savaşa başladılar. Sultan Urfalıların bu şiddetli savunmaları karşısında kuşatmayı kaldırarak çekildi. Böylece Toros müslümanların hâkimiyetinden kurtulmuş oluyordu. Toros artık bundan sonra Bizans'ın Urfa valisi olacaktır.<sup>681</sup>

### SELÇUKLULAR DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Sultan Melikşah, 1086–87 tarihinde Anadolu'yu zapt etmek için harekete geçti. Yine Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un ifadesine göre sultanın yüreği Hristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. O, geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözü ile bakıyordu. Bu şefkat ve merhametinden dolayı Melikşah hiçbir savaş yapmadan birçok şehir kendiliklerinden sultana teslim oluyorlardı. Böylelikle Melikşah bu yıl içinde bütün Ermenistan'a ve Rum ülkelerine hâkim oldu. Antakya ve Halep'i de zapt etti.<sup>682</sup>

Halkına iyi davranan bir sultan olan Selçuklu Sultanı Melikşah, hüküm sürdüğü topraklar üzerinde yaşayan Hristiyan halka da iyi muamele etmesiyle tanınmıştır. 1090–91 senesinde Urfa'nın Ermeni Katolikosu Barseğ, Sultan Melikşah'ın yanına İran'a gitti. Onun, Melikşah'ı ziyaretinin sebebi kendilerine yapılan baskıdan dolayı şikâyette bulunmaktı. Katalikos Barseğ'in Melikşah'a, bazı yerlerde Hristiyanlara baskı yapıldığını, manastırlarda da piskoposlara vergi için baskı yapıldığını şikâyet etti. Barseğ'in konuştuğu ve huzurunda bulunduğu müddetçe Sultan Melikşah kendisine iltifat etti. Yaptığı şikâyet için de kilise ve manastırları ve ruhanîleri vergiden muaf tuttu. Bu sözü alan Katolikos büyük bir sevinç içinde Urfa'ya geri döndü. Kendisinin Sultanın huzuruna çıkmasını ayıplayanlara da bu başarısının kendileri için önemli olduğunu anlattı.<sup>683</sup> Tabii bu durum Hristiyan halk arasında Melikşah'a karşı büyük bir sevgi husule getirdi.

<sup>681</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 185

<sup>682</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 171

<sup>683</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 176

Melikşah'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu **Berküyaruk** (1094–1105) zamanında naibi olan dayısı İsmail de Anadolu'yu imar edip güzelleştirdiğinden Hıristiyanlar tarafından çok sevilen bir emir durumuna gelmişti. Çünkü onların manastırlarını yıktırmıyor, aksine tamir ediyordu. Rahipleri himaye ediyor ve herkesin huzur içinde yaşamalarını sağlıyordu. Onun zamanında Anadolu'da Hıristiyan halk kendi mal ve mülküne sahip olmuştu.<sup>684</sup>

Bunun gibi bazı hükümdar ve valilerin Hıristiyan halka iyi ve adaletli davrandıkları çok görülüyordu. Tabi bazı idarecilerin de tam tersine zulüm ve haksızlık yaptıkları oluyordu. Dolayısıyla Hıristiyan halk arasında iyi davranış gösteren idarecilerden ve Müslüman olanların faydalandıkları mali ve sosyal haklardan istifade etmek isteyenler zaman geçtikçe artıyordu. Bu yüzden İslamiyet'i kabul edenler de çoğalıyordu. İslam'ın nüfusu Hıristiyan halka nazaran çoğalma kaydediyordu. İşte bu haklardan faydalanmak isteyen güneydoğu Anadolu ve bilhassa Urfalı Hıristiyanlar gruplar halinde idarecilerin önünde Müslüman oluyorlardı. Halkın bu şekilde adeta alelacele Hıristiyanlığı terk ederek Müslüman olmaları devrin Hıristiyan tarih yazarlarının bu olayı üzüntülerini belirterek anlatmalarına vesile oluyordu. Elbette Hıristiyanların Müslüman olmaları kendilerine hem ekonomik ve hem de sosyal yönden çok faydalar sağlıyordu. Çünkü Hıristiyanların verdikleri bir çeşit aşağılayıcı kabul edilen cizye ve haraçtan kurtulmuş oluyorlar, kendi mülklerinde başları dik geziyorlar, her türlü tasarrufta bulunabiliyorlardı.

1092–1093 tarihinde Varak manastırındaki Hıristiyanlar için mukaddes kabul edilen Haç ile Meryem Ana tasviri Urfa'ya getirilmişti. Urfa'nın Hıristiyanları bu olaydan büyük sevinç duydular. Hıristiyan halkın hepsi bu Haç ve Meryem Ana tasvirini karşılamak için yollara döküldü. Getirilen Haç ve tasvir törenler yapılarak kiliseye yerleştirildi.<sup>685</sup>

Müslüman Türkler tarafından alınmasından sonra Urfa'ya Arapların dışında, artık göçebe yaşayan Türklerin de gelerek yerleştiklerini görmekteyiz. Çünkü Müslüman olan Türkler, bu sırada zayıflamış ve çökmek üzere olan Bizans'ı görmüşler ve bu yüzden Anadolu'ya gelerek yerleşmek siyasetini gütmüşlerdir. Bu devirde Abbasi halifeliği de siyasi ve askeri güçten tamamen yoksun kalmıştı.

<sup>684</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 181

<sup>685</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 177

İslam topraklarını koruyacak bir gücü kalmamıştı. Dolayısıyla bunu bir fırsat kabul eden Türkler, Türkistan tarafından Anadolu'ya yeni bir göç dalgası başlatmış oldular. Böylece her lüzum görüldükçe doğudan gelen yeni Müslüman olmuş Türk kabileleri Anadolu'nun diğer şehirlerine olduğu gibi, Urfa'ya da yerleştirildi. Bu durum böylece uzun seneler devam etti.

Zaten XI. Yüzyıl Bizans imparatorluğunun çökmeye başladığı bir devirdir. Bu yüzyılda zayıflayan Bizans imparatorluğunda da birçok bağımsız prenslikler ortaya çıkmıştı. Bu prenslikler kendi aralarında devamlı kavga ettiklerinden sınırlar Bizans imparatorluğu tarafından korunamıyordu. Ayrıca Bizans ile İslam ülkesi arasında bulunan Ermeni devleti de Bizans topraklarına ilhak edilmiş olduğundan zaten kuvvetsiz olan Bizans, Anadolu'yu koruyamadığı gibi koruyacak başka bir devlet de kalmamıştı. Bu ilhak yüzünden 1045 yılında Ermeni hükümdarı da ülkesini terk etmişti.<sup>686</sup>

Bu çerçeve içinde uzun yıllar Bizans imparatorluğunun hâkimiyetinde bulunduğu Anadolu halkı, Hıristiyan olmakla birlikte ayrı kiliselere bağlı idi. Dolayısıyla bu kiliseler uzun yıllar İstanbul'daki Ortodoks kilisesiyle sürtüşme halinde yaşıyorlardı. Bizans'ın Ortodoks kilisesi, doğu Anadolu'daki Ermeni, Yakubi, Süryani ve diğer kiliseleri kendi tahakkümü altına almak ve Ortodokslaştırmak istemiş ve bu yüzden bu mezhep salıklarına sert baskılarda bulunmuştu. Bu baskı karşısında, bölge halkı Ortodoks kilisesinden koptuğu gibi Bizans'a da düşman oluyordu. Bu durum Urfa için de geçerli idi. Bu yüzden de halkın bir kısmı kendi bulunduğu yerlerinden göç etmişti. O tarihlerde bölge halkı olan Ermeniler ve Süryaniler, Müslümanlardan ziyade Bizanslıların elinden çok çekmişler, çok zulüm görmüşlerdir.<sup>687</sup> Bu yüzden bölge güçsüz kalmıştı. Ermeni Mateos, bölgeyi korumasız bıraktığından dolayı Bizans İmparatorluğuna kızgınlığını açıkça belirtmektedir.

Bizanslılar (Romalılar) 1111 yılında Ermeni kralı Gagik'i öldürmüşler birçok mücevher de alarak gitmişlerdi. Bu kralın oğlu prens Toros, bizanslıların buldukları kaleye kadar gelmiş ve onlarla karşılaşmıştı. Kalede bulunan üç prens dışarı çıkıp kaçmak isterken yakalanmışlardı. Ermeni Prensi Toros kaleye girmiş ve babasının kılıcını ve elbiselerini istemişti. Onlar bu isteklerini yerine getirdiler.

<sup>686</sup> Yrd. Doç.Dr. Seyfullah Kara, Selçukluların dini serüveni, İstanbul 2006, s. 123

<sup>687</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 97

Toros'un adamları eski krallarının kılıcını ve elbiselerini görünce ağlamışlardı. Toros bunlara Bizanslıların götürdükleri hazinenin yerini de sormuştu. Fakat Bizanslılar bu isteğini yerine getirmediler. Bunun üzerine Prens Toros zorlamaya başlayınca bu Bizans prenslerinden biri Toros'a:

—“Sen bir Ermenisin, biz ise Romalı prensleriz. Bizi böyle işkenceye uğrattığın için Roma imparatoruna ne cevap vereceksin?”<sup>688</sup> Diyecek kadar Bizanslılar, Ermeni, Süryaniler gibi Romalı olmayanları hakir görüyorlardı.

Yine Urfalı Mateos'un bildirdiğine göre Bizans İmparatoru, Hıristiyanlığın kurtuluşu için hiçbir şey yapmadığı gibi Ermenilerin de kendi memleketlerinden çıkmalarına, başka yerlere göç etmelerine sebep olmuştur.<sup>689</sup> Bundan dolayı da Ermeni ve Süryani Hıristiyanları Bizans'ı sevmezler ve Müslümanları onlara tercih ederlerdi.

Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya geldikleri sırada yine burada yaşayan yerli Hıristiyan halkın bir kısmı buldukları yerlerden göç etme ihtiyacını duymuşlardır. Göç eden bu Hıristiyan halkın boşalttığı yerlere yeni gelen Türkler yerleştirilmişti. Bu şekilde zamanla yerli Hıristiyan halkın yanında, Müslüman olmuş Türk nüfusu da çoğalmaya başladı. Bilhassa **I. Kılıçaslan** zamanında Anadolu'ya gelen Müslüman Türkler yerleştikleri şehir ve kasabalarda, yine buranın eski yerli Hıristiyan halkıyla karışarak onlarla birlikte yaşamaya başladılar.<sup>690</sup> Bu şehirlerarasında elbette Urfa da bulunuyordu. Bu yaşam sırasında İslam dinini tanıyan ve ona ısınan Hıristiyan halk arasında tek tek Müslüman olanlar görüldüğü gibi toplu halde Müslüman olmalar da artık kaçınılmazdı.

<sup>688</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 244–245

<sup>689</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 326

<sup>690</sup> Mehmet Şeker, Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi, Ankara 2000, s. 28

## URFA'DA HAÇLI KONTLUĞU DEVRİ (1098–1144)

Süleyman Şah'ın Anadolu'ya yerleştiği bu sıralarda Haçlı seferleri olarak isimlendirdiğimiz, Avrupalıların İslam dünyası üzerine hazırladıkları seferler başlamış oldu. Bu savaşların ilki, birinci Haçlı savaşı çerçevesi içinde 1096 tarihinde Anadolu'da görüldü. Bu seferde Haçlılar, Kudüs'ü Müslümanlardan geri almak üzere kral Budin komutasında İstanbul üzerinden geçerek Anadolu'ya girdiler. Anadolu Selçuklularıyla yaptıkları çetin savaşlardan sonra Antakya'ya, oradan Kudüs'e geldiler. Mısır Fatımilerinin elinde olan Kudüs'ü kırk günden fazla kuşattıktan sonra 15 Temmuz 1099 tarihinde zapt ettiler. Haçlılar Kudüs'te bir hafta boyunca büyük bir katliam yaptılar. Sadece Mescid-i Aksa'da 70.000'den fazla Müslüman öldürdüler.<sup>691</sup>

Aynı Haçlı seferi içinde olmak üzere 1098–1099 senesinde Kont Budin (Boudion) adındaki bir kontun emrinde Urfa taraflarına da gelen Haçlılar, o sırada Urfa valisi olan Toros'un ve daha şehrin çoğunluğunu teşkil eden Hıristiyanların da kendilerini davet etmesi üzerine Urfa'ya girdiler.

Haçlı ordusunun Urfa'ya girişi ile Urfa oldukça uzun ve ızdıraplı bir serüvene başlamıştır. Çünkü o tarihlerde şehirde hem Müslüman ve hem de Hıristiyan olan iki ayrı halk bulunmakta ve bunlar daima birbirine hâkimiyet sağlamak fırsatlarını aramaktaydılar. Bu yüzden bazı kimselerin Kont Budinle anlaşmaları sonucu Urfalılar Toros'a karşı isyan başlattılar. İleri gelenlerin evlerini bastılar, Toros'un bulunduğu kaleye saldırdılar. Toros kendisinin ve ailesinin serbest bırakılmasına karşılık kaleyi kendilerine vereceğini söyledi. Bu isteğin kabul edilmesine rağmen, sonradan Toros'u surdan aşağı atarak öldürdüler. Böylelikle Toros, kendisini Urfa'ya vali bırakan Müslümanlara ettiği ihanetin de cezasını çekmiş oldu. Toros'un ölümü ile Urfa Kont Budin'in eline geçti.<sup>692</sup> Urfa'nın Haçlıların eline geçmesi, Suriye ve Antakya gibi önemli yerlerin de Haçlıların eline geçmesine yardımcı oldu. Haçlılar döneminde Urfa, Fırat'ın batısındaki geniş bir bölgeyi ve kuzey Mezopotamya ve Ermenistan'ın önemli bölümünü içine alan geniş bir kontluk durumuna geldi.

Böylece 1098 tarihinden itibaren Urfa Kontluğu adı altında bir kontluk kurulmuş oldu. Böylece Urfa Müslüman Türk ve Müslüman

<sup>691</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, X, 236

<sup>692</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 195

Araplara karşı Haçlıların hâkim oldukları bölgeleri koruyan güçlü bir kale oldu.<sup>693</sup> Ancak Urfa Hıristiyanları kısa zaman sonra yaptıkları yanlış anlaşılacaklar, Müslümanların yerine Haçlıları kendilerine efendi yaptıklarını acı bir şekilde göreceklerdir. İşte onun için de kısa zamanda yaptıklarına pişman oldular ama artık geri dönüş yolu da kalmamıştı. Çünkü Urfa'ya yerleşen Haçlılar, yavaş yavaş çiftliklere sahip oluyorlar, geniş arazileri ellerine geçiriyorlar ve böylece oldukça zenginleşiyorlardı. 1124 senesinde Chartresli Fulcher şunları yazıyordu:

—“*Kendi arzu ve istekleriyle batıda sahip oldukları şeyleri terk ederek akraba ve dostlarımızdan bir veya birkaçı her gün peşimizden geliyorlardı. Memleketlerinde fakir olanlar Allah'ın lütfü ile burada zengin oldular. Birkaç kuruşu olanlar yeni vatanlarında hesapsız altın ve gümüşe kavuştular. Bir köye sahip olamayanlar, lütufkâr Allah'ın ihsanıyla burada şahsa ait şehirlere sahip oldular. Doğu bizim işimize bu kadar iyi gelirken ne diye kalkıp Batıya dönelim?*”<sup>694</sup> Dediği gibi bu bölgelere gelen Avrupanın Derebey ve şövalyeleri tımar ve malikânelere sahip olurken, bütün çapulcu takımları da bu bölgelere sahip oluyorlardı. Bu bölgedeki mağdur duruma düşen halkın bir kısmı Müslüman, bir kısmı katolik olmayan Hıristiyanlar ve bir miktar da Yahudi idi. Haçlılar zenginleştikçe, Urfalı Hıristiyanların elinden toprakları çıkıyor, fakirleşiyorlardı. Fakirleşen halk, onlara hizmet etmeye başlıyor ve tamamen Haçlıların emrine girmiş oluyorlardı. Hâlbuki geçen konularda anlatıldığı gibi İslam idaresinde iken herkes kendi tarlasında ve kendi iş yerinde serbestti.

Bunun üzerine Urfalılar Budin'den kurtulmak için bir plan hazırladılar. Budin'in bu plandan haberi oldu ve şehrin ileri gelenlerini çağırarak ihanetlerini yüzlerine vurdu. Liderlerini tutuklattı. Onların kendisine teklif ettikleri parayı aldıktan sonra kendilerini de işkencelerle Urfa'dan kovdu. Bir kısmını da hapse attırdı.<sup>695</sup>

Tabi halk arasında bu değişiklik olurken, aynı şekilde idare de tamamen haçlıların eline geçiyordu. Artık Urfa'nın kralı da haçlı kraldı. Bu durum gün geçtikçe açıklığa kavuşurken Haçlılar Ocak 1101 tarihinde Suruç'a da girdiler. Urfa'yı alan Boudiun 1101 senesi Ocak-Şubat ayında Müslümanları şehirden kovdu. Bunu yaparken de çok büyük bir katliam yaptı. Urfa tamamen bir harabeye döndü. Geride

<sup>693</sup> E. R. Hayes, Urfa akademisi, s. 306

<sup>694</sup> Prof. P.M.Holt-Prof. A.K.S.Lambton- Prof. B.Levis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, yayın yönetmeni Dr. İsmail Kılıçoğlu, İstanbul 1988, I, 207

<sup>695</sup> Segal, a.g.e, s. 292

kalan Hıristiyanlar bile kalenin etrafında toplanarak orada sefalet içinde yaşadılar.<sup>696</sup> Urfa bundan sonra uzun müddet Haçlıların elinde kaldı. 1106 tarihinde Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan (1092–1107) Haçlılardan Urfa'yı kurtarmak için kale önlerine geldiyse de Urfa'yı almadan Harranlılar kendisine haber göndererek Harran'ı kendine teslim edeceklerini söylediler. Sultan da Urfa'yı bırakarak Harran'a gitti ve orayı teslim aldı.<sup>697</sup> Bundan sonra Urfa da Haçlıların elinde kalmaya devam etti.

\*\*\*

1108–9 tarihinde Urfa kralı Budin idi. Budin bir ara Çavlı'ya esir düşmüş ve sonra Çavlı kendisini serbest bırakmıştı. Onun bu iyiliğine karşılık Budin, Çavlı'nın isteklerini de yerine getirmişti. Hatta bazı savaşlarda Çavlı'ya yardım etmişti. 1110–1111 senesinde Urfa kontu Budin Musul emiri Memdud'u yardıma çağırıldı. Memdud Urfa önlerine geldi ve Urfa kontunu yanına çağırıldı. Kont bundan korkarak Memdud'un yanına gitmedi. Bunun üzerine aldatıldığını düşünen Memdud günlerce şehri kuşattı. Kimseyi şehrin dışına çıkarmadı. Fakat şehri alamadı ama Urfa etrafında bulunan bahçe ve bağları bütünüyle tahrip etti. Urfa dağlarında bulunan rahiplerin kaldığı manastırların hepsini temelinden yıktırdı.<sup>698</sup>

Haçlılar etrafa çok zayıat veriyorlardı. 1114 senesinde haçlılar Urfa dışına çıkarak onbir Arap yakaladılar ve şehre getirerek Türklerin gözü önünde ellerini ve ayaklarını kestiler sonra da cesetlerini duvara mıhladılar. Bu olayı işiten ve çok üzülen Aksungur da misilleme olarak 50 Haçlı askerini yakalayarak öldürttü. Urfa'da bulunan Türkler açlıktan son derece muhtar oldular, bu yüzden Urfa'dan ayrılarak Samsat'a gittiler.<sup>699</sup> Bu olaydan sonra 1114 senesinde Halep valisi Emir Aksungur el-Porsukî (ö.1115) Haçlılarla savaşarak ellerinde bulunan Urfa, Suruç ve Samsat'ı geri aldı.<sup>700</sup> Yine bu senelerde Kudüs kralı Budin de 1118 tarihinde öldüğünde ülkesini Urfa kontuna vasiyet etmişti. Böylece bu tarihten itibaren Urfa ile Kudüs aynı krallık altında, dolayısıyla Budin'in hâkimiyetinde birleşti.<sup>701</sup> Budin Urfa ve Kudüs kralı olunca Urfa kontluğunu da Joselin'e vermişti. Artık tamamen

<sup>696</sup> Segal, a.g.e, s. 293

<sup>697</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, X, 333

<sup>698</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 239

<sup>699</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, II, 352–353

<sup>700</sup> İbni Kesir, a.g.e, XII, 339

<sup>701</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, X, 431 – Urfalı Mateos, a.g.e, s. 261

bölgeye Hâkim olan haçlılardı. Bölge halkının ise artık Urfa'nın idaresinde hiçbir rolü kalmamıştı. Bu yüzden Hıristiyan Urfalılar ile Haçlılar arasında hiçbir sevgi eseri görülüyordu. Bölge halkı, artık kendileri gibi Hıristiyan olan fakat kendilerine tamamen ters düşen Haçlılardan nefret ediyorlardı.

Haçlıların başta Urfa olmak üzere bölgenin Hıristiyan halkına yaptıkları zulme, Urfalı Mateos vakayinamesinde genişçe yer vermektedir. Bu tarihçi papazın anlattığına göre 1113–1114 senesinde Avrupalılardan bazı kimseler o sırada Tılbaşar şehrinde bulunan Urfa Haçlı kontu Budin'e gitmişler ve yalan olarak,

—Bazı insanların Urfa'yı Türklere teslim edeceklerini, söylemişlerdi. Bu söze inanan kont hemen Suruç kontunu Urfalıların hepsini şehirden çıkarması için Urfa'ya gönderdi. Urfa'ya gelen Avrupalı Haçlı askerleri 20 Şubat sabahı bütün Urfa halkını evlerinden sürmeye başladılar. Böylece her eve bir ateş düştü. Her evden bir feryat bir canhıraş haykırış yükselmeye başladı. Avrupalılar kendi dinlerinde olmalarına rağmen Avrupalı olmayan Urfalıları büyük bir zulüm ile kendi evlerinden sürüyorlardı. Her evde bir matem oluyordu. Öyleki evlerinden çıkmayanları, evleri ile birlikte ateşe veriyorlardı. Koca bir Urfa şehri içinde yalnız 80 kişi kalmıştı. Urfa'dan atılan Urfalılar Samsat şehrine gittiler. Urfa tamamen ıssız kaldı.<sup>702</sup>

Evet... Yıllar önce Avrupa'dan baş açık yalın ayak birer dilenci kılığında gelen bu sivil ve asker Haçlı sürüsünü, Hıristiyan Urfalılar törenlerle karşılamışlar ve onları bağırlarına basmışlardı. Bu hareketleriyle Haçlılar kendilerine yapılan iyiliğin ve verilen kıymetin karşılığını, Urfalıları zulmederek şehirden kovmakla ödemiş oldular. Sonradan kendisine söylenenlerin yalan olduğunu anlayan Budin, güya onlara iyilik yapmak için giden Urfalıları geri getirtmiştir. Ama her taraf harabeye döndükten ve her aileden birkaç ceset bıraktıktan sonra... Haçlıların hâkimiyeti zamanında Urfa'da dört Hıristiyan grup vardı. Bunlardan biri Latin Başpiskopozluğu idi. Bir Ermeni Başpiskopozluğu vardı. Yine Monofizitler bulunmaktaydı ve Yakubiler de vardı. Bu devirde Yakubiler kendi aralarında bir çekişme içinde oldukları gibi bütün mezhepler de birbiriyle çekişme halinde idiler.

Haçlıların hâkimiyeti Güneydoğu Anadolu'nun hemen her tarafına ulaşmıştı. Haçlılar, Urfa'dan Diyarbakır, Nusaybin ve Rakka'ya kadar olan yerlerde yağmacılık yapıyor ve bölgeye huzur vermiyorlardı.

<sup>702</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 249- 250

İslam toprakları böyle bir durumda iken, peşpeşe gelen üç önemli İslam hükümdarı İmadeddin Zengi, Nureddin Mahmut Zengi ve Salahaddin Eyyubî tarafından Müslümanların cihat ruhları yeniden canlandırılacak ve bu bölgeler Haçlılardan temizlenecektir.

## HAÇLILAR DEVRİNDE URFA'DA TABİİ AFETLER

1100 tarihinde Urfa'da çok büyük bir kıtlığın olduğu söylenilmektedir. Öyle bir kıtlık olmuştu ki her taraf kurumuş, toprak taş kesilmişti. Kaynak suların hepsi kurudu. İnsanlar açlıktan ölüyorlardı. Yine mateos'un yazdığına göre Romalı Hıristiyan bir kadın çocuğunu pişirip yemişti. Müslüman biri de karısını yemişti.<sup>703</sup> Fakat bu kadar dehşetli dedikoduların çıktığı bu kıtlık senesine karşılık bir sene sonra Urfa'da ekinler o kadar çok gelmişti ki her taraf ekin ve meyveden dolup taşmıştı.

1115 senesinde Urfa ve bütün Doğu Anadolu bölgesinde büyük bir deprem meydana geldi. Gece uyku sırasında büyük gürültü koparak meydana gelen deprem, her tarafı şiddetle sallamıştı. Depremın durmasından sonra bile o korkunç gürültü bir saat devam etmişti. Urfa Surlarının on üç kulesi yıkılmıştı. Bu depremde Urfa'da fazla bir şey olmamakla beraber çevre illerde bilhassa Maraş'ta büyük hasar meydana gelmişti. Binlerce insan ölmüş binlerce ev ve mabed yıkılmıştı.<sup>704</sup>

## URFA'DA ZENGİLER DEVRİ (1144–1182)

Her savaşta olduğu gibi Urfa Zengiler devrinde de yeni bir serüvene daha başlamıştır. Urfa'nın Haçlı Kontluğu devrinde **İmadeddin Zengi** (1127–1146), büyük Selçuklu devletinin Musul Atabeyi bulunuyordu. Onun devrinde Urfa, Müslümanlar için bir çibanbaşı idi. İmadeddin Zengi Urfa'yı ne zaman Haçlılardan almaya kalkışsa Haçlılar hemen toplanarak, kuvvetlerini birleştiriyorlar, buna meydan vermiyorlardı. Urfa coğrafi konumu bakımından İslam devleti içinde olduğu gibi Haçlı kontlukları içinde de önemli bir stratejiye sahipti. Bu şehir Suriye bölgesinde kurulmuş olan bütün Latin

<sup>703</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 202

<sup>704</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 255 – Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, II, 354 – İbni Kesir, a.g.e, XII, 339

devletçikleri için adeta bir kale yerine geçmişti. Haçlıların çok işine yarıyordu.

Harran'ı üs olarak kullanan İmadeddin Zengi, nihayet 1144 senesinde Haçlıların elinde bulunan Urfa'nın üzerine yürümek için tetikte bekliyordu. O sırada Haçlılardan bir grup şehir dışına çıktığından şehir nispeten korumasız kalmıştı. Bunu haber alan Zengi hemen Urfa'yı kuşattı. Zengi, tahribat yapmamak için Haçlılardan Şehri savaşız teslim etmelerini istediye de Haçlılar bunu kabul etmediler. Şiddetli bir savaşıa girişen Zengi Urfa surlarını lağımcılar vasıtasıyla deldirdi. Haçlılar da Urfa'nın içinden taraf lağımlar kazdılar ve iki tarafın adamları karşılaştıkları yerde birbirlerini öldürdüler. Bu yüzden delinen surlar yıkıldı. Surların üzerinde büyük bir savaşı oldu. Zengi yirmi sekiz gün süresince yaptığı büyük bir savaşı sonucu, Zengi'nin askerleri cesetler üzerinden şehre girdiler. Böylece İmadeddin Zengi Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı Haçlılardan geri aldı.<sup>705</sup> Zengi askerlerine üç gün boyunca şehri yağmalamalarına izin verdi. Birinci gün binlerce Urfalı boğazlandı. Şehre giren Zengi'nin ordusu rastladıklarını öldürdükleri, herkesi kılıçtan geçirdikleri, halkın büyük bir korku içinde iç kaleye sığınmaya çalıştıkları söylenildiği gibi<sup>706</sup> bu sırada Zengi'nin, askerlerinin yaptığı bu katliamı görerek engel olduğu da söylenilmektedir.<sup>707</sup> Yine de bu savaşı sırasında binlerce savunmasız halk ve asker öldürüldü. Binlerce kadın, kız, genç ve çocuk esir alındı. İmadeddin Zengi, Şehri savaşıla aldığı halde tahrip edilmesini istememiş, askerinin şehre girdiği ve o dehşet verici ölüm-kalım kargaşası sırasında bir Urfa Tarihi de yazmış olan şehrin metropolü **Basil Bar Schoumana**'ın<sup>708</sup> (Şumana) yerlerde sürüklendiğini görünce hayatını bağışlamıştı. Metropol'ü huzuruna getiren Zengi, şehri teslim etmemek ve halkı ölümden korumamak yüzünden Metropolü azarladı. Bunun üzerine aralarında şöyle bir konuşmanın geçtiği anlatılmaktadır. Zengi'nin metropolü azarlaması üzerine, Metropol da Zengi'ye:

—“Mukadderat-ı İlahiye bunun böyle cereyan etmesini sizin böyle bir zaferi kazanmanızı ve hükümdarlar arasında büyük ve muhteşem bir şöhret sahibi olmanızı irade etti. Biz fakir ve masum

<sup>705</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 94 – İbni Kesir, a.g.e, XII, 404 – İbni Haldun, Tarih, Beyrut 1971, V, 236

<sup>706</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, II, 378

<sup>707</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 297–298

<sup>708</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 115

kimseleriz. Hiyanet etmedik ve andlarımızı bozmadık.” Bu sözler İmadeddin Zengi’yi memnun etti ve ona şu mukabelede bulundu:

—“Doğru söylüyorsunuz. Çünkü andlarını bozmayanları Allah da insanlar da severler. Bilhassa ölünceye kadar andına sadık kalanı herkes taziz eder.”<sup>709</sup> Zengi, Urfa halkı olan Ermenilere ve Süryanilere dokunmamış, sadece yabancı sayılan ve Avrupalı olan Haçlı askerlerini öldürtmüştü.<sup>710</sup> Aralarındaki bu samimi konuşmadan sonra Urfa'nın Yakubi metropolit Basilus (Vasil) bar Şumana, İmadeddin Zengi'nin dostu olmuştu.<sup>711</sup>

İmadeddin Zengi, Metropolit Vasil'e Urfa'nın yeni efendilerine sadık kalacağına dair Haç üzerine yemin ettirdikten sonra Hıristiyanlara şöyle dediği kaydedilmiştir.

—“Size iyi davranmaya ve aranızda esir olanları serbest bırakmaya hazırız. Müslümanlar bu ülkeyi fethettiklerinde onun iki yüzyıl boyunca ellerinde kaldığını biliyorsunuz. Bu sırada o bir başkent gibi refah içindeydi. Frankların onu işgal etmelerinden bu yana elli yıl geçti ve onlar onu harabeye çevirdiler, yerle bir ettiler.”<sup>712</sup>

Urfa'nın fethinde İslam tarihçileri de Atabeg İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı görünce çok beğendiği ve böyle bir şehrin tahrip edilmesini doğru bulmadığını kaydetmişlerdir. Zengi, hemen tellallar çıkartıp erkek, kadın, çocuklardan aldıkları esirleri geri evlerine teslim etmelerini, mal ve ticaret eşyalarının da iade edilmesini emretti. Bunun üzerine herkes aldığı geri verdi.<sup>713</sup> Kimse vermemezlik edemedi. Çünkü Zengi çok disiplinli ve hiddetli bir hükümdardı. Herkes ondan çok korkardı. Emrinin yerine getirilmemesi halinde çok ağır cezalar uygulardı. Böylece Zengi Urfalılara büyük bir kadir şinaslık göstermiş oldu.<sup>714</sup> Urfa tekrar Müslüman Türklerin hâkimiyetine girmiş oldu. Daha sonra Zeyneddin Ali Küçük adında bir vali bırakarak Urfa'dan ayrılan Zengi, Suruç'u da Haçlıların elinden aldı. Oradan Birecik'e geçerek, Birecik kalesini de kuşattı ise de Musul'daki kaymakamının katlolunduğunu duyunca kuşatmayı kaldırarak Musul'a gitti.<sup>715</sup>

<sup>709</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, II, 379

<sup>710</sup> Gregory Abü'l-Farac, a.g.e, II, 380

<sup>711</sup> Segal, a.g.e, s. 32

<sup>712</sup> Segal, a.g.e, s. 311

<sup>713</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 95

<sup>714</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 297

<sup>715</sup> Ahmet Cevdet Paşa, Peygamberlerin Kıssası ve Halifelerin Tarihi, sade. Ali Aslan, İstanbul 1977, II, 284

Gerçekten de Urfa Haçlı kontluğunun ortadan kalkması, Avrupa'da büyük bir yankı ve heyecan uyandırmıştı. Bu yüzden 1146 yılında Anadolu üzerine II. Haçlı seferinin yapılmasına sebep oldu. Bu Haçlı kuvvetleri Alman ve Fransız krallarının başında bulunduğu ordulardan meydana getirilmişti.<sup>716</sup> Böylece Urfa'yı geri almak için 1146 yılında Anadolu üzerine II. Haçlı seferi yapılmış oldu. Zengi'nin 1146 senesinde öldürülmesinden sonra, daha önce Urfa kontu olan Joscelin, tekrar Urfa'ya hâkim olma ihtirasına kapıldı ve 1147 senesinde Urfa'nın Hıristiyan halkı ve şehirdeki Ermenilerle anlaşarak Urfa'da isyan çıkardı.<sup>717</sup> Kendi de Urfa üzerine yürüdü ve şehri zapt etti. Şehirde ki Müslümanları kılıçtan geçirdi. Fakat iç kaledeki Müslümanlar kaleyi teslim etmediler. Bunu haber alan Zengi'nin oğlu **Nureddin Mahmut** (1146–1174) süratle Urfa üzerine yürüdü. Onun geldiğini duyan Joscelin Urfalılara bir kalleşlik daha yaptı ve gece yarısı Urfa'yı bırakarak kaçtı. Haçlı askerlerinin kaçtığını duyan Hıristiyan halk gelecek olan İslam ordusundan kurtulmak için Haçlı ordusunun ardından kaçışmaya başladı. Böylece gece yarısı asker, erkek, kadın, yaşlı, genç, kız evlerini bırakarak büyük bir korku ve telaş içinde o zaman saatler kapısı dedikleri Samsat kapısından çıkmak için birbiriyle yarışıyorlardı. Kimse ne yanındakini tanıyor ne de ona bakıyordu. Herkes kendi canını kurtarmaya çalışıyordu. Manzara tam bir mahşer gününü andırıyordu. Bir rivayete göre ise Joscelin'in adamları şehri terkederken Urfa Hıristiyanlarının evlerini de ateşe vermişlerdi.<sup>718</sup> İşte böyle bir durumda iken Nureddin Mahmut da Urfa'ya girerek büyük bir katliam yaptı, binlerce esir aldı ve bütün şehri yağmalattı.<sup>719</sup>

Şehrin yağmalanması hakkında İbni Esir şöyle bir hikâye anlatmaktadır. *Şehit Atabeg Zengi'nin ve evladının Musul kalesindeki naibi olan Zeyneddin Ali'ye, Urfa'nın fethi münasebetiyle Nureddin tarafından hediyeler gönderilmişti. Bunlar arasında bir de cariye vardı. Zeyneddin bu cariyenin odasına girdi ve gusletmiş vaziyette dışarı çıktı. Sonra yanındakilere:*

—*Bu gün başımdan geçenleri biliyor musunuz? diye sordu.*

—*Hayır, cevabını verdiler. Bunun üzerine Zeyneddin:*

—*Atabey Zengi ile Urfa'yı fethettiğimiz zaman benim elime çok güzel bir cariye geçti. Güzelliğiyle beni büyüledi ve gönlümü aldı. Fakat*

<sup>716</sup> Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 222

<sup>717</sup> İbni Haldun, Tarih, Beyrut 1971, V, 238

<sup>718</sup> Segal, a.g.e, s. 317

<sup>719</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 107 – İbni Kesir, a.g.e, XII, 407

*kısa bir süre sonra şehit Atabeg Zengi esir alınan kadınların ve yağmalanan malların iadesini emretti. Zengi heybetli ve korkulan bir zat idi. Bu yüzden bu emri duyar duymaz cariyeyi geri gönderdim. Fakat gönlüm ona bağlandı, kaldı. Şimdi Nureddin bana bazı hediyeler gönderdi. Bunlar arasında birkaç tane de cariye vardı. İşte bunlardan biri de o güzel cariyeydi. Bu defa da elimden gider korkusuyla hemen onunla cima ettim.” Dedi.<sup>720</sup> İşte bir savaşın getirdikleri ve işte Urfalının serüveni...*

Yine denildiğine göre bir sene boyunca her taraf arandı, eski ve yeni yerler kazıldı ve birçok hazineler bulundu. Bu savaşın çıkmasına sebep olan kont Joscelin Urfa halkının büyük acılar çekmesine, çok perişan olmalarına sebep oldu. On binlerce kişi ölmüş, onbinlercesi esir düşmüş ve yine on binlercesi evsiz, yersiz, yurtsuz kalmıştı. Bu bakımdan Süryanice ve Ermenice ağıtlar yakıldı.

Hıristiyan tarihçiler Joscelin'in Urfa'ya büyük bir kötülük yaptığını, hâlbuki o zamana kadar Urfa'nın, başka şehirlerin gıpta ettiği mamur bir şehir olduğunu kabul ederler.<sup>721</sup> Bir Hıristiyan din adamı Aziz Bernard'ın Haçlılar hakkındaki şu sözleri de çok dikkat çekicidir:

—“**Haçlı seferi o kadar derin bir uçurumdu ki ondan rezil olmamış biri varsa onu kutsamam gerekir.**”<sup>722</sup>

Evet... Avrupalılar yine kendi ihtirasları uğruna mamur bir şehrin harabeye dönmesine içinde yaşayanların da esir, perişan ve sefil olmalarına sebep oldular. Hıristiyan Urfalılar ise Avrupalılara güvenmenin cezasını çok acı ve ağır bir şekilde ödediler. Nureddin Mahmut'un Urfa fethi sırasında yapılan tahribat bir yıl boyunca devam etti. Her yer kazıldı ve çok eski Urfalılarının hazineleri bulundu ve çıkarıldı.<sup>723</sup> Böylece Mısır, Suriye, Musul ve güneydoğu Anadolu'ya hâkim olan Nureddin Mahmut, Urfa'ya da bir emir tayin ederek Şam'a geçti. Bu olaydan sonra Urfa'yı geri almaktan ümidini kesen Alman imparatoru ve Fransa Kralı Avrupa'ya dönmek zorunda kaldılar.<sup>724</sup>

Bu tarihten sonra artık Urfa, bir daha Hıristiyanların eline geçmemek üzere Müslüman Türklerin hâkimiyetine geçmiştir. Bu savaşta çoğu Hıristiyan Urfa'dan kaçtığı için kilise ve mabetler sahipsiz

<sup>720</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 107

<sup>721</sup> Gregory Abû'l-Farac, a.g.e, II, 383

<sup>722</sup> Segal, a.g.e, s. 312

<sup>723</sup> Segal, a.g.e, s. 319

<sup>724</sup> Ahmet Cevdet Paşa, Peygamberlerin Kıssası ve Halifelerin Tarihi, sade. Ali Aslan, İstanbul 1977, II, 286

kalmış ve harabe haline gelmiştir. Dolayısıyla hemen birçoğu bakımsızlıktan yıkılmış, yerle bir olmuştur. Bu yüzden bazı kimseler harab olmuş kiliselerin taşlarını yerden toplayarak götürüp bazı duvarlar ve binalarda kullanmışlardı. Bir kısmı ile de kale surlarını tamir etmişlerdi.<sup>725</sup> Bütün bunlara meydana gelen şiddetli depremler ve sel baskınları da eklenirse, durum daha geniş bir görünüm kazanmaktadır. Hele seneler geçtikçe bölgeye gelen Moğol istilası sırasında da büyük bir tahribat gören Urfa da, zaten cemaati azalan bu kilise ve manastırlar da tamamen bu tahribattan nasibini almıştır. Bu yüzden zamanla bu kiliselerin yerleri düz ve boş bir harabe arazi haline gelmiştir.

Elbette bu durum yalnız kiliselerin başına gelmiş değildir. Camiler için de bu tahribat söz konusudur. Hele Moğol istilası kiliseden ziyade camilere zarar vermiştir. Moğol emirleri papazlara çok değer verirlerken, İslam âlimlerine de o derece hakaret etmişler, onları hakir görmüşlerdir.

Nureddin Mahmut'un vefatından sonra 1174 senesinde Musul hâkimi **Seyfeddin Gazi bin Mevdud** (1174–1180), önce Harran'ı Nureddin'in naibi olan Kaymaz el-Harrani'den aldı, sonra da Urfa'yı yine Nureddin'in Zenci bir hadım ağasından aldı. Böylece bütün Güneydoğu Anadolu'yu zapt etmiş oldu. Seyfeddin'in ölümünden sonra kardeşi **İzzeddin Mesud** idareyi eline aldı.

## ZENGİLER DEVRİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Urfalı Mateos'un zeylinde, Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesine sebep olarak Urfalı Hıristiyanların Allah'ın emrinden çıkmış olmalarını ve günah işlemelerini göstermektedir. Bunun içinde Hazreti İsa'nın Kral Abgar'a yazmış olduğu mektupta **“Halk tenbihlerimi tuttuğu müddetçe, senin hâkimiyetin esnasında şehrine ne açlık ve ne de kılıç girecektir.”** dediğini fakat Urfalıların bu tenbihleri unuttuğunu söylemekte, Hazreti İsa'nın iradesine karşı harekette bulduklarını, bu yüzden yaptıklarının cezası olarak da Urfa'nın müslümanlar tarafından fethedildiğini yazmaktadır.<sup>726</sup> Oysaki Urfa ilk defa Hazreti Ömer zamanında fethedilmiş ve Zengi'nin yeniden fethine kadar birkaç defa el değiştirmiştir.

<sup>725</sup> Segal, a.g.e, s. 322

<sup>726</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 298

Bir yıl sonra Aynuddevle Urfa'ya vali olmuştu. Aynı sene içinde İmadeddin Zengi Urfa'ya ziyarete gelmiş bazı yerleri gezmişti. Bu sırada yıkılan surları yeniden tamir ettirmiş, kendisi için bir saray da yaptırmıştı. Sur duvarlarına Urfa'nın fethi ile ilgili kitabeler yazdırmıştı. Tabii ne yazıkki ne bu kitabeler ve ne de surların kendileri zamanımıza kalmadı. Zengi bazı kilise taşları ile surları tamir ettirmiş olduğu gibi Aziz Yahya kilisesinin içindeki eşyaların tahrip edilmemesi için muhafızlar da yerleştirmişti. Kilisenin kiremitlerini yenilemiş ve çok güzel bir şekilde tamirini yaptırmıştı.<sup>727</sup> Fakat Müslümanlar sadece Haçlıların içinde ibadet ettikleri Havari Toma ile Aziz Stephones kiliselerini anbar olarak kullanmak üzere ellerinden aldılar. Urfa 1146 tarihine kadar Hıristiyan nüfusu çok olan bir şehirdi. İslam ülkesinin her yerinde olduğu ve daha önce de belirtildiği gibi Urfa'da da Hıristiyan halk, İslam'daki ehli kitap haklarından faydalanıyorlardı. Böylece baş vergisi olan cizye ve toprak sahipleri de haraç vergisi vermek suretiyle güvenlikleri sağlanmış oluyordu.

Urfa fatihi olarak kabul edilen İmadeddin Zengi hakkında şöyle bir rivayet anlatılmaktadır:

*“İmadeddin Zengi'nin ölümünden sonra Salihlerden bir zat onu rüyasında görmüştü. Salih zat Zengi'ye:*

*—Allah taala sana ne yaptı? Diye sormuş Zengi de*

*—Urfa'nın fethi sebebiyle günahlarımı bağışladı. Diye cevap vermişti.”*<sup>728</sup> Ne derece doğru olduğu bilinmeyen ve anlatanın bile isminin verilmemesine rağmen, bu rivayet bile Urfa'nın fethinin o devirde Hıristiyan dünyasında olduğu kadar İslam dünyası için de ne kadar büyük bir önem taşıdığını göstermektedir. O tarihlerde Urfa Haçlılara üs görevi gören bir şehir durumunda bulunuyordu. Zengi'nin onu fethetmesiyle Haçlıların üssü ellerinden çıkmış oldu. Öyle ya, bu kadar şehir içinde neden yalnız Urfa'nın fethinden dolayı bağışlansın?

İmadeddin Zengi 1144'de Urfa'yı fethetiğinde, Harran Piskoposu **Jean** (1125–1165), bu konuda bir şiir yazmıştı. Bu şiirinde İsa peygamberin Abgar'a yazdığı mektuptaki vadinin etkisiz olduğunu vurguluyordu. Onun bu şiirine meslektaşları çok kızmışlar, büyük tepki göstermişlerdi.<sup>729</sup>

\*\*\*

<sup>727</sup> Segal, a.g.e, s. 314

<sup>728</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 96

<sup>729</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 115

Urfa'nın ilk fethinden bir daha İslam'ın elinden çıkmayacağı ve Nureddin Zengi'nin fethettiği 1146 tarihine kadar Urfa'nın nüfusunun büyük çoğunluğunu Süryani ve Ermeni Hıristiyanlar teşkil ediyordu. Az sayıda Rum ve Frank vardı. Fetihten sonra Urfa hıristiyanları İslam devleti içinde ehli kitabın faydalandığı bütün kolaylıklardan faydalanıyorlardı. Bunun yanında giyim kuşam, mal mülkle ilgili bazı düzenlemeler ve namaz zamanında çan çalmama gibi kısıtlamalar vardı. Bu devirde Urfalı Hıristiyan kadınların kendi istekleriyle müslümanlarla evlendikleri de söz konusudur.<sup>730</sup> Bu evlenmeler, bir zorlama olmadan ve savaş esiri olarak alınmadan gerçekleşmekte idi. Öyleki bir sene içinde yüzlerce Hıristiyan kadın Müslümanlarla kendi istekleriyle evlendi. Böylece kısa zaman içinde bir kaynaşma meydana gelmiştir. Bu da Hıristiyan din adamlarının şiddetle tenkit ettikleri bir husus olmuştur. Bu devir Hıristiyan Urfalılarında çok kötü bir ahlak bulunuyordu. Onlar birbirlerinden nefret ediyorlardı. Birbiri hakkında kötü konuşuyorlar, birbirlerini kıskanıyorlardı. Birbirlerine kötülük yapıyorlar, birbirlerini eziyorlar ve zorbalık yapıyorlardı. Piskopozlara bile eziyet ediyorlardı.<sup>731</sup>

İmadeddin Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmut ilme ve adalete çok önem veren bir hükümdardı. Adalet meclisleri kurar, dört mezhepten kadı, müftü ve fakihlerin katıldığı bu meclisleri bizzat kendisi yönetirdi. Bütün Müslümanlar ve Hıristiyan halkı kendisine rahatça ulaşabilinler ve onlara eşit muamele edilebilinler diye Keşk mıntıkasında bulunan "Mescidü'l-Muallâk"ta Salı günleri adalet meclisi kurardı.<sup>732</sup> Bu hükümdarın zamanında ülke çapında hastaneler, tehlikeli yollarda hanlar, ribatlar ve hankahlar yaptırılmıştır. Korkulu yollarda ki hanlara bekçiler tayin etmiştir. Zamanında yaşayan fakihler, sofiler, şeyhler yanında toplanır, onlara kıymet verir ve sohbetlerde bulunurlardı.

Büyük Selçuklular birçok İslam şehrinde olduğu gibi Urfa ve Harran'da da medreseler yaptırmaya devam etmişlerdir. Zengiler devrinde Urfa'da bir, Harran'da ise dört medresenin olduğu söylenilmektedir.<sup>733</sup> Urfa'daki medresenin Ulucami medresesi olduğu ve Zengilerden önce 1113-1114'de yapıldığı kaydediliyor.<sup>734</sup> Bu medresenin cami avlusunun bir tarafına yapılmış, avlunun diğer

<sup>730</sup> Segal, a.g.e, s. 313

<sup>731</sup> Segal, a.g.e, s. 313

<sup>732</sup> İbni Kesir, a.g.e, XII, 494

<sup>733</sup> Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Eğitim – Öğretim, İstanbul 2004, s. 34

<sup>734</sup> Ziya Kazıcı, a.g.e, s. 51

tarafında da cami yapılmış olduğu söylenilmektedir.<sup>735</sup> Oysa bu tarihlerde Urfa Haçlıların ellerinde olduğundan, bu medresenin yaptırılmış olduğu pek gerçek görünmemektedir. Hâlbuki Ulucamiin kendisi 1170–1175 senelerinde yaptırılmıştır. XII. yüzyılda Harran'da ise önemli medreselerin olduğu da bildirilmektedir. Bu medreselerden birini Zengilerden Nureddin Mahmut (ölüm.1174), birini Şemseddin Şukayr, birini Hacı Naam Hanım ve döruncüsünü de Şemseddin Ebu Muhammed bin Seleme inşa etmişlerdi. Yine birini Nureddin ve diğerini de Cemaledin Şadbaht'ın inşa ettiği iki de tekke bulunuyordu.<sup>736</sup>

Urfa ilk fethinde Anlaşma ile fethedilmiş bir şehir olup, İyaz bin Ganem'in yukarıda yaptığını belirttiğimiz antlaşmaya göre yeni kiliseler yapılmayacağı gibi, mevcut olan kiliselerin de yıkılmayacağına dair söz verilmişti. Zaten İslam ordusu Urfa'yı fethettiği zaman şehir içinde 300'den fazla manastır ve ibadet yapılan büyük hücrenin olduğu söylenilmektedir.<sup>737</sup> Onun için bu fetihde Urfa'da yeni bir kilise yaptırılmadı ve herhangi bir kilise de yıktırılmadı ve camiye çevrilmedi. Fakat daha sonraki fetihlerde bilhassa Nureddin Mahmud'un Urfa'yı fethi, çok kanlı savaşla olmuştur.

Bazı kimseler Nureddin Mahmut'un Urfa Ulu Camiini kiliseden camiye çevirdiğini iddia ederler. Oysaki bu süreç içinde geçen olaylar Ulu Camiini kiliseden camiye çevrilmediğini göstermektedir. Ulu Cami, Nureddin Mahmut Zengi'nin (1146–1174) Urfa'yı yeniden fethetmesinden 25 sene sonra, 1170–75 yılları arasında temelden yaptırılmış bir camidir. Tarih kitaplarında Ulu Cami'in kiliseden camiye çevrildiğine dair bir cümleye rastlamadık. Hatta bazı kimselerin söyledikleri gibi Segal'ın yazdığı "Edessa" adlı kitabında da böyle bir bilgi tek satır halinde bile geçmemektedir. Segal, adeta şehirde evden çok kilise olduğunu kabul ederek, hemen hemen bütün camilerin yerinin kilise olduğunu düşünmesine rağmen<sup>738</sup> Ulu Camii hakkında hiçbir fikir ileri sürmemiştir. Eğer öyle bir şey olsaydı, bunu Segal kesin bir ifade ile belirtirdi. Zaten onun söyledikleri de sadece tahminden ileri gitmemektedir. Ulu cami sadece yıkılmış olan kilisenin boş arsasına veya bitişiğindeki boş bir arsaya yapılmıştır. Kiliseden camiye çevirmek başkadır, herhangi bir sebeple yıkılmış, yerle bir olmuş bir kilisenin

<sup>735</sup> Ziya Kazıcı, a.g.e, s. 108

<sup>736</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 26

<sup>737</sup> Segal, a.g.e, s. 274

<sup>738</sup> Segal, a.g.e, s. 59

arsası üzerine cami yapmak daha başkadır. Yalnız eski kilisenin sağlam kalan minaresi camiye yakınlığından dolayı minare olarak kullanılmış olduğu doğrudur. Şunu da unutmamak lazımdır ki bütün dinlerde bir önceki din mensuplarının mabetleri sonra gelen dinin mensuplarıncamabet yapılmıştır. IV. Yüzyılın sonlarında ve V. yüzyılın başlarında Hıristiyan Urfa'nın merkezindeki Yahudilere ait bir havra Aziz Stephanos kilisesine çevrilmiş ve dört putperest tapınağı da yıktırılmış idi.<sup>739</sup> Yine Urfa Piskoposu Rabula (ö.435), Urfadaki hastaneyi onartırken putperestlerin mabetlerini yıktırılmış ve onun taşlarıyla hastaneyi onartmıştı.<sup>740</sup> Yine Hasan Açıanal'ın ifade ettiğine göre de Ulu Cami'in yeri yıldızlara tapanların bir mabedi idi.<sup>741</sup> Yani tarih tekerrürden ibarettir sözü geçerli olmuştur. İslam fethinde ise kilise yıkılarak cami yapılmamıştır.

Urfa Ulu Cami'in doğu kapısı üzerinde bugünkü rakamlarla cami'in yapılaş tarihi, 1170–1175 olarak gösterilmiştir. Cami'in, kendi devrine ait yapılaş tarihini gösteren orijinal bir kitabesi yoktur. Camii kapısının üzerindeki tarih, her ne kadar sonradan latin harfleriyle yazılmış bir tarih olsa da, Zengilerin hâkimiyeti devrinde Nureddin Mahmut (1146–1174) ve Seyfeddin Gazi bin Mevdud (1174–1180) zamanında yaptırılmış olduğuna şahadet etmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi savaşlar sonrası birçok kimsenin şehri terk etmesinden ve şehrin harabe haline gelmesinden sonra, her şeyde olduğu gibi kiliseler de sahipsiz kalmış ve harabe olmuşlardır. Boş bir arsaya da cami yapmak kilisenin camiye çevrilmesi demek değildir. Hele o tarihlerde bir kilisenin özellikle yıkılarak yerine cami yapıldığı kesinlikle söz konusu olmamıştır. Şehri tekrar fetheden Nureddin Mahmut'un Böyle bir şey yapması ise hem tarih ve hem de anlam bakımından ters düşmektedir. Çünkü İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı Haçlılardan almış ve Zengi'nin vefatının ardından Urfalılar isyan etmiş, bunun üzerine Nureddin Mahmut Urfa'yı 1147'de yeniden fethetmiştir. Eğer kiliseyi camiye çevirmek durumu olsaydı, fetih işareti ve şehir halkına bir ceza olarak, şehri fethettiğinin hemen arkasından yapardı. Bu işi yirmi beş sene sonraya bırakmazdı. Böyle davranış bir çeşit iktidar göstergesi idi. Çünkü o devirlerde bir savaşın galibi, mağlup olanlara istediğini yapardı. Her ne kadar bir savaş kural ve geleneği var idiyse de daha çok galibin istediği olurdu. Onun için

<sup>739</sup> Segal, a.g.e, s. 136

<sup>740</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s.190

<sup>741</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 549, 20 Temmuz 1948

kilisenin camiye çevrilmesi bu bakımdan da akla uygun gelmemektedir. Zaten Urfa'da kilise iken camiye çevrilenler, üzerlerindeki kitabelerinde belirtilmiştir. Urfa kitabelerini inceleyenler, eğer bir cami kiliseden camiye çevrilmişse, cami inşaatını yaptıran kimsenin inşa kitabesinde “burası daha önce kilise idi tamir ederek camiye çevirdim” diye yazdığını görecektir. Oysaki Ulu Cami'de böyle bir kitabe bulunmamaktadır. Diğer taraftan 1842–1850 yıllarında doğuya misyoner olarak gelen ve bu arada Urfa'ya da uğrayan misyoner papaz George Percy Badger, Asıl kilise mekânının Cami avlusunda kaldığını, kilisenin güney duvarının Ulucamiin kuzey duvarı olduğunu kaydetmektedir.<sup>742</sup> Zaten kilise sütunlarının ve sütun başlıklarının bir kısmı son zamanlara kadar cami avlusunda durmakta idi.

Yalnız Ulu Cami hakkında böyle bir beyan Evliya Çelebi'nin “Seyahatname”sinde geçmektedir ki kanaatimize göre birçok kimsenin Ulu cami hakkındaki düşüncesine de kaynak olmaktadır. Evliya Çelebi kitabında Ulu Cami'den Kızıl Cami olarak söz etmekte olup, burasının Nemrut zamanından kalma eski bir kilise olduğunu ve Harun Reşit'in (786–809) fethinde camiye çevirdiğini kaydetmiştir.<sup>743</sup> Dikkat edilirse, Evliya Çelebi de Nemrut zamanından kalma bir mabet olduğunu ifade etmiştir. O, bütün eski mabetlere kilise demektedir. Hâlbuki Urfa ise Harun Reşit'ten çok önce, ilk defa Halife Ömer devrinde fethedilmiş olup, Ulu Cami de Harun Reşit'ten çok sonra Zengiler devrinde yaptırılmıştır. Yani Evliya Çelebi her iki sözünde de yanılmıştır. Her duyduğunu olduğu gibi yazan Evliya Çelebi bu konuda biraz daha ileri giderek, Hazreti İsa'nın (a.s.) seyahati sırasında Urfa'ya geldiğini ve bir kiliseye indiğini, dolayısıyla o kiliseye (Deyr-i Mesih=İsa kilisesi) denildiğini bile kaydetmektedir.<sup>744</sup> Oysa Hazreti İsa'nın Urfa'ya gelmediği bilinmektedir.

Yine ilk sahifelerde de geçtiği gibi Hazreti İsa'nın (a.s) üzerinde portresinin bulunduğu mendilinin surların dışındaki Kosmas manastırı (bugünkü Eyyub peygamber makamının bulunduğu yer) değil de Ulu Camiin kuyusuna düştüğü rivayeti de bazı kimselerin bu şekilde düşünmesine sebep olmuştur. Oysa yukarıda belirtildiği gibi mendilin Ulu cami kuyusuna veya sur dışında bulunan Kosmaz manastırı kuyusuna düşmüş olduğu söylenilmiştir. Aslında bunun böyle çelişkili

<sup>742</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, Şanlıurfa 2009, s. 60

<sup>743</sup> Mehmed Zıllıoğlu, a.g.e, V. 43

<sup>744</sup> Mehmed Zıllıoğlu, a.g.e, V. 40

olarak söylenilmesi de mendil hakkında söylenilen mucizelerin de gerçek olmadığını göstermektedir.

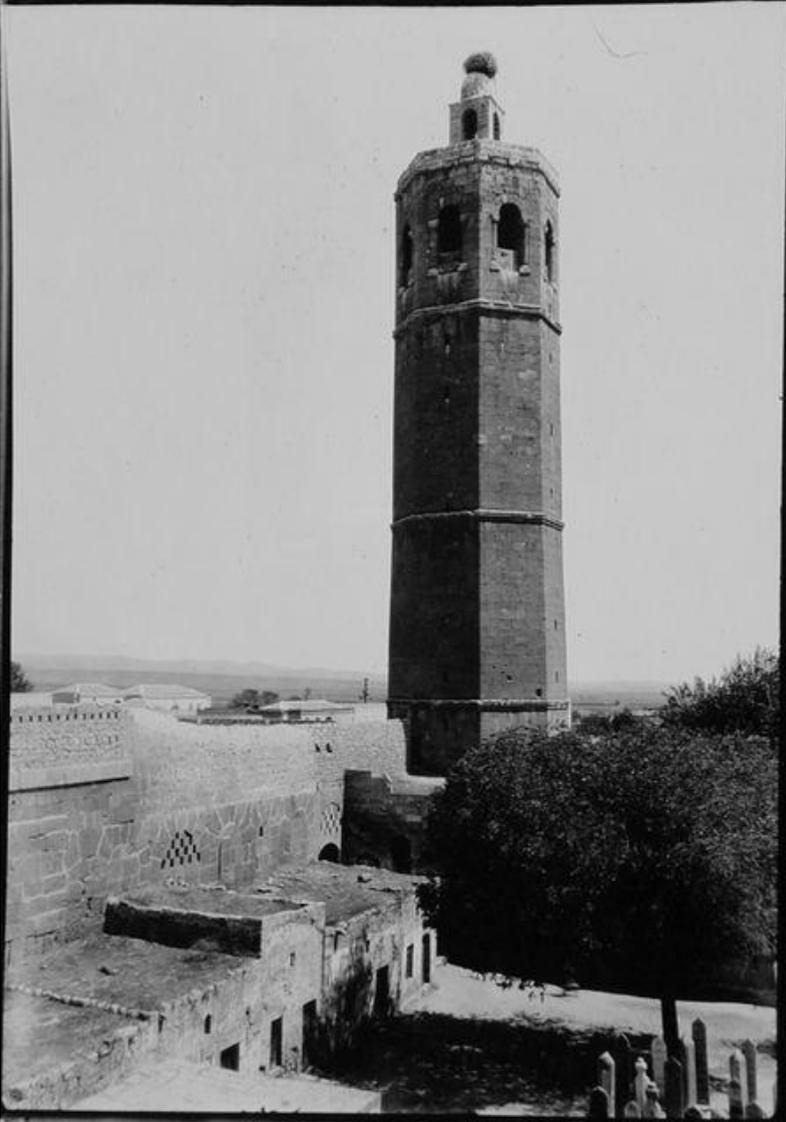
Ulu Camiin, ilk bina edilmesinden sonra Osmanlı devrine kadar ne zaman tamirat geçirdiği belli değildir. Fakat 1384 tarihinde Alaaddin oğlu Hasan adında ki bir emir Ulu Camiye vakıfta bulunmuş ve bu vakfa da bir vakfiye hazırlamıştır. Osmanlı devrinde ise Urfa valisi Ali Paşa tarafından 1684 tarihinde ve Firuz Bey tarafından da 1780 tarihinde tamir edildiği üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır.<sup>745</sup>

Nureddin Mahmut'un Urfa'ya bir de medrese yaptırdığı söylenilmekte<sup>746</sup> ise de bu medrese Eyyubi medresesi ile karıştırılmış olmalıdır. Fakat İmadeddin Zengi Urfa'ya bir hastane yaptırmak istemiş ama ömrü vefa etmemiştir.

---

<sup>745</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa 2001, s. 139

<sup>746</sup> Mehmet Çelik, Edessa'dan Urfa'ya, Ankara 2007, II, 168



Urfa Ulucamiinin Çan kulesinden çevrilen minaresi

## URFA'DA EYYUBİLER DEVRİ (1182–1260)

İmadeddin Zengi'nin Mısır valisi ve Kürt kumandanlarından olan **Salahaddin Eyyubi**, Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Zengiler'in zayıfladığını görerek Mısır'da hâkimiyetini ilan etti. **Sultan Salahaddin Eyyubî** (saltanatı.1174–1193), Haçlılarla mücadele etmek niyetinde olduğundan, Urfa, Harran ve Rakka gibi sınır şehirlerinin, kendisine yardımcı olmaz düşüncesiyle **İzzeddin Mesud**'un elinde kalmasına razı olmadı. 1182 tarihinde de Urfa'yı ve diğer şehirleri çetin bir savaştan sonra İzzeddin'in ellerinden aldı.<sup>747</sup> O sırada Urfa emiri Fahreddin Mesud ez-Zaferani idi. Eylül 1182'de Urfa'yı Salahaddin'e teslim edip hizmetine girdi. Salahaddin Urfa ile Harran'ı birlikte Muzaffereddin'e verdi.

Sultan Salahaddin 1191 senesinde de Urfa ve Haran'ı kardeşi oğlu **Takiyüddin Ömer**'e (ö.1191) verdi. Fakat kısa zaman sonra Takiyüddin vefat etti. Dolayısıyla bu bölgeler Takiyüddin'in oğlu **Mansur Nasırüddin Muhammed**'e kaldı. Fakat nedense bir müddet sonra bu durumu Sultan Salahaddin kabul etmedi. Onun yerine Urfa ve Harran'ı 1192 senesinde kardeşi Melik Adil Ebu Bekir'e (ö.1218) verdi. Adil de bu şehirlere birer naib atadıktan sonra Sultan Salahaddin'in yanına geldi.<sup>748</sup>

Harran 1182 yılında Eyyubilerin hâkimiyetine girdiğinde Sultan Salahaddin Harran'ı el-Cezire ve Musul bölgelerinin zaptında üs olarak kullandı. Salahaddin Eyyubî durmadan topraklarını genişlettiğinden Sincan'ı da zapt etmiş, sonra oradan tekrar 1183 senesinde Harran'a gelmiş ve Harran'da 26 Şubat ile 7 Mart arasında ikamet etmiştir. Kış aylarını Harran'da geçirmiştir.<sup>749</sup> Sultan Salahaddin iki yıl kadar sonra da 1185 tarihinde Meyafarrikin'i (Silvan'ı) zapt ettikten sonra dönüşünde Kefer Zemmar'da konaklamış ve orada bir müddet kalırken hastalanmıştı. Bunun üzerine Harran'a geri geldi ve burada 1185–1186 yıllarında bir süre hasta yattı. İyileşince Şam'a döndü. Daha sonra Harran, Urfa ve Meyafarrikin'i (Silvan'ı) kardeşi **Adil Ebu Bekir**'e (ö.1218) verdi.<sup>750</sup>

Sultan Salahaddin'in vefatından bir müddet sonra kardeşi **Melik Adil Ebu Bekir** (ö.1218) bütün Mısır, Şam ve Güneydoğu Anadolu'nun

<sup>747</sup> İbni Haldun, a.g.e, V, 297

<sup>748</sup>İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, 75

<sup>749</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 388

<sup>750</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, 415

doğusunda Ahlât'a kadar bölgeleri Salahaddin Eyyubi'nin oğullarının elinden alarak, kendi tek başına hâkim oldu. Melik Adil Ebu Bekir, 31 Ağustos 1218 tarihinde vefat etmeden önce ülkesini oğulları arasında pay ederken oğlu **Şahabüddin Muzaffer Gazi** (ö.1247)'ye Urfa'yı, oğlu Melik Eşref Musa'ya (ö.1237) da Güneydoğu Anadolu bölgesini Ahlât ve Meyafarrikin (Silvan) bölgelerini verdi.<sup>751</sup>

Fakat **Melik Eşref Musa** (ö.1237), haçlılarla mücadele eden kardeşi Kâmil'e yardım etmek için 1220 yılında kendi bölgelerini kardeşi Şihabüddin Gazi'ye verdi. Kendisi de Urfa ve Suruç şehirlerini aldı.<sup>752</sup> 1229 tarihinde ise Melik Eşref Musa elindeki Urfa ve Harran dâhil Güneydoğu Anadolu şehirlerini kardeşi **Melik Kâmil**'e (ö.1238) verdi. Kendisi de Şam bölgesine geçti.<sup>753</sup>

Zengiler ve Eyyubiler'in devri, Urfa'nın istikrara kavuştuğu bir devirdir. Artık bundan sonra Urfa, Moğolların işgali hariç bir daha İslam hâkimiyetinden çıkmamıştır. Eyyubilerden sonra da Urfa'ya hâkim olanlar yine Müslüman devletlerdir. Artık bu devirde Urfa'nın yerli halkı arasında da İslam oldukça hızlı bir şekilde yayılmış ve İslam nüfusu Hıristiyan nüfusunu aşmıştır.

\*\*\*

Anadolu'daki bazı düzenlemelerden dolayı Anadolu Selçukluları ile Mısır Eyyubilerinin arası açılmıştı. Bu yüzden 1234 senesinde Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat, Kemaleddin Kâmiyar komutasında bir ordu göndererek Urfa'yı civarındaki Siverek ve Harran ile birlikte zaptetti. Fakat bu haberi alan Eyyubî Sultanı Melik'el-Kâmil (ölüm.1238), hemen Güneydoğu Anadolu'ya hareket ederek Urfa ve Harran'ı 1236'da geri aldı. Bu iki İslam devleti arasında ki savaşlar sırasında Urfa oldukça tahrip oldu. Melik Kâmil Urfa'ya geldiğinde Urfa kalesinin büyük kulesini yıkmış ve bu kulede bulduğu eşrafı, savaşçıları ve sanatkârları develerle Mısır'a göndermişti.<sup>754</sup> Melik'el-Kâmil'in ölümünden sonra Eyyubi hükümdarı Salih Necmeddin 1236 senesinde Urfa ve Harran'ı kendisine yardım eden ve o tarihlerde Moğolların önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Harezmlilere bıraktı.<sup>755</sup> Harezmlerin halka kötü davranışı üzerine, 1241'de Halep Eyyubi

<sup>751</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, 306 – İbni Kesir, a.g.e, XIII, 186

<sup>752</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIII, 203

<sup>753</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, 442 – İbni Kesir, a.g.e, XIII, 252

<sup>754</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, II, 535

<sup>755</sup> Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, İstanbul 1992, VI, 376

hükümdarı Melik Nasır Salahaddin Urfa ve çevresine saldırarak buraları zaptetti.

Bu şekilde Anadolu ve Suriye bölgesinde bulunan İslam devletleri birbirleriyle uğraşırken büyük tehlike de kendilerine yaklaşıyor ve bütün İslam dünyasını tehdit ediyordu. Nihayet Urfa ve çevresi 1244 senesinde Moğolların öncü birlikleri olan Tatarların saldırısına uğradı.

İslam dünyasının üzerine bir kâbus gibi çöken Moğollar, nihayet 1259-60 senesinde Urfa'yı da alarak Eyubilerin hâkimiyetine son verdiler. Böylece Eyyubilerin 75 yıl kadar süren Urfa'daki hâkimiyetleri son bulmuş oldu.

## EYYUBİLER DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Eyyubiler de hâkimiyetleri müddetince Urfa ve Harran'da birçok imaretler yapmışlar, kültür ve eğitime hizmet faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Yaptıkları mimari eserlerden zamanımıza çok az sayıda iz kalmıştır. Bu faaliyetlerinden biri Urfa Ulu camii doğu kapısı yanında yaptırılan medresedir. Nurettin Zengi tarafından Urfa Ulu Camii yapıldıktan sonra, Eyyubiler zamanında da yanına bir medrese yaptırılmıştır. Bugün tamamen yok olmuş olan bu medresenin hemen Ulu camii kapısının yanında ki duvar üzerinde sadece bir kitabesi kalmıştır. Bu kitabe şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم  
امر بعمارة هذه المدرسة المباركة  
الى العبد الفقير الى رحيمه الله تعالى  
عمر ابن شاهان الدنيا ابن ايوب رحيمه الله تعالى  
و امر (...) و له الملك المنصور ناصر الدين  
محمد بن عمر في دولت مولانا  
الملك (صلا) ح الدين يوسف بن  
ايوب على صاحب العمار والشان  
على يد الفقير الى رحمة الله خلد  
(...) سنة سبع و ثمانين و خمس مائه

*“Bismillahirrahmanirrahim.*

*Emere bi-imareti hazihi 'l-medreseti 'l-mübareketi ila 'l-abdi 'l-fakir ila rahimehullahi taala Ömer ibni Şahane'd-dünya ibni Eyyub rahmetullahi taala ve emere (...) ve lehu 'l-melik Mansur Nasireddin Muhammed bin Ömer fi devleti Mevlana el-Melik (Sala)haddin Yusuf bin Eyyub ala sahib el-imar ve 'ş-şan. Ala yedi 'l-fakir ila rahimehullahi hüld (...) senete 587”<sup>756</sup>*

Kitabede hicri 587, miladi 1191 tarihinde bu medresenin **Salahaddin Eyyubî** zamanında kardeşi **Şahinşah Şahanneddünya**'nın oğlu **Takıyüddin Ömer**'in (ö.1191) emri ve Takıyüddin Ömer'in oğlu **Mansur Nasireddin Muhammed**'in emri ile yaptırılmış olduğu kaydedilmiştir. Takıyüddin Ömer 1191 senesinin Eylül ayında vefat edince yerine oğlu **Mansur Nasireddin Muhammed** geçti ve Medreseyi o tamamladı. Daha sonra bu medrese harab olmuş yerine Osmanlı devleti zamanında Hicri 1196, M. 1781 tarihinde Nakibzade Usameddin İbrahim Efendi tarafından bir medrese yaptırılmıştır. Bu medresede Hadis dersi verildiğinden “Darü'l-Hadis” denilmektedir. Medresenin Ulu cami avlusundaki kapısı üzerinde medreseyi yaptıran kişinin ismi ve yapılış tarihi kaydedilmiştir. Medresenin içinde de kuzey duvarı üzerine devrinin Urfalı şairi Kudsî de bir kitabe yazmıştır.<sup>757</sup> Kitabesi ilerde ki konularda verilmiştir.



Salahaddin Eyyubi devrinden kalan medrese kitabesi

<sup>756</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa 2001, s. 164

<sup>757</sup> Mahmut Karakaş, Cumhuriyet öncesi Urfa'da Kültür ve eğitim, Ankara 1995, s. 97  
267

Yine Mevlidihalil Camii avlusunda Hazreti İbrahim peygamberin (a.s.) doğduğu mağara olarak kabul edilen ziyaret kapısı üzerinde de bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabede de isim ve tarih yerleri adeta elle kazılmış gibi olduğundan okunmamaktadır. Fakat kitabedeki yazı ve kullanılan ifadelerden Eyyubî dönemine ait olduğu düşünülebilir. Kitabede:

امر بعمارة هذا المقام الشريف في أيام السلطان الاعظم  
والملك المعظم  
(...) خلدالله ملكه و سلطانه جمال مئة و دولة والدين

“*Sultan-el- azam ve Melik el-Muazzam*” gibi unvanı kullanılmakta olup, ifade ve yazı Eyyubi hattını hatırlatmaktadır. Eğer bu düşünce doğru olursa bu ziyaret girişinin ilk düzenlemesi de Eyyubîler devrine uzanır.

Eyyubilerin Urfa'da bıraktıkları kitabelerden biri de Halilürrahman Camii minaresinin batı cephesindeki kitabe olup şöyledir:

في ايام الملك الاشراف  
هذا ما امر بعمارته عبدالمنعم الينا  
في ايام مولانا السلطان  
الملك الاشراف مظفر الدنيا  
والدين خلدالله ملكه  
في سنه ثمان و ستمائة

“*Fi eyyami 'l-Melik Eşref*

*Haza ma emere bi'imaretihi Abdulmun'am el-Yana fi eyyami Mevlana es-Sultan el-Melik el-Eşref Muzaffereddünya ve'd-din halladallahu mülkehu. Fi sene 608*”.

Kitabede bu minarenin **Melik Eşref** (ö.1237) zamanında hicri 608, miladi 1211-12 senesinde Abdulmun'am Yana'nın emriyle yapıldığını belirtmektedir. Kitabede ki bu “Yana” kelimesi önceleri “benna” gibi görünüyordu. “benna” olsaydı yapıcı ustası anlamı çıkacaktı. Yani yapıcı ustası Abdulmun'am anlamı çıkacaktı. Fakat

kelimenin ikinci noktasının hafif kırılmış olduğu görülünce “Yana” olduğu anlaşıldı. Dolayısıyla bu “Abdulmun’am Yana” Urfa’daki naib olabilir kanaatine varıldı. Minarenin kuzey cephesinde de aynı anlamı veren başka bir kitabe daha yer almıştır.

تعالى اسمه  
هذا ما امر بعمارته الفقير الى رحمة الله  
عبد المنعم اليانا الملك الاشرف فى ايام  
مولانا السلطان الملك الاشرف العالم العادل  
مظفر الدنيا والدين ابو الفتح موسى خلد الله  
ملكه فى سنة ثمانيه و ستمائة

“*Taala ismuhu*

*Haza ma emere bi-imaretihi el-fakir ila rahmetullahi Abdulmun’am el-Yana el-Melik el-Eşref fi eyyami Mevlana es-Sultan el-Melik el-Eşref el-Âlim el-Adil Muzafferredünya ve’d-din Ebu’l-Feth Musa halladallahu mülkehu. Fi sene 608”*<sup>758</sup>

Kitabede Melik Eşref Musa zamanında Abdulmun’am el-Yana’nın emri ile hicri 608, miladi 1211–12 senesinde yaptırılmış olduğu kaydedilmiştir. Burada “yana” kelimesi açıkça belli olmaktadır. Bu kitabelerde adı geçen Melik Eşref Musa, Melik el-Adil Ebu Bekir’in (ölüm.1218) oğludur.

Bazı kimselerin dediği gibi bu minare bir çan kulesinden minareye çevrilip tamir edilmemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi bu camii, Abbasi halifesi Me’mun tarafından 830 senesinde temelden yaptırılmış, minare ise kitabede geçtiği üzere Eyyubiler tarafından 1211–12 yılında Mısır ve kuzey Afrika taraflarındaki minarelerin üslubunda yaptırılmıştır. Nitekim Urfa’nın yanı başındaki Harran’daki ulu camiin minaresi de dört köşe yapılmış bir minaredir. Gerçi minarenin üst tarafı yıkılmış olduğundan en üstünün nasıl olduğu bilinmiyor. Dört köşe olarak Eyyubi devri tarzında yapılmış olduğu kesindir. Yani değişik şekillerde minareler çeşitli İslam bölgelerinde bulunmaktadır.

Urfa’daki Eyyubilerden kalma diğer bir kitabe ise Urfa surlarının Harran kapısı üzerindeki kitabedir. Bu kitabede:

<sup>758</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa 2001, s. 64

بِسْمِ اللَّهِ  
مِمَّا أَمَرَ بِعِمَارَتِهِ مَوْلَانَا السُّلْطَانَ الْمَلِكِ  
الْمَعْظَمَ الْعَالِمَ الْعَادِلَ الْمُؤَيَّدَ  
الْمَنْصُورَ شَهَابَ الدُّنْيَا وَالِدَيْنِ أَبِي  
الْفَتْحِ شَاهِ غَازِيِ ابْنِ سُلْطَانَ الْمَلِكِ  
الْعَادِلِ أَبُو بَكْرٍ ابْنِ أَيُّوبَ بُولَايَةَ لِفَقِيرِ  
إِلَى رَحْمَةِ اللَّهِ كَافُورِ الْعَادِلِي  
شِبْلِ الدَّوْلَةِ الْمَظْفَرِ

الملك لله واحد القهار

“Bismillah.

*Mimma emere bi'imaretihi Mevlana es-Sultan el-Melik el-Mu'azzam el-Âlim el-Adil el-Müeyyid el-Mansur Şahab'ed-dünya ve'd-din Ebi'l-Feth Şahğazi ibni Sultan el-Melik el-Adil Ebu Bekir ibni Eyyub bi-vilayeti li-fakir ila rahmetullah. Kâfur el-adili şible'l-devleti'l-muzaffer.*

*El-mülkü lillah Vahidi'il-Kahhar.”*

Denilmektedir ki bu kapı Sultan Salahaddin'in kardeşi Melik Adil Ebu Bekir'in oğlu **Şahgazi**'nin emriyle yaptırılmıştır. Kapının iki tarafında elinde bir iple bir aslanı tutan birer adam bulunan iki kabartma mevcuttur.<sup>759</sup> Bu Şahğazi, yukarıda adı geçen **Şahabeddin Gazi** (ölüm.1247)' dir. Kitabede tarih yazılmamıştır. Fakat tarihi sürece göre 1220 senelerinde yapılmış olması muhtemeldir. Çünkü Şahabeddin Muzaffer 1218 senesinde babasının ölümünden sonra hâkim olmuştur. Bu aslan kabartmaları Urfa'da daha başka yerlerde de görülüyor. Bunlardan biri Urfa iç kalesinin kapısının iç kısmında ve kale kapısının bulunduğu burcun kuzey duvarları üzerinde bulunmaktaydı. Kapının üzerindeki kabartmalar da zamanla yıkılmış ve tamir sırasında da yapılmamıştır. Kale burcunun kuzey duvarı üzerindeki karşılıklı duran bir çift aslan kabartması ise halen mevcuttur. İkinci aslan kabartması da muhacir çarşısı denilen çarşıda bulunan ve “Aslanlı han” diye adlandırılan hanın kapısındadır. Bu hanın kapısı üzerinde iki aslan kabartması bulunuyordu. Kabartmaların ortasında da bir kitabe yer almakta idi. Bu han zamanımızda yol genişletilmesi sırasında tamamen yıkılmıştır.

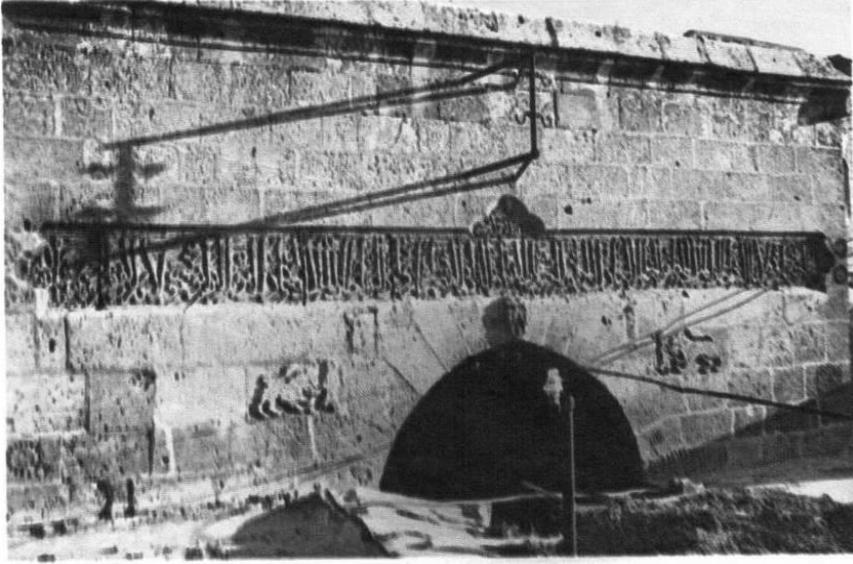
<sup>759</sup> Mahmut Karakaş, a.g.e, s. 224

Aslında yalnız yukarıda adını verdiğimiz Aslanlı Han değil, Osmanlı devrinden ve belki daha önce ki devirlerden zamanımıza yetişen eserlerin çoğu, zamanımızda ki bazı yolların genişletmeleri sonucu yıktırılmıştır. Hasan Padişah medresesi bunlardan biri olup, medrese odaları yıktırılınca camiiin minaresi acaip bir şekilde yol ortasında kaldı. Yine Yıldız meydanındaki Paşa hamamı da bu yıkımdan nasibini almış ve o asırlık sanat eseri yerle bir edilmişti. Daha nice evler, hanlar, hamamlar bir yol genişletmesi uğruna yok olmuştur.

\*\*\*

IX. ve X. yüzyıllarda tasavvuf fıkıh, kelim ve hadis gibi ilimlerden ayrılarak başlı başına bir ilim dalı olmaya başlamıştır. Daha önceleri Kufe, Basra ve Horasan'da görüldüğü halde, IX. ve X. yüzyıllar mutasavvıfların bütün İslam âlemine yayıldıkları bir devirdir.

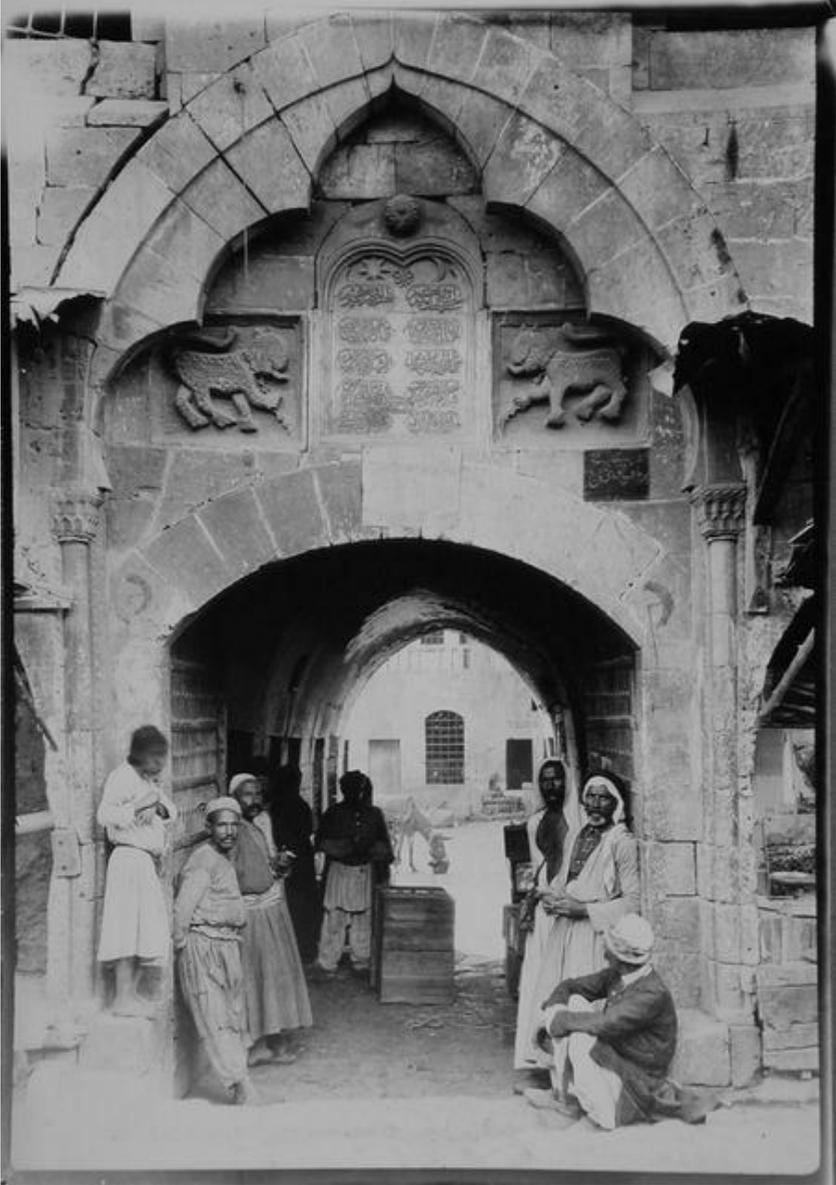
İşte Urfa'da da Zengiler ve Eyyubiler devri mutasavvıfların artık çok görüldüğü devir olmuştur. Daha önceki devirlerde isim olarak bilemediğimiz âlimleri, bu devirde artık isim olarak görebilmekteyiz. Bediüzzaman Ahmet el-Hemedanî (ö.1209), Şeyh Mesut Nişaburî (ö.1183'den sonra), Hayat el-Harranî (ö.1185), İmam Sekkakî (1160–1229), Şeyh Muhammed Zehravî (936–1008), Şeyh Müslim es-Suruci (Şeyh Mesleme) (ö.1074) gibi âlim ve mutasavvıflar bu devirde yetişmiştir. Bunlarda Bediüzzaman Ahmed el-Hemedani ve Şeyh Mesut Nişaburi Horan tarafından göçederek Urfa'ya gelmişlerdir. Çünkü XI. Ve XII. Yüzyıllar Horasan taraflarından Müslüman Türklerin kabileler halinde Anadolu'ya geldikleri devirleridir. Bu devir Urfa'nın istikrarlı olduğu devirdir ve doğudan gelenlerin hepsi de Sünni mezhebinde ve yeni Müslüman olmuş kimselerdir. Bu yeni gelenlerle Urfa, yeni Urfalılara kucak açmış oluyordu.



Harran kapısı üzerindeki aslan kabartmaları



Urfa iç kalesinin kapısı üzerindeki aslan kabartmaları



Muhacir çarşısındaki aslanlı hanı kapısında aslan kabartmaları.

## EYYUBİLER DEVRİNDE HARRAN'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT:

Bu dönemde vali bulunan Muzafferüddin Gökböri'nin zamanında Harran'da ziraat, ticaret, ilim hayatı gelişti ve Harran en parlak devirlerinden birini yaşadı. Ünlü İslam gezgini İbni Cübeyr 1184 yılında Harran şehrine uğramış olup, onun için yeşillikten ve gölgeden mahrum, her tarafı sıcaktan yanan, çıplak bir bozkırın ortasına kurulmuş bir şehir olduğunu söylemektedir.<sup>760</sup>

Harran'ın sıcaklığını tasvir etmek için Yakut el-Hamevî (ö.1229) de şöyle bir olay anlatmaktadır: Mısır şairlerinden İbnü'l-Nebih Harran'da şiddetli bir öğle sıcağında Sultan Salahaddin Eyyubî'nin kardeşi Adil'in oğlu Melik Eşref'le birlikte Harran kabristanına gitmişti. Melik Eşref Kıyamda duran bir adam gibi uzun bir mezartaşının üzerine yöneldi ve Şaire bunun ne olduğunu, neye benzettiğini sorduğunda şair ona hemen irticalen (*Harran'ınız şiddetli havası, aşırı sıcaklığından dolayı o kadar üzüntülüdür ki Mezarları, yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem gibidir.*) dörtlüğünü okuyarak Harran'ın sıcaklığını anlatmaya çalışmıştır.<sup>761</sup>

Gezgin İbni Cübeyr, 1184 senesinde Harran'ın büyük ve süslü çarşılarının olduğunu, bu çarşıların her dört kavşağında birer büyük kubbenin bulunduğunu anlattıktan sonra Harran çarşısına bitişik olan bu Ulu camii tasvir eder. Ulu Camiin çok güzel ve mermer sütunlar üzerine yükseltilmiş dört adet büyük kubbelerinin olduğunu, tavanının ise ağaç direklerle örtüldüğünü söylemektedir. İbni Cübeyr, camiin on dokuz kapısı olduğunu ve ortadaki kapısının diğer kapılardan büyük olduğunu kaydetmiştir. Bu camiin daha önce İyaz bin Ganem'in Sin mabedinin üzerine yaptırmış olduğunu, sonradan şehirdeki Müslüman nüfusunun artması ve camiin ihtiyacı karşılayamaması üzerine Emevilerin son Halifesi Mervan'ın (halifeliği 744–750) camii tamir ettirmiş ve biraz daha büyütmüş olduğunu Emeviler Devrinde Urfa'da Sosyal Ve Kültürel Hayat konusunda kaydetmiştik. XII. Yüzyıl ortalarında Zengilerin hükümdarı Nurettin Mahmut Zengi (1146–1174) de bu camii 1174 senesinde tamir ettirerek süslemiş ve biraz daha genişletmiştir. Üzerinde Nurettin Zenginin 1174 senesi tamir tarihini taşıyan bir sütun

<sup>760</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 21

<sup>761</sup> Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Şübnan tarihsiz, II, 272

başlığının doğu duvarının yanında olduğu söylenilmektedir.<sup>762</sup> Zamanımızda Harran Ulu camii harabeleri arasında yerde bulunan üzerinde Arapça yazı ile

كان فراغه في سنة سبعين و خمسمائة

“*kane ferağehu fi seneti seb'ine ve hamse mietin*” yani “570 senesinde bitirildi” yazısının tarafımızdan okunduğu bir sütun başlığının var olduğu görülmüştür.<sup>763</sup> Hicri 570 senesi, Miladi tarih olarak 1174–75 senesini vermektedir. Bu sütun başlığının Nurettin Zengin'in tamir tarihini taşıyan sütun başlığı olduğu kesindir.



Nurettin Mahmut Zengi'nin yaptırdığı tamir tarihi yazılı Harran Ulu Camii sütun başı

<sup>762</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 42

<sup>763</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa 2001, s. 368

Harran şehrinde Eyyubiler dönemini gösteren kitabe **Harran Ulu camiinin** (Firdevs Camii) kapısında ki tamir kitabesidir. Bu kitabe çok bozulduğu için iyi okunamamakta olup hicri 588 miladi 1192 tarihini taşımaktadır.<sup>764</sup> Bu tarih ise Sultan Salahaddin Eyyubi'nin daha hayatta olduğu bir tarihtir. Yılların yıpratmasından dolayı ismini bile okuyamadığımız veziri tarafından tamir edilmiştir.

Harran ulucamiinin Zengilerden sonra eyyubiler tarafından da tamir edildiği kapısının kitabesi şöyledir:

(...) بید الوزیر الاكمل (...)  
(...) القائم معظم بعون الله فی سنه ثمان  
و ثمانین و خمسمائة

“(...) bi-yedi'l-vezir el-ekmel (...)”

(...) el-kaimu mu'azzam bi-avnillahi fi sene semane ve semanine ve hamsemie. “

Hicri 588 miladi 1192 senesinde tamir edilmiştir.



Eyyubiler devrinde tamir edilen Harran Ulu Camii kapısı.

<sup>764</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa 2001, s. 367

İbni Cübeyr'in bildirdikleri arasında en önemli olanının da aynı sene Harran'da bir medresenin ve iki hastanenin olduğudur.<sup>765</sup> XIII. yüzyılda bir şehirde iki hastanenin olması gerçekten de ilgi çekicidir. Bu, İslam medeniyetinin ne derece ileri olduğunu gösteren güzel bir örnektir. İbni Şeddad (ö.1285) bu hastanelerden birinin Gökböri tarafından inşa edildiğini kaydetmiştir. Yine bu devirde Harran'da Hambelilere ait dört medresenin iki tekkenin olması da ilme ve tasavvufa verilen önemi göstermektedir.<sup>766</sup>

Harran Ulu Camiinin (Firdevs Camii) önceleri Sabîlerin Ay (Sin) mabedi olduğunu, fetihten sonra İyaz bin Ganem'in camiye çevirdiğini söyleyen İbni Şeddad'a karşılık, burada modern araştırmalar yapan arkeoloğ Rice, Camiin Emevi halifesi Mervan tarafından inşa edilmiş olabileceğini söylemektedir. Rice bu fikrine delil olarak da Camiin bir kısmı hala ayakta olan 26 metrelik dört köşe minaresini gösterir.<sup>767</sup> Harran ulu camii devrinin muhteşem bir İslam mimarisi örneğidir.

Yine tarihçi İbni Şeddad (ö.1285), 1242 senesinde Harran'a gittiğinde bu şehrin Moğolların tahrip etmesinden önce, düz bir arazide taş ve kireçten inşa edilmiş olduğunu söylemektedir. Caddelerinin geniş, surlarının müstahkem olduğunu, kalesini Salahaddin Eyyubî'nin kardeşi Melik Adil'in yenilediğini yazmıştır. Harran'ın Rakka kapısı, Büyük kapı (Halep kapısı), Niyar kapısı, Yezid kapısı, Feddan kapısı, küçük kapı, Gizli kapı, Su kapısı adında sekiz kapısı olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Harran'ın bugün Karakoyun dediğimiz Deysan nehri ile Cüllap nehirleri arasında olduğunu ve Düb denilen bir köyden çıkan Cüllap nehrinin Harran'ı suladığını da kaydetmektedir. Hatta bu nehir şehrin imalathanelerine, bazı evlerine, camisine ve çeşmelerine kadar ulaşırdı.<sup>768</sup> Yine aynı tarihte Harran'da on dört hamamın olduğunu da kaydetmektedir. Bu bilgiler, bugün kuru bir çöl olan, içme suyu bile bulamayan Harran'ın Moğol istilasından önce ne kadar mamur ve suyu bol bir şehir olduğunu göstermektedir. Hele on dört hamamın olması bugün içecek su bulamayan bu şehir halkının temizliğe de çok önem verdiğini gösterir. Elbette böyle bir medeniyet kurmuş olan bir şehrin susuz olması mümkün değildir. Zaten yakınından geçen ve şimdi kurumuş olan Cüllap nehrinin bu medeniyetin oluşmasında katkısı büyüktür.

<sup>765</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 23

<sup>766</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 26

<sup>767</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 41

<sup>768</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 25

Zamanımızda harabe halinde bulunan Harran kalesi ise üç katlı heybetli bir yapıdır. Etrafı derin bir hendekle çevrilmiştir. Bu kalenin içinde bir Sabîî mabedinin olduğu da söylenilmektedir.<sup>769</sup> Cumhuriyet devrinde birkaç defa Harran'da ve bu kalede kazılar yapılmış yeni bulgulara ulaşılmıştır.

Eyyubiler devrinde bazı kervansaraylar da yapılmış olup bunlardan en önemlisi zamanımıza yetişmiş olan Harran bölgesinde Tektek dağları üzerinde yapılmış Hane'l-Ba'rür kervansarayıdır. Bu kervansaray 1220 tarihinde Hacı Hüsameddin Ali tarafından yapılmıştır.

Hanın kapısı üzerindeki kitabesi şöyledir:

الحاج حصام الدين على ابن عماد ابن عيسى  
(غفر الله لاجره) خان البيغور في شهر ذي  
الحجة السنة ست و عشرة و ستمائة  
و كان الفراغ في شهر جمادى الاول  
سنة ست و عشرة و ستمائة و الحمد لله

“el-Hac Hüsameddin Ali ibni İmad ibni İsa (ğafarallahu liecrihi)

Han el-Bağrur fi şehri zi'l-hicce es-sene 616

Ve kâne firağü fi şehri cemaziel-evvel sene 616 ve'l-hamdülillah”

Bu gün oldukça harabe vaziyette olup, bu senelerde restoresi yapılmaktadır.

<sup>769</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 40



Hane'l-Ba'rür kervansarayı.



Harran kalesinin köşesindeki kulelerinden biri.

## MOĞOL İSTİLASINDAN SONRA URFA

Cengiz Hanın ortaya çıkışını Ebu'l-Farac ibnül-İbri şöyle bir efsane ile anlatmaktadır: Cengiz Han'ın Unk Han ile yaptığı savaş sırasında, Moğollar arasında kırlarda ve dağlarda dolaşan ve kış ortasında çıplak ve yalın ayakla gezen muteber bir bey ortaya çıktı. Bu bey günlerce görünmüyor ve sonra gelip:

—*Tanrı benimle konuştu ve bana; “bütün yeryüzünü Timuçin'e ve Timuçin'in çocuklarına verdim ve kendisine Cengiz Han diye ad koydum dedi”* diyordu.<sup>770</sup> Cengiz Han bu adama “Tibet Tanrı” adını koymuştu ve onun sözünden hiç çıkmazdı.

Devletini kuvvetlendiren Cengiz Han, Unk Hanı yenmiş ve bölgesinin çekinilen bir devleti olmuştu. XIII. yüzyıl artık İslam dünyası üzerine bir kara bulut gibi çöken Moğolların istila devrinin görüldüğü senelerdir. Bu yüzden bütün İslam hükümdarları bir korku içindedirler. Çünkü Moğollar, büyük ordular halinde Horasan, Maveraünnehir taraflarından başlayarak her tarafı yakarak ve yıkararak geçip Anadolu'ya yetişmişler ve 1231 senesinde Güneydoğu Anadolu bölgesine de girmişlerdi. Moğollar 1252 tarihinde bütün İslam ülkesini istila ettiği gibi, gerek güneydoğu Anadolu ve gerek buradaki şehirlerden Suruç ve Rasülayn'e, bugünkü Ceylanpınar'a bile girdiler. Her tarafı yağmaladılar. Sayısız adam öldürdüler veya esir ettiler. Yıllarca elden ele, bir hükümdardan başka bir hükümdara veya bir din mensubundan başka bir din mensubuna geçen Urfa, bu defa da 1259–60 senesinde Moğol ordusunun saldırısına uğramıştı. Devletlerin bile karşı koyamadığı bu büyük orduya Urfa ve Harran şehirleri de karşı koymadılar, aman dileyerek ve anlaşarak teslim oldular.

Bu bölgelerde Harran, Urfa, Suruç, Rakka ve diğer başka şehirlerde yaşayan insanlar Moğollar tarafından katledildiler. Moğol katlinden kurtulanların da yurtları harabe haline geldi.<sup>771</sup> Öyle ki İbni Şeddad'ın 1242 yılında teftişe gittiği sırada vergi geliri 2.000.000 – 3.000.000 dirhem olan Harran merkezinin Moğolların istilasından sonra çok cüz'i bir miktara düştüğünü kaydetmektedir.<sup>772</sup>

Moğolların Urfa'ya girmeleriyle her şey yerle bir oldu. Bütün İslam dünyasında her türlü ilmi çalışmalar, sosyal faaliyetler durmuş ve

<sup>770</sup> Ebu'l-Farac ibnül-İbri, Tarihi Muhtasarüddüvel, tercüme Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 5

<sup>771</sup> Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 403

<sup>772</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 26

sosyal tesisler harap edilmişti. Saraylar, çeşmeler, camiler, medreseler tekke ve zaviyeler, hatta daha evvel de belirttiğimiz gibi kilise ve manastırlar da yıkılmıştı. Fakat Moğollar Hıristiyanlara çok kıymet verdiler ve onları üstün tuttular. İslam dünyası bu devirde adeta bir kıyamet sahnesi yaşıyordu. Urfa da bu tahribattan yeteri kadar nasibini aldı. Moğollar Urfa Kalesinin ayakta kalan burçlarını da yıktılar. Birçok ilim adamı Urfa ve Harran'dan kaçarak daha güvenli yerlere göç etmek mecburiyetinde kaldılar. Moğol hükümdarı Hülagu Han'ın ordusu Harran'a geldiği zaman, Harran hâkimi Yusuf bin Hammad el-Harrani ile Ali el-Savrani, Hülagu'nun yanına giderek aman dilediler. Hülagu da şehri teslim alarak halka dokunmadı. Fakat kale komutanı direnmeye devam etti. Kalenin burcu yıkılınca kaledekiler Şeyh Hayat el-Harrani'nin oğlu Ebubekir'in oğlu Ebu'l-Kasım'ı Hülagu'ya göndererek aman dilemişlerdir. Bunun üzerine Hülagu kaledekilere de aman vermişti.<sup>773</sup> Harranlılar Moğollara karşı koydukları için Harran'ı yıkıp harabeye çeviren Moğollar, zengin ve sanatkârları Mardin'e taşıdılar. Geri kalan halk da çeşitli şehirlere kaçtılar.<sup>774</sup>

Bu olaydan sonra bir daha kendini toparlayamayan Harran artık bir köy durumuna düştü.

Moğolların yaptıkları zulüm ve saldıkları dehşet ile halk üzerinde meydana getirmiş oldukları korkuyu İbni Esir şöyle anlatmaktadır. Moğolların birisi adamın birini yakalamış, fakat bu Moğol askerinin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı için adama:

—“Başını şuraya yere koy ve sakın hareket etme” demiş. Adam da hiç yerinden kıpırdamadan başını yere koyup beklemişti. Moğol askeri de gidip bir kılıç bularak gelip adamı öldürmüştü.<sup>775</sup>

İbni Esir'in bildirdiğine göre Moğollar bölgede yaşayan bütün insanları, özellikle de Müslümanları kökünden kazımıştır.<sup>776</sup> Bunun sebebi de Cengiz hanın Hıristiyanlığa meyilli oluşu idi. Yine Ebul-Faraç, Cengiz Hanın İslam ülkelerine yönelmesini Hıristiyanlık inancı ağır basarak şöyle bir efsane ile anlatmaktadır:

Cengiz Hanın elçilerini Harezmsah öldürünce Cengiz Han buna çok müteessir olmuştu. Rivayete göre yüksek bir tepenin üzerine çıkıp başını açmış ve kendisine ortada bir sebep yokken böyle zulüm etmiş olan kimseleri yenebilmesi için Tanrıdan yardım istemiş ve orada oruçlu

<sup>773</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 27

<sup>774</sup> Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 28

<sup>775</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, 460

<sup>776</sup> İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, 312

olarak üç gün ve üç gece kalmıştı. Üçüncü gece uykusunda kendi kapısında ayakta duran karalar giyinmiş eli asalı bir papaz gördü. Bu papaz kendisine:

—*Korkma; dilediğini işle, sen yardım edilmişlerdensin;* diyordu. Korku ile karışık bir sevinç ile uyanan Cengiz Han yerine döndü ve bu düşünüyü Unk Hanın kızı olan zevcesine söyledi. Zevcesi Cengiz Hanın görmüş olduğu papazın kendi atası Unk Hana gelip giden ve kendisine dua eden piskopos olduğunu ve bunun Cengiz Hana gelmesi baht ve talihin kendisine geçmiş olduğunun delili bulunduğunu söyledi.<sup>777</sup> Bu yüzden Cengiz Han Hıristiyanlara meyleder ve onlara ikramda bulunur, onlara iyi fikirler beslerdi. Fakat Müslümanlara karşı da çok zulüm yapıyordu.

İnsan kanının su gibi akıtıldığı bu dönemde, devletin kendilerini koruyamadığını gören insanlar tekkelere ve zaviyelere sığınmışlar, kendilerini ancak oralarda güven içinde hissetmişlerdi.

Ancak Moğolların zayıflaması üzerine 1315 yılında Mısır Memlükleri Harran'a hakim oldular.

## URFA'DA MISIR MEMLUKLERİ DEVRİ

1300'lü tarihlerde Urfa dâhil el-Cezire bölgesinin büyük bir kısmı Mısır Memluklerinin kontrolüne geçmişti. Bu tarihte Urfa savaşlar yüzünden tamamen tahrip olmuş, halkının çoğu da başka yerlere göç etmişti. 1321 tarihinde Ebü'l-Fida, kendi devrinde Urfa'nın tamamen harabe olduğunu söylemektedir.<sup>778</sup> Urfa'nın 1365–70 yıllarında memluklerin hâkimiyetinde olduğu kabul edilmektedir.

XIV. Yüzyıl ikinci yarısında ve XV. Yüzyıl başlarında Urfa Memluklar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında devamlı el değiştirmiştir. Güneydoğu Anadolu bölgesinden Musul'a kadar uzanan bölgeler, bu devlet ve kabilelerin savaş alanı haline geldi. Kim daha baskın çıkmışsa şehri onlar bir müddet idare etmişlerdir.

Son senelerde Mısır Memluklularından Sultan el-Melik el-Zahir Ebu Said Temirtoğa (1467–1468) devrine ait Urfa damgalı iki sikke bulunmuş olup, bunlardan biri üzerinde okunabilen “**es-Sultan el-Melik...**” yazısı bulunmaktadır. Bu sikkelerin üzerinde sonradan vurulduğu anlaşılan “**Duribe Ruha**” damgası bulunmaktadır. Bu

<sup>777</sup> Ebu'l-Farac ibnül-İbri, Tarihi Muhtasarüddüvel, tercüme Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 9

<sup>778</sup> E. Honigmann, “Urfa” İslam Ansiklopedisi, M.E. Y. XIII, 55

damgalar ise o sıralarda Urfa'ya hâkim olan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ait olup, Urfa'da basılmıştır.<sup>779</sup> Çünkü o sıralarda Uzun Hasan Memlukların elinden Urfa'yı almış ve orada kullanılan parayı değiştirmeye lüzum görmemiştir. Halk arasında tedavülde devam etmesi için de sadece üzerine bir **“Duribe Ruha”** damgasını vurdurmuştur.

Memlüklüler Harran kalesini de elden geçirmişler ve bazı onarımda bulunmuşlardı.<sup>780</sup>

## URFA'DA KARAKOYUNLULAR DEVRİ

1362 tarihlerinde Urfa ve çevresinde Karakoyunlular hâkim olmuşlar ve bu bölgede bir müddet hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Moğolların etkilerinin kalmadığı 1300'lü yıllarından sonra Urfa, bu defa da Timurluların saldırısına uğradı. 1387'de Anadolu içlerine giren Timur Han (ölüm 1405), bu sırada Karakoyunluların elinde bulunan Resulayn'i yağmalattı. Oradan Urfa üzerine geldi. Urfa valisi Güzel Nami, Timur hanın ordusunun geldiğini duyunca kaleyi bırakarak kaçtı. Halkın bir kısmı ile birlikte yakınlarda bulunan büyük bir dağa saklandılar. Timur Han arkalarından adam göndererek onları yakalattı.<sup>781</sup> Oradan Suriye içlerine giden Timur Han oraları zapt ettikten sonra tekrar dönüşte 1387 tarihinde Şam üzerinden Birecik'e gelmiş ve Birecik emiri bazı hediyelerle gelerek kendisine itaat etmiş böylece zulmünden kurtulmuştu. Birecik'ten ayrılan Timur Han yine Karakoyunluların elinde bulunan Urfa'ya saldırarak birçok yerleri tahrip etmiş, Urfa'nın ileri gelenleri Timur'a itaatlerini bildirmek zorunda kalmışlar, Timur Han da Urfa'yı bırakarak civardaki Ermeni hisarlarına saldırarak tahrip etmişti.<sup>782</sup> Timur'un 1400 yılında Anadolu'ya gelişi sırasında, Karakoyunlularla daima çekişme halinde bulunan Akkoyunlu Osman Bey, kendi faydasına görerek Timur'un emrine girmiş ve ona çok hizmetlerde bulunmuştu. Bu yüzden Timur kendisine ve oğluna Malatya, Diyarbakır ve çevresini bağışlamıştı. Böylece Akkoyunlu devletinin temelleri atılmış ve 1403'te Akkoyunlu devleti kurulmuş oldu.

<sup>779</sup> Murat Uğurluer, Nümismatik Yazıları, Ankara 2008, I, 48

<sup>780</sup> Prof. P.M.Holt-Prof. A.K.S.Lambton- Prof. B.Levis, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, yayın yönetmeni Dr. İsmail Kılıhoğlu, İstanbul 1989, IV, 273

<sup>781</sup> Nizamüddin Şamî, Zafername, çeviren Necati Lugal, Ankara 1949, s. 178

<sup>782</sup> Nizamüddin Şamî, a.g.e, s. 284

Sünni olan Akkoyunluların Timur Hana büyük yardımda bulunmalarının aksine Şii olan Karakoyunlular Timur'a amansızca karşı koyuyorlardı.<sup>783</sup>

1400 senelerinde ise Urfa adeta yeniden imar edilmiştir. Urfa, XIV. Yüzyılda Döger emiri Dımaşk Hocanın (ölüm.1404) hâkimiyeti altında idi.

## URFA'NIN SEL BASKINLARI VE KARAKOYUN DERESİNİN AÇILMASI

Karakoyun deresi Urfa şehrinin içinden akıyordu. Derenin şehre girdiği yer olan güney-batısında şehir surlarında bir su giriş kapısı açılmıştı. Böylece dere bugün Halepli bahçesi dediğimiz yerdeki yatağından geçerek Halilürrahman gölünün ve camiinin batısındaki bu giriş yerinden şehre girer ve Halilürrahman gölüne karışırdı. Dere Halilürrahman gölünün yatağında şehri batıdan doğuya geçer, yine doğudaki surlarda açılmış olan ikinci bir su kapısından sur dışına çıkardı. Bu dere, kışın aşırı yağışlarda ve kuzeydeki dağların karlarının erimesi sonucu oldukça kabarırdı. Dere, kabaran ve coşan suları ile her yüzyılda en az bir kere şehrin ve halkının başına beklenmedik felaket getirirdi. Yazın ya kuruyacak derecede azalır veya tamamen kururdu. İslam fethinden önce **Daysan** adını taşıyan bu dere, devamlı bu taşkınlıkları yüzünden şehre çok zarar veriyordu. Birçok ev ve saray sel altında kalır mal ve can telefı çok olurdu. 201, 403, 413 ve 525 senelerinde meydana gelen şiddetli yağmur sonucu dere taşarak şehre girişinde surları yıkmış, saray ve evler su altında kalmış, büyük bir zayıat meydana gelmiştir. Elbette daha önceleri de birçok sel baskını olmuştu. Ama bunların ne zaman meydana geldiği ve ne derece zayıat verdiği hakkında bir bilgimiz olmamıştır. Bildiğimiz ilk sel baskını 201 senesinde meydana gelendir.

Ne tuhaftır ki o devirlerde bu dere yatağının hemen kenarına kral sarayı da olmak birçok asilzade de köşklerini yapmışlardı. Hatta kralın sarayı balıklı gölleri besleyen pınarların çıktığı yerde yapılmıştı.<sup>784</sup> Bunların yanında halk da evlerini Karakoyun deresi kenarına yapmış, hatta mabetlerini bile dere yatağına inşa etmişlerdi. İşte buyüzdün derenin her taşmasında büyük zararlar meydana gelirdi. Bu gün Halepli Bahçesi dediğimiz ve dere yatağının kenarında bulunan yerde yapılan

<sup>783</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, T.T.K. Ankara 2003, s.194

<sup>784</sup> Segal, a.g.e, s. 49

kazılarda hamam ve mozaiklerle işlenmiş meskenlerin çıkması su baskınların zayıfın çokluğunun sebebini göstermektedir.

Osrhoene Krallığı zamanında **IX. Abgar** (179–216) devrinde Daysan ırmağı denilen Karakoyun deresinin M.S. 201 senesinde taşıdığı sırada verdiği çok büyük zararlar arasında ne zaman yapıldığı bilinmeyen ilk Hristiyan kilisesinin yıkıldığı da söyleniliyordu. Denildiğine göre burada bulunan ilk kilise (muhtemelen Adday adına yapılan kilise) ve yanında bulunan kral Abgar'ın sarayını sular basmış ve saray yıkılmış yerle bir olmuştur. Sonra da buraları tamamen terk edilmişti. Şehrin batı surlarını yıkarak içeri giren bu sel baskınında kilise ve kralın sarayı ile birlikte birçok ev yıkılmış, içlerinde uykuda bulunan iki binden fazla kişi ölmüştür. O devirde Karakoyun deresinin Urfa'nın batı surlarında açılmış olan su kapısı demir kapaklarla kapatılmış ve arkasından demir sürgüler vurulmuştu. Bunu düşman saldırısına bir önlem olarak yapıyorlardı. Aynı kapıdan şehrin doğu surlarında da vardı ve o da aynı şekilde demir kapakla kapatılmıştı. Normal zamanda su buradan rahatlıkla geçebiliyordu. Ama karakoyun yükseldiğinde giriş kapısı olan batıda ki bu kapak kapalı olduğu için surların dibinde toplanan su surları yıkarak içeri giriyordu. Zaten yağmurun şiddetli bir şekilde yağması tehlikeye işaret etmişti. Kralın sarayı pınarların üzerine yapıldığından, pınarlar sarayın bahçesinin içinde kalmıştı. Bu pınarların suları yağış sırasında bollaştı, kabardı ve etrafa dağılmaya başladı. Sarayın avluları, revakları ve odaları sel sularının altında kaldı. Bunu gören Kral Abgar hemen yüksek bir kuleye çıktı. Kral Abgar sel baskınına yüksek kuleden sağanak halinde yağın yağmur altında izledi. Bir meşale altında suyun yükseldiğini gören kral, hemen doğu su kapısının ve kanallarının kaldırılmasını emretti. Fakat artık geç kalınmıştı. Sular batı surlarını yıkmış, şehre girmiş ve başta kralın sarayı olmak üzere her tarafı tahrip etmişti. Yüzlerce insan ölmüş, çok miktarda mal kaybı meydana gelmişti.

Bu olay Kral Abgar'ı çok müteessir etmiş olduğundan Halepli bahçeden yine bugünkü Akarbaşı çarşısının bulunduğu yer arasında dere kenarında halkın ev ve iş yeri yapmasını yasaklamıştır. Bu tarihten itibaren şehir muhafızlarına da Ekim ile Nisan ayları arasında surların üstünde kalmaları ve dereyi gözetlemeleri emredilmiştir. Bu şekilde bunlar Karakoyun deresinin suyu kabardığında hemen şehir halkını haberdar edeceklerdi. Kendisi de kışlık sarayını içkaledeki meydanın ortasında yaptırmıştı. Yaz aylarında ise Balıklı göllerin yanında yaptırmış olduğu sarayında kalıyordu.<sup>785</sup> Dolayısıyla şehrin asilleri de

<sup>785</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 57- Segal, a.g.e, s. 57–58

kraldan uzak kalmamak için kendi evlerini kralın sarayı yakınında yaptırmışlardı. Kral bu sel felaketinden dolayı bütün vergileri bağışlamıştı. Kalenin kuzeyinde Balıklı göllere bakan ve Urfalılar arasında mancınık olarak kabul edilen sütunların işte bu devirde yaptırıldıkları hem Korint tarzı sütun başlıklarından hem de IX. Abgar'ın karısı olduğu sanılan kraliçe Şalmat'ın adına yazılmış olan Süryanice kitabesinden anlaşılmaktadır.<sup>786</sup>

201 yılındaki bu sel felaketinden sonra 403 ve 413 senelerinde de meydana gelen sel baskınında, doğudaki derenin çıkış kapısı kapalı olduğu için su, şehir içinde çok kabarmıştı. Dolayısıyla su şehirde sokaklardan akmaya başlamıştı. Toprak evler, içinde oturanların üzerine yıkılmış, gafil yakalanan halk boğulmuştu. Sokaklarda her taraf kökünden sökülmüş ağaçlarla, sürüklenen ev eşyalarıyla, ölen insan ve hayvanların cesetleriyle dolmuştu. Bunlar selin sürüklenmesiyle cullap deresine, oradan Belih ve oradan da Fırat nehrine sürüklenmişti. Daha sonra, Bizanslılar zamanında Bizans İmparatoru Justinyanus zamanında da 525 tarihinde büyük bir felaket meydana geldi. Akşam vakti birçok kimse uykuda iken cereyan etmişti. Bu felaket sırasında 30.000 kişinin hayatını kaybettiği söylenilmektedir. İşte ancak bu sel baskınından sonra İmparator Justinyanus ciddi bir çözüm arayışına girmişti. Çünkü Urfa bu devirde Bizans'a bağlı bir eyalet durumunda idi ve şehirde bir Bizans valisi vardı. İmparator durumu incelemek için Urfa'ya mühendisler göndermişti. Dolayısıyla derenin, şehrin batısına giden yatağının güney kenarına koca bir yük arabası büyüklüğünde taşlar konularak bir set çekilmiş ve derenin yatağı şehrin güney-doğusuna doğru yüksek yerlerin kazılması suretiyle değiştirilerek biraz derinleştirilmişti.<sup>787</sup> Bu çalışma ile hem sel felaketi önlenmiş olacak ve hem de normal zamanlarda şehir derenin suyundan istifade edebilecekti. Böylece şehrin batısından başlayan dere kuzey ve doğusundan bir yay çizerek güneye doğru akıyor oldu. Fakat bu çalışma da fazla bir fayda sağlamamıştı.

İslam fethinden sonra ilk defa 667 yılı Kasım ayında Karakoyun deresinin taşması sonucu gece yarısı büyük bir su baskını meydana geldi. Şiddetle gelen sel Urfa'nın batı surlarını yıkarak şehre girmiş ve birçok ev sular altında kalarak yıkılmıştı. Zaten daima sel suları Batı surlarının olduğu yerden şehre girerdi. Çünkü Karakoyunun yatağı öyleydi. Binlerce insan da bu selin altında kalarak boğulmuştu. Yine 740 senesinin Mart ayında da bir sel felaketi olmuş, yine aynı yerden

<sup>786</sup> E.R.Hayes, a.g.e, s. 59

<sup>787</sup> E. Honigmann, "Urfa" İslam Ansiklopedisi, M.E. Y. XIII, 52 – Segal, a.g.e, s. 244

şehri su basmıştı. İnsan kaybı olmamıştı ama dere kenarındaki değirmenler ve eski kilise su altında kalmıştı. Bu defa acele ile surların doğu tarafındaki su kapılarını açarak daha büyük bir zayıat vermekten kurtulmuşlardı. 835 senesinde de bir sel baskını meydana geldi ve Urfa halkını uykuda bastı. Evlerin avluları suyla doldu. Sel doğu surlarını yıkmadan önce şehir içinde oldukça kabarmış, üç bin kişi kadar insan evlerinde boğulmuştu.<sup>788</sup> Eğer doğu su kapısı hemen açılabilseydi, felaket bu kadar büyük olmayacaktı. Bu kapılar düşman saldırısından korunmak için kapatılırdı.

1103–1104 tarihi başlarında şafak vaktinde Urfa'da şiddetli bir yağmur başladı. Sanki gök yırtılmış yere su boşanıyordu. Durum adeta tufanı andırıyordu. Şimşekler çakıyor, gök gürüyor, insanlar korku içinde kıyamet kopmasını bekliyordular. Güneş doğduğu sırada ise batıdan bir sel şehri basmaya başladı. Tepelerden büyük bir süratle inen sel Urfa surlarının bir kısmını yıktı ve şehre girdi. Karakoyun deresinin yatağını takip eden sel şehrin bir kısmını tahrip etti, birçok evler yıkıldı ve birçok hayvan telef oldu. Bu sel baskını gündüz olduğu için insanlar kaçarak kurtulmuşlardı.<sup>789</sup> 1115 senesinde de meydana gelen sel baskınında Karakoyun seddi yıkılmıştı.

Segal'in yazdığına göre Karakoyun deresinin bu şekilde tamir edilmesini bazı Hıristiyan mutaassıp yazarları imparator Justinianus'a değil, havari Adday'a atfetmektedirler. Güya Adday derenin yatağını görmüş ve hemen yanına bir sed çekmek ve yolunu değiştirmek suretiyle sel baskınına önlemiştir.<sup>790</sup> Bu gibi yazarlar bazı kilise, okul ve hastanenin de Adday tarafından yapıldığını kaydetmişlerdir, demektedir.

XIV. Yüzyılda Karakoyunluların zamanında da şehri sel basıyordu. Sel baskınlarından korunmak için kuzey surlarının dışından ve yine şehrin batısından kuzey ve kuzey-doğusu çevresini takip eden uzun bir mesafede, derenin önünde bulunan kayalar kırılmak suretiyle daha da derinleştirilmiş ve genişletilmiştir. Böylece dere yeniden açılmış ve şehre zararı en az hale getirilmiştir. Bu faaliyeti yapan Karakoyunluların adından dolayı müslümanlar tarafından bu tarihten itibaren dereye **Karakoyun deresi** denilmektedir. Yine Karakoyunlular zamanında Karakoyun deresinin üzerine Hızmalı Köprü adı verilen bir köprü de yaptırılmıştır. Karakoyunlu emirlerinden birinin hanımı olan **“Sekine Hatun”** adında bir hatunun bu köprüyü yaptırdığı halk arasında rivayet edilmektedir. Bu hatunun mezarı Urfa'nın Samsat

<sup>788</sup> Segal, a.g.e, s. 264–265

<sup>789</sup> Segal, a.g.e, s. 294 - Urfalı Mateos, a.g.e, s. 221

<sup>790</sup> Segal, a.g.e, s. 244

kapısı tarafında ve Karakoyun deresinin kuzey kenarında bulunmaktadır.

Anlatılan bir rivayette ismi geçen bu Sekine Hatun Hacca gitmek niyetiyle Urfa'dan geçerken Karakoyun deresinin taştığını ve şehri sel bastığını görmüştü. Sel suları altında birçok evin yıkıldığına, hesapsız malın ziyan olduğuna ve birçok insanın boğulduğuna şahit olmuştu. Bunun üzerine hacca gitmek için ayırdığı parayı Karakoyun deresinin açılması ve üzerine bir köprünün yapılmasına sarf etmiş bu yüzden de hacca gidememiştir. Karakoyun deresi ve bu köprü hakkında ki efsane ilerideki sayfalarda "Urfalılarda Olayları Yorum Farkı" konusunda anlatılacaktır.

Karakoyun deresinin taşması, bu çalışmalardan sonra bitmiş değildir. Derenin taşması ve şehrin Balıklıgöl ve Akarbaşı denilen semtlerini sel basması Cumhuriyetten sonra 1940'li yıllarda bile meydana gelmiştir. Yaşlılarımızın anlattıklarına göre bu senelerde şehri basan sel suları büyük ağaç gövdelerini sürükleyerek getirmiş, akarbaşı semtinde bulunan aslanlı hanın zemin katını sular doldurmuş ve insanlar ikinci kata çıkarak canlarını kurtarmışlardır. Ancak yağmurların azalması ve dereyi besleyen kaynakların suyunun çekilmesi ve dere suyunun kuruması sonucu sel felaketi de bitmiştir.



Urfa'da Karakoyun deresi ve millet köprüsünden Hızmalı köprü'nün görünüşü.

## URFA'DA AKKOYUNLULAR DEVRİ

Dımaşk Hocanın vefatından sonra 1404 tarihinde Akkoyunlu hükümdarı Karayülük Osman Bey (ö.1435) Urfa'yı 1432 yılında zapt etti ve buraya Yağmur Beyi vali tayin etti. Bir müddet sonra yeğeni Nur Ali Beyi Urfa'ya vali atadı. Akkoyunlular zamanında bir ara Mısır askerlerinin saldırısına uğrayan Urfa, oldukça tahrip edilmişti. 1439 senesinde Karayülük Osman Beyin oğlu Ali Beyin oğlu Cihangir Mirza Bey (ö.1469) Urfa'ya vali olmuştu. O sırada kardeşi **Uzun Hasan** (ö.1478) da Birecik'te vali idi. Karayülük Osman Beyin 1435'de vefatından sonra Akkoyunluların başına oğlu Hamza geçmiş, onun 1444'de vefatından sonra da Urfa valisi olan Cihangir Mirza geçmişti. 1457'de kardeşi Cihangir Mirza'nın elinden hâkimiyeti alan Uzun Hasan Akkoyunlu hükümdarı oldu. Uzun Hasan Urfa ve Diyarbakır şehirlerinden dolayı Mısır Memluk devletiyle arada bir mücadele eder ve bazen de barış yapardı. O zamana kadar hükümet merkezi Diyarbakır iken, devletin büyümesinden sonra Tebriz'e taşdı.<sup>791</sup>

1471 senesinden sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Venediklileri Osmanlılarla savaşmaya kışkırtmak için Venedik'e bir elçi göndermişti. Venedik'e gönderdiği elçisi ile birlikte Venedik elçisi Josaphat Barbaro da İran'a doğru yola çıkmış geliyordu. Venedikli elçi Josaphat Barbaro İran'a giderken, yolu üzerinde Urfa'ya da uğramıştı. Bu sırada Akkoyunlular'ın hâkimiyetinde bulunan Urfa'da, Uzun Hasan'ın kardeşi Veli Bey vali idi. Aslında Josaphat Barbaro Uzun Hasan'a Osmanlılarla savaşması için ateşli silahlar, askerler ve subaylar getiriyordu. Fakat Karaman taraflarının Osmanlı'nın eline geçtiğini görünce, silah ve askerleri geçiremeyeceğini anlamış ve onları Venedik'e geri göndermek zorunda kalmıştı. Bu Venedik elçisi, yolu üzerinde bulunan Urfa'ya geldiği sırada Urfa'nın Mısır Sultanı tarafından baştan aşağı tahrip edilmiş olduğunu gördüğünü söylemektedir. Mısır sultanının Urfa'yı tahrip etmesine sebep olarak da Uzun Hasan'ın Birecik'e saldırmasını göstermektedir.<sup>792</sup> Josaphat Barbaro, Venedik çıkarlarını düşünerek Uzun Hasan'ı Osmanlılarla savaşa teşvik etmiş, fakat 1473'te Otlukbeli'ndeki Fatih'e yenilgisinden dolayı Uzun Hasan bu fikre yanaşmamıştı.

<sup>791</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, T.T.K. Ankara 2003, s.194

<sup>792</sup> Josaphat Barbara, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, çeviren. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 64

## AKKOYUNLULAR ZAMANINDA URFA'DA SOSYAL KÜLTÜREL HAYAT:

Bu devirde Hıristiyan ve Müslümanların birlikte yaşadığı Urfa'da hâkimiyet Akkoyunluların elinde idi. Kendilerinden önce buraya hâkim olan Şii Karakoyunluların aksine Akkoyunlular Sünni idi. Sünni inanca sahip olan Akkoyunlular dini imar faaliyetlerinde buldukları gibi kendilerinden önceki İslam devletleri gibi vakıf hizmetlerinde de bulunmuşlardır. Akkoyunlular devrinde 1432'den sonra Nur Ali Bey valiliği sırasında Urfa'da Bey kapısı bölgesinde bir cami inşa ederek kendi adını verdi. Bu camiın yanına medresesini de yaptırarak, bir külliye haline getirdi. Daha sonraları Nur Ali Beyin bina ettirdiği camiın bulunduğu ve bugün hala var olan mahalleye **Nur Ali Mahallesi** adı verildi. Camiın üzerindeki son tamir kitabesi 1766 tarihini taşımakta olup, tamir edenin isminin yazıldığı satır kırılmıştır. Fakat medrese tamamen kaybolmuştur.

Devrinde büyük bir devlet kurmaya çalışan Uzun Hasan, idari ve askeri teşkilatını kurmasına paralel olarak ilim ve fennin de yayılmasına ehemmiyet vermiştir. Bu yüzden ülkesinin her tarafında medrese, imâret ve çeşitli hayırlı müesseseler yaptırmıştır.<sup>793</sup> Bu cümleden olarak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Urfa'da da bir cami ve medrese yaptırmıştır. Kendi adı ile söylenen cami halen ibadete hizmet vermekte olup, medrese yıkılmıştır. Hasan Padişah Medresesinden Evliya Çelebi (d.1611) seyahatnamesinde bahsetmektedir.<sup>794</sup>

Uzun Hasan, 1462 senesinde Urfa surlarını ve iç kalesini tamir ettirmiş ve iç kalenin kuzey ve doğu duvarı üzerine kitabeler yazdırmıştır. Doğü duvarı üzerine yazdırdığı tamir kitabesi şöyledir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّمَنِ الرَّحِيمِ مَا أَمَرَ بِعِمَارَتِهِ السُّلْطَانُ  
الْمَلِكُ الْإِعْظَمُ أَبُو النَّصْرِ  
حَسَنُ بَهَادِرِ عَلِيِّ بْنِ عَثْمَانَ بَيْكِ الْيَابَنْدَرِ خَانَ  
خَلْدَائِهِ مَلِكِهِ وَ سُلْطَانِهِ

<sup>793</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, T.T.K. Ankara 2003, s.224

<sup>794</sup> Mehmed Zillioğlu, a.g.e, V. 43

“Bismillahirrahmanirrahim. Ma emere bi-imareti sultanu'l-melik el-a'zam Ebu'l-Nasır Hasan Bahadır Ali bin Osman Bey el-yabender Han halladallahu mülkehu ve sultanuhu (buradan itibaren taşlar dökülmüştür, Urfa salnamesinde dökülen taşlar şöyle okunmuştur)

(و ذلك سنة سبعة و ستين و ثمانمائة) ve zalike senetün sab'atü ve sittine ve semanemietin”

Kitabe kalenin Osman beyin oğlu Sultan Hasan Bahadır Ali tarafından hicri 867, miladi 1462 tarihinde tamir edildiğini anlatmaktadır. Kalenin kuzey cephesindeki yüksekte taştan bir çerçeve içine alınmış bir kitabe:

هذا ما امر بعمارته السلطان ابن السلطان الملك الاعظم  
ابو النصر حسن السلطان المؤمنین خلدالله سلطانتہ

“haza ma emere bi'imaretihi es-sultan ibni's-sultan el-melik ek-a'zam ebu'l-Nasr Hasan es-sultanü'l-müminin. Haladallahu saltanatuhu”

Kuzey cephe duvarında diğer bir kitabe:

هذا بعمارة (...) السلطان ابو النصر حسن بهادر على خان  
خلدالله ملكه (...) الله محمد سنة خمس و ستين و سمانمائة

“Haza biimareti (...) es-Sultan Ebu'n-Nasır Hasan Bahadır Ali Han halladallahu mülkehu (...) Allah, Muhammed. Sene hamse ve sittine ve semanemietin.”<sup>795</sup>

Bu kitabede de buranın Sultan Hasan tarafından hicri 865 miladi 1460 senesinde tamir edildiği kaydedilmiştir. Doğu duvarı üzerindeki kitabenin tarih kısmının yazıldığı taşın düşmüş olmasına karşılık kuzey cephedeki bu kitabede tarih sağlam kalmıştır. Buranın sağlam kalmasını yüksek, dik ve sarp kayalıklar üzerinde bulunmasına yorumlayabiliriz. Evliya Çelebi Urfa iç kalesinin sağlamlığından bahsederken, bu devirde kalenin içinde 20 adet ev, bir camii, cephanesi, ambarı ve su sarnıçlarının olduğunu ve kalenin etrafında hendek olmadığını söylemektedir. Hâlbuki kalenin üç tarafı hendekle çevrili olup yalnız

<sup>795</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi yayınları Ankara 2001, s. 226

şehre bakan kuzey tarafı sarp kaya ve uçurum olduğundan hendek yoktur. Evliya Çelebi herhalde Urfa kalesini, Birecik kalesi ile karıştırmış olmalıdır. Urfa kalesinde Cumhuriyete kadar bir yel değirmeni de bulunuyordu. Bu değirmenin kalıntıları hala mevcuttur. Yine 1471–73 yıllarında bölgeden geçen seyyah Josaphat Barbaro ise Urfa iç kalesinin çok fazla müstahkem olmadığını söylemektedir.<sup>796</sup>

Urfa'nın eski camilerinden olan ve şehrin pazarında bulunduğu için halk arasında Pazar Camii denilen aslında Hoca Ahmet Camii olan camiin Akkoyunlulardan bu yana bir vakfının bulunduğu da bilinmektedir. Bu vakıf 1530 yıllarında vardı.<sup>797</sup> Yine aynı tarihlerde Hacı Hamza camiinin ve Halilürrahman Camiinin vakıfları da bulunuyordu.

## URFA'DA SAFEVİLER DEVRİ

Urfa, 1514 tarihinde Safevi hükümdarı Şah İsmail'in valisi Eçe Sultan Kaçar'ın elinde bulunuyordu. Yavuz Sultan Selim Han, 1514'te İran seferi sırasında Akkoyunlu şehzadelerinden Osmanlı devletine sığınmış olan komutanı Murat Bey (ö.1514) komutasında bir kuvvet göndererek Diyarbakır'ı zapt etmek istemişti. Fakat o sırada Urfa valisi olan Eçe Sultan Kaçar, bu kuvveti bozmuştu.<sup>798</sup> Böylece Urfa bir müddet daha Safevilerin elinde kalmıştı. Sünni mezhebinde olan Urfalılar, Şii mezhebinde olan Safevilerin baskısına tahammül etmek zorunda kalıyorlardı. Safeviler bilhassa Sünni âlimlere çok baskı yapıyorlardı. Şah İsmail Diyarbakır ve Urfa'da birçok âlimi Sünni oldukları için öldürtmüştü. Bu tarihlerde İbrahim Gülşeni (1426–1534) adındaki Halveti-Gülşeni tarikatı şeyhi de Diyarbakır'da bulunuyordu. Şah İsmail'in baskısı üzerine Urfa'ya uğramış fakat bu baskıya dayanamayarak Mısır'a gitmek zorunda kalmıştı.<sup>799</sup>

<sup>796</sup> Josaphat Barbaro, a.g.e, s. 64

<sup>797</sup> 998 numaralı Muhasebe-i vilayet-i Diyarbekir ve Arap ve Zülkadiriye defteri (937-1530)

<sup>798</sup> İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, T.T.K. Ankara 2003, s.197

<sup>799</sup> Tahsin Yazıcı, "Şah İsmail" İ.A. , XI, 276



Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Urfa iç kalesi üzerine yazdırıldığı kitabesi.



Urfa iç kalesinin bir görünümü.

## HARRAN ÜNİVERSİTESİ

Mısır'ın büyük şehri İskenderiye'de Hıristiyanlıktan önce Yunanca (Helence) hâkim bir dildi. Fakat Hıristiyanlık döneminde ise Süryanice, Yunancanın yerini almış ve Yunancadan daha fazla önem kazanmıştı. Artık birçok eserler Yunancadan Süryaniceye tercüme ediliyor veya Süryanice olarak telif ediliyordu. İskenderiye Okulu olarak şöhret yapmış olan okul, Emevi Halifelerinden Ömer bin Abdulaziz (Kasım 717- Şubat 720) zamanında Antakya'ya taşındı. Bu okul bir zamanlar Antakya'da bir müddet devam etmiştir. Bu okulda Yunanca ve Süryanice zorunlu olarak öğretiliyordu. Ancak Müslümanların bu bölgeleri fethetmesi ile Arapça resmi dil olmuş ve Süryanicenin yerini almıştır. Bu bakımdan bölge insanları arasında Süryanice yavaş yavaş değerini kaybetmiş ve sadece kilise dili olarak varlığını sürdürmüştür.<sup>800</sup>

Emevi halifesi Ömer bin Abdulaziz'in (Kasım 717- Şubat 720) halifeliği döneminde İskenderiye ve Antakya Helenizm okulu artık çalışma dönemini tamamlamış ve kapatılma durumuna gelmişti. Bu okulda görev yapan öğretmenleri 718 tarihinde Harran'a gelerek okullarını devam ettirdiler.<sup>801</sup>

Halife Ömer ibni Abdulaziz Harran'da bir tıp okulu da kurdu.<sup>802</sup> Rivayete göre Harran okulunun temelini bu Tıp Okulu teşkil etmektedir. İşte bu okulun açılmasından sonradır ki Harran'da bilim ve felsefe tahsilinin ilerlediği görülmüştür.<sup>803</sup> Bunun yanında felsefe ve edebiyatla birlikte tercüme çalışmaları da bu dönemde başlamıştı. Diğer bir rivayette ise 719 senelerinde İskenderiye'deki okul Antakya'ya nakledildi. Antakya'da bir asırdan fazla kaldıktan sonra 850 senelerinde de Harran'a taşındı. Tabii bu okulun böyle taşınması öğretmenlerinin ve kitaplarının da oraya gitmesi demek olduğundan, bu suretle Harran'da büyük bir ilmi ve felsefi faaliyet başlamış oldu.<sup>804</sup> 850 seneleri İslam medeniyetinin gözle görülür derecede parladığı devirdir. Düşüncemize göre, öyleyse 850 senelerindeki parlak İslam

<sup>800</sup> J.-B. Chabot, *Asur Edebiyeti*, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 7

<sup>801</sup> Mehmet Azimli, *Bir Emevi Başkenti Harran*, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, 46

<sup>802</sup> Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm*, Ankara 2005, s. 43

<sup>803</sup> Prof. Dr. Ali Bakkal, *Harran Okulu*, Urfa Kültür Müdürlüğü yayınları, tarihsiz, s. 3

<sup>804</sup> W. Montgomery Watt, *İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*, çeviren Süleyman Ateş, Ankara 1968, s.49

medeniyetine Haranlı mütercim ve âlimlerin yetişmesi için bu okulun 719 senelerinde Harran'da faaliyet göstermesi gerekir. Böylece bu nakil çalışmalarından sonra felsefe okulunun merkezi Harran oldu. Devrin felsefecileri Felsefi tartışmalarını Harran okulunda rahatlıkla yapabiliyorlardı. Bunlar Harran'da artık Grekçe'den (Helence) tercüme yapmaya başladılar. Böylece Harran felsefe okulunda yetişenler, İslam medeniyetinin büyük âlimlerinin yetişmesinde katkı sağlamış oldular.

Diğer bir rivayette meşhur bir Süryani tabibi olan Basralı rahip Ehrun bin A'yun'un tercüme ettiği bir Tıp kitabını Halife Ömer bin Abdulaziz Şam kütüphanesinde bulmuştu. Halifenin bazı yakınları, bu kitabı müslümanların faydalanmasına çıkarılmasını istediler. Halife 40 gün istihare yaptıktan sonra bu kitabı halkın istifadesine çıkarmıştı.<sup>805</sup> Halife Ömer Harran şehrine özel bir ilgi duymakta idi. O, İskenderiyeli Hıristiyan bir tabibi Harran'a getirterek ilk Harran tıp okulunun tedrisata başlamasını sağladı. Bilhassa Emeviler zamanında Harran Güneydoğu Anadolu'nun (el-Cezire) merkezi olmuştu, bölgenin valileri burada otururlardı. Böylece Harran, kısa bir zaman için de olsa Emevi Devletinin başkentliğini yapmıştı. İşte bu sebeple devlet ricalinin çok bulunduğu Harran'a İslam âlimlerinin de rağbet ettikleri görüldü ve bu kimseler buraya geldiler. Harran okulunda tıp tahsilinin yanında felsefe, astronomi, matematik gibi bilimler tedris edilirdi. Bu bilimlerde birçok ilimadamı yetişerek ilerde zirveye ulaşacak İslam medeniyetine hizmet ettiler.

Böylece ilk İslam Üniversitesinin Harran'da açılmış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü el-Ezher Üniversitesi Mısır Fatimileri devrinde Kahire'de vezir Yakup ibni Killis (ö.991) tarafından 988 tarihinde açılmıştır. Oysa Harran Üniversitesinin Ömer ibni Abdulaziz (717-720) tarafından el-Ezher Üniversitesinden 250 sene evvel temeli atılmıştır.

Diğer taraftan İslam'ın yayılışından kısa bir müddet evvel, Bizans'ta hüküm süren koyu Hıristiyanlık taassubu ve mezhep kavgası yüzünden V. yüzyılda meşhur Edessa (Urfa) okulundaki Nasturi âlimler sapık kabul edilerek Urfa'dan kovulmuşlardı. Nasturi âlimler, Helen kültürünü ve Yunan felsefesini devam ettiren Urfa okulunun temelini teşkil ediyorlardı. Bunlar Urfa'dan kaçarak önce Nusaybin'e, oradan

<sup>805</sup> Corci Zeydan, Medeniyet-i İslamiye Tarihi, tercüme Zeki Meğamiz, Dersaadet 1328, III, 271

İran'ın hâkimiyetinde olan Cündişapur'a yerleştiler. Zamanın İran hükümdarı II. Şapur'un himayesini alan bu Nasturiler, burada bilimsel çalışmalarını sürdürdüler. İşte aslen Urfa Okulu temsilcisi olan bu âlimlerle, Harran Okulu temsilcisi olan âlimlerin tercüme ve çalışmaları İslam Medeniyetine zemin hazırladı.<sup>806</sup>

Harranlı ilim adamlarının çoğu halifeliğin merkezi olan Bağdat'a gelerek ilmi çalışmalarını Bağdat'ta sürdürdüler. Bilhassa "Darü'l-Hikme" veya "Beytü'l-Hikme" adı verilen tercüme bürosunda devletin desteği ile tercüme yapıldı. Darü'l-Hikme'yi Abbasi halifesi Memun 830 yılında Bağdat'ta 200.000 dinar harcayarak kurmuştu. Burası bir tercüme bürosundan ziyade bir fen bilimleri üniversitesi idi. Bu üniversite bir rasathane, bir kütüphane ve tercüme bürosundan meydana gelmişti. Burada tercüme yapan mütercimler, aylıklarını devletten alıyorlardı. Böylece Bağdat'ta İslam medeniyetinin zirveye ulaşmasını sağlayan tercüme okulları açılması ile yeni ilim adamları yetişerek, Bağdat İslam medeniyetinin merkezi haline geldi.

İslam medeniyetinin çok süratli bir şekilde ilerlemesi hakkında bir Avrupalı olan Rom Landau fikrini şöyle açıklamıştır: ***"Arapların, İslam öncesi geçmişleri boyunca ne kadar ilkel olduklarını hatırladığımızda, peygamberin vefatından sonra yalnızca iki yüzyıl içerisinde kültürel gelişimlerinin hızı ve derinliği gerçekten şaşırtıcıdır. Şunu hatırlamalıyız ki eğer söylemek gerekirse Hıristiyan uygarlığının oluşması, Hıristiyanlığın 1500 yılını almıştır. Öyleyse Arapların (Müslümanların) bilimsel gelişmesinin püf noktası ne olabilir? Bu ancak şöyle özetlenebilir. Bu, Allah tarafından yaratılan dünyanın daha derin anlayışını toplamak arzusudur. Din Arapların gelişmesinin tabiatını tayin eden unsurdur."***<sup>807</sup> İşte böyle bir hızla ilerleyen İslam medeniyetine yardımcı olan Urfa ve Harranlı fen ve din bilim adamları XIV. Yüzyıla kadar bu okullarda yetişti.

İslam girmeden önce pagan dininin en şöhretli dinî merkezi olan Harran, İslam'ın girmesi ile de bu şöhretini kaybetmediği gibi yeni bir kültüre de beşiklik yapmış oldu diyebiliriz. Harran, komşusu Urfa gibi Hıristiyanlığı kabul etmemiş putperestlikte kalmaya diremişti. Fakat İslamiyetin girişi ile bir kısım Harranlılar Müslüman olmuşlardı.

<sup>806</sup> Mahmut Karakaş, Müsbet İlimde Müslüman Âlimler, Ankara 1991, s. 12

<sup>807</sup> Mahmut Karakaş, Müsbet İlimde Müslüman Âlimler, Ankara 1991, s. 4

## URFA VE HARRAN'DA YETİŞEN BAZI ÂLİMLER

Her devirde yetiştirdiği bilim adamlarıyla şöhret bulmuş olan Urfa ve Haran okulları veya diğer deyişle Üniversiteleri yalnız kendi buldukları şehirleri değil, bütün bölge halkını da aydınlatmışlardır. Bu bilim adamları çeşitli eserler meydana getirmişler, İslam dünyasında olduğu kadar Avrupa'da da yüzyıllar boyunca tanınmışlardır. İslam'dan önce yetişmiş olan bilim adamlarından Urfa Okulu (Akademisi) konusunda kısmen bahsetmiştik. İslam'ın Urfa ve Harran'a girişinden sonra da bu okullar, bu defa birçok müslüman bilim adamı yetiştirmiştir. Bu bölümde de biz bunlardan sadece bazılarını vermeğe çalışacağız.

**Sabit bin Kurra** (826–901): Bu devirde Harran Sabiilerinden **Ebül Hasan Sabit bin Kurra**, şöhret kazanan ilim adamlarındandır. 826 senesinde Harran'da doğmuş ve 901 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Sabit bin Kurra meşhur Kurra ailesinden olup, Yunanca, Süryanice ve Arapça'yı çok iyi biliyordu. Sabit bin Kurra önce sarraf olduğu halde sonra felsefe ile uğraştı. Kendisi müslüman değildi, Sabîî dininde idi. Fakat çoğu zaman fikir ayrılığından dolayı bu mezhebi tenkit ederdi. Sabit bin Kurra, mezhep ve fikir ayrılığından dolayı mezhebin diğer üyeleriyle mücadele etmiş ve 872'de Harran'dan ayrılarak Bağdat'a gitmişti. Orada halifenin de desteğini alarak tercüme yaptı ve tıp, matematik ve felsefede eserler telif etti.<sup>808</sup> Diğer bir rivayetle bu tenkitlerinden dolayı Harran'da tutunamayan Sabit bin Kurra önce "Keferü Tusa" köyüne çekilerek bir müddet münzevi bir hayat yaşamıştır. Orada iken İslam âlimlerinden Musa bin Şakir oğulları diye meşhur olan kardeşlerden Musa oğlu Muhammed, Sabit bin Kurra'yı beraberinde Bağdat'a götürmüştür. Bağdat'ta Halifenin takdirlerini kazanan Sabit bin Kurra, bütün günlerini ilim ve fen çalışmaları yaparak geçirmiştir. Arapça ile mantık, felsefe, matematik, münecimlik ve tıp ilmi hakkında eserler yazdı. Süryanice ile de çok kitap yazdı.<sup>809</sup> Sabit bin Kurra Yunancayı çok iyi biliyordu. O yüzden Aristo'nun eserlerini de Arapçaya çercüme etti. Kendisi daha çok tıp ilminde şöhret kazanmıştır. Birçok kitap yazan Sabit bin Kurra'nın yüzelli kadar kitap yazdığı söylenilir.<sup>810</sup> Eserleri içinde;

<sup>808</sup>W. Montgomery Watt, İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı, çeviren Süleyman Ateş, Ankara 1968, s. 50

<sup>809</sup>Gregory Abu'l-Farac, Bar Hebraus, a.g.e, I, 244

<sup>810</sup>Hasan Açıanal, Urfa İlinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 337, 23 Mayıs 1945

a.Fenn-i tedavi, b.nabız muayenesi, c.böbrek ve mesanede taş oluşması, d.doktorun hastasını hastalığı hakkında sorğulaması, e.Had hastalığı hakkında yapılacak tedbirler, f.çiçek ve kızamık hastalıkları, g.sarılık hastalığının kısımları, sebepleri ve tedavisi, h.mafsal ağrıları, i.göz hastalıkları ve tedavisi, j.rahmın teşrihi, k.genel hastalıklar, l.hava ve sular, m.hıfz-ı sihha, n.İlaç tartmak hakkında kıymetli kitaplar yazmış olduğu söylenilebilir.

Yine bazı kuşların anatomisine dair eseri vardır. Jeolojide dağların meydana gelişi hakkında ve yine deniz sularının ne şekilde tuzlaşmış olduğuna dair yazıları vardır. Astronomiye ve matematiğe dair kitabı vardır. Güneş ve ayın tutulmasının hesaplanmasına dair çalışması olduğu gibi ahlaka dair de kitabı vardır.

**Sabit bin Sinan** (ö.975–76): Sabit bin Kurra'nın torunu Sabit bin Sinan (ö.975–76) da iyi bir âlim olup, tarih kitabı yazmıştır.

**İbrahim bin sabit bin Kura** (ö.921): İbrahim bin Sabit de Sabiî dininde idi. Sabit bin Kurra'nın oğlu ve Sabit bin Sinan'nın Amcası olup (ö.921) maharetli bir tabipti.<sup>811</sup>

**Ebu İshak İbrahim bin Hilal Sabiî** (ö.994): Harran'da doğmuş ve Bağdat'ta yaşamıştır. Hilal ibni İbrahim'in oğlu idi. Devrinin iyi kâtip ve şairleri arasında söylenilir. Edebiyatta yüksek bir mevki vardı. Bağdat'ta hem Abbasi halifesinin ve hem de Büveyh oğullarından İzzeddevle'ye kâtiplik ederdi. 960 senesinde Divan kâtipliği memurluğuna getirilmiştir. Aduddevle'ye yazdığı mektuplarda incitici söz kullandığından, Aduddevle hükümdar olunca 977'de onu hapse attırmıştı. Hatta onu öldürmek istemiş fakat dostlarının ricası üzerine bağışlamıştı. Bunun üzerine Aduddevle, kendisine Büveyh oğullarının tarihini yazma görevini vermişti.<sup>812</sup> İzzeddevle kendisine Müslüman olmasını istemişse de o kabul etmemişti. 994 senesinde Bağdat'ta vefat etti.

**Ebu'l-Hasan Sabit bin İbrahim** (895–980): İbrahim bin sabit bin Kura'nın oğlu olan Ebu'l-Hasan Sabit bin İbrahim de iyi bir doktordu. Ebu'l-Hasan Sabit Müslüman olmuştu.

**El-Battanî, Ebu Abdullah Muhammed bin Cabir bin Sinan el-Battanî el-Harranî** (858–929): devrinin ve daha sonra bütün dünyaca meşhur en büyük islam astronomlarından. 858 yılında Harran'da doğdu. Ataları Sabiî dininden idi, fakat babası müslüman olmuştu. Bir iş

<sup>811</sup> İbni Kesir, a.g.e, XI, 156

<sup>812</sup> Hasan Açıral, Urfa ilinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 341, 18 Haziran 1945

için gittiği Bağdat dönüşünde Samarra'da 929 yılında vefat etmiştir. Avrupa'da "Albatenus" veya "Albetegni" diye meşhur olmuştur. 877 tarihinden itibaren astronomi ile uğraşmıştır. Rakka şehrinde kendine bir rasathane yaptırmış ve çalışmalarını orada sürdürmüştür. Bu rasathanede kırk yıl çalışması sonunda astronomi ile ilgili "Zeyc-i Sabiî" adlı eserini hazırladı. Bu eseri İslam âleminde olduğu kadar batıda da ilgi kazanmıştır. Mevsimlerin süresini, ay ve gezegenlerin hareketlerini, ayın görünme şartlarını bu kitabında açıklamıştır. Ay ve güneş tutulmalarını açıkladı. Senenin 365 gün 46 dakika ve 24 saniye olduğunu hesapladı.<sup>813</sup> Battanî'nin hazırladığı kitaplardan:

1.Kitabü'l-Marifat matali'ül-büruc fi ma beyne erbaa'l-felâk, oniki burç hakkındadır.

2.Risale fi tahkik akderi'l-ittisalat, astronomiye dairdir.

3.Şerh el-makalat el-erba'a li-Batlamyus; Batlamyus'un dört kitap adlı eserinin şerhidir.

4.Ta'dilü'l-kevakib,

5.Risaletün fi mikdarü'l-ittisalat,

6.Zeyc-i Sabiî, bu kitap daha sonra XVI. Yüzyılda Avrupalılar tarafından tercüme ve tabedilmiştir.

**Hilal ibnü'l-Muhsin** (970–1053): İbrahim Sabiî'nin torunudur. 970 senesinde Harran'da doğmuş ve Bağdat'ta yaşamıştır. Devrinin büyük edebiyatçılarından. Edebiyata olan merakından dolayı kendisi Sabiî olduğu halde hadis derslerini bile dinler, ondan edebiyat öğrenirdi. Bu yüzden ömrünün sonlarına doğru kalbi İslama ısındı ve Müslüman oldu. Edebiyata dair bir kitap yazmıştır. 1053 senesinde Bağdat'ta vefat etti.<sup>814</sup>

**Urfalı Doktor Hasnun** (ö.1227): Doğum tarihi bilinmeyen Hasnun Urfalıdır. Selçuklu Sultanı III. İzzeddin Kılıçaslan (1204–1205) ve Alaaddin Keykubat (1220–1237) zamanlarında doktorluk yapan 1227 yılında vefat eden **Urfalı Doktor Hasnun** Anadolu içlerine giderek bazı Selçuklu ve diğer beyliklerin devlet erkânını başarı ile tedavi etmişti. Bunlar Selçuklu sultanları tarafından güven kazanmış olduklarından saray ve ileri gelenlerin konaklarında rahatça hareket edebiliyorlardı. Tedavi ettikleri arasında İmrahor Seyfüddin ile

<sup>813</sup> Mahmut Karakaş, Müsbet İlimde Müslüman Âlimler, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1991, s. 157

<sup>814</sup> Hasan Açıanal, Urfa ilinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 345, 4 Temmuz 1945

İhtiyarüddin Hasan da vardı. Doktor Hasnun aynı zamanda felsefe ile de ilgileniyordu.

**Urfalı Doktor Gabriel:** Aynı devirde yaşayan **Urfalı Doktor Gabriel** de doktorluk ve felsefeye dair Süryanice birçok eser yazmıştır.<sup>815</sup>

**İshak ibni Ali Ruhavi** (ö.1269'den sonra): doğum ve vefat tarihleri bilinmemektedir. Urfalı olup XIII. yüzyılda yaşamış devrinin kıymetli doktorlarından. Yaşadığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Urfa'nın eski adından dolayı Ruhavi adını almıştır. "Edebü'l-Tabib" adlı doktorluğun edebine dair bir kitap yazmıştır. İshak ibni Ali, tabiblerin hayatlarını ve serlerini yazan ibni Ebi Usaybia'nın (ö.1269) zamanında yaşamış olduğu sanılmaktadır.<sup>816</sup>

**İzzü'l-mülk Muhammed ibni Kasım** (976–1029) Harranlı olup Mısırda yetişmiştir. 1007 senesinde Mısır'da Fatimi devleti hükümdarlarından Hâkim ibnilaziz'e intisab etmiş ve onun musahibi olmuştur. Valilik ve Divan kâtipliği yapmıştır. Çok önemli kitaplar yazmıştır. Bunlardan büyük Mısır tarihi, Mısır'ın kuruluşundan itibaren tarihini, çeşitli olaylarını, hükümdarlarını, halifelerin, valilerin ve şöhretli kimselerin hal tercümelerini yazmış olduğu bu kitap çok önem kazanmıştır. Şiirde de çok iyi olan İzzü'l-mülk 1029 senesinde vefat etmiştir.<sup>817</sup>

**Hafız Abdulkadir er-Ruhavî:** 1142 tarihinde Urfa'da doğmuştur. Bu zat hadis hafızı ve ravisi idi. Hadis ilminde tasnifatta bulunmuş ve eser vermiştir. Musullu veya Cabiye'li birinin kölesi olduğu söylenilir. Musul Darülhadisinde hadis tahsil etmiş, tahsilden sonra Harran'a gitmiştir. Oradan çeşitli şehirlere seyahat eden Hafız Abdulkadir Ruhavî, sonunda Harran'da ikamet etti ve orada 1215 tarihinde vefat etmiştir.<sup>818</sup>

**Fahr ibni Teymiye** (ö.1225): Bu devirde yaşayan Harranlı **Fahr ibni Teymiye** de Harran'ın âlim ve hatibi ve Harran Valisiydi. Ebu'l-Ferec İbni Cevziye'nin öğrencisiydi. Birkaç ciltlik tefsir yazmıştır. 1225 senesinde vefat etti.<sup>819</sup>

<sup>815</sup> Gregory Abu'l-Farac, a.g.e, II, 523–524

<sup>816</sup> Mahmut Karakaş, Müsbet İlimde Müslüman Âlimler, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1991, s. 377 – Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 356, tarih 1945

<sup>817</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 346, 7 Temmuz 1945

<sup>818</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIII, 170

<sup>819</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIII, 230

**Şeyh Mecdüddin ibni Teymiye** (ö.1254): Şeyh mecdüddin de Harranlı âlimlerdendir. Hadis ve fıkhıta çok bilgili idi. 1254 tarihinde vefat etti.

**Fahreddin Ebu Muhammed İbni Teymiye** (1147–1272): Fahreddin Ebu Muhammed de Harranlı olup Teymiye ailesindedir. 1147 senesinde Harran'da doğmuştur. Önce memleketinin âlimlerinden okumuştur. Bir ara Bağdad'a giderek orada Ebu'l-Fettah gibi meşhur âlimlerden fıkıh dersi almıştır. Yine devrinin meşhur kadın âlimlerden olan Şehde binti İberi'den de Hadis dersi aldı. Fahreddin ibni Teymiye çeşitli ilimlerde meşhur olmasına rağmen en çok hatipliği ile tanınmıştır. Yaptığı hitabetler bir kitap halinde toplanmış ve (Divan-ı Huteb) adıyla şöhret kazanmıştır. Kendisi Harran hatibi idi. Hoş sohbetli, tatlı dilli, güzel huylu, herkesin sevgisini kazanmış bir ilim adamıydı. 1272 senesinde Şam'da vefat etti. Hasan Açıanal ise Harran'da vefat ettiğini yazmıştır.<sup>820</sup>

**Semseddin Ebu Abdullah** (ö.1276) da Harranlı bir âlim olup, Şeyh Mecdüddin Teymiye'nin öğrencisidir. 1276 senesinde vefat etmiştir.

**Nefissüddin Ebu'l-Fida İsmail bin Muhammed** (1231–1297): Yine Harranlı olan Nefissüddin Ebu'l-Fida İsmail bin Muhammed, emir soyundan olup, 1231 tarihinde doğdu. Oldukça zengin bir kimseydi. Şam'da yaşadı, Hadis ilmini tahsil etti. Evini de Darü'l-Hadis olarak vakfetti. Böylece Nefisiye vakfını kurdu. 1297 senesinin Ağustos ayında Şam'da vefat etti. Kaysun mezarlığına defnedildi.<sup>821</sup>

**Sadr Alaaddin Ali bin Mealî el-Ensarî**: Harran'dan olanlardan biri de **Sadr Alaaddin Ali bin Mealî el-Ensarî**'dir. Bu zat matematik ilmi ile meşhurdu. Çok iyi matematik bilirdi. Kendisi matematiği Hadirî vasıtasıyla Alaaddin et-Teyurî'den öğrenmişti. Kendisinden de bazı kimseler öğrenmişlerdi.<sup>822</sup>

**Şeyh Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed** (ö.1309): Şeyh Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed de Harran'da doğmuş bir din âlimidir. Şam'da yaşamış ve orada 1309 da ölmüştür.<sup>823</sup>

**Şerefeddin Ebu Muhammed Abdulğani bin Yahya** (1247–1309): Mısır'da Hanbelî kadısı olan Şerefeddin Ebu Muhammed

<sup>820</sup> Hasan Açıanal, a.g.g, sayı 339, 9 Haziran 1945

<sup>821</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIV, 38

<sup>822</sup> İbni Kesir, a.g.e XIV, 93

<sup>823</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIV, 106

Abdulğani bin Yahya da 1247'de Harran'da doğmuş bir âlimdir. 1309 senesinde Mısır'da vefat etti.<sup>824</sup>

**İzzeddin Muhammed bin Adl Şihabüddin Ahmed** (ö.1323): İzzeddin Muhammed bin Adl Şihabüddin Ahmed de Urfalı olup vakıflar ve diğer emlak idaresine bakardı. 1323 senesinde vefat etti.<sup>825</sup>

**Şerefüddin Ebu Abdillah Muhammed bin Muhammed** (ö.1323): Şerefüddin Ebu Abdillah Muhammed bin Muhammed de Harranlı olup devrinin âlim ve fakihlerindendi. 1323 senesinin Aralık ayında Medine yakınlarında vefat etti. Cennetü'l-Baki'ye defnedildi.<sup>826</sup>

**Şeyhülislam Takiyüddin ibni Teymiye** (1263–1328): Harran'ın en meşhur âlimi **Şeyhülislam Ebu'l-Abbas Takiyüddin ibni Teymiye**'dir. İbni Teymiye 20 Ocak 1263 tarihinde Harran'da doğmuştur. Moğol saldırıları sırasında babası Şahabeddin Abdulhalim kaçarak Ailesiyle birlikte Şam'a gelmiştir. Takiyüddin ibni Teymiye birçok âlimden hadis dinlemiştir. Bütün İslamî ilimleri tahsil etti. kuvvetli bir fıkıh tahsili görmüştür. Çok kuvvetli bir zekâ ve hafızaya sahipti. Şam'da yerleşmiş ve devrinde çok büyük ses getiren büyük bir din âlimi olmuştur. ondokuz yaşında yazmaya başlamış ve yirmibir yaşında meşhur olmuştur.<sup>827</sup> Sert görüşlerinden dolayı Şam ve Mısır âlimleri onu bidatle itham etmişler ve İbni Teymiye birkaç defa hapsedilmiştir. Eylül 1328 tarihinde Şam kalesinde tutuklu iken vefat etmiştir. Şam'da Sufiye mezarlığına defnedilmiştir. Cenazesi çok kalabalık olmuştur.<sup>828</sup> İbni Teymiye kabirlerden dilek dileyenlerin küfre girdikleri kanaatindeydi.

### **Mutasavvıflar:**

**Şeyh Mesud:** Bu devrin Urfa'da büyük mutasavvıflar da yetişmiştir. Bunlardan biri **Şeyh Mesud**'dur. Şeyh Mesud, Urfa'nın güneyindeki yüksek tepelerin üzerinde yaptırdığı tekkesinde yıllarca çalışarak, Urfa'da İslam'ın daha çok yayılmasına yardımcı olmuştur. Zamanımıza kadar ismi devam etmiş büyük velilerden biridir. Yaşadığı devri bu tekke için 1183

<sup>824</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIV, 117

<sup>825</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIV, 136

<sup>826</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIV, 193

<sup>827</sup> Hasan Açıral, Urfa ilinin Bilgin Büyükleri, Urfa Gazetesi, sayı 340, 15 Haziran 1945

<sup>828</sup> İbni Kesir, a.g.e, XIV, 226

tarihinde kazdırdığı su sarnıcı üzerine yazdırdığı kitabeden anlamaktayız. Kitabede şunlar yazılmıştır:

بسم الله الرحمن الرحيم  
 قد فرغ من عمل صرينج الفقير الى رحمة الله مسعود  
 بن سعيد هنكل النسابوري في عشرة  
 من رجب الغر سنة تسع و سبعين و خمس مائة  
 فرحيمه الله من دعا (...) و اعانه و ساعده و لجمع  
 المؤمنين

“Bismillahirrahmanirrahim

*Kad farağa min ameli sahrinç el-fakir ila rahmetullahi Mes'ud bini Sa'id Hengel el-Nisaburi. Fi'l-aşareti min receb el-ağir. Sene tis'a ve seb'ine ve hamsemie. Ferahimehullahi men da'e (...) ve i'anehu ve sa'adehu ve licemi'i'l-muminin.*”<sup>829</sup> Kitabede bu sarnıcın, Nisaburlu Said Hengel oğlu Mesud tarafından hicri 579 senesi Recep ayının 10'unda (Miladi 30 Ekim 1183) bitirildiği belirtilmektedir. Şeyh Mesud'un kendi türbesi de aynı tekkenin bodrumunda bulunmaktadır.

**Bediüzzaman Ahmed El-Hemedani**(ö.1209): Bu devirde yetişen ikinci bir mutasavvıf da **Bediüzzaman Ahmed El-Hemedani'dir**. Bu zat da Bediüzzaman mezarlığındaki türbesi ile tanınan büyük bir velidir. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir malumat yoktur. Kendisinin, İran'ın batısında bulunan Hemedan şehrinden geldiği ve isminin Bediüzzaman Ahmed el-Hemedanî (k.s.) olduğu söylenilmektedir. Bediüzzaman isminin kendisine niçin verildiği de belli değildir. Türbesinin bulunduğu mezarlığa da onun ismi verilmiştir. Bediüzzaman Ahmed el-Hemedanî'nin Urfa'ya gelişi de dervişlerin doğudan Anadolu'ya geldikleri zamana rastlamaktadır. Bu zat da Eyyubiler devrinde Urfa'ya gelen tasavvuf ehliendir. Urfa'da İslam'ın yayılması için çalışan velilerden biridir. Bu görevle Urfa'ya geldiği düşünülebilir. Sandukasının ayak tarafında vefat tarihi Arapça yazı ile

(من الهجر السنة ست و ستمائة)

<sup>829</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Ankara 2001, s. 252, 260

“mine'l-hicri es-sene sitte ve sittemietin” Yani “Hicretten sonra altı yüz altı” şeklinde Arapça olarak yazılmıştır. Hicri 606 tarihi ise miladi olarak 1209–1210 tarihini gösterir.<sup>830</sup>

**Hayat ibni Kays el-Harranî** (ö.1185): Güneydoğu Anadolu'nun Zengilerle Eyyubîler arasında el değiştirdiği bu devirde Harran'da **Hayat ibni Kays el-Harranî** adında meşhur bir mutasavvıf yaşıyordu. Tasavvufta yüksek makamlara ulaşmış, herkesin duasına başvurduğu bir zattı. Çevresine ilmi ve ameliyle örnek olur, insanları irşad ederdi. Zamanında Zengilerin Hükümdarı olan Nureddin Mahmut Zengi (1146–1174) Hayat el-Harranî hazretlerini ziyaret eder, Hıristiyanlara karşı yaptığı savaşlarda maneviyatının kuvvetlenmesi için dua alırdı. Daha sonra Eyyubîler hükümdarı Salahaddin Eyyubî (1174–1193) Harran'a gittiğinde bu zatı ziyaret eder, Haçlılarla yapacağı savaşlarda onun tavsiyelerini dinler, duasını alırdı.<sup>831</sup>

Türbesinin kitâbesi cami kapısının üzerine konulmuş olup şunlar yazılmıştır:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمْرٌ أَنْشَأَ هَذَا الْمَشْهَدَ الْمُبَارَكُ الْفَقِيرُ  
إِلَى رَحْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى الشَّيْخِ الصَّالِحِ الزَّاهِدِ الْعَابِدِ عَمْرَ ابْنِ  
الشَّيْخِ حَيَاتِ ابْنِ قَيْسٍ وَ أَخُوهُ ابْنِ الشَّيْخِ أَبُو بَكْرٍ قَدَسَ اللَّهُ  
تَعَالَى عَلَى يَدِ الْفَقِيرِ ابْنِ أَخْتِهِ عَلِيٍّ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَ لَجْمِيعِ الْمُسْلِمِينَ  
وَ كَانَ الْفِرَاغُ مِنْ عِمَارَتِهِ فِي شَهْرِ جَمَازِ الْآخِرِ السَّنَةِ اثْنَيْنِ  
وَ تِسْعِينَ خَمْسَ مِائَةَ

“Bismillahirrahmanirrahim. Emere inşaiü haza'l-meşhed el-mübarek el-fakir ila rahmetullahi Teala eş-Şeyh es-salih el-zahid el-abid Ömer ibni'l-Şeyh Hayat ibni Kays ve ahuhu ibni Şeyh Ebubekir kaddesallahu Teala ala yedi'l-fakir ibni uhtihi Ali, ğafarallahu lehu ve licemii'l-müslimin ve kâne'l-fırağu min imaretihî fi şehti cemazielahir es-sene 592”<sup>832</sup>

**Şeyh Müslim** (ö.1074): Selçuklular devrinde yaşayan büyük mutasavvıflardan biri olan ve Urfa'nın Suruç ilçesinin Ziyaret Köyü'nde

<sup>830</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Şanlıurfa 1996, s. 39

<sup>831</sup> Evliyalar Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi yayınları, İstanbul 1992, VII, 66

<sup>832</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Şanlıurfa 1996, s. 51

türbesi bulunan asıl adı **Şeyh Mesleme el-Suruci** olup, **Şeyh Müslim (k.s.)** diye tanınan bu meşhur şeyhin babasının adı Na'me veya Nimet'dir. Şeyh Müslim, Suruç'a bağlı Ziyaret köyünde doğmuştur. Orada vefat etmiştir. Abbasi Soyundan olduğu söylenilmektedir. Türbesi de Ziyaret köyündedir. Türbenin içinde bulunduğu yapı, 1168 yılında cami, zaviye, tekke ve imaret olarak bir külliye halinde yaptırılmıştır.<sup>833</sup> Şeyh Müslim; şeyhler şeyhi, sofiye taifesinin önderi, akıllara durgunluk verecek halleri olan büyük bir velidir. Büyük âlim ve saygı gören bir şeyhtir. İlim, ibadet, kerem, cömertlik, fakirlere yardım, yolculara ikram, yoksullara şefkat onun en büyük özelliği idi. Şeyh Ukayl el-Menbeci onun yetiştirdiği en ileri halifesidir. Şeyh Müslim (k.s.) Mart 1074 tarihinde Suruç yakınındaki Ziyaret adı verilen köyde vefat etti.<sup>834</sup>

Türbe kapısındaki kitabesi şöyledir:

عمر هذه القبة المباركة على قبر الشيخ مسلمة  
ابن نعمة قدس الله سره عزيز في شهر جمادى الاولى  
سنة خمسة و اربعين و سبع مائة على يد العبد الفقير  
الراجى الى رحمة ربه و غفرانه الشيخ حسن ابن  
الشيخ محمد رحيمه الله عليه ولو الديه و جميع المسلمين و  
المسلمات

*“Ammere hazihi'l-kubbeti'l-mübareketi ala kabri'ş-Şeyh Mesleme ibni Na'me kaddesallahu sırrehu'l-aziz, fi şehri cemaziel'ula sene hamse ve erbaine ve tis'a mie (veya seb'a mie), ala yedi'l-fakir er-raci ila rahmetün rabbuhu ve ğufranuhu eş-Şeyh Hasan ibni eş-Şeyh Muhammed rahimehullahi aleyhi ve livalideyhi ve cemii'l-müslimin ve'l-müslimat.”* Türkçeye uygulayacak olursak: “Bu mübarek Name oğlu Mesleme'nin türbesini hicri 945, miladi Ekim 1538 (veya hicri 745, miladi 1335) senesi cemazielula ayında Şeyh Muhammed'in oğlu Şeyh Hasan tamir ettirmiştir” denilmektedir.

<sup>833</sup> Cuma Hündür, Urfa ve Çevresinde Tasavvufi Hayat, Yüksek lisans tezi, basılmamış. 1996, s.36

<sup>834</sup> Allame Muhammed bin Yahya et-Tadifi, Cevherden Gerdanlıklar, terc. Naim Erdoğan, İstanbul 1972, s. 327-329



Cumhuriyet başlarında Urfa kalesi ve sütunlar

## IV. BÖLÜM

### OSMANLI İDARESİNDE URFA

XVI. yüzyıl başlarında Mısır devletine bağlı olan Urfa, 5 Nisan 1517 tarihinde Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim (1512–1520) tarafından alındı.<sup>835</sup> Önce Urfa sancak olarak Diyarbakır eyaletine bağlandı. İlk valisi de Piri Bey oldu.<sup>836</sup> Urfa 1594 senesinden itibaren Rakka Eyaletine bağlandı. Her ne kadar bu eyalet Rakka Eyaleti adını alıyor ise de eyalet merkezi Urfa idi. Bütün paşalar Urfa'da oturlardı. Osmanlı idaresi Müslüman bir devletten aldığı diğer şehirler gibi Urfa'da da önceki Müslüman devletin vergi kanunlarını uyguladı. Onun için Osmanlı idaresine geçen Urfa'da vergi bakımından fazla bir değişiklik olmamıştır. Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566) Bağdat seferi sırasında Halep'e geçerken Urfa'ya uğramış ve iki gün Urfa'da kalmıştır.<sup>837</sup> Daha önce de bahsedildiği gibi Halife Memun'un Urfa'yı ziyareti sırasında Hazreti İbrahim'in ateşe düştüğü yerde ve yine Hazreti İbrahim'in adıyla isimlendirilen gölün batı kenarında yaptırdığı İbrahim Halilullah makamı camiini, Kanuni Sultan Süleyman bu günkü şekliyle tamir ettirmiştir. Yine Kanuni, 1541 senesinde bu camiye vakıfta bulunmuş ve bir vakfiye hazırlamıştır.<sup>838</sup> Sultan IV. Murat da Bağdat seferine giderken Urfa'ya da uğramıştır.

Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre 17. yüzyılda Urfa üç tuğlu paşalar tarafından idare edilmekte olup, dört mezhebe göre fetva veren bilgili kadıları vardı.<sup>839</sup> XVII. Yüzyılda Urfa Paşasının emrinde 150 yeniçeri ve altı yüz sipasi bulunuyordu.<sup>840</sup>

\*\*\*

Birecik de 1516 yılında Mısır seferi sırasında Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır sultanı Sultan Gavri'den alındı. Önce Urfa eyaletine

<sup>835</sup> İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1948, II, 41

<sup>836</sup> E. Honigmann, "Urfa" İslam Ansiklopedisi, XIII, 56

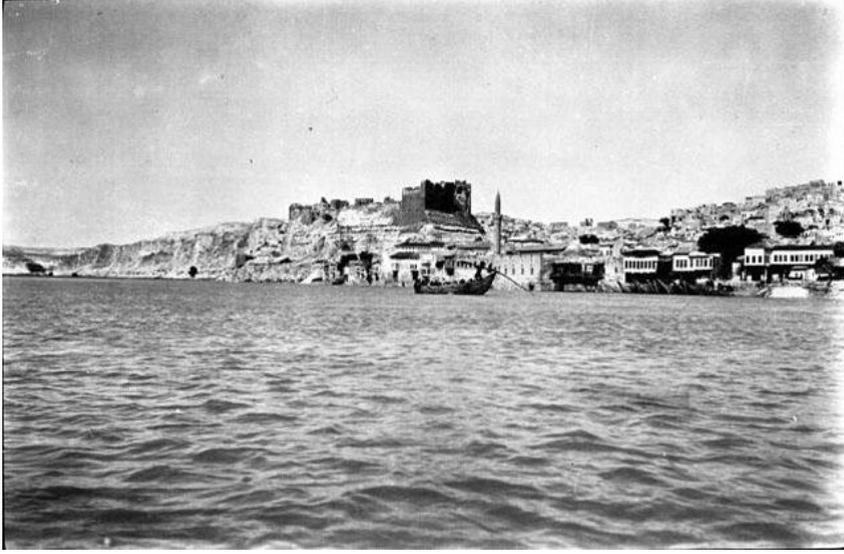
<sup>837</sup> İsmail Hami Danişmend, a.g.e, II, 180

<sup>838</sup> İbrahim Ateş, Kanuni Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi, Ankara 1987, s. 7

<sup>839</sup> Mehmed Zıllıoğlu, a.g.e, V, 41

<sup>840</sup> Jean-Baptist Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör Stefanos Yerasimos, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 199

bağlı sancak merkezi yapıldı.<sup>841</sup> Sonra Urfa sancak olunca Birecik de Urfa'nın bir ilçesi olmuştur. Bugün hala Birecik surları ve kapısı üzerinde Memluktardan kalan ve hicri 889, miladi 1484 tarihinde Memluk sultanı Kayıtbay devrinde Birecik naibi Yunus Beyin tamir ettirdiğini gösteren kitabeler mevcuttur.



Osmanlı devrinde Birecik ve Fırat nehri

Birecik'in Urfa kapısı üzerindeki kitabe:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ  
اَمْرٌ بِعِمَارَتِهِ مَوْلَانَا السُّلْطَانُ الْمَلِكُ الْاَشْرَفُ اَبِي النَّصْرِ  
قَايْتَبَايَ عَزَّ نَصْرُهُ بِتَوَلٰی الْفَقِیْرِ اِلٰی اللّٰهِ تَعَالٰی یُونُسُ الشَّرْفِی  
نَائِبٌ بِیْرُهُ لَطْفُ اللّٰهِ بِهٖ

**“Bismillahirrahmanirrahim. Emere bi-imaretihi Mevlana es-Sultan el-melik el-eşref ebi'n-Nasır Kayıtbay azza nasruhu bi-tevelli el-fakir ilaallahi taala Yunus eş-şerefi Naibi Bire lütfüllahi bih.”**

<sup>841</sup> Mehmed Zillioğlu, a.g.e, V, 36

Meçan kapısı üzerindeki kitabe:

بسم الله الرحمن الرحيم  
امر باننشائه مولانا السلطان المقام العظيم والملك المعظم  
سلطان الاسلام والمسلمين محي العدل (...) سيف الله المرهف  
مولانا السلطان الملك الاشرف ابي  
النصر قايتباي عز نصره (...) الفقير الشرفي يونس  
نائب البيره عفو الله عنه و كان الفراغ  
الى هذا البدن في العشر الاخر سنة تسع و ثمانين و ثمان مائه

**“Bismillahirrahmanirrahim.**

**Emere bi-inşaihi Mevlana es-Sultan el-makam el-azim ve'l-melik el-muazzam sultanü'l-İslam ve'l-müslimin muhyi'l-adli (dört kelime okunamadı) seyfullah el-mürhef Mevlana es-Sultan el-Melik el-Eşref ebi'n-Nasır Kayıtбай azze nasruhu (bir kelime okunamadı) el-fakir eş-şerefi Yunus naib el-Bire. Afvallahu anhu ve kâne'l-firağü ila haze'l-beden fi'l-aşere'l-aher senehu 889.”**<sup>842</sup> Kitabede melik Eşref Ebu Nasır Kayıtбай'ın emri ile Birecik valisi Yunus Bey tarafından miladi 1484 senesinde harabe olan kalenin surları ve kapısının yeniden yaptırıldığı kaydedilmiştir.

Birecik surunun üzerinde birkaç yerde bulunan yuvarlak mühür şeklinde kabartma kitabelerde ise

ابي نصر قايتباي  
عن المولانا السلطان الملك الاشرف  
عز نصره

**“Ebi Nasr Kayıtбай, ani'l-Mevlana es-Sultan el-Melik el-eşref, azze nasruhu”** yazılıdır.

<sup>842</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Ankara 2001, s. 315



Birecik surları üzerinde Memlükler devrinden kalan Mühür kitabelerden biri.

\*\*\*

Harran ise 1516 senesinde Osmanlı idaresine geçtiğinde artık bir köy idi ve Urfa'ya bağlı bulunuyordu. O, asırlarca kültür merkezi olan şehir harabe olmuştu. Kalesinde insan diye kimse kalmamıştı. 52 hane ve 250 nüfusu vardı. Bu nüfusun hepsi de Müslüman idi.<sup>843</sup>

Urfa, Osmanlı idaresine geçmesinden sonra Sultan III. Mehmet (1595–1603) devrinde Celali isyanları sırasında Karayazıcı Abdulhalim (ö.1601) 1598 yıllarında isyan etmiş ve 1599'da Urfa'yı ele geçirmişti. Karayazıcı Urfa iç kalesine çekilerek Osmanlı ordusuna uzun müddet dayanmıştı. Yine Sultan II. Mahmut (1808–1839) devrinde Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1832 senesinde isyan etmesi sonucu, Urfa, 8 Nisan 1833 Kütahya mukavelesi ile 1839 senesine kadar Mehmet Ali Paşanın elinde kalmıştı. Bunun dışında Cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı devletinin idaresinde bir sancak olarak kalmıştır.

Urfa 1865 yılına kadar Rakka eyaleti merkezi olup, eyalet paşası Urfa'da otururdu. Bu vali paşalar saraylar, camiler, medreseler, hamamlar gibi imarlarda bulunurlardı. Dolayısıyla Urfa mamur bir şehir olmuştur. Fakat 1865'de sancak olarak Halep eyaletine bağlanınca<sup>844</sup>

<sup>843</sup> Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 29

<sup>844</sup> Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, yayınlayan Dr. Yusuf Halacoğlu, İstanbul 1980, s.177

sadece mutasarrıf Urfa'da oturur oldu. Bu yüzden de Urfa eski mamuriyetini ve değerini kaybetti. Zamanla sönükleşmeye başladı.

Şemseddin Sami'nin miladi 1900 yılında basılmış olan “Kamus el-A'lam” kitabında belirttiğine göre Osmanlı devletinin son senelerinde Urfa Halep vilayetinde liva (sancak) merkezi bir şehirdir. Halep'in 190 kilometre kuzey doğusundadır. Fırat yakınlarında Culap nehrine dökülen Kehriz çayı kenarında olarak iki tepe arasındadır. Çoğunluğu İslam olmak üzere 28188 nüfusu vardır. Evleri kârgir olup üstleri düz damlıdır. İçinde makam-ı İbrahim olan bir cami-i şerifi ve bir tepenin üzerinde eski bir kalesi vardır. Kalenin önünde de eskiden kalma büyük iki sütun bulunmaktadır. Bu tarihlerde Urfa'da bir rüşdiye ve bir de Amerikalılara mahsus olan bir Protestan Okulu vardır. Şehir surla ve etrafı 12 metre derinliğinde bir hendekle çevrilidir. Bu tarihte şehrin dört kapısı bulunmaktadır. Aynzüleyha ve Halilürrahman isimli iki su şehrin içinden akarak şehrin güneyinde bulunan ve İbrahim gölü isimli küçük bir göle dökülürler. Bu gölün balıklarına şehrin yerlileri mübarek nazariyle bakarlar. Gölün etrafı çınar, söğüt, dut ve diğer çeşitli ağaçlarla çevrilidir. Urfa, Halep ile Diyarbakır ve Musul şehirleri arasında önemli bir yol üzerindedir. Önemli ticari ehemmiyeti vardır. Şehrin içinde mahalli lisan Türkçe olup Arapça ve Kürtçe de konuşulmaktadır.

Urfa sancağı Halep vilayetinin üç sancağından biridir. Arazinin güney doğusu çöl ise de münbit ve mahsuldar yerleri çoktur. Bu topraklarda arpa, buğday, mercimek ve çeşitli meyveler yetişir. Sanayi ürünleri arasında pamuk ve ipekten yapılmış kadın ve erkekler için başörtüsü, şal, aba, pek dayanıklı beyaz ve kırmızı bir çeşit bez, sahtiyan, bakır ve diğer madenlerden yapılan kablur bulunmaktadır. Urfa sancağının Urfa, Rumkale, Birecik ve Suruç isimlerinde dört ilçesi vardır. Bütün olarak nüfusu 112000 kadardır ve bunlar Türk, Arap ve Kürtlerden oluşmaktadırlar. Urfa sancağının içinde 24 medrese, 3 Rüşdiye, 55 İslam çocuk ve 20 Hıristiyan çocuk okulları vardır.<sup>845</sup>

Birecik kazasında ise 17 cami ve mescit, 1 rüşdiye okulu, 1 medrese, eski bir kalesi ve 462 dükkânları vardır. İlçede o tarihlerde iplikten bez ve kırmızı sahtiyan ile bazı aletler imal edilirdi.<sup>846</sup>

Harran ilçesi ise Urfa'nın 35 kilometre güneyinde şimdi tamamen kurumuş olan Culap nehri üzerinde eski bir şehirdir. Hazreti İbrahim

<sup>845</sup> Ş. Sami, Kamus el-a'lam, İstanbul 1316, II, 1074

<sup>846</sup> Ş. Sami, a.g.e, II, 1436

Filistin'e göç ederken ilk defa buraya gelmiştir. Şimdi tamamen köy haline dönüşmüştür. Harran Sabiilerin merkezi olup burada Sabii mabetleri şöhret kazanmıştır.<sup>847</sup>

\*\*\*

Urfa İç kalesi, Osmanlı devrinde eskisi gibi olmamasına rağmen yine de şehir için önemli bir yer tutmaktaydı. Gerçi kale daha XVIII. Yüayılda artık harabe haline gelmişti. Ama kale muhafızlarının oturmaları için bazı yerlerini tamir etmişlerdi.<sup>848</sup> Kalede Cumhuriyet devrine kadar hala oturan kimseler vardı. Osmanlı devrinde burada sorumlu olan kişiye kale ağası deniliyordu. Kalede ikamet eden askerler de bulunurdu. Kalenin idaresinde bulunan ve bugün hala yaşayan bu aileden kalenin mühimmat müdürlüğüne yapılan tayin hakkında kendilerine verilmiş olan bir berat şöyledir:

“Hüve'l-Muizz el-mu'in el-müste'an

**Mahmud Han ibni Sultan Abdulhamid Han**

**Nişan-i şerif-i alişân-i sami mekân-i sultanî ve tuğra-yi Gaza-yi cihanî nişan-i Hakanî oldur ki;**

**Ruha kalesi Enderun azaban-ı merdan mühimmat müdirliğine yevmi on dört akçe ile mutasarrıf olan (bir isim silinmiş) ala veledes fevt olup yeri hali ve hizmet-i lazimesi muattal kalmakla, silbi kebir oğlu erbab-ı istihkakdan olup, işbu rafi'-i tevki'-i refi'-iş-şan-ı Hakanî Ebubekir halife -zide kadruhu- her vecihle mahall ve mustahikk olmağın, Ebubekir'in mezbur babası müteveffa-yi mezburun mahlulundan oğlu merkume tevcih olunmak ricasına Ruha Naibi Mevlana es-Seyyid Mustafa -zide ilmuhu- arz olup ve kale-i merkum kıla'-ı Hakaniyeme verilen nizam-ı mustahsenede gayri dâhil idüğünden müdirlik mezkure müteveffa-yi mezburun mahlulundan oğlu Ebubekir -zide kadruhu-ya tevcih ve yedine Berat-ı alişanım verilmek babında muteberan-ı rical-i devlet-i aliyemden tophane-i umum nazırı iftihar el-ümera ve'l-ekâbir el-Hac İbrahim Saib -dame uluvvuhu- i'lam (burada beş kelimelik yer bozulmuştur) tevcih ve berat i'ta olunmak fermanım olmağın hakkında mezid inayet-i padişahanem zuhura getirüp 1253 senesi**

<sup>847</sup> Ş. Sami, a.g.e, III, 1936

<sup>848</sup> Olivier, *Türkiye seyahatnamesi*, tercüme Oğuz Gökmen İstanbul 1991, kitap II, s.121

**Muharreminin 26. günü tarihiyle muvarreh verilen rüus-i humayunum mucibince bu Berat-ı Humayunumu verdim. Ve buyurdum ki mezbur Ebubekir halife -zide kadruhu- varup babası müteveffa-yi merkumun mahlulundan müdirlik mezbure mutasarrıf olup eda-yi hizmet eyledikten sonra, tayin olunan yevmi ondört akçe vazifesine alup mutasarrıf ola. Şöyle bileler, şeriat-i şerife i'timad kılalar.**

**Ketb ve tahrir olundu. Fi şehri safer el-Hayr. Sene selase ve hamsine ve mieteyn ve elf. (sene 1253)**

**Mahrusa-i Kostantiniyye”<sup>849</sup>**

Bu ifadeleri biraz sadeleştirecek olursak, şu anlam çıkmaktadır.

“O Allah ki; izzet ve ikram edici, yardım eden ve kendisinden yardım beklenendir.

**Sultan Abdulhamid Han oğlu Mahmud Han**

**Yüce sultanlık mekânının şanı yüce şerefli nişanı ve cihan alıcı parlak tuğrası, hakanlık hükmü oldur ki;**

Urfa kalesi içindeki azaplarının mühimmat müdürlüğüne 14 akçe gündelik ile yetkili olan (bir isim silinmiş) çocuk sahibi kimse vefat etmiş, görev yeri boş kalmış ve işleri durmuştur. Padişahın yüce buyruğunu yükselten ve hak sahiplerinden olan merhumun büyük oğlu, işbu Ebubekir Halife – Allah kadrini arttırsın – her bakımdan bu göreve layık olmakla, yukarda adı geçen müteveffa babasından boşalan görevin zikredilen oğlu Ebubekir’e verilmesi ricasıyla, Urfa Naibi Mevlana Seyyid Mustafa’ya – Allah ilmini arttırsın – arz olundu. Adı geçen kale, hakanlığıma bağlı kalelere verilen düzenlenmiş nizama dâhil olmadığından, adı geçen müteveffadan boş kalan müdürlüğüne oğlu Ebubekir’in – Allah kadrini arttırsın – görevlendirilmesi ve eline şanlı beratımın verilmesi için, yüce devletin itibarlı devlet adamlarından Tophane genel bakanı, devlet emir ve büyüklerinin övüdüğü Hacı İbrahim Saib – Allah yüceliğini arttırsın – (görevlendirilmiştir. Adı geçen kimsenin) görevlendirilmesi ve Berat verilmesine fermanımın olduğu hakkında Padişahlık ihsanım artmıştır. 1253 senesi Muharreminin 26. günü (2 Mayıs 1837) tarihiyle tarihlenerek verilen

<sup>849</sup> Eczacı Neşet Uçkan arşivinden alınmıştır. Bkz. Belge no. 1

resmi yazıya göre bu Berat-ı Hümayunumu verdim. Ve buyurdum ki zikri geçen Ebubekir Halife –Allah kadrini arttırsın – varsın, babasından boşalan müdürlüğe yetkili olup hizmet etsin. Sonra tayin olunan günlük 14 akçeyi alsın. Şöyle ki şeriat-i şerifeye dayanmayı, güvenmeyi bilsinler.

7 Mayıs 1837 senesinde yazılmıştır.  
Kostantiniyye (İstanbul) şehri”

\*\*\*

Cumhuriyet döneminde Urfa'ya bağlanan Siverek ilçesinde de Osmanlı'nın ilk devrinden kalan kitabe ise Siverek Ulu Camii'nin minare kitabesidir. Bu kitabe,

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ  
قَدْ عَمِرَ هَذِهِ الْمِنَارَةَ الْمُبَارَكَةَ  
سَنَةَ اثْنَيْ وِ ثَمَانِیْنَ وِ تِسْعِمِائَةَ الْحَمْدِ لِلّٰهِ

“Bismillahirrahmanirrahim

Kad amere hazihi'l-minareti'l-mübareketi

Sene isna ve semanine ve tis'amiatin elhamdülillah.”<sup>850</sup>

Minarenin hicri 982, miladi 1574 tarihinde yaptırıldığını belirtmektedir.



Cumhuriyetten önce kaleden Urfa'nın genel görünüşü

<sup>850</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Ankara 2001, s. 401

\*\*\*

İki tepenin yamaçlarına inşa edilmiş olan Urfa<sup>851</sup> Osmanlı idaresine geçtikten sonra savaşıardan ve çekişmelerden uzak kalmış ve artık çeşitli imaretler yapımına geçmiştir. Vali Paşa ve Beylerbeyilerin kalacakları sarayların yanında diğer askeri paşa, bey ve ağaların konakları da yer almıştır. Hemen çeşitli mahallelerde camiler, çeşmeler, hanlar, hamamlar, medreseler ve tekkeler gibi imaretlerde yapılmıştır. Bu dönemde Urfa'nın çevresindeki Birecik, Suruç ve Harran gibi ortaçağın önemli şehirleri birer ilçe olarak Urfa'ya bağlanmıştır. Devrinin en önemli ve meşhur şehri Harran ise Moğol istilasında tamamen harap olduğundan ancak bir köy statüsüne girmiştir.

Osmanlı idaresine geçtikten sonra Urfa'da yaptırılan ilk cami elimizdeki kitabeye göre Mevlidihalil camiidir. Bu camii, Urfa'nın Osmanlılar tarafından alınmasından beş sene sonra, ilk defa Kanuni Sultan Süleyman devrinde Urfa valisi Muhammed Salih Paşa tarafından Mevlidihalil Camii adı ile Şubat 1523 tarihinde inşa edilmiştir. Bu inşanın kitabesi, Cumhuriyet devrindeki bir tamir sırasında camiin müezzin odasının içten taraf kapısı üzerine konulmuştur. Kitabeye şöyledir:

مولود حضرت ابراهيم خليل عليه الصلوات و السلام و قد بنا هذا  
العمارت في ايام السلطان الخان السلطان سليمان ابن السلطان  
سليم خلد الله ملكه و خلافته بيد الفقير محمد صالح پاشا في شهر  
ربيع الاخر سنة 929

**“Mevlid-i hazreti İbrahim Halil (a.s.) ve kad bena haza'l-  
imaret fi eyyami es-Sultan el-Han es-Sultan Süleyman ibni's-Sultan  
Selim halladallahu mülkehu ve hilafetehu bi-yedi'l-fakir  
Muhammed Salih Paşa fi şehri Rebiülahir sene 929”<sup>852</sup>**

Yani Hazreti İbrahim (a.s.) doğduğu bu yeri, Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han zamanında hicri rebiülahir 929, miladi Şubat 1523 tarihinde Muhammed Salih Paşa bina ve imar etmiştir, denilmektedir. Bu tarih aynı zamanda bize Mevlidihalil Camiinin Osmanlı devrinde Urfa'da yaptırılan ilk cami olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

<sup>851</sup> Olivier, Türkiye Seyahatnamesi, İstanbul 1991, kitap II, s. 119

<sup>852</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Ankara 2001, s. 105

Mevlidihalil Camiinin yeri ve sarp kayaların altında ki Hazreti İbrahim'in doğduğu kabul edilen mağara, çok eskilerden beri insanlar tarafından ziyaret ediliyordu. Mağara girişinin kapısı üzerinde bulunan ve Eyyubilerden kaldığı tahmin edilen bir kitabe Eyyubiler konusunda geçtiği için buraya tekrar almadık.

Bu makam kutsal kabul edildiğinden ilk çağlardaki yıldızlara tapan putperestlik dinlerinde olsun, Yahudilik ve Hıristiyanlık devirlerinde ve yine Hıristiyanlıktan sonra ve İslam'ın hâkim olduğu bütün devirlerde olsun, bu mağaranın bulunduğu yere muhakkak bir mabet yaptırılmış olduğu görülmüştür.<sup>853</sup>

## OSMANLI DÖNEMİNDE URFA SANCAĞI

Urfa Osmanlı devrinde idari bakımdan bir sancak olup Sancak beyi tarafından idare edilirdi. Sancak beyi şehrin en büyük sorumlusu idi. Urfa sancak olarak diğer sancaklar gibi çevresindeki nahiyelerin toprak mahsüllerinin gelirlerinin çokluğu ile önem kazanırdı. O bakımdan şehri idare edecek kadar bir çevresinin olması önemliydi. Dolayısıyla önemli miktarda vergi getiren Müslüman ve gayri Müslimlerin çiftlikleri vardı. Şehrin adli bakımdan Kadısı, askeri komutanı, subaşı, müftüsü bulunmaktaydı. Kadılık devleti temsil eden en önemli bir memuriyetti.<sup>854</sup> Daha sonraları Sultan Mahmut II. Devrinde klasik düzen kısmen de olsa değiştirilmiş, vilayet sisteminde yeni düzenlemeler yapılmıştır. Dolayısıyla gerek idari ve adli sistemde, gerekse askeri sistemde yeniliklere gidilmiştir. 1839 senesinde Posta, Karantina, Tahrir-i nüfus gibi yeni daireler ihdas edildi. Bunun yanında ortaokul seviyesindeki Rüşdiye okulları açıldı. Tıbbiye-i Harbiye ve Bahriye okulları tesis edildi. Birçok yenilik getirildi.<sup>855</sup> 1839 tarihinde Sultan Abdulmecid Hanın Tanzimat fermanından sonra da yeni devlet daireleri kurulmuştu. Bu dönem 1845 tarihinde Osmanlıda ilk defa Maarif teşkilatında İ'dadi denilen liseler açılmıştı.<sup>856</sup> Bu açılıştan sonra bunların idaresi düşünülerek yine 1845 tarihinde bir Maarif nezareti teşkilatı da kurulmuştur.<sup>857</sup> Böylece okullar Maarif nezaretine bağlanmıştır. Bu devirde Vakıflar idaresi, Nafia idaresi,

<sup>853</sup> A. Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Camileri, ŞURKAV Yay. Ankara 1993, s. 65

<sup>854</sup> İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1961, IV, 119

<sup>855</sup> İsmail Hami Danişmend, a.g.e, IV, 120

<sup>856</sup> İsmail Hami Danişmend, a.g.e, IV, 135

<sup>857</sup> İsmail Hami Danişmend, a.g.e, IV, 137

Ziraat idaresi, İl Meclis İdareleri, Belediye, Nüfus idaresi gibi ihtiyaç duyulan daireler de ihdas edildi.

Osmanlı devrinin ilk zamanlarında Urfa mutasarrıflığında adalet müessesesinde bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi kadı veya onun naibi görev yapardı. Çünkü daha ziyade kadılar atandıkları şehir gitmezler ve yerlerine bir naib gönderirlerdi. Kadıların görev yaptıkları Adliye binası çoğunlukla müstakil bir bina değil, hükümet binasının içinde bulunurdu. Salnameler ve şer'i sicillerde adliye binasından hiç söz edilmemiştir. Sadece “meclis-i şer'i şerif” demekle yetinilmiştir. Tanzimattan sonra sistem değiştirilmiş olup çeşitli davalara bakan değişik mahkemeler ihdas edilmiştir. Rumi 1303 (M.1888) senesinden itibaren bu mahkeme isimleri Halep salnamelerine kaydedilmiştir. Bunlar:

İstinaf mahkemesi,

Bidayet Mahkemesi, bu ceza dairesi ve Hukuk dairesi olmak üzere iki kısma ayrılmıştı.

İcra memurluğu.

Şeriye mahkemesi,

Ticaret mahkemesi olarak görülmektedir.

Salnamelerin yazılmaya başlanmalarından itibaren bu mahkemelerin hepsi Urfa'da mevcut olduğundan metin arasında tekrar yazmaya lüzum görülmemiştir. Şer'i mahkemeler veraset, evlenme, boşanma, bazı anlaşmazlıklar, çocuklar için vasi tayin edilmesi, vekil tayini vakıf davaları, alacaklıların açtığı davalar, kadınların kocalarından alamadıkları mihr davaları, nafaka bağlanma gibi davalara bakardı. Dava sonunda daha ziyade davalıya ve davalının vekiline verilen karara uymaları tenbih edilirdi. Bunlarda ceza hükmü verilmezdi. Bu dönemde yeni adliye sistemi ile birlikte başkâtiplik ve kâtiplikler de kurulmuştur. Mahkeme tutanaklarını bunlar tutarlardı. Kâtipler bazen ifade almak veya bir vekile vekâletname verme hakkında mahkeme yerine gelemeyen mahrem bayanların veya yatalak kimseler için buldukları yere özel olarak gittikleri de olurdu. Bu konu ile ilgili olarak 22 Aralık 1896 tarihli bir şer'i mahkeme sicil örneği:

“Tahakkuk-i özr-i şer'ie binaen ati el-beyan vekâlet takririni mahallinde keteb ve tahrir için bi'l-iltimas kıbel-i şer'den mezunen irsal olunan mahkeme-i şer'ie ketebesinden Arabizade Müslüm Efendi ibni Selim Efendi Medine-i mezbure mahallatından Hakimdede Mahallesi sakinelerinden Hatice binti İbrahim nam hatunun mahalle-i mezburede kâin sakine olduğu menzile varup menzil-i mezburede mahalle-i

mezkure sakinlerinden Bedir bin Muhammed ve Muhammed bin İbrahim nam kimesneler hazır oldukları halde akd-i meclis-i şer'i ali ettikde zatını bi'l-marifeti'ş-şer'iyeye arıfan haziran merkuman Bedir ve Muhammed tarifleriyle marifeti'z-zat olan mezbure Hatice Hatun meclis-i makud-i mezkurde Urfa'nın Esb pazarı mahallesi mütemekkinlerinden ve tabia-i Osmaniyenin Ermeni milletinden İzakil Veledi Kivo mahzarında takrir-i kelam ve tabir-i ani'l-meram edüp iş bu tarihe gelinceye değin ve bundan böyle lehimde ve aleyhimde vukubulmuş ve bulacak kaffe-i daaviyi Urfa Mahkeme-i şer'iyesinde ve Bidayet Hukuk ve Ticaret ve Ceza mahkemelerinde bidayeten ve istinafen ve temyizen ruyet ve talep ve davaya ve mustantik dairesinde ve daavir-i sairede takrir-i kelama ve ahz ve kabze ve makbuzunu tarafıma iysale ve hasbe'l-icab husumet ve redd-i cevaba ve muhakeme ve murafaaya ve red-i aza ve iştikâ-i ani'l-hükkam ve ikame-i şuhud ve istimaine ve tahlif ve hükm-i giyabi ve merci talebine ve tebliğ ve tebellüğe ve itiraz-ı ala'l-hüküm ve iade-i muhakemeye ve kendi imzasiyle arzihal ve müzekere ve levayih ve haczname ve evrak-ı saire tanzim ve takdimine ve hacz-i emval ve furuhtüne ve icra muamelatına ve şahs-i salis zuhurunda anınla dahi ber vech-i muharrer dava ve muhakemeye ve deavi-yi mezkurenin bi'l-derecat mütevakkıf olduğu umurun küllisine iş bu merkum İzakil'i vekalet-i amme-i mutlaka-i ahiha-i şer'iyeye ile tarafımdan vekil ve naib menab nasb ve tayin eyledim dedikte merkum İzakil dahi ber minval-ı muharrer vekalet-i mezbureyi kabul ve hizmet-i lazimesini kema yenbaği edaya taahhüt ve iltizam eylediğini memur mezun mumaileyh mahallinde keteb ve tahrir ve mae mebus emne-i şer'le meclis-i şer'e gelüp ala vukua inha ve takrir etmeğın. Ma vakaa bi't-talep keteb ve imla olundu. Fi'l-yevmi 16. min şehri recep el-ferd sene 1314<sup>858</sup>

Görüldüğü gibi bir bayanın dava vekiline vekâlet verme işleminde mahkemenin izni ile mahkeme kâtibi bayanın evine giderek şahitler huzurunda vekâletini dava vekiline vermesini kayda alıyor. Bu örnek, bu tarihlerde dava vekilliğinin ihdas edilmiş olduğunu da göstermektedir. Dava vekili şimdiki avukat durumunda idi. Dava vekili mahkeme sırasında davacının veya davalının yerine mahkemeye girerdi.

<sup>858</sup> Urfa Şer'i Mahkeme sicilleri, defter arşiv No. 218, s. 322, kayıt no. 424, Milli Kütüphane, Ankara

Bu sırada şahitler de gizli ve aşikâr bir şekilde hem yazılı ve hem de sözlü olarak ve yemin ettirilerek dinlenilirdi.<sup>859</sup>

Mahkemelerde ki kâtibler çoğunlukla Urfalı idiylerse de hâkimlerin hemen hepsi Urfa dışından gelmişlerdi. İşte görev sırasında hicri 1287 (Miladi 1870)'de Urfa'da vefat eden Trabzonlu hâkimin Bediüzzaman mezarlığındaki mezar kitabesi:

Hemişe saki-i bezm-i ecelde adettir  
Ki şeyh u şabe suna nev benev şarab-ı fena  
Nihayet sarıkı başında hakim iken  
Said Efendiye işrab eyleyüp hafa  
Gariba eyledi mah-ı siyam içinde vefat  
Ne şek var kim oldu serendaz şehid  
Cihane oldu revani revane cismi dahi  
Bu tir-i hâkte gencine veş olup ihfa  
Ruz-i şeb Sabır daşda oku tarih  
Said Efendiye huld-i Berin ola me'va<sup>860</sup>



Urfa'nın doğusundaki Beykapısı bitişiğindeki kulelerden biri (Şimdi Mahmutoğlu kulesi denilmektedir)

<sup>859</sup> Urfa Şer'i Mahkeme sicilleri, defter arşiv No. 218, s. 228, kayıt no. 210, Milli Kütüphane, Ankara

<sup>860</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Urfa 1996, s. 71

## OSMANLI DEVRİNDE URFA'DA EĞİTİM – ÖĞRETİM

Osmanlı devrinde çocukların Kur'an okumayı öğrendikleri ve öğrenim gördükleri sibyan mektepleri vardı. Bundan sonra okumak isteyen çocuklar medreselere giderlerdi. Bu medreseler dini ilimleri veren medreseler olduğu gibi tıp ve matematik, astronomi dersleri veren medreseler de vardı. Kanuni devrinde bu medreseler müderrislerinin aldığı ücret miktarına göre şöyle sıralanmakta idi:

- a.)Haşîye-i Tecrid (Yirmili) Medreseleri,
- b.)Miftah (Otuzlu) Medreseleri,
- c.)Telvih (Kırkklı) Medreseleri,
- d.)Ellili Medreseler,
- e.)Sahn-ı seman Medreseleri,
- f.)Altmışlı Medreseleri,

Bunların dışında ihtisas görenler için de ihtisas medreseleri kurulmuştu. Bunlar da:

Darü'l-Kurra: Bu medreseler Kur'an-ı Kerimi düzgün ve kıraat-i seba ve aşere üzerine öğreten okullardı.

Darü'l-Hadis: Bu medreseler de Peygamber Efendimizin Hadislerinin tedris edildiği medreselerdi.

Darü't-Tıb: tıp tahsili yapılmak üzere açılmış medreselerdi.

Medresetü'l-Kudat: 1854 senesinde kadı yetiştirmek maksadıyla kurulmuştu.

Medresetü'l-Vaizin: Bu medreseler de 1912'de vaiz yetiştirmek için açılmışlardı.<sup>861</sup>

Urfa da ise bu kadar teferruatlı medreseler elbette bulunmuyordu ama Urfa eskiden beri bir kültür şehri, bir medeniyet merkezi olmuş şehirdir. İslam hâkimiyetinden önce olduğu gibi İslam hâkimiyetinde ve uzun müddet idaresi altında kaldığı Osmanlı devrinde de Urfa'da cami ve zaviyelerin yanında ilim adamları yetiştiren medreseler ve okullar da açılmıştır. Yine Hıristiyan tabaanın dini görevlerini yaptıkları kilise ve manastırlar da bulunmaktadır.

Urfa'da daha önce açılan medreselerden başka Osmanlılar devrinde de birçok medrese açılmıştı. Bu medreseler arasında genel derslerin tedris edildiği medreseler olduğu gibi belli bir branşta tedrisat yapan medreseler de vardı. Urfa'da sadece

<sup>861</sup> Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Eğitim-Öğretim, İstanbul 2004, s. 123-138

- 1.Arapça dersi veren bir medrese ve yine
- 2.Darü'l-Kurra,
- 3.Darü't-talim denilen medreseler olduğu gibi
- 4.Darü'l-Hadis medresesi de vardı. 1781 tarihinde Eyyubi medresesinin yerinde ve Ulucamiin kenarında yapılmış olan Nakipzade medresesi de bir “Darü'l-Hadis” yani Hadis tedrisatı yapan bir ihtisas medresesi idi.<sup>862</sup>

Medresenin dershanesinin uzun kitabesi:

وما توفیقی الا بالله  
ذهی دار الحدیث نو بنای طرز مستثنی  
اولور چار سو دلکش بو جایه هر بر طالب رعنا  
صحیحیندن مخرجدر معناسین بو صنف بناسی  
ایتدی حکمت آلانینا قدم پسند حکام  
تواترله اولور مشهور دولاب هنر پیرا  
فنای منطق الطیر اصولندن اولور گویا  
او بیضای ره فضیلت فخر راضی سماحت کم  
بو شکل و تعمیرینه عقل کل حیران دلپسته  
حاجی سید ابراهیم افندی کمال ارا  
نیجه محض توفیق خدادر بو اثر حقا  
بنای دار علم اولمشدی مقصود بونا الله  
مثال نا شنیده عینی نادیده سامی ایچره  
ایدینجه نحو خیر صرف مال اول فاضل دانا  
در مختارک بر بذل ایله بو مدرسه احیا  
معنای بدیعک وصف تبیانندن عاجزدر  
اونا نعیملرندن جنت عدنک ایده احسان  
تفاصل طالبینه شرح ایدر سر بسر بنا  
قبول ایده بو بنیاد شریفک حضرت مولا  
چقارا حاجی بگزاده ابوبکر بک  
سزادر زر قلمله یازسه لر تاریخن ای قدسی  
نه زیبا دار علم دلکش پاکیزه نورعنا  
وذلك فی 1196

<sup>862</sup> Mahmut Karakaş, Cumhuriyet öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1995, s. 97

“Ve ma tevfiķî illâ billâh  
Zehi darü'l-Hadis nev bina-yı tarz-ı müstesnâ  
Olur çar sû dikleş bu câye her bir talib ra'nâ  
Sahiheynden muharricdir manasın bu sınıf binası  
Etdi hikmet alanına kadem pesend-i hükkâm  
Tevatürle olur meşhur dolab-ı hüner pirâ  
Fena-yi mantık el-tayr usulünden olur güya  
O beyza-yı reh fazilet fahr-ı Razi semahat kim  
Bu şekl ü tamirine akl-ı kül hayran Dilbeste  
Hacı Seyyid İbrahim Efendi kemal ârâ  
Nice mahz-ı tevfiķ-i Hûda'dır bu eser hakka  
Bina-yı dar-ı ilm olmuşdu maksûd buna  
Allah Misali nâ şenide aynî nâdide sami içre  
Edince nahv-ı hayra sarf-ı mal ol fazıl danâ  
Dürr-ı Muhtar'ın bir bezi ile bu medrese ihya  
Mana-yı bedi'in vasf-ı Tıbyan'ında acizdir.  
Ona ni'amlarından cennet-ı Adn'ın eyleye ihsan  
Tefasil-i talibine şerh eder ser beser bina  
Kabul ede bu bünyad-ı şerifin Hazret-i Mevlâ  
Çıkara Hacı Begzâde Ebubekir Beg  
Sezadır zer kalemlle yazsalar tarihin ey Kudsi  
Ne zibâ dar-i ilm dilkeş pâkize nev ra'na  
Ve zalik fi 1196<sup>863</sup>

Bu kitabe bu medresenin bir Hadis medresesi olduğunu göstermektedir.

Zamanla bütün Osmanlı ülkesinde eğitim bozulmuş ve insanlar okumaz olmuşlardı. Dolayısıyla cehalet yaygın hale gelmişti. Hatta dini bilgiler bile medrese tahsili yapanların dışında okunmaz duruma gelmişti. Devlet okumamanın, bu cehaletin tehlikesini görmüştü. Bu duruma bir çare bulunması için Osmanlı Sultanı II. Mahmut (1808–1839) hicri 1240, Miladi 1824 tarihinde bir ferman yayınlarak bütün Müslüman çocuklarının okuması mecburiyetini getirmişti.

Sultan Mahmut'un Fermanı şöyledir:

**“Cümleye malumdur ki ümmeti Muhammed'denim diyen kâffe-i ehli İslama göre ibtida şerait-i İslamiyeyi ve akaid-i**

<sup>863</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 170

diniyesini öğrenip bilmek badehu iktisab-ı maişet için kanğı dirliğe süluk edecek ise etmek ve'l-hasıl her bir şeyden evvel zaruriyat-ı diniyeyi öğrenmekliğı umur-i dünyeviyeinin cümlesine takdim eylemek lazım iken, bir zamandan berü ekser nas analarının ve babalarının seyyiesi olarak kendileri kaldıkları misüllü evladlarının da cahil kalmasını düşünmeyerek ve Rezzak-ı alem olan hak Süphanehu ve taala hazretlerine adem-i tevekkül ile hemen akçe kazanmak daiyesine düşerek çocukları beş-altı yaşına vardığı gibi mektepten alup ehl-i hiref yanına şagirtliğe verdiklerinden o makule sabiler küçükten cehaletle büyüüp sonra dahi okuyup öğrenmekliğe heves etmediklerine binaen vizr u veballeri analarının ve babalarının boynuna olup, yevm-i kıyamette bir taraftan bunlar giriftar-ı mesuliyet ve bir taraftan kendüleri düçar-ı hizyi ve nedamet olacaklarından başka maazallahu taala zamane-i cehalet istiabiyle ekseri halk diyanetten bi-haber olduklarından bu keyfiyet nusretsizliğe sebab-i müstakil olup, ismanallahu taala böyle gidersemin kable'r-Rahman terbiye-i şedideyi müstelzim olacağı erbab-ı basirete zahir ve hüveyda olmakdan naşi ibad-ı müslimini o misüllü dünya ve ahiret ukubetinden tahlis ve siyanet lazım gelmekte imdi emr-i dinde şerm ve istihya caiz olmadığına binaen şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve ihtiyar bi'l-cümle ümmet-i Muhammed cahilliğın dareynde vehametini düşünüb ve bu babda biribirinden utanmayarak hemen Hak'dan utanıp kendileri buldukları kâr-i kesb ve sanat ve hizmetleri arasında bilmedikleri mesail-i diniye ve akaid-i İslamiyelerini dahi öğrenip bilmekliğe hasbe'l-imkan sai ve gayret ve ol vecihle kendilerini dareyn selametliğine erdirmekle sarf ve sai ve mukadderet eylemeleri farıza-i uhde-i diyanetleri olduğundan başka fi ma ba'd herkes evladlarını murahik derecesine varmadıkça ve ilmihal ve şeraiti islamiyesini layıkıyla talim etmedikçe mektepten alup ustaya vermemek ve murahik olup ustaya vermek derecesine geldikde babası yok ise sair velisi olan kimse murahik derecesinde olduğunu eğer İstanbul sekenesinden ise İstanbul kadısı olan efendi tarafına ve eğer Eyyup ve Üsküdar ve Galata sükkanından iseler kadıları efendiler taraflarına mekteb hocasıyla beraber varup ve çocuğu dahi götürüp gösterip taraf-ı şer'den yedlerine memhur izin tezkeresi almak ve izin tezkeresi olmadıkça esnaf taifesi şagirtliğe almamak ve şagirtliğe alınmaklıkda esnaf kethudalarının dahi rey ve marifetleri munzam olmak lazımeden olduğuna binaen şayed

esnafdan biri o makule tezkiresiz çocuğu şagirtliğe alır ve babası ve validesi verir ise okuduğu mektebin hocası veyahud mahallesinin imamı doğru kadı efendilere haber vermek ve kadı efendiler dahi bu keyfiyeti ihyay-yi din-i mübin kaziyesine mebni olduğundan taraflarından taharri olunarak izin tezkiresi olmaksızın sanata verilmiş sabi bulunur ise alanı ve vereni ve ol esnafın kethudası ve haber vermediği için mekteb hocası liecli te'dib Babialiyeye inha eylemek. Anasız ve babasız yetim çocuklar olup da kimsesizliği sebebiyle zaruri bir usta yanında veyahud bir kimsenin terbiyesinde bulunur ise ustası ve gerek mürebbisi olan âdem sırf sanat öğrenmekliğe ve hizmete hasretmeyerek günde iki defa mektebe gönderüp mürahik oluncaya kadar okutturmak ve kezalike'l-haletü hazihi ustalarda bulunan çocuklar dahi bitübikha bu nizama dâhil olarak anası ve babası veya er velisi olanlar ustadan alıp mektebe vermek ve kimsesiz olanları dahi ustaları mektebe verip cahil kalmamasına dikkat etmek ve mekteb hocaları dahi mekteplerde bulunan çocukları güzelce okudup Kur'an-ı azimüşşanı talim akabinde her bir çocuğun haysiyet ve istidadına göre tecvid ve ilmihal misüllü risaleler okudarak şerait-i İslamiye ve akaid-i diniyelerini öğrenmekliğe sai ve ikdam eylemek üzere alelumum tenbih ve ikaz olunmasına irade-i seniye süduriyle keyfiyet bilad-ı selase kadıları efendilere başka başka ba-ferman-ı âli tenbih kılınmış olmakla siz dahi asitanede kâin bilcümle mahallat imamlarını ve mektep hocalarını ve esnaf kethudalarını tarafınıza celbederek tenbihat-ı mezkureyi guş-i huşlarına telkin ve tefhim ve işbu ferman-ı âlinin birer mumza suretlerini dahi yedlerine ita birle, imamlar mahalleleri ahalilerine ve kethudalar dahi esnafına okuyup anlatmak ve mektep hocaları bilip mucibiyle amel etmek üzere cümlesine gereği gibi tenbih ve temkide mübaderet ve bitevfike işbu nizam ve tenbihatın ala'd-devam icra ve istikrarı ve sailini istihsale tarafınızdan dahi bizzat ihtimam ve dikkat eylesiz.”<sup>864</sup>

Fermanda ezcümle şöyle buyurulmaktadır:

“Herkes bilir ki ümmet-i Muhammed'denim diyen bütün Müslümanlara önce İslam'ın şartlarını ve dini inançlarını öğrenip bilmesi, sonra geçimini kazanmak için hangi işe girecekse girmesi

<sup>864</sup> Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, İstanbul 1308, XII, 238–240

gerekir. Hâsılı her şeyden önce zaruri olan dini bilgileri, dünya işlerinin hepsinden önce öğrenmesi gerekirken, bir zamandan beri birçok insanlar analarının ve babalarının günahı olarak kendileri cahil kaldıkları gibi evlatlarını da cahil bıraktılar. Bütün âlemlerin rızkını veren Cenabı Hak hazretlerine tevekkül etmeden hemen para kazanmak durumuna düştüler. Çocukları beş altı yaşlarına girdiği gibi okuldan alarak bir meslek sahibinin yanına çıraklığa verdiler. Bu yüzden bu çocuklar cehalet içinde büyüdüleri gibi sonradan da okuyup öğrenmeye heves etmediler. Bu yüzden günah ve veballeri analarının ve babalarının boynuna olup kıyamet gününde bunlar bir taraftan sorumluluğa girerler ve bir taraftan da kendileri cezaya uğrayıp pişman olacaklardır. Bundan başka Allah korusun birçok halk diyanetten habersiz olduklarından bu durum, yalnız başına gerilemeye sebep olmaktadır. Eğer böyle devam ederse Allah tarafından şiddetli bir cezaya lüzum görüleceği basiret sahiplerince apaçık görülmektedir. Bundan dolayı Müslümanları bu gibi dünya ve ahiret cezasından kurtarmak ve korumak gerekmektedir. Şimdi dini emirlerde utanmak caiz olmadığından, şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ve yaşlı bütün ümmet-i Muhammed cahilliğin iki cihanda korkunçluğunu düşünüp, bu konuda birbirinden utanmayarak yalnız Allah'tan utanıp, kendi bildikleri sanatları ve işleri arasında bilmedikleri dini meseleleri ve İslami kaideleri de imkânları derecesinde öğrensinler. Böylece iki cihan saadetine kavuşmak için gayret sarfetsinler. Kendi dini farzlarından başka bundan sonra herkes çocuklarını buluş çağına yetişmedikçe ve ilmihal ve İslamın şartlarını gerektiği gibi öğrenmedikçe okuldan alarak ustaya vermeyecekler. Çocuk baliğ olup ustaya verilecek yaşa gelince babası yoksa diğer velisi olan kimse çocuğun buluş yaşında olduğunu, İstanbul'da oturuyorsa İstanbul kadısına, eğer Eyüp, Üsküdar ve Galata halkından ise oraların kadılarına, okul hocalarıyla birlikte giderek çocuğu gösterip mahkeme tarafından verilen mühürlü izin tezkeresini alsınlar. İzin tezkeresi olmadıkça esnaf hiçbir çocuğu çıraklığa almayacaktır. Çıraklığa almak işinde esnaf başkanlarının da rey ve görüşleri olacaktır. Eğer mahkemeden izinsiz bir çocuğu esnaktan biri yanına çıraklığa alırsa ve anası ve babası da verirse, okulun hocası veyahut mahallesinin imamı kadıya haber vereceklerdir. Kadı efendiler de bu keyfiyeti dinin ihyası maddesine dayandığından taraflardan araştırarak izin tezkeresi olmayan sanata verilmiş olan çocuğun ustası, ana ve babası ve o esnaf başkanı ve haber vermediğinden dolayı okul hocası cezalandırılmak üzere babıaliye tebliğ edilecektir. Anasız ve

babasız yetim çocuklar, kimsesizliklerinden dolayı mecburi olarak bir ustanın veya bir kimsenin terbiyesinde bulunuyorsa, ustası ve kendisine bakan kimse sadece sanat öğrenmesine değil günde iki defa okula gönderip balığ oluncaya kadar okutmak mecburiyetindedirler. Bunun gibi ustaların yanında bulunan çocuklar da aynı nizam ve kaideye göre cahil kalmamak için okula gideceklerdir. Okul öğretmenleri de okullarda okuyan öğrencileri güzelce okutup, Kur'an-ı azimüşşandan başka her çocuğun kabiliyetine göre tecvit ve ilmihal ve dini kaideleri öğretmeye çalışacaklardır. Bu şekilde kendilerine tenbih ve ikaz olunması için emir çıkarılarak durumun bütün şehirlerin kadılarına bildirilecektir. Siz İstanbul'da olan kadılar da bütün mahalle imamlarını ve okul öğretmenlerini ve esnaf başkanlarını yanınıza çağırarak aynı şekilde tenbih ederek bu işe dikkatlerini çekeceksiniz. Bu fermanın imzalı birer kopyalarını ellerine vereceksiniz. İmamlar, mahalleleri halkına ve esnaf başkanları, esnaflarına okuyup anlatacaklardır. Okul öğretmenlerinin de bu emri yerine getirmeleri için tenbih edilsin. Bu nizam ve tenbih devamına kararlılıkla çalışılsın. Sizin tarafınızdan da özellikle dikkat ve özen gösterilsin.”

\*\*\*

Her ne kadar bu fermenda sadece dini bilgilerin öğretilmesi isteniyor gibi görünüyorsa da bütün bilgilerin öğrenilmesi için zemin hazırlanıyordu. Dolayısıyla 1824 senesinde bu fermanın yayınlanmasından itibaren bir okuma seferberliği başlamış ve şu yeni tip okullar açılmıştır.

1. İbtidaiye Okulu veya Sibyan mektebi: bunlar ilkokul seviyesinde olan okullardı. Üç yıl okurlardı.

2. Rüştüye okulları: bu okullar Ortaokul seviyesinde idi. Bu okullar da Sultan II. Mahmut zamanında Hicri 1254, miladi 1838 tarihinde kurulmuştur. Rüştüye okulları da üç yıllık okullardı.

3. İ'dadî okulları: bunlar Lise seviyesinde okullardı. İki veya dört sene tahsil görülürdü.

4. Darü'l-Muallimin: Bu okullar Öğretmen okullarıydı.

5. Darü'l-Fünun: bu okullar da fen fakültesi seviyesinde okullardı.

Açılan okullarla artık Osmanlı topraklarında bu yeni sistem tedrisat mecburi olarak okutuluyordu.<sup>865</sup> Bunların yanında yabancı okullar da çoğalmaya başlamıştır. Esasen ülke içinde gayri Müslimlerin kendi okulları zaten bulunuyordu. Fakat bu Maarif fermanının

<sup>865</sup> Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1977, I-II, 99

yayınlanması üzerine yabancı devletler de okullar açmaya başladılar. Yabancı okulların çoğalması onların devlet kontrolünden çıkması durumuna getirmişti. 1869 senesinde “Maarif-ı Umumiye nizamnamesi” çıkarıldıktan sonra bu yabancı okullar yavaş yavaş kontrol altına alınabilmiştir.<sup>866</sup>

Sultan II. Mahmut zamanında açılan ibtidai ve Rüştiye okulları yani İlk ve Ortaokullar Sultan Abdulhamit devrinde bütün okullarda olduğu gibi bütün yurt sahasında açılmaya başlandı. Sultan Abdulhamit öğretime çok önem veriyordu. Bu yüzden devrinde okullar çoğaltılmış ve bütün sancaklara yayılmıştı.<sup>867</sup>

Urfa'da elimizde bir örneği bulunan **Çakeri Camii Sibyan Okulu kitabesi** şöyledir:

صاتوب حاجی محمد خواجه نگ اغاچ لریگ جمله  
دلایل اولدی عزب اغاسی الحاج بکر اغا  
یاپلدی مکتبی طفلان ایچون بر حجرهء دلکش  
سقوط ششله نفس تاریخه چک عدمییا املا  
فی سنه 1260

Satub Hacı Muhammed H'acenin ağaçların cümle  
Delil oldu azab ağası el-Hac Bekir Ağa  
Yapıldı mekteb-i tıflan için bir hücre-i dilkeş  
Sukut-i şeşle nefis tarihine çek Admiya imla  
Fi Sene: 1260<sup>868</sup>

Hacı Muhamme Ağa sattığı ağaçların parası ile çocukların okuması için Çakeri camiinde bir oda yaptırıyor. Bunun hicri 1260 tarihi miladi 1843-44 senesini karşılamaktadır. Manzumeyi şair Admi yazmıştır. Bu tarih Sultan Mahmut'un 1824 senesinde yayınladığı fermanından yirmi sene sonrağı göstermektedir.

Kadiri şeyhi Sakıb Efendinin hicri 1277 (M. 1860-61) senesinde yaptırdığı bir ilkokula yine kendisinin yazdığı bir kitabe de şöyledir.

<sup>866</sup> İlkur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1990, s. 24

<sup>867</sup> Osman Ergin, a.g.e, III-IV, 876

<sup>868</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Ankara 2001, s. 157

قامو اولاد اسلامى جناب واهب الاحسان  
ایده علم و کمالی معرفتله هالك الاقران  
یتیم ایله فقیر اولادنی حسبی اوقوتماق ایچون  
بو حجره لطف حقله اولدی هر انشاد ابادان  
دو عالمده شرفبخش سعادت علم و عرفاندر  
اوقوتدر هم اوقو زنهان قالما جاهل و نادان  
سواب اولور امیدیله ثاقب سویله دم تاریخ  
گدا ایتم ایچون اولدی بنا بو مکتب صبیان  
1277

Kamu evlad-i islamı cenab-ı Vahib ül-ihsan  
Ede ilm u kemali marifetle halik ül-akran  
Yetim ile fakir evladını hasbi okutmak için  
Bu hücre lütf-i Hak'la oldu her inşad-ı abadan  
Du alemde şerefbağ-ı sa'adet ilm u irfandır  
Okutdur hem oku zinhar kalma cahil u nadan  
Sevab olur ümidiyle **Sakıb** söyledim tarih  
Geda eytam için oldu bina bu mekteb-i sibyan  
1277

Burada bir de kütüphane kitabesine bir örnek verelim. **Hasan Padişah medresesinin kütüphanesi kitabesi:**

اولدی ائاری بو نو کاشانه	اهل خیرات و علوالاحسانی
دینسه لایق بو قصر ذی شانہ	جنت تجری تحتین الانهار
قلدی همت اساس بنیانه	جناب حاجی مصطفی حافظ
پک محلنده نو کتبخانه	اوقو ابجد ایله حکمت تاریخ

Ehl-i hayrat ve ulu'l-ihsanı	Oldu asarı bu nev-kâşane
Cennet-i terci tahtın el-enhar	Dense layık bu kasr-ı zi-şane
Cenab-ı Hacı Mustafa hafız	Kıldı himmet esas-ı bünyane
Oku ebced ile <b>hikmet</b> tarih	Pek mahallinde nev kütübhanе

\*\*\*

İptidaiye (İlkokul) okullarının açılmasından önce çocukların okuduğu sibyan mektepleri çok eskilerden bulunuyordu. Muhammed Fazlı Efendinin, Alihan Bey mescidinin yerine yeniden yaptırdığı Arabi camiinin yanına bir de sibyan mektebi yaptırdığı H. 1194 (M1780) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Yine Darendeli Hüseyin Paşa,

H.1143 (M.1730) tarihinde Kara Meydanındaki Hüseyin Paşa Camii bitişiğinde bir sibyan mektebi yaptırmıştır.<sup>869</sup>

Fakat Hicri 1285, miladi 1868–9 senesinde Urfa'da ilk Rüşdiye okulu açıldı. Bir müddet sonra da ilkokul seviyesinde olan dört adet iptidaiye okulları açıldı. Bunlar İrfaniye, Hayriye, Saidiye ve Fevziye mektepleri adlarını taşıyorlardı. Hicri 1328, (M. 1910) senesinde de bir erkek Nümune Mektebi ve bir de Kız İlkokulu açıldı.<sup>870</sup>

İlerideki Halep salnamelerindeki istatistiklerde de görüleceği gibi Urfa'da Rüştiye okuluna yani Ortaokula Rumi 1308 (M. 1890) senesinde yer verilmiştir. Hâlbuki bundan bir sene önceki Halep salnamesinde Urfa'nın ilçesi Rumkale'de Rüştiye Okulu vardır. İlçesinde olduğuna göre Urfa'da da bu senede muhakkak bulunuyordu. Urfa'da İ'dadî yani Lise ise 1902 senesinde İhsan Şerif Saru tarafından açılmıştır.<sup>871</sup> Urfa salnamesinde ise hicri 1324 (M.1906) tarihinde Rüşdiye mektebinin lağvedilerek yerine ilk lisenin açıldığı kaydedilmiştir.<sup>872</sup> 1890 yıllarında Urfa'da Müslüman ve Hıristiyan İlkokulları ayrı ayrı olarak vardı. Yine gayri müslimlerin 1907'de bir yetimhane ile bir ilkokul ve bir sanat okulu ve “Deutsche Orientmission” denilen bir Alman okulu da vardı.<sup>873</sup>

Yine birinci Cihan Savaşından evvel 1900 yılında Urfa'da bir Amerikan Protestan Okulu da bulunuyordu.<sup>874</sup> Bu okulun adı “Industrial Training Scool” idi.<sup>875</sup>

---

<sup>869</sup> Mahmut Karakaş, Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür eğitim, Kültür Bakanlığı Y. Ankara 1995, s. 137

<sup>870</sup> 1927 Urfa Salnamesi, İstanbul 1927, s. 117

<sup>871</sup> Kamuran Şerif Saru, İhsan Şerif Saru – Eğitim Hizmetinde Elli Yıl, İstanbul 1970, s. 32

<sup>872</sup> 1927 Urfa Salnamesi, İstanbul 1927, s. 117

<sup>873</sup> François Geogon – Paul Dumant, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak**, çeviren Maide Selen, İstanbul 2003, s. 263

<sup>874</sup> Ş. Sami, Kamus-i A'lam, II, 1074

<sup>875</sup> İlknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1990, s. 100

## OSMANLI DEVRİNDE URFA'DA VE İLÇELERİNDE BULUNAN MAHALLELER, OKULLAR, İBADETHANE VE SOSYAL MEKÂNLAR:

Urfa Sancağının ilk tahririni teşkil eden 1518 tarihli defterde Urfa'nın beş adet müslüman mahalleden meydana geldiği görülmektedir. Bu mahallelerde yaşayan nüfusun tamamı müslümandır. Yalnız gayr-i müslim nüfus ayrı bir mahallede yaşamaktadır. Bunların yaşadığı mahalleye "cemaat" adı verilmektedir.

1518 tarihinde Urfa şehrindeki mahalleler şunlardır.

1.Bab-ı Beriye Mahallesi,

2.Babü'l-Ma Mahallesi,

3.Bab-ı Amid Mahallesi,

4.Bab-ı Harran Mahallesi

5.Mağaracık Mahallesi adlı beş adet müslim mahalle ile

6.Cemaat Mahallesi adı altında kayıt edilen gayr-ı müslim mahalleden ibarettir.<sup>876</sup>

Bu tarihte Urfa merkezinde Müslüman nüfusu 3985 kişidir. Gayri Müslim nüfusu ise 1542 kişidir.

Bu tarihlerde urfada bu meslekler bulunmaktadır. Kasap, demirci, kilimci, deveci, bakkal, baytar, basmacı, ilaççı, çizmecici, tellak, saraç, çirpici, kefen diken, hallaç, bıçakçı, çerçi, keçeci, ekmekçi, sarraç ve kemancı, tabak, ıgneci, çulhacı, külahcı, kazancı, damgacı, kapıcı, cevi, gülabi, mimar, attar, çıracı, çırçır, kassas, şahne (şehir zabita memuru), kürkçü, kirişçi, hasırcı, kilimci, sucu, sarban, danışment, bardakçı, aşçı, neccar, pamuk diken, aşşabi, dolah, dellal, hayattır gibi meslekler meydana getirmektedir.

Gayr-ı müslim cemaatin daha çok çalıştıkları meslekler; Mermerci, kazancı, çulha ve boyacı, hayat, hallaç, tavukçuluktur.<sup>877</sup>

Urfa'da toprak verimli olup zirai ürünlerden alınan 32000 akçalık verginin yarısı buğday, geriye kalanlarını arpa, pamuk, üzüm bağlarından elde edilmektedir. Ayrıca Harran'da üretilen çeltik mahsulünden elde edilen 50000 akçalık vergi hâsılatı bize çeltik üretiminin bölgede çok yaygın olduğunu göstermektedir. Yine bu tarihte Harran suyundan geçit resmi adı altında 1000 akçalık vergi alınırdı. Bu da suyun tarım

<sup>876</sup> Dr. Zeki TEKİN" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enistüsü Dergisi, Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın idari taksimatı, sayı 20, Erzurum 2002, sayfa 180

<sup>877</sup> Dr. Zeki TEKİN, a.g.d. sayı 20, Erzurum 2002, sayfa 185

alanlarında bilhassa çeltik üretiminde kullanıldığı kanaatini vermektedir. Bundan ayrı olarak içki vergisinden 30000 akçalık büyük bir vergi yekünü elde edilmesi, bölgede şıracılık ve şarap imalatçılığının ve imbikleme atölyelerinin ileri bir safhada olduğunu göstermektedir.<sup>878</sup>

Urfa şehrindeki sanayi tesislerinin başlıcalarını ise; 1 adet boyahane, 1 adet macun hane, 1 adet kırıhane, 1 adet dabbakhane ve 1 adet başhane olarak görülmektedir. Bunlardan boyahanenin dışındakiler küçük tesislerdir.<sup>879</sup>

XVI. Yüzyıl başlarında Urfa'nın Osmanlı idaresine geçmesinden sonra 1518 ile 1566 tarihleri arasında Urfa'da şu mahallelerin adlarına rastlanmaktadır:

- 1.Bab-1 Berriye Mahallesi,
- 2.Bab-1 Emir Mahallesi,
3. Bab-1 Ma Mahallesi,
- 4.Bab-1 Harran Mahallesi,
- 5.Ermeni cemaati mahallesi,
- 6.Mağaracık mahallesi,

7.Biruniyan cemaati mahallesi (bugün halk arasında dışarki mahalle denilen mahalle olmalıdır) ve

8.Şeyh Çakeri cemaati mahallesi olmak üzere sekiz mahalle bulunmaktadır.<sup>880</sup> Yine bu tarihlerde Urfa'nın nüfusu 14741 kişi olarak gösterilmektedir. Evliya Çelebi (1611-1682) seyahatnamesine baktığımızda, 1649 yılında Urfa'da adını bildiğimiz mahalleler

- 1.Beykapısı,
- 2.Tatlık,
- 3.Haykirli,
- 4.Kalaboynu,
- 5.Tılfitur,
- 6.Kara meydan,
- 7.Bağışefa mahalleleridir.

Yine XVI. yüzyılda Urfa'da 34 cami ve mescit bulunmaktadır. Burada ayrıca Mevlidihalil zaviyesi, Halilürrahman zaviyesi, Mencik zaviyesi ve Şeyh Mesud zaviyesi olmak üzere dört tekke ve zaviye olduğu görülmektedir. Urfa merkeze bağlı bazı köylerde de zaviler

<sup>878</sup> Dr. Zeki TEKİN, a.g.d. sayı 20, Erzurum 2002, sayfa 187

<sup>879</sup> Dr. Zeki TEKİN, a.g.d. sayı 20, Erzurum 2002, sayfa 187

<sup>880</sup> Ahmet Nezih Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) sancağı, Şanlıurfa 2005, s. 144

bulunmaktadır. Bunlar Abdurrahman Dede zaviyesi, Cabir el-Ensar zaviyesi, İmam Bakır zaviyesi<sup>881</sup> adını alan zaviyelerdir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesine göre Urfa'da 22 cami, 67 mescit bulunmaktadır. Bazı mahallelerde iki veya üç olmak üzere bütün mahallelerinde zaviye mevcuttur. Bunun yanında Ulucami, Firuz Bey ve Sultan Hasan adında üç medresesi ve 30 çocuk mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerde her sene başında vakıflar tarafından yetim çocuklara bayramlık elbiseleri dağıtılırdı.<sup>882</sup> Fakat bu okullarda ki öğrenci sayısı verilmemiştir. İsmi bilinen tekkenin biri de Halife Memun (813–833) tarafından yaptırılmış olduğu söylenen İbrahim Halil tekkesidir. Bugün ise burada tekke diye bir şey yoktur, sadece Halilürrahman Camii bulunmaktadır. Evliya Çelebi bu tekkenin şeyhini ziyaret etmiş ve yedi gece burada misafir kalmıştır. İkinci tekke ise Seyyid Münci tekkesidir.<sup>883</sup> Bu tarihlerde başka tekke ismi verilmemektedir.

Urfa'nın ilçesi Birecik 1516 da Osmanlı devletine katıldığında, Urfa ilinin sancağı olmuştu. 1649 tarihinde Birecik'te 11 cami ve mescit, bir tekke, çocuk mektebi, hanı, hamamı, küçük çarşısı vardı. Fırat nehrinin karşı yakasında ki Nizip beldesi de Birecik'in bir kasabası idi.<sup>884</sup>

XVIII. yüzyıllarında Urfa'da bol miktarda tahıl üretilmektedir. Ticaret malları ise büyük ölçüde bulunmaktadır. Bunların yanında pamuk sanayi de gelişmiştir. Çeşitli altın ve gümüş işçiliği oldukça gelişmiş bir durumdadır. Urfa'da üretilen deriler komşu şehirlere bilhassa Halep ve Diyarbakır'a gönderilirdi. Yine Urfa'da ipek böceği de yetiştiriliyordu. Elde ettikleri ipeği imkânlarının olmamasından veya bilemediklerinden dolayı işlemeden Halep'e gönderiyorlardı.<sup>885</sup>

XVIII. yüzyılda Urfa'da genellikle Türkler, Araplar, Kürtler ve Ermeniler yaşamaktadırlar.<sup>886</sup> Bu dönemde Ermeniler Halep, Diyarbakır ve Musul ticaretini ellerinde tuttukları için oldukça zengin olmuşlardır. Osmanlı devrinin son yüzyılında Halep salnamelerinde Urfa ikinci sınıf bir sancak olarak görülmekte

<sup>881</sup> Urfa Şer'i mahkeme sicilleri, Milli Kütüphane, defter arşiv No. 222, sayfa 156

<sup>882</sup> Mehmed Zillioğlu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, sad. Zuhuri Danışman, İstanbul 1970, V, 43

<sup>883</sup> Mehmed Zillioğlu, a.g.e, V, 45

<sup>884</sup> Mehmed Zillioğlu, a.g.e, V, 37

<sup>885</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, "**Alman Gezgin Petermann'ın Seyahatnamesinde Urfa ve Birecik**", Şanlıurfa 2009, s. 71

<sup>886</sup> Olivier, Türkiye seyahatnamesi, tercüme Oğuz Gökmen İstanbul 1991, kitap II, 120

**1867–68 senesinde Urfa:**

1284 (1867–68) tarihli Halep salnamesinde<sup>887</sup>

Urfa kaymakamı: Mirimiran Ziya Paşadır. Muavini Hacı Ahmet Efendidir.

Naib, Muhammed Hilmi Efendidir.

Müftü, Abdurrahman Efendidir.

Mal müdürü, Şükrü Efendidir.

Tahrirat müdürü, Admi Efendidir.

Hukuk temyiz meclisi reisi Naib Muhammed Hilmi Efendi, Üye Hacı Sakıp Efendi, İbrahim Efendi, Ali Efendidir.

Urfa'da Fransız konsolosu vekili, Mösyö Martin'dir.

Urfa'da mahalle adları: Halilürrahman mahallesi, Karamusa mahallesi, Kuşiler mahallesi, Camiikebir mahallesi, Yusufpaşa mahallesi, Küçük kenisa mahallesidir. Bu mahalleler de kendi aralarında mahallelere ayrılmaktadır.

Bu sene Urfa'da 24 cami ve 22 Mescit vardır. 1 medrese, 9 kilise, 1 manastır bulunmaktadır. Yine bu sene 21 Müslüman Okulu, 13 Hıristiyan okulu vardır.

Yine 13 hamam, 1821 dükkân, 1 bedesten, 7 han bulunmaktadır.

Bu yıllarda Urfa'da bez ve pamuktan aba yapılarak Harput, Kayseri ve diğer şehirlerde satılırdı. Mercimek, nohut, mısır darısı, akdarı, kızıl darı, buğday, arpa, küşne, susam ve culban yetişen tahıl cinslerindendir.

Birecik ilçesi:

Müdür, Rıza Efendidir.

Naib, müderris Şakir Efendidir.

Birecik'te 17 cami ve 11 mescit, 1 medrese, 2 kilise, 10 okul, 5 hamam, 442 dükkan, 2 han ve 3 bedesten bulunmaktadır.

Rumkale ilçesi:

Müdür Muhammed Reşad Bey,

Müftü Muhammed Efendi,

Naib, Şeyh Muhammed'dir.

<sup>887</sup> 1284 Halep Salnamesi, s. 48

Rumkale'de 1 cami, 2 okul ve 8 dükkan vardır.

Suruç kazası:

Müdür Necip Efendidir.

Naib, Muhammed Kamil Efendidir.

Suruç'ta 2 cami vardır.

**1868 senesinde Urfa:**

1285 (1868) Halep salnamesinde

Urfa Mutasarrıfı: Mirimiran Ziya Paşadır.

Naib: Mustafa Hakkı Efendi

Müftü: Abdurrahman Efendi

Muhasebeci: Şakir Efendidir.

Urfa Evkaf Müdürü: Rıza Bey

Urfa Telgraf Müdür: Ahmet Efendi

Urfa Fransız Konsolosu vekili: Mösyö Martin

Bu tarihte Urfa'da 6 nahiye, 56 mahalle, 430 köy vardır.

21003 ....Müslüman

5831 ....Hıristiyan

124 ....Musevi

26958 ....Toplam nüfus vardır.

Yine bu sene 30 cami, 25 mescit, 3 medrese, 8 tekke, 7 kilise, 18 sebil, 1 manastır, 34 okul, 15 hamam, 1595 dükkan, 1 mağaza, 1 bedesten, 7 han, 18 değirmen, 22 fırın, 1 dabakhane, 1 basmahane, 1 tahmishane, 56 kahvehane, 1 boyahane, 2 sabunhane, 10 masara, 899 bağ ve 212 bahçe vardır.

Yaptığı imalat ve ticaret bir evvelki senenin aynıdır.

Birecik ilçesi:

Kaymakam Reşit Paşa

Naib: Şakir Efendi

Müftü: Necip Efendidir.

Bu sene Birecik'te

10000.... Müslüman

530.... Hıristiyan

10530.... Toplam nüfus vardır.

Rumkale ilçesi:  
Kaymakam: Reşad Bey  
Naib: Muhammed Efendi  
Müftü: Muhammed Efendi  
Bu senede nüfus oranı şöyledir:  
2739....Müslüman  
97....Hıristiyan  
2836....Toplam nüfus vardır.

Suruç ilçesi:  
Kaymakam: Ahmet Efendi  
Naib: Salih Efendi  
Suruç'ta  
6531.... Müslüman  
82.... Hıristiyan  
6613.... toplam nüfus vardır.<sup>888</sup>

### **1869 senesinde Urfa:**

Hicri 1286 (1869) tarihinde Halep salnamelerinde verilen istatistik bilgilere göre

Urfa Mutasarrıfı: Beylerbeyi rütbesindeki Muhammed Şibli Paşadır.

Naib, Mustafa Hakkı Efendidir.

Müftü, Abdurrahman Efendidir.

Belediye reisi, Sıdkı Efendidir.

Bu sene okul ismi ve nüfus dağılımı verilmemiştir.

Urfa'da bulunan mahalleler; Halilürrahman, Tohtamur, Mevlidihalil, Narıncı, Kazancı, Alihanbeg, Kırkmağara, Sultanbeg, Karamusa, İmamkulu, Nurali, Hocaahmed, Ömeriye, Tuzeken, Siverekli, Nimetullah, Hacığazi, Hacıyadigar, Arapmeydanı, Halife, Kötüler, Hacıhamza, Müderris, Çakeri, Askeri, Karaburç, Şahabiye, Hasan Paşa, Camiikebir, İhlasiye, Mahkeme, Kıbrıslı, Kutbeddin, Gerz, Dabakhane, Meşarkiye, Pazarcamii, Yusufpaşa, Dergezli, Kanberiye, Hekimdede, Kadioğlu, Haseki, Lekler, Kiliseikebir, Bıçaklı, Tıfıtur, Timur, Esbazarı, Taşra, Katolik, Yahudi mahalleleri bulunmaktadır.<sup>889</sup>

<sup>888</sup> Hicri 1285 Halep Salnamesi,

<sup>889</sup> Hicri 1286 Halep Salnamesi, s. 151

Bu tarihte Urfa'da Memleket tabibi denilen bir Doktor Vardır. Urfa'da 30 cami, 25 mescit, 3 medrese, 34 mektep ve 8 tekke vardır. Hıristiyanlar için 7 kilise ve 1 manastır bulunmaktadır.

Bu sene içinde Urfa'da 18 sebil, 15 hamam, 1595 dükkân, 1 mağaza, 1 bedesten, 7 han, 18 değirmen, 22 furun, 1 dabakhane, 1 basmahane, 1 tahmishane, 56 kahvehane, 1 boyahane, 2 sabunhane, 10 ma'sara, 899 bağ ve 212 bahçe olduğu kaydedilmiştir.

Bu senede ip ve iplikten imal edilen aba, kırmızı ve beyaz bez çeşitleri gelir kaynaklarındandır. Yine mercimek, arpa, buğday, mısır darısı ve ağ darı, susam gibi tahıl yetiştirilirdi.<sup>890</sup>

1869 tarihinde Birecik ilçesinin kaymakamı Reşit Paşadır. Birecik kazasında 17 cami, 11 mescid, 1 medrese, 10 mektep, 3 tekke vardı. Yine 2 kilise, 2 çeşme, 5 sebil, 10 hamam, 445 dükkân, 3 bedesten, 2 han, 48 değirmen, 10 fırın ve bağ ve bahçeler olduğu kaydedilmiştir.

Rumkale ilçesinin kaymakamı Nazım Paşadır. Rumkale ilçesinde 7 cami, 6 mescit, 2 kilise 14 çeşme, 9 ilkokul, 9 dükkân, 31 değirmen, 1 fırın, 6 boyahane, 2 masara, 500 bağ, 200 bahçe vardır.

Suruç ilçesinin kaymakamı Saadeddin Efendidir. Suruç kazasında 2 cami ve 12 değirmen vardı. Rumkale ilçesinde 7 cami, 6 mescit, 2 kilise, 9 mektep, 14 çeşme, 9 dükkân ve 31 değirmen ve 1 fırın 6 boyahane vardır.

### **1870 senesinde Urfa:**

Hicri 1287 (1870) senesinde

Urfa Mutasarrıfı: Beylerbeyi Muhammed Şibli Paşadır.

Naib, Mustafa Hakkı Efendidir.

Müftü, Abdurrahman Efendidir.

Belediye Reisi, Sıdkı Efendidir.

Bu sene okul ismi verilmemiştir.

Birecik ilçesi kaymakamı Sabih Paşadır.

Suruç ilçesi kaymakamı Saadeddin Efendidir. Suruç ilçesinde halı, kilim, keçe ve diğer kıldan ve beyaz kendiden yapılan çadırlar işlenirdi. Çeşitli hububat yetiştirilirdi.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Reşid Ağadır. Rumkalede de çeşitli hububat yetiştirilirdi.

Sosyal mekanlar hakkında bilgi verilmemiştir.<sup>891</sup>

<sup>890</sup> Hicri 1286 Halep Salnamesi, s. 156

<sup>891</sup> Hicri 1287 Halep Salnamesi, s. 50

**1871 senesinde Urfa:**

Hicri 1288 (1871) senesinde

Urfa Mutasarrıfı: Mirimiran Ali Kemali Paşadır.

Naib Said Efendidir.

Müftü Abdurrahman Efendidir.

Belediye Reisi Sıdkı Efendidir.

Bu sene okul ismi verilmemiştir.

Bu senenin adı geçen Urfa mahalleleri:

Halilürrahman, Tohtamur, Mevlidihalil, Narıncı, Kazancı, Alihanbeg, Kırkmağara, Sultanbeg, Karamusa, İmamkulu, Nuralı, Hocaahmed, Ömeriye, Tuzeken, Siverekli, Nimetullah, Hacığazi, Hacıyadigar, Arapmeydanı, Halife, Kötüler, Hacıhamza, Müderris, Çakeri, Askeri, Karaburç, Şehabiye, Hasan Paşa, Camiikebir, İhlasiye, Mahkeme, Kıbrıslı, Kutbeddin, Gerz, Dabakhane, Meşarkiye, Pazarcamii, Yusufpaşa, Dergezli, Kanberkiye, Hekimdede, Kadıoğlu, Haseki, Lekler, Kiliseikebir, Bıçaklı, Tılfıtur, Timur, Esbpazarı, Taşra, Katolik, Yahudi mahalleleri bulunmaktadır.<sup>892</sup>

Bu sene Urfa'da işlenen mahsulât, ip ve iplikten beyaz ve kırmızı bez ve çeşitli işlemler yapılırdı. Yakın şehirlere satılırdı.

Birecik ilçesi kaymakamı Sabih Paşadır.

Birecik ilçesinde 17 cami ve 11 mescit, 1 medrese, 3 tekke, 2 kilise, 2 çeşme, 5 sebil, 10 okul, 5 hamam, 445 dükkan, 3 bedestan, 2 han, 48 değirmen, 10 fırın, 1 tahmishane, 21 kahvehane, 1, sabunhane, 3 masara, 1250 bağ ve 300 bahçe vardır. Burada bez, çizme, postal, at takımı, çift aletleri satılırdı.

Suruç ilçesi kaymakamı Saadeddin Efendidir.

Suruç ilçesinde 2 cami ve 12 değirmen vardır. Suruç ilçesinde halı, kilim, keçe ve diğer kıldan ve beyaz kendiden yapılan çadırlar işlenirdi. Çeşitli hububat yetiştirilirdi.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Reşid Ağadır.

Rumkaledede de çeşitli hububat yetiştirilirdi.

<sup>892</sup> Hicri 1288 Halep Salnamesi, s, 133

**1873 senesinde Urfa:**

Hicri 1290 (1873) tarihli Halep Salnamesinde<sup>893</sup>

Urfa Musarrıfı: Muhammed Tevfik Beydir.

Naib: Mustafa Hakkı Efendi,

Müftü: Abdurrahman Efendi

Muhasebeci: Kamil Bey

Belediye Reisi: Bekir Sıdkı Efendidir.

Memleket Tabibi: Hüseyin Efendidir.

Telğraf idaresi Müdürü: Vehbi Efendidir.

Bu sene Urfa merkezde 30 cami, 25 mescit, 3 medrese, 8 tekke, 7 kilise, 18 sebil, 1 manastır, 34 ilkokul, 15 hamam, 1595 dükkan, 1 mağaza, 1 bedesten, 7 han, 1 tahmishane, 56 kahvehane, 1 boyahane, 2 sabunhane, 10 masara, 899 bağ, 210 bahçe vardır.

Birecik İlçesi Kaymakamı: Osman Refik Bey

Naib: Abdurahman Zeki Efendi

Müftü: Necip Efendidir.

Bu sene Birecik'te 17 cami, 10 mescit, 1 medrese, 3 tekke, 2 kilise, 2 çeşme, 5 sebil, 10 ilkokul, 5 Hamam, 445 dükkan, 3 bedesten, 2 han, 48 değirmen, 10 fırın, 1 tahmishane, 20 kahvehane, 1 sabunhane, 3 masara, 2 mumhane, 1250 bağ ve 300 bahçe vardır.

Suruç ilçesi Kaymakamı: Velieddin Efendi

Naib: Mahmud Efendi

Bu sene Suruç'ta 2 cami, 12 değirmen vardır.

Rumkale ilçesi Kaymakamı: Nureddin Bey

Naib: İzzet Efendi

Müftü: Salih Efendidir.

Bu sene Rumkale'de 7 cami, 6 mescit, 2 kilise, 14 çeşme, 8 ilkokul, 9 dükkan, 30 değirmen, 1 fırın, 6 boyahane, 2 masara, 500 bağ ve 200 bahçe vardır.

<sup>893</sup> Hicri 1290 Halep Salnamesi, s. 61 ve 135

**1878 senesinde Urfa:**

Hicri 1295 (1878) Halep salnamesine göre<sup>894</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Süleyman Beydir.

Naib: Ali Rıza Efendi

Müftü: Abdullatif Efendi

Muhasebeci: Yusuf Ziya Efendi

Tahrirat müdürü: Şevki Efendi

Belediye Reisi: Bekir Efendidir.

Urfa İran Şehbenderi: Harun Bey

Fransız Konsolos vekili: Erman Martin'dir.

Birecik ilçesi Kaymakamı: Ahmet Nazmi Efendidir.

Naib: Muhammed Tevfik Efendi

Müftü: Münib Efendi

Mal müdürü: Hafız Efendidir.

Rumkale ilçesi Kaymakamı: Muhammed Lobut Beydir.

Naib: Mustafa İzzet Efendi

Mal müdürü: Ömer Efendidir.

Suruç ilçesi kaymakam: ArifEfendidir.

Naib: Halil Haşmet Efendi

Mal müdürü: Ali Avni Efendidir.

**1881–82 senesinde Urfa:**

Hicri 1299 (1881–82) Halep salnamesine göre<sup>895</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Rumi Efendidir. (ihtimal Efendi kelimesi sehven yazılmış olmalıdır)

Naib: Ali Rıza Efendi

Müftü: Abdullatif Efendi

Belediye reisi: Hacı Mübarek Efendidir.

Bu senede okul ve öğrenci sayısı:

Medrese sayısını ve Öğrenci sayısı verilmemiştir.

Rüşdiye sayısı: 2, Öğrenci sayısı: 121'dir.

İslam İlkokulu Sayısı: 54, Öğrenci Sayısı: 1016'dır.

Gayrı Müslim İlkokulu sayısı: 20, Öğrenci sayısı: 1140'dir.

<sup>894</sup> Hicri 1295 Halep Salnamesi, s. 93

<sup>895</sup> Hicri 1299 Halep Salnamesi, s. 90

İlçeler verilmemiştir.

Birecik İlçesi Kaymakamı: Ahmet Lütfi Beydir.

Naib: Muhammed Ruşen

Müftü vekili: Hacı Mustafa Efendi

Belediye reisi: Hacı Abdulkadir Efendidir.

### **1882 Senesinde Urfa:**

Hicri 1300 (1882) tarihli Halep Salnamesinde<sup>896</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Rumi Paşa (Rumeli Beylerbeyi,4 mecdi nişanı vardır)

Naib: Muhammed Derviş Efendi

Müftü: Hacı Abdullatif Efendi (3 mecdi nişanı vardır)

Muhasebeci: Abdulhamid Efendi

Belediye reisi: Hacı Mübarek Efendidir.

Maarif komisyonu reisi: Hacı Muhammed Efendidir. Urfa'da Maarif komisyonu ilk defa görülmektedir.

Bu sene Urfa'nın nüfusu toplam 28188 olarak verilmiştir.

Bu sene Urfa'da okul ve öğrenci sayısı:

Medrese sayısı: 18, Öğrenci sayısı: 500'dür.

Rüşdiye (Ortaokul) sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 74'dür.

İslam Sibyan (ilk) Okulu sayısı: 44, Öğrenci sayısı: 756'dır.

Gayri Müslim Sibyan Okulu sayısı: 18, Öğrenci sayısı: 1134'dür.

Birecik ilçesi:

Kaymakam: Ahmet Lütfi Beydir.

Naib: Seyyid Muhammed Necib Efendi

Müftü: Hacı Mustafa Efendi

Belediye reisi: Hacı Abdulkadir Efendidir.

Bu sene Birecik'te okul ve öğrenci sayısı:

Medrese sayısı: 6, Öğrenci sayısı: 100'dür.

Rüşdiye sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 16'dır.

İslam sibyan okulu: 10, Öğrenci sayısı: 234'dür.

Gayrimüslim sibyan okulu sayısı: 6, Öğrenci sayısı: 45'dir.

<sup>896</sup> Hicri 1300 Halep Salnamesi, 2. 99

Suruç ilçesi:

Kaymakam: Rüstem Efendidir.

Naib: boşdur.

Müftü: Mahmut Efendidir.

Suruç'da okul ve öğrenci sayısı verilmemiştir.

Rumkale ilçesi:

Kaymakam: Mahmut Efendidir.

Naib: Muhammed Rıfat Efendi

Müftü: Halil Efendidir.

Bu sene Rumkale'de okul ve öğrenci sayısı:

Medrese ve öğrencisi sayısı: yok,

Rüşdiye sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 41

İslam sibyan okulu: 1, Öğrenci sayısı: 26'dır.

### **1884–85 senesinde Urfa:**

Hicri 1302 (1884–85) Halep salnamesinde<sup>897</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Ziya Beydir.

Naib: Ahmed Efendi

Müftü: Abdullatif Efendi

Belediye reisi: Haydar Ağadır.

Nüfus memuru: Halil Efendidir. Nüfus memurluğu da Urfa'da ilk defa bu sene görülmüştür.

Urfa'nın Fransa konsolosu memuru: Mösyö Erman Martin'dir.

Bu sene Urfa'daki okul ve öğrenci sayısı:

Medrese sayısı: 18, Öğrenci sayısı: 500'dür.

Rüşdiye sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 74'dür.

İslam sibyan (İlk) okulu sayısı: 44, Öğrenci sayısı: 756'dır.

Gayrimüslim Sibyan Okulu sayısı: 18, Öğrenci sayısı: 1134'dür.

Birecik ilçesi:

Kaymakam: Ahmet Beydir.

Naib: Naili AliEfendi

Müftü vekili: Şeyh Efendidir.

Birecik ilçesinde Medrese sayısı: 6, Öğrenci sayısı: 100'dür.

Rüşdiye sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 87'dir.

İslam Sibyan (ilk) okulu sayısı: 10, Öğrenci sayısı: 234'dür.

Gayrimüslim sibyan okulu sayısı: 2, Öğrenci sayısı: 55'dir.

<sup>897</sup> Hicri 1302 Halep Salnamesi, s. 184 ve 204

Suruç ilçesi:

Kaymakamı: Abdulhalim Efendi

Naib: Mahmud Efendi

Müftü: Osman Efendidir.

Suruç'da bu sene yine okul görülmemiştir.

Rumkale ilçesi:

Kaymakam: İsmail Beydir.

Naib: Halil Haşmet Efendi

Müftü: Hacı Bakır Efendidir.

Bu senede Medrese ve Öğrenci sayısı yoktur.

Rüşdiye sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 41'dir.

İslam sıbyan okulu sayısı: 1, Öğrenci sayısı: 26'dır.

### **1885–86 senesinde Urfa:**

Hicri 1303 (1885–86) Halep Salnamelerinin verdiği bilgiye göre bu sene

Urfa Mutasarrıfı: Turhan Beydir.

Naib: Ahmed Efendidir.

Müftü: Abdullatif Efendidir.

Urfa Belediye reisi: Haydar Ağadır.

Bu sene okul ismi verilmemiştir.

Bu sene 1 Hükümet konağı, 1 kale, 1 redif, 31 cami, 21 mescit, 4 kilise, 14 hamam, 1799 dükkan, 4 mağaza, 1 bedestan, 11 han, 41 fırın, 2 dabakhane, 221 kumaş dezhahı, 5 kahvehane, 5 meyhane, 12 boyahane, 2 sabunhane, 1 masara, 3906 hane, 2 lokanta, 6 kütüphane vardır.

Urfada arapa, buğday, mercimek gibi çeşitli hububat yetiştirilmektedir. Pamuk ve iplikten çeşitli bezler yapılmaktadır. Beyaz şal, aba, kaliteli beyaz ve kırmızı bez, bakır eşyaların çeşitleri imal edilmektedir.

Suruç ilçesi Kaymakamı Mahmud Nedim Efendidir.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Şevket Efendidir.

Birecik ilçesi Kaymakamı İsmail Beydir.

Bu sene başka malumat yoktur.<sup>898</sup>

<sup>898</sup> Hicri 1303 Halep Salnamesi

**1887 senesinde Urfa:**

Hicri 1305 (1887) Halep salnamesine göre:

Urfa Mutasarrıfı: Cavit Paşadır.

Naib Bahaeddin Efendi,

Müftü Abdullatif Efendidir.

Belediye Reisi Haydar Ağa'dır.

Bu senelerde okul isimleri verilmemiştir.

Bu senelerde Urfa'da çeşitli tahıl ekimi ve hayvancılık yapılmaktadır.

Pamuk ve iplikten elbiseler yapılırdı. Beyaz şal, aba, gayet kaliteli beyaz ve kırmızı bez bakır eşyalar, çeşitli sahtiyan imal edilirdi.

Bu sene nüfus 20000 olup 1 Hükümet konağı, 1 kale, 1 redif, 31 cami, 21 mescit, 4 kilise, 14 hamam, 1799 dükkan, 4 mağaza, 1 bedestan, 11 han, 41 fırın, 2 dabakhane, 221 kumaş dezgahı, 5 kahvehane, 5 meyhane, 12 boyahane, 2 sabunhane, 1 masara, 3906 hane, 2 lokanta, 6 kütüphane vardır.<sup>899</sup>

Birecik ilçesi Kaymakamı Ahmed Beydir.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Şevket Beydir.

Suruç ilçesi Kaymakamı İbrahim Efendidir.

**1888 senelerinde Urfa:**

Hicri 1306 (1888) Halep Salnamesine göre

Urfa Mutasarrıfı: Muhammed Tefvik Paşadır.

Naib, Bahaeddin Efendidir.

Müftü Abdullatif Efendidir.

Belediye Reisi Haydar Ağa'dır.

30000 nüfuslu Urfa'da 1 hükümet konağı, 1 redif, 1 kale, 31 cami, 21 mescit, 4 kilise, 14 hamam, 1997 dükkan, 4 mağaza, 1 bedestan, 11 han, 41 fırın, 221 kumaş dezgahı, 2 dabakhane, 55 kahvehane, 5 meyhane, 12 boyahane, 6 sabunhane, 1 masara, 3906 hane, 2 lokanta, 6 kütüphane vardır.

Urfanın evleri beyaz taştan yapılırdı ve damları düzdür. Bu damlarda yazın hem uyunulur ve hem de kışlık yiyecekler kurutulurdu.

Yapılan imalat bir önceki senelerin aynıdır.

Bu sene Urfa'da artık Maarif (Milli Eğitim) komisyonu da bulunmaktadır.

<sup>899</sup> Hicri 1305 Halep Salnamesi

Maarif (milli eğitim) komisyonu Reisi: Hacı Muhammed Tahir Efendidir. Azaları: Halil Hulusi Efendi, Abbas Vasık Efendi, Muallim-i evvel Halil Efendi, Muallim-i sani, Abdurrahman Efendidir. Fakat okul isimleri ve nüfus dağılımı verilmemiştir.<sup>900</sup>

1888–1889 senelerinde Birecik ilçesi Kaymakamı Ahmed Beydir. 8614 nüfuslu Birecik ilçesinde 13 cami, 12 mescid, 4 kilise, 6 hamam, 522 dükkan, 5 fırın, 1 sabunhane, 3 masara, 1162 hane bulunmaktadır.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Şevket Efendidir. Bu sene 1495 nüfusu vardır.

Suruç ilçesi Kaymakamı İskender Beydir.

### **1889 senesinde Urfa:**

Hicri 1307 (1889) Halep Salnamesine göre<sup>901</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Muhammed Tevfik Sami Paşadır.

Naib, Hasib Efendidir.

Müftü Abdullatif Efendidir.

Belediye Reisi, Haydar Ağadır.

Bu sene Maarif dairesi reisi:

Hacı Muhammed Tahir Efendidir.

Azaları: Halil Hulusi, Abbas Vasık Efendi, muallim-i evvel Halil, muallim-i sani Abdurrahman efendilerdir.

29181 nüfuslu olan Urfa'da 53 cami ve mescit, 30 mektep, 11 medrese ve kütüphane, 4 tekke ve zaviye bulunmaktadır. Yine bu senede 10 kilise ve manastır bulunmaktadır. 1 hastahane, 5 meyhane, 12 boyahane, 6 çeşme ve sebil, 18 han ve 14 hamam bulunmaktadır.

1889–1890 senesinde 9990 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 1 rüşdiye, 8 sibyan mektebi, 1 medrese, 7 tekke vardır. Ayrıca 3 kilise ve 1 manastır vardır. 4 fırın, 4 han, 4 hamam, 18 değirmen de kaydedilmiştir.

22577 nüfuslu Rumkale ilçesinde 16 cami ve 10 mescit, 2 medrese, 1 rüşdiye okulu, 1 mahalli mektep ve 2 kilisesi vardır.

17232 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami ve 2 mescit vardır.

<sup>900</sup> Hicri 1306 Halep salnamesi.

<sup>901</sup> Hicri 1307 Halep Salnamesi,

**1890–91 senesinde Urfa:**

Hicri 1308 (1890–91) Halep Salnamesine göre<sup>902</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Hasan Rıza Paşadır.

Naib: Ahmet Faiz Efendi,

Müftü: bu sene boştur.

Belediye reisi: Haydar Efendidir.

Bu sene Maarif dairesi reisi: Hacı Muhammed Tahir Efendidir.

Azaları: Halil Hulusi, Abbas Vasık, muallim-i evvel Halil, muallim-i sani Abdurrahman efendilerdir.

Mülki Rüşdiye okulunun (Ortaokul) muallim-i evveli (başöğretmen) Halil Efendi, muallim-i sanisi (Öğretmen) Abdurrahman Efendidir.

47071 nüfuslu olan Urfa'da 59 cami ve mescid, 31 okul, 11 medrese ve kütüphane, 4 tekke ve zaviye bulunmaktadır. Yine Hıristiyan cemaatin 8 kilise ve 1 manastırı bulunmaktadır. Bu tarihte 17 fırın, 18 han, 49 değirmen, 14 hamam, 6 çeşme ve sebil ile 5 meyhane olduğu kaydedilmiştir.

Bu sensenin nüfus dağılımı şöyledir:

İslam	– 47071
Ermeni Katolik	– 458
Ermeni	– 7123
Protestan	– 716
Süryani	– 1075
Yahudi	– 266
Ecnebi	– 15
Yekün	– 56724'dür.

1890–1891 senesinde 20526 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescid, 1 rüşdiye okulu, 8 sibyan mektebi, 1 medrese, 7 tekke, 3 kilise bir manastır bulunmaktadır. Mülki Rüşdiye okulunun muallim-i evveli Mahmud Lami Efendi, muallim-i sani Hacı Sadık Efendi, Rika muallimi Hafız Mustafa Efendidir. Yine burada 4 fırın, 4 hamam, 4 han, 18 değirmen kaydedilmiştir.

2172 nüfuslu Nizip kasabasında ise 6 cami, 1 sibyan mektebi bulunmaktadır. Ayrıca 1 fırın, 1 han, 1 hamam, 4 değirmen olduğu kayıtlıdır.

<sup>902</sup> Hicri 1308 Halep Salnamesi, s. 240

Birecikteki nüfus dağılımı:

İslam	-20526
Ermeni Katolik	- 311
Ermeni	- 693
Protestan	- 314
Yahudi	- 19
Yekün	- 21863

22272 nüfuslu Runkale ilçesinde 1 cami, 1 rüşdiye, 1 mahalle mektebi, 1 eczahane bulunmaktadır. Mülki Rüşdiye Okulu muallim-i sanisi Abdulkadir Efendi ve Rika muallimi İsmail Yaver efendidir. İki köyünde de kiliseleri bulunmakta idi.

Runkale'de nüfus dağılımı:

İslam	- 22272
Ermeni	- 564
Yekün	- 22836

17252 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit, 1 fırın vardır.

Nüfus dağılımı:

İslam	- 1752
Ermeni	- 66
Yekün	-17318

### 1891-92' de Urfa:

Hicri 1309 (1891-92) Halep Salnamesine göre<sup>903</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Rauf Beydir.

Naib Ahmed Fazıl Efendi

Müftü Hacı Abdullatif Efendi

Belediye Reisi Haydar Efendidir.

53058 nüfuslu olan Urfa'nın içinde 52 cami ve mescit, 30 okul, 11 medrese ve kütüphane, 4 tekke ve zaviye bulunmakta idi. Hıristiyan cemaati için 10 kilise olduğu kayıtlıdır. 17 fırın, 18 han, 21 değirmen, 14 hamamı olduğu bir şehirdir

Maarif dairesinin reisi: Hacı Muhammed Efendi,

Azaları: Halil Halusi, Abbas Vasık, Muallim-i evvel Halil, Muallim-i sani Abdurrahman Efendilerdir.

Rüşdiye okulu Başöğretmeni Halil Kamil Efendi,

<sup>903</sup> 1309 Halep Salnamesi, s. 165

Öğretmen Abdurrahman Efendidir.

Urfada arapa, buğday, mercimek gibi çeşitli hububat yetişmektedir. Pamuk ve iplikten çeşitli bezler yapılmaktadır. Beyaz şal, aba, kaliteli beyaz ve kırmızı bez, bakır eşyaların çeşitleri imal edilmektedir. Nüfus dağılımı önceki senenin aynısıdır.

1891–1892 senesinde Birecik kaymakamı Ahmet Lütfi Beydir.

20526 nüfuslu Birecik'te 17 cami ve mescit, 1 rüşdiye, 8 ilkokul, 1 medrese, 2 tekke bulunmakta idi. Yine 3 kilise ve 4 han, 4 hamam, 18 değirmen olduğu kayıtlıdır.

Rumkale Kaymakamı Muhammed Asaf Beydir.

22272 nüfuslu Rumkale (Halfeti)'de 1 cami, 1 ortaokul, 1 mahalle mektebi, 1 eczane, bulunuyordu. Yine 2 kilisesinin olduğu kayıtlıdır.

Rüşdiye okulu başöğretmeni yok

Öğretmen Abdulkadir Efendi, Rika öğretmeni Rüşdi Efendi.

Suruç ilçesi Kaymakam Bekir Beydir.

20390 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit bulunuyordu.

### **1892–93 senesinde Urfa:**

Hicri 1310 (1892–93) Halep Salnamesine göre<sup>904</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Tahir Beydir.

Naib: Ahmet Fazıl

Müftü: Hacı Abdullatif Efendidir.

Belediye Reisi: Haydar Ağadır.

Bu tarihte Urfa'da maarif idaresi reisi: Hacı Muhammed Efendidir.

Azaları ise Halil Hulusi Efendi, Abbas Vasık Efendi, Muallim-i evvel Halil Efendi, Muallim-i sani Abdurrahman Efendidir.

Yine bu senede Mülki Rüşdiye okulunun başöğretmeni Hacı Halil Efendi ve Öğretmeni Abdurrahman Efendidir.

52860 nüfuslu Urfa'da 77 cami ve mescit, 11 medrese ve kütüphane, 34 okul, 6 tekke ve zaviye, 14 kilise ve manastır, 1 Havra bulunuyordu. Ayrıca kale ve hükümet konağının dışında 3 karakol, 1 hastahane 31 han, 18 fırın, 55 çeşme ve sebil, 15 hamam, 93 değirmen, 1 fabrika da vardır.

1893 senesi Birecik Kaymakamı Ahmet Nazif Efendidir.

<sup>904</sup> 1310 Halep Salnamesi, s. 249

1892–1893 senesinde 20247 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 1 ortaokul, 8 ilkokul, 1 medrese, 7 tekke, 3 kilise bulunuyordu. Yine 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 3 çeşme ve sebil, 18 değirmen, 21 anbar gibi mekânlar bulunmaktadır. Birecik'in 2172 nüfuslu Nizip beldesinde 6 cami 1 ilkokul, 1 han, 1 hamam, 4 değirmen vardı.

Aynı sene Rumkale ilçesi Kaymakamı Muhammed Salih Efendidir.

21042 nüfuslu Rum-kale ilçesinde 16 cami ve mescit, 1 ortaokul, 1 mahalle mektebi, 2 medrese ve kütüphane, 18 tekke, 3 kilise, 48 değirmen, 1 eczahane, vardı.

Suruç ilçesinin Kaymakamı Bekir Beydir.

17762 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 1 mescit, 1 tekke 2 okul bulunuyordu.

### **1894–1895 yılında Urfa:**

Hicri 1312 (1894–95) Halep Salnamesine göre<sup>905</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Hasan Efendidir.

Naib: Muhammed Fevzi Efendi

Müftü: Ali Efendi

Belediye Reisi: Haydar Efendi

51746 nüfuslu Urfa'da 58 cami ve mescit, 31 okul, 11 medrese ve kütüphane, 4 tekke ve zaviye ve 1 rüşdiye vardı. 1 hastahane, 1 telğrahane, 11 kilise ve manastır, 1 havra, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, 1 fabrika gibi müesseseler kaydedilmiştir.

Bu sene de yine Urfa'da arapa, buğday, mercimek gibi çeşitli hububat yetişmektedir. Pamuk ve iplikten çeşitli bezler yapılmaktadır. Beyaz şal, aba, kaliteli beyaz ve kırmızı bez, bakır eşyaların çeşitleri imal edilmektedir.

Bu senenin Maarif Reisi Ali Efendi,

Azaları: Şafi Efendi, Muallimi Evvel Halil Efendi, Evkaf müdürü Hasan Basri Efendi, Nafia memuru

Bu senenin mülki Rüşdiye okulunun Başöğretmeni Halil Kâmil Efendi, Öğretmen Abdurrahman Efendidir.

1894–1895 senesinde Birecik Kaymakamı Ali Rıza Efendidir.

<sup>905</sup> Hicri 1312 Halep Salnamesi, s. 285

Birecik ilçesinin nüfusu 20247 idi. Hükümet konağından ayrı olarak 17 cami ve mescit,1 ortaokul, 8 sibyan mektebi, 1 medrese, 7 tekke bulunuyordu. Yine 3 kilise, 473 dükkân, 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 18 değirmen, 3 çeşme bulunmaktaydı.

Rumkale ilçesinin kaymakamı Osman Fehmi Efendidir.

21532 nüfuslu Rumkale'de Hükümet konağı dışında 16 cami ve mescit, 1 ortaokul,1 mahalle mektebi, 2 medrese ve kütüphane vardı. 1 fırın, 48 değirmen bulunmaktaydı.

Rüşdiye okulunun öğretmeni Abdulkadir Efendi, Rika öğretmeni Muhammed Bakır Efendidir.

Suruç ilçesinin Kaymakamı Ahmet Sabri Efendidir.

19940 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit, 1 tekke bulunuyordu.

#### **1895–96 senesinde Urfa:**

Hicri 1313 (1895–96) Halep Salnamesine göre<sup>906</sup>

Urfa Mutasarrıfı Mirimiran Hasan Paşadır

. Naib Muhammed Fevzi Efendi

Müftü Ali Efendi

Belediye reis vekili Halil Efendi.

Maarif reisi Ali Efendi

Azalar: Şafi Efendi, Muallim-i evvel Said Efendi, evkaf müdürü Süleyman Faik Efendi, Nafia memuru.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni Said Efendi, öğretmen Abdurrahman Efendi, rika öğretmeni Şerif Efendidir.

Urfa'nın nüfusu 51904 olup 58 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 1 rüşdiye olmak üzere 31 okul, 11 medrese ve kütüphanesi bulunmakta idi. Yine bu tarihte 1 hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 hastahane, 1 telğirahane, 11 kilise ve manastır, 1 havra, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen gibi müessese ve iş yerleri bulunmaktadır.

Birecik ilçesi kaymakamı Halil Sıdkı Efendidir.

1895–1896 senesinde 20279 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 7 tekke, 1 rüşdiye okulu, 8 sibyan okulu, 1 medrese, 3 kilise, 4 fırın,5 han, 4 hamam, 3 çeşme 18 değirmen bulunmaktadır. Bu ilçenin 2172 nüfuslu Nizip kasabasında ise 6 cami,1 sibyan okulu bulunmaktaydı.

<sup>906</sup> Hicri 1313 Halep Salnamesi, s. 277

Rüşdiye okulunun Başöğretmeni Hasan Remzi Efendi, öğretmen Salih Efendi, Rika öğretmeni Nefi Efendidir.

Rumkale ilçesinin kaymakamı İzzet Efendidir.

Bu tarihte Rumkale ilçesi 21606 nüfuslu olup 16 cami ve mescit, 1 rüşdiye okulu, 1 mahalle mektebi, 2 medrese ve kütüphane ve 1 eczahane, 1 fırın, 48 değirmen vardı.

Suruç ilçesi Kaymakam vekili Hacı Ali Efendidir.

19956 nüfuslu Suruç ilçesinde ise, 3 cami 2 mescit,1 tekke bulunuyordu.

### **1896–97 senesinde Urfa:**

Hicri 1314 (1896–97) Halep Salnamesine göre<sup>907</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Yahya Dede Paşadır.

Naib: Hasan Hüsnü Efendi,

Müftü: Ali Efendi,

Belediye Reisi: Halil Efendidir.

Maarif idaresi reisi: Ali Efendidir.

Azaları: Şafi Efendi, Muallim-i evel Said Efendi, Evkaf müdürü Süleyman Faik Efendi ve banka memurudur.

Mülki Rüşdiye okulunun başöğretmeni Said Efendi, öğretmen Abdurrahman Efendi, Rika öğretmeni Şerif Efendidir. Bu tarihte Mülki Rüşdiye okulunun 67 öğrencisi vardı.

51904 nüfuslu Urfa'da bu sene yine 1 hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 hastahane, 1 telğrafhane, 58 cami ve mescit, 4 tekke, 11 kilise ve manastır, 1 havra, 31 okul, 11 medrese ve kütüphane, 2052 dükkan, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, 1 fabrika, bağ ve bahçeler bulunmaktadır.

Birecik ilçesi Kaymakamı: Derviş Beydir.

20279 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 7 tekke, 1 rüşdiye okulu, 8 sibyan mektebi, 1 medrese, 3 kilise bulunmaktadır. 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 3 çeşme ve sebil bulunmaktadır.

Rüşdiye okulunun muallim-i evveli Hasan Remzi Efendi, muallim-i sani Salih Efendi, Rika muallimi Nefi Efendidir. 700 nüfuslu Nizip kasabasında ise 6 cami, 1 sibyan mektebi bulunmaktadır.

Rumkale İlçesi Kaymakamı: Yasin Sabır Efendidir.

<sup>907</sup> Hicri 1314 Halep Salnamesi.

21606 nüfuslu Rumkale ilçesinde 16 cami ve mescit, 1 rüşdiye okulu, 1 mahalle mektebi, 2 medrese ve kütüphane, 1 eczahane bulunmaktadır.

Suruç ilçesi Kaymakamı: Sabri Efendidir.

9956 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit, 1 tekke bulunmaktadır.

### **1898–99 senesinde Urfa**

Hicri 1316 (1898–99) Halep Salnamesine göre<sup>908</sup>

Urfa Mutasarırı: Muharrem Beydir.

Naib: Abdurrahman Fazli Efendi

Müftü: Ali Efendi.

Belediye Reisi: Halil Efendidir.

Bu tarihte Urfa'da 58 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 31 okul, 11 medrese ve kütüphane bulunuyordu. Hıristiyanların 11 kilise ve manastırları ile Yahudilerin 1 havrası mevcuttur. Şehir içinde 9937 hane vardır. 2052 dükkân, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, 1 fabrika bulunmaktadır. 295 arsa, 261 bahçe, 3414 bağ, 4 mera vardır.

Urfa'da bu senelerde yapılan el işleri: pamuk ve iplikten yeldirme, beyaz şal, aba, beyaz ve kırmızı bez, bakır işleri ve çeşitli sahtiyan işleridir.

Bu sene Maarif komisyonu reisi mutasarrıf Muharrem Beyefendi,

Azalar: Tahrirat müdürü, Evkaf müdürü, Hacı Bedi Efendi, Belediye reisi, Hacı Kamil efendi, Mustafa Saffet efendi, Müslüm ağa, kâtip Muhammed Tevfik beydir.

Bu sene Mülki Rüşdiye'nin (Ortaokul) muallim-i evveli (Başöğretmeni) İhsan Bey, Muallim-i sani (öğretmen) Abdurrahman bey, Rika muallimi (öğretmeni) Şerif Efendidir. 55 öğrencisi vardır.

İrfaniye İlkokulu muallim-i evveli Müslüm Atuf Efendi, muallim-i sani Hafız Osman Efendidir. 105 öğrencisi vardır.

Hayriye ilkokulunun muallim-i evveli Hafız İbrahim Hilmi Efendi, Muallim-i sani Osman Avni Efendidir. 60 öğrencisi vardır.

Sadiye ilkokulunun muallim-i evveli Müslüm Nuri Efendi, muallim-i sani Şükrü Efendidir. 60 öğrencisi vardır.

<sup>908</sup> 1316 Halep Salnamesi, s. 275–76

Feyziye ilkokulunun muallim-i evveli Süleyman Efendi, muallim-i sani Ali Yaver Efendidir. 65 öğrencisi vardır.

1898–99 senesinde Urfa'da Nüfus dağılımı:

Müslüman	– 51904
Ermeni Katolik	– 155
Ermeni	– 8335
Süryani	– 1087
Protestan	– 483
Ecnebi	– 476
Yahudi	– 330
Yabancı	– 910 nüfus yaşamaktadır.

1898–99 senesinde Birecik Kaymakamı Derviş Beydir.

1898–99 senesinde Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 7 tekke, 1 medrese bulunuyordu. Yine 3 kilise, 2039 hane, 472 dükkan, 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 3 çeşme ve sebil, 18 değirmen, 21 anbar ve bağ ve bahçeler kaydedilen yerler arasındadır.

Aynı sene 1 rüşdiye okulu bulunuyordu ve 55 öğrencisi vardı. Rüşdiye okulunun muallim-i evveli Hasan Remzi Efendi, muallim-i sani Salih Efendi ve Rika muallimi Nefi Efendidir. 160 öğrencisi ile 8 sibyan okulu da vardır. Bu ilçenin 2172 nüfuslu Nizip kasabasında 6 cami, 1 sibyan mektebi bulunuyordu.

Bu sene içinde nüfus dağılımı ise şöyledir:

21686	– Müslüman
319	– Katolik Ermeni,
694	– Ermeni
260	– Protestan
38	– Yahudi bulunmaktadır.

Birecik ilçesinde iplikten bez işlenir, kırmızı sahtiyan, çiftçi aletleri yapılırdı.

Rumkale ilçesinin Kaymakamı Muhammed Ziyaeddin Efendidir.

23235 nüfuslu Rumkale ilçesinde 16 cami ve mescit, 1 rüşdiye mektebi, 2 medrese ve kütüphane, 1 de eczahane bulunuyordu. 55 dükkan, 1 fırın, 48 değirmen, 920 bahçe ve 2137 bağ bulunmakta olup üç köyünde de 3 kilise vardı.

Bu ilçenin nüfus dağılımı:

23235	– Müslüman
587	– Ermeni olmak üzere 23822 nüfusu mevcuttu.

Suruç ilçesinin Kaymakamı Muhammed Sabri Efendidir.

18392 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit,1 tekke vardı. İlkokulların 125 öğrencisi vardı.

Maarif komisyonu reisi Naib Efendi,

Azaları: Galip Bey, Süleyman ağa, Şeyh Halil Efendi, Halil ağa, havari efendi, katip imam efendidir. İlkokulları öğrenci sayısı 125'dir.

Suruç'ta 3034 hane, 35 dükkan, 1 fırın, 20 bahçe ve 6 bağ vardır. Bu ilçede işlenen el sanatları şunlardır: kilim, halı, seccade, kıl çadır gibi sergiler işlenir.

Harran ilçesi Kaymakamı Mustafa Ağadır.

Harran ilçesinde hiçbir şey yoktur.

### **1899–1900 senesinde Urfa:**

Hicri 1317 (1899–1900) Halep Salnamesine göre<sup>909</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Hüseyin Efendidir.

Naib: Abdurrahman Fazlı Efendi

Müftü: Ali Efendi

Belediye Reisi: Halil Efendidir.

51.934 nüfuslu Urfa'da 58 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 kilise ve manastır, 1 havra, 31 ilkokul, 11 medrese ve kütüphane bulunuyordu.

Diğer mesken ve iş yerleri olarak urfa içinde 9937 hane, 2052 dükkân, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, 1 fabrika, 3414 bağ, 261 bahçe bulunmaktadır. Nüfus bakımından bir önceki senenin hemen aynıdır.

Bu okullardan biri rüşdiye yani ortaokul olmak üzere ismi bilinenler İrfaniye, Sadiye, Feyziye ve Hayriye ilkokulları adını almaktadır.

Rüşdiye (Ortaokul) okulunun muallim-i evveli (başöğretmen) İhsan Bey, muallim-i sani (öğretmen) Abdurrahman Efendi, Rika (yazı) muallimi (öğretmeni) Şerif Efendidir.

İrfaniye okulunun muallim-i evveli (başöğretmen) Müslüm Efendi, muallim-i sani (öğretmen) Osman Efendidir.

Sadiye okulunun muallim-i evveli (başöğretmen) Müslüm Efendi, muallim-i sani (öğretmen) Halil Efendidir.

Feyziye ilkokulunun muallim-i evveli Süleyman Efendi, muallim-i sani Ali Efendidir. Hayriye ilkokulunun muallim-i evveli İbrahim

<sup>909</sup> Hicri 1317 Halep Salnamesi.

Efendi, muallim-i sani Osman Efendi, Hüsn-i hat muallimi Ali efendi, hüsn-i hat muallimi Kamil Efendidir.

1899–1900 senesinde Birecik ilçesi Kaymakamı: Hikmet Beydir.

21.716 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit,7 tekke, 1 rüşdiye (ortaokul), 8 sibyan mektebi, 1 medrese, 3 kilise bulunuyordu. 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 18 değirmen, 21 anbar vardır. Nufus sayısı bir önceki senenin hemen aynıdır.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni Hasan Remzi Efendi, öğretmeni Salih Efendi, rika öğretmeni Nefi efendidir. Rüşdiye okulunun öğrenci sayısı 55'dir.

İlkokulların öğrenci sayısı 160'dır. 2172 nüfuslu Nizip kasabasında 6 cami, 1 sibyan mektebi vardı.

Rumkale İlçesi Kaymakamı: Muhammed Sabri Efendidir.

23.337 nüfuslu Rumkale ilçesinde 16 cami ve mescit, 1 rüşdiye, 1 mahalle mektebi, 2 medrese ve kütüphane, 3 kilisesi bulunuyordu. Diğer yerleri 280 hane, 55 dükkân, 1 fırın, 48 değirmen, 920 bahçe, 2137 bağ bulunmaktadır.

Rüşdiye okulunun başöğretmen vekili Abdulkadir Efendi, rika öğretmeni Mahmut Nedim efendidir. 50 öğrencisi vardır.

Suruç ilçesi Kaymakamı: Ziyaeddin Beydir.

18.409 nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit, 1 tekke bulunuyordu. Yine 3034 hane, 35 dükkan, 1 fırın, 20 bahçe, 6 bağ bulunuyordu.

Verimli arazisinde çeşitli tahil yetiştirilir. Yine Suruç'ta kilim, halı, seccade, kıl çadır örülür. Çeşitli hayvan besiciliği de yapılır.

Okulları: İlkokul öğretmeni Muhammed Nuridir ve 50 öğrencisi vardır.

Ziyaret köyü okulu öğretmeni Osman Efendi olup 45 öğrencisi vardır.

Kuru köyü okulu öğretmeni Muhammed Ali Efendi olup 45 öğrencisi vardır.

Şavek köyü okulu öğretmeni Molla Mahmut Efendi olup 45 öğrencisi vardır.

Arslantaş okulu öğretmeni Halil Efendidir ve 43 öğrencisi vardır.

Harran ilçesi Kaymakamı Mustafa Lami Efendidir. Okul olduğu belirtilmemiştir.

**1900–1901 senesinde Urfa:**

Hicri 1318 (1900–01) Halep Salnamesine göre<sup>910</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Muhammed Emin Beydir.

Naib: Mustafa Rüşdi

Müftü: Ali Galip Efendi

Belediye reisi: Abdurahman Muhlis Efendidir.

65787 nüfuslu Urfa'da 58 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 kilise ve manastır, 1 havra bulunmaktadır. Ayrıca 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, bağ ve bahçeler bulunmaktadır. 1 mülki Rüşdiye diğerleri İrfaniye, Sadiye, Feyziye ve Hayriye adındaki ilkokullar olmak üzere 31 okul, 11 medrese ve kütüphane vardı.

Bu sene Maarif komisyonu reisi: mutasarrıf Muhammed Emin Beyefendi,

Tahrirat müdürü: Ömer Fehmi, Hacı Bedi Efendi, İhsan Bey, Halil Efendi,

Muhabere memuru: Osman Nuri Efendi, kâtip Zülkadir Efendi, Mulazım Muhammed Sabri Efendi, posta müvezzi Monla efendidir.

Rüşdiye Okulunun Başöğretmeni: İhsan Bey, Öğretmen Abdurrahman efendi, Rika Öğretmeni Şerif efendidir.

İrfaniye okulunun başöğretmeni Müslüm Efendi, öğretmen Osman Efendidir.

Sadiye okulunun başöğretmen Müslüm Efendi, öğretmen Halil Efendidir.

Feyziye ilkokulunun başöğretmeni Süleyman Efendi, öğretmeni Ali Efendidir.

Hayriye ilkokulunun başöğretmeni İbrahim Efendi, öğretmeni Osman Efendi, Hüsn-i hat öğretmeni Ali efendi, hüsn-i hat öğretmeni Kamil Efendidir.

Nüfus dağılımı:

Müslüman – 52853

Ermeni Katolik – 608

Ermeni – 8282

Süryani – 1491

Protestan – 1147

Ecnebi – 20

Yahudi – 480

<sup>910</sup> Hicri 1318 Halep Salnamesi, s. 314

Yabancı – 910

Yekün – 65787 olarak gösterilmiştir.

Birecik ilçesi kaymakamı vekili: Nazım Efendidir.

1900–1901 senesinde ise 23503 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 7 tekke, 3 kilise, 55 öğrencili 1 mülki rüşdiye ve 160 öğrencisi olan 8 sibyan mektebi, 1 medrese vardı.

Rüşdiye okulunun başöğretmen vekili Eşref Efendi, öğretmen kadrosu boş, rika öğretmeni Mustafa Nefi efendidir. 2172 nüfuslu Nizip kasabasında 6 cami, 1 sibyan okulu vardı. Diğer iş yerlerin sayısı bir önceki senenin aynıydı.

Nüfus dağılımı şöyledir:

Müslüman – 22217

Ermeni Katolik – 322

Ermeni – 680

Protestan – 246

Yahudi – 38

Yekün – 23503'dür.

Rumkale Kaymakamı vekili: Ahmet Efendidir.

23.686 müslüman ve 556 Ermeni, 77 yabancı nüfuslu Rumkale ilçesinde 16 cami ve mescit, 3 kilise bulunmaktadır. 1 Rüşdiye, 1 mahalle mektebi, 2 kütüphane ve medrese de bulunuyordu. Yine 280 hane, 55 dükkan, 1 fırın, 48 değirmen, 1 eczahane, bağ ve bahçeler vardır.

Rüşdiye okulu Başöğretmeni Mustafa Tevfik Efendi, Rika (rika yazısı) öğretmeni Mahmut Nedim Efendidir. 48 öğrencisi vardır.

Suruç İlçesi Kaymakamı: Muhammed Ziyaeddin Beydir.

18.380 müslüman ve 63 Ermeni nüfuslu Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit, 1 tekke bulunmaktadır. Yine 3034 hane, 35 dükkan, 1 fırın, 20 bahçe, 6 bağ bulunuyordu.

Verimli arazisinde çeşitli tahıl yetiştirilir. Yine Suruç'ta kilim, halı, seccade, kıl çadır örülür. Çeşitli hayvan besiciliği de yapılır.

Okulları: Merkezde İlkokul öğretmeni Muhammed Nuri Efendi olup 37 öğrencisi vardır.

Ziyaret köyü ilkokulu öğretmeni Osman Efendi olup 42 öğrencisi vardır.

Kuru köyü okulu öğretmeni Muhammed Ali olup 45 öğrencisi vardır.

Şavek köyü okulu öğretmeni Molla Mahmut olup 36 öğrencisi vardır.

Arslantaş köyü okulu öğretmeni Halil Efendi olup 40 öğrencisi vardır.

Harran ilçesi Kaymakamı Hafız Mustafa Efendidir.

Harran ilçesinde ise okul yoktur.

### **1901–1902 senesinde Urfa:**

Hicri 1319 (1901–02) Halep Salnamesine göre<sup>911</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Muhammed Emin Beydir.

Naib: Muhammed Raif Efendi

Müftü: Şeyh Müslüm Efendi

Belediye reisi: Abdurrahman Efendidir.

53.380 nüfuslu Urfa'da 58 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 kilise ve manastır, 1 havra,1 Rüşdiye, diğerleri İrfaniye, Sadiye, Feyziye, Hayriye ilkokulları olmak üzere 31 okul, 11 medrese ve kütüphane bulunuyordu. İş yerleri bir önceki senenin aynısıdır.

Bu sene Maarif komisyonu reisi: Mutasarrıf Muhammed Emin Beyefendi,

Azalar: Tahrirat müdürü Ömer Fehmi, Hacı Bedi Efendi, İhsan Bey, Abdurrahman Efendi, Hacı Kamil Efendi, Şeyh Mustafa Saffet Efendi, Seyyid Ahmed Efendi, katip İsmail Rahmi beydir.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni: İhsan Bey, öğretmen Abdurrahman efendi, Rika öğretmeni Şerif efendidir.

İrfaniye okulunun başöğretmeni: Müslüm Efendi, öğretmen Osman Efendidir.

Sadiye okulunun başöğretmeni: Müslüm Efendi, öğretmen Halil Efendidir.

Feyziye ilkokulunun başöğretmeni: Süleyman Efendi, öğretmeni Ali Efendidir.

Hayriye ilkokulunun başöğretmeni: kadro boştur, öğretmeni Osman Efendi, Hüsn-i hat öğretmeni Ali efendi, hüsn-i hat öğretmeni Mustafa Müslüm efendidir.

<sup>911</sup> 1319 Halep Salnamesi, s. 329

Bu senenin Urfa nüfusu dağılımı:

Müslüman	– 53380
Katolik Ermeni	– 684
Ermeni	– 8543
Protestan	– 1108
Yahudi	– 464
Yekün	– 64179'dur

Süryani nüfusunu vermemiştir.

Birecik ilçesi Kaymakamı: Abdulğani Efendidir.

1901–1902 senesinde 23507 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 7 tekke, 3 kilise, ev sayısı 2039, 472 dükkân, 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 18 değirmen, bağ ve bahçeler bulunmaktadır. 4 iptidai mektebi, 12 sibyan mektebi, 1 medrese, 50 öğrencisi olan bir rüşdiye bulunuyordu.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni Mustafa Sabri Efendi, öğretmen Salih Hayali efendi, hüsni hat öğretmeni Nefi Efendidir.

Birecik'e bağlı 2172 nüfuslu Nizip kasabasında 6 cami, 1 sibyan mektebi, 700 ev, 1 fırın, 1 han, 1 hamam, 4 değirmen bulunmaktaydı.

Birecikte ki nüfus dağılımı:

22368	–Müslüman
550	– Ermeni Katolik,
346	– Ermeni
243	– Protestan olarak geçmektedir.
23507	–Yekûndur.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Hüseyin Fatin Beydir.

24.751 nüfuslu Rumkale ilçesinde 800 hane, 1 hükümet konağı, 1 mescit, 3 kilise, 1 rüşdiye, 1 mahalle mektebi, 55 dükkân, 4 fırın, 48 değirmen, 1 eczahane, 1 hamam, 1 dabakhane, bağ ve bahçeler bulunmaktadır. İlçe fıstık, tahıl, sade yağ, odun ve kömür ihraç etmektedir.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni vekili Mustafa Tevfik Efendidir. Rika öğretmeni Mahmut Nedim Efendidir. 52 öğrencisi vardır.

Nüfus dağılımı:

24182	– İslam
569	– Ermeni
Yekun	– 24751'dir.

Suruç ilçesi Kaymakamı Abdurrahman Naili Efendidir.

18.400 nüfuslu olan Suruç ilçesinde 3 cami, 2 mescit, 1 tekke bulunmaktadır.

İlkokulların öğretmeni Abdurrahman Efendi olup 30 öğrencisi vardır.

Ziyaret köyü ilkokulu öğretmen Osman Efendi olup 25 öğrencisi vardır.

Kara köyü ilkokulu Öğretmen Muhammed Ali Efendi olup 40 öğrencisi vardır.

Şavek Köyü İlkokulu öğretmen Molla Mahmut Efendi olup 30 öğrencisi vardır.

Arslan Köyü İlkokulu öğretmen Halil Efendi olup 40 öğrencisi bulunuyordu.

Bu sene Suruçtaki nüfus dağılımı şöyle idi.

18400 – Müslüman

64 – Ermeni olarak görünmektedir.

18464 – yekundur.

Harran İlçesi Kaymakamı Hacı Ali Rıza Efendidir.

Harran ilçesinde yine okul, cami, tekke diye hiçbir şey kayıtlı değildir. Nufusu 3978 İslam'dır.

### **1902 senesinde Urfa:**

Hicri 1320 (1902) Halep Salnamesine göre<sup>912</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Hasan Rafet Beydir.

Naib: Muhammed Raif Efendi

Müftü: Şeyh Müslüm Efendidir.

Belediye reisi: Abdurrahman Efendidir.

53.380 nüfusu olan Urfa'da 1 hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 hastahane, 58 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 kilise ve manastır, 1 havra bulunmaktadır. Eğitimle ilgili: 1 rüşdiye okulu (Ortaokul), Feyziye, Sadiye, İrfaniye ve Hayriye isimli ilkokullarla birlikte 31 okul, 11 medrese ve kütüphane bulunuyordu. Yine bu senede Urfa'da 9342 hane, 2052 dükkân, 32 han, 18 fırın, 43 çeşme ve sebil, 14 hamam, 51 değirmen, 1 fabrika, 295 arsa, 3414 bağ ve 261 bahçeler bulunmaktadır. Urfa nüfusu geçen senenin aynı gösterilmiştir.

Bu senenin Maarif komisyonu başkanı Mutasarrıf Hasan Refet Bey,

<sup>912</sup> Hicri 1320 Halep Salnamesi

Azaları: Tahrirat müdürü Ömer Fehmi Efendi, Hacı Bedi Efendi, İhsan Bey, Halil Efendi, Kamil Efendi, Şeyh Mustafa Saffet Efendi, İbrahim Efendi, kâtip İsmail Rahmi Beydir.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni İhsan Bey, Öğretmen Abdurrahman Efendi, Rika öğretmeni Şerif Efendidir. Öğrenci sayısı da 60'dır.<sup>913</sup>

Feyziye okulunun başöğretmeni Süleyman Efendi, öğretmeni Ali Efendidir.

Sadiye okulunun başöğretmen Müslüm Efendi, öğretmen Halil Efendidir.

İrfaniye okulunun başöğretmeni Müslüm Efendi, öğretmen Hacı Abdurrahman Efendidir.

Hayriye ilkokulunun başöğretmeni Hafız Osman Efendi, öğretmeni Osman Efendidir.<sup>914</sup>

Birecik ilçesi Kaymakamı: Abdulğani Beydir.

1902–1903 senesinde 23586 nüfuslu Birecik ilçesinde 17 cami ve mescit, 1 medrese, 7 tekke, 3 kilise vardır. Eğitimde ise 1 rüşdiye, 4 ibtidai mektep, 12 sibyan mektebi bulunuyordu. Yine 2048 hane, 485 dükkân, 4 fırın, 5 han, 4 hamam, 3 çeşme ve sebil, 18 değirmen, anbar, bağ ve bahçeler görülmektedir. 2246 nüfusu olan buranın Nizip kasabasında 6 cami, 1 sibyan mektebi bulunuyordu.

Maarif komisyonu başkan Kaymakam Abdulğani Efendi. Azalar; Müftü Hacı Osman Efendi, Ahmet Efendi, Nefi Efendi, Mustafa Sabri Efendidir.

Rüşdiye okulunun (Ortaokul) müdürü Mustafa Efendidir. Öğretmen Salih Hayali Efendi, Rika öğretmeni Nefi Efendi olup 62 öğrencisi vardır.

Bu sene Birecikte ki nüfus dağılımı:

22409 – Müslüman

550 – Ermeni

346 – Katolik Ermeni

243 – Protestan

38 – Yahudi vardır.

23586 – Yekûn nüfus geçmektedir.

Rumkale ilçesi Kaymakamı: Hüseyin Fatin Beydir.

<sup>913</sup> 1320 Halep Salnamesi – 1321 Maarif Salnamesi

<sup>914</sup> 1320 Halep Salnamesi, s. 326

24.966 nüfuslu Rumkale ilçesinde 1 mescit, 3 kilise, 1 rüşdiye, 1 mahalle mektebi bulunuyordu. Yine 59 dükkân, 4 fırın, 48 değirmen, leczahane, 1 hamam, 1 dabakhane, bağlar ve bahçeler bulunmaktadır.

Rüşdiye okulunun başöğretmen vekili Mustafa Tevfik Efendidir. Riyaziye öğretmeni İsmail Hakkı Efendi, Rika öğretmeni Mahmut Nedim Efendidir. 60 öğrencisi bulunmaktadır. Bu sene Rumkalenin nüfusu dağılımı:

24241 – Müslüman

569 – Ermeni

156 – Yabancı

24966 – Yekün olarak verilmiştir.

Suruç ilçesi Kaymakamı: İbrahim Necati Efendidir.

Bu ilçede 3 cami, 2 mescit, 1 tekke bulunuyordu. 3034 hane, 39 dükkan, 1 han, 1 fırın, 2 kahvehane, bağ ve bahçeler bulunmaktadır.

Bu sene 18.400 nüfuslu Suruç ilçesinde İbtidai Okulu, 30 öğrencisi vardır.

Ziyaret köyü ilkokulu öğretmeni Osman Efendidir. 25 öğrencisi vardır.

Karaköyü İlkokulu öğretmeni Muhammed Ali'dir. 40 öğrencisi vardır.

Şavek köyü ilkokulu öğretmeni Mahmut efendidir. 30 öğrencisi vardır.

Arslan köyü ilkokulu öğretmeni Halil Efendidir. 40 öğrencisi vardır.

Nüfus dağılımı:

18400 – İslam

64 – Ermeni

18464 – Yekündür.

Harran ilçesi Kaymakamı Mahmut Celaleddin Beydir. Harran ilçesinde yine okul ismine rastlanmamıştır. Nufusu

İslam – 4057 kişidir.

### **1904 ve 1905 senelerinde Urfa:**

Hicri 1322 (1904) ve 1323 (1905) Halep Salnamelerine göre<sup>915</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Hasan Rafet Beydir.

Naib: Halid Efendi

---

<sup>915</sup> Hicri 1322, 1323 Salnamesi.

Müftü: Şeyh Müslüm Efendi

Belediye reisi: Ömer Edip Efendidir.

Urfa merkezinde 1 hükümet Konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 kale, 1 hastahane, 52 camii ve mescid, 4 tekke ve zaviye, 11 medrese, 10 kilise ve manastır, 1 havra bulunmaktadır. Urfa içinde 48 mahalle vardır. 4143 hane, 2067 dükkân, 32 han, 18 fırın, 6 çeşme ve sebül, 14 hamam, 24 değirmen, 1 fabrika, 1 dabakhane, 295 arsa, 261 bahçe, 3414 bağ, 4 mera vardır.

Bu sene Urfa'da İplikten işlenen ve çeşitli yerlerde kullanılan bezler imal edilmektedir. Mensucat birkaç sene içinde çok fazla artmıştır. İplikten yapılan çeşitli renklerde pencere ve minder, yatak, yastık, yorgan yüzü ve örtüleri, perdelikler, beyaz bezler, yünden yapılmış yazlık şallar, iplik ve yünden kilim, halı ve kıldan çuval ve torba vesaire çadır, Araplara mahsus agal ve yerli bezinden yapılan basma işlenmektedir. Ayrıca sanayi oldukça gelişme göstermiştir. Çeşitli bakır eşyalar yapılmaktadır. İstanbul, Bağdat, Diyarbekir, Halep, Beyrut, Hama, Humus gibi şehirlerle ticaret yapılıyordu.

1904 ve 1905 senelerinde 54.258 nüfuslu Urfa merkezinde daha fazla malumat yoktur. Mahallelerinin isimleri şunlardır; İmamsekâki, İhlasiye, İmamkulu, Esbpazarı, Pazarcamii, Tahtamor, Tılfutur, Camiikebir, Çakeri, Hacıhamza, Hekimdede, Hacıyadigar, Hacığazi, Hüseyinpaşa, Hüseyiniye, Halilürrahman, Haseki, Hocaahmed, Halife, Dergezenli, Dabakhane, Sultanbeg, Siverekli, Tuzeken, Acembeg, Alihanbeg, Arabmeydanı, Ömeriye, Askeri, Kubbemescidi, Kırkmağara, kazancı, Kıbrıslı, Karamusa, Kutbeddin, Kanberiyeye, Karaburç, Gerz, Kötüler, Legler, Mevlidihalil, Mahkeme, Meşarkiye, Müderris, Narıncı, Nimetullah, Nurali, Yusufpaşa mahallelerinin olduğu görülmektedir.

Bu sene Maarif komisyonu başkanı: Müftü Şeyh Müslüm Efendi, Azalar İhsan Bey, Hacı Şeyh Mustafa Saffet Efendi, Evkaf Müdürü Mustafa Tevfik Efendidir.

Bu sene Urfa'da toplam 24 okul bulunmaktadır.

İlk defa bu sene görülen 85 öğrencisi olan 1 lise görülmektedir. Açılışına hizmet eden, çaba gösteren İhsan Beydir.

Lise Müdürü: İhsan Beydir.

Bu okulda okunan tarih, Fransızca, Hıfzel-sıhha, ilmi eşya, malumat-ı nafia ve kitabet derslerinin öğretmeni yine İhsan Beydir.

Dini ilimler öğretmeni Abdurrahman Efendi,

Farsça öğretmeni Şeyh Saffet Efendi,

Hendese öğretmeni Rasım Efendi,  
Türkçe öğretmeni Kamil Efendi,  
Coğrafya öğretmeni Rasım Efendi,  
Resim öğretmeni Hasan Efendi,  
Hesap öğretmeni İbrahim Hakkı Efendi,  
Hüsngü hat öğretmeni Ahmet Vefik Bey,  
Mubasır Hafız Nuri Efendidir.

İlkokullar:

Hayriye İlkokulu: başöğretmeni Hafız Osman Efendi, öğretmen Osman Efendi, Hüsnü hat öğretmeni İsmail Rahmi Efendidir. 45 öğrencisi vardır.

İrfaniye İlkokulu: başöğretmen Müslüm Atuf Efendi, öğretmen Hacı Abdurrahman Efendi, hüsnü hat İsmail Rahmi Beydir. 80 öğrencisi vardır.

Kız okulu:

Başöğretmen ve nakış öğretmeni Zekiye Hanımdır. 57 öğrencisi vardır.<sup>916</sup>

Kütüphaneler:

Rızvaniye kütüphanesi, 700 kitabı vardır.

İhlasiye Kütüphanesi, 540 kitabı vardır.

Rahimiye kütüphanesi, 390 kitabı vardır.

Kutbeddin Kütüphanesi, 330 kitabı vardır.

Süleymaniye Kütüphanesi, 310 kitabı vardır.

İbrahimiye Kütüphanesi, 300 kitabı vardır.

Sakıbiye Kütüphanesi, 190 kitabı vardır.

Halilürrahman Kütüphanesi, 150 kitabı vardır.

Haydariye Kütüphanesi, 60 kitabı vardır.

Şabaniye Kütüphanesi, 40 kitabı vardır.

Bu sene Urfa'da nüfus dağılımı şöyledir:

54258 – Müslüman

8650 – Ermeni

811 – Katolik

1580 – Süryani

1113 – Protestan

116 – Süryan-i Kadim

119 – Kildani

450 – Yahudi

67097 – Yekûn.<sup>917</sup>

<sup>916</sup> 1322 Halep Salnamesi, s. 387–388

<sup>917</sup> Hicri 1322 Halep salnamesi, s. 404

Birecik ilçesi Kaymakamı Şevket Efendidir.  
Rumkale ilçesi Kaymakamı vekili Fahri Efendidir.  
Suruç ilçesi Kaymakamı Mustafa Faik Efendidir.  
Harran ilçesi Kaymakamı Mahmut Celaleddin Beydir.

**1905 – 06 senesinde Urfa:**

Hicri 1323 (1905) Halep Salnamesine göre<sup>918</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Ethem Sabri Beydir.

Naib: Halid Efendi

Müftü: Şeyh Müslüm Efendi

Belediye Reisi: Ali Efendidir.

Urfa'nın Birecik, Rumkale, Suruç ve Harran olmak üzere dört ilçesi vardır. 51.901 nüfuslu Urfa'da 52 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 medrese, 10 kilise ve manastır, 1 Havra bulunmaktadır. Diğer müessese ve sosyal yerler aynı sayıdadır. Merkeze bağlı nahiyelerde de 5199 hane, 23 dükkân, 2 tekke, 2 kilise, 45 değirmen, 30 çeşme ve sebil bulunmaktadır. İşlenen mensucat ise aynı olarak geçmektedir. Bu senenin Maarif komisyonu başkanı Müftü Şeyh Müslüm Efendidir.

Üyeler: İhsan Bey, Şeyh Mustafa Saffet efendidir. Bir önceki seneden itibaren Urfa'da bir lise bulunmaktadır.

Lise Müdürü, İhsan Beydir.

Tarih, Fransızca, Ziraat, kitabet öğretmeni, İhsan Bey

Farsca öğretmeni, Şeyh Saffet Efendi,

Coğrafya öğretmeni, Hasan Efendi,

Resim öğretmeni, Hasan Efendi,

Dini ilimler öğretmeni Abdurrahman Efendi,

Türkçe öğretmeni, Halis Efendi,

Hesap öğretmeni, Avni Bey,

Hüsnü hat öğretmeni Ahmet Vefik Bey,

Mubassır, Hafız Efendidir. Lisenin öğrencisi 96 kişidir.

İlkokullar:

İrfaniye Okulu başöğretmeni Müslüm Atun efendidir. Öğretmen Hacı Abdurrahman Efendi, hüsnü hat öğretmeni Muhammed Bakır Efendidir. 83 öğrencisi vardır.

Hayriye Okulunun başöğretmeni Hafız Osman'dır. Öğretmen Osman Efendi, Hüsnü Hat öğretmeni Muhammed Bakır Efendidir. 63 öğrencisi vardır.

<sup>918</sup> Hicri 1323 Halep Salnamesi

Kız okulu Başöğretmeni ve nakış öğretmeni Dursun Hanım.<sup>919</sup>

Kütüphaneler geçen senenin aynıdır.

Nüfus sayımı da bir evvelki senenin aynıdır.

Birecik ilçesi Kaymakamı Şevket Efendidir.

1905 senesinde Birecik ilçesinde 23.100 nüfuslu olup 1 hükümet konağı, 1 kale, 1 karakol, 19 cami, 1 medrese, 1 tekke, 1 kütüphane, 3 kilise, 1 Rüşdiye, 3 ilkokul, 10 sibyan mektebi bulunmaktadır. Yine bu senede 2061 hane, 485 dükkân, 4 fırın, 9 han, 3 hamam, 20 değirmen, 172 bahçe, 511 bağ, 1 arasa, 10 mera, 1 salakhane, 1 kirişhane, 15 kahvehane vardır.

Maarif komisyonu başkanı: Kaymakam Şakir Beydir. Azalar, müftü Osman Efendi, İbrahim efendi, Salih Hayali efendi, Ahmet Muhlis efendi, Şeyh abdurrahman efendi, Mustafa Sabri efendi.

Rüşdiye okulu Başöğretmeni Mustafa Sabri Efendi, öğretmen Salih Hayali efendi, Rika öğretmeni Muhammed Vefa efendi olup, okulun 80 öğrencisi vardır.

İptidai okulu başöğretmen Nafiz Efendi, öğretmen Eşref efendi, öğretmen Resul efendidir. Okulun 55 öğrencisi vardır.

Nizip kasabasında 1062 hane, 12 cami, 2 medrese, 1 tekke, 2 kilise, 1 rüşdiye okulu, 4 sibyan mektebi vardır. 5 fırın, 3 han, 3 hamam, 1 sabunhane, 35 zeytinyağı masarası, 9 değirmen, 7 kahvehane, 2 anbar, 150 bahçe, 537 bağ vardır. Çeşitli meyveler yetişmektedir.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni İsmail Efendi, öğretmen Muhammed Nuri efendidir. Okulun 45 öğrencisi vardır.

Birecik ilçesi Nüfus dağılımı ise şöyledir:

23100 - müslüman

951 - Ermeni

339 - Katolik

218 - protestan

49 - Yahudi, toplam 24657 kişi etmektedir.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Nasrullah Efendidir.

24126 nüfuslu Rumkale ilçesinde (Halfeti) 1 hükümet konağı, 1 cami, 1 rüşdiye, 1 ilkokul, 1 medrese, 455 hane, 63 dükkan, 1 fırın, 1 hamam, 1 dabakhane, köyleriyle birlikte 50 değirmen, 945 bahçe, 2192 bağ, 4 zeytin masarası, 3 kilise bulunmaktadır.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni Hasan Tahsin Efendi, Rika öğretmeni Mahmut Nedim Efendi olup 60 öğrencisi vardır.

<sup>919</sup> Hicri 1323 Halep Salnamesi, s. 404

Bu sene Rumkale'nin nüfus dağılımı şöyledir:

Müslüman – 24126

Ermeni – 899

Yahudi – 2 kişidir.

Toplam – 25027'dir.

Suruç ilçesi Kaymakamı Mustafa Faik Efendidir.

Suruç ilçesinin nüfusu 18.722'dir. 1 cami, 1 mescit, 1 tekke, 300 hane, 78 dükkân, 2 fırın, 3 han, 3 kahvehane, 2 bahçe vardır.

İlkokullar:

Merkez ilkokulu öğretmeni Mustafa Rauf Efendidir.

Ziyaret köyü ilkokulu öğretmeni Osman Efendidir.

Karaköyü İlkokulu öğretmeni Muhammed Ali'dir.

Şavek köyü ilkokulu öğretmeni Mahmut efendidir.

Arslan köyü ilkokulu öğretmeni Şeyh Muhammed Efendidir.

Nüfus dağılımı,

Müslüman – 18722

Ermeni – 63'dür.

Toplam – 18785'dir.

Harran ilçesinin Kaymakamı Şakir Beydir.

Harran'da ise yine okul yoktur.

### **1906-07 senesinde Urfa:**

Hicri 1324 (1906-07) Halep Salnamesine göre<sup>920</sup>

Urfa Mutasarrıfı: Neşet Beydir.

Naib: Şükrü Efendi

Müftü: Şeyh Müslüm Efendi

Belediye reisi: Ali Fuat Efendidir.

Urfa'da 1 hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 kale, 1 hastahane, 52 Cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 medrese, 10 kilise ve manastır, 1 Havra, 24 okul, 48 mahalle, 4161 hane, 2095 dükkan, 32 han, 18 fırın, 6 çeşme ve sebil, 14 hamam, 23 değirmen, 1 fabrika, 1 dabakhane, 295 arasa, 261 bahçe, 3414 bağ, 4 mera bulunmaktadır. Merkeze bağlı nahiyelerde de 5199 hane, 23 dükkan, 2 tekke, 45 değirmen, 30 çeşme ve sebil bulunmaktadır. Bu sene de imalat ve mensucat bir önceki senenin aynısıdır. Bu senenin nüfusu bir önceki seneye çok yakın rakamdır.

<sup>920</sup> Hicri 1324 Halep Salnamesi, s. 395–398

Maarif komisyonu başkanı Mutasarrıf Neşet Bey, ikinci başkan Naib Şükrü Efendidir. Azalar, Müftü Şeyh Müslüm Efendi, İhsan Bey, Muhlis Efendi, Şeyh Müslim Efendi, Hacı Osman Bey, Hacı Kamilzade Kamil Efendi, Emirzeban Karabet Efendi, katip Velieddin Efendi.

Lise:

Lise Müdürü, İhsan Beydir.

Tarih, Fransızca, Ziraat, kitabet öğretmeni, İhsan Bey

Farsca öğretmeni, Şeyh Saffet Efendi,

Coğrafya öğretmeni, Hasan Efendi,

Resim öğretmeni, Hasan Efendi,

Dini ilimler öğretmeni Abdurrahman Efendi,

Türkçe öğretmeni, Halis Efendi,

Hesap öğretmeni, Avni Bey,

Hüsnü hat öğretmeni Ahmet Vefik Bey,

Mubassır, Hafız Efendidir. Öğrenci sayısı 107'dir.

24 ilkokul vardır. İlkokullar:

İrfaniye Okulu: Başöğretmeni Müslüm Atuf efendidir. Öğretmen Hacı Abdurrahman Efendi, hüsnü hat öğretmeni Muhammed Bakır Efendidir. 65 öğrencisi var.

Feyziye Okulu,60 öğrencisi vardır. Başöğretmen Nuri Efendi, öğretmen Ahmet Derviş, Hüsnühat öğretmeni Ali Efendi.

Hayriye Okulu:63 öğrencisi vardır. Başöğretmen Mustafa Efendi, öğretmen Halil Efendi, hüsnühat öğretmeni boştur.

Sadiye Okulu, 62 öğrencisi vardır. Başöğretmen Osman Hıfzi Efendi, öğretmen Osman Avni Efendi, hüsnühat öğretmeni boştur.

Kız okulu:

Öğretmen Hadice Hanım, Nakış öğretmeni... Hanım. Mubassire Naima Hanımdır. 48 öğrencisi vardır.

Sanayi okulu:

Müdürü, İbrahim Halil Efendi, öğretmen Ali Yaver Efendi, marangoz öğretmeni Yunus Efendi, Demirci öğretmeni Hüseyin Efendi, kunduracı öğretmeni Agup Efendidir.

Hamidiye hastanesinin bu sene ismi geçmektedir. Müdürü Mümtaz Beydir. Kâtip ve sandık emini Galip Efendidir.

Birecik ilçesi Kaymakamı Şakir beydir.

1 hükümet konağı, 1 kale, 1 karakol, 19 cami, 1 medrese, 1 tekke, 1 kütüphane, 3 kilise vardır. 1 Rüşdiye, 3 ilkokul, 10 sibyan mektebi bulunmaktadır. 2061 hane, 485 dükkan, 4 fırın, 9 han, 3 hamam, 20

değirmen, 23 anbar, 172 bahçe, 511 bağ, 1 arasa, 10 mera, 1 salahhane, 1 kırıhane, 15 kahvehane vardır.

Rüşdiye okulu başöğretmeni Mustafa Sabri Efendi, öğretmen Salih Hayali Efendi, Rika öğretmeni Muhammed Vefa Efendidir. 80 öğrencisi vardır.

İlkokul başöğretmeni Nafiz Efendi, öğretmen Eşref Efendi, öğretmen Resul Efendidir. 55 öğrencisi vardır.

Nizip kasabasında Rüşdiye okulunun başöğretmeni İsmail Efendi, öğretmen Nuri Efendidir. 45 öğrencisi vardır.

Birecik ilçesinin nüfus dağılımı:

23100 – Müslüman

951 – Ermeni

339 – Katolik

218 – Protestan

49 – Yahudi vardır.

Rumkale ilçesi Kaymakamı Tevfik Efendidir.

Rumkale ilçesinde (Halfeti) 1 hükümet konağı, 1 cami, 1 rüşdiye, 1 ilkokul, 1 medrese, 455 hane, 63 dükkan, 1 fırın, 1 hamam, 1 dabakhane, köyleriyle birlikte 50 değirmen, 945 bahçe, 2192 bağ, 4 zeytin masarası, 3 kilise bulunmaktadır.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni Hasan Tahsin Efendi, Rika öğretmeni Mahmut Nedim Efendi olup 60 öğrencisi vardır.

Bu sene Rumkale'nin nüfus dağılımı şöyledir:

Müslüman – 24126

Ermeni – 899

Yahudi – 2 kişidir.

Toplam – 25027'dir.

Suruç ilçesi Kaymakamı Mustafa Faik Efendidir.

Suruç ilçesinin nüfusu 18.722'dir. 1 cami, 1 mescit, 1 tekke, 300 hane, 78 dükkân, 2 fırın, 3 han, 3 kahvehane, 2 bahçe vardır.

İlkokullar:

Merkez ilkokulu öğretmeni Mustafa Rauf Efendidir.

Ziyaret köyü ilkokulu öğretmeni Osman Efendidir.

Karaköyü ilkokulu öğretmeni Muhammed Ali'dir.

Şavek köyü ilkokulu öğretmeni Mahmut efendidir.

Arslan köyü ilkokulu öğretmeni Şeyh Muhammed Efendidir.

Nüfus dağılımı,

Müslüman – 18722

Ermeni – 63'dür.

Toplam – 18785'dir.

Harran ilçesi Kaymakamı Hüseyin Tevfik Efendidir.

**1907–08 senesinde Urfa:**

Hicri 1326 (1907–08) Halep Salnamesine göre<sup>921</sup>

Urfa Mutasarrıfı: İlyas Sami Beydir.

Naib: Muhammed Fevzi Efendi

Müftü: Şeyh Müslüm Efendi

Belediye reisi: Neşet Beydir.

71712 nüfuslu Urfa'da 1 hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 kale, 1 hastahane, 52 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 medrese, 10 kilise ve manastır, 1 Havra, 24 okul, 48 mahalle, 4161 hane, 2095 dükkan, 32 han, 18 fırın, 6 çeşme ve sebil, 14 hamam, 23 değirmen, 1 fabrika, 295 arasa, 261 bahçe, 3414 bağ, 4 mera bulunmaktadır. İmalat önceki yılların aynısı olup Hayvancılık gelişmiştir.

Maarif komisyonu reisi: Mutasarrıf İlyas Sami Beydir.

İkinci reis: Naib Muhammed Fevzi Efendidir.

Azalar: Müftü Şeyh Müslüm Efendi, İhsan Bey, Muhlis Efendi, Şeyh Saffet Efendi, Hacı Osman Bey, Hacı Kamilzade Hacı Kamil Efendi, Emirziyan Karabet Efendi katip Velieddin Efendidir.

Lise:

Lise müdürü: İhsan beydir.

Tarih, Fransızca, Ziraat, kitabet öğretmeni, İhsan Bey

Farsca öğretmeni, Şeyh Saffet Efendi

Coğrafya öğretmeni, Hasan Efendi

Resim öğretmeni, Hasan Efendi

Dini ilimler öğretmeni Hacı Şeyh Emin Efendi

Arapça öğretmeni Hacı Muhyiddin Efendi

Hesap öğretmeni, Avni Bey,

Hüsnu hat öğretmeni Ahmet Vefik Bey,

Mubassır, Hafız Efendidir. Öğrenci sayısı 65'dir.

İlkokullar:

İrfaniye Okulu: Başöğretmeni Müslüm Atuf efendidir.

Öğretmen Hacı Abdurrahman Efendi,

Hüsnu hat öğretmeni Muhammed Bakır Efendidir. 51 öğrencisi

var.

<sup>921</sup> Hicri 1326 Halep Salnamesi, s. 396

Feyziye okulu: başöğretmen Hafız Osman efendi  
Öğretmen Abdurrahman Efendi  
Hüsnü hat öğretmeni Bakır Efendidir. 48 öğrencisi vardır.

Kızlar okulu:

Öğretmeni Hatice Hanım

Nakış öğretmeni... Hanım Mubassirre Naime Hanımdır. 48 öğrencisi vardır.

Sanayi okulu:

Müdür İbrahim Halil Efendi

Ders öğretmeni Ali Yaver Efendi

Maranğoz öğretmeni... Efendi

Demirci öğretmeni Agup Efendi

Kunduracı öğretmeni Agup Efendidir.

**Yine bu sene mevcut kütüphaneler ise;**

Rızvaniye kütüphanesi, 700 kitabı vardır.

İhlasiya Kütüphanesi, 540 kitabı vardır.

Rahimiye kütüphanesi, 390 kitabı vardır.

Kutbeddin Kütüphanesi, 330 kitabı vardır.

Süleymaniya Kütüphanesi, 310 kitabı vardır.

İbrahimiye Kütüphanesi, 300 kitabı vardır.

Sakıbiye Kütüphanesi, 190 kitabı vardır.

Halilürrahman Kütüphanesi, 150 kitabı vardır.

Haydariye Kütüphanesi, 60 kitabı vardır.

Şababniye Kütüphanesi, 40 kitabı vardır.

Bu sene Hamidiye hastanesi Müdürü Hacı Hafız Reşit Efendidir.

Kâtip ve sandık emini Galip Efendidir.

Bu senenin nüfus dağılımı şöyledir:

Müslüman – 54279

Ermeni – 11467

Ermeni Protestan – 1072

Ermeni Katolik – 286

Süryani kadim – 1794

Süryani Protestan – 210

Süryani katolil – 230

Kildani – 390

Latin Katolik – 32

Yahudi – 484

Yabancı – 1408

Ecnebi – 60 olup  
Yekün – 71712'dir.

Birecik ilçesi Kaymakamı: Hüseyin Zeki Beydir.

1908 senesinde Birecik ilçesi 23.641 nüfusludur. 1 hükümet konağı, 1 kale, 1 karakol, 19 cami, 1 medrese, 1 tekke, 1 kütüphane, 3 kilise vardır. 1 Rüşdiye, 3 ilkokul, 10 sibyan mektebi bulunmaktadır. 2061 hane, 485 dükkan, 4 fırın, 9 han, 3 hamam, 20 değirmen, 23 anbar, 172 bahçe, 511 bağ, 1 arasa, 10 mera, 1 salakhane, 1 kırışhane, 15 kahvehane vardır.

Bu senenin Maarif komisyonu reisi Kaymakam Hüseyin Zeki Beydir.

Azalar: Müftü Osman Efendi, İbrahim Efendi, Salih Efendi, Ahmed Muhlis Efendi, Şeyh Abdurrahman Efendi, Mustafa Sabri Efendidir.

Rüşdiye (ortaokul): Başöğretmen, Mustafa Sabri Efendi, öğretmen Salih Hayali Efendi, Rika öğretmeni Hayali Efendidir. 43 öğrencisi vardır.

İlkokul başöğretmeni Abdulkadir Efendi, öğretmen Muhammed Emin, öğretmen Muhammed Cemil Efendidir. 100 öğrencisi vardır.

Nizip kasabasında ise 12 cami, 2 medrese, 1 tekke, 2 kilise, 1 rüşdiye (ortaokul), 4 sibyan mektebi bulunuyordu. Yine 1062 hane, 5 fırın, 3 han, 3 hamam, 1 sabunhane, 35 zeytin masarası, 9 değirmen, 7 kahvehane, 2 anbar, 150 bahçe, 537 bağ vardır.

Rüşdiye okulunun başöğretmeni Bekir Sıdkı Efendidir. Yardımcısı İsmail Hakkı Efendi, hüsnü hat öğretmeni Mustafa Lami Efendidir. 46 öğrencisi vardır.

Bu senenin nüfus dağılımı şöyledir:

23641 – Müslüman

951 – Ermeni

339 – Katolik

218 – Protestan

49 – Yahudi

20197 – yekün.

Rumkale ilçesi Kaymakamı: Tevfik Efendidir.

Rumkale ilçesinde yine bu sene 25159 nüfusludur. ilçede 1 cami, 3 kilise, 1 rüşdiye, 1 sibyan mektebi, 1 ilkokul, 1 medrese, bulunmaktadır. İlçede 600 hane, 65 dükkan, 1 fırın, 1 hamam, 1

dabakhane, 2 kahvehane, köyleriyle birlikte 50 değirmen, 945 bahçe, 2192 bağ, 4 zeytin masarası bulunmaktadır.

Rüşdiye okulunun Başöğretmeni Abdullah Efendi, Rika öğretmeni Mahmut Nedim Efendi olup 50 öğrencisi vardır.

Nüfus dağılımı ise şöyledir:

- 23874 – İslam
- 974 – Ermeni
- 33 – Katolik,
- 6 – Yahudi
- 261 – Yezidi
- 5 – Kıpti
- 25159 – Yekündür.

Suruç ilçesi Kaymakamı: Muhammed Yaver Beydir.

Suruç ilçesinde 18.785 nüfusludur. 1 cami, 1 mescit, 1 tekke, 1 hükümet konağı, 366 hane, 78 dükkân, 2 fırın, 3 han, 1 otel, 3 kahvehane, 2 bahçe bulunmaktadır.

Merkez ilkokulu, Ziyaret köyü ilkokulu, Kara köyü ilkokulu, Şavek köyü ilkokulu, Arslantaş köyü ilkokulu bulunmaktadır.

İlkokullar:

Merkez ilkokulu öğretmeni Mustafa Rauf Efendidir.

Ziyaret köyü ilkokulu öğretmeni Osman Efendidir.

Karaköyü İlkokulu öğretmeni Muhammed Ali'dir.

Şavek köyü ilkokulu öğretmeni Mahmut efendidir.

Arslan köyü ilkokulu öğretmeni Şeyh Muhammed Efendidir.

Nufus dağılımı şöyledir:

- 18722 – İslam
- 63 – Ermeni
- 18785 – Yekün

Harran ilçesi Kaymakamı vekil Ahmet Efendidir.

Harran ilçesinin Bu sene ilk defa istatistiği yapılmış olup 4236 nüfuslu 1 cami, 2 mescit, 3 tekke bulunduğu anlaşılmaktadır. Okul yine yoktur.

**1908–09 yılında Urfa:** Hicri 1327 Halep Salnamesine göre Urfa'da 1 hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, 1 kale, 1 hastahane, 52 cami ve mescit, 11 medrese, 4 tekke ve zaviye, 10 kilise ve manastır, 1 havra bulunuyordu. Bunların yanında 24 okul, 48 mahalle, 4161 hane,

2095 dükkan ve mağaza, 32 han, 18 fırın, 6 çeşme ve sebil, 14 hamam, 23 değirmen, 1 fabrika, 1 dabakhane, 295 arasa, 261 bahçe, 3414 bağ, 4 mera vardır.<sup>922</sup>

\*\*\*

Bu istatistik rakamları Osmanlı Devletinin son devrinde Urfa'daki eğitim, kültür ve sosyal kurumlarının durumunu göstermeye yardımcı olmaktadır. Elbette bu rakamlar, Urfa'nın nüfus yoğunluğu ile karşılaştırıldığında önemli bir yer tutmamaktadır.

Zaman zaman okullar çoğalmış, yine zaman gelmiş okullarda bir azalma görülmüştür. Okulların az oluşu ve bilhassa bu okullarda okuyan öğrencilerin az olması, Urfa'da maalesef okumanın da çok az olduğunu göstermektedir. Öyle görünüyor ki, tarihinde büyük okulları olan ve büyük ilim adamları yetiştiren Urfa'da sadece bazı dini bilgiler öğrenilecek kadar okunulmuştur. Bunun dışında fazla bir şey bulunmamaktadır. Hele kırsal kesimde eğitim veren kurumları görmek çok nadirdir diyebiliriz. Tarihin meşhur Harran ilçesi tamamen okuldan yoksun bir köy durumuna düşmüştür.

## **OSMANLI DEVRİ SONLARINDA URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT**

Bütün İslam memleketlerinde olduğu gibi açılan medreseler ve camiler için ve burada görev yapanların gelirleri için çeşitli vakıflar kurulmuştur. Vakıflar, Allah'ın rızasını kazanmak, Allah'a yakın olmak için ilelebed malın bir hayır hizmetine bağışlanması demektir. Bu vakıfların gelirlerinden cami, medrese, çeşme gibi hayır müesseselerinin ihtiyaçları temin edilir, tamiratları yapılırdı. Yine medrese müderrislerinin, okul öğretmenlerinin ve cami imam ve müezzinlerinin maaşları bu vakfiyelerden ödenirdi. Vakıfların bazıları zürriyet vakfi olarak kurulduğu için vakfın yapıldığı müessesenin gideri çıkarıldıktan sonra malını vakfeden kişinin evlatları bu vakfın gelirinden istifade ederlerdi. Çünkü zürriyet vakfi, malın bir kısmı veya tamamı kurbiyet, yani sadece Allaha yakınlık ve hayır için değil, kendi zürriyetinden gelenlere de bir miktar mal bırakmak veya kendilerine miras kalacak malı dağıtmamak için vâkıfın mülkünü kendi soyundan gelenlere tahsis etmesidir.<sup>923</sup> Bu bakımdan Urfa'daki zürriyet vakıfları, vakfeden zatın

<sup>922</sup> 1327 Halep Salnamesi, s. 404

<sup>923</sup> Ziya Kazıcı, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, İstanbul 2003, s. 135

evlatlarının ailelerinin adeta bir geçim kaynağı olmuştur. Onun bu vakıflardan yararlananlar bazen vakfın gelirini az bularak kendilerine haksızlık edildiğini düşünerek vakfın mütevellisi hakkında dava açtıkları görülmüştür. Hicri 1303 Recep, Miladi 1886 Nisan ayında vakfın gelirinden pay alanlar, kendilerine haklarını tam vermediğini ve vakfın gelirini zimmetine geçirdiğini ileri sürerek Divan Efendisi vakfının mütevellisi Seyyit Ahmet hakkında bu yüzden Urfa şer'i Mahkemesine dava açmış olmaları bunun bir örneğidir.<sup>924</sup>

Vakfın evlatlarının vakfedilen akarın gelirinden faydalanması vakfiyelerde belirtilmiştir. Mesela 10 Cemazielahir 1308, Miladi Ocak 1891 tarihli bir dava kaydında şunların kaydedildiği görülmektedir: "...Murtazakadan bulunduğu ve ba-hüccet-i şer'i mütevellisi olduğu Urfa'da kâin Şahkulu vakfı demekle maruf sahib el-hayrat ve ragib el-hasanat'dan Şahkulu Bey ibni Zeynelabidin bey ibni Abdullah hayatında vakfetmiş olduğu mustagalat ve muskafatı sene besene icareye verilip senevî hâsıl olan bedel-i icar galesinden bade ihraç el-mesarif ve'l-tamir fazlası vakıf mumaileyhin evlad-ı evlad-ı evlad-ı zekurunu batn-ı evvelde bulunan evlad-ı zekuruna meşrut..."<sup>925</sup> Demekle erkek evladının erkek evlatlarına şart koşturmuştur.

Urfa ve çevresi çiftçilik ve hayvancılıkla geçindikleri için birçok hububat yetiştirilirdi. Koyun, keçi, sığır gibi hayvanlar beslenirdi. Meyve ağaçlarından daha çok fıstık, zeytin ve ceviz gibi suya dayanıklı ağaçlar yetiştirilirdi. Daha 1886 senesinde Urfa'nın içinin ve çevresinin bağ ve bahçelerle kaplanmış olduğu Urfa Şer'i sicillerinden anlaşılmaktadır.<sup>926</sup> Halilürrahman ve aynüzüleyha göllerinden çıkan su ile önünde bulunan bostanlar her gün nöbetleşerek sulanırlardı.<sup>927</sup> Bu bostanlarda pazarda satılmak üzere sarımsak, zerdali, piyaz, şeftali, incir, tatlı ve ekşi nar, patlıcan, hıyar, havuç, şalgam gibi meyve ve sebzelerin yetiştiği ve bunlardan vergi alındığı bilinmektedir.<sup>928</sup>

Urfa'da çeşitli bakır eşyalar yapılır, el tezgâhlarında dokuma işlenilirdi. İşlenen dokumaların boyanması için boyahane denilen bir çarşı da bulunmakta idi. Bu çarşı Urfa'nın Akarbaşı semtinde yeraltında yapılmıştı. Çarşının ortasından Balıklıgölden çıkan su geçirdi. Urfa

<sup>924</sup> Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, Arş No. 227, kayıt sıra no. 427

<sup>925</sup> Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, Arş No. 221, kayıt sıra no. 28

<sup>926</sup> Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri, Arş No. 227, kayıt sıra no. 403

<sup>927</sup> Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki tahlilleri, İstanbul 1991, III, 277

<sup>928</sup> Ahmet Akgündüz, a.g.e, V, 494

Şer'i sicillerinin belirttiğine göre uluslar arası ticaretle uğraşanlar bile vardı. Urfa'nın içinde ve köylerinde birçok değirmen de bulunmakta olup bunların gelirlerinden de durumuna göre vergi alınmaktaydı. Çünkü suyu devamlı olan yerlerdeki bu değirmenlerden senenin bütününde, sadece sel suları ile çalışan değirmenlerden ise senenin yarısı hesap edilerek vergi alınırdı.<sup>929</sup>

Eski Urfa'nın sokaklarının kenarları kaldırım şeklinde yüksek ve yolun ortası ise bir ark gibi derindi. Bu ark gibi yerden sel suları ve evlerin atık suları akardı. İnsanlar kenardan yani kaldırım gibi olan yerden yürürlerdi. 1790'lı yıllarında Fransız gezgin Rolin Olivier, Urfa'ya geldiğinde bu arkların veya kanalların içinden yağmur suyu ve atık su ile birlikte çöplerin de aktığını, İnsanların da bu arkın kenarında ki kaldırımlarda rahatlıkla yürüdüklerini kaydetmektedir.<sup>930</sup>

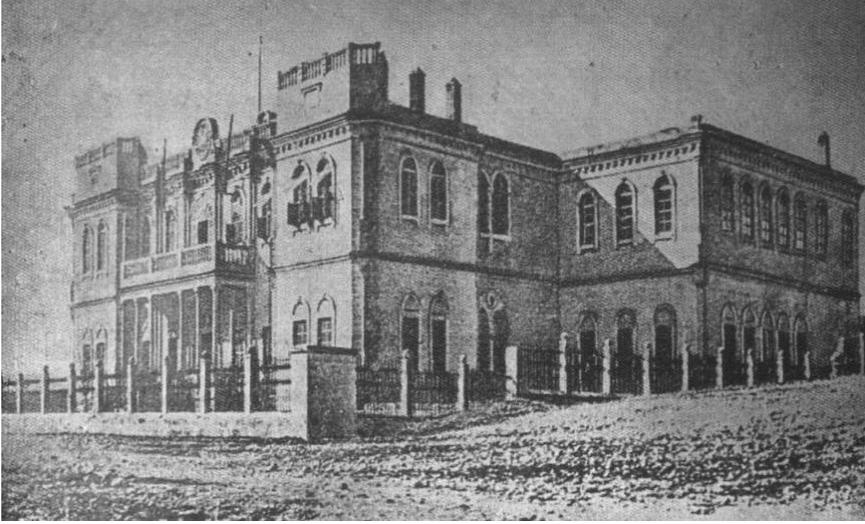
Urfa kadınları başlarından topuklarına kadar inen beyaz bir çarşaf örterlerdi. Yüzlerine de peçe takarlardı. Erkekler ise Suriyedeki erkekler gibi kalın yünden ve keçi kılından dokunmuş abalar giyinirlerdi. Fakir olanlar ise kısa kollu kazaklar giyerlerdi. Bu kazaklar belin altına kadar uzanırdı. Urfa ve çevresine ait bir gelenek daha vardı ki o da burunlarına gümüş veya altından halka takmalarıydı.<sup>931</sup>

1903–1904 yılında Urfa'da bir hastane yaptırıldı. Hastanenin inşasına İhsan Şerif Saru nezaret ediyordu. Kurra Hafız Muhammed Reşid Efendi 1905 tarihinde Urfa mutasarrıfı Ethem Bey (1905–1906 ve 1906–1907) tarafından hastahane müdürlüğüne getirildi. **Hamidiye hastanesi** adını alan bu hastanenin üzerine Osmanlı arması işlenmişti. Bu arma yok olduğu için okuyamamıştık. O devirde Osmanlı devletinin altı veya yedi şehrinde Abdulhamid Hanın yaptırdığı resmi binaların üzerine bu armadan konulmuştu.

<sup>929</sup> Ahmet Nezihi Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa 2005, s. 103

<sup>930</sup> Olivier, Türkiye seyahatnamesi, tercüme Oğuz Gökmen, İstanbul 1991, kitap II, s. 120

<sup>931</sup> Olivier, Türkiye seyahatnamesi, tercüme Oğuz Gökmen İstanbul 1991, kitap II, s. 121



Sultan Abdulhamid II'nin yaptırdığı Urfa Hamidiye (Millet) hastanesinin bir fotoğrafı

1907 yılında Siverek'te de bir hükümet konağı yapılmıştı. Bu konağın üzerine de Osmanlı arması işlenmişti. Bu armada şunlar yazılıydı:

الغازى عبدالحميد خان بن عبدالمجيد خان  
1293  
المستند بتوفيقات الربانية ملك الدولة العثمانية  
سنه 1325

El-Ğazi Abdulhamid Han bini Abdülmecid Han  
1293  
el-Müstenidü bitevfikati'r-Rabbaniye Mülkü'd-Devletü'l-  
Osmaniye  
Sene 1325

Yani rumi 1325 miladi 1907 senesinde yaptırılmış olduğunu yazıyordu



Siverek Hükümet konağı üzerinde Osmanlı arması

\*\*\*

Sultan ikinci Abdulhamid devrinde doğuda asayişini sağlamak için Hamidiye Alayları adı altında halktan meydana getirilmiş birlikler kurulmuştu. Etrafında sözü geçen aşiret reislerinden bazı kudretli kişilere de paşalık verilmekteydi. Kendilerine paşalık verilenlere, bu rütbeleri altın yazdırlı divanî hatla yazılmış bir beratla bildiriliyordu. Daha önce “Defter-i Hakani memuru” olan Hartavilerden Nakşibendî Şeyhi Hafız Muhammed Selim Efendinin oğlu Hüseyin Efendiye de paşalık verildi. Bu paşalık beratını bir örnek olması bakımından aşağıya alıyoruz.

**“El-Gazi Sultan Abdulhamid Han,**

**Fahrü'l-emced el-mükerrem mu'temed el-kemal (el-fahr el-küdve) ve'l-ihtram sahib el-izze ve'l-ihtişam el-muhtassü bimezidi inayetihî el-melik el-a'la, Urfa sancağı meclis idaresi azasından olup bu defa uhde-i dirâyetine mirimiranlık rütbe-i rafi'ası tevcih ve ihsan kılınan Hüseyin Paşa dame ikbaluhu tevkî'i refî' eş-şanım vasıl olacak malum ola ki:**

**Sen ki Paşa-yi mumaileyhsin, senin derkâr olan dirayet ve ehliyetin cihetiyle bi'l-vücuha sezavar-ı telattufat-ı seniye-i padişahanem olduğuna binaen işbu 1308 senesi şehri Rebiülevvelinin 29. gününde avatıf-ı aliye-i mülûkâne ve avarif-i Behiye-i tacidaranemden şeref efza-yi sünuh ve sudur olan emr-i hümayun-i şevketmakrun şehriyanem mucibince uhde-i liyakatine Mirimiranlık rütbe-i rafi'ası tevcih kılınmış olmağın. Rütbe-i mezkureye nailiyetini mutazammın divan-ı hümayunumdan işbu emr-i celil el-kadrim ısdar ve i'ta olundu. Selif ez-zikir Mirimiranlık rütbe-i rafi'asına tarih-i merkurandan itibaren nail olup ifa-yi şükür ve mahmidetle beraber temadi-i ömr u ikbal-i padişahanem da'avatına iştiğal-i muvazebet eylesin.**

**Tahriren fi'l-yevm es-sani min şehri Rebiülahir sene 1308”**

Bugünkü dile uyguladığımız takdirde şöyle olabilir:

“Çok şerefli ve saygı değer, tamamen güvenilir ve muhterem kimselerin kendisiyle övündüğü ve dayandığı, yücelik ve ihtişam sahibi, özel lütuf ve iyiliği daima artan yüce emir, Urfa sancağı meclis idaresi üyesinden olup bu defa dirayetli sorumluluğuna Mirimiranlık yüksek rütbesi ihsan olarak verilen Hüseyin Paşa – Allah ikbalini devamlı etsin – şanlı yüce buyruğum yetiştiginde bilinsin ki:

Sen ki adı geçen paşasın, senin bilinen dirayetinin ve ehliyetinin bakımından ileri gelenlerle yüce saltanatımın nezaketine layık olduğuna dayanarak, işbu 1308 senesi Rebiülevvel ayının 29. gününde (13 Kasım 1890) saltanatın büyük iyilikleri ve hükümdarlığımın güzel bilginlerinin düşünceleri ile ve şerefle meydana çıkan büyük padişahlık emri hümayunumun gerektirdiği üzere liyakatli sorumluluğuna mirimiranlık yüksek rütbesi verilmiştir. Adı geçen rütbeye nail olduğunu içinde bulunduran divan-ı hümayunumdan işbu ulu ve kudretli emrim çıkarıldı ve verildi. Zikir edilen paşalık yüksek rütbesine yazılan tarihten itibaren nail olup, Allaha şükür ve metih ile beraber padişahlık ömür ve ikbalimin uzun olmasına dua etmeye devam eylesin.

1308 senesi Rebiülahir ayının 2. gününde (16 Kasım 1890) yazıldı.”

Görüldüğü gibi iyiliksever ve güzel hizmetlerinden dolayı kendisine paşalık rütbesinin verildiği belirtilmektedir. Urfa'da sosyal çalışmalarda bulunanlardan biri de Hüseyin Ferideddin adındaki bu zattır. Hüseyin Paşanın ne yaptığına bir göz atılacak olunursa, kazancı pazarı ile Pıçakçı pazarını kuzeyden güneye dikey vaziyette kesmekte

olan iki Kapalı çarşının kendisi tarafından yaptırılmış olduğu görülür. Çarşılar beşik tonozla kapatılmıştır. Bu çarşıların kuzey kapıları üzerinde bir kitabe yazılmıştır.

ماشاءالله تعالى  
سوق اچیلدی. آیت کریمه  
نصر من الله و فتح قریب  
1305

Maşaallhu taala  
Sûk açıldı. Ayet-i kerime  
Nasrun min allhi ve fethün karib  
1305

Hicri 1305 Miladi 1887 senesinde çarşının yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yukardaki paşalık beratına göz atacak olursak sadece bu berattan üç sene önce yapılmış olduğu görülür.

Osmanlının son senelerinde Urfa'ya bağlı Bozova nahiyesi Ağvıran köyünde de 18 Ağustos 1900 tarihinde bir okul yapılmış olduğu görülmektedir. Bu okul, o tarihte bir cami ve lojman görevini gören iki oda ile birlikte yapılmış olup bunlara gelir getirecek on adet de dükkân vakfedilmiştir. Bu okul ve camii yaptıran yine Hartavilerden Şeyh Muhammed Selim Hafız Efendinin oğlu Hüseyin Paşadır. Bu okulun yapıldığı ve “Vahide” isminin verildiği, devrin Maarif Nazırının Hüseyin Paşaya gönderdiği bir teşekkürname belgesinden anlaşılmaktadır. Belge şöyledir:

**“Nezaret-i Maarif-i Umumiye  
Mektubi kalemi**

**Urfa eşrafından Şeyh zade saadetli Hüseyin Paşaya  
Saadetli Efendim**

**Bozabad Nahiyesi dâhilinde Ağvıran karyesinde kargir bir camii şerif ile ittisalinde bir mektep ve iki oda ve varidatı bunlara ait olmak üzere altı bab dükkan inşa olunduğu makam-ı vilayetten bildirilmiş ve emr-i mühim-i maarifin intişar ve taammümü yolunda masruf olan himmet-i vakıa-i valaları cidden şayan-ı takdir ve tahsin bulunmuş olmakla beyan-ı mahzuziyet-i mahsuseye ibtidar ve taleb-i vâlaları vechiyle mekteb-i mezburun Vahide**

**namiyle tesmiyesi bi'l-tensip keyfiyet makam-ı vâlâ-yi vilayet penahiye izbar edilmeğin ol babda irade efendimindir.**

**20 Rebiülahir 1318 ve 3 Ağustos 1316**

**Maarif-i Umumiye Nazırı”<sup>932</sup>**

Bugünkü Türkçe ile aşağı yukarı şöyledir:

“Urfa eşrafından Şeyh zade saadetli Hüseyin Paşaya  
Saadetli Efendim

Bozabad (Bozova) beldesi dâhilinde Ağviran köyünde kargir bir camii şerif ile bitişiğinde bir okul ve iki oda ile geliri bunlara ait olmak üzere altı adet dükkân inşa olunduğu vilayet makamından bildirilmiştir. Bu önemli emir eğitimin yurt geneline yayılması bakımından sarfedilen yüce himmet ve gayretleri gerçekten takdir ve övgüye layık görülmüştür. Bu olayın verdiği özel lezzeti acele bir surette açıklamak ve yüce istekleri yönünde işaret edilen okulun adının “Vahide Okulu” diye isimlendirildiğinin münasip görülmüş olduğu vilayet makamına bildirilmiştir. 18 Ağustos 1900

Maarif Bakanı”

\*\*\*

Gayri Müslim tabaanın eğitim ve bilgisi karşısında, Müslümanların çok geri kaldığını gören ve bilen Sultan II. Abdulhamid Hanın eğitim ve öğretime büyük önem verdiği ve bütün yurt çapında okullar açtığı yukarıda da belirtildiği gibi bilinen bir gerçektir. Bu bakımdan büyük gayret gösteriliyor ve öğrenciler okumaya teşvik ediliyordu. Bunun için bayramlarda konuşmaları için öğrencilere görev verilirdi. İşte Sultan V. Mehmet Reşat (1909–1918) zamanında 23 Haziran 1909 tarihinde bir tören sırasında Urfa’da Fevziye mektepleri öğretmenlerinin o küçük öğrencilerine okuttuğu, okumayı ve öğrenmeyi öven bir nutuk örneği:

**“Maariftir a’azz-i lütf-i Yezdan  
Maarifle saadet buldu insan**

**Evet, feyyaz-ı kudretin nev-i beşere en büyük bahşayışi celis-i eltaf-ı maariftir. Hatta terakkiyat-ı müstakbele-i insanîyet yine ilmü irfanıyla müzeyyen eder. Şüphe yoktur ki hilkat-i beşerden beri akvam ve ümem-i muhtelifler arasında yer yer eşi’a paş ve pertev nisar olan aftar-ı marifet elbette esasen mişkât-i Enver-i**

<sup>932</sup> Dr. Burhan Vural Arşivi. (belge no. 2)

nübüvvetten iktibas-ı hikmet etmekle tenevvür etmiştir. İşte maarifin ne kadar âli, ne kadar kıymettar bir cevher olduğunu yalnız bu delil de ispata kâfidir. Doğrudur, insan her ne kadar ekmel mahlûkat olarak yaratılmış ise de mevcudat-ı saireden tefrik ve temyizi için yegâne burhanı varsa o da maariften başka bir şey olmadığı meydandadır. Binaen aleyh servet ve şecaat ve hüsnü cemal ve intikadat-ı sınaîye gibi meraya-yi saire tamamıyla istirahat-ı vicdanı temin edemez. İstirahat ancak fitre-i mükellefi bulunduğumuz iktisap-ı maarif-i vahdetle kabil-i husuldür. Öyle ise arkadaşlar biz de büyüklerimize Tefrik-i hareketle masumane ve pek ufakça himmetimizle tahsil-i maarife damen-i dermeyan gayret olalım. Şimdi velinimet efendilerimiz maarif hakkında ne kadar söz söylense yine layıkıyla tavsif mahiyetini imkânda değildir. Çünkü esbab-ı hilkat-i kâinat maariftir. Bila tefrik-i cins ve mezhep her bir milletin şevketi, Kudreti, Terakkisi, Telaki-i muvaffakiyeti maarifle vücuda geleceği eskiden beri teslim edilmiş kaide-i külliyledir. Cenabı Halk-ı mutlak maarifin en büyük hamî ve muîni olan padişahımız efendimiz şevketli kudretli Muhammed Han-ı hamis hazretlerini taht-i âli-i Osmanî'de payidar ve millet-i necibimizi de hayret res-i ukul olur bir derece muvaffakiyet kâr ve adalet girdar buyursun. Maarif idare memurlarıyla muallimlere yani hocalarımıza ve mürebbilerimize gelince bunlar da pek ehem bir meseledir. Şunu demek isterim ki maarifin adeta ruhu bunlardır. Feyziye nam şân averi altında bulunan mektebimizi yeniden ihya ve a'la ile maarif-i iptidaiyenin ikmâl-i nevakise ciddiyetle ibzal-i inayet buyuran adil ve gayur maarif perver mutasarrıf-ı liva atufetli Salih Salim Paşa hazretlerinin bu babdaki faaliyet ve icraat-ı fevkaladesini cidden takdir ve umum şakirdanlarımızın zebanı olarak halisane arz-ı teşekkür ederiz. İnşallah saye-i meşrutiyette mekâtibimiz, irfanımız, iktidarımız daha ziyade yükselir de nasıl bugün teşrif buyuran ve fazl-ı irfanlarıyla mekteb-i mutahhar-ı ihtiramı olan zevat-ı kiramın bizlere karşı ne derece teessür-i maneviyeleri varsa çalışa çalışa ve büyüklerimizin eserine iktifa ede ede ihtimal ki bizler de ileride bir derece eşrefiyete nail olabiliriz. Yaşasın adalet, yaşasın musavat, yaşasın uhuvvet, yaşasın devlet, yaşasın millet-i mesudumuz. Alkışlar. 23 Haziran 1325 yevm-i Çarşamba (23 Haziran 1909)

İş bu nutuk leb el-imtihan okunmuştur.

Hacı Bedi Efendi mahdumu Ahmet Şemseddin”<sup>933</sup>

<sup>933</sup> Dr. Burhan Vural Arşivi

Bu yazıyı bugünkü konuşma diline uygulayacak olursak şöyle diyebiliriz.

“ Allahın en büyük lütfü maariftir. İnsan ancak maarifle mutlu olmuştur.

Evet, Cenabı Hakkın insanlığa en büyük armağanı maariftir, bilimdir. Hatta insanlığın geleceğindeki ilerlemeleri yine ilim ve irfanla süslenmiştir. Şüphesiz insanlığın yaratılışından bu yana çeşitli milletler ve kavimler arasında yetişen yer yer ışık saçan ve nurlandıran ilim, irfan güneşleri elbette aslını nübüvvet nurunun kandilinden almış oldukları nurla nurlandırmışlardır. İşte maarifin ne kadar yüce, ne kadar kıymetli bir mücevher olduğunu yalnız bu delil bile ispat etmeye yeter. İnsan her ne kadar mütakâmil bir varlık olarak yaratılmışsa da kendisini diğer varlıklardan ayıran özelliğın bilim ve maarif olduğu açıkça meydandadır. Bundan dolaydır ki zenginlik ve yiğitlik, güzellik ve iyi sanatlar gibi diğer işler insanın gönlüne rahatlık veremez. Gönlün sukun bulması ancak elde etmekle mükellef olduğumuz maarifin, bilimin kazanılması ile mümkündür. Öyle ise arkadaşlar biz de büyüklerimiz gibi hareket ederek kendi masumane ve küçük gayretimizle ilim tahsiline çalışalım. Şimdi velinimet efendilerimiz öğrenme hakkında ne kadar söz söylense yine de bunun özelliğini açıklamak mümkün değildir. Çünkü kâinatın yaratılış sebepleri maariftir, öğrenmedir. Cinsiyet ve mezhep gözetilmeden her milletin büyüklüğü, kudreti, ilerlemesi ve barışısının maarifle, bilim öğrenme ile olduğu kabul edilmiş bir gerçektir.

Cenabı Hak maarifin en büyük destekleyicisi ve koruyucusu ve yardımcısı olan padişahımız efendimiz sultan V. Muhammed hanı Osmanlı tahtında payidar etsin. Temiz milletimizi de akıllara hayretler verecek dercede başarılı ve adaletli eylesin. Maarif idare memurları olan öğretmenlerimize gelince bu da çok önemli bir meseledir. Şunu söylemek isterim ki öğretmenlerimiz maarifin, okulların ruhudur.

Fevziye ismi altında bulunan okulumuzu yeniden canlandıran ve geliştiren ilkokulların eksiklerini gideren adil, çalışkan ve maarifi seven mutasarrıfımız Salih Salim Paşanın bu konudaki çalışmalarından dolayı bütün öğrenciler olarak kendisine teşekkür ederiz. İnşallah meşrutiyet sayesinde okullarımız, bilgimiz ve iktidarımız daha çok yükselir. Bugünkü büyüklerimizin bizlere olan duyguları gibi biz de çalışmak suretiyle aynı dereceye aynı şerefe ulaşabiliriz.

Yaşasın adalet, yaşasın eşitlik, yaşasın kardeşlik, yaşasın devlet, yaşasın mutlu milletimiz. Alkışlar. 23 Haziran 1909”

Burada maarifin yani bilginin, ilim öğrenmenin ne kadar kıymetli olduğunu belirtmiş ve ilerlemenin ancak ilim öğrenmekle olabileceğini ifade etmiştir. Başlangıç beytinde bile öğrenmenin Allah'ın en kıymetli bir lütfü olduğunu vurgulamıştır. Bu yazı Salih Salim Paşanın mutasarrıflığı sırasında 23 Haziran 1909 tarihinde bir tören sırasında imtihanla seçilen küçük bir ilkokul öğrencisi tarafından okunmuştur. Öğrenciyi çalışmaya ve yazı yazmaya teşvik etme bakımından bu ne kadar önemli bir durumdur. Muhakkak yazının hazırlanmasında büyüklerinden yardım görmüş olabilir ama yine de çok güzel hazırlanmış bir konuşmadır. Yazıyı okuyan Hartavizade Hacı Bedi Efendinin oğlu Ahmet Şemseddin'dir.

**Urfa'da Hüsnü Hat:** Urfa'da ilimle beraber güzel yazı yani hüsn-i hat da sevilen bir uğraştı ve Urfa'da hüsn-i hat oldukça gelişmişti. Bu meslekte de adı Urfa dışına taşan hattatlar yetişmiştir. Bunlardan 1860 yılında doğan Ahmet Vefik Efendi hem iyi bir şair<sup>934</sup> ve hem de iyi bir hattattı. Ahmet Vefik Efendi kendisi Diyarbakırlı Cenanzade Hacı Abbas Sabri Efendiden hat icazeti almıştır. Kendisi de Saraçzade Ömer Efendinin oğlu Muhammed Reşid Efendiye hüsnü hat icazeti vermiştir. İcazet yazılış bakımından çok önem taşımaktadır. Önce Allah'a hamd ve senadan sonra Hazreti Muhammed (S.A.S) Efendimize selat ve selam getirilmiştir. Devam ederek yazı hakkında ayetlerden örnekler vermiş ve Hazreti Abbas'ın (r.a) "hattın güzel yazı" olduğunu ve Hazreti Ali'nin (r.a) "hüsnü hat rızkın anahtarıdır" sözlerini yazmıştır. Bunların devamında da Saraçzade Ömer Efendinin oğlu Muhammed Reşit Efendiye bu izni verdiğini yazmıştır. Onun arkasından kendi icazet aldığı ustadının adından başlayarak, geriye doğru Resulullah Efendimize kadar birbirinden icazet alan silsilenin isimlerini yazmıştır.

Kendi ustadı:

Diyarbakırlı Cenanzade Abbas Sabri'dir.  
 Diyarbakırlı Hacı Muhammed Salih el-Furi,  
 Diyarbakırlı Hacı Muhammed Şaban el-Kâmi,  
 Derviş Muhammed,  
 Diyarbakırlı Kâtibzade Seyyid Mustafa,  
 Diyarbakırlı Seyyid Ademi,  
 Semerkandlı Hafız Balak Agah,  
 Cezairli Hüseyin,

<sup>934</sup> Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa 1986 I, 234

Derviş Ali,  
Halid,  
Hüseyin Üsküdari,  
Pir Muhammed,  
Derviş Muhammed,  
o da babası Mustafa zade,  
o da babası bu tarikatın ve inşanın en güzeli ve ibni Şeyh el-  
müstebit diye tanınan Hamdullah'tan aldı.

O da eski katiplerden ve asrının okuyucularından olan  
Abdurrahman bin es-Sabiğ,

Şeyh Şemseddin Muhammed el-Vesmi,  
Şehabeddin Gazi,  
Şeyh ibni Muhamed ibni Rakabe,  
Şeyh el-Nuhât İmadeddin Muhammed,  
O da babası Afifeddin Muhammed el-Halebi,

Acem Velisi olan Velieddin Ali ibni Zengi,

Yakut el-Hamevi,

Abri kızı Zeyneb,

Abdülmelik oğlu Muhammed,

Hilal oğlu ibni Bevvab diye tanınan Bağdatlı Ustad Ali,

Esed oğlu Muhammed,

Mukbele oğlu Vezir Ebki Ali Muhammed,

İbrahim Sancari,

Hammad oğlu İshak'tan aldı. Allah hepsine rahmet etsin.

Bunlardan önce yazan ise Kufeli Sofiler Şeyhi Mevlana Hasan  
el-Basri'dir (R.A). O da,

Ali ibni Ebitalib (R.A). O da bu izni

Resulallah (S.A.S)'den almıştır.

Sonunda da kendi adından Seyyid Muhammed Lobud oğlu  
Seyyid Ahmed Vefik diye bahsetmiştir. İcazet verdiği tarih 29  
Muharrem 1322 hicri senesi (Miladi, 7 Nisan 1904)'dür. İcazetin altında  
“**es-Seyyid Ahmed Vefik bin es-Seyyid Muhammed Lobud**” yazılı  
mührü vardır ve bu mührü üç defa basmıştır.

Örnek olması bakımından verdiği hüsn-i hat icazetnamesinin  
fotokopisini aşağıya belgeler kısmında veriyorum.<sup>935</sup>

<sup>935</sup> Hüsnî hat fotokopisi merhum Sedat Saraç arşivinden alınmıştır. Belge No. 15-a, b,  
c, d, e, f, g, h

## OSMANLI DEVRİNDE URFA'DA HANLAR VE KERVANSARAYLAR

Urfa'da birçok han ve kervansaray yapılmıştır. Bunların bir kısmı tamamen yok olmuş bir kısmı ise harabe halinde de olsa zamanımıza yetişmiştir.

**Gümrük Hanı (Behram Paşa Kervansarayı):** Osmanlı devrinde Urfa'daki yapılardan ilk önce yapıldığı bilinen kervansaray bugün "Gümrük Hanı" diye isimlendirdiğimiz Behram Paşa kervansarayıdır. Bu han, Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında Urfa valisi olan Behram Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu hanın kapısı üzerindeki kitabesi şöyledir:

شهنشاه زمان سلطان سلیمان  
کمینه بنده سی بهرام پاشا  
رہادہ یاپدردی بر خان فرح بخش  
جہان خلقینہ اولمغہ تماشا  
دیدنی تاریخی ہاتف یزانہ  
مبارک اولہ بو خانۃ ایت انشا  
974

*Şehinşah-ı zaman Sultan Süleyman  
Kemine bendesi Behram Paşa  
Ruha'da yaptırdı bir han-ı ferahbahş  
Cihan halkına olmağa temaşa  
Dedi tarihini hatıf yezane  
Mübarek ola bu hanı et inşa  
974*

Kitabede bu hanın hicri 974 miladi 1566 tarihinde Behram Paşa tarafından yapıldığını belirtmektedir. Bütün yapılarda bir gelenek olan tarih düşürme, bu hanın kitabesinde de görülmektedir. Son mısradaki tarih düşürülmüş olup "mübarek ola bu hanı" kelimelerindeki harflerin toplamı hanın yapılış tarihi olan hicri 974 (miladi 1566) tarihini vermektedir. Bu hanın güneyinde bir kapısı olan ve doğuya, batıya ve güneye açılan kapılarıyla, Urfa'nın bugüne kadar gelen kapalı çarşısı olan Sipahi Pazarı bulunmaktadır. Bir yabancı gezginin ifadesiyle "Anadolu'nun en büyüleyici, en renkli çarşısıdır. Burası, eski doğulu

atmosferini koruyan son derece pitoresk bir labirent, iki yanına dükkanlar dizilmiş arkatlı sokakları ve avlularıyla, içinde çeşitli atölyeleri barındıran Osmanlı hanlarıyla tam bir ortaçağ Arap sokağını andırıyor.”<sup>936</sup>

**Çarmelik Hanı:** Osmanlı devri başlarında yapıldığı sanılan bir yapı da çarmelik hanıdır. Urfa'dan Birecik'e doğru 30 kilometre kadar ilerde Suruç ile Bozova arasında bulunan Çarmelik isimli meşhur belde kalesinin, eski İran emirlerinden dört kardeş tarafından yapılmış bir kale olduğu, bu yüzden çarmelik denildiği belirtilmektedir. Camisi, hamamı, birkaç dükkânı ile 100 evli bir Türkmen köyü olduğu Evliya çelebi seyahatnamesinde kayıtlıdır. Evliya Çelebi'nin kaydettiği bu köyün içinde bulunan bu kale aslında bir derbend olup, 1693 tarihinde tamir ve takviye görererek yeniden düzenlenmiştir. Buraya derbendçi olarak konargöçer insanlar yerleştirilmiştir.<sup>937</sup> Bu derbendin 1617'de inşa edildiği zannedilmektedir. 1618'de ise buraya 60 nefer tayin edilmiştir. Derbend, sapa dağ ve vadilerdeki geçitleri korumak amacıyla kurulan kulelerdir. Buralarda ücretli görevliler bulunurdu. 1631–1663 seneleri arasında Ortadoğuya seyahata çıkan Fransız gezgin Jean-Baptist Tavernier, Urfa'ya da uğramıştı. Urfa yakınlarındaki bu Çarmelik beldesini Arap gazvecileri denilen Arabîlerin Fıratı geçerek arada bir talan ettiklerini, bunu önlemek için devamlı 200 sipahinin burada hazır bulunduğunu kaydetmektedir.<sup>938</sup> Aynı gezgin Arabîlerin bilhassa hasat zamanlarında Urfa'nın da ovalarına akın ettiklerini ve yağma yaptıklarını da yazmaktadır.

<sup>936</sup> John Freely, Türkiye Uygurliklar Rehberi – Anadolu, İstanbul 2004, V, 273

<sup>937</sup> Doç. Dr. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967, s. 98

<sup>938</sup> Jean-Baptist Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör Stefanos Yerasimos, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 196



Çarmelik hanının bugünkü hali

Çarmelik beldesinde göze çarpan iki mezar bulunmaktadır ki, bunlardan birinde yalnız tarih vardır. Ali oğlu Ahmed Ağa ismini taşıyan bu mezara hicri şevval 1030 (miladi Ağustos 1621) tarihi kaydedilmiştir.

Çarmelik köyündeki çarmelik kervansarayının karşısında bulunan mezarlıktaki yanyana bulunan ve çift mezar diye tabir edilen iki mezarın kitâbeleri:

**Kuzeydeki mezar, Baş dikme taşının iç yüzü:**

Bismillahirrahmanirrahim  
Küllü nefsun zaikatü'l-mevt.<sup>939</sup>  
Küllü men aleyha fanin, ve yebka  
Vechü Rabbike zü'l-Celali<sup>940</sup>  
Ve'l-İkram.

<sup>939</sup> Al-i İmran suresi, 185. Ayet. (Herkes ölümü tadacaktır.)

<sup>940</sup> Er-Rahman suresi, 26, 27. ayetler. (Yeryüzünde bulunan her şey yok olacaktır. Yalnız celal ve ikram sahibi Rabb'inin yüzü baki kalacaktır.)

**Kuzeydeki mezar, Baş dikme taşının dış yüzü:**

Kale'allahü Taala  
Şehid Allahü ennehu lâ ilâhe illâ hüve  
Ve'l-melâiketü ve ulü'l-ilmi  
Kaimen bi'l-kısti lâ ilâhe illâ  
Hüve'l-Azizü'l-Hakim.<sup>941</sup>

**Kuzeydeki mezar. Ayak dikme taşının iç yüzü:**

İlâhi kabrini pür nur eyle  
Makam-ı menzilin mamur eyle  
Fenadan egitdi hasretlerle mahzun  
Bekada sen anı mesrur eyle.  
Ah mine'l-mevt.

**Kuzeydeki mezar, Ayak dikme taşının dış yüzü:**

Haza kabr el-merhum Ahmed  
Ağa ibni Ali ğaferallahu lehu  
Tüviffe ila rahimehullah, fi şehri şevval,  
Fi sene selesune ve elfün.

(hicri şevval 1030, miladi, ağustos 1621 senesi etmektedir)

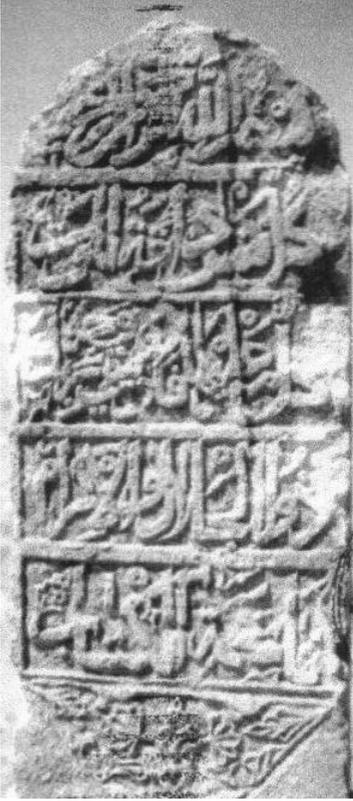
**Güneydeki mezar, Baş dikme taşı:**

Bismillahirrahmanirrahim,  
Küllü nefsün zaikatü'l-mevt  
Küllü men aleyha fanin ve yebka  
Vechü Rabbike zülcelali  
ve'l-ikram.  
Fatihatü'l-kitab

<sup>941</sup> Al-i İmran suresi, 18. ayet (Allah kendisinden başka tanrı olmadığına şahitlik etti. Melekler ve ilim sahipleri de O'ndan başka tanrı olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O, azizdir, hâkimdir.)

**Güneydeki mezar, Ayak dikme taşı:**

(taşın üst tarafı kırılmıştır.)  
Dergah-ı alişanlarıdır.



Çar melik Hanı  
Güneydeki mezar kitabesi



Çar melik Hanı  
kuzeydeki mezar kitabesi

**Titriş Kervansarayı:** Urfa'nın Bozova ilçesine bağlı Titriş köyünde bulunmaktadır. Kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi de bilinmemektedir. Yalnız Osmanlı devri eseri olduğu sanılmaktadır.<sup>942</sup> Zamanımızda Kervansaray harabe durumdadır.

**Millet Hanı:** Urfa'nın kuzey surlarının dışında Karakoyun deresinin kuzey tarafında yapılmıştır. Yapılış tarihi belli değildir. Sonraları hanın güneyine ilave yapılmıştır. Kitabe yeri boştur. Urfa Müzesinde bulunan “Delilan Hanı” adlı bir kitabenin, Millet Hanının yerinden sökülmiş kitabesi olduğu sanılmaktadır. Kitabe şöyledir:

ماشاءالله  
جناب حضرت مير كرم اول محو بك كيم  
خدادن محض لطف اولدقده بيانه ذات ذى شانى  
هميشه رف ايدوب اوقاتنى اثار خيراته  
علو همتى معمور قلدى نيجه ويرانى  
من الجملة يقلمش پر خراب اولموش ايكن بو خان  
عمارت قلدى نو تجديداً بعون الله بانى  
چون اولدى همت اثنى عشر ثاقب ديدم تاريخ  
محو بك ايلدى نو عمار بو خان دليلى  
فى سنه 1249

Maşallah

Cenab-ı Hazreti mir-i kerem ol meho bey kim  
Huda'dan mahz-ı lütf oldukda beyane zat-ı zi-şanı  
Hemişe sarf edüb evkatını asar-ı hayrata  
Ulurv-i himmeti ma'mur kıldı nice viranı  
Mine'l-cümle yıkılmış pür harab olmuş iken bu han  
İmaret kıldı nev tecdiden bi-avnillah bani  
Çün oldu himmet-i isna aşer Sakıb dedim tarih  
Meho Bey eyledi nev imar bu han-ı delilani  
Fi sene 1249

Kitabede harabe haline gelmiş olan hanı, Meho beyin hicri 1249 (M. 1833) senesinde yeniden inşa ettiğini ve o tarihlerde hanın adının “Delilan Hanı” olduğunu belirtmiştir. Bu duruma göre bu hanın asıl inşa tarihi daha eski olmaktadır. 1644 senesinde Urfa'ya gelen Seyyah

<sup>942</sup> Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Uygarlığın doğduğu şehir, “Mimari Arkeoloji”, Şanlıurfa 2002, s. 78

Tavernier'in, Urfa'nın kuzeyinde üç dört yüz adım uzakta olduğunu söylediği kervansaray bu Delilan hanı olabilir.<sup>943</sup>

Osmanlı devrinin sonlarında bir müddet Alman Yetimhanesi olarak kullanılmıştır. Cumhuriyetin başlarında da kışla olarak kullanılmıştır. Bugün han harabe halinde olup tamir yapılmasını beklemektedir.

**Topçu Hanı:** Urfa'nın İran Şehbenderi Bekir Beyin yaptırdığı bir handır. Hanın kitabesi olmayıp 1909 yılında yaptırdığı Şehbenderiye Camii ile aynı tarihlerde yaptırıldığı sanılmaktadır.

**Mencek Hanı:** Pamukçu Pazarı doğusunda bulunmaktadır, kitabesi yoktur. XVIII. Yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır.

**Hacı Kamil Hanı:** Gümrük hanının karşısında yapılmıştır. Yeri çukur olduğundan birkaç basamakla girilmektedir. Kitabesinde:

حاجی کامل قیلدی بو بابی کشاد  
ایله دارینده یا رب انی دلشاد  
سنه 1239

Hacı Kamil kıldı bu babı küşad  
Eyle dareynde Ya Rab anı dilşad  
Sene 1239

Hacı Kamil hanı miladi 1823 senesinde yaptırılmıştır.

**Mağara Hanı:** Urfa surlarının Harran Kapısının dışında bir mağara içine yapılmış bir handır. Daha ziyade bir dinlenme yeri bir kahve olarak düşünülebilir. Bilhassa yaz sıcaklarında mağaranın çok serin olduğu düşünülürse, önemi daha iyi anlaşılır. 1912 senesinde yapıldığını gösteren kapısı üzerindeki kitabesi şöyledir:

گوزل خان اولدی بو کهنه مغارا  
اولور ساکنی غریب و فقارا  
بیور گل بو صحرا یه سیر ایت  
گلور تاریخی ده قهوه جغارا  
سنه 1330

<sup>943</sup> Jean-Baptist Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör Stefanos Yerasimos, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 197

Güzel han oldu bu köhne mağara  
Olur sakini garib u fukara  
Buyur gel bu sahraya seyr et  
Gelür tarihi de kahve cığara  
Sene 1330

### URFA'DA SERTUNAYİ AĞALARI:

Osmanlı devleti devrine kadar Hıristiyanlardan kimse askere alınmazdı. Osmanlı devrinde ise bu durum değiştirilerek Hıristiyan çocuklarından savaşılabilecek cesur çocuklar seçilerek orduya alındı. Dünyada henüz milliyet cereyanının olmadığı bir devirde, Osmanlılar imparatorluğun temellerini ümmet anlayışına oturtmuşlardı. Bu yüzden Bunlar Müslüman yapıldı ve kendilerine ulûfe verildi. Bunların toplanılması sırasında her tarafa haberler salınarak 8–18 yaş arasında ve kanuni ölçülere uygun, soyu ailesi temiz, meslek sahibi olmamış, bekâr ve sıhhatli olanlar seçilirdi. Yine 40 hanede bir çocuk olmak üzere alınır, tek evladı olandan alınmazdı. Ahlakı bozuk olan yerlerden hiç alınmazdı. Bu askerlere **Yeniçeri** adı verildi. Zeki olup görevini başarı ile yapanlar zamanla sadrazamlığa kadar yükselebiliyorlardı. Bu devşirme durumu her ne kadar önceleri hoş görülmemiş ise de zamanla bunun faydalarını gören Hıristiyan aileler, öyle bir zaman oldu ki çocuklarını kendi rızaları ile devlete vermeye başladılar. Bu yüzden pek çok Hıristiyan aileler Müslüman oldu.<sup>944</sup> Yeniçeri askerlerinin I. Murat Hüdavendigâr (1360–1389) zamanında kurulduğu söylenilmektedir. Murat Han zamanında Karamanlı Kara Rüstem'in alınan esirlerden beşte birinin devletin olduğunu söylemesi üzerine, artık esirlerin beşte biri devlete ayrıldı. Çandarlı Hayreddin Paşanın da:

—Bu Hıristiyan esir oğlanları Türklere verelim, hem Müslüman olsunlar, hem de Türkçe öğrensiner. Sonra da götürelim Yeniçeri olsunlar,<sup>945</sup> demesi üzerine de bu fikir kabul edilmiştir. Böylece Yeniçeri askerleri günden güne artmıştır. Önce bu oğlanları Türk ailelerine verirler, orada hem Türkçeyi öğrenir, hem de Müslüman olarak yetiştirilirdi. Sonra da Ak börk giydirilerek asker yapılırdı. Bu askerlere Yeniçeri adı verilirdi.

<sup>944</sup> Münecimbaşı Ahmet Dede, Münecimbaşı Tarihi, tercüme İsmail Erünsal, Tercüman 1001 temel eser, tarihsiz, I, 89

<sup>945</sup> Mehmed Neşri, Neşri Tarihi, haz. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983, I, 98

Diğer taraftan I. Murat'tan daha eski tarihlere giderek, Yeniçeri ocağının kuruluşunda bir tasavvuf ehli olan **Hacı Bektaş Velinin** (ö.1337) duasının alınmış olduğu söylenilmektedir. Şöyle ki bir gün Orhan Bey (1326–1360) maiyetinde birkaç yeniçeri olduğu halde Amasya civarında Suluca kasabasında ikamet eden Hacı Bektaş Velinin yanına giderek yeniçeri için dua etmesini ve bir sancak ile bir isim vermesini talep etti. Şeyh abasının kolunu askerlerden birinin başına öyle bir surette koydu ki, kolun ucu askerin sırtına kadar sarktı. Daha sonra ilhamın verdiği bir sesle şunları söyledi:

—Bu tesis ettiğimiz askerin adı Yeniçeri olacak. Yüzü ak ve parlak, pazusu müthiş, kılıcı keskin, oku tiz olacak, hep muharebelerde galip gelecek, daima muzafferiyetle avdet eyleyecektir.<sup>946</sup> Bu duayı hatırlatmak için yeniçerilerin beyaz-keçe külâhının arkasına Hacı Bektaş Velinin abasındaki kolun benzeri olmak üzere bir kumaş parçası ilave edildi.

Aşıkpaşa-zade (1392–1481) bu rivayeti tamamen ret etmekte ve Hacı Bektaş Velinin Osmanlı hanedanından kesinlikle hiçbir kimse ile görüşmediğini söylemekte olup, Bektaşilerin ak börk giymelerinin sebebini şöyle anlatmaktadır: Bektaşilerin Abdal Musa adında bir şeyhleri vardı. Abdal Musa Orhan Gazi zamanında gazaya geldi. Yeniçerilerle uzun müddet yoldaşlık etti. Bir yeniçeriden eski bir Börk aldı başına giydi. Onlarla beraber sefer yaptı. Seferden dönünce memleketine gitti. Başında yeniçeri Börkü vardı.

—İşte ben de gaziler tacını giydim geldim. Diye övünüyordu. Halktan biri:

—Bunun adı nedir? Diye sorduğunda,

—Buna bükme elif taç derler. Diye cevap verdi. Bundan sonra Bektaşiler bunu kullandılar.<sup>947</sup> Görüldüğü gibi Osmanlı tarihçileri Yeniçerilerin Hacı Bektaş Veli ile ilişkisinin olmadığını söylemektedirler.

İşte Osmanlı devrinde kurulan bu Yeniçeri ordusuna Hıristiyan çocuklarından belli bir kural içinde ve belli senelerde asker yazdırmak için görevliler tayin edildi. Bu görevlilere Sertunayî veya Turnacıbaşı denildi. Sözlük anlamından ayrı olarak Sertunayî Yeniçeri Ocağının 68. ortasına verilen bir isim olduğu gibi Sertunayî veya Turnacıbaşı, Osmanlı devrinde Anadolu ve Rumeli'de Hıristiyan çocuklarını

<sup>946</sup> Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, çev. Mehmet Ata, sade. Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul 1983, I, 99

<sup>947</sup> Aşıkpaşa oğlu, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, hazırlayan. Atsız, İstanbul 1970, s. 223

devşirme için gönderilen görevli Yeniçeri subayına da verilen isimdir. Tunacıbaşılar görevle gittikleri yerlerde kadı ve diğer ilgili memurların yardımı ile belirli kurallar içinde Hıristiyan çocuklarını toplarlar ve İstanbul'a götürürlerdi. Bu toplanan çocuklara devşirme denir ve bunlar Yeniçeri ocağıyla, saray hizmetlerinde kullanılırlardı.<sup>948</sup> Sultan Mahmut II. Devrinde 1826 senesi 15 Haziran'ında Yeniçeri ocağı imha ve ilğa edilerek ortadan kaldırılmıştır.<sup>949</sup> Yeniçerilerin tamamen kaldırıldığına dair ferman çıkarılarak yeni ordunun kurulduğu bütün ülkeye bir fermanla bildirilmiştir.<sup>950</sup>

“Asakir-i mansure” adındaki yeni ordunun kanunnamesi de maddeler halinde yayınlanmıştır.<sup>951</sup>

Urfa'da Sertunayi – Turnacıbaşı ağalığı görevinde bulunan altı kişinin mezarına rastlayabildik. Bunlardan biri Mevlidihalil Camii haziresinde, diğer beşi de Bediüzzaman mezarlığındadır. Bu mezarlardan üçünün isimleri silinmiş olup, sadece sertunayi serpuşları kalmıştır. Diğer üç mezarın da isim ve kitabeleri sağlam bulunmaktadır. Sertunayi yani Turnacıbaşıları mezarlarının baş dikme taşının serpuşunun üstü daha geniş ve daire şeklinde olup, yukardan aşağıya doğru incelmekte olan bir Yeniçeri Ağası kavuğudur.<sup>952</sup>

Bediüzzaman mezarlığındaki sertunayi mezarlarından birincisinin mezar kitabesi Nasır Ağanın oğlu olup Sertunai Şerif Ağa ismini taşımaktadır. Hicri 1212 miladi 1797 tarihini taşımaktadır. Bu sertunayi, Urfa'da bilinen en eski Sertunayi mezarıdır. Ayak dikme taşına yazılmış mersiye kitabesi şöyledir:

İçdi cam-ı eceli eynine giydi kefeni  
Dar-ı hulde erişen neyleye beytü'l-hazeni  
Kurb-i Hak'da buluna zerre kadar aramgah  
Ona vahşet mi gelir terk kılınca vatani  
Hiss ü haşâkini balin edecek Firdevs'e  
Hâr ile müstevi olmaz mı bu dünya çimeni  
Sana ey zir u zemin layık u şayeste midir

<sup>948</sup> Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Mehmet Zeki Pakalın, M.E. B. İstanbul 1983, III,535

<sup>949</sup> İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1961, IV, 109

<sup>950</sup> Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, sadeleştiren Tefik Temelkuran, Üçler matbaası İstanbul 1974, XII, 356

<sup>951</sup> Cevdet Paşa, a.g.e, XII, 362

<sup>952</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa'da Sertunayi, Harran dergisi, Şanlıurfa 1994, sayı 44–45, sayfa 16

Nice ısmarlayayım böylece nazik bedeni  
Şöhreti emr-i Huda'nın nice kılsun bende  
Emrine razı olup böyle uzatma sühani

Kitabede ez cümle şöyle denilmektedir: “Ecel şerbetini içince kefeni enine giydi. Ebedilik evine ulaşan hüznün evini ne yapsın. İnsan, zerre kadar bile olsa rahatı Allah'ta (c.c) yakınlıkta bulursa, ona daha vatandan ayrılıktan yabancılık korkusu gelir mi? Çer çöpünü Firdevs cennetinde yastık edecek olan bir kimse için bu dünyanın çimeninin dikenden ne farkı olabilir? Ey toprağın altı, sana bu nazik bedeni bırakmak, ısmarlamak layık mıdır? Ey Şöhreti, Allah'ın yaptıklarını eleştirme de emrine razı ol ve sözünü böyle uzatma.” Bu mersiyeği Urfa şairlerinden Şöhreti yazmıştır.<sup>953</sup>



Serturnayi Şerif Ağanın mezarı

<sup>953</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şurkav yayınları Şanlıurfa 1996, s. 50

Bediüzzaman mezarlığında olan Serturnayi mezarından ikincisinin kitabesi de şöyledir: Baş dikme taşı:

Rızaen lillahi'l-fatiha

Haza kabre'l-merhum

Serturnai Müslüm Ağa bin Hacı Muhammed

Tüviffiye fi ila rahmetullahi

Sene 1228

Hacı Muhammed'in oğlu Serturnayi Müslüm Ağanın hicri 1228 (miladi 1813) tarihinde vefat etmiştir.

Üçüncü Serturnayinin mezarı Mavlidihalil Camii haziresinde olup, kitabesi şöyledir:

Rızaen lillahi'l-fatiha

Haza kabrü'l-merhum el-mağfur

Hadimu fukara Derviş Serturnai dergâh-ı âli el-Hac Muhammed Bakır Ağa bin el-Hac Osman Ağa ğafarallahu lehuma ve cemiu'l-müslimin, şehri rebiülevvel

Fi sene hamse ve selasune ve mieteyn ve elf.

Fi sene 1235

Kitabesinde Hacı Osman Ağanın oğlu yüce dergâhın fakirlerinin hizmetçisi derviş Serturnayi Hacı Muhammed Bakır Ağanın mezarıdır. Allah onu ve bütün Müslümanları mağfiret etsin. Miladi Aralık 1819 tarihinde vefat etmiştir. Yeniçeri Ocağının 1826 senesinde kaldırılmasından sadece yedi sene öncelerine rastlamaktadır ki belki de Urfa'nın son serturnayisidir. Bu mezarın ayak dikme taşına şu mersiye yazılmıştır.

Bu mezar bir ağa-yi Turnayi'nin merkadidir

Bu makamda eyledi aramgahın ihtiyar

Remzi sırr-ı tarikat tercih-i şeriattan

Hadim ü fakr-ü fena eylerdi ihsar bi-şümar

Hanümanı tekessürgah-i dervişan hilm ü ihsan

Eylemişti Hallak'ın reh-i hakkına intisar

Matemine cümle âlem razı hem olup mahzun

Kıldılar ah ü figanı cümleten bi-ihtiyar

Kul Mustafa Allah, Allah der pirimizdir Hazreti Şeyh

Allah'tan istimdad edip teslim-i ruh kıldı karar

Ol nüvisende niş içre nihandır onu fehmet

Gaybetmiştir gül-i kisve-i hara anla da seyret

“İşte bu ağa bu makamda istirahat etmeyi istedi. Şeriata uyan tarikat sahibi, fakir fukaraya hesapsız yardım ve hizmet ederdi. Evi hilm sahibi dervişlerle dolardı. Vefatına herkes üzülerken rıza gösterdi. Elde olmadan feryat ve figan ettiler. Kul Mustafa der ki Hazreti Şeyh Abdülkadir Geylani pirimizdir. Sertunayi Ağa Allah'tan yarım dileyerek ruhunu teslim etmeye karar verdi. O zehirli iğnenin içinde gizlenmiş olan kâtibin yazdığı yazıyı anla. Mermer taştan elbise içinde kaybolan gülü seyret ve ölüm durumu anla.” İfadesi anlaşılmaktadır. Bu manzumenin şairi Kul Mustafa'dır.<sup>954</sup>



Sertunayi Hacı Muhammed Bakır Ağanın mezarı

<sup>954</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şurkav yayınları Şanlıurfa 1996, s. 142  
397

## OSMANLI DEVRİNİN SON SENELERİNDE URFA'DA MİSYONER FAALİYETLERİ

Müslüman devletlerin, insanlara İslam'ı zorla kabul ettirme durumu olmamasına karşılık, Hıristiyan misyonerler, XIX. Yüzyılda İslam dünyasının her yerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da insanları yoğun bir Hıristiyanlaştırma çabası içinde idiler. Emevi halifesi Muaviye devrinden itibaren İslam'ın Anadolu'ya girmesi ve 1071 tarihinde Selçuklu Sultanı Alpaslan'ın Malazgirt Meydan muharebesi ile Anadolu'yu Müslüman Türklere kazandırmasından sonra, Anadolu halkının gündün güne Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması Avrupalılar tarafından bir türlü hazmedilemedi. Bunun için Avrupa, Anadolu'yu tekrar geri almak ve Hıristiyanlaştırmak ümidiyle yıllarca planlar kurdu, çaba sarf etti. XIX. Yüzyılda ise Avrupa bu çalışmalarını şark meselesi adı altında sürdürdü.<sup>955</sup> Bu yüzden Avrupalılar Osmanlı Devletinin reform çabalarının başlangıcından, Osmanlı devletinin yıkılışı, sultanlığın ve halifeliğin kaldırılışı ve Cumhuriyetin kuruluşuna kadar doğu Anadolu'da dinamik bir çalışma içine girmişlerdir.<sup>956</sup> Aslında önceleri Osmanlı hâkimiyetinde olan Ermenilerin hepsi tek bir mezhepte yani Ermeni mezhebinde idiler. 1630–1631 senesinde Avrupalılar Anadolu'ya gelerek Ermenilerin içine girdiler, onları Katolik yapmaya çalıştılar ve ülkede isyanlar çıkardılar.<sup>957</sup> İşte bu tarihlerden sonra Osmanlı ülkesindeki Ermeniler arasında değişik mezhepler görülmeye başlandı. Ortodoks, Katolik ve Protestan mezhepleri inananları birbirleriyle mücadeleye başladılar.

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl ortalarında **Sultan Abdülmecid** (saltanatı 1839–1861) devrinde ordu içinde ve devlet yönetiminde 1839 senesinde “Tanzimat-ı Hayriye” diye adlandırılan bir modernleşirmeye girişmişti. Bu dönem, 1839'da bir Hatt-ı Humayunla başlatılmış ve **Sultan II. Abdulhamid** (1876–1909) devrinde 1876 senesindeki meşrutiyetin ilanı ve Osmanlı anayasasının kabulüne kadar devam etmişti. İşte yabancı etkisinin büyük ölçüde görüldüğü bu dönemde, Osmanlı Devletinin kuzey doğusunda misyoner faaliyetleri de başlamıştı. Gayeleri yabancı çıkarlarını sağlamak ve korumak olan bu misyonerler, Osmanlı-Rus savaşı sonunda Osmanlı devletinin

<sup>955</sup> Doç. Dr. Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadelede Din Adamları, Ankara 1999, I, 17

<sup>956</sup> Hans-Lukas Kieser, İskalanmış Barış, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2005, s. 24

<sup>957</sup> Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, sadeleştirilen Tevfik Temelkuran, Üçler matbaası İstanbul 1972, II, 124

mağlubiyeti ile 1878 senesinde yapılan Berlin Kongresinden sonra doğu vilayetlerinde kalabalık bir şekilde yerleştiler.<sup>958</sup>

Osmanlı Devletinde Hıristiyanlaştırma yasak olduğundan misyonerler dolaylı yollardan Müslümanlara yaklaşıyorlardı. Hatta Osmanlı devleti içinde bu dönemlerde Hıristiyanlığı terk ederek Müslüman olan çok kimseler bulunuyordu. Misyonerler bilhassa bunları tekrar Hıristiyanlığa kazandırmak için de çaba sarfediyorlardı. Hazret-i Muhammed'in (s.a.s.) yalancı peygamber olduğunu söylüyorlar ve bunu, hakaret eden resimler, karikatürler çizerek – bugün de Avrupa'da yaptıkları gibi – anlatmak istiyorlardı. Devlet bu tür propağandaları yasakladığı için misyonerler bu gibi kilise hikâyelerini artık yazamaz olmuşlardı.<sup>959</sup> Dolayısıyla emellerine ulaşabilmek için, başka yollara başvuruyorlardı. Bilhassa halka milliyetçilik duygularını aşıyorlar, devletten koparmaya çalışıyorlardı. Kendilerini çoğunlukla da doktor, arkeoloğ veya barış gönüllüsü şeklinde tanıtıyorlar, eğitim, kültür ve sağlık alanlarında çalışmalar sonucu halkı Hıristiyanlaştırmaya çalışıyorlardı. Misyonerler bilhassa tıp alanında faaliyet gösteriyorlardı. Çünkü o devirde Anadolu'da hastalık yaygındı ve sağlık çalışmaları da yetersizdi. Zaten Hazreti İsa mucizelerinin çoğunluğunda hastaları iyileştirmeye yönelmiş ve havarileri de Hıristiyanlığı yaymak için aynı yolu takip etmişlerdi. Misyonerler ise çalışmalarında ya hastane veya dispanserler açıyorlardı. Bu da elbette halkın sevgisini ve güvenini kazandırıyordu.

19. yüzyıl, Hıristiyan misyonerlerin bütün Orta Doğuda bilhassa Doğu Anadolu'da kol gezdikleri bir asırdır. Bu asırda Avrupalılar ve Ruslar Osmanlı devletinin doğusu üzerinde çok ilgileniyorlardı. Bu, onlar için Şark meselesi oluyordu. Başta Amerika olmak üzere Çeşitli Hıristiyan milletlerin misyonerleri bu bölgelerde halkı hem Hıristiyanlaştırmak ve hem de etnik ayrımcılığı körüklemek, dolayısı ile Doğu Anadolu halkını, Kürt ve Ermenileri devlete isyan ettirmek için faaliyet göstermekteydiler. Ruslar da Anadolu'ya daha önce burada yetişmiş ve buraları iyi tanıyan mütehassıslar gönderiyorlardı.<sup>960</sup> Doğu Anadolu bölgesinde aslında daha önceleri devlete karşı hiçbir şikâyet yoktu. Fakat Ruslar bu bölgeyi Osmanlı'dan koparmak için, Ermenileri parmaklarına doladılar. Gönderdikleri ajanlarla, önce papazları ve öğretmenleri ele geçirdiler, sonra da buldukları macera düşkünü

<sup>958</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 63

<sup>959</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 73

<sup>960</sup> Abdürreşid İbrahim, a.g.e, I, 238

Ermenileri devletin aleyhine çevirdiler.<sup>961</sup> Doğu Anadolu'da Anglo-Amerikan misyonerler Protestan dinini yaymak gayesi ile vaazlar veriyorlardı. Bu vaazları sırasında Müslüman halkı tahrik edici tarzda davranış ve konuşmalarda bulunuyorlardı. Bu şekilde kaba hareketlerle bütün İslam âlemine hakaret ediyorlardı.<sup>962</sup> İşte bu Protestan misyoner faaliyetlerine karşılık ve isyanların bastırılması için Sultan Abdulhamit II. bölgede bulunan tasavvuf ehli şeyhler ile irtibat kurdu. Zaten İslam için çalışan şeyhler Abdulhamit Han'ın isteği ile ona hizmet etmeğe başladılar. Doğu Anadolu'nun Rus ve Ermenilerin eline geçmemesi için canla başla çalıştılar.<sup>963</sup> Elbette mutasavvıfların bu çalışmaları, faaliyetlerini engellediği için misyonerleri çok kızdırıyordu.

Doğudaki bu misyoner faaliyetlerinin yapıldığı şehirlerin arasında Urfa da bulunuyordu. Hele Kapusen rahipleri Osmanlı devleti içinde olduğu gibi 1644 senelerinde Urfa'da da yerleşmişlerdi.<sup>964</sup> Misyonerlerin Urfa'da çalışmaya başlamaları daha çok Sultan Abdulhamit II. devrine rastlamaktadır. 1870 yılında Osmanlı devleti içinde 17 büyük şehirde misyoner istasyonu kurulmuştu. Bu istasyonlar içinde de kasaba ve köylerde faaliyet gösteren uc-istasyon dedikleri küçük istasyonlar oluşturmuşlardı. Urfa da uc-istasyonlardan biri olup, Halep istasyonuna, o da Antep'ten yönetilen merkezi Türkiye misyonuna bağlı idi.<sup>965</sup>

1850 yıllarında Urfa'da Türk, Arap, Kürt, Ermeni, Süryani ve Yahudiler yaşıyordu. Urfa nüfusunun çoğunluğu da Müslümandı.<sup>966</sup>

Bir Türk yazarının yaptığı tesbit o zaman Osmanlı idarecilerinin halkı ne kadar az tanıdığını göstermesi bakımından çok dikkat çekici olup, şunları söylüyor: "Osmanlı entellektüelleri, Anadolu'yu ancak XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde büyük bir hayretle tanımaya başladılar. Ama o sırada Amerikalı misyonerlerin Anadolu'yu gayet iyi tanıdıkları söylenebilir. Çok yakın olduklarından, farklı etnik ve toplumsal grupların değerlerini, davranışlarını, isteklerini, önyargılarını ve beklentilerini, muhtemelen Osmanlı memurlarından daha iyi

<sup>961</sup> İsmet Bozdağ, Abdulhamidin Hatıra defteri, İstanbul 1975, s. 55

<sup>962</sup> Sultan Abdulhamid, a.g.e, s. 65

<sup>963</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 355

<sup>964</sup> Jean-Baptist Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, Editör Stefanos Yerasimos, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006,194

<sup>965</sup> Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Ankara 2000, s. 82

<sup>966</sup> Olivier, Türkiye seyahatnamesi, tercüme Oğuz Gökmen İstanbul 1991, kitap II, s.120

biliyorlardı.”<sup>967</sup> Çünkü misyonerler eğitimlerini bunun için almışlardı, bütün zorluklara katlanmasını öğrenmişlerdi. Misyonerler Anadolu’da 25–30 yıl çalışıyorlar ve her gittikleri yere de at sırtında gidiyorlardı. Bu şekilde belki 100.000 kilometrelik yol katediyorlardı. Onlar bu duruma alışkınlardı. Bu şekilde hem Anadolu halkını tanıyorlardı ve hem de Anadolu halkına kendilerini tanıtıyorlar, propağandalarını yapıyorlardı. Misyonerlerin bu çalışmalarına karşılık yerli memurlar nasıl çalışıyorlardı acaba?

Urfa’da 1840’lı yıllarından itibaren Amerikan misyonerlerinin hem doktor hem de misyoner olarak çalıştıkları bilinmektedir. Fakat Urfa Abdulhamid II. Devrinde bir misyonerlik merkezi olmuştur.<sup>968</sup> Fransız Fransisken rahibeleri 1880 senesinden beri Urfa’da okul açmış ve öksüzlere bakıyorlardı. Bunlar bilhassa Urfa Hıristiyanlarını Protestanlığa çekmeye ve kimlik ve ırkçılık aşlamaya çalışıyorlardı. O zamana kadar Urfa’da Protestan mezhebi yoktu. Protestanlık Misyonerler vasıtasıyla 1880’li yıllarında Urfa’ya girdi. 1888 yılında Urfa halkı tarafından Fırfırlı Kilise denilen Protestan kilisesini inşa ettiler.<sup>969</sup> Urfa’daki büyük Ermeni Katedrali ise 1849 yılında Ermeni mahallesinde inşa edilmişti. Diğer taraftan 1852–1855 senelerinde doğuyu gezdiği sırada Urfa’ya da uğramış olan Alman Gezgin Petermann bu kilisenin 1817 yılında yeniden inşa edildiğini yazmıştır.<sup>970</sup> Kapusen rahipleri uzun zamandan beri Urfa’da bulunuyorlardı.<sup>971</sup> Urfa’da ilk defa misyonerlik çalışmalarını 1830 yıllarında Kapusen rahiplerinin başlattığı bilinmektedir. Bu rahipler katır sırtında köy köy dolaşarak Hıristiyanlık propağandası yapmış oldukları gibi Müslüman inançlarına ve İslam peygamberine de saldırılarda bulunuyorlardı. Bu rahip ve rahibeler elli sekiz meydanı olarak bilinen kurtuluş mahallesinde bir kilisede yerleşmişler ve aynı yerde dikiş nakış kursları açarak Hıristiyan bayanların ilgisini çekmeye çalışmışlardı. Fransisken rahibelerin çalışmalarına 1891 yılında Amerikalı ve Alman misyonerler de katılmışlardı.

<sup>967</sup> Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e, s. 166

<sup>968</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 141

<sup>969</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 331

<sup>970</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, “**Alman Gezgin Petermann’ın Seyahatnamesinde Urfa ve Birecik**”, Şanlıurfa 2009, s. 67

<sup>971</sup> Mary Caroline Holmes, Urfa Ermeni Yetimhanesi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 138

XIX. Yüzyılda Amerikan misyonerleri bütün doğu Anadolu'da olduğu gibi Urfa'da da yoğun bir misyon faaliyetine girmişler ve ilkokul'dan daha yüksek okullar açmaya başlamışlardı. 1862 senesinde Urfa'da erkek çocuklar için iki Protestan Okulu bulunuyordu ve bunların 55 öğrencisi vardı. Kız öğrenciler için de 21 öğrencisi olan bir okul bulunuyordu.<sup>972</sup> Bu Amerikan misyonerlerinin çalışması sonucu Urfa'da 1888 tarihinde bir Amerikan Protestan koleji de açılmıştı.<sup>973</sup> Aynı senede Urfa'da 20 Hıristiyan sibyan mektebi de bulunmaktaydı. Daha önceki konuda okulların sayılarını bildiren istatistiklerde de bu okulların sayısı verilmişti. Kilikya Ermeni Protestan Birliği 1870 yılında Urfa'da bir toplantı yapmış, zaman ve ortamın müsait olduğu düşünülerek Antep'de bir yüksek okulun açılması için başvuruda bulunulması kararı alınmıştı. Yine bu sıralarda Urfa'da da bir okulun açılması isteğinde bulunuluyordu.<sup>974</sup>

Anadolu'yu bir ağ gibi saran bu misyonerler 1895'teki Ermeni isyanının başlatılmasına yaptıkları mezhep propağandaları ve ırkçılık açıklamaları ile adeta zemin hazırladılar.<sup>975</sup> Bunların arasında bulunan Amerikan kadın misyoner Corinna Shattuck 1895 yılında Urfa'da yetimhaneler, sanat okulu, körler için eğitim merkezi açmış ve kadınlar için dantel atelyeleri kurmuştu.<sup>976</sup> Böylece hem Ermenilerin ve hem de Müslüman halkın sempatisini kazanmaya çalışıyordu. Tabii buna da oldukça muvaffak olmuştu. Bayan Shattuck, bu çalışmasını yapabilmek için mahalleli ile iyi bir çalışma heyeti kurmuştu.<sup>977</sup> Aslında misyoner Corinna Shattuck 1877 yılında Urfa'da bulunuyordu ve Urfalı Protestan kadınlar Bayan Shattuck'un devamlı kalması için muracaatta bulunmuşlardı. Buna da muvaffak olmuşlardı. 1895 yılındaki Ermeni isyanı sırasında Savaş içerisinde galeyana gelen Urfa halkı Bayan Shattuck'un kurduğu bu yetimhaneyi, sanat okulu atelyesini yağmalamışlardı.<sup>978</sup>

<sup>972</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 143

<sup>973</sup> Ş. Sami, Kamus-i Alam, İstanbul 1306, II, 1074

<sup>974</sup> Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Ankara 2000, s. 143

<sup>975</sup> J. Rendel Haris ve Helen B. Harris, Ermeni Mektupları, çeviren Ömer Öztürk, İstanbul 2008, s. 50

<sup>976</sup> Cihat Kürkçüoğlu, Urfa'da İlk Misyonerler ve Küçük bir klinikten Urfa Misyoner (İsviçre) hastanesinin doğuşu Öyküsü, Şanlıurfa Uygurluğunu doğduğu Şehir, Ankara 2002, s. 61

<sup>977</sup> J. Rendel Haris ve Helen B. Harris, Ermeni Mektupları, çeviren Ömer Öztürk, İstanbul 2008, s. 57

<sup>978</sup> Mary Caroline Holmes, a.g.e, s. 23

1895 senesindeki isyanın hemen arkasından 1896 yılında yeni kurulan Alman Şark Misyonu Urfa'da bir yetimhane, bir halı dokuma atölyesi ve bir hastane açarak çalışmalarını genişletmeye başlamışlardı.<sup>979</sup>

Daha sonra I. Cihan savaşının bitiminde ve 1919 senesine gelindiğinde Amerikalı misyonerler tarafından bugünkü Bağlarbaşı semtinde yaptırılan ve aynı sene Amerikalı Bayan Holmes'in idaresini yaptığı Ermeni kız ve erkek çocukları için bir yetimhane açılmıştı.<sup>980</sup> Yetimhaneye bağlı olarak çalışan el tezgâhları da kurulmuştu. El tezgâhlarında her türlü kumaş dokuyabiliyorlardı. Ayakkabı tezgâhları bile vardı.<sup>981</sup> Yine bu çalışmaların ardından Alman protestan misyonerler de Basmahane denilen ve bugünkü Şehit Nüsret okulunun bulunduğu binada Ermeni gençlerin çalışmaları için Halı atelyesi, iplik boyahanesi ve marangozhane atelyeleri açmışlardı. Bunlar hep yardımdan ziyade kendi misyonerlik davaları için yapılan çalışmalarıydı.

Misyoner faaliyetleri uğruna 1895 yılında İsviçre'nin bayan doktorlarından Dr. Josephine Zürcher Urfa'ya gelerek Pıçakçı mahallesinde bir ev kiralarak bir klinik açtı. Bu klinikte birçok hasta tedavi edildi. İsviçreli Dr. Herrmann Christ 1901 yılında millet hanının batısında donanımlı bir hastane yapmaya muvaffak oldu.<sup>982</sup> Buna zamanla İsviçre hastanesi denildi. Yine Urfa'da bu dönemde kız ve erkek öğrenciler için üç Protestan okul açılmıştı.

Aslında Avrupalı misyonerler de birbirlerinin başarısını istemiyorlardı. Amerikalı, Alman, Fransız, İtalyan ve Hollanda misyonerleri ve daha başkaları birbirlerini çekemiyorlardı. Alman misyonerlerinin Urfa'da bir hastane, bir yetimevi, bir kolej ve diğer bazı okullar yaptıklarını, Bir İtalyan misyonerinin üstlerine öfkeyle bildirecek kadar birbiriyle de çekişme içindeydiler. Bu misyoner Roma'ya yazdığı raporunda şöyle diyordu:

—“...Urfa'da, bir Alman Protestanlığı merkezi kurulmakta olduğunu bilmelisiniz. Bir hastane, bir yetimhane, bir kolej ve başka okullar kurmak için bir mahalledeki bütün evler satın alındı. Şimdiye kadar kız, erkek üç yüzden fazla yetim, neredeyse parayla satın alınıp bu mezhebe sokuldu. Fransa başkonsolosu Almanların bu çalışmasının

<sup>979</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 329

<sup>980</sup> Mary Caroline Holmes, Urfa Ermeni Yetimhanesi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2005

<sup>981</sup> Mary Caroline Holmes, a.g.e, s. 29

<sup>982</sup> Cihat Kürkçüoğlu, Urfa'da İlk Misyonerler ve Küçük bir klinikten Urfa Misyoner (İsviçre) hastanesinin doğuşu Öyküsü, Şanlıurfa Uygarlığını doğduğu Şehir, Ankara 2002, s. 62

farkındadır ve Fransa'nın doğudaki eski itibarını yeniden kazanması için, bizden kendisine her fırsatı vermemizi ister... Luterciliğin Urfa Hıristiyanlığını ele geçirmesine izin verecek miyiz?"<sup>983</sup> Bu raporda da anlaşıldığı gibi her misyoner kendi devlet ve mezhebinin faydasından başka bir şey düşünmüyordu. Urfa Alman şark misyonu istatistiklerine göre 1900 ile 1920 yılları arasında Alman hastanesi sağlık çalışmaları yapmış ve çok sayıda Hıristiyan ve Müslüman hastayı tedavi etmiştir.<sup>984</sup>

Bu çalışmalar sonucu bilhassa Ermeniler olmak üzere Hıristiyanlar halkeğitim, ekonomi ve kültür bakımından oldukça zenginleşmişlerdi. Bütün bunlar yapılırken, Hıristiyan halkın devlete karşı ayaklanması için de kışkırtmalar yapılıyordu. Nitekim bütün Osmanlı devleti içinde 1895 yılında meydana gelen Ermeni ayaklanmasında Urfa'daki Ermeniler de bir borç meselesinden, bir müslümanın borçlu olduğu Ermeniye öldürmesini bahane ederek karğaşa çıkarmaları bunu göstermektedir. Dolayısıyla bu karğaşa sonucu, isyan ve bir çatışma çıkmıştı. Bu sırada misyoner Bayan Shattuck Urfa'da misyon çalışmalarını yürütüyordu.<sup>985</sup> Misyoner Corinna Shattuck, Urfa'daki durumu bu isyanın hemen az sonrasında yazdığı 28 Aralık 1895 tarihli mektubuyla kuzini Julia S. Concant'a anlatıyordu. Bunu anlatırken büyük korku yaşadığını, kendilerine Hıristiyan sıfatı yakıştıran devletlerin bu olaya duyarsız kaldığını ve hiç yardım etmediklerini de anlatmaktadır. Ayrıca kendisinin burada yabancı bir görevli olduğu için devletin askerleri tarafından korunduğunu, onun için kendilerine ilişmediklerini de mektubunda yazmaktadır.<sup>986</sup>

İngiliz J. Rendel Haris ve hanımı Helen B. Haris 1896 senesinde Türkiyeye geldiklerinde peşin hükümlü misyonerler idiler. Bunların gözünde batı mertti, İslam ise barbardı. Bu düşüncelerini yazdıkları mektuplarında kendi ifadeleriyle belirtmektedirler.<sup>987</sup> Misyonerlerin tohumunu attıkları bu kin durumu Cumhuriyet devrine girinceye kadar aralıklarla görüldü.

<sup>983</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 338 - François Georgeon - Paul Dumant, Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak, çeviren Maide Selen, İstanbul 2003, s. 264

<sup>984</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 799-806

<sup>985</sup> J. Rendel Haris ve Helen B Harris, Ermeni Mektupları, çeviren Ömer Öztürk, İstanbul 2008, s. 47

<sup>986</sup> J. Rendel Haris ve Helen B Harris, a.g.e, s. 78 - Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 763-766

<sup>987</sup> J. Rendel Haris ve Helen B Harris, a.g.e, s. 50



Osmanlı devletinin son senelerinde Urfa'da Ermenilerin basma bez yapmak için açılan basmahane binası. Bugün Şehit Nüsret ilköğretim okuludur.

### **OSMANLI DEVRİNDE YAŞAYAN BAZI URFA ÂLİMLERİ:**

Osmanlı devrinde de Urfa'da birçok âlim ve mutasavvıf yetişmiştir. Fakat bu devirde yetişmiş olan Urfalı âlim ve mutasavvıfları “Urfa evliya ve âlimleri” ile “Urfa'da tasavvuf izleri” adlı kitaplarımızda verdiğimiz için yine Osmanlı devrinde yetişmiş olan Urfa'nın edebiyatçı ve şairleri de diğer ilgili kitaplarda anlatılmış olduğundan tekrar olmasın diye bu kitaba almayı lüzumlu görmedik. Yalnız adına veya hakkında yeni bilgilere ulaştığımız Urfalı âlimler veya eserleri hakkında biraz bilgi vermek gerekmektedir.

**Tahir er-Ruhavi:** Birçok bilim adamı yetiştirdiği bilinen Urfa'nın yine yetiştirdiği bilim adamlarından biri de şüphesiz Tahir Er-Ruhavî'dir. Adının tamamı Tahir b. Nebi b. Tahir er-Ruhavî'dir. Hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Onun hakkında bildiklerimiz sadece elimizde faydalandığımız kendi kitabındaki bilgilerden ileri gitmemektedir. Tahir er-Ruhavî 17. yüzyılda yaşamış Urfalı bir âlimdir. Babasının adı Nebi, dedesinin adı da Tahir'dir. Yani kendisi dedesinin adını almıştır. Gerçi yazar, babası ve dedesi hakkında da bir bilgi vermemiştir. Kendisi İyi bir din eğitimi görmüş, bütün İslami ilimleri tahsil etmiş ve kuvvetli bir Arapçaya sahiptir. Bazı kitaplar yazmış ve

yine bazı tercümelemler yapmıştır. Yazar kendisi tefsir, fıkıh, hadis ve Arapçayı iyi bildiğini kitabının sayfalarında belirtmiştir. Bursalı Mehmet Tahir Efendi Tahir er-Ruhavi'den fazilet sahiplerinden ve tarihçilerdendir diyerek kitabının tarihçiler bölümünde bahsetmiştir.<sup>988</sup> Biz, Tahir er-Ruhavi'nin iki kitabına ulaşabildik. Bu kitapları ileride araştırmacılara lazım olur düşüncesiyle az da olsa tanıtmayı uygun gördük.

1. “*Sahaifi cami el-letaif*” Bu kitap iki veya daha fazla ciltten meydana gelmiş bir tarih kitabıdır. Bursalı Tahir Efendi bu kitabı “*Camiu'l-ayat ve Şamihu'l-beyyinat*” ismi ile vermiştir. Yazarın bu ciltte adını açıklamadığı bir emir, Allah'ın afet ve belalardan koruduğu şehre geldiğinde meşhur ve nadir bulunan el yazma bir tarih kitabını görmüştü. Bu kitabı tercüme ettirmeye karar vermişti. Kitabın 279/a sayfasında Türklerin, Kürtlerin, Arapların ve Acemlerin bütün işlerinde kendisine iltica ettikleri büyük emir demesine rağmen Emir'in ismini vermemiştir. Kitabın tercüme ve tasnifini devrin büyük bir âlimi olan Urfalı Tahir Efendi üstlendi. Böylece Hicri 1122 senesi zilkade ayında tercüme bitirdi. Kitaba “**Sahaifi cami el-letaif**” adını verdi. Kitabın tercümesi sırasında Tahir er-Ruhavi'nin Urfa'da olmadığı anlaşılmaktadır. Kitabı bir mukaddime ve elli bab üzerine tasnif etti. Yine genel olarak kitabı yedi fasıla ayırmıştır. Her ne kadar tercüme deniliyorsa da Tahir el-Ruhavi'nin yaptığı bu çalışma bir tasnif ve tercümedir. Hatta yer yer yaptığı ilavelerle telif bile demek mümkündür. Çünkü musannif kendisi eserinin 2/a sayfasında “*ve malum ola ki işbu Sahaifi cami el-letaifin müellifi ve bu kitab-ı müstetab-ı fasl-ı hitabın musannifi (mütercimi) (parantez içine yazdığımız bu kelime sonradan müstensih tarafından yazılmıştır) es-Seyyid Tahir er-Ruhavi*” demekle hem kitabın musannifi olduğunu söylemiş ve hem de kendi adını belirtmiştir. Yine aynı sayfada tasnif ve tercüme tarihini de “*sal-i hicretin 1122 sene-i ferahının zilkadesinde*” miladi Aralık 1710 senesinde tamamladığını yazmıştır.

Bu tarih kitabının istinsahını daha sonra yine Urfalı ve Urfa'daki Şabaniye Medresesi müderrisi İshak Efendi Hicri 1126 (m. 1714) senesinde Urfa'da Mevlidihalil'de Cuma günü tamamlamıştır. Müstensih kitabın son sayfası olan 296/a sayfasında kendini şöyle tanıtmıştır. “*Ene el-fakir el-müsevid el-hakir İshak el-müderrisü bi-medreseti Şabaniye etmemtü tahriruhu fi yevmi'l-Cuma bade'l-Cuma fi*

<sup>988</sup> Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1975, III, 150

*mevlidi ceddi'l-enbiya Hazreti İbrahim Halil salavatullahi ala nebiyyina ve aleyhim ecmain. Fi seneti sitte ve işrin ve mietin ve elfün min hicreti lehu'l-izze ve's-şeref. (1126)*" Yani ben fakir Şabaniye medresesi müderrisi İshak bu kitabın el yazma bir nüshasını yazarak Mevlidihalil mevkiinde 1714 senesinde Cuma günü Cuma namazından sonra tamamladım demektedir. Yine kitabın musannifi 279/a sayfasında da meşhur Battal Gazinin kabrini ziyaret edişini anlatırken kendi adından "*eş-Şeyh es-Seyyid Tahir b. Nebi b. Tahir er-Ruhavi*" olarak bahsetmiştir. Burada kendisinden Seyyid olarak bahsetmesi peygamber soyundan geldiğini göstermektedir. Ayrıca kitabın 294/b sayfasında istinsah eden müderris İshak Efendi, Şeyh Seyyid Tahir'in bu tercümesinin "*Ahbarü'd-Düvel*" kitabının birinci cildinin tercümesi olduğunu belirtmiştir. "*Ahbarü'd-Düvel*" bir İslam tarihi olup Süleymaniye Kütüphanesinde altı nüshasının olduğu görülmektedir. Bunların hepsinin yazarının ismi "*el-Karamani Ebü'l-Abbas Ahmed Çelebi b. Yusuf b. Ahmed*"dir. Bu nüshalardan birinin müstensihisi "*İbni Hicci Muhammed b. Muhammed*" olup istinsah tarihi ise H.1020 (M.1611)'dir. Diğer nüshalarda yazarın ismine "Dımışki" kelimesi ilave edilmiş olup müstensih ismi ve tarihi yoktur.

Kitapta Hazreti Adem'den başlayarak bütün peygamberler anlatıldıktan sonra İslam tarihine geçilmiş ve Abbasi devletinin ortalarına kadar anlatılmıştır. Kitap 296 sayfadan ibaret olup fasılları şöyledir.<sup>989</sup>

1. fasıl: Tarihin anlam ve konusu ile hicretten önceki olayları anlatır.
2. fasıl: Mahlûkatın yaratılışından bahseder.
3. fasıl: Cin ve şeytanın yaratılışından bahseder.
4. fasıl: Arazilerin halleri ve yerleşenlerin durumundan bahseder.
5. fasıl: nübüvvet-i uluhiyatın hallerinden bahseder.
6. fasıl: Nübüvvet-i risaletten bahseder.
7. fasıl: bu fasılda kitabın sırlarını açıklayan babların tercümesi yapılmıştır.

Müellif bu son fasılda İslam tarihini yazmaktadır. Bu bölümde peygamber Efendimizden başlayarak, dört halife, Emevi ve Abbasi devletinin ortalarına kadar anlatmaktadır.

Sahaifi cami el-lataif kitabının birinci sahifesi aynen şöyledir:

<sup>989</sup> Tahir b. Nebi er-Ruhavi, Sahaifi cami el-letaif, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi – 669

*“Ma yeşa hazretleriyle erbab-ı ukul ve hudema-i vüzera-i fuhuldan Ruhalı sahib-i kalem ve'l-izan a'niye Abdurrahman katip el-iskani urban zü'l-tuğyan üzerlerine nizam-ı din ve dünya için hamaya hamayallahu taala ani'l-afat ve'l-beliyye şehrine vardıklarında bir umur-ı acibe ve vakayi-i garibe ve emakin-i nadide ve halaik-i naşenide-i müştemil ravi-i mütedevven bir tevarih kitabı getürdüler ki mala ayn-i ra't vela üznu sam'iyyet ve la hatır-ı ali kalbe'l-beşer ve la yuciduhahuna minhum eser olan meşhurat ve mendurat ile meşhun bir misli na mevcudu ve naşiri ala muktezid el- cud kitap amma Arabi lisanınca olmakla herkes hissemend olamayup garaz-ı musannif ifade-i amme iken fevt olmakla bu fakir galip el-kasirden Türki dilince tercüme olunmasına talip ve rağip olmalarıyla bu fakir dahi eğer 'asir ve eğer yesir zira encah-ı ricalda Hayri kesir müşahese olunur. Efham-ı nefş edip telif ve tercümesine ol kadim-i layezal ve ol kerim-i bimisal olan Allahü vacip el-vücadun lütf ve keremiyle şüru' ettim...”*

Bugünkü Türkçeye uygularsak “Mayeşa hazretleriyle akıl sahibleri ve hademeler ve vezirlerin ileri gelenlerinden olan Urfalı kalem ve izan sahibi, isyankâr bedevi Arapların iskân kâtibi olan Abdurrahman dünya ve dinin nizamı için Allah'ın afet ve belalardan koruduğu şehre vardıklarında acaip ve garip olayları anlatan, nadide ve işitilmemiş vakaları ihtiva eden bir tarih kitabı getirdiler. Bu kitabı ne bir göz görmüş, ne bir kulak işitmiş ve ne de bir insan kalbi hatırlamıştı. Bu kitap bulunmaz bir nadirattan ve meşhurlardan olan bir eserdir. Fakat Arapça yazılmış olduğundan herkes faydalanamıyordu. Musannıfın gayesi herkesin anlaması idi. Fakat o öldüğünden bu fakirden Türkçeye tercüme etmeyi istediler. Bu iş kolay da olsa, zor da olsa insanlar yanında büyük bir hayır olarak görünür. Bunu anlamakla bu kitabın telif ve tercümesine daim ve kerim olan Allahu taalanın lütüf ve keremiyle başladım.” Anlamına gelir.

Sahaifi cami el-lataif kitabının son sayfası da şöyledir:

*“Bais-i tercüme olan bu tevarihe şaha  
Bir muhabbet-i ulema ve sulahadır hala  
Mahzen-i naz u niam mecmau't-taf-ı himem  
Ecved-i ehli kerem Ahsen-i hayli ümera  
Fikr-i sayible nizam aver olup iskâne  
Fitneler define has etmiş anı dahi Huda  
Bezli-i cud etmek ol denlü şehir olmuş kim*

*Misli manend olamaz Hatemi Tay belki ana  
Zatı zışamı tevazu'la pür olmuş anın  
Yokdur zerre-i kibir anın bilir hep dünya  
Mahzen-i aciz efkende-i bi-tab u tuvan  
Kehf-i eytam-ı zaifan ve melaz-ı fukaha  
Vasfını etmek acz aver olupsun ey dil  
Layık oldur ki ede ziyn pes ona hayır dua  
Sağ u salim olun sıhhatla dünyada  
Al u evladiyle bula demadem ibka  
Tercüme ettireni eyleyeni kâtibini  
Lütfüne mazhar ede bunları her demde Huda  
Sal u tarihi idi bin yüz yirmi altı  
Buldu itmamını bu mah-ı Recepte imla  
Elhamdü lillahi ve sallallahu taala  
Aleyhi ve ala alihi  
Ecmain.”*

Bugünkü konuşma diline uygulamaya gerek kalmayan bu manzume halindeki cümleler rahatlıkla anlaşılmaktadır. Kitabın yazarı burada biraz kitabını övdükten sonra biraz da dua etmektedir.

2. **“en-Nasih ve'l-mensuh fi'l-Kur'an”**: Tahir b. Nebi er-Ruhavi'nin diğer bir eseri de *“en-Nasih ve'l-mensuh fi'l-Kur'an”* nasih mensuh ayetler hakkında olan bu eser Arapça olup nesih hattı ile yazılmıştır. Aynı eserin diğer bir nushası da *“Risaletü'n-Nasih ve'l-mensuh”* adı ile H. 1131 - M. 24.11.1718 tarihinde nesih hattıyla istinsah edilmiştir.<sup>990</sup>

3. **“Sefinetü'l-Bihar”**: ismindeki kitabı Mülteka şerhi olup fıkıha dairdir.<sup>991</sup>

4. **“Künuzu'l-Fünun”**: isminde bir risalesi de bulunmaktadır.

**Şerefeddin Yahya b. Karaca er-Ruhavi**: Urfalı müelliflerden biri de Şerefeddin Yahya b. Karaca er-Ruhavi'dir. Bu zata “Sibti Ruhavi” de denilmektedir. Bu zatın da yazdığı kitap *“Haşiye-i şerhi menar li-ibni Ferište”* ismini taşımaktadır. İbni Ferište veya ibni Melek diye şöhret bulan Osmanlı devri âlimin Menar şerhine bir haşiye

<sup>990</sup> Süleymaniye Kütüphanesi,

<sup>991</sup> Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1975, III, 150

yazmıştır. Bu kitabı Ali b. Muhammed H. 973 – M. 1565’de istinsah etmiştir.<sup>992</sup>

**Hüsameddin Hasan b. Şeref el-Hanefi er-Ruhavi:** Hüsameddin Hasan b. Şeref el-Hanefi er-Ruhavi adındaki Urfalı müellif de “*Biharü’z-Zahire Mezahib el-erbaa*” isminde Arapça bir fıkıh kitabı yazmıştır.<sup>993</sup>

**Mustafa Kâmil b. Ömer er-Ruhavi:** Bu zat da son devir Osmanlı âlimlerinden olup “*Haşiyeye-i ala Haşiyeti’z-Zibari ala şerhi adabi’s-Semerkandi*” adında Semerkandi’nin Adab şerhinin Zibari haşiyesine yazdığı bir haşiyedir. Arapça olup H. 1311 – M. 15. 7. 1893 tarihinde istinsah edilmiş olup İstanbulda basılmıştır.<sup>994</sup>

**Muhammed b. Süleyman er-Ruhavi:** Bu Urfalı müellifi de yazdığı “*Matlubü’l-Vafi ala Kenzü’n-Neseft*” adlı Arapça kitabı ile tanıyoruz. Kitap Kelama dair olup imam Neseft’nin kitabı üzerine yazılmıştır. Yazı müellifin kendi yazısıdır. Nasih hattı ile yazılmış olup istinsah tarihi H. 1138 – M. 1725 senesidir.<sup>995</sup>

**Urfalı Ömer Nüzhet:** Urfalı bir şair olup, Urfa’dan İstanbul’a gitmiş ve orada yerleşmiştir. Şefkat’in “Şefkat-i Bağdadi” tezkiresine göre asıl adı Ömer olup Kisedarlık yapmıştır.<sup>996</sup> İyi bir tahsil gördüğü yazdığı hadis şerhinden anlaşılmaktadır. İstanbul’da yaşamış Nakşibendî tarikatına mensup olup, Şeyhi Rızaeddin Mustafa’dır. Uzun zaman şeyhine hizmet etmiştir. 1777 senesinde vefat ettiği sanılmaktadır. Çünkü hazırladığı divanındaki tarih düşürmelerin en sonu 1776–77 senesini göstermektedir. Devrinin fazilet sahiplerinden ve şairlerinden olduğu “Osmanlı Müellifleri”nde kaydedilmiştir. Rağıp Paşa’nın mühürdarlığında bulunmuş olup şiirlerinde Rağıp Paşa’nın ve Şair Nabi’nin etkisinde kalmıştır. Bağdatlı İsmail Paşa adını Ahmet

<sup>992</sup> Kitabın elyazma nushaları, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 346, Çorlulu Ali Paşa 157, Çorlulu Ali Paşa 480, Amcazade Hüseyin 154’de kayıtlıdır.

<sup>993</sup> Süleymaniye Kütüphanesi

<sup>994</sup> Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1797

<sup>995</sup> Süleymaniye Kütüphanesinde Damat İbrahim 551

<sup>996</sup> Şefkat-i Bağdadi, tezkire-i şuara, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri 770, s. 119 — Tezkirelere göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Komisyon tarafından hazırlanmış, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları Ankara 1988, s. 354 (Şefkat-ı Bağdadi tezkiresinden naklen)

Nüzhet er-Ruhavî olarak vermiş olup, ölüm tarihini vermemiştir.<sup>997</sup> Ömer Nüzhet'in H. 1192, M. 1778 senesinde İstanbul'da vefat ettiği ve Galata Mevlevihanesine defnedildiği söylenilmektedir.<sup>998</sup> Ben şahsen Galata Mevlevihanesindeki hazirede yaptığım araştırmada koca bir hazirede bulunan mezarların dörtte üçü kadarının yıkılmış olduğunu gördüm. Burada hicri 1193 (M. 1779) ölüm tarihli Şeyh Ömer Efendi adında bir mezar bulunmaktadır. Bu mezarın kendisinin olduğunu düşünüyorum. Çünkü diğer bütün Mevlevi şeyhleri "Dede" diye vasıflandırılmış olup, sadece onun mezarında bu sıfat yazılmamış ve "Şeyh Ömer Efendi" yazılmıştır.

Ömer Nüzhet çeşitli kitaplar yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır.

1. **"Menkıbe-i Evliyaiye fi ahvali Rızaiye,"** Bir İslam tarihi olan bu kitap kendi şeyhinin hayatını anlatmaktadır. Kitabın asıl adı ilk sahifesinde *"Menkıbe-i Evliyaiyetü's-Şeyh Rıza Efendi el-Maruf bi-Dülgerzade"* olup altında *"Zühuratı Mekkiye"* yazılmıştır. H. 1238 – M. 1823 Derviş Muhip tarafından istinsah edilmiştir. Fakat kitabın ilk sayfasında ise H. 1266 – M. 1822 istinsah edildiği kaydedilmiştir. Kitap Türkçe olup sadece ilk beyti ve arada bazı manzumeleri Farsça yazılmıştır. Bu ilk beyit şöyledir.

Ey aşk tura ruh-i mukaddes-i menzil  
Sevda-yi tura akıl mücerred mahmil  
Seyyah-ı cihan-ı marifet yani dil  
Ez dest-i gamet dest be-ser pa der gil

bu cümleden diyebiliriz ki "Ey aşk! Sen mukaddes konağın (gönülün) ruhusun. Senin sevdandan dolayı akıl çıplak ve yalın halde tahtirevanla cihanın marifetli seyyahı oldu. Yani gönül! Senin gamının ve kederinin elinden, el başta, ayak balçıkta olarak Perişan vaziyettedir."

Ömer Nüzhet, Şeyh Mustafa Rıza'nın tarikatına girdiğini kaydetmiştir. Bu zatın dergâhına 1140 (M.1728) senesinde girmiştir. Bu tarih onun çok genç yaşta tarikata girdiğini göstermektedir. Ömer Nüzhet tarikata ilk intisabı sırasında yazarak şeyhine arz ettiği, ona olan sevgisini ve sadakatini bildiren bir manzumede şunları dile getirmektedir.

<sup>997</sup> Bağdatlı İsmail Paşa, Keşfü'z-Zünun Zeyli, İstanbul 1972, II, 533 ve II, 584

<sup>998</sup> Bursalı Mehmet Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1972, II, 277

Aşkla avareger u deşt-i hayrettir gönül  
Pa birehne rehrev-i kühsar-i hasrettir gönül  
Nerdiban olsa n'ola nüh paye-i eflâk ana  
Kasr-i valâ-yi şehinşah-ı muhabbettir gönül  
İnkisarından tehaşi ile ey zahid sakın  
Şeb çırağ-ı kuşe-i tac-ı keramettir gönül  
Güftü guyü bezm-i has el-hası idrâk eylemiş  
Bir nedim-i vakıf-ı ser hakikattir gönül  
Nükte-i ser bestesin ben keşf u ifham edemem  
Müfti-i biçide-i şehbeyt-i fitrattır gönül  
Ser be-cib-i inziva olsa acep mi Nüzhetâ  
Takib-i hasretkeş vakt-i inabettir gönül

Bu manzumeyi şeyhi gördüğü zaman hemen Ömer Nüzhet'i yanına çağırarak kendisine Nakşibendî tarikatının gizli zikrini ve adabını öğretmiştir.<sup>999</sup> Şeyhinin aslen Şebinkarahisar'da doğduğunu ve İstanbul Beşiktaş'ta yerleştiğini, babasının adının İbrahim olduğunu yazmaktadır.<sup>1000</sup>

2. "**Divan**" Peygamber Efendimize Naat, Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendiyi metihden sonra devrin Osmanlı padişahı Sultan Mahmut I. Hanı da övmüştür. Daha sonra Defterdar Mustafa Efendiyi övüyor. Bu methiyelerden sonra gazellerini yazmıştır. Başta Şair Yusuf Nabi olmak üzere bazı şairlerin gazellerine tahmis yapmıştır. Arkasından bazı binalar ve bazı kimselerin ölümleri için tarih düşmüştür. Gazellerinin içinde Farsça yazılmış olanları da bulunmaktadır. Bu nushanın bitirildiği tarihi sonunda H. 1191 – M. 1777 tarihini Farsça olarak yazmıştır.<sup>1001</sup>

Divanındaki gazellerinden bir tanesi:

*O bezm-i meyde ki vasf-ı hatt-ı putan okunur  
Zeban-ı ah ile ser safha-i duhan okunur  
Hayal-i serme-i çeşm-i siyah dilber ile  
Meyan-ı meclis-i aşıkda İsfahan okunur  
Bakınca hattına ettim mutalaa ile hayal*

<sup>999</sup> Ömer Nüzhet, Menakib-i Evliyaiye, fi ahvali Rıdaiye, v. 6a

<sup>1000</sup> Ömer Nüzhet, a.g.e, v. 6b

<sup>1001</sup> Ömer Nüzhet, Divan, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa – 492 ve Pertev Paşa – 422

*Bu safhadan bize bir ders-i imtihan okunur  
Acep ki püşt-i lebinde hatt-ı ne-restesine  
Bakılsa hak bu ki bi kal u kil iyan okunur  
Şu zülf-i beyyineyi pâk ve o çeşm-i fettane  
Bakılsa dide-i ibretle lafz-ı can okunur  
Sarir-i hame değil guş zare-i tabi'a  
Lisan-ı gayıb ile Nüzhet ezan okunur<sup>1002</sup>*

Bugünkü konuşma diliyle söylemek istersek ezcümle şöyle diyebiliriz.

“O mey meclisinde güzellerin güzelliklerinin vasıfları dumanlı sayfaların başında hasret çekerek okunur.”

“Bu aşık meclisi arasında Siyah gözlü, sürmeli güzelin hayali ile İsfahan makamı okunur.”

“Onun güzelliğinin çizgilerine bakarken hayalimde öyle incelikle mutalaa ettim ki bu sayfadan bize bir imtihan dersi vardır.”

“Sevgilinin dudağının arkasında henüz daha yetişmemiş olan hayret verici çizgilere bakıldığı zaman gerçekten yüzünde açıkça dedi - kodu okunur.”

“Şu apaçık ve dağınık temiz saçlar ve o gönül alan gözlere ibret gözüyle bakıldığı zaman, onun gözlerinde insanın içine işleyen sözler okunur.”

“Kulak zarının duyma tabiatında kalem gıcirtısı yoktur. Ey Nüzhet! O ses, ancak gizli bir sesin kulağa okuduğu ezan sesidir.”

3. *Şerh-i Hadis-i Erbain*: Kırk hadis şerhidir.<sup>1003</sup>

4. *Örfi Divanı'nın kasaid kısmının şerhi*.<sup>1004</sup>

5. *Tenbihat el-Münecimin*:

6. *Risale-i Si Fasil*:

**Urfalı Hafız Muhammed Hilmi**: Yazdığı kitap “*Hazreti İsa'nın Babası var mı?*” adında olup matbudur.<sup>1005</sup>

**Nihali**; Asıl adı Muhammed Efendidir. Şair Nabi'nin akrabası olduğu söylenilmektedir. Hicri 1186 senesinde vefat etmiştir.<sup>1006</sup> Şairdir.

<sup>1002</sup> Ömer Nüzhet, Divan, v. 31 a

<sup>1003</sup> Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa 422

<sup>1004</sup> Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi – 370

<sup>1005</sup> Süleymaniye Kütüphanesi, Atf Efendi ek – 1421

<sup>1006</sup> Şefkat-i Bağdadi, tezkire-i şuara, Millet Kütüphanesi Ali Emiri 770, s. 115

Urfa'da daha başka tercüme ve kitap istinsahları da yapılmıştır. Nitekim bu istinsahlardan biri de Urfa'da görevde bulunduğu sırada yazdığını sandığımız **Antakyalı Abdullah b. Muhammed**'tir. Bu zat Urfa'da H. 1173 senesinin safer ayında (M. 1760) Şeyh Abdulkerim Ceyli'nin "*İnsan-ı Kamil marifeti'l-evahir ve'l-Evail*" adlı tasavvufla ilgili kitabını istinsah etmiştir. Kitap Arapçadır.

### **URFA'DA SU DEĞİRMENLERİ:**

Suyun bol olduğu yerde elbette su değirmenlerinin de olması doğaldır. Urfa'da ismini bulabildiğimiz su değirmenleri şunlardır.

**Yeraltı Değirmeni:** Devlet hastanesinden kuzeye doğru giderken bugünkü Bağlarbaşı mevkiinde idi. Açık su adı verilen su ile çalışırdı. Yeri çok derin olduğu için yeraltı adını vermişlerdi. Suyu çok az olduğu için küçük bir değirmendi.

**Eyvanlı Değirmeni:** yeraltı değirmeninden biraz daha güneye düşerdi. Değirmenin üstünde bir eyvan ve bu eyvanın ortasında bir havuz bulunurdu.

**Tut değirmeni:** Eyvanlı değirmeninden hastaneye doğru biraz daha yakın bir değirmendi. Etrafında koca tut ağaçları bulunduğu için tut değirmeni demişlerdi.

**Kehrizbaşı Değirmeni:** Bu değirmen de devlet hastanesinin yakınında ve mahmut Nedim'in konağının karşısında idi.

**Küçük Kehrizbaşı Değirmeni:** Bu değirmen de Mahmut Nedim'in değirmeni idi. Buraya kadar saydığımız değirmenlerin hepsi birer küçük değirmen idiler. Yine bunların hepsi de Açıksu denilen su ile çalışırlardı. Açıksu denilen su ise Dolambaç'tan yeraltından gelirdi. Bu değirmenlerden geçtikten sonra Karakoyun deresine dökülürdü. Akcamiin vakfi idi.

**Boyahane Değirmeni:** Bugün sadece binası bulunan bu değirmen Akarbaşıda kuyumcuların arasında küçük bir değimendir. Halilürrahman gölünün suyu ile çalışırdı. Halilürrahman gölünden çıkan su, mecme'l-bahir (Halilürrahman gölünden çıkan su ile Aynızüleyha gölünden çıkan su bu kanalda birleştikleri için bu isim verilmiştir) dediğimiz yerden geçerek, hasan Padişah Camiinin avlusundan çıktıktan sonra yeraltından Boyahane değirmenine gelirdi. Yeraltından gelen suyun üzeri beşik tonozla örtülmüştü. İçinden bir insan rahatlıkla yürüyebilirdi. Yukarda adını verdiğimiz Boyahane Çarşısı burada idi.

**Eskici Pazarı Değirmeni:** Bu değirmenin suyu da yukarda belirttiğimiz gibi Boyahane değirmeninden çıkan su ile çalışırdı. Bu su yine eskici pazarını baştanbaşa yeraltından geçerek, kelleçi çayına, oradan da yine yeraltından Cincıklı değirmenine yetişir.

**Cincıklı Değirmeni:** Bu değirmen aynı ismi taşıyan hamamı ile Hızanoğlu caminin arasındadır. Eskici değirmeninden çıkan Halilürrahman suyu ile çalışırdı.

**Kamışlı Değirmeni:** Bu değirmen de şehrin doğusunda bulunan bahçelerin içindedir.

**Mazı Değirmeni:** Cincıklı değirmeninden çıkan su, yeraltından geçerek horhor denilen yerde açığa çıkardı. Bu suyun bir kısmı bahçelerin içine giderken, bir kısmı da buradaki bahçelerin kenarından geçerek Kamışlı veya diğer ismi ile Mazı değirmenine yetişir. Bu değirmenin üzerinde küçük bir dabakhane vardı. Orada derileri temizlemede kullanılan mazı döverlerdi. Onun için değirmene de Mazı değirmeni denilmiştir. Hatta denildiğine göre çok önceleri bu değirmende de mazı çekerlerdi.

**Dabakhane Değirmeni:** Dabakhanenin hemen yanında olan bu değirmen, ismini de burdan almıştır. Bilindiği gibi derilerin işlendiği yer olan dabakhane son senelerde tamamen kaldırılmıştır.

**Sultanlık Değirmeni:** Dabakhane değirmeninden çıkan su Sultanlık değirmenine gider. Bu değirmen de Dabakhane değirmeninin yanındadır. Sultanlık değirmeninin hemen yanında kiriş yıkadıkları yer olarak kullanılan bir kirişhane de varmış. Bu değirmenin bir duvarı şehrin surlarıdır. Buraya kadar saydığımız değirmenler Boyahane değirmeninden itibaren sadece Halilürrahman ve Aynızüleyha göllerinden çıkan su ile çalışırlardı.

**Bokluca Değirmeni:** Önceleri Arap Meydanı diye isimlendirilmiş olan Türk meydanından bahçelere doğru giderken toplanan lağım suları bokluca değirmenine giderdi. Değirmen bu pis su ile çalıştığından bu ismi almıştır. Değirmen Türk Meydanından bahçelere giderken bugünkü Alpaslan ilköğretim okulunun bulunduğu ve eskiden kurbağa oteli dedikleri yerin hemen yakınında idi. Burası bataklık olup, çok kurbağa yaşadığından ve adeta koro halinde bağırduklarından halk tarafından Kurbağa oteli denilmiştir.

**Aşağı Bokluca Değirmeni:** Bu değirmen de Sultanlık değirmeninden hemen sonra gelir. Bu da kirli lağım suyuyla çalışırdı.

**Demirkapı değirmeni:** Bu değirmen de bahçelerin içindedir. Çok büyük bir demir kapısı olduğu için bu ismi almıştır. Sultanlık

değirmeninden çıkan su ile aşağı bokluca değirmeninden çıkan pis lağım suyunun karışmasından toplanan su ile çalışırdı.

**Kaz Değirmeni:** Bu değirmen de şehrin bahçelerinin içindedir. Sel suyu ile çalışırdı. Kışın sel kalktığı zaman değirmen de faaliyete geçerdi.

**Sel Değirmeni:** Bahçelerin sonunda olan bu değirmen de sel suyu ile çalışırdı.

**Paşabağı Değirmeni:** Beykapısı tarafından bahçelerin kenarındadır.

**Harankapı Paşabağı Değirmeni:** Harrankapı tarafından bahçelerin kenarında idi. Bu iki değirmen de her zaman çalışmazlar, ancak kışın çalışırlardı.

**Karakoyun Değirmeni:** Bu değirmen de eski jandarma kışlasının karşısında askeriye hamamının yanında idi.

**Sarayönü Karakoyun Değirmeni:** Aynı adı taşıyan bu değirmen de sarayönü köprüsünün biraz aşağısında idi.

**Beykapısı Karakoyun Değirmeni:** Beykapısında Mahmutoğlu kulesinin yanında idi. Bu değirmenler karakoyun deresinin sel suyuyla çalışırlardı.<sup>1007</sup>

### **URFA HAMAMLARI**<sup>1008</sup>

Urfa hamam bakımından da oldukça zengin bir şehir sayılır. Eski Urfa Hamamları arasında bunları sayabiliriz:

**Cincıklı Hamamı:** Karaburç Mahallesinde Hızanoğlu Sokaktadır. Hızanoğlu Camiinin doğusundadır. İnşa edildiği tarih ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Evliya Çelebi'nin bu hamamdan bahsetmiş olduğundan 17. Yüzyıl ikinci yarısında yaptırıldığı sanılmaktadır. Halilürrahman gölünün suyu ile çalışırdı.

**Eski Arasa Hamamı:** Urfa'nın İsoççu Pazarında olup, oldukça yeraltında yapıldığından Merdivenlerle Hamama inilmektedir. Kimin tarafından yapıldığı ve yapılış tarihi bilinmemektedir. Evliya Çelebi bu Hamamdan da bahsettiğinden 17. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır.

**Serçe Hamamı:** Su meydanı mevkiindedir. Hamam yeraltında olup merdivenle hamama inilmektedir. Kitabesi yoktur. Kimin tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.

**Sultan Hamamı:** Kazancı Mahallesi, Şişli Sokaktadır. Kitabesi çok silik olduğundan okunamamıştır. Yapılış tarihi ve kimin yaptırdığı

<sup>1007</sup> Mahmut Karakaş, Urfa Su Değirmenleri, Harran Dergisi, Sayı 19, s. 14

<sup>1008</sup> Cihat Kürkcüoğlu, Şanlıurfa Su Mimarisi, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1993'den faydalanılmıştır.

bilinmemekle birlikte Sultan Ahmet Bey adında bir bey tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Çünkü Sultan Ahmet Bey, bu hamamın az daha güneyinde bir mescit de yaptırmış olup, kitabesinde adını yazdırmıştır. Bu hamama da dolapla yükseltilen su, pöhenk denilen kanallar vasıtasıyla gönderilirdi.

**Şaban Hamamı:** kazancı pazarında olup, kitabesi bulunmamakta dolayısıyla inşa tarihi bilinmemektedir. 1767 tarihli Kazaz Mehmet Çelebi Vakfiyesinde Şaban Efendi Hamamı olarak geçtiğinden bu tarihlerde olduğu düşünülmektedir.

**Veli Bey Hamamı:** Dabakhane mahallesi, Mithat Paşa Sokakta, Bıçakçı Pazarı ile Mithat Paşa İlköğretim Okulunun arasındadır. Mahmut oğlu Veli Bey tarafından yaptırılmıştır. Banisi tarafından hicri 1105 (M. 1693) senesinde bu hamam için bir vakfiye hazırlanmıştır. Mütevelligine oğlu Malkoç Beyi tayin etmiştir. Üzerindeki kitabesi silik olduğu için ancak bir kısmı okunabilmiştir.

**Vezir Hamamı:** Sarayönü semtinde, Yusufpaşa mahallesindedir. 1703 senesinde Urfa Valisi Arapkirli Yusuf Paşa tarafından Yusuf Paşa Camiine bir vakıf olarak yaptırılmıştır.

**Halilürrahman Hamamı:** Halilürrahman gölünün yanında idi. Gölden akan suyu dolaplarla yükseye kaldırmak suretiyle bu hamama gönderirlerdi. Hamam 1945 yılında yıkılmıştır.



## V. BÖLÜM

### KURTULUŞ SAVAŞI VE URFA'NIN CUMHURİYET DEVRİNE GİRİŞİ

Osmanlı devletinin son seneleri bütün ülkede olduğu gibi Urfa'da da büyük gaileler, büyük acılar yaşatmıştı. Urfa'nın bu dönemde yaşadığı serüvenler arasında gerçekten acı hatıralar vardır. İstiklal savaşı senelerinde Urfa'da Müslüman Türkler, Kürtler ve Araplarla birlikte Hıristiyan olarak Ermeniler, Süryaniler ve bir miktar da Yahudi halk bulunuyordu. Dünya savaşının başlamasıyla Urfalı Müslüman ve Hıristiyanlar yeni bir maceraya atılmış oldular. Urfa, 1914 – 1918 senelerinde cereyan eden Birinci Dünya Savaşında ve bu savaş içinde geçen Yemen ve Çanakkale savaşları gibi ağır zayıatlar verdiren savaşlara da asker göndermişti. Bu savaşlarda şehitler vermiş, acılar yaşamıştı. Cihan savaşı içinde 1915–1916 senelerinde Erzurum, Bitlis gibi şehirlerden Urfa'ya gelen Kürt muhacirler de ayrı bir durum arz ediyordu. Muhacirler o senede Urfa'dan güney taraflara gönderilen Ermenilerden boşalan Ermeni evlerine yerleştirilmek istenmişlerdi. Fakat bu evler de yerliler tarafından erken davranılarak tutulmuştu. Bu yüzden muhacirler soğuk kış günlerinde Urfa'nın içinde ve çevresinde açlıktan ve soğuktan kırılıyorlardı. Şehrin içi ise zaten salgın hastalıktan geçilmiyordu. Her gün evlerinde ölü bulunan onlarca insan toprağa veriliyordu. Bazen bir günde yetmiş kişiden fazla ölen oluyordu.<sup>1009</sup> Her gün yüzlerce insan da bir parça ekmek yiyebilmek için dileniyorlardı. Açlıktan insanlar ne buluyorlarsa onu yiyorlardı. Kedilerin bile yenildiği, o devri yaşayan yaşlılar tarafından söylenilmektedir. Açlık, salgın hastalık ve soğuk insanların kuru yaprak gibi dökülmelerine sebep oluyordu. İşte o tarihlerde Urfa'nın durumu böyle idi. Misyonerler yine 1919'da Van ve Bitlis taraflarından Rusların ve Ermenilerin saldırısından dolayı göç ederek Urfa taraflarına gelen Kürtleri de misyonerler sürgün ediliyormuş gibi gösteriyorlardı.<sup>1010</sup>

Bu dünya savaşında Osmanlı Devleti mağlup kabul edilince, bütün ülke galip devletler tarafından işgal edildi. Bu işgal ile de gerek

<sup>1009</sup> Hans-Lukas Kieser, a.g.e, s. 688

<sup>1010</sup> Mary Caroline Holmes, Urfa Ermeni Yetimhanesi, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 15

Müslüman ve gerekse Hıristiyan Urfalıların işgal kuvvetleri arasında bütün hayatlarına etki edecek ve derin yaralar açacak ilişkileri oldu. Mütarekeden sonra Osmanlı Devletinin bir bağımsız sancağı olan Urfa da Mondros mütarekesini takip eden günlerde 24 Mart 1919 senesinde İngilizlerin işgaline uğramıştı. Altı ay kadar sonra İngilizler şehri Fransızlara bırakmışlardı. İngilizlerin Urfa'dan ayrılışı ile 30 Ekim 1919'da da Fransızlar Urfa'yı işgal ettiler. Böylece Urfa bu dönemde de yeni bir serüvene girmiş oluyordu. 1919 senesinde Urfa 80.000 nüfuslu idi. İyi bir araba yolu vardı ve şehir çok iyi inşa edilmiş güzel bir şehirdi. Sokakları döşeliydi ve iyi ve çok kullanışlı bir su sistemi de vardı.<sup>1011</sup>

Urfanın işgal edilmesi üzerine bütün Anadolu'da olduğu gibi Urfa da işgalcilere karşı kurtuluş mücadelesine girişti. Bu işgal sırasında, Fransızların tahriklerine kapılan ve onlardan kuvvet alan Urfa'nın Ermeni Hıristiyanlarının bir bölümü de Fransızlarla bir olarak yıllarca beraber yaşadıkları Urfa Müslümanları ile savaşmaya başladılar. Amerikalı misyoner Bayan Holmes, Urfa Ermeni komitesinin silahlı bir tarafsızlık siyaseti güttüklerini kaydetmektedir. Onun ifadesine göre Urfa Ermeni Komitesinin gayesi Türklerin de Fransızların da Ermeni mahallesine girmelerini önlemektir. Durum çok zor idi, bu yüzden Ermeniler, bilhassa kadınlar şimdiye kadar Müslümanlarla nasıl yaşadıysa, bundan böyle de aynı şekilde yaşayabileceklerini söylüyorlardı. Bu yüzden Komite lideri kaç defa Urfalıların Fransızlara saldırımları için Ermeni mahallesinden geçmelerine izin verecekti. Hatta kendisi de Fransızlara saldırmayı düşünüyordu. Fakat Ermeni komitesi liderinin bu düşüncesine bizzat Yetimhane Müdürü Amerikalı Bayan Holmes engel olmuştu.<sup>1012</sup> Çünkü Bayan Holmes Fransız işgaline Urfalıların direndiği sırada açıkça Fransızların tarafını tutuyordu.<sup>1013</sup> Devamlı Urfa mutasarrıfı ve Urfa direnişçileriyle haberleşme halindeydi.

Nihayet İstiklal savaşı sonunda Urfalıların savaşı kazanmaları ile 10 Nisan 1920'de Fransızların Urfa'dan çıkarılması sonucu Urfa kurtarılarak Türkiye Cumhuriyetine bağlandı. Bunun üzerine şehirdeki Fransızların tarafını tutmuş olsun veya bu hadiseye karışmamış olsun bütün Hıristiyan halk da Urfa'dan ayrılarak Suriye taraflarına gitmek zorunda kaldılar.

<sup>1011</sup> Mary Caroline Holmes, a.g.e, s. 22

<sup>1012</sup> Mary Caroline Holmes, e.g.e, s. 70

<sup>1013</sup> Mary Caroline Holmes, a.g.e, s. 88

## CUMHURİYET DEVRİNDE URFA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

İstiklal savaşı bitmiş ve Cumhuriyet ilan edilmişti. Osmanlı devletinin son zamanlarında müstakil bir mutasarrıflık olan Urfa, Cumhuriyet devrinde bütün mutasarrıflıklar gibi vilayet yapıldı. Osmanlı Devletinin yıkılmasından sonra ayrı bir devlet olan Suriye ile Türkiye Cumhuriyeti arasına sınır konulmuş ve bu sebeple bazı Urfalıların akrabaları Suriye tarafında kalmıştı.

Urfa artık Laik Türkiye Cumhuriyeti'nin bir şehri olarak tarihteki yerini alıyordu. Bu dönemde yeni devletin büyük devrimleri hayata geçiriliyordu. Bütün Türkiye'de olduğu gibi giyim kuşamdan inanç, kültür ve eğitime kadar her şey değişime uğruyordu. Yani değerler yer değiştiriyordu.

Bütün Türkiye Cumhuriyetinde Arap harfleriyle yazılan yazı yasaklanarak değiştirilmiş, yerine Latin harfleri kabul edilmişti. Dolayısıyla okuryazarlar bir gecede yazı bilmez olmuşlardı. Her zaman ilk okuduğu gibi aslı olan Arapça ile okunan Ezan Türkçeye çevrilmişti. Urfalı minarelerde okunan her ne kadar Türkçe de olsa yabancı olduğu bu yeni sesin ne demek istediğini anlayamıyordu. O, Ezanın aslını daha iyi anlıyordu. Bu yüzden bu Türkçe ezan ile alay eder şekilde

—“Tanrı uludur, Bamyaya aşısı suludur, Bulgur aşısı kurudur” diye halk arasında bir tekerleme de söyleniliyordu.

Yine kadın ve erkeklerin giydikleri kılık kıyafetleri yasaklanmış ve yeni kıyafetler ve şapka mecburi edilmişti. Bütün bu değişikliklere Urfalıların alışması çok zor görünüyordu.

Bu tarihlerde bile Urfa çok güzel manzaralı bir şehir olarak hatıralarda yaşamaktadır. Öyle ki viraneliğinde bile bir asaletin olduğu yabancı gezginler tarafından kabul edilen bir özelliğe sahiptir Urfa.<sup>1014</sup>

Urfa'nın konuşulan dili Türkçedir. Türkçenin Urfa'ya 1081'de hâkim olan Selçuklularla birlikte girdiği şüphesizdir. İslamın fethiyle Urfa'ya Arap Müslümanları vasıtasıyla Arapça girmişti. Fakat Müslüman Araplarla Urfa'nın eski yerlileri olan Süryani ve Ermeniler ve Urfa'ya gelen Haçlıların arasında daima el değiştirmesi bakımından Arapçanın Urfa'da yerleşmesi sekteye uğradı denilebilir. Arapça, Arap

<sup>1014</sup> W.A. Wigam – Edgar T.A. Wigam, İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam, İstanbul 2004, s. 31

Müslümanlarının yerleşmesinden dolayı Harran ilçesinde yerleşmiş bir dil oldu. Urfa'da ise Selçuklulardan itibaren Türkçe de konuşulan diller arasına girdi. Bilhassa Türklerin yerleşik oldukları Musul ve Kerkük gibi Urfa da Arapçanın yanında bölgenin Türkçesini konuşuyordu. Elbette Arap emirliklerinin ve Haçlıların devlet kurdukları yıllarda Türkçe de tamamen yerleşemedi. Alman gezgin Carsten Niebuhr, 1760'dan sonra Urfa'ya yaptığı gezisini anlattığı yazısında Urfa'nın asıl dilinin Türkçe olduğunu yazmaktadır.<sup>1015</sup> 1842–1850 yıllarında doğuya misyoner olarak gelen ve bu arada Urfa'da da bulunan İngiliz misyoner papaz George Percy Badger de Urfa'da en çok konuşulan dilin Türkçe olduğunu kaydetmiştir.<sup>1016</sup> Şemseddin Sami de şehrin içinde mahalli lisanın Türkçe olduğunu, bunun yanında Arapça ve Kürtçe de konuşulduğunu kaydetmiştir.<sup>1017</sup>

Miladi 1200'lü yıllarda Urfa mimari eserleri üzerindeki kitabelerde kullanılan dil Arapça olduğu için o tarihlerde Urfa'da nasıl bir Türkçe konuşulduğu bilinmemektedir. İslam dininden dolayı Arapça bütün İslam topraklarında olduğu gibi Urfa'da da ilim dili olarak kullanılıyordu. Fakat Urfa Müslüman halkı Arapçanın yanında o devir Türkçesini de konuşuyordu. Bir aile devleti olarak kurulan ve Kürt olduğu kabul edilen Eyyubilerin 60 yıllık hâkimiyetleri zamanında Urfa'da Kürtçenin de konuşulduğu tabiidir. Eyyubilerin de mimari eserlerindeki kitabelerde Arapça dili kullanılmıştır. Eyyubilerin 60 yıllık hâkimiyetleri dışında Urfa'da Türk devletleri hâkim olduğundan Müslüman halk arasında konuşulan dilin de çoğunlukla Türkçe olduğu düşünülebilir. Böylece Müslümanlar tarafından konuşulan Türkçe, Arapça ve Kürtçe'nin yanında Ermenice ve Süryanice de Urfa'da konuşulan diller arasındadır. Bu durum Cumhuriyete kadar böyle devam etmiştir.

Fakat bilindiği gibi Urfa'da konuşulan Türkçe, Urfa'ya mahsus bir Urfa ağzıdır. Anadolu Türkçesi ve hele İstanbul Türkçesinden farklı bir Türkçedir. Urfa halk şairleri bile söyledikleri şiirlerin bir kısmını Urfa ağzı ile söylemişlerdir. 1877 senesinde “Karadağ Destanı” adı ile Harp

<sup>1015</sup> Selahaddin Eyyubi Güler, Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi, “**Alman Gezgin Carsten Neibuhr'un Seyahatnamesinde Siverek, Urfa ve Birecik**”, Şanlıurfa 2009, s. 23

<sup>1016</sup> Mary Caroline Holmes, a.g.e, s. 18 – Selahaddin Eyyubi Güler, a.g.e, “**Misyoner Papaz George Percy Badger'in notlarında Urfa**”, s. 64

<sup>1017</sup> Ş. Sami, Kamus-i A'lâm, İstanbul 1316, II, 1074

hatırasını anlatan Baba Cem'i de bu destanını Urfa ağzı ile yazmıştır.<sup>1018</sup> Urfa ağzı, elbette buraya yerleşen Türklerin Türkçesinden asırlarca işlenerek oluşmuş bir ağızdır. Bunun içine Arapça, Kürtçe ve hatta Süryanice ve Ermeniceden de bazı kelimeler elbette katılmış olarak gelişmiş ve Urfa'ya özel kelimeler ve Urfa ağzı diyebileceğimiz bir Türkçe oluşmuştur.

Urfa ağzı, genel görünüşü bakımından Azerî lehçesine bağlılık gösterir. Ufak tefek ayrılıklar coğrafi eylemlerle ve tarihi kaynaşım katışmalarla açıklanabilir.<sup>1019</sup> Bununla birlikte Urfa ağzında Arap harfleri belirgin bir şekilde çıkarılır.<sup>1020</sup> Yine Urfa ağzında işaret zamirleri normal Türkçede olduğu gibi aynı olmakla beraber (şu) işaret zamiri kullanılmaz.<sup>1021</sup>

## CUMHURİYET DEVRİNDE URFA'DA EĞİTİM

Cumhuriyet devrinde eğitim ve öğretime daha fazla önem verilmeye başlandı. Urfa'nın merkezi ve çevreleriyle birlikte kırk ilkokul, bir köy yatılı okulu ve sekiz kız okulu ve bir de Ortaokul vardı.<sup>1022</sup> Urfadaki isimleri bilinenler ilkokullar ise şunlardı:

Vatan İlkokulu: İzzet Bey caddesi denilen, bugünkü asfalt caddesinde bulunuyordu.

İrfaniye ilkokulu: Şehit Nüsret ilkokulunun eski avlulu binasıdır.

Nusretiye İlkokulu: Dabakhane mahallesinde idi.

Turan İlkokulu: Tuzeken mahallesinde idi.

Kız Okulu: Urfa'nın bu ilk Kız Okulu ise Ak Cami yakınında idi.

Ana Okulu: Ulu Camiin bitişiğinde idi.

Bu okullar dışında, yetişkin halkın da okuması için iki adet halk gece okulları da vardı.<sup>1023</sup> 1927 tarihinde Maarif Müdürü İbrahim Niyazi Bey idi. Cumhuriyetin ilk devrinde ki öğretmenlerden isimlerine ulaşabildiklerimiz şunlardır: Ahmet Şemseddin Vural, Mehmet Sait Vural, Şerif Özden, Ali Galip, Muallim Bedi, Recep Bey, Şaban Bey, Nadir Polat, İhsan Bey, bu İnönü İlkokulunun Müdürü idi. Halafa Salih diye tanınan Salih Çelikkol.

<sup>1018</sup> Mahmut Karakaş, Urfalı Baba Cem'i - Karadağ Destanı, Ankara 2006

<sup>1019</sup> Kemal Edip, Urfa Ağzı, Burhaneddin Erenler Matbaası İstanbul 1945, s. 11

<sup>1020</sup> Kemal Edip, a.g.e, s. 13

<sup>1021</sup> Kemal Edip, a.g.e, s. 36

<sup>1022</sup> 1927 Urfa Salnamesi, İstanbul 1927, s. 117

<sup>1023</sup> 1927 Urfa Salnamesi, İstanbul 1927, s. 126



Köy yatı mektebinin (Urfa'nın ilk yatılı okulu) zamanımızdaki durumu (sonraları hükümet konağı, özel İdare ve şimdi İl Kültür ve Turizm müdürlüğüdür)

1921 senesinde Urfa'da henüz sultani okullarının bulunduğu aşağıdaki belgeden anlaşılmaktadır:

*“Umur-i maarif vekâleti sicil numaru pusulası*

*Numaru*

*570*

*Vazife ve ismi*

*Urfa Sultanisi kısm-ı ibtidai muallimi*

*Ahmet Şemseddin*

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâletince mahfuz dosyanızın sicil numarasını natık pusuladır.*

*31 Kânunuevvel 1337 (M.1921)<sup>1024</sup>*

Bu belge ile bu tarihlerde Urfa Sultanisi'nin hem ilk kısmının ve hem de orta kısmının olduğu ve bu okuldaki bir öğretmenin de Ahmet Şemseddin adında olduğu anlaşılmaktadır.

\*\*\*

<sup>1024</sup> Belge No.4

Hartavizade Ahmet Şemseddin'in 1926 tarihinde Vatan ilkokulunun Müdürü olduğunu şu belge ile anlamaktayız:

**“Türkiye Cumhuriyeti  
Urfa Maarif Müdüriyeti  
Sicil numarası**

**8**

**Sekizdir.**

**Vazifesi ve ismi**

**Vatan Mektebi Müdürü Ahmet Şemseddin Bey**

**Urfa Maarif Müdüriyetince mahfuz dosyanızın  
numarasını natık pusuladır.**

**15 mart 1926”<sup>1025</sup>**

\*\*\*

Ahmet Şemseddin'in daha sonra naklinin Gaziantep'e yine müdür olarak çıkmış olduğu aşağıdaki belge ile anlaşılmaktadır.

**“Türkiye Cumhuriyeti  
Urfa Maarif Müdüriyeti  
Aded: 1514**

**Vatan Mektebi Müdürü Ahmet Şemseddin Beye**

**Müdürlükle Gaziantep'e tahvil eylediğiniz emanet  
aliyece bildirilmiştir. Tebliğ olunur efendim.**

**18 Eylül 1927**

**Maarif Müdürü”<sup>1026</sup>**

\*\*\*

Cumhuriyet devrinin ilk senelerinde 1946 senesine kadar Urfa'da bir ortaokul vardı. Bir edebiyatçı olan Zorlutuna daha 1944 yılında Urfa Ortaokuluna atanmıştı. Urfa Lisesi ise 1946 yılında açıldı ve bu lisede Halide Nusret Zorlutuna Edebiyat öğretmeni olarak görev yapıyordu. Aynı zamanda iyi de bir şair olan Halide Nusret Zorlutuna, Urfa halkı tarafından çok sevildi. Halide Nusret Zorlutuna Urfa kurtuluşuna çok güzel bir destan yazdı.

---

<sup>1025</sup> Belge No. 5

<sup>1026</sup> Belge No. 6

Kahraman yatağı, erler otağı  
Bir eşi bulunmaz diyar bu Urfa  
İç açar kırları, bahçesi, bağı  
Yılın her ayında bahar bu Urfa.

Taşları cevherdir, takasım gelir  
Otunu gül gibi kokasım gelir  
Durup Şen yüzüne bakasım gelir  
Gönlümden kaygıyı atar bu Urfa.

“Karakoyun” coşar döner bir sele  
“Anzılha” sefası girince ele  
Gamı, kasaveti verir de yele  
Cihanı bir pula satar bu Urfa.

Bülbülü susturan şakrak sesi var  
Tadına doyumaz çığköftesi var  
Dünyaca bilinir efsanesi var  
Cana yakın cennet kadar bu Urfa.

Bir yüce tarihtir 11 Nisanı  
Duymayan var mı o şanlı destanı  
Uğrunda sel gibi akıtır kanı  
Sonra da cana can katar bu Urfa.

Kadını, erkeği soyca kahraman  
Yurda yan bakana sillesi yaman  
Aslan yetiştirir bağrında aslan  
Yiğitler kalbinde yatar bu Urfa.<sup>1027</sup>

Halide Nusret Zorlutuna

<sup>1027</sup> A. Naci İpek, Şiirlerde Urfa, Özlem kitabevi Urfa 1998, I, 34



Cumhuriyet devrinin ilk Urfa Lisesi binasının cepheden görünüşü

Urfa'da dört yıl öğretmenlik yapan Halide Nusret Zorlutuna, Tuğay komutanı olan kocasının tayininin çıkmasından dolayı 8 Mayıs 1947'de Sarıkamış'a gitmek üzere Urfa'dan ayrıldı. 13 Mayıs 1947 tarihli Urfa gazetesinde M. Hulusi Kılıçaslan (Halide Nusret Zorlutuna'yı uğurladık) diye bir yazı yazdı. Halide Nusret Zorlutuna Urfa'dan ayrılırken Urfalılar kendisi hakkında şiirler yazmışlardı. Bu güzel şiirlerden biri de Diş Hekimi Sayın Osman Bengisu tarafından yazılmıştı ve şöyle idi:

#### HALİDE NUSRET ZORLUTUNA'YA

Kalbin kalbimizle çarpıyor bildik  
Urfa destanîyle ey Zorlutuna  
Ağlayan aslanın yaşını sildik  
Nağmeni dinlerken ey Zorlutuna

Biz soyca kahraman olup gitmeyi  
Bu yurda gül olup yerde bitmeyi  
Şakıyıp bülbüller gibi ötmeyi  
Sana da duyurduk ey Zorlutuna

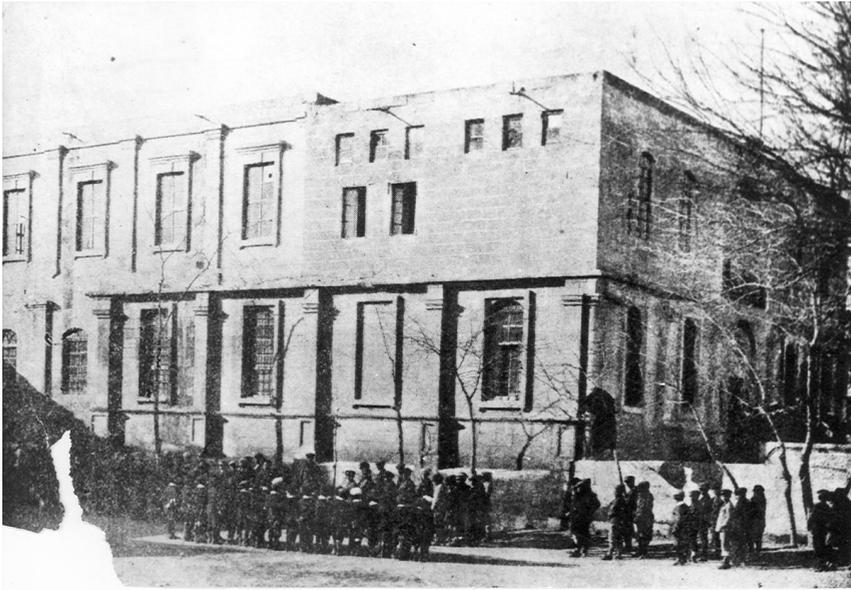
Gönlünüz coşkun gönlümüz gibi  
Simanız açılmış gülümüz gibi  
Gününüz şen geçsin günümüz gibi  
Sevgin içimizde ey Zorlutuna

Cevher yüzünüze bakayım diye  
Çelenk başınıza takayım diye  
O Şen gönlünüze akayım diye  
Tuna'ya benzedim ey Zorlutuna

Destanı geçirdik efsanemize  
Nağmemiz takıldı Şen sesimize  
Lezzet vermek için çiğköftemize  
Kalbimizden çıkma ey Zorlutuna

Bir yüce tarihtir o, onbir Nisan  
Gönlüm duymaz senden başka bir insan  
O günde bizdikse yurdu koruyan  
Bugün de sen oldun ey Zorlutuna

Osman Bengisu<sup>1028</sup>  
\*\*\*



Urfa'nın ilk ilkokullarından Vatan İlkokulu

<sup>1028</sup> Urfa Gazetesi, 13 Mayıs 1947, sayı 442

Halide Nusret Zorlutuna gittiği Sarıkamış'tan yine Urfa'yı unutmamıştı. Bir sene sonra Urfa'nın kurtuluş yıldönümü geldiğinde Urfa'lı hanımlara şu şiiri yazarak gönderdi.

Sarıkamış, Mart 1948, Oradaki bacılarıma

Dağlardan akseden ilahi sesi  
Beni toprağına bağlamaktadır  
Ey aziz yurdumun aziz köşesi  
Hasretin bağrımı dağlamaktadır

Senin kucağında mevsimler bahar  
Göklerden dökülür inci mehtaplar  
Rüzgârında bilmem ne efsane var  
Maziyi andıkça ağlamaktadır

Onbir Nisan geldi Kahraman Urfa  
Bayramın şen olsun güzel, can Urfa  
Unutmadım seni hiçbir an Urfa  
Sevincin gönlümde çağlamaktadır

Halide Nusret Zorlutuna<sup>1029</sup>

Halide Nusret Zorlutuna hocamızın bu şiirine yine Diş Hekimi Sayın Osman Bengisu bir şiirle cevap veriyor.

Urfa, Nisan 1948, yine Zorlutuna'ya Bacılarından selam.

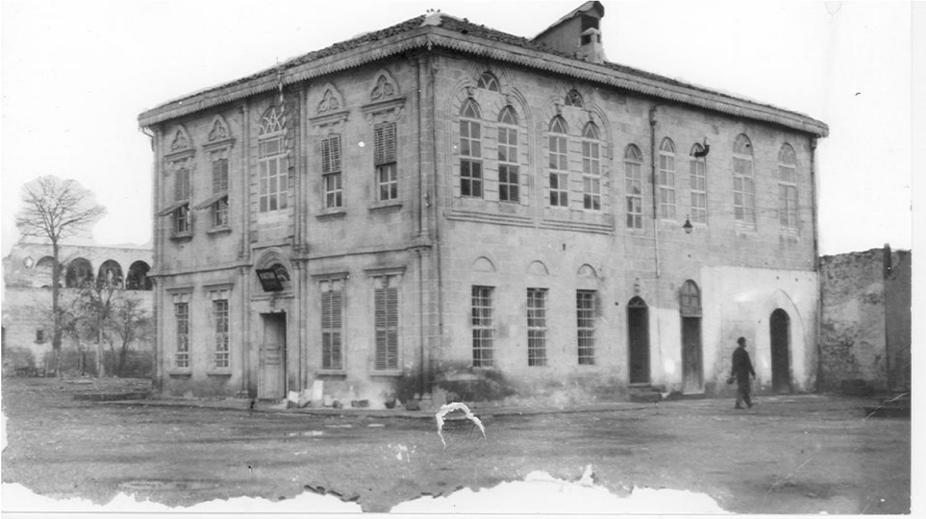
Onbir Nisan günü olan sefayı  
Sizinle beraber sağlamaktayız  
Sarıkamış'tan hep esen havayı  
Gönülün teline bağlamaktayız

Aziz hatıranı kim der unuttuk  
Bir sene ayrılık yasını tuttuk  
Hıçkırın yavruyu sanma uyuttuk  
“Yine Urfa için” ağlamaktayız

Urfa'dan coşarak sinene girsek  
Ayrılık yaşını gözlerden silsek  
Her ne kadar sizden uzakta isek  
Gönlünle birlikte çağlamaktayız

Osman Bengisu<sup>1030</sup>

<sup>1029</sup> Urfa Gazetesi, 11 Nisan 1948, sayı 523



Eski Urfa Adliye binası (Şimdiki Kızılay binasının yerinde idi)

<sup>1030</sup> Urfa Gazetesi, 16 Nisan 1948, sayı 525

## URFA'DA ALEVİLİK VE KISASLI ÂŞIKLAR GELENEĞİ

Urfa genelde Sünni mezhebinde olan bir halka sahiptir. Urfalıların büyük bir bölümü Ehli Sünnet akidesi içinde Hanefi veya Şafii mezhebindedirler. Az bir miktar da Alevi Bektaşî mezhebinde olanlar vardır. Urfa Alevileri, şehrin yakınındaki Sırrın ve Harran yakınındaki Kısas beldelerinde yaşamaktadırlar. Bu köylerde hem Alevi ve hem de Sünni Müslümanlar birlikte bulunmaktadırlar. Fakat bu köyler arasında meşhur olan Kısas köyüdür. Kısas hem tarih bakımından çok eskidir ve hem de âşıkları bakımından meşhurdur. Kısas beldesinin çoğunluğu Alevi olup, nüfusun ancak beşte bir miktarı sünnidir.

Bu beldeye Kısas adının, bu bölgede Abbasilerle Emevilerin aralarındaki savaşları sırasında kısasa kısas yaptıklarından dolayı verildiğine inanılmaktadır.<sup>1031</sup> Bu isim asırlardan beri değişmeden zamanımıza gelen bir isimdir. Kısaslı Aleviler aslen Türkmen olup, adadilleri de Türkçedir. Kısas beldesinin çevresindeki köyler ya Arapça veya Kürtçe konuştukları halde Kısaslılar Türkçe konuşmakta olup Türkçeyi korumuşlardır. Onlar aynen şehirde olduğu gibi Urfa ağzı ile konuşurlar. Kısaslılar geleneklerine çok bağlı kimselerdir.<sup>1032</sup> Kısas'ta aleviler kendi cem evlerine, Sünniler de camilerine giderler. Birbirine karşı hiçbir düşmanlık beslemezler. Gerçekten Kısas halkı cana yakın, sevecen ve barışsever insanlardır. Kısas'ın özelliği bağlama çalmaları ile birlikte âşıklık geleneğini sürdürmüş olmalarıdır. Yüzyıllardan beri bu belde çok âşik yetiştirmiştir. Kısas kültürlü bir alevi beldesi olmayı halen sürdürmektedir.

Urfa ve çevresinin Hazreti Ömer devrinde miladi 637 yılında fethedilmesi ile bugünkü Kısas'ın içinde bulunduğu bölgenin de Müslümanların eline geçtiği kesindir. Kısas'ın 1035 yıllarında var olduğu ve bu tarihlerde Urfa ile birlikte Müslüman Arapların hâkimiyetinde bulunduğu kabul edilmektedir. Çünkü bu tarihlerde Bizanslıların Urfa'dan civardaki Kısas, Harran ve Suruç topraklarına saldırı düzenledikleri bilinmektedir.<sup>1033</sup> Urfalı Mateos Vakayinamesinde bildirdiğine göre Selçuklu sultanı Alpaslan'ın Horasan kumandanı Gümüştekin 1065–1066 tarihinde Urfa bölgesine gelmişti. Bu ordu o sırada meşhur olan “Toric” kalesine karşı karargâh kurdu. Bütün bu

<sup>1031</sup> Halil Atılğan - Mehmet Acet, Harran'da bir Türkmen Köyü Kısas, Kültür Bakanlığı Ankara 2001, s. 16 – Halil Atılğan, Kısaslı Âşıklar, Şanlıurfa 1992, s. 18

<sup>1032</sup> Halil Atılğan - Mehmet Acet, a.g.e, s. 3

<sup>1033</sup> Segal, a.g.e, s. 282

bölgeyi talan etti, yağmaladı. Sonra başka yerlere gitti. Aynı sene Horasan kumandanı tekrar Urfa önlerine geldi. Kısas'ın 15 kilometre uzağında bir ırmak olan Culap üzerine yürüdü. O bölgede çok katliam yaptı. Sonra “Deb” denilen kaleye yürüdü. Oradan “Ksaus” denilen yere yakın bir yere geldiler. Burada Roma askerleri kendilerini karşıladı. Fakat Roma askerleri savaşa başlamadan kaçtılar. Arkalarından yetişen Müslümanlar Roma askerlerini kılıçtan geçirdiler.<sup>1034</sup> Burada adı geçen “Dep” kalesinin Diphisar köyü olduğu ve yine “Ksaus”un Kısas olduğu söylenilmektedir. Gerçekten isimler birbirine çok yakın görünmektedir. Bu Ksaus isminin ufak bir değişime uğrayarak Kısas olduğu kesindir. Yine 1138'de Türk ordusunun saldırısına uğrayan Urfa teslim olmayınca, Türkler Urfa'nın doğusundaki Kısas'ı ele geçirmişlerdi.<sup>1035</sup>

Yine Âşık sefai'nin efsanevi bir şekilde anlattıklarına göre Hurzem Beylerinden Şah Muhammed adında bir bey vardır. Bu bey 40.000 askeriyle Emevilerle savaşan Ebu Müslim Horasani'ye yardım eder. Uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda Şah Muhammed şehit düşer. Türbesi Kısas'tadır. Şah Muhammed'in bir de Fatma Hatun adında kız kardeşi vardır. Onun da türbesi Kısas'tadır.<sup>1036</sup>

Kısaslıların anlattıklarına göre Horasan Türklerinden İmam Zeynel Abidin'in torunlarından Seyyit Ahmet 1600–1650 yılları arasında aile efradiyle Kısas'a gelerek yerleşmiştir. Böylece Seyyit Ahmet Kısas'ı yurt edinmiştir, denilmektedir.<sup>1037</sup> Bu ifadeye baktığımızda, burada önemli bir tenakuza düşüldüğü kolayca görülür. Çünkü Seyyid Ahmed'e hem Horasan Türklerinden, hem İmam Zeynel Abidin torunlarından denilmektedir ki bu imkânsızdır. Bir defa İmam Zeynel Abidin Resulullah'ın torunlarından olup Araptır. Dolayısıyla Horasan Türklerinden olamaz. Eğer Seyyid Ahmed Horasan Türklerinden ise bir seyyid olan Zeynel Abidin torunlarından olamaz. Çünkü Seyyidler Türk değil Araptır. Türkler de Seyyid değildirler. Seyyid Ahmet Türk olduğuna göre Seyyid değildir. Hem de öz be öz Türk olduklarını söyleyen Kısaslıların Seyyid Ahmet'in soyundan

<sup>1034</sup> Urfalı Mateos, a.g.e, s. 127 – Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden Haçlı seferlerinin Başlangıcına kadar Urfa'nın Durumu, Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 51

<sup>1035</sup> Segal, a.g.e, s. 301

<sup>1036</sup> S.Sabri Kürkçüoğlu-Abuzer Akbıyık, “Kısas Köyü ve Kısaslı âşıklar”, (Mehmet Özbek, “Urfa'da Gözden Uzak bir Alevi Köyü ve Halk Musikisi”inden naklen) Şanlıurfa Uygurluğun doğduğu şehir, Ankara 2002, s. 362

<sup>1037</sup> Halil Atılğan - Mahmet Acet, a.g.e, s. 13 ve 17

geldiği kabul edildiği halde seyyid olduğu söyleniliyor. Bu mümkün değildir. Öyle ise kendisine niçin Seyyid denilmiştir? İki sebep vardır. Birinci olarak sadece “Seyyid” isim olarak verilmiştir. İkinci olarak da eskiden Müslümanlar büyüklerine, âlim ve arif kimselere bugün kullandığımız ve Arapçada “Efendi” anlamına gelen “Seyyid” kelimesini kullanıyorlardı. İhtimal bu zata da bu bakımdan Seyyid Ahmet denilmiştir.

Seyyid Ahmet'in Kıyas'ta olduğunu duyanlardan Urfa merkezinden, Mardin'den, Suriye Türkmen Culab'ından, Rakka'dan birçok Alevi Bektaşiler gelerek Kıyas'a yerleşmişlerdir. Böylece kısa zamanda Kıyas'ın nüfusu artmış oldu. Alevi-Bektaşi anlayışının Seyit Ahmet sayesinde Kıyas'a yerleşmiş olduğu kabul edilmektedir. Kıyaslılar bu zatın torunları olduklarını söylerler.<sup>1038</sup>

Urfa'da yaptığımız araştırmalarda Bektaşi tekkesi izlerine rastlayamadık. Yalnız Kıyaslı Aşir Kayabaşı yazdığı küçük bir broşürde Urfa merkezinde Bektaşi tekkesinin olabileceğini söylemektedir. Bazı eski binaların ve benzer isimlerin çağrışım yapmalarından yola çıkarak böyle bir düşünceye varmıştır. Her ne kadar Urfa'da Bektaşi şeyhleri yetişmişse de kesin bir bilgi olmadıkça isim benzerliğinden dolayı Urfa merkezde Bektaşi tekkesinin varlığını kabul etmek büyük bir yanlış olur. Onun belirttiği yerler ve bazı şeyh isimlerinin Bektaşilikle hiçbir ilgisi yoktur. Yalnız, Aşir Kayabaşı Urfa'da XII. yüzyılda Horasan postuna oturan bazı dede-babalardan söz etmektedir ki onları şöyle belirtebiliriz.

Birecikli Seyyid İbrahim Agahi Dede-baba: Dedelik müddeti 1675'den 1689 vefatı,

Urfalı Seyyid Halil İbrahim dede-baba: dedelik müddeti 1689'dan 1714 vefatı,

Serezli Hacı Hasan dede-baba: 1714'ten 1736 vefatına kadar bu görevde kalmışlardır.

Bu duruma göre Urfa'daki Alevi Bektaşi akidesi 1600'lü yıllara kadar çıkmaktadır. Daha evvelîsi ise şifahi dahi olsa bilinmemektedir. Zaten yukarıda verilen bilgide de Seyyid Ahmed'in Horasan'dan 1600–1650 yıllarında geldiği söylenilmiştir. Öyle ise Urfa'da Alevi Bektaşi akidesinin daha evvellere uzanması mümkün değildir. Bu postnişinlerin ise buldukları Bektaşi tekkeleri Urfa'da olsaydı, şimdiye kadar bir tarihçi veya seyyahın Urfa hakkında yazdıkları kitaplarının birinde

<sup>1038</sup> Halil Atılğan, Kısıslı Âşıklar, Şanlıurfa 1992, 19

elbette belirtilir, göze çarpardı. Peki, acaba böyle bir Bektaşî tekkesi nerede idi. Şeyhlik mertebesine kadar yetişmiş bu Kısas Bektaşî şeyhleri nerede, hangi Bektaşî tekkesinde yetişmişlerdi? Kanaatime göre böyle bir Bektaşî tekkesinin Alevi-Bektaşîliğin merkezi olan Kısas'ta olması daha normaldir, bunu Kısas'ta araştırmak gerekmektedir.

Alevi – Bektaşî babaları olanlar, 1826 senesinde yeniçeri ocağının lağvedilmesi ile devlet tarafından takibata uğramıştır. Bunun sebebi daha önce “Urfa'da Sertunayi Ağaları” konusunda geçtiği gibi Yeniçerilerin Bektaşî tarikatına mensup oldukları düşüncesidir. Yeniçeriler Hacı Bektaşî Veli'yi ocaklarının piri kabul etmişlerdi. Bu yüzden kışlarında devamlı bir Bektaşî babası bulundurulardı. Bilhassa yeniçeri ocağının kaldırıldığı gün bu babalar yeniçeri ocağının propağandasını yaptıkları için Bektaşî tarikatı da ilga edildi, her tarafta yasaklandı. Bu tarikat mensupları çeşitli yerlere sürüldü.<sup>1039</sup> Hâlbuki Bektaşîlik Osmanlı devleti içinde çok önemli bir yer tutuyordu. Yeniçerilerin adı Bektaşîlikle birlikte söyleniliyordu. “Yeniçeri” adı “Ocağ-ı Bektaşîyan” şeklini almıştı. Bektaşî babalarından biri Hacı Bektaşî velinin vekili olarak 94. kışlada otururdu. Hacı Bektaşî Veli türbesinde şeyh olan bu kişi ölünce yerine geçen kimse İstanbul'a gelir, Ocaklı onu merasimle ağa kapısına götürür, tacını yeniçeri ağası başına geçirirdi. Yine alay merasimle babalıye gider, ferace giydirilir, dönüşüne kadar ocaklı tarafından ikram edilirdi.<sup>1040</sup> Yeniçeriliğin kaldırıldığı gün Bektaşîler bütün güçleriyle buna karşı çıktılar. Bektaşîlerin Yeniçerileri korumaları üzerine başta sadrazam olmak üzere devlet erkânı ve eski ve yeni şeyhülislam, kazazkerler, ülema ve çeşitli tarikatların ileri gelenleri saray-ı humayun camiinde toplanarak iştişare yaptılar. Padişah Sultan Mahmut II. Kafes arkasından meclisi takip ediyordu. Bu konuşmada Şeyhülislam, “Osmanlı topraklarında bu tarikata girenler eski gelenek ve kuralları üzere gidip ilk devletin kanunlarına uymaları lazımdır. Bektaşîlik adı altında bazı cahillerin helâlî haram, haramı helal saydıklarını, ibadetle alay ettiklerini...” söyleyerek, meclistekilerin görüşünü aldı.<sup>1041</sup> Bütün ülema ve meşayih, bunların durumlarının gizli olmasından dolayı haklarında bir bilgilerinin olmadığını söyleyerek, anlatılanlardan dolayı cezalandırılmalarının caiz olduğunu söylediler. Meclistekilerin görüşü

<sup>1039</sup> İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, İstanbul 1961, IV, 111

<sup>1040</sup> Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, sadeleştiren Tevfik Temelkuran, Üçler matbaası İstanbul 1974, XII, 235

<sup>1041</sup> Cevdet Paşa, a.g.e, XII, 236

alındıktan sonra Bektaşiliği bozulmuş bir tarikat olarak değerlendirdiler ve bu tarikatın kapatılmasına karar verdiler. Bektaşi tarikatının Mısırdan Arnavutluğa kadar geniş İslam topraklarında tekkeleri vardı. O bakımdan bütün Bektaşi şeyhleri ile birlikte Bektaşi mensupu oldukları sanılan Anadolu payelileri de sürgün edildiler. Tekkelerinin yenileri yıktırıldı, eskileri bırakılarak, ehlisünnet inancına bağlı şeyhlere, bilhassa Nakşibendî mensuplarına verildi.<sup>1042</sup> Devletin Bektaşiliği yasaklamasından Dolayı Bektaşi akidesine mensup olanlar saklanmak ve faaliyetlerini gizli sürdürmek zorunda kaldılar. Aynı durum şüphesiz Urfa'da da meydana geldi, Bektaşi mensupları gizlenerek, onlar da faaliyetlerini gizli devam ettirdiler.

Bektaşiliğin bu durumu üzerine devlet bütün tarikatlar ve tekkeler üzerinde daha dikkatli durmaya başladı. Sultan II. Mahmut 1836 tarihli bir ferman yayınlayarak tarikatlara bazı yeni düzenlemeler getirdi, tekkelere bir nizam verdirdi.<sup>1043</sup>

Cumhuriyet döneminde ise çıkartılan **30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılmasına dair kanun** ile bütün tarikatlara ait tekkeler ve zaviyeler kapatılmıştır. Böylece artık hiçbir tarikat faaliyet gösterememiştir. Alevi-Bektaşi tarikatı da aynı yasaktan etkilenmiştir.

Urfa'da Alevi-Bektaşi kısıaslılar nüfus bakımından çoğalmışlar ve bazıları köyde topraksız kalmışlardı. Bunun için devlet bir çare düşünmüş ve 1948 senesinde Adıyaman yolu üzerinde kurulan Akpınar köyüne topraksız Kısıaslılar getirilerek yerleştirilmişlerdir. Böylece yeni bir Türkmen köyünün daha kurulması sağlanmıştır.<sup>1044</sup>

Alevi-Bektaşi yolunda olanlar arasında Bektaşi tarikatında ilerleyenler oldu. Bunlar hem tarikat şeyhleri arasına girdiler ve hem de Bektaşi geleneğine uygun güzel şiirler söylediler. 1823 yılında Urfa'da doğan "**Hatayi**" mahlaslı şair bunlardandır. Hatayi medrese tahsili görmüş ve Hafız-ı Kuran'dır. Alevilik akidesine bağlı bulunuyordu. Şiirlerini de hep bu inanç ve akide üzerine söylemekteydi.<sup>1045</sup> Yine "**Marufi**" isimli şair de 1842'de Urfa'da doğmuş ve Bektaşi tarikatına mensup bir kişidir. Tarikatının şeyhi de olmuştur.<sup>1046</sup> 1859-1914

<sup>1042</sup> Cevdet Paşa, a.g.e, XII, 238 -Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Zaman Gazetesi, İstanbul 1993, XIV, 383

<sup>1043</sup> Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, a.g.e, XIV, 384

<sup>1044</sup> Halil Atılğan - Mehmet Acet, a.g.e, s. 13

<sup>1045</sup> Bedri Alpay, Şanlıurfa Şairleri, Şanlıurfa 1986, I, 85

<sup>1046</sup> Bedri Alpay, a.g.e, I, 138

senelerinde yaşayan **İsmail**'in de Özel bir tahsil gördüğü söylenilmektedir. Henüz çok genç yaşlarında Bektaşiliğe intisap etmiştir. Bu alandaki kabiliyeti sayesinde kısa zamanda ilerleme kaydetmiş ve Bektaşi şeyhliğine yükselmiştir.<sup>1047</sup> 1859 senesinde vefat eden **Muhammed Salih Yekta** da Dabakhane medresesini bitirmiştir. Sonradan Bektaşi tarikatına girmiş ve beктаşi dedeliğine kadar yükselmiştir. 1859 senesinde vefat ettiğinde Mevlidihalil Camii mezarlığına gömülmüştür.<sup>1048</sup>

#### **Kıyas'ta Alevi gelenekleri:**

Kıyas'ta 12 gün kербela şehitleri, 3 gün de Masum-i pâklar için olmak üzere toplam her yıl muharrem ayında 15 gün oruç tutarlar. Oruçlu oldukları müddet içinde etli yemek yemezler, Sakal tıraşı olmazlar, yıkanmazlar, aynaya bakmazlar, su içmezler veya toprakla karıştırarak içerler. Oruç sonunda aşure pişer. Aşure kazanının başında toplanılarak dua okunur, kurban kesilir. Yılda bir defa da görgü-sorgu kurbanı adını verdikleri kurban kesilir. Bu da Bektaşi tarikatı mensuplarının aralarında topladıkları para ile gerçekleştirilir.

Alevilerin Cemlerinde hizmet göreceğ 12 görevlileri bulunmaktadır. Cuma akşamları da cem evinde toplanılarak halka namazı veya kırklar namazı denilen bir toplantı yapılır. Bu namaz sırasında meydan temizlenir, abdest alınır, sonra çıra duası denilen Nur suresinin 35. ayeti okunur. Bunun arkasından duvaz-ı imam dedikleri dua okunur. Arkasından fasıla başlanır ve daha çok hazreti Ali'yi oniki imamı ve hacı Bektaş veliyi öven methiyeler okunur. Arkasından miraçlama okunur, bunun bitiminde semaha geçilir.<sup>1049</sup>

---

<sup>1047</sup> Bedri Alpay, a.g.e. s. 109

<sup>1048</sup> Bedri Alpay, a.g.e. s. 237

<sup>1049</sup> S.Sabri Kürçüoğlu-Abuzer Akbıyık, "Kıyas Köyü ve Kıyaslı âşıklar", Şanlıurfa Uygarlığın doğduğu şehir, Ankara 2002, s. 364

**Kısas'ta âşıklık geleneği:**

Kısas'ta çok âşık yetişmiştir. Günümüzde halen bu âşıklık geleneği devam etmekte, bunun yanında güzel şiirler söyleyen şairler yetişmektedir. Zamanımızda yetişen Kısas şairlerinden bir iki örnek vermekte fayda vardır. Aşık Sefai'nin Kısas hakkındaki çok uzun bir şiirinden dört kıtası:

**KISAS KÖYÜNDE**

Anlatayım Kısas köyün derdini  
Çok severler yiğidini merdini  
Horasan'dan gelmiş kurmuş yurdunu  
Biz böyle büyüdük Kısas köyünde

Kara saban ile çifte başladık  
Nakış nakış bu toprağı işledik  
Yaylalarda kıl çadırda kışladık  
Biz böyle büyüdük Kısas köyünde

Yolların çamurdur çıkılmaz kışın  
Başka sanat bilmez azaptır işin  
Bulursa memnundur düğürcek aşın  
Biz böyle büyüdük Kısas köyünde

Onüçünde gücü yetmez tutağa  
Döşeği kesmiktir yorđanı aba  
Oğlan yetişmiştir sevinir baba  
Biz böyle büyüdük Kısas köyünde<sup>1050</sup>

---

<sup>1050</sup> Halil Atılđan - Mahmet Acet, a.g.e, s. 139

Yine Kıyas âşıklarından Âşık Kul Beçare'nin bir şiiri:

GÖREN VAR

Deli gönül ne gezersin serseri  
Gözleyen var gözeten var gören var  
Ceht eyle seçesen türlü cevheri  
Gözleyen var gözeten var gören var

Bu fakir halıma sen nazar eyle  
Tecellide ne olduğum kim bile  
Hacı Bektaş Veli sen himmet eyle  
Gözleyen var gözeten var gören var

Beyandır her halim pir sana beyan  
Kalbe mihman olup demeden duyan  
Bir katre meniden nişanın koyan  
Gözleyen var gözeten var gören var

Muhammed Mustafa gönlümün varı  
Ali'yel-Murtaza Hüseyin'in nuru  
Fahri kâinatsın şefaât kâni  
Gözleyen var gözeten var gören var

Beçare araken derdime derman  
Aşk atına bindik gezdik bir zaman  
Dü çarhın sahibi Mürvet elaman  
Gözleyen var gözeten var gören var<sup>1051</sup>

---

<sup>1051</sup> Halil Atılğan - Mahmet Acet, a.g.e, s. 151

Kırsalı şairlerden Aşir Kayabaşı'nın şiirinden bir parça:

KISASLIDIR BİZİM ASLIMIZ

Kırsalıdır bizim aslımız

At sırtında

Dörtlüde yeğın yeğın

Orta Asya'dan

Döndük yüzümüzü Anadolu'ya

Özgürlük yel gibi esiyordu

Alnımızda

Aydınlık taşıyordu gözlerimiz

Savaş naraları çınılıyordu

Kulaklarımızda

Alp Er Tunga'nın nasihatları ile

Çıkıştık Ötüken'den yola

Alpaslan'dan önce

İlk olarak biz geldik

Anadolu'ya

...

Sene 1065 ile 1066'da

Kanımızla yoğurduk Harran toprağını

Kerpiçten evler yaptık biz

O yıl Kırsas'ta<sup>1052</sup>

---

<sup>1052</sup> Halil Atılğan, Kırsalı Âşıklar, Şanlıurfa 1992, s. 11

## URFA'DA YEZİDİLİK

Urfa'nın Viranşehir ilçesinde Yezidi inancında olan bir topluluk vardır. Yezidilik, miladi 750 yılında Emevi devletinin yıkılmasından sonra çıkmış sapık bir fırkadır. Bunlar önce Emeviliğin üstünlüğünü sağlamak için siyasi bir hareket olarak ortaya çıkmıştı. Sonradan Muaviye'nin oğlu Yezid'i ve İblisi takdis derecesine ulaşan sapık bir yola girmişlerdir. Bu fırkaya mensup olanlar şeytana “Melek-i Tavus” adını vermişlerdir.

Bunların “Mushaf-ı Reş = Siyah Kitap” adında bir kitapları vardır. Mezhebin emir ve doktrinleri bu kitapta yazılıdır. Bu kitaba göre şahadet kelimeleri “Eşhedü Vahid Allah, Sultan Yezid Habibullah” şeklindedir.

Yezidiler dört dönem geçirerek, dördüncü dönemde tamamen sapkın bir mezhep durumuna gelmişlerdir. Bunlar okumayı ve yazmayı haram kabul ettiler.

Yezidinin etrafına daire şeklinde bir çizgi çizilmiştir, daire silinceye kadar onun içinde kalmak zorundadır, çıkamaz. Onlara göre bu daire şeytanın emriyle çizilmiştir, onun için içinden çıkılmaz. Yezidilerde okuma ve yazma haram olduğu için sadece ezberlerler. Bunlarda cehalet ve ümmilik yaygındır.

Yezidilerin “Mushaf-ı Reş”ten ayrı olarak ikinci bir kitapları da “el-Celve”dir. Güneş doğarken ve batarken güneşe yönelerek dua ederler.

Bayramları: Miladi yılbaşı günü, Erbain bayramı, Kurban Bayramı, Cemaat bayramı, Yezid Bayramı, Hıdırellez Bayramı ve Bülend Bayramı gibi mum söndürme adı altında geceler düzenlerler.

Yezidilik; Türkiye’de Mardin Midyat, Urfa’nın Viranşehir, Siirt’in Kurtalan, Beşiri ve Batman ilçe ve köylerinde vardır. Türkiye dışında Suriye, İran, Rusya ve Irak’ta bulunmaktadır.<sup>1053</sup>

Türkiye’deki Yezidiler Urfa’nın Viranşehir ilçesinin Bozca, Dinçkök, Yaban, Oğlakçı, Altınbaşak adlı köylerinde ve 18 mezrada bulunmaktadır. Çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırlar.<sup>1054</sup>

Avrupalı misyonerler Osmanlı ülkesinde faaliyet gösterdikleri daha XVII. yüzyılda Yezidileri tanımışlardı. Karmalit bir papaz, Pere Jean-Marie de Jesus 1672 yılında Nusaybin yakınlarında Yezidilerle karşılaşmışlar ve onların yaşam tarzlarıyla ilgilenmişlerdi.<sup>1055</sup>

<sup>1053</sup> Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Basın-Yayın Ltd. 1991, IV, 293–296 sayfalarından alınmıştır.

<sup>1054</sup> Doç. Dr. Ahmet Turan, Yezidiler, Samsun 1993, s. 50

<sup>1055</sup> John S. Guest, Yezidilerin Tarihi, tercüme İbrahim Bingöl, İstanbul 2007, s. 96

## SUYU BOL URFA'NIN SUSUZLUK DERDİ

Urfa, her ne kadar suyu bol anlamına gelen isimler almışsa da hatta gerçekten de içinden ve yakınından çok akarsular geçiyor idiyse de yinede susuzluk çekiyordu. XX. yüzyılın ortalarına kadar Urfa'da evlerin içinde su bulunmazdı. Evler avlulu olurdu ve sadece bazı evlerin avlusunda su kuyuları bulunurdu. Evinde kuyusu olmayan kimseler suyu dışardan temin etmek durumunda idiler. İlk çağlardan beri Urfa'nın içinden geçen Karakoyun deresi ile Halilürrahman ve Aynızüleyha göllerinin şehrin içinden akan suları insanlar için suyun temin edilebileceği yerlerdi. Bu bakımdan şehirde sakalar mevcuttu. Bu sakalar hayvanlar üzerine yerleştirdikleri ve Halilürrahman gölünden veya daha başka akarsulardan doldurdukları kovalarla evlere su taşırlardı. Tabii bu kimselerden maddi durumu iyi olanlar su alır, diğerleri kendileri sularını temin ederlerdi. Onun için su derdi her zaman bir sorun olarak görülürdü. Şehrin eski mahallelerindeki bazı evlerin avlusundan ise Halilürrahman ve Aynızüleyha göllerinin suları geçerdi. İşte bu gibi ev halkları şanslı kimseler sayılırlardı. Çünkü bu göllerin şehir içinden akan suyu Hasan Padişah Camii avlusundan geçtikten sonra yeraltından bugünkü Gümrük hanına kadar giderken o arada bir yeraltı çarşısı olan boyahane çarşısının içinden geçerdi. Çarşının ortasından su akar ve her iki tarafında da dükkânlar bulunurdu. Bu çarşıda çalışanlar imal ettikleri bezleri burada boyarlardı. Buradan çıkan su yine yeraltından Gümrük hanının içine girer ve orada açıktan akardı. Aynı yerde tekrar yeraltından geçerek Pazar Camii avlusuna girer ve yine açıktan akardı. Bu mevkilerde akarsuyun üzerinde dolaplar kurularak, bu dolaplar vasıtasıyla su yükseltilir ve kanallar vasıtasıyla değişik yerlere bazı cami tuvaletleri ve hamamlara su gönderilirdi. Hatta Harran kapısı mevkiindeki camilere bile bu şekilde su gönderildiği oluyordu. Diğer taraftan Pazar Camiinden çıkan su yine yeraltından eskici pazarından geçer, oradan Dabakhane camii yanında çok kısa bir ara açıktan akardı. Buraya kelleci çayı adı verilirdi. Burada dericiler derilerini yıkarlardı. Tekrar yeraltına giren su bahçelere doğru akardı. Bu yol güzergâhında bulunan evlerin avlusundan ve yeraltından geçerdi. Avluların içinde ise bu suya yetişmek için birkaç basamak merdivenle inilen kapılar yapılmıştı ve bu kapılardan ev halkı sularını temin ederlerdi. Bu şekildeki su temin edilişi adeta bir lüks hayat gibi önemliydi. Bu evler ancak akşamdan sonra su alırlardı. Tabii ilk

zamanlarda nüfusun azlığı ve tuvaletlerin suya karışmamasından dolayı su temiz idi. Ama bahçelere girildiğinde artık su kirlenirdi.

Bu saydığımız su güzergâhında birçok su değirmeni ve hamam bulunurdu.

Su, borularla evlerin içine kadar getirilmeden önce, evlerin içinde su yoktu. Mahalle meydanında veya camilerde yaptırılan çeşmelerde su akardı. Bu yüzden zengin kimseler meydanlara ve camilere çeşme yaptırırlardı. Şehir halkı su ihtiyacını bu çeşmelerden karşılardı. Su getirmek İslam dinine göre de büyük bir sevap idi. Hatta sevabı kıyamete kadar devam eden “sadaka-i cariye”den idi. Bu bakımdan zengin Urfalılar, bu sevaba nail olmak için su getirme çabalarını devamlı sürdürmüşlerdir.

Suyun kıymet ve öneminden dolayı Osmanlı döneminde Urfa vali ve zenginleri yapılan çeşitli camilere ve mahallelere su kanalları yapmak suretiyle su getirmişlerdi. Bilhassa XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda mahalle aralarına, meydanlara pörenk denilen su kanalları ile çeşmelere su akıttırılmıştır. Bu hayır sahiplerinin en iyi bilineni Firuz Beydir. 1808 tarihinde vefat eden Firuz Bey, kendisine paşalık verilerek Urfa valisi olmuştur. Bu zat birçok camii tamir ettiği gibi birçok camiye de su götürmüş çeşmeler yaptırmıştır. Firuz Bey 1781 senesinde Ulucamiin güneyindeki çeşmeyi yaptırdı. Yine Nimetullah Bey Camiinin çeşmesini de Firuz Bey yaptırdı. Bu çeşme aynı zamanda sebil vazifesi de görüyordu. Kara Musa Camiini de 1780 senesinde tamir ederken bir de çeşme yaptırmıştır. Camiinin ortasına da bir havuz yaptırarak, abdest almak için içine su doldurmuştur. Bunun için yüzlerce yıl önceden kanallar yapılmış ve camilere su getirtilmişti. Çünkü su getirmek, İslamda hayırların en büyüğü kabul edilirdi. Firuz Beyin hizmetleri çeşmelerle bitmemiştir. O, aynı tarihlerde Gaziantep yolu üzerinde şehrin 15 kilometre dışarısında, yolcuların hem kendileri ve hem de hayvanlarının su ihtiyacını karşılamak için bir de üstü kapalı bir suni havuz yaptırmıştır. Halk arasında hayrat olarak bilinen bu yapı üstü beşik tonozla örtülü içine merdivenlerle inilebilen bir havuz şeklindedir. Tepelerden havuza kadar yağmur ve kar sularını akıtılabilmek için ince suyolları açılmıştır. Çakeri Camiinin karşısında 1858 senesinde yaptırılmış olan Haydar Ağa çeşmesi de güzel bir mimarisi olan çeşmelerden biridir. Karakoyun deresinin üzerinde yaptırılmış olan su kemeri, Urfa'nın su ihtiyacını karşılamak için açıksudan gelen suyu dereyi geçerek şehre girebilmesi için yaptırılmıştı.

## URFALI ÇOCUKLARIN MASUMCA YAĞMUR DUASI ÇÖMÇE GELİN

Urfa'daki gökyüzünün maviliği hiçbir yerde bulunmaz. Boncuk mavisi mi, çivit mavisi mi, yoksa başka bir mavi tonu mu? Hâsılı parlak mı parlak bir mavi... Tarifî mümkün değildir. Senenin birçok ayında, uçsuz bucaksız bir mavi kubbedir Urfa'nın gökyüzü. Yazın sıcağında da kışın soğuşunda da... Bütün şehri kucaklayacak gibi sarmış Urfa'nın etrafını bu mavilik. Yazları sıcaktan kavrulurken Urfa, kışları da kuraklıktan şikâyetçidir bu maviliğin altında. Çoğu zaman kurak geçer seneler bu şehirde. Onun için yağmur duasına çıkılır. Dualar edilir Yaradan'a. Yağmur istenir, istenir...

Zaman zaman dam boyu kar yağdığı gibi, çoğu zaman da bir damla yağmura hasrettir Urfa. Bilhassa, ekinin yeşerme sırasında kuraklık görüldüğünde Urfalı çaresizdir, üzgündür. İster ki gökten bardaktan boşalırçasına yağmur yağsın, tarlalar suya kansın, ekinler başlarını topraktan çıkartarak etrafına gülümsesin. Hem kendi sevensin, hem de halk... Fakat ne gezer, gökten bir damla yağmur bile yere düşmemeye yeminliymiş gibidir.

Bazen bahar mevsiminde bulutlar toplanır Urfa semalarında, belki bir, belki birkaç saat için. Ümit verir halka yağmur yağacak diye. Ama güneş, manzarasını bozmaması için bulutları yer yer yırtmaya, paralamaya ışınlarını gönderir hemen. Bulutların yırtılan yerinden güneş gururla, pırl pırl yüzünü göstermeye çalışır.

—Sen mi güzel, ben mi güzel? Misali, sanki bulutları, bulutların yeryüzüne yağmur göndermelerini kıskanır. Hemen çıkarır bulutların önüne, yine yakar Urfa'yı sıcaktan.

Oysa Urfa, maviye ve güneşe olduğu kadar, yağmura ve yeşile de muhtaç. O, kana kana su içmek, yağmura doymak istemekte... Yağmura doymalı ki topraklarından, kırlarından ağaçlar, tarlalarından çeşit çeşit ekinler, bitkiler, sebzeler, çiçekler başlarını çıkarsın. Ağaçlarından meyveler dünyaya gülümsesin.

—Merhaba gökyüzü,

—Günaydın Güneş, diyebilsin onlara.

Bazen toprağa bağışlanırcasına, bulutlardan bir miktar yağmur dökülmeye başlıyor, nazlı nazlı. Çok geçmeden duraklıyor ve yavaş yavaş bulutlar dağılıyor maviliğin önünden, Güneş yüzünü gösteriyor tekrar tebessümle, sevinçle.

İşte o zaman bir çocuk heyecanla bağılıyor:

—İşte bak, orada, gökkuşağı, bak, bak. Kaç tane renk var içinde? Sarı, mor, yeşil, kırmızı, turuncu, mavi... Bunu söylerken bir yay çizen yedi renkli gökkuşağından gözlerini ayıramaz mütebessim bir yüzle.

Böyle kurak geçen mevsimlerde Urfa'da yağmur duasına çıkılır. Yaratana dua edilir, yağmur istenir. Bu yağmur duasına özellikle çocuklar da katılır.

Fakat bazen de yağmur duasına kendi masumane duygularıyla iştirak eden mahalle çocukları çömçe gelin dedikleri bezden bir oyuncak bebek yaparlar ve bir koro eşliğinde bulgur toplamaya çıkarlardı. Mahalle çocukları koro halinde şöyle bir nakarat tutturlardı.

**“-Çömçe gelin ne ister?  
Allah'tan rahmet ister.  
Koç, koyun kurban ister,  
Balıklara yem ister.  
Ver Allah'ım veer,  
Bi yağmurla bi seel.”**

Şeklinde bağırarak sokakların arasından geçerlerdi. Çocuklardan biri elinde **“Çömçe gelin”** taşırdı. Diğer biri de bir torba tutardı.

**“Çömçe gelin”**, iki değnek ve bir parça bezden yapılan basit bir bebektir. Değneğin biri diğer değneğe üst taraftan artı işareti gibi bağlanırdı. Böylece biri bebeğin bedenini, diğeri de kollarını oluştururdu. Bunların üzerine de bezler sarılarak, bebeğe elbise yapılırdı. Böylece ortaya basit bir oyuncak bebek çıkardı. İşte buna **“Çömçe gelin”** denilirdi. **“Çömçe”** Urfa'da ince uzun kulpu olan derin kepçeye denilir. Bu bebeğe **“Çömçe gelin”** denilmesinin sebebi ise, bebeğin çömçe gibi çok zayıf ve kuru olmasındandır. Yağmur yağmadığı için kuraklık olmuş, ekin gelmemiş, köylü mahsul kaldıramamıştır. Bu yüzden kıtlık olmuş, insanlar ve hayvanlar açlıktan zayıf düşmüşlerdir. İşte **“çömçe gelin”** açlıktan zayıf düşmüş olan bu insanları temsil ederdi. Yağmur yağmadığı zamanlarda çocuklar bu oyunu oynarlardı. Oynarken de koro halinde düzmelerini söylerlerdi.

**“Çömçe gelin”** yağmur istiyordu. İçecek su istiyordu. Yiyecek ekmek, giyecek elbise istiyordu. **“Çömçe gelin”** çocukların kendileriydi. Oyun oynamaya hasret çocuklardı. Bu çocuklar masumane bir şekilde Allah'tan (C.C.) yağmur istiyor ve bu isteklerini yine kendilerine yakışır bir tarzda oyun halinde çocukça dile getiriyorlardı. Oyuna ne kadar istekliydilerse, yağmura da o kadar hasrettiler. Çünkü yağmur içecek su

idi. Çünkü yağmur yiyecek ekmek idi, oyun idi. Oyun da “çömçe gelin” idi.

Kulakları patlatırcasına bu düzmeyi makamla bağırان çocuklar, bir kapının önünde dururlardı. Önünde buldukları kapıda bir müddet beklerler. Kapı hafifce açılır ve elinde içi bulgurla dolu küçük bir tas bulunan yaşlı bir kadın görünür. Elinde torba tutan çocuğa seslenir:

—Aç torbayı çocuğum, aç.

Çocuk torbayı açar, yaşlı kadın bulguru torbaya boşaltır. Çocuklar Koro topluluğu tam hareket edecek iken kapının üstünden biri, bir kova suyu çocukların üstüne döker. Üzerine su dökülen çocuklar ıslanmışlardır. Bu olay üzerine bağrışmalar ve gülüşmeler arasında çocuklar oradan ayrılırlar.

İkinci kapı önünde de yine aynı tempo, aynı düzmece bağrımaları bütün mahalleyi inleterek devam eder. Hangi kapı önünde durulsa, ya biraz bulgur verilir veya bir kova su üstlerine dökülür. Suyun döküleceğini fark edenler kaçarak ıslanmaktan kurtulurlar, kaçamayanlar ıslanırlar. Böylece bütün mahalle bir baştan bir başa geçilir. Artık hem ellerindeki torba içine doldurulan bulğurdan ağırlaşmıştır hem de baştan tırnağa hepsi ıslanmışlardır. Üstlerindeki elbiseleri sırlıklam olmuştur. Gerçi bu kadar ıslanmalarına anneleri çok kızacak, onları azarlayacaklardır ama “Çömçe gelin” hatırı için dayaktan kurtulacaklardır. Bu her zaman böyle olur. Çünkü adet böyledir. Artık çocuklar mahalleyi geçmiş, torbalarını bulgurla doldurmuşlardır. Bağrışa çağrışa doğru Halilürrahman Gölü'ne giderler. Gölün bir ucundan öbür ucuna kadar torbadaki bulguru balıklara serpmeye başlarlar. Bunu yaparken hala çocuklar korosu aynı düzmeceyi makamla söylemeye devam ederlerdi.

Gelenek böyle idi. Toplanan bulguru yem olarak Halilürrahman gölündeki balıklara serperlerdi. Çünkü onların adına bu bulgur toplanmıştı. Çünkü kurtlar, kuşlar, koyunlar, sudaki balıklar yağmursuzluktan dolayı yemsiz, yemeksiz kalmışlardır.

—İşte bak, Ya Rabbi hayvanların için yem topladık, sen de bize yağmur gönder, derler adeta kendi lisan-ı halleriyle. Zaten onları doyurmak için bulgur toplanmıştır. Elbette bunun karşılığı olarak da çocuklar Allah'tan yağmur beklemektedirler.

İşte çocukların bu masumane yağmur isteği, uzun senelerden beri kurak geçen senelerde tekrar edilen Urfa'nın geleneklerinden idi.

## **VE SUSUZLUK DİRDİ ÇEKEN URFA SUYUNA KAVUŞUYOR...**

Bu güzel memleket cennete misal  
Gül ile reyhanı boldur Urfa'nın  
Müstesna baharı gözlere hayal  
Sabah güneşle yeşil Urfa'nın

Diye Kayseri Halk şairi Cafer Sazak'ın söylediği gibi, cennet misali Şanlıurfa'mızın artık yüzü gülecek. Tarihin ilk devirlerinden beri, suya susamış Urfa ve Harran... Kim bilir kaç defa Urfa'nın bu susamışlığını gidermeğe, Harran'ın kurumuş topraklarını suya kavuşturmaya çalıştılar. Kimi zaman kuyular açtılar şehir halkının su ihtiyacını karşılamak için... Kimi zaman küçük akarsulardan şehre kanallar kazarak içme suyu getirmeye çalıştılar yıllarca.

Bilhassa son elli yıl içinde dereler kurumuş, kuyular suyunu çekmişti. Koca şehir su sıkıntısı çekerken, tahıl ambarı durumunda olan Harran Ovası da susuzluktan çatlıyordu.

Oysa yüzyıllar boyunca Urfa'nın yanı başında akan "Karakoyun Deresi", Urfa'ya su vermişti. Geçen konularda Karakoyun deresinin büyük nehirler gibi aktığını ve zaman zaman taşarak şehre zayıat verdiğini hatırlatmıştık. Daha bundan altmış yıl evvel, yani 1940'lı yıllarda bile bu derenin suları akardı. Öyle ki Urfalı kadınlar bahar mevsiminde Karakoyun deresine kır gezisine giderlerdi. Orada, bütün bir kış boyunca evde kapalı kalmanın verdiği kasaveti üzerlerinden atarlar, eğlenirlerdi. Yani, burası bir mesire yeri idi. Karakoyun deresinden başka Caysak deresi, Bamyasuyu gibi suyu bol olan yerler Urfa kadınları için bir mesire yeri idi. Bahar geldiğinde bilhassa Cumartesi ve Çarşamba günleri, kadınlar için mesire günleriydi. Onlar bu günlerde buralara gelirler, sabahtan akşama kadar eğlenirler dinlenirler ve öğleden sonraları çiğköfte yapar, çaylarını içerlerdi. Akşama doğru artık herkes evlerine doğru yola koyulurdu. Eve gidiş saati de başka bir eğlence şekli idi. Gruplar halinde yola koyulan çocuk, yol boyunca eğlenceli dakikalar yaşarlardı. O gün kıra gitmemiş bazı kadınlar ise, akşama doğru, kırdan evlerine dönenleri seyretmek için yollara düşerlerdi. Buna da "Kır dönüşüne gitmek" denilirdi. Bu da o gün kıra gitmeyenler için kısa bir gezinti olurdu. Urfa'da buna kıra gitmek değil, "dağa gitmek" denilirdi. Bu durum Urfa'da bir gelenek haline gelmişti. 1944-1947 yıllarında Urfa'da edebiyat öğretmenliği

yapmış olan şair Halide Nusret Zorlutuna, Karakoyun deresinin akışını şu şiiriyle ne güzel anlatmaktadır:

“Karakoyun” coşar, döner bir sele,  
“Anzılha” sefası girince ele,  
Gamı, kasaveti verir de yele,  
Cihanı bir pula satar bu Urfa.

Karakoyun deresinden başka, ”Cavsak çayı” da akar bir su deresi idi. Bu dere ve çayların suları içilirdi. Bunlarla bahçeler, bostanlar sulanırdı. Halilürrahman ve Aynzüleyha göllerinden çıkan su Urfa’yı batıdan doğuya keserek şehrin dışına çıkar ve yine bahçelerin sulaması bunlarla yapılırdı. “Açık su” denilen Urfa’nın kuzeyinden gelen su ile “Kehriz suyu” denilen su ise şehrin içme suyu için arklar vasıtasıyla su toplama merkezlerine getirilir, oradan da çeşmelere verilirdi. Bunun için bazı merkezlerde suyun tazyikini arttırmak için teraziler kurulmuştu. Sözünü ettiğimiz bu sular Karakoyun deresinin kuzeyinde olduğu için, Romalılar devrinde derenin üzerinde su kemeri yaptırılmış ve su, bu kemer üzerindeki kanallar vasıtasıyla şehre geçirilmiştir. Fakat bir türlü susuzluğa çare bulunamamıştı. Şehre su boruları döşendiği ve belediyenin su tanzimi yaptığı zaman bile Urfa susuzluk çekti. Ekseriya her mahalleye sıra ile üç günde bir, iki saat su verilirdi. Onun için suyun damlasını bile boşa akıtmak istemezlerdi. Her yerde olduğu gibi Urfa’da da su kıymetli idi. Dua etmek istedikleri kimselere “su gibi aziz olasın” derlerdi. Bu yüzden birçok Urfalı şair susuzluğu dile getirmiştir. Urfa’da ki susuzluğu dile getiren şairlerimizden biri de Mehmet H. Öcal’dır. “Urfa’ya Su” adlı şiirinden bir bölümü şöyledir:

Yanarız ateş gibi,  
Alevlere eş gibi,  
Kavrulduk güneş gibi;  
Yavruya-Anaca su!

Halk dokuz doğuruyor,  
Kurtarıcı arıyor,  
Urfa’mız bağılıyor:  
Bir uçtan-bir uca, su!

Bu saydığımız dereler üzerinde birçok değirmen bulunuyordu. Bunlar, bu derelerin suları ile çalışırlardı. Yani, derelerin suyu,

değirmenleri çalıştıracak kadar kuvvetli idi. Yine bunların bazı yerlerinde üstlerine su dolapları kurmuşlardı ki, bu dolaplarla bazı hamamlara ve bazı camilere su gönderilirdi.

Fakat yıllar sonra iklim değişmiş, kuraklık başlamış, birçok dereler gibi Karakoyun deresi de kurumuştu. Urfa suya muhtaçtı. Cumhuriyet devri girdiğinde Urfalı içme suyunu bile zor karşılıyordu. Onun için idareciler yıllarca Urfa'ya Fırat suyunun getirileceğini söylerlerdi. Söylerlerdi ama hiçbir zaman da bu söz yerine getirilmezdi veya getirilemezdi. Bu vaatler o kadar çok olmuştu ki artık kimse Fırat'ın Urfa'ya getirileceğine inanmıyordu. O bakımdan Urfa'nın meşhur şairlerinden M. Hulusi Kılıçaslan, yerine getirilmeyen bu vaatler için uzun bir hicviye yazmıştı. Onun “Urfa'ya su gelecek” adlı bu şiirinden bir bölümü:

Bugün susuz dudaklar ıslanarak gülecek,  
Bir gün paslı musluklar sevinçle bükülecek;  
Bir gün kuru saksıya fesleğen ekilecek!

Leyleğin günü lak lak, bizimki ise cek cek...  
Ferhat dağı delecek, Urfa'ya su gelecek!  
Ey kuru çeşmelerde su diye duran bacı,  
Bu yıl da gözyaşınla doldurup git, bakracı,  
Gene de avunmazsa içini yakan acı

Az daha sık dişini, ne var, erken ölecek?  
Ferhat dağı delecek, Urfa'ya su gelecek...

Şair, yapılan ve yerine getirilmeyen vaatlerden dolayı, bu vaatleri yapanlarla alay ediyor, onların sözlerine inanılamayacağını dile getiriyordu. Bu arada Urfalıya da

—Sen daha çok beklersin, diyordu.

Fakat zaman çok değişti...

Toprak suya hasretti, insan suya hasretti, Urfa suya hasretti, çaresizdi, umutsuzdu. İşte şimdi, yakınında akıp giden Fırat, adeta Urfa'ya;

—Ancak senin susamışlığını ben gideririm, ey güzel şehir Urfa!  
Der gibi gururlu bir tarzda akıp gidiyordu yâd ellere ve diyordu ki,

—Seni de, asırlardan beri tahıl ambarlığını yapan Harran ovasını da ben sulayacağım, ben!

Çünkü Urfa ve Harran daima birlikte söylenile gelmiştir. Urfa halkı nasıl suya ihtiyaç duyuyorsa, Harran'ın da toprağı o derece suya muhtaçtı. Harran, Urfa'nın tahıl ambarıydı. Suda, susamışlıkta, Urfa ve Harran'ın kaderi aynıydı, birbirine bağılıydı. Su olmayınca insan yaşayamıyor, su olmayınca ekin yetişmiyordu. İnsanlar emeklerinin karşılığını alamıyorlardı. Yıllarca susuzluğa çare arandı. Sonunda bir çare bulundu. Harran'a Fırat suyunun akıtılması için çalışmalar başlatıldı, projeler yapıldı. Bu, Güneydoğu Anadolu Projesi, yani "GAP" idi.

Derdim var, dertler derdi,  
Sen çiçek takma Fırat...  
Tek visalin yeterdi;  
El gibi bakma Fırat

Yağmur bekler, ekerim;  
Yanık-Kavruk Kerem'im.  
Feyz ver, de ki Kerem'im...  
Yâd ele akma Fırat...

Şair M. Sırrı Savaşan'ın bu şiiri, Fırat'a olan ihtiyacı ne güzel dile getirmektedir. Zaten Harran'ın ve Urfa'nın susuzluk derdinin başka çaresi de yoktu. İlla Fırat, illa Fırat... Fırat için ağıt yakanlardan biri de şair Salih İlhami Ozanoğlu'dur. "Harran'ın Fırat'a ağıdı" adlı şiirinden bir kıta:

Ölürsem, görmeden, sana gömsünler,  
Kabrime "Şehid-i Fırat" yazsınlar;  
Susuz kuşlar mezarımda ötsünler,  
Gel ey güzel Fırat, ağlatma beni...

Evet, bugün artık Şanlıurfa ve Harran kuraklığı, susamışlığı çok gerilerde bıraktı. O, yakında, yıllarca hasretini çektiğı, adeta yanıp tutuştuğı Fırat'ına kavuşuyor. Duyanların kulaklarına, görenlerin gözlerine inanamadıkları o büyük proje artık gerçekleşiyor. Çünkü Ferhat dağları deldi. Güzel Anadolu'nun yüksekliklerinden Tunceli'den, Erzurum'dan, Bingöl'den, Elazığ'dan, Malatya'dan, Adıyaman'dan

dağları aşarak gelen güzel Fırat, suları serin Fırat. Artık Harran'a ulaşmak üzere...

Yüzyıllar önce Evliya Çelebi Harran'dan geçerken, portakal ağaçlarının altından geçtiğini söylüyordu. Bugün ise Harran susuz, Harran kurak... O güzelim yeşillikler yok artık. Harran su bekliyor. Kurumuş, çatlamış topraklarını kana, kana doyuracak suyu bekliyor. Bu su olsa, olsa ancak Fırat'ın suyu olabilirdi, ama nasıl? Ustad Necip Fazıl Kısakürek'in dediği gibi:

Çatlıyor, yırtınıyor yokuşu sökmek için  
Hey Sakarya! Kim demiş suya vurulmaz perçin?  
Rabbim isterse sular büklüm büklüm burulur,  
Sırtına Sakarya'nın Türk tarihi vurulur.

Öyle ya! Eğer Rabbim isterse suyu istediği mecrada akıtabilirdi. Amma insanoğlu için bu mümkün müydü? Suyu aktığı o derin yatağından nasıl Harran'ın yüksekliklerine çıkaracaktık? Suyu yokuş tırmandırmak... İşte bu mucizevî olay diyebileceğimiz suyun yokuşa tırmanmasını, bugün artık biz Fırat'ta görüyoruz. Fırat'ın önüne set çekilmiş, azgın sularına gem vurulmuştur. Her şeyi ile asırlar boyu Müslüman Türk tarihini yaşamış olan Fırat, bugün artık sevgilisine kavuşmak isteyen bir âşık gibi yokuş tırmanıyor, tırmanıyor, tırmanıyor. Şanlıurfa'mızın büyük şairi Şair Nabi, İstanbul'dan Urfa'ya gelişi sırasında Birecik önlerinde Fırat'ın Kehkeşan misali aktığını ve kayıklarla karşıya geçtiğini söylüyor. Evet, yüzyıllar boyunca kayıklarla, sallarla geçilen Fırat, üzerindeki yolcularına bin bir tehlike yaşatan, birçok sevgiliyi birbirinden ayıran, can alan, yuva yıkan deli Fırat, azgın Fırat. Bugün artık önüne set çekilmiş. Dağları aşmak, Harran'a ulaşmak için yükseliyor, yükseliyor.

Yıllar önce planlanmış Güneydoğu Anadolu Projesi... Merhum Turgut Özal'ın Başbakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı zamanında bu projenin çalışmaları hız kazanmıştı. Fakat Turgut Özal, 1993 Nisanında vefat edince, suyun tünellerden aktılışını göremedi.

Evet, Fırat'ın bu set arkasında yükselen kısmı bir baraj oluyor, göl oluyor. Heyhat! Fırat sanki çevresindeki toprakları yutmuş, genişlemiş, genişlemişti. Onun set arkasındaki kısmı artık koca bir göl olmuştu. İşte bu baraja, Türkiye'nin bu en büyük barajına "Atatürk Barajı" adını verdiler. Atatürk Barajı'nın suları yükselmiş, yeteri kadar yükseklerle yetişmişti. Ama önünde yine bir engel vardı. Aradaki dağları nasıl aşacak, nasıl Harran'a yetişecekti. Nihayet o da oldu. Harran'a

ulaşmak, ona kavuşmak sevdası ile efsanevi olay meydana geldi. Yani Fırat ile Harran arasında ki dağlar delindi. Tüneller açıldı. Evet, işte o efsane gerçekleşti. Ferhat dağları deldi. Artık Fırat nehrinin toplandığı Atatürk Barajı'nda yükselen sularından tünelleri dolduran Fırat, Harran'a akacaktı.

Müslüman Türklerin Anadolu'ya girdiklerinde, Anadolu'yu yurt edinmelerini sağlayan Malazgirt zaferinin ilk şahidi yine Fırat olmuştu. O zaman Türklerin Anadolu'ya girmelerine yol veren Fırat, bugün de Harran'ın sulanmasına, Harran ovasının verimini arttırmasına yardımcı olmak için, Harran Ovasına su veriyor. O artık Harran için akıyor, Urfa için akıyor. Biliyor ki Urfa'nın ve Harran'ın derdine deva ancak kendisidir. Urfa'nın derdine dermanın Fırat olduğunu, yine Urfa şairlerinden M. Akif İnan bir şiirinde şöyle anlatıyor:

İhmalin vefasız, alçak hükmüne  
Sabırla elini bağlayan şehir  
Haşmetli devrinde gördüğü güne  
Bakıp ta anarak ağlayan şehir

Yürekler parçalar sahipsiz halin  
Masal mı kalacak, söyle, ikbalin?  
Görüpte utansın yüzü ihmalin  
Bin vade kanarak ağlayan şehir

Affetsen kınanmaz artık Nemrud'u;  
Şimdiki çektiğin aştı hududu  
İnsanlık namının bizde mevcudu  
Yok imiş yanarak ağlayan şehir

Kavrulan bağrına Fırat'tır derman  
Asırlık ağrına Fırat'tır derman  
Can çekişen çağrına Fırat'tır derman  
Bizi dost sanarak ağlayan şehir

Gerçekten yılların ihmalî Urfa'yı da Harran'ı da çok geri bırakmıştı. Bu eski şehir, ümit bağladığı kimselerin hiç birinden istenilen özeni görememişti. Ne Urfa'ya su verilebilmiş, ne Harran sulanabilmişti. Bir yandan akan küçük dereler kurumuş, diğer yandan koca nehir Fırat boşa akmıştı. Fırat'ın böyle delicesine boşa akması, susamış topraklarıyla Harran'ın yanıp kavrulmasına sebep olmuştu. Fırat yatağını yırtarak, önüne gelen her şeyi yıkıp, sürükleyip akarken,

Harran boynunu bükmüş, kuraklıktan çatlamış topraklarına gökten bir damla yağmurun düşmesini bekliyordu. Fırat ve Harran adeta Leyla ile Mecnun, Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin gibi idi.

Harran'ın kuraklıktan çatlamış toprakları suya muhtaçken, Fırat'ın yaban ellere akması doğru mu ya? Elbette doğru değildi. İşte bu yüzden ki GAP projesi içinde Atatürk Barajı yapıldı. Fırat'ın deli deli akan çılgın suları bu barajda toplandı. Sular yükseldi. Fırat artık yaban ellere deli deli akıyor. O şimdi, insanlığa faydalı olmanın sevinci içinde eskisinden daha gururlu, daha mağrur ama bir düzen, bir disiplin içinde akıyor artık.

Urfa ve Fırat birbirine bu derece düşkün, bu derece gereklidir. Yüzyıllar boyu Fırat'ın Harran'a akma düşü nihayet gerçek oldu. Fırat'a perçem vuruldu. Fırat yükseldi, yükseldi. Urfa ve Harran'a su akıtacak tüneller tamamlandı. Artık Harran sabırsız, Urfa tahammülsüz kalmış. Harran'ın çatlayan toprakları, Urfalının çatlayan dudakları artık Fırat'ın sularını bekliyor. Birbirine kavuşmaları için ramak kaldı. Bekletmeyin daha fazla. Kavuşsun Urfa Fırat'a, Fırat Urfa'ya, Harran'a...

Fırat, Anadolu'nun yurt olmasından bu yana nice olaylar yaşamış, nice medeniyetlere bağrında yer vermişti. Fırat, Şairlere de ilham kaynağı olmuştur. İ. Hakkı Bilgin'in, Fırat hakkındaki Duygularını anlattığı “Şairle Fırat” şiirinden bir kıta:

Keşki, aksaydı suyun bin dereden, bin koldan.  
Ah... Çevirebilseydim seni bu eski yoldan.  
Ne bekliyorsun, bilmem, bu kumsaldan, bu çölden.  
Artık yeter girdiğin, bu yurdun vebalına...

Diyerek, Fıratla adeta karşılıklı konuşan şair, ona derdini dökmektedir. Yine Halil Gülüm de bir kıtasında şunları dile getirmektedir:

Fırat, gönlü içli Fırat,  
Başı sedef taçlı Fırat,  
Süleyman'a suçlu Fırat,  
Korkulu, korkulu gelir.

Diyerek Anadolu Selçukluların kurucusu Süleyman Şah'ın Fırat nehrinde boğulmasını da hatırlatmaktadır. Fırat'ın çılgın sularından geçmeğe çalışırken boğulan Süleyman Şah'ın acısını hala içinde saklamakta, onun için Fırat'ı suçlu bulmaktadır. Bu çılgın nehir dağları,

ovaları aşarak denize yetişmekte, geçtiği yerlere bereket vermektedir. Bu öyle bir nehir ki dağları aşarken çılgın, ovaları geçerken sakin nehir... Anadolu topraklarından çıkıp, hiçbir faydalı işe yaramadan Fırat'ın yurt dışında akmasını dile getiren şiirin devamında şair Halil Gülüm şöyle yakınmakta:

Başı bende, göğsü bende  
Ayağı kalmış yabanda  
Günahı var Süleyman'da  
İrkili, irkili gelir.

Fırat, şairlerimize o kadar etki etmiştir ki, adeta şairle Fırat karşılıklı konuşmuş ve birbirlerine dert yanmışlardır. Fırat ne yapsın? Yaratan Kadir-i mutlak onu bu dağların arasından geçmek için yaratmıştı. Elden bir şey gelmezdi. Fıratla ilgili hangi şiire bakacak olursak, muhakkak Urfa veya Harran ile bir ilgi kurulmuştur. Sanki yıllar önce Fırat'ın Harran'ı sulayacağı şairlerimize ilham olmuştur. İşte bunu da şairimiz M. Ayhan Abamor şöyle dile getirmektedir:

Ey bakes, biçare, avare nehir;  
Akışın muztarıp, gidişin küskün...  
Bu hale yâd eller ne mana verir?  
Elverir, son bulsun ebedi hüznün  
Bir öksüz yatıyor, bağı yırtılmış,  
Yürekten susamış Harran ovası,  
Yavruları onu perişan kılmış...  
Urfa'yadır, hükmün sonsuz cezası...

Efendiler artık hicap edelim,  
Memleket kadrini bilemiyoruz...  
Hakk'ın ihsanına kıymet verelim,  
Niçin, bu benliği silemiyoruz?

Yıllar önce yazılmış olan bu şiir, sanki boşa akmaması için Fırat'ı Harran'a kavuşturmayı bize salık vermektedir. İşte Halil Gülüm'ün bir başka şiiri:

Kırlarda çobanın türküsüdür,  
Harran'ın emeli, ülküsüdür,  
Bin asır çilenin örgüsüdür,  
Döner Harran'ıma bakar Fırat'ım.

Fırat, Urfa ve Harran... Her ikisi de birbirine gerekli. Yıllarca bu ikisi için ağıtlar yakılmış, destanlar söylenmiştir. Bütün düşünceler, acaba Fırat'la Harran birbirine ne zaman kavuşacak? Sorusunun etrafında toplanıyor. Bugün artık, sorulan bu sorulara, yakılan bu ağıtlara cevap verme zamanı geldi. Fırat üzerinde yapılan Atatürk Barajından Urfa'ya kadar kazılan tüneller tamamlandı. Oradan Harran'a uzanan kanallar yapıldı. Böylece bu kanallar bir ananın müşfik kolları gibi Harran'ı sardı, kucakladı.

Sene 1994 Kasım ayının 9'u. Urfa'nın kuzeyine rastlayan tünel çıkışı önünde büyük bir kalabalık var. Zamanın Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman DEMİREL, tünelden su bırakmak için açılış yapıyor. Onun için büyük bir tören var bugün Urfa'da. Bütün okullar, bütün daire amirleri ve halk... Urfa halkının sanki hepsi orada toplanmış. Mahşeri bir kalabalık var. Halk trkcleri ve Türk sanat müziği sanatçıları da konserler veriyor. Büyük bir coşku, büyük bir sevinç... Ve tünelin vanası açılıyor. Birden metrelerce ileri fişkıran bir su görüyoruz, hayretle gözlerimiz açık, gönlümüz sevinçle dolu. Kanalı bir anda su dolduruyor. İşte sanki küçük bir Fırat oldu bir anda karşımızda. Bu kanallar Harran'a su taşıyacak. Bu tünelden çıkan su, Urfa'ya su akıtacak. Susamış halk çeşmelerden su içecek, kurumuş topraklar kanallardan kana, kana sulanacak..

Harran ovasını çepeçevre eviren su kanalları, bir can damarı gibi artık Harran'a su taşıyor, Harran'ı suluyor. Bu kanal çıkışından da bir miktar alınarak Urfa merkezine içme suyu olarak verildi. Arıtma tesisi yapıldı. Fırat'ın suyu arıtılarak şehre su verildi. Böylece Urfa'da asırlar boyu çekilen susuzluk giderilmiş oldu. Arıtma tesisini yaptıran ve şehre yeni borular dşetenlere sonsuz teşekkürler. Artık  günde sadece iki saat su almayacak Urfa... Her gün her saat su akacak. Onun için Urfalı bugün mutlu, Harran bugün sevinçli.

Evet, artık Urfa ve Harran sevinçli, Urfa ve Harran mutlu... Urfa ve Harran artık bereket kaynağı...

Müjdeler Urfalıya, Efsane gerçek oldu,  
Ferhat dağları deldi, Fırat Urfa'ya geldi.



Fırat Nehrinden bir görünüm

## URFALILARDA OLAYLARI YORUM FARKI

Urfalı karşılaştığı bazı olayları kendi düşüncesine göre yorumlar. O, bir olayı, olmasını istediği şekilde düşünür ve kendi muhayyilesinde onu şekillendirerek öylece sonuçlandırır. Böylece başkalarından bildiği ve anlattığından farklı bir yorum ortaya çıkmış olur. Urfalının olayları yorum farkı yalnız çağımızda değil, ilkçağlardan bu yana kendini belli etmiştir. Birçok olaylarda anlatılmak istenen olayı, Urfalı muhayyilesinde kendi istediği şekilde tasarlar ve ona göre anlatır. Olayın sonucu ne olursa olsun, Urfalı olayın kendi tasarladığı şekilde geçtiğini kabul eder ve öyle anlatmayı sever. Putperestlik devrinde de Hıristiyanlık devrinde de hatta İslamiyet devrinde bile bazı olayların anlatımı Urfalının farklı yorumlaması ile süslenmiştir. İşte “Hazreti İbrahim’in Urfası” konusunda geçtiği gibi paganizm devrinde Nemrud’un Hazreti İbrahim’i ateşe atmasındaki halkın ağzıyla anlatım, Hıristiyanlıktaki İsa peygamberin mektubu ve kral Abgar efsanesi, Adday’ın Hıristiyanlığı yaymak için vaazındaki anlatım<sup>1056</sup> bile bu yorum farkındaki tasarımı hatırlatmaktadır. Yine metinler arasında geçen İsa peygamberin mendil olayı bile bu muhayyilenin bir sonucu değil midir?

<sup>1056</sup> J. – B. Chabot, Asur Edebiyatı, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 36

Tanrı bilimci Segal'in de kitabında belirtmiş olduğu gibi Urfalı her zaman Allah vergisi bir hikâyeye anlatma kabiliyetine sahiptir ve Urfalılar anlattıkları bu hikâyeye önce kendileri inanmaktadırlar. Urfa'yı V. Yüayılda ziyaret eden Egeria isimli bir Avrupalı rahibe, kendisini gezdiren piskopozun anlattıklarını şöyle nakletmektedir. "İranlılar Urfayı kuşattıkları sırada Urfa'ya gelen suyun yolunu değiştirdiler. Onu kendi kamp kurdukları yere akıtmak istediler. İranlıların suyun yönünü değiştirdikleri aynı gün ve aynı saatte burada gördüğün bu su kaynakları Tanrının emriyle kendiliğinden yerden fışkırdılar. O günden bu güne tanrının lütfüyle bu pınarlar burada kaldılar. İranlıların yönünü çevirdikleri su ise aynı gün kurudu." Hâlbuki piskopozun sözünü ettiği tepe kalenin bulunduğu tepe idi ve orada hiçbir zaman su çıkmamıştır. Yine yerden kaynaklı pınarlar ise yüzyıllar öncesinden var olan bugünkü balıklı göllerdi. Evet, bunları anlatan bir piskopozdu.<sup>1057</sup>

İşte Urfalının bu şekilde düşündüğü bazı olaylar:

#### **Karakoyun Deresi hakkındaki anlatım:**

Bu yorumlar arasında Karakoyun deresinin açılışını ve üzerine Hızmalı Köprü'nün yapılışını sayabiliriz. Yukarıdaki tarihi bölümlerde bu dereden bahsetmiştik. Fakat bunun bir de halk arasında efsaneleşmiş bir anlatılış tarzı vardır. Çünkü Karakoyun deresinin açılışı ve bu köprü'nün yapılışı için insanların ilgisini çekecek bir sebep gerekmektedir ve bu sebep de şöyle bulunmuştur:

"Denilir ki Urfa'nın güney doğu kesiminde fakir ve yaşlı dul bir kadın ile 18-20 yaşlarında kasarcılık yapan oğlu yaşarmış. Bu delikanlı her gün sabah namazını müteakip kasarcı çayına gelir kasar yapar, bu işten elde ettiği çok az bir ücretle iaşelerini temin eder ve yaşamalarını bu şekilde sürdürmüştü. Delikanlı her gün kasar işi ile uğraşırken kendisini bir derviş izlemiş. Bir gün derviş delikanlının yanına yaklaşarak selam vermiş ve

—Evladım, ben seni çok sevdim. Ahlakça da mazbut birine benziyorsun. Görüyorum ki işlerin de pek yolunda değil. Ben buraların yabancısıyım ve yine uzak bir diyara gideceğim. Benimle beraber gelmez misin? Demiş. Delikanlı bu soru üzerine,

—Ben yalnız değilim, yaşlı bir anam var. Eğer o izin verirse gelmek isterim, der. Derviş de

<sup>1057</sup> Segal, a.g.e, s. 233

—Öyle ise gidip anana danışalım diyerek beraberce yaşlı kadının yanına varırlar. Derviş durumu kadına anlatır, oğlunu evlat edineceğini, okutacağını söyler. Yaşlı kadın ise zaten oğlundan fazla bir şey beklemediği ve oğlunun daha iyi yaşayabilmesini düşünerek bu isteğe razı olur. Ana oğul birbirleriyle helallaşarak yola koyulurlar. Şehrin dışına çıktıklarında derviş delikanlıya,

—Gözlerini kapat, der. Gözlerini kapayan delikanlı tekrar,

—Gözlerini aç dediğinde, gözlerini açan delikanlı, kendilerini kalabalık bir şehirde bulur. Delikanlı, dervişin bu şehirdeki tekkesinde bir müddet onunla birlikte yaşar.

Günlerden bir gün bu delikanlı caddede gezerken bir kalabalık arasında bir tahtirevanın gelmekte olduğunu görür. Önünden geçen tahtirevanın üstünde çok güzel bir genç kız oturmaktadır ve delikanlı kızla göz göze gelince, anlatılması mümkün olmayan bir aşkla kıza âşık olur. Fakat bir müddet sonra kızın ülkenin hükümdarının kızı olduğunu öğrenince bu aşkının vuslatla sonuçlanamayacağını düşünerek üzüntü içinde sararıp solar.

Bunun farkında olan derviş, durumu bir defa da delikanlının ağzından dinler ve

—Bu iş için merak edip kederlenme, gider Allah'ın emri ile isterim, der. Bu söz üzerine delikanlı:

—Aman şeyhim, o bir hükümdar kızı hiç bize verirler mi? Başına dert açarsın, olmaz, der ise de derviş hükümdardan kızı ister. Hükümdar bu teklife içinden kızsarsa da dervişe olan saygısından duygusunu açığa vurmaz. Ancak fakir kimselerin yapamayacağı hediyeler ve masraflar şart koşar ve belli bir müddet içinde bu şartlarının yerine getirilmesini ister. Eğer şartları belirtilen güne kadar yerine getirilmezse, bir daha bu konuyu görüşmeyeceğini söyler.

Mustakbel damat şeyhinden bu şartları duyunca, aslında olmayan ümidi büsbütün yok olur. Aradan zaman geçer, verilen müddet bitmek üzere iken, delikanlı bir sabah namazı vakti tekkenin avlusunda üzerlerinde çeşitli mal ve eşya yüklenmiş deve ve katırlar görünce, hayretle şeyhine haber verir. Şeyhi kendisine:

—Bugün hükümdarın istediği hediyeleri götüreceğiz ve düğünü yapacağız der. Böylece o gün halkın da katıldığı bir kalabalıkla saraya hediyeleri götürürler. Hükümdar bu hediyelerin gelişi karşısında hayretten ağzı açıkta kalır. Hiçbir bahane ve itirazda bulunamaz. Evvelce söz verdiği üzere kızını bu gençle evlendirmeyi kabul eder. Düğün yapılır, gerdeğe girileceği sırada derviş delikanlıya:

—Zifaftan önce iki rekât namaz kıldıktan sonra benim için dua etmeği unutma, diye tekrar tekrar tenbih eder.

Ancak ömrü boyunca böyle güzel bir yer görmeyen ve sevdiğine kavuşmanın verdiği heyecan ile acele ile namazı kılan genç, şeyhine dua etmeyi unuttur. Sultan hanım sabaha karşı uyandığında kocasının yanında olmadığını görür. Bir müddet bekleyip ses verdikten sonra gelmediğini görünce hizmetçilerine sorar. Hiç kimsenin onu görmediğini öğrenir. Saray erkânı da büyük bir telaşa düşer, şeyhin tekkesinde olacağını düşünerek oraya gittiklerinde şeyhin de kayıplara karıştığını görürler.

Damada gelince, sabahleyin gözünü açar kendini Urfa'da eskisi gibi kasarcı çayının başında bulur. İşte o zaman şeyhinin kendisine tenbihlediği dua meselesi aklına gelir. Fakat artık iş işten geçmiştir. Doğru annesinin evinin yolunu tutar ve evine gelerek olup bitenleri annesine anlatır. Ana oğul bu olanları büyük bir tevekkülle karşılarlar.

Sultan hanım ise memlekette haftalarca kocasını aratmasına rağmen bulamaz. Yanına bir hazine alarak adamlarıyla birlikte onu aramaya çıkar. Aradan aylar geçer, diyar diyar dolaşır, bu arada bir de oğlu olmuştur.

Sultan hanım son olarak konakladığı bir şehirde bir gece çadırında uyurken birden şehirden müthiş bir feveranın koptuğunu duyar. Ne olduğunu sorduğunda şehri sel sularının bastığını ve şehrin birkaç yılda bir bu felaketle karşılaştığını öğrenir.

Bu şehir Urfa, çadırını kurduğu yer ise Samsat kapısıdır.

Ertesi gün hem bir hayır işlemek ve hem de bir meşgale olacağı düşüncesiyle, sel sularının şehri basmadan akabileceği bir dere kazdırma faaliyetine girişir. Tellal çağırarak çalışabilecek herkes çağrılır. Şehirde hem bir iş sahası açılmış olması ve hem de sel felaketinden kurtulunacağı için bütün halk bayram içindedir. Bunu duyan delikanlının anası da oğluna:

—Oğlum, bak şehirde bütün genç ve yaşlılar çalışıyor. Bu hayır sevenin işinde sen de çalış, birkaç kuruş para kazan der. Ertesi gün delikanlı da gider ve bu işte çalışmaya başlar.

Günlerden bir gün bu hükümdar kızının çocuğunu bir ağlama tutar. Dadılar hizmetçiler ne kadar uğraşsalar çocuğun ağlamasını durduramazlar. Çalışan işçilerden bazıları onu oyalayarak susturma isterlerse de bir türlü başaramazlar. Çocuk işçiler arasında elden ele dolaşır dururken, bizim delikanlının da kucığına verilir. O anda

çocuğun ağlamasında durur. Oynamaya başlar. Durumu annesine bildirirler, annesi de

—Madem öyle bu işçi kazma işinde çalışmasın, bu çocuğa baksın der. Böylece delikalı artık çocuğa bakmaya başlar.

Bir gün delikanlının annesi oğlunun bohçasını karıştırırken, oğlunun sırma işlemeli gece elbisesini görür ve oğluna:

—Oğlum, bu elbiseler artık bize yaramaz. Bu asillere yakışır bir elbisedir. Memleketimize bu kadar yararı olan bu asil ve hayırsever kimselere götür hediyeye et der. Oğlu da üzülerek de olsa elbiseyi alır, çadırın önüne gelerek sultan hanımın adamlarından birine vererek:

—Bu elbise bizim gibi fakirlere yaramaz, bunu bizim hediyemiz olarak kabul etmesini sultan hanıma söyleyin diyerek, elbiseyi verir ve gider. Adam çadıra girer sultan hanıma elbiseyi verir ve söylenilenleri ona anlatır. Kocasını bulma ümidini yitirmiş olan sultan hanım, kendi el işleri olan elbiseyi görünce büyük bir heyecanla

—Çabuk bu elbiseyi getiren adamı bulup getirin der. İşçiler arasından adamı bulur, palas pandıras getirirler. Şaşkınlık içinde olan delikanlıyı çadıra sokarlar. Sultan hanım eski elbiseler içindeki adamı görünce tanır ve o da karısını tanır. Böylece tekrar buluşmuş olurlar. Başlarından geçenleri birbirine anlatırlar. Yeniden mutlu bir hayata başlarlar.

Bu arada dere tamamlanır, üstüne ayrıca bir de su kemeri ve köprü yaptırılır. Köprü'nün temelini yıkıldığı zaman onu tekrar yaptırabilecek değerde mücevherler ve bir de **Hızma** koyarlar. Böylece köprü yıkıldığında yaptırılabilmesi için teminat sağlanmış olur.

O günden sonra bu derenin adı sultan hanımın soyuna nisbetle **Karakoyun**, köprü'nün adı da **Hızmalı köprü** olarak kalır.<sup>1058</sup>

\*\*\*

### **Balıklı göller hakkındaki anlatım:**

Hazreti İbrahim Nemrut tarafından mancınıkla ateşe atılınca Cenabı Hak onu ateşin yakmasından korudu. Ateşe İbrahim için serin ve selamet olmasını emrederek İbrahim peygamberi yavaşça yere ayak bastırmıştı. İşte bu ateşe atılma olayı sonucu Urfalı artık kendi muhayyile gücünü kullanarak, kendine göre olaya ilaveler yapmıştır. Bu olayın cerayanında bazı Urfalılar İbrahim peygamberin kaledeki sütunlardan ateşe atıldığını kabul ederler. Yine o anda İbrahim

<sup>1058</sup> M.Yaşar Uğur, Karakoyun ve Hızmalı Köprü Hikâyesi, **Harran** kültür ve folklor dergisi, Urfa 1979, sayı 7, s. 20

peygamberin düştüğü yerde hemen bir pınar fışkırdığını, yanan ateşin suya dönüştüğünü, odunların da balık olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla bu suyun içindeki balıkların kutsal olduğunu ve yenmeyeceğini ileri sürerler. Atargatis inancından kalma bir inanış şeklini hatırlatan bir efsaneye dönüştürürler. Bu arada Nemrudun kızının da Hak dinini kabul ettiği için İbrahim peygamberin ardından kendini ateşe attığı söylenilir. Dolayısıyla gölün birine Halilürrahman ve diğerine de Aynzüleyha denildiği kabul edilmektedir.

\*\*\*

Yine Halilürrahman camiinin içindeki havuzda bir çift akbalık olduğu söylenilmektedir. Cuma selası okunurken, dileği olanlar bir kâğıda dileklerini yazar ve suya atarlardı. Bu balıklar dilek kâğıdını yutarsa dilekleri kabul olacak diye inanılırdı. Bu balıklardan biri ölünce diğer eşi ise o hadiseden sonra kaybolmuş, bir daha görünmemiş olduğuna inanılmaktadır.

\*\*\*

### **Hazreti İbrahim'in doğumu hakkındaki anlatımlar**

Halkın arasındaki inanca göre Hazreti İbrahim doğduktan sonra annesi onu Nemrut'un şerrinden korumak için bugünkü Mevlidihalil Camii avlusundaki bir mağarada sakladı. Kendisi oğlunu emzirmeye devamlı gelemediği için Hazreti İbrahim'in acıktığı sıralarda bir ceylan gelir ve mağaranın tepesindeki bir delikten memelerini içeri sarkıttı. Hazreti İbrahim de ceylanın memelerinden süt emerek karnını doyururdu. Böylece hazreti İbrahim rahatlıkla diğer çocuklardan çok hızlı bir şekilde büyüdü. Şair Nabi'nin "Tuhfetü'l-Harameyn" adlı eserinde yazdığına göre bu mağaranın girişi örümcek ağı ile örülmüştü. Resulullah Efendimiz Hazreti Muhammed'in Hira dağındaki mağara kapısının örümcek ağı ile örülmesine ne kadar da benzetilmiştir.

\*\*\*

### **Sütunlar hakkındaki anlatım:**

Temel içine hazine konulması yalnız Hızmalı Köprü hakkında söylenen bir durum değildir. Bu şekilde bir efsane Urfa kalesinin sütunları hakkında da söylenilmektedir. Daha evvel geçtiği gibi Hazreti İbrahim'in ateşe atılması için Nemrut, kale üzerindeki iki sütunu mancınık olarak yaptırdı. Kalenin bu sütunlarından birinin altında bir hazine gömülmüştür. Bu hazine çalınmasın diye diğer sütun altında da bir su deposu yapılmıştır. Bunlardan hazine olan sütun yıkılırsa altınlar meydana çıkacak, Altında su olan sütun yıkılırsa şehri su basacaktır. Şehri suyun basması korkusundan dolayı kimse bu hazineyi çalmaya

teşebbüs edememektedir. Oysa sütunların kral Abgar'ın kızı Şalmet için yaptırıldığı yukardaki konularda geçmişti.

\*\*\*

### **Tayyar Mehmet Paşa hakkındaki anlatım:**

Urfa'nın Bediüzzaman mezarlığında bir kubbenin içinde bulunan mezarın baş dikme taşının arka yüzünde şöyle bir kitabe yazılmıştır:

*Haza merkad-ı merhum  
Hüseyin Bey ibni Muhammed Paşa  
El-vezir el-Azam eş-şehir bi-Tayyar*

Ön yüzünde ise:  
*Fi şehri zilhicce sene 1060*

Tayyar Mehmet Paşanın oğlu Hüseyin Bey'in ayak dikmesindeki mezar kitabesinde:

*Hudâyâ fazl-ı lütfünle bu mahdum  
Ol gülzar-ı Firdevs içre mesrur  
Olup tarih-i rihlet harf-i menkut  
Hemişe merkad-i mahdum ola nur*

Bir mersiye yazılmış olup son mısrasındaki Arap harflerinden noktalı harflerin toplanması ile ölüm tarihi olan hicri 1060 tarihi düşürülmüştür.<sup>1059</sup>

Yani bu mezar, tayyar ismi ile meşhur olan Vezir-i azam Tayyar Mehmet Paşanın oğlu Hüseyin Beyin mezarıdır. Ölüm tarihi miladi olarak Kasım 1650 olarak verilmiştir. Halkın dilinde bu zatın babası Tayyar Mehmet Paşa Urfa valiliği görevine gelirken Bağdat'tan uçarak Urfa'ya gelmiştir. Çünkü Tayyar Türkçede Uçar anlamına gelmektedir. Mademki Uçar anlamına gelmektedir öyle ise bazen güzel hayaller kurmaya meraklı olan Urfalının gözünde bu zat uçarak gelmiştir.<sup>1060</sup> Öyle ya niye başkasına söylenilmemiş de bu zata Tayyar denilmiştir?

Onun için bu sadrazam Tayyar Mehmet Paşanın kim olduğunu tanımak lazımdır. Gerçekten Tayyar Mehmet Paşa Urfa valiliği yapmıştır. Tarih kitaplarına baktığımız zaman, Tayyar Mehmet Paşanın babası Mustafa Paşanın Safevilerin Bağdat'ı almalarından önce Bağdat valisi bulunmaktaydı. Mustafa Paşanın Bağdat valiliği sırasında oğlu

<sup>1059</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şurkav yayınları Şanlıurfa 1996, s. 88

<sup>1060</sup> Harran, aylık kültür sanat ve folklor dergisi, Urfa 1991, sayı 41-42, s. 14

Mehmet Paşa da babasının yanında bulunuyordu ve eşkıya üzerine çok süratli saldırmasından dolayı kendisine uçar anlamına gelen Arapça “Tayyar” lakabı verilmişti.<sup>1061</sup>

Safevilerin Bağdat'ı Osmanlının elinden almaları üzerine Osmanlı padişahlarından Sultan IV. Murat (1623–1640) Bağdat'ı geri almak için Bağdat seferine giderken Urfa yakınlarında Culap köyü yanında iken Sadrazam Bayram Paşa vefat etti. Aynı gün veya ertesi gün mührü Humayun Musul'da Diyarbakır Beylerbeyi ve Musul muhafızı olan yukarda adını ettiğimiz Tayyar Mehmet Paşa'ya gönderildi. Tayyar Mehmet Paşa Musul'dan hemen hareket ederek 5 Eylül Pazar günü Diyarbakır'da padişahın ordusuna katılmıştır. Böylece sadrazam olarak Bağdat seferine katılan Tayyar Mehmet Paşa, kanı ve canı pahasına Bağdat'ın fethine çalışmıştır. Tayyar Mehmet Paşa zekâ ve iktidarı, doğruluğu ve kahramanlığı ile meşhurdur. Fethin geciktiğini gören Tayyar Mehmet Paşa, serdengeçtilerin başına geçerek yaptığı şiddetli bir hücumla Bağdat kalesinin en önemli burçlarından birini fethederek, şehrin teslimini kolaylaştırmıştır. Bu hareketinden sonra 23 Aralık 1638 Perşembe günü bir rivayete göre boğazından girerek ensesinden çıkan bir kurşunla şehit düşmüştür. Cenazesi İmam-ı Azam türbesinin bulunduğu Azamiye'de, babası Uçar Mustafa Paşa'nın ayakucuna defnedilmiştir. Kendisinin şahadetinden bir veya iki gün sonra ise Bağdat fethedildi.<sup>1062</sup>

İşte Tayyar Mehmet Paşanın “Tayyar” ismini almasının sebebi yukarıda anlattığımız düşmana karşı süratli hareket etmesidir. Böyle olduğu halde halk arasında bu gerçek düşünülmemiş olup ve hayal kurmayı seven Urfalı, insanın gönlüne daha hoş geldiğinden olsa gerek Tayyar Mehmet Paşanın uçarak Urfa'ya geldiği yorumunu benimsemiştir.

Tayyar Mehmet Paşanın Urfa'da bulunması Evliya Çelebinin seyahatnamesinde de geçmektedir. Evliya Çelebi Urfa'daki hamamlardan bahsederken, Tayyar Mehmet Paşa sarayından ve hamamından da bahsetmektedir. O, Tayyar Paşa sarayında iki hamamın varlığını bildirmiş olduğu gibi oğlu Ahmet Paşanın da sarayından bahsetmiştir.<sup>1063</sup> Bu bilgiler bize Tayyar Mehmet Paşanın Urfa'da da görev yaptığını göstermektedir. Yine bu duruma göre Tayyar Mehmet Paşanın oğlu konumuz olan Hüseyin Bey de daha o senelerde Urfa'da bulunuyordu. Hüseyin Beyin görevinin ne olduğu anlaşılamamıştır.

<sup>1061</sup> Naima, Tarih-i Naima, Tophane-i Amire İstanbul 1280, II, 302

<sup>1062</sup> Naima, a.g.e, III, 350 – İsmail Hami Danişmend, a.g.e, III, 376

<sup>1063</sup> Mehmed Zıllıoğlu, a.g.e, V. 42 ve 46

Hüseyin Bey babasından tam on iki sene sonra 1650 senesinde vefat edince Bediüzzaman mezarlığına defnedilerek üzerine bir kubbe yapılmıştır. İşte Tayyar Mehmet Paşadan geriye, oğlu Hüseyin Bey için yapılan bu kubbe ve içindeki mezar kalmıştır.



Tayyar Mehmet Paşanın oğlu Hüseyin Beyin türbesi. Kısa şahideli mezar Hüseyin Beyin mezarıdır.

\*\*\*

### **Şair Nabi'nin vefatı hakkındaki anlatım:**

Urfalı kuvvetli bir hayal gücüne sahiptir. Olayları bu hayal gücü ışığında kendi düşüncesine göre yorumlar. Onun için gerçeklere ters düşmüş olsa bile hoşuna giden böyle güzel hayaller kurmayı sever. Bu sevgisini Urfalı Şair Nabi hakkında da göstermiştir. Bilindiği gibi Şair Nabi, Hac farızasını yapmak için 1678 senesinde Hicaza gitmiş ve 1679 senesi ocak ayında hac etmiştir. Nabi o sırada 36 yaşındadır. Urfalının hayalinde kurduğu senaryoya göre Hacca giderken güya Padişah da Nabi ile beraberdir. Yine Urfalının hayaline göre Şair Nabi, Hac farızasını yaptıktan sonra Mekke'den Medine'ye bir mahfil içerisinde ve padişahla beraber gitmektedir. Gece padişah ayağını Medine'ye karşı Ravza-i Mutahharaya doğru uzatmış, dinlenmektedir. Onun bu halini gören Nabi, ayak uzatmayı Resulullah'ın makamına saygısızlık kabul eder. Bu saygısızlığı padişaha bildirmek için yolda;

*Sakin terk-i edebden kûy-i mahbub-i Hüdadır bu  
Nazargâh-ı ilahidir, makam-ı Mustafadır bu  
Habib-i Kibriya'nın h'abgahıdır faziletde  
Tefevvuk-kerde-i arş-ı Cenab-ı Kibriyadır bu  
Bu hâkin pertevinden oldu deycur-i âdem zail  
Âmâdan açdı mevcudat çeşmin tûtiyadır bu  
Felekte mah-ı nev bab'üs-selam'ın sineçâkidir  
Bunun kandilidir cevza-i matla'ı nur-i ziyadır bu  
Mûra'at-ı edep şartiyle gir **Nabi** bu dergâha  
Mataf-i kudsiyandır busegâh-ı enbiyadır bu*

“Ey Nabi! Edebini terk etmekten sakın, burası Cenabı Hakk’ın sevgilisinin şehri Medine’dir. Burası Allah’ın nazar kıldığı, beğendiği yer, Mustafa aleyhisselamın makamıdır.”

“Burası Allah’ın (c.c) sevgilisinin uyuduğu faziletli bir yerdir. Burası Cenabı Kibriya’nın arşının üzerinde yükseldiği mekândır.”

“Yokluk karanlığı bu toprağın parlaklığı ile ortadan kalktı, aydınlandı. Bütün gözü görmeyen varlıklar bununla gözlerini açtı. Çünkü burasının toprağı gözlere ilaçtır.”

“Bu yeni doğmuş ay, felekte ki selam kapısının yaralı göğsüdür. İkiizler burcunun ışığı bu makamın kandilinden ışığını almaktadır.”

“Ey Nabi! Edebini muhafaza etmek şartıyla bu dergâha gir. Çünkü burası meleklerin tavaf ettiği ve peygamberlerin öptüğü yer olan kutsal topraklardır.”

İlahisini söylemiştir. Nabi bu ilahiyi o sırada okuyunca, ilahiyi çok beğenen padişah, Nabi’ye bunu ne zaman yazdığını sorar. Nabi de hemen şimdi okuduğunu söylediğinde, bu kadar güzel bir ilahinin bir anda söylenilmesine şaşırın ve inanmak istemeyen padişah:

—Eğer başkasından bu ilahiyi duyarsam, seni idam ederim der.

Aksi bu ya, Medine’deki müezzinler o sabah ezanından önce sanki anlaşmışlar gibi hepsi bu ilahiyi okurlar. İlahiyi minarelerden işiten Padişah, Nabi’ye;

—Hani, kimse bilmiyordu, bu okunan nedir? Diye hiddetlenerek müezzinleri huzura çağırır. Onlara bu ilahiyi ne zaman öğrendiklerini sorar. Müezzinler de;

—Padişahım, derler. Bu gece Resulullah Efendimizi rüyada gördük. Bize “Benim Nabi’m bu ilahiyi okudu, siz de bu sabah ezanından önce minarelerde okuyun” buyurdu, derler. Bunu duyan Nabi,

—Benim Nabi'm mi, benim Nabi'm mi dedi? Diye sorar. Müezzinler de

—Evet, benim Nabi'm dedi, derler. O zaman Resulullah'ın kendisi için benim Nabi'm demesine çok sevinen ve bu sevince dayanamayan Nabi, orada ruhunu teslim eder.

Urfa'da birçok kimse tarafından Nabi hakkında hala kabul edilen rivayet böyledir. İşte Urfalı bu ince ve duygulu düşüncelerle olayın böyle olduğunu kabul eder ve böyle güzel hayaller kurar. Yani, Resulullah'ı (s.a.s) seven kim olsa Resulullah'ın bu iltifatına dayanabilir de sevincinden ruhunu teslim etmezdi? Hayal bile olsa ne güzel değil mi?

Bilindiği gibi hiçbir padişah hacca gitmediği gibi Nabi de Hacc'a padişahla gitmemiş ve Hac'da iken de vefat etmemiştir. Nabi 1712'de İstanbul'da vefat etmiş ve Karaca Ahmet mezarlığına defnedilmiştir.

Olsun, Urfalı yine de onun Medine'de öldüğünü kabul eder.

Oysaki Nabi sadece Mekke'den ayrılışının üzüntüsü ve fakat Medine'ye gidişin verdiği sevinç ile Medine'ye yaklaştıkları sırada Ravza-i Mutahharayı uzaktan gördüğünde Resulullah'a olan sevgisinin verdiği bir coşku ile o anda bu manzumeyi söylemiştir. Fakat bu manzume Urfalıların gözünde onu, Mekke'de Resulullah sevgisinden öldüğü inancına ulaştırmıştır.

İşte bu yüzdendir ki Şair Yusuf Nabi, bu olayla Urfalılar katında manen yücelmiştir. Yine bu yüzdendir ki Nabi, bugün birçok Urfalının gözünde büyük bir velidir. Dolayısıyla Urfalı katiiyen ona “Nabi” demez, muhakkak “Hazreti Nabi” der.

\*\*\*

Nabi'nin ermişliğine inananlardan biri de benim diyebilirim. Okur-yazar bile olmayan rahmetli babam da Nabi'yi severdi ve onun ermişliğine inanırdı. Bir gün benden,

—Gerçekten Nabi, Medine'de bu ilahiyi söyledikten sonra mı öldü? Diye sormuştu. Ben, her ne kadar kendisine Nabi'nin Medine'de değil, İstanbul'da öldüğünü ve orada gömüldüğünü söylediysem de bir türlü sözüme inandıramamıştım. Daşma bana

—Herkes böyle diyor, sorusunu hem tekrarlıyor, hem cevabını kendi veriyordu.

Bu konuşmamızın üzerinden yıllar geçti. Babam 1984'te vefat etmişti. 1987 yılı idi ve babamın vefatının üzerinden birkaç sene geçmişti. Herhalde onun bu sorusu beni yönlendirmiş olacak ki Şair Nabi'nin “Tuhfetü'l-Harameyn” adını verdiği ve Hacc'a gidişini anlatan

kitabını âcizane bir şekilde bugünkü Türkçeye uygulamak istedim. Çünkü o zamana kadar böyle bir kitap elime geçmemişti. Fakat çalışmamın daha ikinci gününde kalemi elime aldığımda, kalemi tuttuğum sağ kolumda şiddetli bir ağrı başladı. Bir iki gün çalışmaya ara verdim. Tekrar çalışmaya başlamak istediğimde yine kolumda aynı ağrı başlıyordu. Başka zaman bu çalışmanın dışında ne yazsam ve iş yapsam, kolumda acı hissetmediğim dikkatimi çekti. Birgün nasılsa bu işe girişmekle Nabi'ye karşı bir saygısızlık, bir edebisizlik yapmış olabileceğim aklıma geldi ve içimden:

—Mahmut, dedim. Sen kim oluyorsun da böyle bir işe teşebbüs ediyor, bu laübaliği yapıyorsun? diye geçirdim. Bu yüzden adeta çaresiz kalmıştım. Bu işten vaz geçecektim ki bir gece çalışmaya başlamadan önce abdest alıp, iki rekât namaz kıldıktan sonra Şair Nabi'nin ruhuna bir fatiha okumak ve kendisinden özür dileyerek, kitabını hazırlamam hakkında izin istemek aklıma geldi. Bu fikir aklıma gelince hemen öyle yaptım ve Kendisinin ruhaniyetinden izin istedim. Yeniden çalışmaya başladığım zaman artık hiçbir ağrı ve sızı duymadığım gibi çalışmam da çok kolaylaşmıştı.

\*\*\*

### **Vali Kadızade hakkındaki anlatım:**

Bir başka olay da Kadı oğlu Camiinin yapılışında anlatılmaktadır. Urfa valilerinden Kadı zade Hüseyin Paşa (ölüm.1695), Su meydanı veya diğer bir ismiyle Kadı oğlu dediğimiz mahallede bir cami yaptırmıştır. Camiin mimarı bir gayri Müslimdir. Camiin yapılışı sırasında gayrimüslim olan mimarı, camiin mihrabını yaparken kibleyi doğru tayin edemez. Bunun farkına varan Kadı zade Hüseyin Paşa kiblenin asıl yönünü gösterir. Fakat usta elindeki alete göre kiblenin kendi yaptığı taraf olduğunda ısrar edince, Kadı oğlu Hüseyin Paşa elini ustanın gözüne sürerek,

—İşte bak, gör. Kible bu taraftır, diye mimara kibleyi gösterir. Birden bire kâbeyi karşısında gören mimar şahadetini getirip Müslüman olur.

Aynı rivayet, Harran ilçesinde medfun olan Hayat-ı Harranî hakkında da anlatılmaktadır.<sup>1064</sup>

Böylece bir kadı oğlu olduğundan dolayı kendisine kadı zade denilen Urfa valisi Hüseyin Paşa bir anda velilik mertebesine

<sup>1064</sup> Allame Muhammed bin Yahya et-Tadifi, Cevherden Gerdanlıklar, terc. Naim Erdoğan, İstanbul 1972, s. 399

yükseltilmiş olur. Dolayısıyla şimdi artık Urfalının gözünde Kadı zade Hüseyin Paşa bir velidir. Bu durum paşanın kadı zade olan isminden mi kaynaklanmıştır? Bilinmez. Ama Urfalı ona veliliği layık görmüştür.

Kadı zade Hüseyin Paşa Urfa'da valiliği sırasında 1695 senesinde vefat etmiş ve Ulu cami haziresine defnedilmiştir. Mezarın boyu uzun ve fakat mezar dikme taşları kısa olup, yeşile boyanmıştır. Çünkü Urfa'da âlim ve evliyanın mezarı yeşile boyanır. Kadı oğlu Hüseyin Paşanın mezarı bilhassa Cuma günleri ziyaret edilir. Baş dikme taşında şu kitabe yazılmıştır;

*“Rızalillahi'l-fatih  
Haza merkad-ı Kadı zade merhum  
Civar-i rahmete etdi cihet  
Gelip rah-ı hatıf dedi tarih  
Ola mesken Hüseyin Paşa'ya Cennet  
Sene: 1107”<sup>1065</sup>*

“Bu mezar merhum Kadı zade Hüseyin Paşanın mezarıdır. Paşa rahmete gitti. Paşanın ölüm tarihini “cennet Hüseyin Paşaya mesken ola” mısrası vermektedir.”

Evet, Urfalı işte böyle ince ve kalbe hoş ve tatlı gelen düşüncelerinden dolayı daha birçok güzel hayalleri bazı gerçeklere tercih etmiştir. Daha doğrusu gerçek olaylar üzerine tatlı hayaller bina etmiştir. Bu da Urfalının yaratılışında var olan bir özelliktir.

İşte Urfalı budur.

---

<sup>1065</sup> Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, Şanlıurfa 1996, s. 153



Kadızzade Hüseyin Paşanın mezarı

\*\*\*

Urfa, gerçekten maneviyatla süslenmiş bir şehir olduğu gibi insanların hayal gücü de kuvvetli olan bir şehirdir. Kıymetli tarihi eserleri yanında manevi hava da Urfa'yı süslemiş ona ayrı bir değer kazandırmıştır. Belki de bu yüzden olacak ki Urfalının ruhunda bir incelik bir zarafet meydana gelmiştir. Böylece Urfa halkı, gördükleri bir olayı, ince ruhlarının verdiği bir zarafetle değişik görmek istedikleri bir biçimde görmüşlerdir. Bu inceliği belirtebilmek için karşılaştığım bazı hadiselerden bahsetmeden geçemeyeceğim.

1980'li yıllarda bu tarihi ve manevi değerlerin hiç olmazsa ayakta kalanlarını kâğıda geçirmek için “Şanlıurfa Kitabeleri”ni hazırlıyordum. Yusuf Paşa Camiinin de kitabelerini okumaya sıra gelmişti. Yusuf Paşa camiinin doğu kapısı üzerinde “Yusuf Paşa Camii” yazılı bir tabela vardı. Tabelanın altından caminin taş üzerine yazılmış kitabesinin olduğu belli oluyordu. Bunun farkına varınca cami imamının odasına gittim ve kendisine

—“Ertesi günü gelip yazıyı okuyabilmem için kapı üzerindeki tabelayı bir iki saatliğine indirmelerini rica ettim.” İmam efendi de

—“hay hay” diyerek kabul etti. Ertesi gün geldiğimde kapı üzerinde tabela yoktu. Buna çok sevinmişim. Yalnız caminin kitabesinin adeta bir keserle okunamayacak şekilde kazılmış olduğunu gördüm. Bunu görünce içimden bir “eyvah” çektim ve hemen İmam efendinin yanına gittim, kendisine tabelayı indirdikleri için teşekkür ettim. Fakat

—Ne yazık ki yazı kazılmış, okunmuyor, diyerek üzüntümü bildirdim. İmam efendi bana;

—Hocam dedi, tabelayı biz indirmedik. Sen gittikten beş-on dakika sonra bir genç elinde tabela ile geldi ve

—Bu tabela yere düşmüş, kimse kırmadan size getireyim dedim, dedi.

Hayret! Ama nasıl hayret...

Bu bizim için ibret alınacak bir olay değil mi? Evet... Yüce ecdadın yazılarına bile tahammül edemeyenler kitabeyi görülmesin diye kazımışlardı.

\*\*\*

Aynı çalışma için Şehbenderiye caminin kapı kitabesini okurken yüksekte olduğu için bir merdiven dayamışım. Merdiven üzerinde yazıyı temizleyerek okumaya çalışıyordum. O sırada adamın biri durup bana bakıyordu. Başka bir adam da karşıdan gelerek bana bakan adama:

—Bunlar ne yapıyorlar? Diye sordu. Bana bakan adam da elini şakak hizasına kaldırıp, sağa sola oynatarak yavaşça

—Deli, deli dedi ve gitti.

\*\*\*

Yine “**Şanlıurfa Mezar Taşları**” kitabını hazırladığım sıralarda ise, mezar taşlarındaki mersiye ve ağıtları toplarken, bazı yazıları okumak için biraz uğraşmam gerekiyordu. Çünkü harflerin bazıları kırılmış bazısının araları toprak ve yosunla dolmuştu. Bu yüzden yazı okunamıyordu. Harflerin arasındaki yosunu bir çivi ile yavaşça temizliyor, harflerin arasındaki toprağı çıkarıyordum. Bu temizlemeyi yaparken elimle harflerin üstünü siliyor ve tozlarını üfürüyordum. Bediüzzaman mezarlığında böyle bir çalışmayı yaparken o sırada yanımdan iki bayan geçiyordu ve benim mezar taşını elimle sildikten sonra taşa doğru eğilerek üflediğimi görmüşlerdi. Onlar benim yazıların üzerini elimle silmemi, taşı okşamak ve tozlarını üflememi de herhalde taşı öpmek zannetmiş olacaklar ki biri diğerine:

—Vah, vah, diyordu. Acaba ne kadar sevdiği biri ölmüş ki zavallı mezar taşını öpüp okşuyor.

## URFA'DA MECZUP TAVIRLI KİMSELER

Urfa'da bazı kimseler vardır ki kendi hallerinde olup yokluk içinde yaşarlar. Bunlar kimseden bir şey dilenmezler. Ancak bazen davet edildiklerinde sofraya otururlar. Hal ve hareketleri akıllı ile deli arasında bir şeydir. Geçen konuda sözünü ettiğimiz yorum farkından olsa gerek nedense Urfalılardan bazıları bunlardan keramet gördüklerini bile söylerler. Bunlar pejmürde kılıklı ve çoğunlukla akli normal seviyede olmayan kimselerdir.

Bazı kimselerin veli, bazı kimselerin de deli dedikleri bu kimseler hakkında İslam tarihçilerinden İbni Haldun şöyle bir açıklama getirmektedir. Sofiler arasında birçok iyiliği şahsında toplamış bazı kimseler bulunmaktadır ki bunların akıl bakımından diğer insanlara göre biraz farklı oldukları görülür. Bunları normal kimseler deli zannederler veya bu adamların kendileri delilere benzerler. Böyle olmakla beraber bu gibi kimselerde velilik derecesinin olduğu söylenilmektedir. Bunlar aslında mükellef olmamakla birlikte yüksek makamlara yetişmiş olmaları bazı ehli keşif tarafından görülmüştür. Hatta bu gibi kimselerin gaipten haber verdikleri bile söylenilir. Çünkü bunlar hiçbir kayıt ve bağlarla bir yere bağlı değildirler. Fakihler bu gibi kimselerin yüksek derecelere ermelerini kabul etmezler. Çünkü bu gibi şahıslar dinen mükellef değildirler. İbadetle mükellef olmadıkları için de velilik mertebesine çıkamayacaklarını, çünkü velilik derecesine ancak ibadetlerle çıkılabileceğini kabul ederler. İbni Haldun ise velilik derecesinin Allah'ın bir lütfü olduğunu, Allah'ın bu mertebeyi dilediğine verebileceğini söyleyerek, fakihlerin düşüncesini kabul etmiyor.<sup>1066</sup>

İbni Haldun'un ifadesine göre bu gibi kimseler sadece teklifin şartı olan akıllarını kaybetmişler, ama nefs-i natıklarını kaybetmemiş ve deliler gibi mizaç ve tabiatları bozulmamıştır. Bu durumun ise velilik derecesine yetişmeye engel olmadığını söylemektedir. Yani bunlar mecnun değil, meczuptur. Bunlar devamlı zikir ve ibadetlerle meşgul olurlar. Yalnız normal insanlar gibi şartlara uygun olarak ibadet etmezler.<sup>1067</sup>

\*\*\*

İbni Haldun'un bu açıklamasından sonra Urfa'da görülen bu gibi kişileri de belirtmeyi de düşündüm ve buraya aldım. Bu gibi kimselerden

<sup>1066</sup> İbni Haldun, Mukaddime, çeviren. Zakir Kadiri Ugan, Ankara 1954, I, 289

<sup>1067</sup> İbni Haldun, a.g.e, I, 290

Urfa'da birkaç kişi bulunuyordu. Bu kimselerin konuşmalarında, insanın tuhafına giden haller olsa da doğruluk payı bulunurdu. Bunların durumu gerçekten düşündürücüdür. Bunların hiçbiri herhangi bir tarikata da mensup değildir. Çünkü akıl seviyeleri normalden aşağıda görünen kimselerdir.

1950'li yıllarda hayatta olup dondurmacılık yapan Dondurmacı Osman (Urfa'da bu ismi halk arasında Osse diye çağırırlar) bunlardan biridir. Sekiz on yaşlarındaki kızı ile birlikte sokaklarda dondurma satan bu adam, sattığı dondurma miktarınca da fazladan dondurma verirdi. Buna da "huva" derlerdi. Yani dondurma satışında kâr gayesi düşünmezdi. Bu yüzden hemen bütün çocuklar ondan dondurma alır ve yedikten sonra da bir de huvasını alarak yerlerdi. Bu kimse çok fakir bir hayat yaşardı. Herhalde evinde yakmak için olacak ki yolda gördüğü bütün kâğıtları toplar ve koynuna doldurur, sonra da evine götürürdü. Dondurmacı Osman'ın kendisinin üvey dayısı olduğunu söyleyen Sayın Halil Biner, Dondurmacı Osman vefat ettiğinde defnedilişini şöyle hikâye etmektedir.

"Dondurmacı Osman'ın bir damadı vardı. Kayınpederinin yerlerden kâğıt toplamasına çok kızardı. Kendisine sağlığında çok hakaret etmişti. Hatta evine geldiği bir gün onu dövmüş, sövmüş ve evden kovduğu bile olmuştu. Dondurmacı Osman öldüğünde kıştı ve o gün iyice kar yağmış, yerler buz tutmuştu. Rahmetlinin cenazesini Çift kubbe mezarlığına götürürken, mezarlığın yokuş olan yolunda yerler buz tutmasına rağmen cenazeyi çok rahatlıkla çıkarmışlardı. Fakat dönüşte ise buz tutan yolda düşen düşeneydi. Dondurmacı Osman'ı Çift kubbe mezarlığında kazdıkları mezara koyarken, kendisine hakaret eden damadı onu mezara sallıyordu. Damadı cesedi mezara bıraktığında birden dondurmacı Osman'ın bir bahçeye girdiğini ve bahçe içinde kaybolduğunu gördü. Yani gözüne öyle görünmüştü. Cesedin kaybolduğunu görünce yanındakilere söylemiş ve fenalık geçirmişti. Oysa kendisinden başka kimse bu durumu görmemişti. Dondurmacı Osman'ın damadı bu yüzden iki ay kadar evde hasta yatmıştı."<sup>1068</sup>

\*\*\*

Son senelerde görülen diğer bir kişi de kemancı Abdi adındaki bir kemancı idi. Bu kimse de son zamanlarda yaşamıştı. 4. Nisan. 2000 tarihinde vefat etti. İyi keman çalardı. Çok fakir olup, mağarada yatar

---

<sup>1068</sup> Anlatan: Halil Biner, ortaokul mezunu, emekli serbest muhasebeci, 1926 Urfa doğumlu.

kalkardı. Halkın verdiği yiyeceklerle karnını doyururdu. Son senelerinde arada bir Şanlıurfa Kültür ve Araştırma Vakfının (ŞURKAV) restore ettiği evlere gelir giderdi. Sayın Yusuf Demirkol'un dostu idi. Demirkol bu kemancı Abdi'nin birkaç defa kerametini gördüğünü söylemektedir. Bu kerametlerinden birisi şöyleydi.

“Demirkol'un da aralarında bulunduğu bir topluluk “ŞURKAV”ın avlusunda oturmuşlardı. Kemancı Abdi de bir odada uyuyordu. Odanın kapısı üzerine kilitli idi. Fakat avluda oturanlar Abdi'nin birden sokak kapısından içeri girdiğini gördüler. Hâlbuki onun uyuduğu odanın kapısı önünde oturdukları halde oda kapısının açıldığını ve dışarı çıktığını kimse görmemişti.”<sup>1069</sup>

\*\*\*

Urfa'da yaşayan böyle mecnun tavırlılardan biri de “**Kir Casus**” diye çağırıldıkları fakat asıl adının Müslüm olduğu söylenen kişidir. Daima beyaz kirli bir zıbın giyerdi. Bazı köşe başlarında ayakta durur ve galiba kendisine verdikleri zaman para da alırdı. Ama kendisi kimseden para istemezdi. Kimsenin yanına yaklaşmasını pek istemezdi. Gençlerin bazıları ona “Kir casus” diyerek kızdırırlar, o da onlara taş atar ve söverdi. Bu kimse için de keramet gösterdiğini söyleyenler vardır. Arabaların az olduğu senelerde, araba ile Adıyaman'dan Urfa'ya gelen biri onu Adıyaman yolunda görmüştü. Kir Casus denilen kişi arabaya el kaldırmış fakat şöför durmamıştı. Araba Urfa'ya girdiği sırada arabadakiler Kir Casus'u önlerinde görmüşlerdi. Acaba nasıl kendilerinden önce şehre gelmişti. Oysaki kendilerini geçen bir araba olmamıştı.

\*\*\*

Yine **Ökkeş** adında ki bir kişi de bu saydığımız kişiler arasında söylenilir. Bunun da kalacak yeri olmadığı için Urfa'nın Haşimiye meydanındaki bir fırında kalırdı. Ökkeş 1960'lı yıllarda yaşamıştır. Bazı kerametlerinin görüldüğünü söylerler. Ökkeş aslında Adıyamanlıdır. Melami meşrep bir Kadiri şeyhi olan Hacı Kermolardan Şeyh Hüseyin'e (Ö.1969) bile söz geçirecek durumda bir kimse olduğu söylenilir.

İşte bunlardan bu haller görülmüştü. Bunların tasavvuf ve tarikatlarla hiçbir ilgileri olmadığı gibi namaz kıldıklarını bile kimse görmemiştir. Sadece akıl seviyeleri çok geri idi ama deli değillerdi ve mazlum kimselerdi. Neden olduğu bilinmez, Urfa'da bu gibi kimseler

<sup>1069</sup> Anlatan: Yusuf Demirkol, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi mezunu, Urfa 1939 doğumlu

bazıları tarafından horlanırken, bazıları tarafından da bunlara aşırı kıymet verilirdi.

\*\*\*

Bu saydıklarımız gibi daha birçok kimse bulunuyordu ki halk arasında böyle söylentilere sebep olurlardı. Burada dikkati çeken anlatılan bu rivayetlerde bu olayları görenlerin isimleri verilmemiştir. Hep “mişli” cümlelerle anlatılmıştır. Bu durum anlatılan bu rivayetlerin daha çok hayal mahsulü olduğunu akla getirmektedir.



## URFA SERÜVENİNDE SONSÖZ

Tarihinin derinliklerinden gelen bir kültür birikimine sahip olan Urfa ve elbette ki Urfalı, zamanımıza gelinceye kadar çeşitli devirler ve büyük aşamalar geçirmiş, dünya medeniyetine ilim adamları ve mütercimler yetiştirerek hizmet etmiştir. Urfa daha tanınmadığı o mechul devirlerinde kendi halinde sessiz bir hayat yaşarken, Makedonyalıların istilasına uğradı. Helen askerlerinin savaş naraları arasında Helen kültürüyle tanıştı ve o zaman ki kendi kültürüyle Helen kültürü kaynaştırdı. Onların inançlarını da kendi inançlarına ekledi. İstilasına uğradığı her milletin kültürünü aldı böylece bir kültür mozayığı oluşturdu. Bu kültür zenginliği içinde uzun bir tarihi olan Urfa, bu tarih sürecinde çeşitli inançlar da yaşadı. Urfalı bağlandığı bütün inançlarında paganizm putperestliği, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyette samimi bir inanca sahip olduğunu her fırsatta gösterdi. Tarihin başlangıcından itibaren bir putperestlik olan Pagan dininde olduğu zamanlar bu dinin bütün emir ve vecibelerini yerine getirirken inandığı tanrısına samimiyetle ibadet etti. Buna karşılık Hıristiyanlığın Urfa'ya geldiği tarihlerde körü körüne değil ama uzun ve dikkatli süren bir süreçten sonra ancak bu dini kabullenmeye başladı. Böylece yeni bir kültür ve inanç içine girmiş oldu. Bu yüzden çeşitli mezhep çatışmalarına bizzat katıldı. Ama Urfalı yine bu dinin emirlerine samimi olarak bağlandı. Onun bu uzun süren Hıristiyanlığa geçişi Hıristiyan dininin, Avrupaya nazaran daha doğru olarak Urfa'da yerleşmesine yardımcı oldu. Bu, Avrupalıların Urfa'daki Hıristiyanlık hakkında bugünkü yaptıkları tekkikler sonucunda da kendini göstermiş bir gerçektir. Urfa'nın son olarak İslam'ı kabul etmesi sırasında bile bu dikkatli yaklaşım görülür. Onun Urfa'ya gelen Müslümanlarla İslamı tanınması ve kaynaşması da uzun sürdü ama İslam'ı kabul etmesinden sonra da yine samimiyetini ve sadakatini gösterdi.

Urfa yalnız değişik inançların değil, çeşitli milletlerin de birlikte yaşadığı bir şehirdir. Elbette ilk çağlardan bu yana Urfa'ya yapılan saldırılar Urfalıların büyük acılar yaşamasına sebep olmuştur. Urfa, Makedonyalıların istilasından sonra İranlıların ve Romalıların da defalarca saldırılarına uğradığı. Nihayet Roma piyade taburlarının geçtiği devirler yerini İslam süvarilerinin at koşturduğu asırlara bıraktı. İslam hâkimiyetine girdikten sonra da Avrupalı Haçlılar tarafından rahat bırakılmamış devamlı Hıristiyan ve Müslüman emirliklerinin çarpışma sahnesi olmuştur. Bütün bu saldırılar sonucunda Urfalı çok zayıf

vermiş, çok da esir vermek zorunda kalmıştır. Hangi taraf üstün gelmişse diğeri ezmiş ve zùlmetmiştir. Zaten savaşların tabiatı böyle değil midir? Hep acılar, hep acılar, hep acılar... Savaşlar Urfa üzerinde olduğundan bu savaşların cezasını yine Urfalı çekmişti. Hangi dinden ve milletten olursa olsun bu mütegalipeler yakaladıkları kızları, erkekleri memleketlerine götürmüşler erkekleri köle, kızları cariye olarak kullanmışlardı. Birer eşya gibi parayla alınıp satıldılar. Her savaş sonucu binlerce sayıdaki esir kafilesinin, kendi hayatlarından koparılarak göklere yükselen feryatlar içinde sürgüne gönderilmeleri o tarihlerde Urfalının kaderi olmuştu.

Böylece her defasında el değıştiren Urfa ve Urfalı uzun seneler adeta acı ve tatlıyı bir arada yaşamıştır. Ancak Osmanlı idaresini gördüğü zaman Urfalının yüzü gülmüştür diyebiliriz. Çünkü bu devirde hayat bir istikrar kazanmış, yüzlerce sene devam eden Osmanlı hâkimiyetinde Urfa artık bir savaş sahnesi olmaktan çıkmış, halk birbiriyle kaynaşmıştır. Osmanlı devletinin son senelerinde Urfa'da Müslüman olarak Türkler, Araplar ve Kürtler yaşarken, Hıristiyan olarak Süryaniler ve Ermenilerle bir miktar da Yahudiler yaşıyordu. Bütün bunların hepsi kendi hayatını yaşıyor, kendi malının ve mülkünün sahibi oluyordu. Dolayısıyla bütün bu yüzyıllar boyunca Urfa'da Türkçe, Arapça, Kürtçe, Ermenice, Süryanice ve Yahudi dili konuşuluyordu. Müslüman olsun, Hıristiyan olsun bir Urfalı bu dillerin en az ikisini biliyordu. Yaşlıların anlattıklarına göre Urfalılar, dinlerinin ve dillerinin ayrılığına, inançlarının birbiriyle uyuşmazlığına rağmen birbirleriyle iyi komşuluklar yapmışlar ve hatta birbirleriyle Urfa'nın bir geleneği olan "sıra gecesi" bile gezmişlerdi.

Birinci Dünya Savaşında ve bu savaştan sonra Urfa'nın Fransız işgalinde bulunduğu sırada, Fransızların aldatmaları ile bazı Ermenilerin ihanet etmesi sonunda Ermeniler ve diğer Hıristiyan halk Urfa'dan ayrılmak durumunda kalmışlardı.

...Ve arkasından Cumhuriyet dönemine girildi. İşte acılarıyla, tatlılarıyla Urfa serüveni...

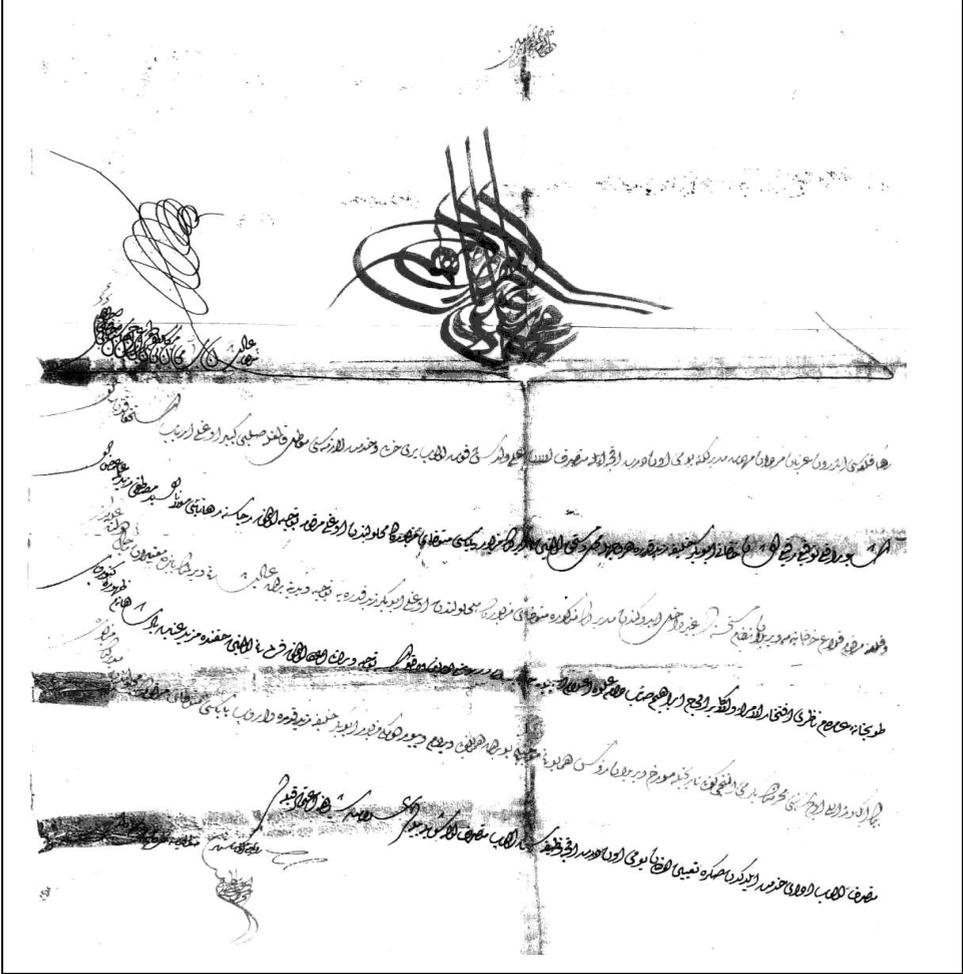
## URFA SERÜVENİ

Şu feleğin çarkını gör, nider aheste aheste  
Ne yorulur ne durulur, döner aheste aheste  
Güzelliğini kıskanır güneş ve ayla yıldızlar,  
Sanırsın gökten Urfa'ya iner aheste aheste  
Süzülürken ufuklardan güneş her akşam Urfa'da,  
Sıra dağlar arasından söner aheste aheste  
Ne serüvenler yazdırır felek ufkuna Urfa'nın  
Okudukça gözyaşını döker aheste aheste  
Nice keder, nice sevinç yaşayan her deli gönül  
Coşan her duygu ardından diner aheste aheste  
Dönüp bakınca maziye hatıraları canlanır  
Birer birer göz önünden geçer aheste aheste  
Serüvenlerle kabaran binlerce yıllık bir tarih  
Urfa'nın macerasını yazar aheste aheste  
Devir olur Nemrut olur ahalisi bu Urfa'nın  
Sanemleri put haneye dizer aheste aheste  
Devir olur bu şehirde nebiler irşada gelir  
Ahalisi selamete erer aheste aheste  
Cihani sarar şöhreti mektep ve medresesinin  
İlmü irfan meşalesi tüter aheste aheste  
Devir olur mamur olur, kurulur köşkler saraylar,  
Bağında şeyda bülbüller öter aheste aheste  
Saçar nefis kokuları rengârenk açan güllerin  
Göllerinde balıkları yüzer aheste aheste  
Ne efsunkâr güzelliği var bu şehir-i dilaranın  
Cihangirlerin gönlünü çeler aheste aheste  
Devir olur yakar yıkar, mütegallopler Urfa'yı  
Harabelerde baykuşlar tüner aheste aheste  
Hükümdarlar savaş açar, ölüm saçar, korku salar  
Katar halkları önüne sürer aheste aheste  
Gider esir kafilesi dönüşü olmayan yolda  
Hayat zindan olur artık biter aheste aheste  
Bahtı kara, boynu bükük, nevrete kızlar erkekler  
Gözyaşını melaletle siler aheste aheste  
Dağılır hep hanümanlar ne yer kalır ne yurt kalır  
Yıkılır başa gök kubbe çöker aheste aheste  
Kimi kutlar zaferini sevinç naraları atar

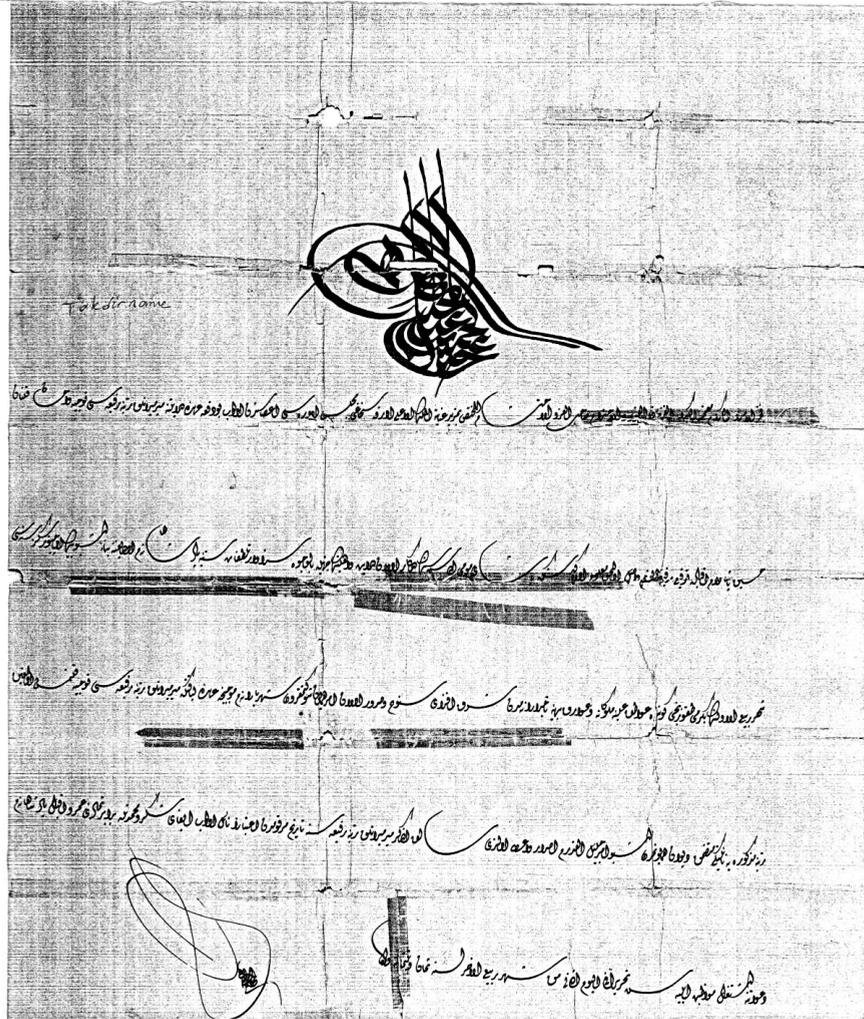
Kimi lm korkusuyla siner aheste aheste  
Ya tez elden bir ölümle son bulur bu elm hayat  
Ya esaret zincirini eker aheste aheste  
Bazen ikbal güler yüze garip gönül sultan olur  
Devran döner abdal olur gezer aheste aheste  
Bazen hüzün sarar gnl, bazen de bahtiyar olur  
Felek arkı böyle döner, gider aheste aheste  
Bazen tahtından indirir kul eyler şahları **Nebih**,  
Bazen eyler kleyi şah KADER aheste aheste  
\*\*\*

# **KİTAPTA GEÇEN BELGELER**

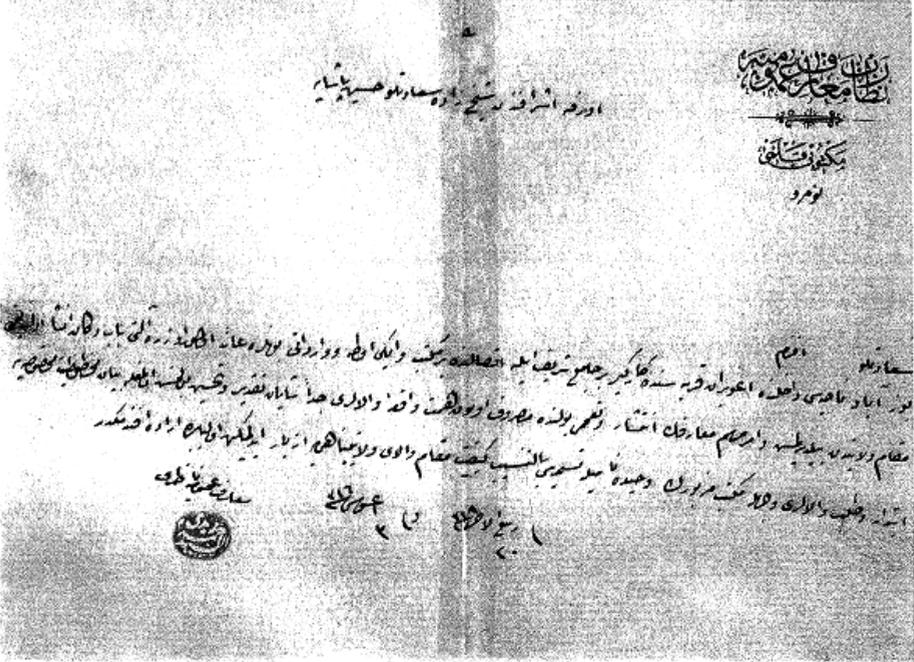




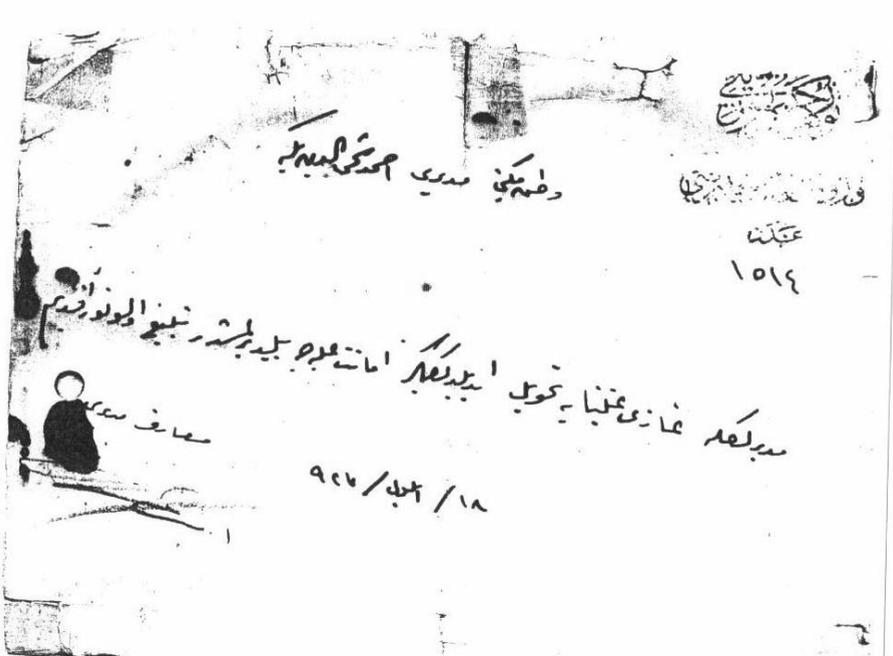
Belge no:1 Urfa iç kalesinde mühimmad müdürlüğü için verilen bir berat.  
(Ecz.Neşet UÇKAN Arşivi)



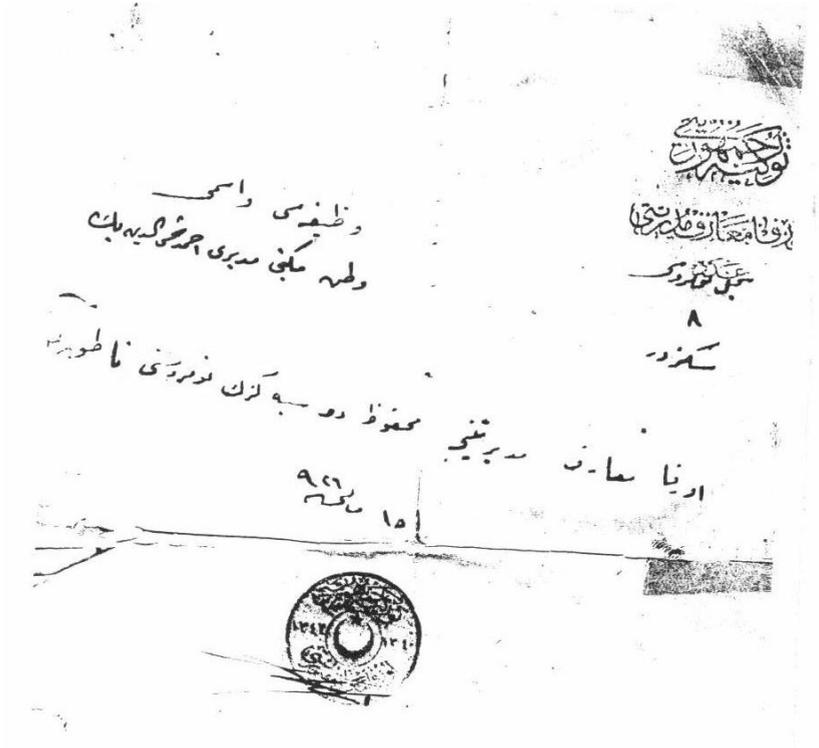
Belge No. 2 Hartavi zade Hüseyin Paşaya verilen paşalık beratı  
(Dr. Burhan Vural arşivi)



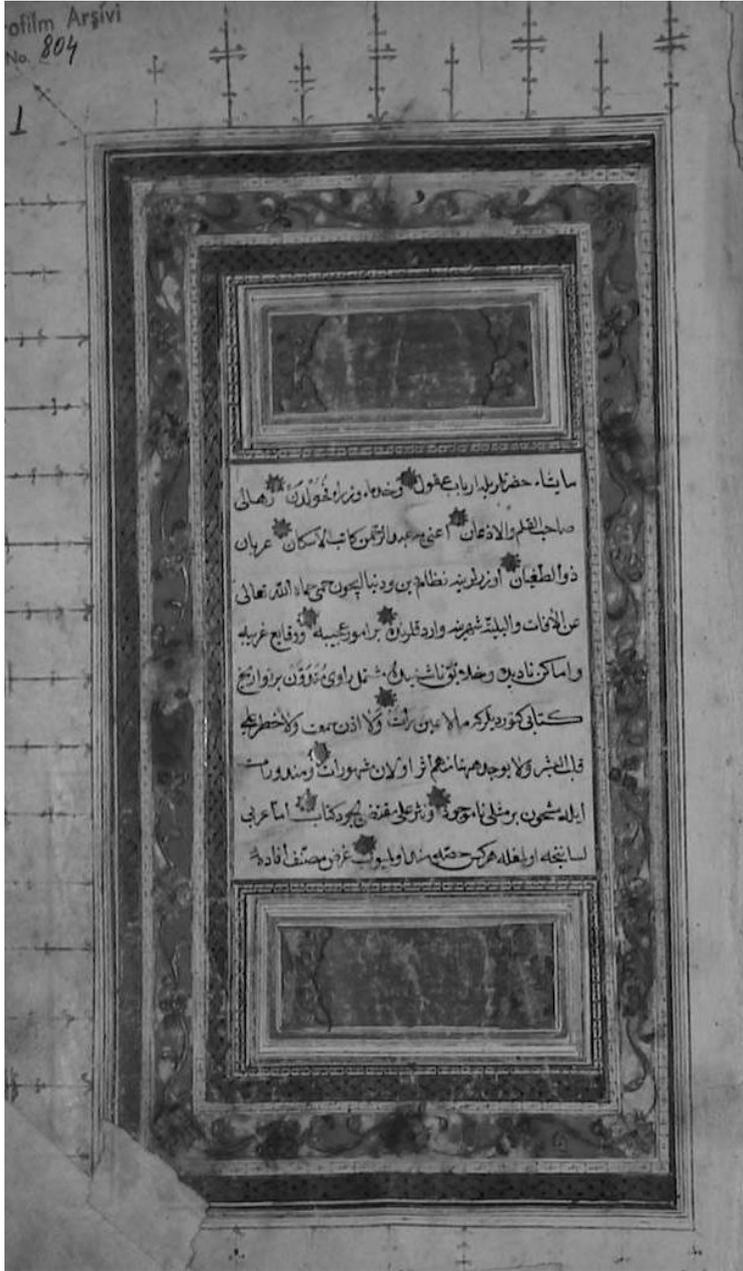
Belge No. 3- Hartavi Hüseyin Paşaya Maarif nazırının gönderdiği takdir belgesi (Dr. Burhan Vural Arşivi)



Belge No. 4 (Dr. Burhan Vural Arşivi)



Belge No. 5 (Dr. Burhan Vural Arşivi)



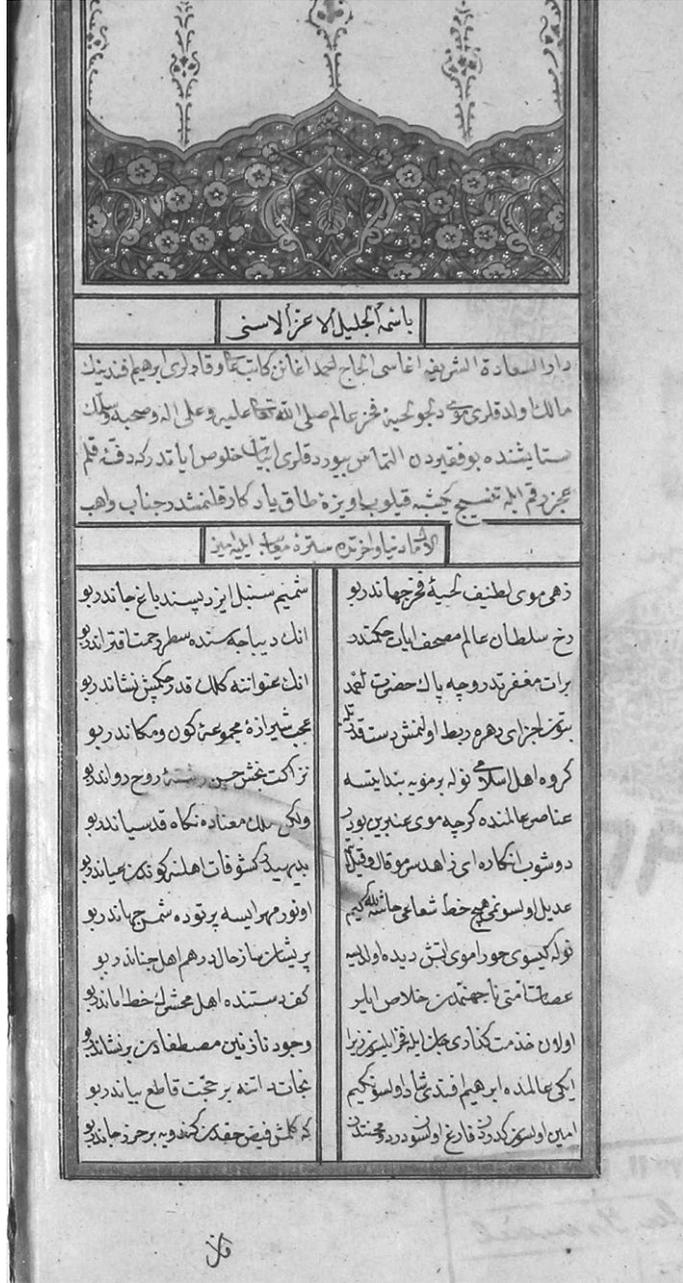
Belge No. 6 - "Sahafi Cami el-Letaif" kitabından, sayfa: 2/b



۲۹۴  
۲۹۲

وینتخی برانجه و بریکه افنداره بوقدره بو اوغندن بو برین چوردی هتدیخی باچار اولوب اوینغاخل  
اولدغی جمع ایدیب دارخلافی قوشایدخس کوندن بزرگطشع جبقه تارض المیوبل یتدیگرکون  
بن دوا ایجتم علی الصیاح جبقم اسلیوب اوز زینه همی ایدیب کوی اشدنه قنوع کتای کتای میدا  
عصا کتوب جیواقل ایله دوکوب بعد برصیی کوندن کونشاه بغلیوب ابرام و طراح ایلدیرکه  
بیزفسکی خلافتده نزع و خلع ایلدی بو زینه طلیح اوزب اشدن ایلخلافند خلع ایتدور بختد  
برالوانقی ● بوندن اقداره ای معتز ساهم بدیگر ای محال نفی اتمش ادری بنفاده کونر بدخله تراچوب  
بیعه اولدی بش کوندن صکره معتز بالله خلق برصیی جامه اداخال ارب سوبی شیج ارب تاکر تلفض  
اونجه بر دلیبع عامده اخرج ایدیب قارلوصوق صولر بجر ب اول ساهنه اشغال ایلدی ● بو نعه  
هیچ تک خلفان طغوز نهجه اشدن ادری والله سی تجر بر زمان اخضا ایدیب شهر رمضان ظهور کوب  
صلحین و صیغه خوف ماروب بر جتلر ایلدی حتی بربریکه بیک کرم بیک التون و برصد و و صومع  
وردیگر ایجتم برکولاد کتوب ایلدی و زنده برصاع یاره ایدر وینه بریو صولع زوم و بر ارب  
سد سی باوقت احم برودی ارب مصر اوچ کک ایدر و نری بریو صولع ایدر و بوندن اشالی  
بنجه پنجه بیحد و قیاس نند لووردی ● داوی برک قبیحه اولان والله سی ایجه الله تعالی  
اوعظ هتدی ارب بیک التون و برمد کچون قلند باعث اولدی صکره بو قدر قیاس اوبدی صلی برین  
بو قدر عانی الله صکره ککره نری ایدر هتدی الله خلیفه اولدی یتدی اده قالدی بعدن ساهم  
کتوبدی معتز بالله فرق بدی ایل بمر اولوب دوره جیل ائی خلافت ایتش و العلم عند الله تعالی الخلاله  
ملج بار اول ● شهد الله الذی خلق الانسان لعله البیان والصلوة والسلام علی رسولنا محمد انزل  
علیه القرآن وعلی آله واصحابه روساً اهل ایمان ● ذل فی الغرام من سوبید رحمة  
الشیخ کتیب طاهر لیل الاقل من اخبار الدوله الامیر الکبیر علی الهمد و صاحب الکود و القاد  
والعز والشیم ● الذی یلجی الیه فی الامور کما الترتک والاکراد والعرب والعجم مطقی افتتحة  
الیقضان وقمع الشر وفساد اهل الطغیان ● واطفاً نارکرب واسطی بن الاخوان بکرم  
ولایه العتاب وازال الطغیان بن العربیان ● وبن یغی واعدای الیه من اعدوان یحتاج الیذوالله  
تعالی من لوجه فی کل زمان وهذا مجرب مرة بعد اخرى وثابته بعد اونی ومشاهد الاعیان

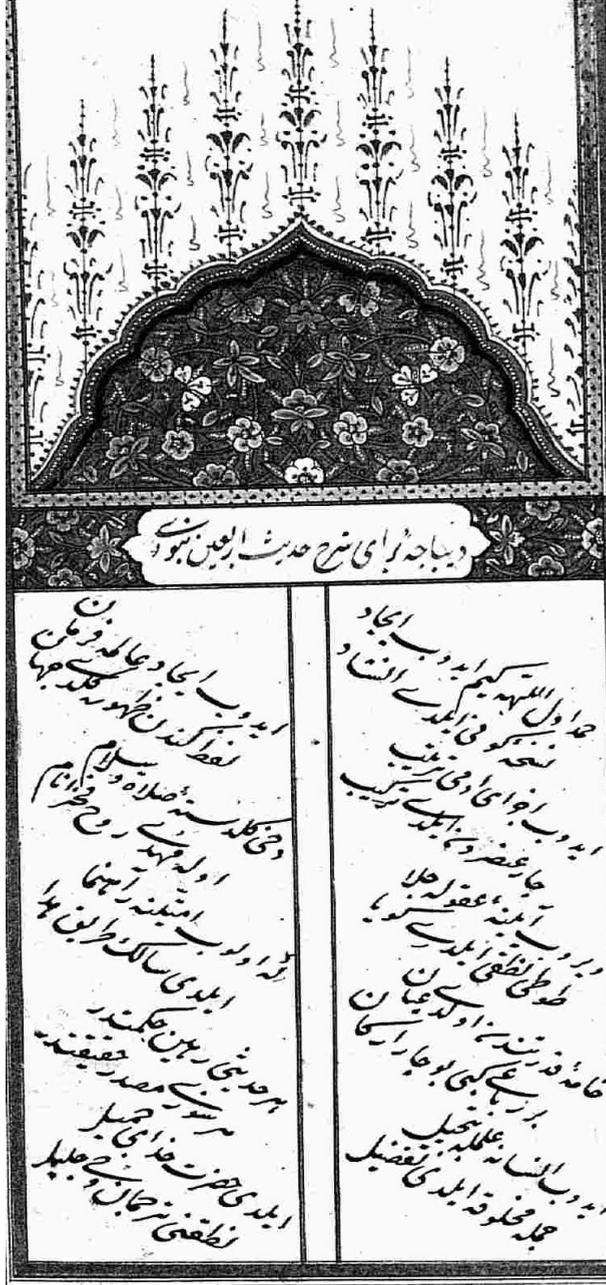
Belge No.8 - "Sahaifi Cami el-Letaif" yazarının adının yazılı olduğu 294/b sayfası



Belge No. 9 - Ömer Nüzhet'in "Divanı"nın birinci sayfası



Belge no: 10 – Ömer Nüzhet'in "Menakib-i Evliyaiye"sinin ilk sayfası



Belge No: 11 – Ömer Nüzhet'in "Kırk Hadis şerhi tercümesi" nin ilk sayfası



Belge No: 12 – Ömer Nüzhet'in "Zübdetü'l-İlham – Örfi Divanı'nın kasaid kısmının şerhi" nin ilk sayfası



Belge No: 13 – Ömer Nüzhet'in "Risale-i Si Fasil" kitabının ilk sayfası



Belge 14 – Ömer Nüzhet'in "Tenbihat-ı Müneccimin" Kitabının ilk sayfası

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ  
لِلْحَمْدِ الَّذِي أَقْسَمَ بِالنُّورِ وَالْقَلَمِ وَعَلَيْهِ  
الْأَيْسَةُ بِالْمِيعَةِ وَشَرَعْنَا لِقَاءَهُ  
الْأَذْيَابَ بِالْأَذْيَابِ وَالْحِكْمَ وَالصَّلَاةَ  
وَإِكْمَالَ التَّحْنِثِ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى  
هُوَ سَيِّدُ الْمُرِّ وَالْعَجْرِ وَعَلَى آلِهِ  
أَصْحَابِ مَائِظَةٍ مَارِجٍ بِالذِّكْرِ وَكُنِيَ بِالْمُرِّ

Belge.15-a / Hüsni hat icazetinin birinci sayfası

لِلسُنَنِ السَّنِيَّةِ وَالطَّرِيقَةِ الْبَهِيَّةِ  
عَلَى الْأَمْرِ وَالرِّضْيَةِ عَلَى مِرْيَةِ النَّصْرِ  
وَالطَّاعَةِ بِالْعَمَلِ أَمَا بَعْدُ فَالْحِزْبُ  
لِلْحِزْبِ إِشَارَاتٌ مِنْكَ اللَّهُ تَعَالَى  
وَجَدَ مِنْهَا قَوْلَهُ تَعَالَى عَالِمُ الْقَائِلِ  
الْأَيْبَانِ بِالْمَعْلَمِ وَقَوْلُهُ تَعَالَى  
يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ وَقَوْلُهُ تَعَالَى  
أَوْ أَتَاةٍ مِرْعَابٍ فَانْتَرَوْهُ عَرَبِيًّا  
رِضْوَانُ اللَّهِ تَعَالَى عَنْهُمَا إِنَّهُ هُوَ الْوَظِيفُ  
الْحَسَنُ وَقَوْلُ سَيِّدِ عَلِيِّ عَلَيْهِ

لِكْرَامَةِ وَالرِّضْوَانِ عَلَيْكُمْ بِحَسْبِ  
الْحَطِّ فَإِنَّهُ مِنْ مِفْتَاحِ الرَّزْقِ  
هَذَا وَمَا كَانَ النَّبَاعِيَةُ الْوَقْتِ هَذِهِ  
الْوَشِيَّةَ أَعْنَى بِهَيْدِ مُحَمَّدٍ شَيْدِ  
عَمْرِ الشَّهِيرِ بِسِرِّ إِخْدَانِهِ اجْتِهَدَ  
فِي فَنِّ الْكِتَابَةِ فَلَمَّا بَلَغَ مِنْهَا مَا بَلَغَ  
الْقَمَسَ مَنَى أَنْزَلَ لَهَا الْحُسْنَ الْخَطَّ  
بِعَوْنِ اللَّهِ وَتَوْفِيقِهِ فَاسْتَعْبَدَ لِلَّهِ  
الْكَبِيرِ وَبَعَثَهُ وَأَذِنَتْ لَهُ  
أَنْزَلَتْ كِتَابَهُ الْكُتُبُ تَحْتَ مَكْتُوبَاتِهِ  
كَمَا اجَانَنِي بِذَلِكَ أَسْتَاذِي

لِلْحَجِّدِ عَلِّ بْنِ الصَّيْبِ الْأَمِدِيِّ  
الشَّهِيدِ بِجَبَلِ زُرَّادَةَ أَكْرَمَهُ اللَّهُ  
بِالْحُسْنَى وَالزِّيَادَةَ الْمَأْدُونِ مِنْ  
رَبِّهِ مُحَمَّدٍ صَلَّحَ الْفَوْزِيُّ الْأَمِدِيُّ  
أَلَا الْمَأْدُونِ مِنْ سَيِّدِ حَاجِّ مُحَمَّدٍ  
شُعْبَةَ الْكَافِي الْأَمِدِيِّ الْمَأْدُونِ  
مِنْ تَرْوِشِ مُحَمَّدٍ الْمَأْدُونِ مِنْ  
مُصْطَفَى الْأَمِدِيِّ الْمَعْرُوفِ بِكَاتِبِ  
زُرَّادَةَ الْمَأْدُونِ مِنْ سَيِّدِ أَرْمِي  
الْأَمِدِيِّ الْمَأْدُونِ مِنْ حَاطِطِ بِلَاقِ

أَكَاةَ السَّمَقِ الْمَادُونِ مِنْ حَسِيدِ  
الْحَزْرِي الْمَادُونِ مِنْ زَوْجِ الشَّرِيعِ  
الْمَادُونِ مِنْ خَالِدِ الْمَادُونِ مِنْ حَسْبِ  
الْأُسْكُدِيِّ الْمَادُونِ مِنْ بَيْتِ مُحَمَّدِ  
الْمَادُونِ مِنْ زَوْجِ الشَّرِيعِ مُحَمَّدِ الْمَادُونِ  
مِنْ وَالِدِ مَصْطَفَى زَادِ الْمَادُونِ  
مِنْ وَالِدِ الْحَسَنِ لِلْكَاتِبِ وَالْمَشَى لَهُ  
الطَّرِيقَةَ حَمْدًا لِلَّهِ الْمَعْرُوفِ بَيْنَ الشُّعْ  
الْمُسْتَبْطِ لَهَا مِنْ سَمَوَاتِ الْمَقْدِسِ  
قَبْلَ مِنْ الْكِبَارِ وَأَوَّهًا إِلَى عَصْرِ عَمَدِ  
الرَّغِزِ الصَّيْحَانِ الْمَادُونِ مِنَ الشُّعْ

شمس الدين محمد الوهمي المادوني  
شهاب الدين الغاري المادوني  
الشيخ ابن محمد بن قبة المادوني  
مير شيخ النخاع عماد الدين محمد المادوني  
مير ولد عميد الدين محمد الحلبي المادوني  
مير في الدين علي بن زكي هوولي العجمي  
المادوني مير ياقو الخوي المادوني  
زينب بنت الأدي المادوني مير محمد  
عبد الملك المادوني مير الأدي علي  
مير هلال البغداد المعرف بابن البواب  
المادوني مير محمد بن أسد المادوني

مِنَ الْوَيْزِ الرَّائِي عَلَى مُحَمَّدٍ مَّقَلَةٌ  
لِلْمَادُونِ مِرْزَايَ السُّنِّي الْمَادُونِ  
مِرْزَايَ بَرْخَادِ خَيْرِهِمُ اللَّهُ تَعَالَى وَابْنُهُ  
أَسْتَنْطَ خَطُّ مِمَّنْ كَانَ قَبْلَهُ  
أَلْكَانِ خُصُوصًا مِرْخَطُ قَوْلَا نَاشِخِ  
الْصُوفِيَّةِ مَحْمُودِ الْخَطِّ الْعَرَبِيِّ الْكَبِيرِ  
لِلْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ خَيْرِ اللَّهِ الْإِخْدَمِينَ  
سَيِّدِنَا عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ  
وَأَلْرَضْوَانِ وَهُوَ مِرْزَايَ رَسُولِ اللَّهِ  
صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ  
رَبِّ الْعَالَمِينَ

Belge 15-g / Hüsni Hat İcazetinin yedinci sayfası

فانحرف الفقير حيفاً لغيرنا العجز القصير  
وفوقنا انزاعاً حنيناً ذليلاً انما الله باطننا  
الموجع واليأس من غيرنا عجزنا الملك المعنى  
ومكاننا في شجر حرم حرمنا في العجب والاعجاب  
فالف مخرج من العجز العجز العجز  
٢٢٢  
٢٩



Belge 15-h / Hüsni Hat İcazetinin sekizinci sayfası

## FAYDALANDIĞIMIZ KAYNAKLAR

- Alpay, Bedri, **Şanhurfa Şairleri**, Şanhurfa 1986,  
—Abu'l-Farac, Gregory, Bar Hebraeus, **Abü'l-Farac Tarihi**,  
çeviren. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945  
— Abu'l-Farac ibnül-İbri, **Tarihi Muhtasarüddüvel**, tercüme  
Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941  
—Ateş, İbrahim, **Kanuni Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi**,  
Ankara 1987  
— Açıanal, Hasan, **Urfa Tarihi**, Urfa 1997  
— Açıanal, Hasan, **Urfa Gazetesi**, sayı 1, 12 Eylül 1936  
— Açıanal, Hasan, **Urfa Gazetesi**, sayı 5,  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 337, 23 Mayıs 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 338, 30 Mayıs 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 339, 9 Haziran 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 340, 15 Haziran 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 341, 18 Haziran 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 343, 27 Haziran 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 344, 30 Haziran 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 345, 4 Temmuz 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 346, 7 Temmuz 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 347, 12 Temmuz 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 348, 16 Temmuz 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 351, 1 Ağustos 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 353, 3 Ağustos 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 354, 11 Ağustos 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 356, 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 360, 5 Eylül 1945  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 442, 13 Mayıs 1947  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 523, 11 Nisan 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 525, 16 Nisan 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 547, 13 Temmuz 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 548, 16 Temmuz 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 549, 20 Temmuz 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 552, 6 Ağustos 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 555, 24 Ağustos 1948  
— ....., **Urfa Gazetesi**, sayı 559, 7 Eylül 1948

- Arnold, T. W. **İntişar-ı İslam Tarihi**, çeviren. Hasan Gündüzler, Ankara 1971
- Ahmet Cevdet Paşa, **Maruzat**, yayınlayan Dr. Yusuf Halacoğlu, İstanbul 1980
- Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberlerin Kıssaları ve Halifelerin tarihi**, sadeleştiren Ali Aslan, İstanbul 1977
- Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul 1308, XII
- Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, sadeleştiren Tevfik Temelkuran, Üçler matbaası İstanbul 1974, c. XII
- Akseki, Ahmed Hamdi, **İslam Fitri, Tabii ve umumi bir dindir**, İstanbul 1966
- Aşıkpaşa oğlu, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, hazırlayan. Atsız, İstanbul 1970
- Abdülmecid Hanî, **el-Hadaikü'l-Verdiye**, çev. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1986
- Akgündüz, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki tahlilleri**, İstanbul 1991
- Atılğan, Halil - Acet, Mahmet, **Harran'da bir Türkmen Köyü Kıyas**, Kültür Bakanlığı Ankara 2001
- Atılğan, Halil, **Kıssalı Âşıklar**, Şanlıurfa 1992
- Bediüzzaman Said Nursi, **Emirdağ lahikası**, İstanbul 1960
- Barthold, Prof. Dr. W. **İslam Medeniyeti Tarihi**, Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Ankara 1963
- Belazuri, **Fütuhü'l-Büldan**, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1955
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, tarihsiz
- Barbara, Josaphat, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, çeviren. Tufan Gündüz, İstanbul 2005
- Boer, Prof. Dr. T.J. de, **İslamda Felsefe Tarihi**, Ankara 1960
- Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Ankara 1987, I ve II
- Bağdatlı İsmail Paşa, **Keşfü'z-Zünun Zeyli**, İstanbul 1972
- Bakkal, Prof. Dr. Ali, **Harran Okulu**, Urfa Kültür Müdürlüğü yayınları, tarihsiz,
- Bozdağ, İsmet, **Abdulhamidin Hatıra defteri**, İstanbul 1975
- Bucak, Eyüp-Selahaddin E. Güler, **Yeni Babil (Keldanî) Kralı Nabunaid (M.Ö.556–538) ve Harran Yazıtı**, Şanlıurfa Uygarlığını doğduğu şehir, Ankara 2002

- Chabot, J. – B, **Asur Edebiyatı**, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2008
- Çelik, Prof. Dr. Mehmet, **Edessa'dan Urfa'ya**, Ankara 2007
- Çelik, Prof. Dr. Mehmet, **Süryani Tarihi**, Ankara 1996
- Çelik, Prof. Dr. Mehmet, **Süryani Kilisesi Tarihi**, İstanbul 1987
- Demircan, Prof. Dr. Adnan, **Seyir dergisi**, Şanlıurfa 2005, sayı 11/12
- Davudoğlu, Ahmed, **Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi**, İstanbul 1978, VIII
- Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1948
- Diriöz, Meserret, **Nâbî Divanı**, İstanbul 1994
- Doğrul, Ömer Rıza, **Tanrı Buyruğu**, İstanbul 1955
- Erdoğan, Dr. Kenan, **Niyazi-i Mısri Divanı**, Ankara 1998
- Ekinci, Doç. Dr. Abdullah, **Ortaçağda Urfa**, Ankara 2006
- Ekinci, Doç. Dr. Abdullah, **Harran Mitolojisi ve Tarihi**, Şanlıurfa 2008
- Ekinci, Doç. Dr. Abdullah – Doç. Dr. Kazım Paydaş, **Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 2008
- Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977
- Gündüz, Doç. Dr. Şinasi, **Mitoloji ve inanç arasında**, Samsun 1998
- Gündüz, Prof. Dr. Şinasi, **Anadolu'da Paganizm**, Ankara 2005
- Güler, Salahaddin E. **Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 2004
- Güler, Selahaddin Eyyubi, **Yabancı Gezginlerin gözüyle Urfa Bölgesi**, Şanlıurfa 2009
- Günel, Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970
- Georgeon, François-Dumant, Paul, **Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak**, çeviren Maide Selen, İstanbul 2003
- Guest, John S, **Yezidilerin Tarihi**, tercüme İbrahim Bingöl, İstanbul 2007
- Heysemi, **Mecmaü'z- zevaid**, Beyrut M. 1988, H. 1408, c. V
- Hamidullah, Prof. Dr. Muhammed, **İslam'da Devlet idaresi**, çeviren. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963
- Hamidullah, Prof. Dr. Muhammed, **İslam Peygamberi**, tercüme. M. Said Mutlu-Doç. Dr. Salih Tuğ, İstanbul 1969, c. II
- Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, çev. Mehmet Ata, sade. Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul 1983

- Hayes, E.R. **Urfa Akademisi**, tercüme. Yaşar Güneç, İstanbul 2005
- Honigmann, E. “**Urfa**” İslam Ansiklopedisi, c. XIII
- Haydaroğlu, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar**, Ankara 1990
- Holt, Prof. P.M. – Prof. A.K.S.Lambton – Prof. B.Levis, **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, yayın yönetmeni Dr. İsmail Kılıoğlu, Hikmet yayınları İstanbul 1988 – 1989
- Holmes, Mary Caroline, **Urfa’da Ermeni Yetimhanesi**, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2005
- Harris, J. Rendel ve Haris, Helen B, **Ermeni Mektupları**, çeviren Ömer Öztürk, İstanbul 2008
- Harrent, Albert, **Antakya Akademisi**, çeviren Vedii İlmen, İstanbul 2003
- İşıltan, Fikret, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul 1960
- İmam Ebu Yusuf, **Kitabü’l-Haraç**, çeviren Ali Özek, İstanbul 1973
- İmam Tirmizi, **Sünen-i Tirmizi**, tercüme Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul 1977
- İmam Şaranî, **Tabakatü’l-Kübra**, Çeviren. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1968
- İbni Hişam, **Siret-İslam Tarihi**, tercüme Hasan Ege, İstanbul 2001
- İbni Haldun, **Tarih**, Beyrut 1971, II,
- İbni Haldun, **Mukaddime**, çeviren. Zakir Kadiri Ugan, Ankara 1954
- İbnü’l-Esir, **el-Kâmil fi’t-Tarih (İslam Tarihi)**, tercüme. Komisyon, İstanbul 1991
- İbni Saad, **Tabakat el-Kübra**, Darü Sadır Beyrut 1998
- İbni Kesir, **el-Bidaye ve’n-Nihaye, (Büyük İslam Tarihi)**, tercüme Mehmet Keskin, İstanbul 1994
- İbni Nedim, **el-Fihrist**, matbaatü’l-istikame Kahire tarihsiz
- İbni Kayyım el-Cevziyye, **Zâdu’l-Meâd**, çevirenler: Komisyon, İstanbul 1990,
- İbrahim, Abdürreşid, **20 Asrın başlarında İslam Dünyası**, hazırlayan Mehmed Paksu, İstanbul 1987
- İzzeti, Ebulfazl, **İslamın yayılış tarihine giriş**, çeviren Cahit Toytak, İstanbul 1984
- İpek, A. Naci, **Şiirlerde Urfa**, Özlem kitabevi Urfa 1998

- John, freely, **Türkiye Uygarlıkları Rehberi-Anadolu**, İstanbul 2004, c. 5
- Kazıcı, Prof. Dr. Ziya, **Osmanlı'da Eğitim – Öğretim**, İstanbul 2004
- Kara, Yrd. Doç.Dr. Seyfullah, **Selçukluların dini serüveni**, İstanbul 2006,
- Karakaş, Mahmut, **Şanlıurfa Mezar Taşları**, ŞURKAV Yay. Şanlıurfa 1996
- Karakaş, Mahmut, **Cumhuriyet öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1995
- Karakaş, Mahmut, **Şanlıurfa ve ilçelerinde Kitabeler**, Şanlıurfa Belediyesi yayınları, Ankara 2001
- Karakaş, Mahmut, **Müsbet İlimde Müslüman Âlimler**, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991
- Kemal Edip, **Urfa Ağzı**, Burhaneddin Erenler Matbaası İstanbul 1945
- Kürkçüoğlu, A. Cihat, **Şanlıurfa Camileri**, ŞURKAV Yay. Ankara 1993
- Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Su Mimarisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1993
- Kürkçüoğlu, Cihat, Her yönüyle Şanlıurfa İl yıllığı, **Urfa kalesi ve şehir surları**, Şanlıurfa 1997
- Kürkçüoğlu, Cihat, **Urfa'da İlk Misyonerler ve Küçük bir klinikten Urfa Misyoner (İsviçre) hastanesinin doğuşu Öyküsü**, Şanlıurfa Uygarlığını doğduğu şehir, Ankara 2002
- Kürkçüoğlu, Yrd. Doç. Dr. A. Cihat-Sarıfakıoğulları, **Adım Adım Şanlıurfa**, Şanlıurfa Valiliği Kültür ve Turizm yayınları, 2002
- Kürkçüoğlu, S.Sabri –Akbyık, Abuzer, **“Kıyas Köyü ve Kıyaslı âşıklar”**, Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, Ankara 2002
- Kieser, Hans-Lukas, **İskalanmış Barış**, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2005
- Kocabaşoğlu, Uygur, **Anadolu'daki Amerika**, 3. baskı Ankara 2000
- Mar Yeşua, **Urfa ve Diyarbakır'ın felaket çağı**, İstanbul 1996
- Müneccimbaşı Ahmet Dede, **Müneccimbaşı Tarihi**, tercüme İsmail Erünsal, Tercüman 1001 temel eser, tarihsiz

- Mehmed Neşri, **Neşri Tarihi**, haz. Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1983
- Nizamüddin Şamî, **Zafername**, çeviren Necati Lugal, T.T.K. basımevi Ankara 1949
- Nabi, **Yusuf, Külliyyat**, divan, rübai bölümü, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1292 (miladi 1875)
- Naima, **Tarih-i Naima**, Tophane-i Amire İstanbul 1280, II, 302
- Oymak, Mehmet, **Hz. İbrahim Halilullah ve Urfa**, Şanlıurfa 2004
- Orhonlu, Doç. Dr. Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı**, İstanbul 1967
- Olivier, **Türkiye seyahatnamesi**, tercüme Oğuz Gökmen İstanbul 1991, kitap II
- Öngül, Doç. Dr. Ali, **Urfa Tarihi**, İslam fethinden Osmanlı hâkimiyetine kadar (639–1517), Manisa 2004
- Polat, Dr. Mahmut, **Ebu İshak İbrahim b. Hilal es-Sabii'nin Hayatı ve şiirleri**, (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, basılmamış Doktora Tezi) Şanlıurfa 1999
- Rice, D.S. **Anatolian Studies**, Vol. II. 1952, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Ankara,
- Sultan Abdulhamit, **Siyasi Hatıratım**, İstanbul 1974
- Sarıkavak, Yard. Doç. Dr. Kâzım, **Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran**, Ankara 1997
- Saru, Karman Şerif, **İhsan Şerif Saru – Eğitim Hizmetinde Elli Yıl**, İstanbul 1970
- Segal, Judah Benzion, **Edessa (Urfa) Kutsal Şehir**, çeviren. Prof. Dr. Ahmet Arslan, İstanbul 2002
- Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseyni, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Tercüme. Necati Lugal, Ankara 1943
- Schmidt, Klaus, **Göbekli Tepe**, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007
- Schure, Edouard, **İnsanlığı aydınlatan Büyük İnisyeler**, tercüme Yavuz Keskin, İstanbul 1999
- Sarıkoyuncu, Doç. Dr. Ali, **Milli Mücadelede Din Adamları**, Ankara 1999
- Schöffler, Heinz Herbert, **Gundi-Şapur Akademisi**, çevirenler Sedat Umran ve Vedii İlmen, İstanbul 2008
- Ş. Sami, **Kamus el-A'lam**, İstanbul 1316

- Şeşen, Ramazan, **Harran Tarihi**, Ankara 1993
- Şeker, Prof. Dr. Mehmet, **Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi**, Ankara 2000
- Şer, Adday, **Nuseybin Akademisi**, çeviren Nesim Doru, İstanbul 2006
- Taberi, İbni Cerir, **Milletler ve Hükümdarlar tarihi**, çev. Zakir Kadiri Ugan – Ahmet Temir, Ankara 1954
- Tahirü'l-Mevlevi, **Şerh-i Mesnevi**, İstanbul tarihsiz, ikinci baskı
- Turan, Prof. Dr. Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1969
- Turan, Prof. Dr. Osman, **Selçuklular zamanında Türkiye**, İstanbul 1971
- Tadifi, Allame Muhammed bin Yahya, **Cevherden Gerdanlıklar**, terc. Naim Erdoğan, İstanbul 1972
- Turan, Ahmet Nezihi, **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) sancağı**, Şanlıurfa 2005
- Turan, Doç. Dr. Ahmet, **Yezidiler**, Samsun 1993
- Toplu, Abdulhadi, **Tarih içinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar**, Ankara 1996
- Tavernier, Jean-Baptist, **Tavernier Seyahatnamesi**, Editör Stefanos Yerasimos, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006
- Urfalı Mateos, **Vakayi-name ve papaz Grigor'un zeyli**, çeviren Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987
- Uzunçarşılı, Ord. Prof. İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, T.T.K. Ankara 2003
- Uğurluer, Murat, **Nümismatik Yazıları**, Ankara 2008
- W. Montgomery Watt, **İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı**, çeviren Dr. Süleyman Ateş, Ankara 1968
- Yakut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, Darü'l-kütüb el-İlmiyye Beyrut Lübnan tarihsiz
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, sadeleştirme komisyon, Zaman gazetesi İstanbul tarihsiz,
- Yusif, Efrem İsa, **Mezopotamya'nın bilim öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları**, çeviren Mustafa Aslan, İstanbul 2007
- Yazar, Sabri, **öz-be-öz Hazreti İsa Hakkında en doğru söz**, Şanlıurfa 2004,
- W.A. Wigram – Edgar T.A. Wigram, **İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam**, İstanbul 2004

—Zeyneddin Ahmed Zebidi, **Sahih-i Buhari Muhtasarı tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi**, tercüme Kamil Miras – Ahmed Naim, İstanbul 1941–1948, cilt I-XII

—Zıllıoğlu, Mehmed, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, sadeleştiren. Zuhuri Danişman, İstanbul 1970

—Zeydan, Corci, **Medeniyet-i İslamiye Tarihi**, tercüme Zeki Meğamiz, Dersaadet 1328

—**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Zaman Gazetesi yayını, İstanbul 1992

—**Harran**, aylık kültür sanat ve folklor dergisi, Urfa 1991, sayı 41–42, s. 14

—**Bir medrese öğrencisinin not defteri** (Kendi arşivimizdeki elyazması)

—**Halep Vilayeti Salnameleri 1286 – 1327 seneleri**

—**1927 tarihli Urfa Salnamesi**

—**Urfa Şer'i Mahkeme Sicilleri**

—Kuzgun, Prof. Dr. Şaban, 1. Hz. İbrahim Sempozyumu bildirileri, “**H. İbrahim'in doğum yeri**”, Şanlıurfa 2007

—Apak, Adem, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, “**Fetihten Emevilerin sonuna kadar Harran**”

—Gündüz, Şinasi, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, **Manden / Sabîi geleneğinde Harran**,

—Batuk, Cengiz, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, **Ortaçağ Harranilerinin gelecek dönem (Eskatoloji) Mitleri**,

—Azimli, Mehmet, Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006, I, **Bir Emevi Başkenti Harran**,

—Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Risale Basım-yayım Ltd. İstanbul 1991, **Yezidiler maddesi**

— Prof. Dr. Erdoğan Merçil, **Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden Haçlı seferlerinin Başlangıcına kadar Urfa'nın Durumu**, Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988

—998 numaralı **Muhasebe-i Vilayet-i Diyarbekir ve Arap ve Zülkadiriye Defteri (937–1530)** (Bayezid Kütüphanesi)

— Dr. Zeki TEKİN" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enistüsü Dergisi, **Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın idari taksimatı**, sayı 20, Erzurum 2002

—Komisyon, **Tezkirelere göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları Ankara 1988

**İnternet sitesi:**

—www.**Barnabas** - İncili.com/

—http: /7 [www.İncil.nl/pdf/diriliş.pdf](http://www.İncil.nl/pdf/diriliş.pdf) -Josh McDowell, **Diriliş**

**Gerçeği**, çev. Fikret Böcek ve Düzgün Aral, sene 2007

— Kitap-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul 1974

—**İncil**, İncilin Çağdaş Türkçe Çevirisi, Yeni yaşam yayınları, İstanbul 2000

—**http: //** www. kurandasevgi.gen.tr/

**El yazmaları:**

—Ömer Nüzhet, **Divan**, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa – 492

—Ömer Nüzhet, **Menkibe-i Evliyaiye fi ahvali Rıdaiye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi – 4602

—Urfa Şer'i mahkeme sicilleri, Milli kütüphane, defter arşiv No. 222, Ankara

—Tahir b. Nebi b. Tahir er-Ruhavi, **Sahaifi Cami el-letaif**, istinsah eden müderris İshak, Urfa H. 1126 (M. 1714) (Süleymaniye Kütüphanesi)

—Muhammed b. Süleyman er-Ruhavi, **Matlubü'l-Vafi ala Kenzü'n-Nesefi**, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim 551

—Mustafa Kâmil b. Ömer er-Ruhavi, **Haşiye-i ala Haşiyeti'z-Zibari ala şerhi adabi's-Semerkandi**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1797

—Hüsameddin Hasan b. Şeref el-Hanefi er-Ruhavi, **Biharü'z-Zahire Mezahib el-erbaa**, Süleymaniye Kütüphanesi

—Şerefeddin Yahya b. Karaca er-Ruhavi, **Haşiye-i şerhi menar li-ibni Ferište**, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 346

—Şefkat-i Bağdadi, **Tezkire-i Şuara**, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri 770